

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий журнал

2020

№ 2 (105)

*Рекомендовано до друку та до поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 9 від 28 травня 2020 р.)*

Дніпро
2020

Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал. 2020. № 2 (105). 354 с.

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ 20781-10581ПР від 08.05.2014 • Виходить 5-7 разів на рік • Тираж – 80 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 576-46-41 • Сайт видання: visnik.dduvs.in.ua

Журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(додаток 4 до наказу МОН України від 28.12.2019 № 1643)

**Видання індексується в міжнародних базах даних
«Index Copernicus International» та «Crossref»**

DOI: 10.31733/2078-3566

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, надано інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

к.ю.н. **Андрій ФОМЕНКО**, голова (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Лариса НАЛИВАЙКО**, заст. голови (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Олександр ЮНІН** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Аріф ГУЛІЄВ** (Національний авіаційний університет, м. Київ);
д.ю.н., доц. **Олексій ДРОЗД** (Нац. акад. внутр. справ, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Петро МАКУШЕВ** (ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»);
д.ю.н., проф. **Сергій ШАТРАВА** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., доц. **Ірина ГРИЦАЙ** (Дніпроп. обласна держадміністрація);
д.ю.н., проф. **Василь ІЛЬКОВ** (Дніпроп. окружний адмін. суд);
д.ю.н., доц. **Дмитро ПРИПУТЕНЬ** (народний депутат України);
д.ю.н., проф. **Віталій СЕРЬОГІН** (Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна);
д.ю.н., проф. **Юрій ФРИЦЬКИЙ** (ЦВК України, Ун-т «Україна», м. Київ);
д.ю.н., доц. **Михайло ЦЕРБАКОВСЬКИЙ** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
доц. **Міндаугас БІЛУС** (Mindaugas BILUS) (Ун-т Вітовта Великого, м. Каунас, Литва);
д-р права **Гедімінас БУЧІОНАС** (Gediminas BUCIUNAS) (Ун-т М. Ромеріса, м. Вільнюс, Литва);
д.ю.н. **Єрбол ОМАРОВ** (Акад. правоохор. органів при ГПУ Республіки Казахстан);
д.ю.н., проф. **Амір АЛІЄВ** (Бакинськ. держ. ун-т, Азербайджан);
проф., PhD **Рафал ЛІЗУТ** (Rafal LIZUT) (Люблін. католицьк. ун-т ім. Івана-Павла II, Польща);
проф. **Анжей ПЯСЕЦЬКИЙ** (Andrzej PIASECKI) (Краківськ. пед. ун-т, Польща);
д-р права, проф. **Пауліна БЄШ-СРОКОШ** (Paulina BIEŚ-SROKOSZ) (У-н Яна Длugoша, Польща).

З М І С Т

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Наливайко Л. Р., Чепік-Трегубенко О. С.

Інститут конституційної скарги: зарубіжна практика,
вітчизняний досвід та перспективи 7

Кириченко Ю.В., Давлстова Г.В.

Теоретико-правові аспекти конституційного регулювання права на свободу
світогляду і віросповідання в Україні та державах континентальної Європи 15

Марченко О.В.

Тоталітарні освітні практики 20-30 рр. XX ст.: від витоків до наслідків 21

Халапсис А.В.

Діоклетіан і Третя республіка 28

Рзаєва Г.А.

Захист прав людини, порушених внаслідок кіберзлочинів,
у глобальному інформаційному суспільстві 35

Талдикін О.В.

Криза держави: поняття та класифікація 42

Тищенко С.О., Тищенко І.О.

Міграція населення в сучасному світі: наслідки,
чинники впливу, правовий контекст 50

Можечук Л.В., Самотуга А.В.

Роль Європейського суду з прав людини
у здійсненні права на соціальне забезпечення 55

Недря К.М.

Соціальний захист ветеранів війн та військових конфліктів
у державах романо-германської правової сім'ї
(на прикладі Франції та Німеччини) 62

Орешкова А.Ф.

Нормативно-правові гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених осіб 70

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТА ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ

Макушев П.В., Хрідочкін А.В.

Проблеми визначення суб'єктивних ознак складів адміністративних
правопорушень у сфері інтелектуальної власності 76

Тімашов В. О., Грицай А. В.

Адміністративно-правове забезпечення захисту
людини і громадянина в Україні 84

Золотоноша О.В.

Основні дефініції визначення децентралізації 88

Танько А.В. Адміністративна діяльність Національної поліції у галузі захисту прав і свобод людини в Україні	92
Савчук Д. А. Правове регулювання та підстави застосування заходів примусу правоохоронними органами України	98
Рижкова С.А. Удосконалення правового забезпечення підготовки членів громадських формувань органами Національної поліції	105

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Резворович К.Р. Міжнародний досвід правового регулювання діяльності інститутів спільного інвестування	110
Круглова О.О. Правовий аналіз механізмів впливу на боржників	115
Саксонов В. Б., Ромащенко К. В. Юридична конструкція «право довірчої власності» в цивільному законодавстві України	120

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Леоненко Т. Є., Шиян Д. С., Шиян О. Ю. Предмет злочину – нецільового використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням	127
Стратонов В.М. Комп'ютерні злочини»: окремі особливості та характеристики	134
Шаблистий В.В. Про викривачів корупції та кримінальне право	141
Шкута О. О. Проблема безпеки засуджених в місцях несвободи Міністерства юстиції України ...	146
Ібрагімова А.Н. Кіберзлочини та протидія їм	151
Коротюк О. В. Повторність як кваліфікуюча ознака злочинів, що посягають на об'єкти права інтелектуальної власності	158
Медицький І. Б. Кримінальне законотворення у структурі наслідків злочинності: «собівартість» як критерій ефективності	162
Черненко А. П., Шиян А. Г. Щодо права засуджених до довічного позбавлення волі на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким та його забезпечення в Україні	168

Савенко В. П.

Досвід окремих країн пострадянського простору
у сфері правового регулювання відповідальності за торгівлю дітьми 175

Савицька В. М.

Стан дослідження поняття завідомості у кримінально-правовій літературі 183

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Корнієнко М.В.

Деякі шляхи покращення законодавства України у протидії злочинам щодо дітей ... 191

Омаров Е. А., Инкарбеков А. У.

Права потерпілого при застосуванні заходів примусу
під час досудового розслідування в Республіці Казахстан 197

Пеньков С.В.

Генезис використання службових тварин та спеціальної техніки
при здійсненні оперативно-розшукової діяльності 202

Пиріг І. В., Прокопов С. О., Водоп'ян Д. В.

Сучасні вимоги та реалії протидії організованій злочинності 211

Метешко Й., Метешкова М.

Цифрові сліди та їх оціночні властивості для криміналістики 216

Баранов П.М., Кірін Р.С.

Особливості судово-гемологічної експертизи перлів і бурштину 228

Саїнчин О.С.

Теорія та практика криміналістики за кордоном 235

Філіпенко Н. Є., Снігерьев О. П.

Експертна превенція: поняття, предмет та об'єкт 241

Шинкаренко І. Р., Спідина Г. О.

Безпека об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту: теоретичні аспекти 253

Гаркуша А. Г., Солдатенко О. А.

Безоплатна вторинна правова допомога, як спосіб реалізації
конституційного права людини в рамках кримінального процесу 262

Єфімов М. М.

Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти моральності 268

Косиченко О. О., Максимова М. К.

Особливості захисту та шляхи запобігання фальсифікації документів,
що посвідчують особу, при перетині державного кордону України 275

Крамаренко Ю. М.

Окремі питання підготовки фахівців у сфері правоохоронної діяльності 280

Міщанинець О. М.

Чинники впливу на державну політику
у сфері оперативно-розшукової діяльності 287

Христов О.Л.
Проблеми визначення поняття «громадськість» у сучасній юриспруденції 294

Лігун О. О.
Сучасні проблеми оперативно-розшукового забезпечення
розшуку дітей, які зникли безвісти, в Україні
(за результатами опитування працівників кримінальної поліції) 304

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

Паршина О. А., Паршин Ю.І.
Особливості та тенденції правопорушень у сфері економічної діяльності 309

Єфімов В. В.
Сучасна діяльність Національної поліції щодо протидії окремим злочинам
у базових галузях економіки України (агропромисловий комплекс) 316

Кубецька О.М., Остапенко Т.М., Палешко Я.С.
Умови забезпечення національної безпеки держави 321

Мунько А. Ю., Трещов М. М.
Україна в світі: соціально-економічний вимір 327

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Наукові заходи 336

Персоналії 339

Нові видання 343

Довідка про авторів 347

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.565.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-7-15

**Лариса
НАЛИВАЙКО[©]**
доктор
юридичних наук,
професор,
Заслужений юрист
України

**Ольга
ЧЕПІК-ТРЕГУБЕНКО**
кандидат
юридичних наук

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ІНСТИТУТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ: ЗАРУБІЖНА ПРАКТИКА, ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Досліджено проблематику реалізації конституційної скарги в зарубіжних країнах та її особливості й подальші перспективи розвитку в Україні. Визначено основні дискусійні питання теоретичного та практичного характеру в цій сфері. Акцентовано, що запровадження в Україні нормативної моделі конституційної скарги викликало тривалу дискусію. У зв'язку з цим на підставі зарубіжного досвіду обґрунтовано положення, що впровадження інституту конституційної скарги повинно носити помірний характер, бути поетапним, детально опрацьованим та юридично спрогнозованим фахівцями. Наведено та проаналізовано різні статистичні дані щодо конституційної скарги в Україні та зарубіжних державах. Наголошено, що впровадження інституту конституційної скарги може стати ефективним засобом уникнення надмірного навантаження на Європейський суд із прав людини (станом на 2019 р. кількість скарг проти України становила 12,9 % від всіх справ). Акцентовано на необхідності уточнення законодавцем окремих положень Закону України «Про Конституційний Суд України».

Ключові слова: Конституційний Суд України, інститут конституційної скарги, повна модель конституційної скарги, нормативна модель конституційної скарги, забезпечувальний наказ, суспільний інтерес.

Постановка проблеми. Конституційна модернізація 2016 р. передбачала внесення змін до Основного закону України щодо правосуддя, а згодом прийняття Закону «Про Конституційний Суд України» в новій редакції від 13 липня 2017 р. Окрім зміни структури Конституційного Суду (далі – Суд) та особливостей його функціонування, що, важливо відзначити, посилило незалежність цього органу (сюди можна віднести, наприклад, передачу функції звільнення судді Конституційного Суду виключно суддями цього органу та ін.), абсолютною новизною реформи стало довгоочікуване впровадження інституту конституційної скарги.

Інститут конституційної скарги вважається здобутком європейської демократії. Дискусія щодо запровадження конституційної скарги точилася в Україні тривалий час,

© Наливайко Л.Р., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7696-4223>
larysa-nalyvaiko@ukr.net

© Чепік-Трегубенко О.С., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5499-5793>
olga-tregubenko@ukr.net

учасники вивчали зарубіжну практику особливостей її реалізації. Серед негативних сторін наводили низьку статистику ухвалених рішень (1–3 %) з конституційних скарг в інших країнах, складність у реалізації права на конституційну скаргу тощо. Разом із тим беззаперечною перевагою введення конституційної скарги є можливість захистити свої права на абсолютно іншому рівні, звернувшись до Конституційного Суду, оскаржуючи те чи інше положення закону, відповідно до якого було ухвалене рішення у справі судами системи судоустрою. Підтвердженням цього стала вже наявна практика та перші ухвалені рішення щодо конституційних скарг, у тому числі на користь громадян та юридичних осіб приватного права.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Соціально-економічні, політичні, правові трансформації як національного, так і міжнародного рівнів завжди потребують наукового супроводу та розвитку (чи вдосконалення) відповідних теоретичних концепцій. Увагу проблематиці введення в Україні та реалізації в інших державах інституту конституційної скарги у своїх працях приділяли такі науковці, як В. Лемак, О. Петришин, Ю. Барабаш, І. Бодрова, С. Серьогіна [1, 2], В. Городовенко [3], М. Гецько, Ю. Бисага, Д. Белов [4], П. Євграфов [5], М. Тесленко [6], О. Совгіря [7] та ін. Значний внесок у розвиток теорії та практики конституційної скарги в Україні зробив учений, суддя Конституційного Суду України М. Гультай. Серед його основних робіт варто зазначити монографії «Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя» [8] та «Історичні витоки вітчизняного конституціоналізму: звичаї, традиції, пам'ятки права та філософські концепції» [9], захищену у 2014 р. докторську дисертацію на тему «Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні» [10], а також низку наукових статей. До того ж учений у 2019 р. опублікував курс лекцій «Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя» [11].

Мета. У зв'язку з великою теоретико-прикладною значимістю цієї проблеми після впровадження конституційної скарги та перших ухвалених рішень у справах наукова полеміка стає все більш потужною, адже виникають питання щодо: ефективності інституту конституційної скарги; уведення повної конституційної скарги, а не нормативної, яка діє сьогодні в Україні; неналежного виконання рішень Суду у справах за конституційними скаргами; неможливості перегляду рішення у зв'язку з ухваленням Судом остаточного судового рішення, яке вже виконане; видання забезпечувального наказу Судом. Ці та низка інших питань потребують належної уваги науковців, практиків, аналітиків, громадськості.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на конституційні зміни 2016 р., повноцінно інститут конституційної скарги запрацював лише після ухвалення Судом «Регламенту Конституційного Суду України» (далі – Регламент) від 22 лютого 2018 р. та формування колегій і сенатів Конституційного Суду, які й розглядають ці скарги. Перше рішення за конституційною скаргою ухвалено Другим сенатом Суду у квітні 2019 р. (за конституційними скаргами Скрипки А. В. та Бобиря О. Я. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [12]), причому на користь скажників. Загалом станом на квітень 2020 р. ухвалено всього 10 рішень за конституційними скаргами: у 2019 р. – 9 рішень, та поки що одне рішення у 2020 р.

Зауважимо, що із 690 конституційних скарг, що надійшли до Суду протягом 2018 р., лише 38 % (264) за формою відповідали вимогам Закону та були розподілені між суддями Суду в порядку, установленому Регламентом, а 62 % (426) було повернуто суб'єктам права на конституційну скаргу як такі, що за формою не відповідали вимогам Закону (з відповідними роз'ясненнями та зазначенням про можливість повторного звернення з дотриманням вимог Закону). Для порівняння: із 356 конституційних скарг, що надійшли до Суду з моменту набрання чинності Законом від 3 серпня до кінця 2017 р., лише 23 % (83) за формою відповідали вимогам Закону, а 77 % (273) скарг було повернуто авторам клопотань [13, с. 33]. Отже, можна спостерігати позитивну тенденцію щодо кількості повернутих скарг, що свідчить про підвищення рівня розуміння вимог до цього інституту та його особливостей в Україні. Серед найпоширеніших підстав для відмови у прийнятті конституційної скарги виділяють: неналежність до повноважень Суду питань, порушених у ній; неприйнятність конституційної скарги; те, що скажники не вказують, яке саме конституційне право було порушене; що порушення має бути виклю-

чно законом, а не іншим нормативно-правовим актом; недотримання термінів подачі скарги тощо.

Окремо варто зауважити: як відомо, станом на 2019 р. за кількістю скарг (12,9 % від усіх справ) до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) Україна продовжує входити до першої п'ятірки країн, щодо яких подано скаргу. Упровадження інституту конституційної скарги та паралельне введення в практику Конституційного Суду доктрини дружнього ставлення до міжнародного права всебічно сприятиме захисту прав громадян на національному рівні, підвищуючи таким чином довіру громадськості до судової влади через можливість отримати справедливе рішення у своїй справі, та в результаті може стати ефективним засобом уникнення надмірного навантаження на ЄСПЛ. Відповідно, розв'язання внутрішніх правових конфліктів залишиться в межах самої держави. Індивідуальна конституційна скарга як національний засіб захисту прав та свобод людини має бути вичерпаною, що виключить необхідність звернення до ЄСПЛ. Як свідчить практика, уведення конституційної скарги в інших державах сприяло зменшенню кількості скарг до ЄСПЛ.

Венеційська комісія щодо впровадження конституційної скарги в Україні висловила чимало застережень та, проаналізувавши визначені на законодавчому рівні повноваження Суду видавати забезпечувальний наказ і вказувати на неконституційний спосіб застосування закону (його окремих положень) судам, дійшла висновку, що українська «нормативна» модель конституційної скарги не може задовольнити вимоги щодо ефективності засобів правового захисту відповідно до ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція). Проте така модель конституційної скарги може бути ефективною у випадках, коли порушення конституційних прав і свобод особи спричинив неконституційний закон [14; 3, с. 119–120]. Так, із цього можна вивести два дискусійних напрями: забезпечувальний наказ у практиці Суду та нормативна конституційна скарга, яка нині запроваджена в Україні.

Забезпечувальний наказ, передбачений ст. 78 Закону «Про Конституційний Суд України», став новизною національного правозахисного механізму. Відповідно до ч. 1 ст. 78 Закону забезпечувальний наказ може видати лише Велика палата Суду, яка, згідно із загальним правилом, не розглядає конституційні скарги. Натомість сенати Конституційного Суду забезпечують розгляд конституційних скарг, однак не наділені правом видавати забезпечувальний наказ. Таким чином, видання забезпечувального наказу має ускладнену процедуру.

При цьому, як вказує Д. Терлецький, Закон у цілому насичений поняттями, які певною мірою є оцінювальними, зокрема визначає, що «підставою для забезпечення конституційної скарги є необхідність запобігти незворотним наслідкам, які можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення» (ч. 2 ст. 78 Закону). Але не зрозуміло, які саме «незворотні наслідки» мають на увазі [15]. Цікаво, що це положення і стало в майбутньому предметом для обговорення першого та поки що єдиного забезпечувального наказу Суду.

У квітні 2019 р. під час розгляду конституційної скарги Дерменжи А. В. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 1 і 2 ст. 23 Закону України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. № 898IV Велика палата Конституційного Суду України вжила заходів щодо забезпечення цієї конституційної скарги шляхом видання забезпечувального наказу [16]. Видання забезпечувального наказу є абсолютним винятком та разом із тим ефективною гарантією забезпечення конституційної скарги, відповідно, додаткового, а у деяких випадках і життєво важливого способу захисту прав особи. Згідно з інформацією, наданою на сайті Суду, автор клопотання (Дерменжи А. В.) стверджував, що в разі виконання остаточного судового рішення, яким звернено стягнення на його квартиру, він та його родина фактично опиняться «на вулиці без житла та без коштів», із чим і погодився Суд. Проте не всі правники підтримали таке рішення Суду.

Відкритої інформації у цій справі в доступі поки що не так багато. Оголосив про цю справу на своєму сайті й представник скажника, де, коротко описавши справу, також зазначив, що Суд видав забезпечувальний наказ із метою запобігання незворотнім наслідкам, які можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення, яким звернено стягнення на квартиру Дерменжи А. В., унаслідок чого він та його родина фактично опиняться «на вулиці без житла та без коштів» [17]. Цілком підтримуємо необхідність в Україні термінового та інтенсивного розвитку механізмів захисту прав осо-

би, у тому числі на приватну власність, у межах теоретичної науки та на практиці на всіх можливих рівнях влади, тому й цікаво було б дізнатися, про які саме незворотні наслідки йдеться в цій справі. Оскільки рішення Суду мають прецедентний характер і є джерелами права, до того ж на початковому етапі розвитку інституту конституційної скарги в Україні будь-який акт Суду підпадає під розгорнутий аналіз правників, виключність можливості видавати забезпечувальний наказ викликала низку запитань серед науковців і практиків у сфері права.

Про незворотні наслідки загалом та щодо наведеної вище справи більш детально висловився О. Водянніков, національний радник з юридичних питань, керівник відділу верховенства права Координатора проєктів ОБСЄ в Україні. На його думку, у саму концепцію забезпечувального наказу закладена ідея запобігти незворотнім наслідкам, таких наслідків немає, якщо можливе, наприклад, повернення виконання згідно з процесуальним законодавством. Незворотними наслідками можуть бути: шкода для життя та здоров'я особи; екстрадиція до третьої країни, де особа може зазнати катувань чи смертної кари; негативні наслідки для довкілля тощо. Автор публікації поставив логічні запитання: чи може виконання судового рішення у справі пана Дерменжи позбавити мети провадження за його конституційною скаргою? Банк забере і знищить квартиру? Чи вчинить такі дії, що квартиру не можна буде повернути? Ні. Наслідком може бути повернення квартири чи виплата відповідної компенсації, тобто відсутній ключовий елемент незворотності наслідків [18].

Л. Семишовський наголосив, що від застосування спірних положень закону про іпотеку можуть настати «незворотні наслідки» не тільки для скаржника, а й для інших громадян, які так само програли судові спори через дію вірогідно неконституційних норм. Але ж і закон, і Конституція – одні для всіх, принаймні винятків із цього правила не встановлено. І якщо закон може порушувати конституційні гарантії щодо одного громадянина, чому він має застосовуватися щодо всіх інших? Напевне, з огляду на винятковість випадку судді Конституційного Суду могли б знайти правильну юридичну конструкцію, щоб і за межі закону не вийти, і забезпечити гарантії для інших «вимушених» іпотекодавців. Тепер Суд із подачі законодавця фактично підштовхує звернутися з такими самими конституційними скаргами всіх інших громадян, які розраховуватимуть, що Конституційний Суд вчинить аналогічно щодо їхнього житла. Зрештою, конституційний захист не може мати персональний характер, а конституційні гарантії повинні поширюватися на всіх громадян як норми прямої дії. Інакше верховенство права обійде стороною тих, хто не встиг або не мав можливості поскаржитися до Суду. А подібна вибіркочність може дискредитувати новий інститут конституційної скарги як ефективний інструмент захисту [19]. Можливість громадян реалізувати своє право на приватну власність, безперечно, є одним із фундаментальних прав людини. Проте відсутність чітких критеріїв щодо видання забезпечувального наказу Судом може підірвати довіру до цього надзвичайно важливого інструменту конституційного захисту.

До зазначеного вище стосовно моделі нормативної конституційної скарги слід додати, що в Керівництві з належної практики щодо національних засобів правового захисту, яке було ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 18 вересня 2013 р., серед критеріїв оцінки ефективності наголошено: конституційна скарга може бути неефективною як засіб правового захисту за ст. 35 Конвенції, якщо вона стосується тільки законодавчих положень, а не рішень судів загальної юрисдикції у випадку, коли скарга подається на судові рішення; у розумінні ст. 13 Конвенції має бути забезпечений ефективний захист прав у разі їх порушення, тому Конституційний Суд може отримати низку повноважень, наприклад, скасовувати оскаржене рішення, міру, акт, зобов'язати державний орган вжити необхідних заходів, ухвалити рішення про виплату компенсації або про реституцію; принаймні, у заявника має існувати можливість відновити провадження або іншим чином переглянути його справу в суді нижчої інстанції відповідно до принципів, викладених у рішенні Конституційного Суду [20, с. 49–53]. Сьогодні модель повної скарги (кожна особа може звертатися до Конституційного Суду стосовно визначення конституційності ухваленого щодо неї будь-якого правового акта, а також якщо вона вичерпала інші можливості захисту своїх конституційних прав) існує в Німеччині, Австрії, Бельгії, Грузії, Чехії, Хорватії, на Мальті тощо. Модель неповної скарги (має обмежений об'єкт оскарження) представлена в Польщі, Латвії, Вірменії, Російській Федерації, а тепер і в Україні та інших державах. Безперечно, запровадження повної конституційної скарги в Україні сприятиме підвищенню рівня відповідальності як суб'єктів правотво-

рення, так і суб'єктів правозастосування.

Із метою об'єктивного розгляду будь-яких суспільних явищ, у тому числі нового для України інституту конституційної скарги, виявлення та попередження неефективних складових у цій сфері варто навести деякі дані щодо зарубіжної практики реалізації конституційної скарги, зокрема Польщі та Литви, і реалістично поглянути на сучасні можливості української правової системи.

Так, польський учений Я. Залесни наголошує, що в 1997–2016 рр. із загального числа поданих до Конституційного Трибуналу (Польща) конституційних скарг стали предметом перевірки 18 % із них. В інших випадках, після попередньої перевірки, Трибунал вирішив відмовитися від їх розгляду. Менше 2 % поданих скарг мали наслідком ухвалення рішення про неконституційність оскаржуваного правоположення. Лише частина з них дала змогу визнати положення правових актів нікчемними. У деяких рішеннях Трибунал, відклавши на майбутнє втрату чинності положення, яке було визнано несумісним із Конституцією, чітко зазначив, що воно не може бути підставою для скасування остаточного рішення, ухваленого в окремій справі. Це важкодоступний і неефективний засіб, який складається насамперед із трьох елементів: 1) вузько визначений взірць (модель) нормативного контролю у процедурі розгляду скарг [21, с. 269]; 2) індивідуальний характер скарги та заборона подання колективних скарг (*actio popularis*); 3) обмежені юридичні наслідки рішення Трибуналу за цією процедурою. Визнання ним обґрунтованості скарги не вирішує індивідуальної справи заявника, у процесі якої виникла проблема порушення його конституційних прав і свобод, а тільки дає змогу заявнику поновити провадження у своїй справі, але не завжди [22, с. 34–35].

Протилежну думку щодо наведеного має суддя Трибуналу Польщі М. Гранат: широку модель скарги відхилили, оскільки розробники Конституції побоювалися, що Трибунал у такому випадку зможе втручатися у здійснення правосуддя судами. Вузьку модель скарги критикували в юридичних колах, але все-таки домінувало переконання, що конституційна скарга не може стосуватися судових рішень. Для уникнення масового напливу звернень до Конституційного Трибуналу скарга може спрямовуватися лише проти нормативного акта, що став підставою для прийняття конкретного індивідуального рішення. Незважаючи на те, що в Польщі в 1997 р. запроваджено вузьку модель скарги, вона виявилася успішною. Скарга має вагоме значення для захисту прав і свобод. Можливо, у майбутньому з'явиться можливість і необхідність трансформувати конституційну скаргу в широку модель [23, с. 140, 146]. Таким чином, нормативна модель функціонує в Польщі вже понад 20 років, проте ця країна поки що не готова до впровадження повної моделі скарги.

Неповна модель конституційної скарги діє і в Литві. А. Лавінш наголошує: обираючи таку модель конституційної скарги, законодавець ґрунтувався на концепції, що Конституційний Суд повинен бути «судом права», а не ще однією інстанцією оскарження «над» уже наявними загальними судами. Тут автори закону взяли до уваги негативний досвід деяких країн нової демократії (постсоціалістичних), у яких за наявності широкої моделі конституційної скарги складаються напружені відносини між Конституційним Судом і судами загальної юрисдикції, що може несприятливо вплинути на правову систему в цілому. До того ж законодавець намагався уникнути перевантаження Суду й усіх пов'язаних із цим проблем [24, с. 132–133].

Тож в обох випадках з-поміж іншого можемо виокремити перевантаженість Конституційного Суду як наслідок упровадження конституційної скарги.

Висновки. Підбиваючи підсумки щодо практики реалізації інституту конституційної скарги в Україні, наявних здобутків та перспектив у цій сфері, зазначимо таке:

1. Сьогодні Конституційний Суд України на початку шляху до повноцінного втілення в практику інституту конституційної скарги і сприйняття суспільством конституційної скарги як безмежного потенціалу для захисту прав людини та юридичних осіб приватного права. Після впровадження конституційної скарги та перших ухвалених рішень у справах дискусія з участю науковців та практиків набуває більш чітко виражених контурів, адже стає зрозумілим, над чим слід працювати. До найбільш актуальних питань належать: уведення повної конституційної скарги, а не нормативної, яка діє сьогодні в Україні; неможливість перегляду рішення у зв'язку з ухваленням Судом остаточного судового рішення, яке вже виконане; неналежне виконання рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами; видання забезпечувального наказу Судом тощо.

2. Розглядаючи конституційну скаргу, Конституційний Суд України функціонує як «суд права», тобто він не розглядає індивідуальні рішення у сфері правозастосування, а перевіряє на відповідність Конституції України ті положення закону, що стали підставою для ухвалення рішення. Запровадження в Україні нормативної моделі конституційної скарги викликало низку дискусій щодо повноцінної реалізації прав особи. Для введення повної моделі слід першочергово об'єктивно оцінити ситуацію в державі. Так, у зв'язку зі складним політичним та економічним становищем, низьким рівнем правової освіченості та правової культури громадян, якості надання юридичних послуг будь-які реформи, а особливо впровадження інституту конституційної скарги, повинні носити помірний характер, бути поетапними, детально опрацьованими та юридично спрогнозованими фахівцями.

3. Аналіз досвіду зарубіжних країн (зокрема Польщі та Литви), у яких також запроваджена нормативна модель конституційної скарги, свідчить про абсолютно правильний вибір українського законодавця, зокнайменше, на першому етапі. Із початку функціонування конституційної скарги в Україні Конституційний Суд ухвалив 10 рішень (станом на квітень 2020 р., перше рішення ухвалено у квітні 2019 р.). Якщо до цього додати й інші нормативно-правові акти, окрім законів, а також акти правозастосування, то Конституційний Суд України працюватиме в «надскладному» режимі, що недопустимо. А лише у випадку якісної аргументації рішень Суду конституційна судова практика за конституційними скаргами може стати потужним інструментом формування права в Україні. Уведення повної моделі конституційної скарги – важливий напрям конституційної модернізації в Україні, яка має відбуватися паралельно з політичною, соціальною, економічною реформами, удосконаленням діяльності адміністративних органів та судової влади.

4. У наукових колах та серед практиків постають проблемні питання, до яких, безперечно, належить уточнення законодавцем положення ст. 78 Закону «Про Конституційний Суд України» щодо підстав видання забезпечувального наказу, до яких віднесено «незворотні наслідки, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення». Проте поки що залишається відкритим питання, що саме слід відносити до поняття «незворотні наслідки».

5. Відповідно до ч. 2 ст. 77 Закону конституційна скарга може бути прийнята поза межами встановлених вимог, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу. У зв'язку з цим належної уваги надалі потребує питання щодо змістовного наповнення поняття «суспільний інтерес» та критеріїв його визначення.

Список використаних джерел

1. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні: монографія / О. В. Петришин та ін. Київ: Атіка–Н, 2010. 107 с.
2. Лемак В. В., Петришин О. В. Конституційна скарга в Україні: проблеми механізму впровадження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2. С. 79–88.
3. Городовенко В. Ефективність конституційної скарги як засобу правового захисту в аспекті новел практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 6. С. 118–127.
4. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз: монографія / М. М. Гецько та ін.; за заг. ред. М. М. Гецька, Ю. М. Бисаги, Д. М. Белова. Ужгород: Гельветика, 2015. 227 с.
5. Євграфов П. Конституційна скарга – складова захисту прав громадян. *Закон і Бізнес*. 2002. № 36. С. 2.
6. Тесленко М. В. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 9. С. 5–13.
7. Совгіря О. В. Конституційна скарга як спосіб захисту конституційних прав та свобод осіб у податкових правовідносинах. *Право України*. 2018. № 12. С. 148–162.
8. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя: монографія. Харків: Право, 2013. 422 с.
9. Гультай М. М. Історичні витоки вітчизняного конституціоналізму: звичаї, традиції, пам'ятки права та філософські концепції: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 239 с.
10. Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 41 с.
11. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя: курс лекцій. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 269 с.
12. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції

України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2705>.

13. Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2018 рік. URL: http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/dopovid_2018.pdf.

14. Report «Normative constitutional complaint in Ukraine as a national legal remedy», 29 October 2018 (CDL-JU(2018)015). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2018\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2018)015-e).

15. Терлецький Д. Навіщо нам конституційна скарга? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/navishcho-nam-konstituciynna-skarga.html>.

16. Конституційний Суд України видав забезпечувальний наказ. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytutsiynny-sud-ukrayiny-vydav-zabezpechuvalnyy-nakaz>.

17. Адвокатське об'єднання «АБ «ЮрГазЕнерго». URL: <https://www.urgazenergo.in.ua/stati/konsultacii/z-dnem-konstituc-ukra-ni.html>.

18. Водяніков О. Забезпечувальний наказ КСУ: щось пішло не так. URL: https://lb.ua/blog/oleksandr_vodennikov/424996_zabezpechuvalniy_nakaz_ksu_shchos.html.

19. Семишопський Л. Перший наказ «глевкий»: КС вирішив, що конституційний захист може бути персональним. *Закон і Бізнес*. 2019. № 15 (1417). URL: https://zib.com.ua/ua/print/137329-ks_virishiv_scho_konstituciynniy_zahist_mozhe_buti_personalni.html.

20. Керівництво з належної практики щодо національних засобів правового захисту (ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 18 вересня 2013 року). 64 с. URL: <https://rm.coe.int/k-1680695aab>.

21. Dąbrowski M. 'Skarga konstytucyjna w polskim porządku prawnym jako nieefektywny środek ochrony praw i wolności jednostki' in Urbaniak K (red), Skarga konstytucyjna. *Zagadnienia teorii i praktyki*. 2015. P. 269–270.

22. Залесни Я. Конституційна скарга в Польщі: модель, доктринальне тлумачення та проблеми застосування. *Право України*. 2018. № 12. С. 25–38.

23. Гранат М. Порядок розгляду конституційних скарг у Польщі. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез, м. Київ, 18 груд. 2015 р.* Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 140–146.

24. Лавінш А. Модель латвійської конституційної скарги. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез, м. Київ, 18 груд. 2015 р.* Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 132–139.

Надійшла до редакції 10.04.2020

References

1. Problemy ta perspektyvy zaprovadzhennya individual'noyi konstytutsiynoyi skarhy v Ukraini [Problems and prospects of introduction of individual constitutional complaint in Ukraine]: monohrafiya / O. V. Petryshyn ta in. Kyiv: Atika–N, 2010. 107 s. [in Ukr.]

2. Lemak, V. V., Petryshyn, O. V. (2017) Konstytutsiyna skarha v Ukraini: problemy mekhanizmu vprovadzhennya [Constitutional complaint in Ukraine: problems of the implementation mechanism]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*. № 2. S. 79–88. [in Ukr.]

3. Horodovenko, V. (2019) Efektyvnist' konstytutsiynoyi skarhy yak zasobu pravovoho zakhystu v as-pekti novel praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny [The effectiveness of the constitutional complaint as a means of legal protection in terms of novelties of the case law of the European Court of Human Rights]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy*. № 6. S. 118–127. [in Ukr.]

4. Instytut konstytutsiynoyi skarhy yak zasib zakhystu osnovnykh prav i svobod: porivnyal'no-pravovyy analiz [Institute of constitutional complaint as a means of protection of fundamental rights and freedoms: comparative legal analysis]: monohrafiya / M. M. Hetsko ta in.; za zah. red. M. M. Hetska, YU. M. Bysahy, D. M. Byelova. Uzhhorod: Hel'vetyka, 2015. 227 s. [in Ukr.]

5. Yevhrafov, P. (2002) Konstytutsiyna skarha – skladova zakhystu prav hromadyan [Constitutional complaint - a component of protection of citizens' rights]. *Zakon i Biznes*. № 36. S. 2. [in Ukr.]

6. Teslenko, M. V. (2003) Konstytutsiyna skarha yak odyin iz zasobiv pravozakhystu lyudyny i hroma-dyanyna [Constitutional complaint as one of the means of legal protection of the man and the citizen]. *Byuleten' Ministerstva yustytysi Ukrainy*. № 9. S. 5–13. [in Ukr.]

7. Sovhyrya, O. V. (2018) Konstytutsiyna skarha yak sposib zakhystu konstytutsiynykh prav ta svobod osib u podatkovykh pravovidnosynakh [Constitutional complaint as a way to protect the constitutional rights and freedoms of individuals in tax relations]. *Pravo Ukrainy*. № 12. S. 148–162. [in Ukr.]

8. Hul'tay, M. M. (2013) Konstytutsiyna skarha u mekhanizmi dostupu do konstytutsiynoho pravosuddya [Constitutional complaint in the mechanism of access to constitutional justice]: monohrafiya. Kharkiv: Pravo, 422 s. [in Ukr.]

9. Hul'tay, M. M. (2017) Istorychni vytoky vitchyznyanoho konstytutsionalizmu: zvychai, tradytysi, pam'yatky prava ta filosofsk'i kontseptsiyi [Historical origins of national constitutionalism:

customs, traditions, monuments of law and philosophical concepts]: monohrafiya. Kyiv: Yurinkom Inter, 239 s. [in Ukr.]

10. Hul'tay M. M. (2014) Instytut konstytutsiynoyi skarhy: svitovyy dosvid ta perspektyvy vprovadzhennya v Ukraini [Institute of constitutional complaint: world experience and prospects for implementation in Ukraine]: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkiv, 41 s. [in Ukr.]

11. Hul'tay, M. M. (2019) Konstytutsiyna skarha u mekhanizmi dostupu do konstytutsiynoho pravo-suddya [Constitutional complaint in the mechanism of access to constitutional justice]: kurs lektsiy. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury, 269 s. [in Ukr.]

12. Rishennya Druhoho senatu Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy za konstytutsiynymy skarhamy Skrypky Anatoliya Volodymyrovycha ta Bobyrya Oleksiya Yakovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrainy (konstytutsiynosti) polozhen' chastyny tret'oyi statii 59 Zakonu Ukrainy «Pro status i sotsial'nyy zakhyst hromadyan, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobyl's'koyi katastrofy» vid 25 kvitnya 2019 roku [Decision of the Second Senate of the Constitutional Court of Ukraine on the constitutional complaints of Skrypka Anatoliy Volodymyrovych and Bobyr Oleksiy Yakovych regarding the constitutionality of the provisions of part three of Article 59 of the Law of Ukraine "On the Status and Social Protection of Citizens Affected by the Chornobyl Accident" of April 25, 2019]. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2705>. [in Ukr.]

13. Shchorichna informatsiyna dopovid' Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy za 2018 rik [Annual information report of the Constitutional Court of Ukraine for 2018]. URL: http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/dopovid_2018.pdf. [in Ukr.]

14. Report «Normative constitutional complaint in Ukraine as a national legal remedy», 29 October 2018 (CDL-JU(2018)015). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2018\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2018)015-e).

15. Terlets'kyy, D. Navishcho nam konstytutsiyna skarha? [Why do we need a constitutional complaint?] URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/navishcho-nam-konstituciynna-skarga.html>. [in Ukr.]

16. Konstytutsiynyy Sud Ukrainy vydav zabezpechual'nyy nakaz [The Constitutional Court of Ukraine issued a precautionary order]. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciynny-sud-ukrayiny-vydav-zabezpechualnyy-nakaz>. [in Ukr.]

17. Advokat-s'ke ob'yednannya «AB «YurHazEnerho» [Law Firm JSB "YurGazEnergo"]. URL: <https://www.urgazenergo.in.ua/stati/konsultacii/z-dnem-konstituc-ukra-ni.html>. [in Ukr.]

18. Vodyannikov O. Zabezpechual'nyy nakaz KSU: shchos' pishlo ne tak [Precautionary order of the CCU: something went wrong]. URL: https://lb.ua/blog/oleksandr_vodennikov/424996_zabezpechualnyy_nakaz_ksu_shchos.html. [in Ukr.]

19. Semyshts'kyy, L. (2019) Pershyy nakaz «hlevkyy»: KS vyrishyv, shcho konstytutsiynyy zakhyst mozhe buty personal'nyy [The first order is "sodden": the Constitutional Court decided that the constitutional protection can be personal]. *Zakon i Biznes*. № 15 (1417). URL: https://zib.com.ua/ua/print/137329-ks_virishiv_scho_konstituciynny_zahist_mozhe_buti_personalni.html. [in Ukr.]

20. Kerivnytstvo z nalezhnoyi praktyky shchodo natsional'nykh zasobiv pravovoho zakhystu (ukhvaleno Komitetom ministriv Rady Yevropy 18 veresnya 2013 roku) [Guide to Good Practice on National Remedies (adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 18 September 2013)]. 64 s. URL: <https://rm.coe.int/k-/1680695aab>. [in Ukr.]

21. Dąbrowski, M. (2015) 'Skarga konstytucyjna w polskim porządku prawnym jako nieefektywny środek ochrony praw i wolności jednostki' [Constitutional complaint in the Polish legal order as an ineffective means of protection of the rights and freedoms of the unit'] in Urbaniak K (red), *Skarga konstytucyjna. Zagadnienia teorii i praktyki*. R. 269–270. [in Pol.]

22. Zalyesny, Ya. (2018) Konstytutsiyna skarha v Pol'shchi: model', doktrynal'ne tlumachennya ta problemy zastosuvannya [Constitutional complaint in Poland: model, doctrinal interpretation and problems of application]. *Pravo Ukrainy*. № 12. S. 25–38. [in Ukr.]

23. Hranat, M. (2016) Poryadok rozhllyadu konstytutsiynykh skarh u Pol'shchi [The procedure for considering constitutional complaints in Poland]. *Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z pytan' zaprovadzhennya konstytutsiynoyi skarhy v Ukraini: zbirka tez*, m. Kyiv, 18 hrud. 2015 r. Konstytuts. Sud Ukrainy; za zah. red. Yu. V. Baulina. Kyiv: VAITE, S. 140–146. [in Ukr.]

24. Lavin'sh, A. (2016) Model' latviys'koyi konstytutsiynoyi skarhy [Model of the Latvian constitutional complaint]. *Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z pytan' zaprovadzhennya konstytutsiynoyi skarhy v Ukraini: zbirka tez*, m. Kyiv, 18 hrud. 2015 r. Konstytuts. Sud Ukrainy; za zah. red. Yu. V. Baulina. Kyiv: VAITE, S. 132–139. [in Ukr.]

SUMMARY

Larysa R. Nalyvaiko, Olha S. Chepik-Trehubenko. Institute of constitutional complaint: foreign practice, domestic experience and prospects. The article deals with the problem of realization of the constitutional complaint in foreign countries and its peculiarities and further prospects in Ukraine. It is emphasised that the introduction of the constitutional complaint and the parallel implementation of the doctrine of amicable treatment of international law in the Constitutional Court will comprehensively

promote the protection of citizens' rights at national level and, as a result, can be an effective means of avoiding undue burden on the European Court of Human Rights.

The most relevant directions for the constitutional complaint in Ukraine are identified: the introduction of a full constitutional complaint, but not a regulatory one which is in force today; inability to review the decision of the Court of Justice for a final judgement already enforced, etc. It is pointed out that the introduction of a normative model of constitutional complaint in Ukraine provoked a number of discussions regarding the full realization of the rights of the individual, but the situation in the state should be evaluated first and foremost. Various statistics on the constitutional complaint in Ukraine and in foreign countries are presented and analyzed. It is highlighted that given the complex political and economic situation in the country and other factors, the implementation of the constitutional complaint institute should be moderate in nature and be gradual, elaborated and legally predicted by specialists. It is emphasized that the introduction of a complete model of constitutional complaint is an important direction of development of constitutional modernization in Ukraine which should move in parallel with political, social, economic reforms.

With a view to the effective and transparent implementation of the constitutional complaint institute in Ukraine, the need for clarification of the provision of Article 78 on the grounds for issuing the interlocutory order, since the question remains as to what exactly should be referred to as the term "irreversible consequences"; attention to the issue of meaningful filling of the concept of "public interest" (Part 2 of Article 77 of the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine").

Keywords: *Constitutional Court of Ukraine, institute of constitutional complaint, full model of constitutional complaint, normative model of constitutional complaint, injunction, public interest.*

УДК 342.7 (477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-15-20

Юрій КИРИЧЕНКО[©]
доктор юридичних наук, доцент

Ганна ДАВЛЕТОВА[©]
асистент кафедри

(Національний університет "Запорізька політехніка")

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СВІТОГЛЯДУ І ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Досліджено конституційну практику нормативного регулювання права на свободу світогляду і віросповідання, закріпленого в ст. 35 Конституції України та в аналогічних нормах конституцій держав континентальної Європи. Обґрунтована необхідність викладення зазначеної норми в новій редакції.

Ключові слова: *конституція, свобода світогляду, свобода віросповідання, право на свободу світогляду і віросповідання, релігія.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільно-політичних відносин набувають актуальності питання, що стосуються релігії, яка істотно впливає на розвиток прав і свобод людини, держави і правових систем, на формування політичної, правової та релігійної культури населення. Релігійність набула масового характеру в житті українського суспільства й оцінюється громадськістю як основоположний і загальноприйнятий чинник духовної культури.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-

© Кириченко Ю.В., 2020

ORCID iD: <http://Orcid.org/0000-0002-1212-1622>

kirichenko_yuriy84@ukr.net

© Давлетова Г.В., 2020

kirichenko_yuriy84@ukr.net

теоретичним підґрунтям дослідження зазначеної теми стали національне конституційне законодавство та конституційне законодавство держав континентальної Європи, а також наукові праці вчених з обраної проблематики.

Слід наголосити, що сьогодні в Україні не проведено серйозних наукових досліджень щодо порівняльно-правового аналізу положень норм Конституції України з відповідними положеннями норм конституцій держав континентальної Європи, в яких закріплено право на свободу світогляду і віросповідання.

Викладене свідчить про актуальність досліджуваної проблематики та потребує подальших наукових досліджень.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу положень норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право на свободу світогляду і віросповідання, а також формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення положень ст. 35 Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу світогляду і віросповідання, яке закріплено в ст. 35 Конституції України, відноситься до громадянських прав людини та складається з трьох основних елементів: свободи думки, свободи совісті і свободи релігії. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти релігійні культу і ритуальні обряди, а також вести релігійну діяльність.

Порівняльно-правовий аналіз положень норм конституцій держав континентальної Європи засвідчив деякі розбіжності щодо правового регулювання права на свободу світогляду і віросповідання. Так, у конституціях Андорри, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Грузії, Естонії, Литви, Македонії, Румунії, Сан-Марино, Сербії, Чехії і Чорногорії аналізоване право закріплено поряд з іншими правами людини. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 6 Конституції Сан-Марино гарантується “свобода особистості, право на житло, свобода вибору місця проживання і переміщення, свобода зборів і асоціацій, вираження поглядів, свобода совісті і віросповідання” [1, с. 101]. В інших конституціях європейських держав досліджуване право сформульовано в окремій статті.

Також в конституціях європейських держав використовуються неоднакові вербальні позначення цього права. Зокрема, вживаються такі термінологічні вирази, як: “свобода совісті і віросповідання”, “свобода культів”, “свобода совісті, віросповідання та інших переконань”, “свобода совісті і релігії”, “свобода совісті”, “свобода релігії і культу”, “свобода релігії”, “свобода вибору віросповідання”, “свобода совісті, релігії і культу”, “свобода віри і совісті”, “свобода релігійних вірувань”, які відрізняються між собою, але мають багато спільного. Наприклад, у п. 1 ст. 48 Конституції Азербайджану зазначено, що “кожен володіє свободою совісті” [2, с. 37]. У той же час, проголошення в багатьох конституціях “свободи совісті” за змістом не розкривається. І лише Конституція України для позначення досліджуваного явища вперше застосувала словосполучення “свобода світогляду і віросповідання”. Як зауважує О. А. Альонкін, це словосполучення “створює певний симбіоз наукових термінів” і “таким чином здійснюється синтез загально визнаних юридичних категорій “свобода думки”, “свобода совісті” і “свобода релігії” [3, с. 10]. До речі, у чинному законодавстві України, за винятком Конституції України, термін “свобода світогляду” не використовується [4, с. 164]. Також зазначений термін відсутній у міжнародно-правових актах з прав людини та конституціях європейських держав, крім Німеччини і Швейцарії, в яких є згадка про світогляд. Наприклад, у п. 1 ст. 4 основного Закону Німеччини закріплено, що “свобода віросповідання, совісті та свобода релігійних переконань і світогляду непорушувани” [5, с. 182].

У ч. 1 ст. 35 Конституції України до права на свободу світогляду приєднано також і свободу віросповідання, які не є тотожними і співвідносяться як загальне і часткове. При цьому, поняття “свобода віросповідання” входить до структури категорії “свобода совісті” як важливий її компонент [6, с. 72]. Зазначені свободи, на думку Є. С. Данильченка, мають значні відмінності, і тому поєднувати їх в одній конструкції є недопустимим [4, с. 168].

Отже, враховуючи викладене, пропонуємо термін “свобода світогляду” вилучити з ч. 1 ст. 35 Конституції України та замість нього закріпити термін “свобода совісті”, що за своїм змістом, по-перше, охоплює широку сферу духовного, світоглядного буття людини, а по-друге, виступає як свобода вибору і самоствердження індивіда в системі релігійних координат. Більше того, у конституціях європейських держав термін “свобода совісті” використовується для характеристики становища релігії, церкви, стану забезпе-

чення свободи віросповідання, а також тлумачиться як право на атеїстичне переконання.

Виходячи зі специфіки законодавчої техніки конституційної норми та з огляду на те, що кожна друга держава континентальної Європи внесла у свої конституції пояснення, що включає в себе право на свободу совісті і віросповідання, ми вважаємо, що не можна погодитись з думкою окремих науковців щодо розширення змісту досліджуваного права шляхом закріплення таких елементів віросповідання людини, як право сповідувати релігійні переконання, вести атеїстичну діяльність, право приймати і змінювати релігійні або інші переконання за своїм вибором, право на релігійну освіту тощо, оскільки будь-яке роз'яснення того чи іншого явища належить до компетенції галузевого законодавства [7, с. 126; 3, с. 11; 8, с. 49].

Крім того, в аналізованому положенні закріплено словосполучення “релігійні культу”, яке, за висловлюванням А. С. Ловінукова, є недостатньо коректним і яке вчений пропонує замінити на термін “релігійні обряди”. При цьому, науковець виходить із того, що релігійні обряди мають суттєве значення в практиці будь-якої релігії і тому їх відсутність фактично позбавляє розглядуване право називатися релігійним. Право сповідувати будь-яку релігію нерозривно пов'язано з правом здійснювати ті чи інші релігійні обряди [9, с. 28]. У зв'язку з цим ми пропонуємо зі словосполучення “релігійні культу і ритуальні обряди”, яке закріплено в другому реченні ч. 1 ст. 35 Конституції України, вилучити слово “культу”, що буде більше відповідати вимогам міжнародно-правових актів.

Варто наголосити, що кожна держава, виходячи із загальнолюдських цінностей людини, повинна чітко окреслити межі свого втручання в сповідання будь-якої віри, у діяльність релігійних організацій. Зважаючи на це, вітчизняний законодавець у ч. 2 ст. 35 Конституції України закріпив вичерпний перелік обмеження права на свободу світогляду і віросповідання, який може бути застосований лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Подібні правові обмеження цього права встановлені й у конституціях Азербайджану, Андорри, Болгарії, Вірменії, Литви, Польщі, Сербії, Словаччини, Чорногорії. Водночас переважна більшість положень конституцій європейських держав жодних підстав обмеження досліджуваного права не містять, а їх перелік надається у відповідному законі.

Важливим аспектом реалізації права на свободу світогляду і віросповідання є юридичне визначення засад взаємовідносин між державою і церквою. Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 35 Конституції України, можна стверджувати, що принцип, який закріплено в цій частині, полягає в невтручанні держави в діяльність церкви і релігійних організацій і забезпечує їх юридичну рівність у суспільстві і державі. З одного боку, держава в питаннях віри є нейтральною, вона не втручається у внутрішні справи церкви та релігійних організацій, не фінансує їх діяльність, у той же час церква і релігійні організації не виконують державних функцій та не втручаються в діяльність державних органів і не беруть участь у політичному житті. А з іншого боку, таке відокремлення не виключає взаємозв'язків між державою і релігійними організаціями, адже, як інститути громадянського суспільства, представники цих організацій мають право здійснювати громадський контроль щодо дотримання права на свободу світогляду і віросповідання, а також разом з органами державної влади організовувати та проводити спільні заходи в соціальній і гуманітарній сферах. Тому, беручи до уваги, що ні церква (релігійні організації), ні держава не “відокремлені” в буквальному розумінні цього слова одні від одних, Л. В. Ярмол пропонує закріпити на конституційному рівні принцип, що Україна є світською державою, що на думку вченої, означає, що держава є нейтральною, безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри [10, с. 49]. Про світський характер держави йдеться лише в конституціях Сербії і Франції.

Принцип невтручання держави в діяльність церкви і релігійних організацій закріплено й у конституціях Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Грузії, Італії, Латвії, Македонії, Молдови, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Хорватії, Чорногорії. При цьому варто наголосити, що тільки Україна на конституційному рівні закріпила положення про те, що школа відокремлена від церкви. Подібного припису немає у жодній конституції європейських держав і лише в ч. III ст. 18 Конституції Азербайджану він записаний у такий спосіб: “Державна система освіти має світський характер” [2, с. 28]. Отже, враховуючи, що в міжнародно-правових актах відсутня вимога щодо обов'язкового відокремлення церкви від держави, але, беручи до уваги, що в них зафіксовано принцип рівності громадян незалежно від їх ставлення до релігії, а також історію та менталітет українського народу, ми пропонуємо перше речення ч. 3 ст. 35

Конституції України викласти в такий спосіб: “Церкви і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а державна система освіти – від церкви” [11, с. 190].

Слід зауважити, що в ч. 3 ст. 35 Конституції України поряд із вказаним принципом або окремо проголошується й інший принцип “жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова” [12], який передбачає неприпустимість встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії над іншими. Як наголошують П. М. Рабінович і Л. В. Ярмол, існування в сучасних умовах інституту державної релігії породжує низку правових проблем, розв’язати які досить непросто. І далі вчені зауважують, що встановлення державної релігії є порушенням, недопустимим обмеженням свободи віросповідання людини, оскільки однією з можливостей такої свободи є колективне сповідання будь-якої релігії, а обмеження прав релігійних громад, які не сповідують державну релігію, тягне за собою відповідно й обмеження прав її членів, пов’язаних зі свободою віросповідання [13, с. 17–18]. З огляду на це, вказані науковці пропонують у Конституції України досліджуване положення викласти в такому формулюванні: “Жодна релігія не може бути визнана державною чи обов’язковою” [14, с. 7]. Але з такою пропозицією важко погодитись, оскільки будь-яка державна релігійна ідеологія вже є обов’язковою, а також всі питання щодо взаємовідносин держави і церкви повинні регулюватись виключно релігійним законодавством.

Також слід наголосити, що в Конституції України не відображений важливий принцип щодо визнання всіх релігій, віросповідань і релігійних організацій рівними перед законом, так, як це передбачили законодавці Білорусі і Хорватії. При цьому необхідно звернути увагу на те, що в конституціях деяких європейських держав хоча й закріплюється принцип рівності релігій, але водночас надається перевага, привілеї одному віровченню чи декільком. Наприклад, у ст. 9 Конституції Грузії відображено, що “державна визнає виняткову роль грузинської православної церкви в історії Грузії і разом з тим проголошує повну свободу релігійних переконань і віросповідання” [2, с. 166]. Отже, враховуючи важливість цього питання, ми вважаємо, що аналізований принцип слід закріпити в ч. 3 ст. 35 Конституції України в такий спосіб: “Церкви і релігійні організації є рівними перед законом” [11, с. 192].

Частина 4 ст. 35 Конституції України встановила правило, відповідно до якого “ніхто не може бути звільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовитись від виконання законів за мотивами релігійних переконань” [12]. При цьому слід підкреслити, що подібна заборона не знайшла свого конституційного закріплення в європейських державах. Однак, незважаючи на відсутність такої заборони в міжнародно-правових актах з прав людини та більшості конституцій європейських держав, ми вважаємо, що це положення повинно існувати в Конституції України в оновленому варіанті (ст. 23-1), про що вже йшлося на початку цього підрозділу.

Крім того, у ч. 4 ст. 35 Конституції України передбачена можливість заміни виконання військового обов’язку, що суперечить релігійним переконанням громадянина, на альтернативну (невійськову) службу. На нашу думку, це положення необхідно перенести до ст. 65 Конституції України.

Варто наголосити, що вітчизняний законодавець не звернув увагу на такий важливий аспект забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання, як заборона примушувати особу сповідувати іншу релігію, брати участь у релігійних культах і обрядах, вести релігійну діяльність, що відображено в міжнародно-правових актах, а також у конституціях Азербайджану, Албанії, Іспанії, Литви, Монако, Польщі, Словенії, Фінляндії, Чорногорії і Швейцарії. На нашу думку, проголошення цієї заборони на конституційному рівні лише сприятиме гарантуванню в сучасній Україні, де співіснують різні релігійні вчення та течії, безпеки людині від будь-якого примусу щодо її свободи світогляду і віросповідання.

Висновки. Отже, враховуючи європейський досвід конституційно-правового регулювання права на свободу світогляду і віросповідання, пропонуємо ст. 35 Конституції України викласти в такий редакції:

“Кожен має право на свободу совісті і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров’я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церкви і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а державна система освіти – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова. Церкви і релігійні організації є рівними перед законом.

Забороняється примушувати особу обирати та сповідувати будь-яку релігію чи віру, брати участь у релігійних і ритуальних обрядах чи в діяльності релігійної організації та здобувати релігійну освіту”.

Список використаних джерел

1. Конституции государств Европы: у 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т. 3. 792 с.
2. Конституции стран СНГ и Балтии: учеб. пособ. / сост. Г. Н. Андреева. Москва: Юристъ, 1999. 640 с.
3. Альонкін О. А. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання та гарантії його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.
4. Данильченко Є. С. Теоретичний аспект використання терміну “свобода світогляду” у конституційно-правовому регулюванні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 46. С. 163–169.
5. Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 816 с.
6. Биков О. М. Свобода совісті та свобода віросповідання: співвідношення понять. *Право і суспільство*. 2011. №2. С. 69–73.
7. Бедь В. В. Право не сповідувати жодної релігії як складова свободи совісті: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Право”*. 2013. Вип. 22. Ч. II. Т. 1. С. 124–127.
8. Ярмол Л. Юридичне забезпечення в Україні права людини на віросповідання: загально-теоретичні підстави удосконалення. *Юридична наука*. 2003. №6. С. 48–54.
9. Ловинюков А. С. Свобода совести (аналіз, практика, виводи). *Государство и право*. 1995. №1. С. 24–36.
10. Ярмол Л. Принципи законодавства України щодо свободи віровизнання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 44–50.
11. Кириченко Ю. В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов’язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. Київ: Центр учбов. літ-ри, 2017. 540 с.
12. Конституція України: станом на 4 трав. 2017 р.: відповідає офіц. тексту. Київ: Алерта, 2017. 80 с.
13. Рабінович П. М., Ярмол Л. В. Можливості вдосконалення законодавчого забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. №1. С. 16–27.
14. Рабінович П. М., Ярмол Л. В. Законодавча регламентація в Україні права людини на свободу віросповідання: можливості оптимізації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. №2–3. С. 5–16.

Надійшла до редакції 31.03.2020

References

1. Konstitutsyi gosudarstv Yevropy [Constitutions of European states]: u 3 t. / pod obshch. red. L. A. Okun'kova. Moskva: NORMA, 2001. T. 3. 792 s. [in Russ.]
2. Konstitutsyi stran SNG i Baltii [Constitutions of the CIS and Baltic countries]: ucheb. posob. / sost. H. G. Andreeva. Moskva: Yurist", 1999. 640 s. [in Russ.]
3. Al'onkin, O. A. (2010) Konstytutsiyne pravo lyudyny na svobodu svitohlyadu i virospovidannya ta harantiyi yoho realizatsiyi v Ukrayini [The constitutional right of the man to freedom of thought and religion and guarantees of its implementation in Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyviv. 20 s. [in Ukr.]
4. Danyl'chenko, Ye. S. (2009) Teoretychnyy aspekt vykorystannya terminu “svoboda svitohlyadu” u konstytutsiyno-pravovomu rehulyuvanni [Theoretical aspect of the use of the term "freedom of worldview" in the constitutional and legal regulation]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. Vyp. 46. S. 163–169. [in Ukr.]
5. Konstgtutsyi gosudarstv Yevropeyskogo Soyuza [Constitutions of the EU states] / pod obshch. red. L. A. Okun'kova. Moskva: INFRA-M-NORMA, 1997. 816 s. [in Russ.]
6. Bykov, O. M. (2011) Svoboda sovisti ta svoboda virospovidannya: spivvidnoshennya ponyat' [Freedom of conscience and freedom of religion: the correletion of concepts]. *Pravo i suspil'stvo*. №2. S. 69–73. [in Ukr.]
7. Bed', V. V. (2013) Pravo ne spoviduvaty zhodnoyi relihiyi yak skladova svobody sovisti: porivnyal'no-pravovyy analiz [The right not to profess any religion as a component of freedom of conscience: a comparative legal analysis]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya “Pravo”*. Vyp. 22. CH. II. T. 1. S. 124–127. [in Ukr.]
8. Yarmol, L. (2003) Yurydychne zabezpechennya v Ukrayini prava lyudyny na virospovidannya: zahal'no-teoretychni pidstavy udoskonalennya [Legal support in Ukraine of the human right to religion: general theoretical grounds for improvement]. *Yurydychna nauka*. №6. S. 48–54. [in Ukr.]

9. Lovinyukov A. S. Svoboda sovesti (analiz, praktika, vyvody) [Freedom of conscience (analysis, practice, conclusions)]. *Gosudarstvo i pravo*. 1995. №1. S. 24–36. [in Russ.]
10. Yarmol, L. (2002) Pryntsypy zakonodavstva Ukrainy shchodo svobody virovyznannya. Visnyk L'viv-s'koho universytetu [Principles of Ukrainian legislation on freedom of religion]. *Seriya yurydychna*. Vyp. 37. S. 44–50. [in Ukr.]
11. Kyrychenko, Yu. V. (2017) Aktual'ni problemy konstytutsiyno-pravovoho rehulyuvannya prav, svobod ta obov'yazkiv lyudyny i hromadyanyna v Ukraini v konteksti yevropeys'koho dosvidu [Actual problems of constitutional and legal regulation of rights, freedoms and responsibilities of the man and the citizen in Ukraine in the context of European experience]: monohrafiya. Kyiv: Tsentri uchbov. lit-ry.. 540 s. [in Ukr.]
12. Konstytutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine]: stanom na 4 trav. 2017 r.: vidpovidaye ofits. tekstu. Kyiv: Alerta, 2017. 80 s. [in Ukr.]
13. Rabinovych, P. M., Yarmol, L. V. (2004) Mozhlyvosti vdoskonalennya zakonodavchoho zabezpechennya prava lyudyny na svobodu virospovidannya v Ukraini [Possibilities of improving the legislative support of the human right to freedom of religion in Ukraine]. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*. №1. S. 16–27. [in Ukr.]
14. Rabinovych, P. M., Yarmol, L. V. (2004) Zakonodavcha rehlementatsiya v Ukraini prava lyudyny na svobodu virospovidannya: mozhlyvosti optymizatsiyi [Legislative regulation in Ukraine of the human right to freedom of religion: opportunities for optimization]. *Byuleten' Ministerstva yustytisyi Ukrainy*. №2–3. S. 5–16. [in Ukr.]

SUMMARY

Yuriy V. Kyrychenko, Hanna V. Davletova. Theoretical-legal aspects of constitutional regulation of the right to freedom of opinion and religion in Ukraine and the countries of continental Europe. The article explores the constitutional practice of normative regulation of the right to freedom of thought and religion, enshrined in Art. 35 of the Constitution of Ukraine and in similar norms of the constitutions of the states of continental Europe. The necessity to state the stated norm in the new version is substantiated.

It is determined that the right to freedom of worldview and religion, which is enshrined in Art. 35 of the Constitution of Ukraine, relates to civil rights of man and citizen and consists of three basic elements: freedom of thought, freedom of conscience and freedom of religion. This right includes the freedom to profess any religion or not to practice any religion, to freely send religious cults and rituals, as well as to conduct religious activities.

It is noted that in the states of continental Europe the constitutional and legal regulation of the right to freedom of opinion and religion is implemented differently. Thus, in the constitutions of Andorra, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Armenia, Georgia, Estonia, Lithuania, Macedonia, Romania, San Marino, Serbia, Czech Republic and Montenegro, the analyzed law is enshrined along with other human rights. In other constitutions of European states, the law under study is formulated in a separate article.

It is stated that the constitutions of European states use unequal verbal designations of this right. In particular, such terminological expressions as "freedom of conscience and religion", "freedom of cults", "freedom of conscience, religion and other beliefs", "freedom of conscience and religion", "freedom of conscience", "freedom of religion and worship", "freedom of religion", "freedom of choice of religion", "freedom of conscience, religion and worship", "freedom of religion and conscience", "freedom of religious beliefs", which differ but have much in common.

The expediency of deleting the term "freedom of world outlook" from Part 1 of Art. 35 of the Constitution of Ukraine and the consolidation of the term "freedom of conscience", which in its content, first, covers a broad sphere of spiritual, world-view of human being, and second, acts as the freedom of choice and assertion of the individual in the system of religious coordinates.

It is proposed taking into account the European experience of constitutional and legal regulation of the right to freedom of opinion and religion of the provision of Art. 35 of the Constitution of Ukraine shall be read as follows:

"Everyone has the right to freedom of conscience and religion. This right includes the freedom to profess any religion or not to practice any religion, to freely send religious or ritual rites alone or collectively, to conduct religious activities.

The exercise of this right may be restricted by law only in the interests of public order, the health and morals of the population, or the protection of the rights and freedoms of others.

Churches and religious organizations in Ukraine are separated from the state and the state education system from the church. No religion can be recognized as binding by the state. Churches and religious organizations are equal before the law.

It is forbidden to compel a person to choose and profess any religion or belief, to participate in religious and ritual ceremonies or activities of a religious organization and to receive religious education."

Keywords: constitution, freedom of world view, freedom of religion, right to freedom of world view and religion, religion.

Олена МАРЧЕНКО[®]

доктор філософських наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ТОТАЛІТАРНІ ОСВІТНІ ПРАКТИКИ 20-30 рр. ХХ ст.: ВІД ВІД ПЕРЕДУМОВ ДО НАСЛІДКІВ

На основі узагальнення соціокультурних факторів суспільного розвитку в період із 1918 року до середини 30-х років ХХ століття та сформованих у цей час освітніх моделей, цінностей, ідеалів та світоглядних орієнтирів розкрито сутнісні ознаки й основні тенденції розгортання вітчизняного простору освіти в епоху тоталітаризму.

Проаналізовано змістові та структурні особливості освітнього простору в 20–30-х роках ХХ століття, обґрунтовано загальнофілософські та соціокультурні детермінанти системних трансформацій в усіх його вимірах. Зокрема, показано наслідки невиправданого, з погляду освітніх потреб і наявного освітнього потенціалу, розширення територіально-предметного виміру, коли збільшення кількості навчальних закладів із новими назвами не дало фактичного їх приросту і змістового урізноманітнення.

Ключові слова: освіта, простір освіти, тоталітарна освітня практика, особистість, трансформація, ідеологія.

Постановка проблеми. Звернення до освітніх практик 20–30-х рр. ХХ століття не є випадковим. У ці роки відбувалося активне конституювання освітнього простору в контекстах культури індустріального суспільства, де зароджувалися й набували розвитку тоталітарні виховні практики. Якісні характеристики простору освіти в означених хронологічних межах є своєрідними індикаторами докорінних змін у тогочасному суспільстві. Актуальність звернення саме до цього періоду зумовлено й тим, що Україна переживає сьогодні складний період духовного оновлення, а отже, відповідно мають змінитися ціннісні орієнтири, форми й способи організації освітньої діяльності. Водночас вкорінені за тривалий час смисли все ще даються взнаки, особливо, коли йдеться про реформування освіти.

Мета статті: виявити структурні та змістові особливості конституювання простору освіти в тоталітарному суспільстві, узагальнити провідні тенденції і закономірності в трансформаціях освітнього простору в 20–30-х роках ХХ століття, з'ясувати наслідки запровадження тоталітарних освітніх практик для сучасної системи освіти.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Основні тенденції розгортання простору освіти раннього радянського періоду простежуються в працях А. Гастева, Н. Крупської, В. Леніна, М. Лосського, А. Луначарського, А. Макаренка, А. Пінкевича, С. Шацького та ін. Для виявлення специфіки освітнього простору, конституційованого на тоталітарних засадах, важливими є праці Х. Арендт, О.-Ф. Больнова, М. Горкгайма, Г. Жиру, К.-П. Лісмана, М. Ліпмана, О. Ребуля, П. Фрейре, К. Ясперса.

Узагальнюючи результати дослідницьких пошуків в означеному напрямі, відзначимо такі позитивні тенденції у філософському осмисленні вітчизняного простору освіти: активне використання міждисциплінарної методології для визначення предметності філософських досліджень проблем освіти; усвідомлення цілісності та системності змін в освітніх структурах різного рівня та різної територіальної приналежності, що в умовах глобалізованого суспільства утворюють єдиний відкритий культурно-освітній простір; утвердження простору освіти як цілісного просторово-часового континууму, в основі функціонування якого – процеси самоорганізації і самовідтворення.

Виклад основного матеріалу. У період з 1918 року до середини 30-х років в усіх вимірах вітчизняного освітнього простору відбулися системні трансформації.

Зокрема, демократичні перетворення, що мали місце у перші два десятиліття ХХ століття, поступово згасають під тиском партійної диктатури і терору, які вже у 1930-х роках остаточно видозмінюються у тоталітаризм більшовицької влади. Домінуючим чинником розвитку особистості остаточно визнається її соціальність. Людина вже осмилюється як частина суспільного, соціального організму, вона завжди повинна діяти як член того чи іншого колективу, того чи іншого класу, і не має значення усвідомлює вона це чи ні. Ставлення до людини через призму її цінності для суспільства, класу, промисловості демонструє зневагу до її природних, індивідуальних сил, інтересів і потреб. Крім того, і ставлення людини до самої себе як цінності було виправданим за умови усвідомлення нею своєї цінності для суспільства. Ідеологічним підґрунтям для такого сприйняття людини став діалектичний матеріалізм.

Основним мотивом у виборі апологетами більшовизму цієї філософії, на думку М. Лосського, є те, що матеріалізм більш тісно і безпосередньо пов'язаний з атеїзмом, ніж будь-яка інша теорія; він найбільше підходить для викоринення усіх християнських релігійних почуттів, а тому особливо приваблює більшовиків, які смертельно ненавидять християнство. Християнство проповідує повагу і любов до інших людей, навіть тоді, коли бореться із ними; воно орієнтоване на повагу до традицій, старшого покоління, авторитет, здоровий консерватизм, який не заважає прогресу, але уникає насильницького руйнування минулого. Для більшовизму характерні риси, повністю протилежні християнській культурі. Він сповідує ненависть до минулого суспільства – не до його незадовільних установ, а до живих представників – буржуа, дворян, духовенства, філософів ідеалістичного напрямку... У революціонерів вона заснована на особистих образах, що залишили глибокий слід у підсвідомості; сюди ж слід віднести несправедливості та образи суспільного і сімейного порядку, зневажене самолюбство, пиху, марнославство, любов до влади. Ці внутрішні поривання знайшли своє вираження у діяльності більшовиків; вони без усяких докорів сумління, за допомогою найбільш жорстких засобів та із зневагою до людської особистості руйнують старе... Матеріалізм та атеїзм якраз і є тією філософією, яка дає їм потрібні для цього санкції [1, с. 437–438].

З огляду на це, філософія як особливе наукове знання фактично ліквідується, що стало приводом для переслідувань провідних вітчизняних філософів-немарксистів. Загалом роки революції та громадянської війни позначені численними втратами в рядах інтелігенції, висилкою за межі СРСР провідних учених немарксистської орієнтації, що не могло не вплинути на стан освіти, науки, культури в країні. Залишившись без високопрофесійних кадрів, особливо в галузі суспільствознавства, партія та радянський уряд вдаються до спішних заходів з метою підготовки вчених, беззастережно відданих новій владі, які мали стати проповідниками її політичних та ідеологічних доктрин. В основі цих заходів – концепція пролетарської культури та загальна орієнтація на марксизм в ленінській інтерпретації.

Такі процеси негативно позначилися на розвитку філософсько-педагогічної думки в Україні, яка у формальному статусі УРСР отримала лише видимість своєї незалежності й самостійності. Уже з перших днів утвердження радянської влади в Україні культура, освіта, наука перетворюються на поле ідеологічної боротьби, де авторитету немарксистських поглядів, що мали переважно морально-етичне та релігійне забарвлення, протиставляється марксистсько-ленінський підхід як єдино допустимий у галузі суспільно-гуманітарних наук і філософії зокрема.

У результаті системних трансформацій ідеологічного характеру змінюється інституціональна структура освітнього простору та його змістове наповнення: відкриваються нові навчальні заклади із чітко визначеним спрямуванням, зокрема Комуністична академія, Інститути червоної професури, робітничі факультети; кардинально реформується уся система освіти та науково-теоретичних досліджень, характер і зміст суспільно-політичної преси.

Слід зазначити, що Україна дістала в спадщину від царської Росії невелику кількість вищих шкіл: три університети та три жіночі медичні інститути – в Києві, Харкові, Одесі – та Історично-філологічний інститут у Ніжині; Політехнічний інститут – у Києві; Ветеринарний, Технологічний та Сільськогосподарський інститути – у Харкові; Гірничий інститут – у Катеринославі; комерційні інститути – у Києві та Харкові; чотири Вищих жіночих курси – в Києві, Харкові та Одесі, серед яких один навчальний заклад при-

ватного типу; дві консерваторії та дев'ять учительських інститутів, які згідно із Законом від 14 липня 1917 року було віднесено до категорії вищих шкіл; двоє однорічних Педагогічних курсів для підготовки учителів середньої школи – в Києві та Одесі, і нарешті, Фребелівські педагогічні інститути – в Києві та Харкові. Українська влада впродовж двох років встигла відкрити два університети – в Києві та Кам'янці-Подільському, Український історично-філологічний факультет у Полтаві, Українську Академію Мистецтв – у Києві та Український учительський інститут – у Житомирі.

Із встановленням більшовицької влади було розпочато «пролетаризацію» вищої освіти й з цією метою проголошено принцип «відкритих дверей», тобто кожен без винятку отримував вільний доступ до вищої школи. Ця політика призвела до повного знищення вищої школи як науково-навчальної установи, хоча й дала можливість здобути вищу освіту приблизно 57 000 осіб, серед яких було чимало випускників п'яти гімназійних класів (внаслідок проведеної владою реформи, три старші класи середньої школи були скасовані).

Освітня реформа 1920 року ліквідувала університети за невідповідністю тим моністичним засадам, які мали визначати сутність і структуру вищої освіти в Країні Рад. Більшовицька влада на місці дуалізму, що виявлявся у формі загальноосвітніх і спеціальних вищих шкіл, оголосила всю вищу освіту моністичною на базі професійної освіти. Теоретична складова вищої школи мала зберегтися у науковій вертикалі, що передбачало створення Академії та Інститутів теоретичних знань. Однак подальші нововведення влади у галузі освіти усунули наукову вертикаль як «хирлявого спадкоємця» університету, цього виразника «ідеалістичної схоластики» [2, с. 93].

Зміни, що відбулися в освітньому просторі у 1921–1922 роках, за висловом Я. Ряппа, довели моністичну освіту до логічного кінця, бо інститути і технікуми, як єдині школи вищої освіти, мали своїм завданням об'єднати в одне ціле загальну і спеціальну освіту, дати синтез чистої і прикладної науки. Саме так Народний комісар освіти розумів ліквідацію того дуалізму, який властивий усім капіталістичним країнам світу. Необхідність закладення моністичних основ української освіти пов'язувалася ідеологами педагогіки з вимогами інтенсивного розвитку індустрії і швидкої механізації сільського господарства України.

Особливість тогочасної системи освіти полягала не лише у ліквідації університетів, а й у встановленні двох типів вищої освіти – інститутів і технікумів, які перебували в одній площині, а тому «технікум ні в якому разі не можна вважати за нижчий ступінь для інституту» [2, с. 23]. Обидва ці навчальні заклади перестають бути місцем наукових досліджень й підготовки людей науки, це стає завданням спеціальних організацій – науково-дослідних інститутів і кафедр, де професори працюють із молодшими науковими співробітниками та аспірантами.

На відміну від технікуму, де здійснювалася підготовка інженера вузької спеціалізації, інститут готував інженера-організатора. У цих закладах було встановлено і різний обсяг теоретичних і практичних знань: «У той час, як інститут повинен давати солідний теоретичний фундамент, не тільки з техніки, але й з економіки й організації цілого виробництва й не вводить у вузьку спеціалізацію, завдання технікуму – обмежити широкий теоретичний курс і вже з першого курсу починати поглиблену роботу у справі спеціалізації» [2, с. 16].

В узагальненому вигляді структурні трансформації освітнього простору у тій його складовій, яка стосувалася вищої освіти, виглядають так: старші класи деяких середніх шкіл взято як базу для технікумів, частину колишніх професійних училищ також перетворено на технікуми. Учительські семінарії реорганізовано у трирічні педагогічні курси, які з 1924 року отримують статус педагогічних технікумів. Учительські інститути покладено в основу інститутів народної освіти, до складу яких віднесено і філологічні та фізико-математичні факультети колишніх університетів. У Київському університеті також закриваються юридичний та історико-філологічний факультети. В подальшому сам університет реорганізується у Вищий інститут народної освіти (ВІНО), а з 1926 року – у Київський інститут народної освіти імені М. Драгоманова (КІНО).

Комерційні інститути увійшли до складу новоутворених інститутів народного господарства, а старші класи комерційних шкіл здебільшого дали початок соціально-економічним школам, частину яких було реорганізовано у технікуми. Юридичні факультети університетів опинилися у складі інститутів народного господарства, медичні факультети перетворилися на медичні інститути. Вищі жіночі курси розподіляються по

інститутах народного господарства, інститутах народної освіти та медичних інститутах. Фельдшерські курси лягли в основу медичних технікумів, так само, як і старші класи сільськогосподарських і залізничних середніх шкіл стали відповідними технікумами. Щодо консерваторій, то їх було реорганізовано у музичні інститути, а музичні школи – у професійні навчальні заклади і технікуми.

Переформатування освітніх закладів, їх ділення на складові частини штучно збільшило кількість шкіл із новими назвами, але не стало ознакою їх фактичного приросту і змістового урізноманітнення. Зокрема, в 1932 році, внаслідок перетворень у мережі навчальних закладів, «кількість ВИШів збільшилася з 42 при наявності у них 71 000 студентів до 165 з 90 000 студентів, а технікуми з 100 при 27 000 студентів до 691 з 160 000 студентів» [3, с. 44]. При ненастанному збільшенні кількості навчальних закладів, їх матеріально-технічна база мала вкрай незадовільний вигляд, що підтверджують викладені в «Комуністичній освіті» за цей період факти: «... у приміщенні одного із колишніх реальних училищ розмістилося аж *чотири*?! багатолюдних ВИШі. На кожні дві групи припадає по одній лише аудиторії. Жодних лябораторій, кабінетів немає. Навіть такі факультети, як-от товарознавчий, заготівельний, по суті факультети прикладної фізики та хімії – абсолютно вільні від будь-яких лябораторій» [4, с. 75].

Відтак увага керманців освіти зосереджується, насамперед, на «пролетаризації» вищих шкіл, що виявляється у своєрідному порядку прийому до навчального закладу. Проголошений спочатку принцип «відкритих дверей» скасовується, натомість утверджується пріоритетність у доступі до навчання для окремих категорій населення – робітників і селян. За висловлюванням Я. Ряппо, «право вчитися в початковій і навіть середній школі ми надаємо усім громадянам, а право бути підготовленим на командира радянської держави даємо тільки робітникам та селянам та ще тій частині трудової інтелігенції, що будуватиме і зміцнюватиме диктатуру пролетаріату, що будуватиме соціалізм» [5, с. 11]. Отже, до вищих шкіл приймали насамперед тих, хто закінчив робітничі факультети – вони вступали без іспиту. Ймовірність вступу інших категорій населення регламентувалася певними нормами прийому селян, службовців тощо.

Відповідно зростає кількість робітничих факультетів, до вузів призначаються комісари, проводиться чистка студентів і викладачів. Адже, як свідчить М. Скрипник, «багато організацій дає рекомендації і оцінку деяким вступникам до ВИШу, ... що такий-то є робітник, з таким-то стажем, що він бідняк чи середняк, і його приймають..., а потім виявляється, що цей зарекомендований робітничими і К.Н.С.івськими організаціями і сільрадами є чуждий нам елемент – куркуль, непман, контрреволюціонер. Наша лінія полягає у тому, щоб усіх тих, хто при вступі до ВИШу притаїли своє соціальне походження чи положення, без жалю звільнити з ВИШу» [6, с. 247–248].

Виконання таких настанов подекуди набувало гіпертрофованої форми, і з вищої школи відраховували студентів останнього курсу, незважаючи на високі досягнення у навчанні. Ректорів та викладачів заохочували до «чистки» студентських кадрів від «ворожого елемента». Водночас з метою підготовки фахівців марксистсько-ленінської орієнтації, які б змогли гідно вести таку боротьбу, відкривалися навчальні і науково-дослідні установи: Харківський Комуністичний університет ім. Артема з кафедрами марксизму та марксознавства (1922), на основі якого у 1924 році створюється Український інститут марксизму (з 1927 року – Український інститут марксизму-ленінізму – УІМЛ); у 1931 році започатковує свою діяльність Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських вузів.

Щодо методики викладання у вищій школі, то спостерігається обмеження лекційної системи викладання із активним залученням студентів до виробничої практики, набувають поширення групові методи навчання. Плануючи соціалістичне будівництво, більшовицька влада розробляє і план науково-дослідної роботи, визначаючи ті пріоритетні проблеми, які має вирішити наука впродовж наступної п'ятирічки. Вироблення науковими установами плану роботи цілком підпорядковане директивам комуністичної партії. І це не вважається обмеженням свободи наукової діяльності. Адже, «співвідносини між окремою науковою дисципліною й державним плануванням життя не є окремим зовнішнім втручанням в науку, а навпаки, є співвідносинами між наукою і окремою галуззю науки, наукою планування, себто керування життя. ... І з цього погляду виходячи, не можна сказати, щоб була якась прірва між наукою і пролетарською державою, що її треба було б заповнювати словесними різними заявами тощо. Між наукою і державою є

дійсно тісний зв'язок практичної роботи» [6, с. 63].

Кожен науковий працівник, який припустився у своїх працях будь-якого відхилення від марксистсько-ленінського методу, повинен був шляхом самокритики, «безстрашного викриття своїх власних помилок» позбутися впливу «буржуазних теорій» та стати свідомим, активним будівником безкласового суспільства. До наукової праці прикладають ті самі способи організації, які використовуються у сільськогосподарських і промислових підприємствах (колективізм, складання плану п'ятирічки, соціалістичне змагання тощо).

Провідну роль у формуванні марксистсько-ленінського світогляду молоді відіграють періодичні видання, зокрема часописи «Под знаменем марксизма», «Вестник Коммунистической академии», рупор партії більшовиків – газети «Правда» та «Известия». Багатотисячними накладами видаються праці К. Маркса та Ф. Енгельса, які були до цього часу маловідомими в Росії. Показово, що видання цих праць розпочалося не з тих, у яких відбивався аутентичний марксизм, а з позитивістсько-орієнтованої «Діалектики природи» Ф. Енгельса, що збіглося з другим виданням книги В. Леніна «Матеріалізм та емпіріокритицизм». Широке обговорення у пресі цих праць, а також сумнівного ленінського філософського заповіту «Про значення войовничого матеріалізму» стало визначальним для філософського курсу в СРСР. У ході філософської дискусії між групою Деборіна (діалектики) та групою Тимірязєва (механісти) було визнано, що єдино правильною системою світогляду, розуміння та пояснення світу, сенсу та призначення людського буття є марксизм-ленінізм та його філософія – діалектичний та історичний матеріалізм.

Все, що йшло від імені цієї філософії, вважалося видатним досягненням, хоча такими здобутками ставали незрілі соціальні побудови, їх утопічні обґрунтування, сумнівні з теоретичного погляду узагальнення. У зв'язку з цим починається боротьба за утвердження «марксистсько-ленінського природознавства», яка, розпочавшись з дискусій 1930-х років, завершилася не тільки встановленням повного контролю політично-ідеологічної системи над природознавством, але й розгромом цілої низки наукових напрямів, фізичним знищенням їх представників, «одноставно засуджених радянським народом».

Відбувся перехід від філософії до політики, а в подальшому від псевдофілософії до антифілософії, вершиною якої став «Короткий курс ВКП(б)». Саме цей своєрідний катехізис ортодоксального марксизму-ленінізму-сталінізму став трактуватись як вершина розвитку радянської суспільно-політичної та філософської думки. Критерій практики тут замінювався посиланням на вихоплені із загального контексту цитати з праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна. Отже, філософія була зведена до коментування рішень партійних з'їздів та пленумів як «видатних досягнень марксистської теорії» та її подальшого розвитку в нових умовах.

Підпорядкування філософських ідей марксизму революційній перебудові суспільства зумовило пріоритетність завдань організаційного плану, що мали на меті єднання, братерство, вироблення спільної траєкторії руху до єдиної мети. Як наслідок, суб'єктами життя і діяльності стали об'єднані у союзи маси, що «поглинали» людину та її особистісне начало. Через наявність єдиної правильної, чітко визначеної мети та шляхів її досягнення незатребуваними ставали ініціатива, творчий пошук, вольові поривання окремої особистості, зайвими були і сумніви у процесі вибору, адже кожен вже був поставлений на «відповідну полицю» (В. Ленін). Єдине, що вимагалося від людини, – здатність підкорятися дисципліні, встановленим моральним нормам та ідеологічним канонам, тій організаційній структурі, до якої на цей момент вона була прикріплена. Визнання маси суб'єктом діяльності призвело до актуалізації колективної самодіяльності, колективної творчості, тимчасом як право на індивідуальну творчість було повністю зневажене.

Внаслідок утвердження таких світоглядних орієнтирів значною мірою посилюється інтерес суспільно-педагогічної і публіцистичної думки до змісту понять «колектив» і «колективне». Ще на початку століття мислителями було визначено ті ключові ознаки колективу, які в подальшому знайшли своє остаточне обґрунтування у досвіді А. Макаренка, М. Пістрака, С. Шацького, а саме: наявність спільної діяльності, значущої для кожного члена колективу, рівнозначне співвідношення прав і обов'язків. Крім того, це потреба розділяти радість і горе з колективом, усвідомлювати себе невід'ємною і важливою його складовою, усталена звичка не відділяти власних інтересів від колективних,

уміння працювати і відпочивати колективно, організовано, підкоряючи свою волю загальним інтересам, проводити свою ініціативу через колектив, завойовувати авторитет важливими для колективу справами. Важливою ознакою таких об'єднань є добровільність, що забезпечує збереження особистістю власної незалежності, несхожості на інших, особливо, коли мова йде про творчу діяльність. Як бачимо, розуміння колективу передбачало такі природні зв'язки між його членами, які виникають у процесі спільної, переважно творчої діяльності. Їх результативність залежить від духовного багатства кожної індивідуальності та здатності її до самореалізації.

Проте вже у 20-х роках ХХ століття набуває обґрунтування так званий природний колективізм пролетаріату, що зумовлений специфікою фабрично-заводської праці – вимушеним співробітництвом незалежно від інтересів і уподобань. Колектив при цьому характеризувався як провідна цінність і засіб забезпечення життєдіяльності людини, тимчасом як будь-які прояви індивідуалізму розцінювалися як «розпуста».

У ці роки значною мірою трансформується принцип зв'язку навчання і виховання із життям, запозичений радянськими ідеологами із класичної гуманістичної педагогіки. Він трактувався відповідно до «установок», наданих у виступі В. Леніна на ІІІ з'їзді молодіжних Рад у 1920 році: навчання і виховання підростаючого покоління має відбуватися як безпосередня участь у виробничій, суспільно-політичній діяльності разом із дорослими. Лишень у такому випадку дитина мала можливість набути необхідний досвід для будівництва нового світу, для боротьби за нього, а також сформувати комуністичні переконання, захопитися ідеями марксизму-ленінізму і розвинути у собі потребу жертвувати заради цієї боротьби усім індивідуальним, у тому числі й власним життям.

Власне кажучи, сама діяльність стала найважливішим чинником суспільного виховання. Хоча педагоги й обґрунтовували умови та засоби для ефективної організації такої діяльності, визначаючи певні межі допустимої участі підлітків у житті і боротьбі дорослих, однак ці умови не бралися у розрахунок, коли партія вимагала повної включеності школи, піонерської організації у процесі колективізації та індустріалізації, знищення ідеологічного противника тощо. Як наслідок, суспільно значуща діяльність школярів із педагогічного засобу перетворилася на політичний, що завдавало шкоди навчанню і вихованню.

З 1926 року партія посилює свою увагу до суспільно-політичного виховання, що пояснюється актуалізацією політичних питань соціалістичного будівництва. Про це свідчать численні документи ВКП (б), РНК УРСР та органів освіти. Кожна людина опинилася перед необхідністю не просто визначитися із власними політичними симпатіями та антипатіями, а беззастережно прийняти ідеї, цінності, цілі комуністичної партії як одноосібно правлячої.

Політичне виховання розглядалося як необхідна умова соціалістичного будівництва, а тому звичними ставали вимоги «різноманітні запити дітей... спрямовувати у русло комуністичного виховання» («Стан і найближчі задачі піонерського руху». Із резолюції V Всесоюзної конференції ВЛКСМ. 31 березня 1927 року [7, с. 273], або «вербувати дітей у піонерську організацію», про що йде мова у Постанові VIII з'їзду ВЛКСМ (1928 р.) [8, с. 273–275]. Зокрема, до проблем взаємовідносин дітей із світом дорослих додається проблема взаємовідносин дітей із політикою, ідеологією.

«Боротьба на ідеологічному та культурному фронтах», що посилилася після XV з'їзду ВКП(б) у 1927 році, виливається у розгромний наступ на зарубіжну філософію і педагогіку, вплив яких оцінюється як негативний і шкідливий через їх «буржуазний» характер. Зокрема, проявами буржуазності вважалося твердження про необхідність розвитку індивідуальних сил особистості, про рівноцінність індивідуального і соціального особистісних начал та значущість інтересів як особистості, так і суспільства. Загострюється проблема взаємовідносин філософії і політики, педагогіки і філософії. Як наслідок, остаточне підпорядкування філософії політиці та ідеології.

Висновки. Узагальнюючи змістові та структурні особливості розвитку освітнього простору у 20–30-х роках ХХ століття, можемо констатувати наявність системних трансформацій в усіх його вимірах.

Тож внаслідок проведених владою реформ, значно збільшилася кількість навчальних закладів, зокрема вищих, а також змінився статус багатьох освітніх структур. Штучне збільшення кількості шкіл із новими назвами не дало фактичного їх приросту і змістового урізноманітнення. Відбулася руйнація усталеної інституціональної структури

освіти, натомість територіально-предметна складова освітнього простору розширилася і набула гіпертрофованого вигляду.

Трансформації у знаково-символічному вимірі простору освіти пов'язані, насамперед, з утвердженням нового філософського дискурсу – діалектичного та історичного матеріалізму, що став методологічною основою марксизму-ленінізму. У великій кількості продукувалися тексти, в яких було представлено незрілі соціальні побудови та їх утопічні обґрунтування, сумнівні з теоретичного погляду узагальнення. Провідну роль у формуванні світогляду молоді відігравали періодичні видання із вираженим ідеологічним спрямуванням, багатотисячними накладами видавалися праці К. Маркса та Ф. Енгельса.

У суспільній свідомості, а отже, й у текстовому просторі відбувалося нівелювання усталених категорій (особистість, індивідуальність, суспільство та ін.), натомість набували ваги такі поняття, як «клас», «колектив», «ідея». Утверджувався колективізм, солідарність інтересів і пріоритет колективного над індивідуальним, дисципліни і підпорядкування над свободою волі. Різко змінюється ставлення до прав і свобод суб'єктів освіти. Якщо на початку досліджуваного періоду в основу постанов і циркулярів керівних органів освіти покладено демократичні принципи, то вже по його завершенні нормативна база має виражений волюнтаристський, авторитарний характер.

Визнання зовнішньої детермінованості усіх вчинків людини призвело до «стиснення» освітнього простору у його суб'єктному вимірі до розмірів середовища, яке вважалося у педагогіці провідним чинником виховання. Відбулися і суттєві зрушення у розумінні особистості. Ідея щодо невіддільності виняткової, неповторної за своєю сутністю особистості від суспільства поступово трансформується у беззаперечне твердження про «злиття» людини із суспільством за рахунок відмови від власної індивідуальності. Відбулося зміщення активності, творчості, ініціативності і самовизначення у знаменник соціального, яке з важливої атрибутивної характеристики особистості перетворилося на головну мету, детермінанту і регулятор її життєдіяльності.

Список використаних джерел

1. Лосский Н. О. История русской философии. Москва : Академический проект, 2007. 551 с.
2. Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924) : сб. статей и докладов. Харьков : Госиздат Украины, 1925. 155 с.
3. Зильберштейн А. 15 років боротьби за єдину систему освіти. Комуністична освіта. 1932. Ч. 11–12. С. 40–48.
4. Стрельбицький С. Вища школа у боротьбі за якість. Комуністична освіта. 1933. Ч. 3. 145 с.
5. Ряппо Я. Радянське студентство. Д.В.У. Харків, 1928. 49 с.
6. Скрипник М. Статті й промови з національного питання. Мюнхен : Сучасність, 1974. 270 с.
7. Стан і найближчі задачі піонерського руху. Із резолюції V Всесоюзної конференції ВЛКСМ. 31 березня 1927 року. Народное образование в СССР : сб. документов (1917–1973 гг.). Москва : Педагогика, 1974. С. 273.
8. Народное образование в СССР : сб. документов (1917–1973 гг.) / под ред. П. Прокофьева. Москва : Педагогика, 1985. 448 с.

Надійшла до редакції 27.04.2020

References

1. Losskij N. O. Istoriya russkoj filosofii [History of Russian Philosophy]. Moskva : Akademicheskij projekt, 2007. 551 s. [in Rus.].
2. Ryappo Ya. Reforma vysshej shkoly na Ukraine v gody revolyucii (1920–1924) [Reform of higher education in Ukraine during the years of the revolution (1920–1924)] : sb. statej i dokladov. Harkov : Gosizdat Ukrainy, 1925. 155 s. [in Rus.].
3. Zilbershtein A. 15 rokov borotby za yedynu systemu osvity [15 years of struggle for a unified education system]. Komunistychna osvita. 1932. Ch. 11–12. S. 40–48. [in Ukr.].
4. Strelbytskyi S. Vyshcha shkola u borotbi za yakist [High school in the struggle for quality]. Komunistychna osvita. 1933. Ch. 3. 145 s. [in Ukr.].
5. Riappo Ya. Radianske studentstvo [Soviet students]. D.V.U. Kharkiv, 1928. 49 s. [in Ukr.].
6. Skrypnyk M. Statti y promovy z natsionalnogo pytannia [Articles and speeches on the national question]. Miunkhen : Suchasnist, 1974. 270 s. [in Ukr.].
7. Stan i naiblyzhchi zadachi pionerskoho rukhu [Status and immediate tasks of the pioneer

movement]. Iz rezoliutsii V Vsesoiuznoi konferentsii VLKSM. 31 bereznia 1927 roku. Narodnoe obrazovanie v SSSR : sb. dokumentov (1917–1973 gg.). Moskva : Pedagogika, 1974. S. 273. [in Ukr.].

8. Narodnoe obrazovanie v SSSR [Public education in the USSR] : sb. dokumentov (1917–1973 gg.) / pod red. P. Prokofeva. Moskva : Pedagogika, 1985. 448 s. [in Rus.].

SUMMARY

Olena V. Marchenko. Totalitarian educational practices of the 20-30s of the XX century: from prerequisites to consequences. Based on the generalization of socio-cultural factors of social development in the period from 1918 to the mid-30s of the twentieth century and formed at that time educational models, values, ideals and worldviews revealed the essential features and main trends of the national educational space in totalitarianism. The semantic and structural features of the educational space in the 20-30s of the XX century have been analyzed, the general philosophical and sociocultural determinants of system transformations in all its dimensions have been substantiated. In particular, the consequences of unjustified, from the point of view of educational needs and available educational potential, expansion of territorial-subject dimension have been shown, when the increase in the number of educational institutions with new names did not give their actual growth and semantic diversification.

Based on the analysis of party and government documents related to the problems of education, as well as philosophical and pedagogical works of this period revealed the specifics of the deployment of sign-symbolic dimension of educational space, which was to level the natural process of metatext, instead - artificial planting of texts with strong ideological direction. In the public consciousness, and hence in the textual space, there was a devaluation of established categories (personality, individuality, society, etc.), at the same time such concepts as "class", "team", "idea" gained weight. Collectivism, solidarity of interests and the priority of the collective over the individual, discipline and subordination over free will have been asserted.

Significant changes have been established in the subjective dimension of the educational space: the idea of the inseparability of an exceptional, unique personality from society is gradually transformed into an indisputable statement about the "merger" of man with society by abandoning his/her own individuality. As a result, there was a shift of the individual to the denominator of the social, which from an important attributive characteristic of the individual has become the main goal, determinant and regulator of his/her life. And the recognition of the external determinism of all human actions has led to the "compression" of the educational space in its subjective dimension to the size of the environment.

Keywords: *education, educational space, totalitarian educational practice, personality, transformation, ideology.*

УДК 1:94(37)+292

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-28-34

Олексій ХАЛАПСІС[©]
доктор філософських наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ДИОКЛЕТІАН І ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКА

У 212 році імператор Каракалла видав едикт, який надав римське громадянство всьому вільному населенню Римської імперії. Некорінним римлянам едикт відкрив шлях до армії, що дозволило збільшити чисельність легіонів, проте зробило їх менш лояльними. Все це сприяло ревізії моделі Августа і формуванню нової політичної реальності, що отримала в істориків назву «доміната», першим варіантом якого була тетрархія Діоклетіана. Для ефективної роботи системи тетрархії необхідно було занадто багато умов, а римляни вже не були готові до такої великої відповідальності. До того ж, модель Діоклетіана, вирішуючи одні проблеми, створила інші, викликавши плутанину і запустивши процес поступового розділу імперії на Східну та Західну частини. Якщо

© Халапсіс О.В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9498-5829>

Researcher ID: E-6947-2015

prof.halapsis@gmail.com

систему принципату можна назвати «Другою республікою», то наступну за нею систему, при якій вільними громадянами стали керувати «пани», було б логічно назвати «Третьою республікою».

Ключові слова: *Діоклетіан, доминат, тетрархія, імператор, республіка, римська цивілізація.*

Постановка проблеми. Ідентичність грає в цивілізаційному становленні критично важливу роль, а її зміна або розмивання ніколи не проходять безслідно. Головні бої історії проходять не на полях битв, а під черепними коробками обивателів, але для зовнішнього спостерігача ці грандіозні баталії залишаються невидимими. Судити ж про них він може лише за відлунням, наприклад, на політичній сцені. І якщо репліки акторів здаються комусь дивними і неузгодженими, то часто це свідчить лише про те, що вони грали іншу п'єсу, вірніше, грали свою роль за сценарієм, написаним для іншої кінцівки. Великі історичні катастрофи стають результатом таких нереалізованих або реалізованих лише частково сценаріїв. Те ж саме можна сказати і про великі історичні досягнення, причому часом межа між катастрофами і досягненнями досить умовна.

Ідеї громадянства людство зобов'язане древнім грекам і римлянам, але якщо для греків громадянство було знаком полісної приналежності, то римляни, які в силу історичних обставин перетворили свою державу з поліса в наддержаву давнини, внесли в поняття громадянства значний елемент імперської статусності і винятковості. Тому перші принцепси дуже неохоче надавали римське громадянство, і робилося це у виняткових випадках. Однак розміри імперії збільшувалися, що мало одним зі своїх наслідків скорочення відсотка корінних римлян серед її населення. До того ж, спадкоємці Ромула не дуже бажали розмножуватися, і всі зусилля імператорів, спрямовані на вирішення демографічної проблеми, не давали очікуваного ефекту. Якби римляни обмежили свою діяльність Італією і декількома сусідніми областями, ця проблема була б не такою гострою, але це б означало відмову від виданої Юпітером «ліцензії» [6].

Зберегти духовну єдність найпростіше в закритому суспільстві (наприклад, Японія періоду Едо); успішна і масована експансія своїм зворотним боком має підвищення ризиків втрати ідентичності. Які проблеми для Римської держави створили її військові успіхи і як ці проблеми намагалися вирішувати її лідери? У статті мова піде про передумови і суть реформи Діоклетіана, а також про причини її провалу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано втрішення цієї проблеми. Політичні та військові аспекти діяльності Римської держави обговорювали Едуард Гіббон, Брайан Кемпбелл, Едріан Голдсворті, Лоуренс Кеппі, Крістофер Маккей, Пет Саутерн та ін. Цікава біографія Діоклетіана міститься в дослідженні Стівена Вільямса [12]. Однак інтерпретації домінують як «Третьої республіки» мені зустрічати не доводилося. Цією обставиною і викликана необхідність проведення даного дослідження.

Метою статті є філософсько-історична реконструкція світоглядних підстав політичної моделі домінують в Стародавньому Римі.

Виклад основного матеріалу. Після завершення Пунічних воєн Рим став активно інкорпорувати в свою структуру інші народи і інші культури, що, звісно, не проходило для нього безслідно. І хоча є думка, що вся римська історія є історією грандіозного *закритого світу* [2, с. 11], я радше погоджуся із Роджером Осборном, який пише: «Для Риму як політичного утворення була властиво одночасно відкритість і закритість. Доступ до вищих владних позицій суворо охоронявся, але чужинців (не-римлян і не-патриціїв), які відзначилися, іноді запрошували увійти до сенату, звали на консульське або навіть імператорське місце; римський закон був єдиний і непохитний, але його прийняття відкрито обговорювалося, і він проводився в життя місцевою владою; римське військо було одночасно охоронцем і втіленням чужої і далекої держави, але солдати в нього набиралися з усіх куточків імперії» (Осборн, 2008, р. 168). Особливо чітко означені Осборном тенденції до відкритості стали проявлятися з III століття християнської ери.

Римська політична система трималася на авторитеті традиції й на повазі до принципів, які лежали в основі римського проекту. Наприклад, лише дуже вагомими причинами могли спонукати *справжнього римлянина* до участі у поваленні законного імператора. За два століття, що минули з епохи Августа до приходу до влади династії Северів, таких випадків було відносно небагато. З династії Юліїв-Клавдіїв були повалені і вбиті Калігула і Нерон, з Флавіїв – Доміціан, з Антонінів – Коммод; зловживання владою цих правителів почасти виправдовує заколотників, і, поклавши руку на серце, кожен з них (якщо правдою є хоча б третина з того, що їм приписували сучасники) цілком заслуговував на смерть. Були ще два коротких періоду «міжцарів'я» (перший – Гальба, Отон, Вітеллій, другий – Пертинакс і Дідій Юліан). Не маючи за собою ні особистого авторитету, ні ав-

торитету традиції, ці імператори також були скинуті та вбиті. Отже, за два століття були повалені 4 «династичних» імператора і 5 «перехідних». Ці останні цілком могли сприйматися оточуючими як огрішні принцеси (по аналогії з огрішними магістратами республіканської епохи) в силу того, що їх прихід до влади був позбавлений навіть видимості легітимності.

Хоча деякі принцеси часом відривалися від реальності, дозволяючи собі дикі витівки, після смерті (як правило, насильницької) таких експериментаторів, все поверталося на круги своя. Відтак, навіть володіючи необмеженою владою, правитель не має, проте, влада абсолютну, тобто, не може надати неприродний характер історичному розвитку. Він може скористатися тенденцією або спробувати переламати її, але не може створити такий тренд, який би суперечив об'єктивним потребам суспільства. Наприклад, не може одна людина розвалити імперію, а якщо все ж це відбулося, то цей факт означає лише те, його діяльність допомогла деяким тенденціям здійснитися, реалізувавши *один з можливих* сценаріїв. Будь-яка соціальна система має «захист від дурня», а якщо вона не спрацювала, то справа не в дурні.

Засновник нової династії Септимій Север правив 18 років (193-211 рр.) і помер своєю смертю, передавши владу синам – Каракаллі і Геті. Не пройшло й року по смерті батька, як Каракалла (211-217 рр.), який відрізнявся лютим характером, вбив свого брата і співправителя, але в історію він увійшов не тільки цим. У 212 році імператор видав едикт (*Constitutio Antoniniana*), який надав римське громадянство всьому вільному населенню імперії. Крім суто фіскальних цілей, едикт Каракалли мав своїм завданням, як мені здається, штучне підвищення концентрації «римськості» за рахунок збільшення кількості «римлян». Чи збільшилася лояльність завойованих народів? Можливо. Чи розширилася база для комплектації легіонів? Без сумніву. Чи став від цього Рим сильніше? Ось тут однозначно відповісти важко.

Некорінним римлянам едикт відкрив шлях до армії (легіонером міг бути лише громадянин), що дозволило збільшити чисельність легіонів і зняти з порядку денного питання про джерела їх поповнення. А через два десятиліття починається епоха «солдатських імператорів», основною рисою якої стають чехарда військових переворотів і сепаратизм окремих територій. До речі, Каракалла (як і наступні представники династії Северів) був убитий внаслідок змови. Після смерті Александра Севера (235 рік) і до приходу до влади іллірійців (268 рік) змінилося 17 імператорів (не рахуючи самозванців), причому всі вони, крім одного, померли насильницькою смертю¹. Калейдоскопічна зміна правителів не могла не відбитися як на авторитеті верховної влади, так і на стабільності всього суспільства. Крім традиційної загрози з боку варварів, римлянам довелося зіткнутися з двома сепаратистськими утвореннями – Галльською імперією (260-274 рр.) і Пальмірським царством (260-273 рр.).

Початок виходу з кризи III століття не без підстав пов'язують з імператорами-іллірійцями, першим з яких був Клавдій II Готський (268—270 рр.), який надав імперії потужний імпульс до відродження. Його справу продовжив Авреліан (270-275 рр.) – талановитий воєначальник, якому вдалося впоратися зі внутрішніми заворушеннями, вести успішні кампанії проти варварів, а також ліквідувати обидві сепаратистські держави. Саме за правління Авреліана в складі римської армії з'явилися допоміжні підрозділи з полонених варварів, які використовували свою власну символіку та обмундирування.

Але цей экс-легіонер розумів, що проблему, яка викликала кризу, тільки силовими методами не вирішити. Необхідно було, по-перше, істотно підняти дискредитований авторитет імператорської влади, по-друге, переформатувати римську ідею таким чином, щоб вона стала об'єднуючою для різних в етнічному та культурному планах «нових римлян».

Боги римської громади могли викликати священний трепет і благоговіння у старих родів, яких ставало дедалі менше як у відносному вираженні, так і в абсолютному. А християнство, яке поширювалося по імперії, ще більш підривало віру батьків, а значить – і стабільність держави. Тому цілком логічним здається бажання Авреліана встановити якийсь універсальний культ, прийняття якого дозволило б примирити різні традиції.

Для «нових римлян» Юпітер залишався італійським божеством, нав'язаним їм переможами; відповідно, вони не могли серйозно сприймати і *Iovem imperium*, який був найважливішою частиною державної ідеології. Та й сам Авреліан, швидше за все, не був «стовідсотковим римлянином»; цілком ймовірно, що його сім'я отримала громадянство

¹ Гостіліана, який правив кілька місяців в 251 році, вбитий не встигли — він помер від чуми.

завдяки Каракаллі. Об'єктивна необхідність рестарту ідеології поєдналася з особистим світосприйняттям правителя-провінціала, якому складно було осмислити тонкощі давньоримської теології. Як би там не було, але за рік до смерті Авреліан провів релігійну реформу, запровадивши культ Непереможного Сонця. При ньому карбувалися монети, на яких був напис «SOL DOMINVS IMPERI ROMANI» (Сонце пан Імперії римлян), а себе імператор зображував у вигляді жерця.

Солярні культу були поширеним явищем в стародавньому світі взагалі, в Римській імперії – зокрема. Два останніх Севери – Геліогабал (Елагабал) і Александр – були жерцями фінікійського бога Сонця (перший з них і увійшов в історію під ім'ям цього бога). Римляни і греки, сирійці та єгиптяни, фінікійці і іллірійці з Сонцем могли ототожнити своїх головних національних богів, не відчуваючи себе при цьому зрадниками віри батьків, тим більше, що Авреліан не вводив сонячний монотеїзм і не намагався скасовувати старих богів.

Задумка з релігійною реформою була непогана, але міркування політичної доцільності – занадто ненадійний фундамент для такої інтимної сфери. Коротше кажучи, великого успіху авреліанова спроба нав'язати римлянам поклоніння Сонцю не мала. А ось для подальшої еволюції римської ідеї Авреліан зробив чимало, підготувавши ґрунт для ревізії моделі Августа і формуванню нової політичної реальності, що отримала в істориків назву «домінат».

Слово *dominus* (пан, господар) раби використовували при зверненні до свого хазяїна. І Август, і Тиберій цуралися такого звернення від вільних громадян, вважаючи його ганебним і недостойним [11, р. 71, 112-113], проте їх наступники були вже не настільки делікатними. Придворні підлабузники використовували *dominus* при зверненні до Доміціана (81-96 рр.), Траяна (98-117 рр.), Септимія Севера (193-211 рр.), Геліогабала (218-222 рр.) і, можливо, до деяких інших правителів. Втім, це слово навряд чи використовувалося за межами палацу. А ось починаючи з Діоклетіана (284-305 рр.) *dominus* стає офіційним титулом носія верховної влади, що, зокрема, зафіксовано на монетах, де перед ім'ям правителя з'являється аббревіатура DN (*dominus noster* – наш пан). Це була зміна концепції: правитель паче не був простим громадянином, він височів над законом, над сенатом і над суспільством. Проте, в монархію Рим не перетворився.

Один зі стовпів монархічної ідеології – це уявлення про особливу королівську кров, яка має сакральне (тою чи іншою формою та мірою) походження і піднімає династію правителів над іншими смертними. Обидва претенденти на те, що з їх правління почалася історія оновленої римської монархії, були зовсім незнатного походження. Авреліан народився в родині дрібного хлібороба-орендаря (колона), а свою військову кар'єру розпочав простим легіонером. Батько Діоклетіана (дане при народженні ім'я – Діокл) взагалі був вільновідпущеним. Можна сказати, що вони обидва походили з самих низів римського суспільства, обидва опинилися у його вершини, обидва отримали майже необмежену владу, обидва проявили неабиякі здібності, зміцнили порядок в державі, розширили її територію і провели важливі реформи.

Не виключено, що Авреліан, будучи людиною амбітною і марнославною, міг мріяти про царську владу, однак відкрито про неї не говорив і не намагався потурбуватися про династію або хоча б про наступника. Реформи ж Діоклетіана дійсно дають підставу до того, щоб підозрювати його в монархізмі. Але тут все неоднозначно.

Октавіан Август створив модель, яка передбачала приблизну рівновагу між цивільною та військовою владою. На відміну від більшості інших древніх суспільств, релігійна влада не виділялася в особливу сферу, будучи логічним продовженням (і додатком до) влади цивільної. Правитель об'єднував у своїй особі найвищі цивільні, військові та релігійні функції (намісники провінцій трансливали цю модель в менших масштабах). Система домінату, з її, здавалося б, суперечливими тенденціями – посиленням імператорської влади і поділом цієї влади між кількома носіями – стала відповіддю на виклики, що постали раніше.

Уособленням чисто цивільної влади вважався сенат. Уже при Августі і Тиберії він втратив значну частину своїх повноважень, але ці правителі всіляко підкреслювали (нехай навіть переважно на словах) своє шанобливе ставлення до нього і значимість цього древнього органу для процвітання республіки. В подальшому відносини принципсів і сенату вибудовувалися по-різному. Мабуть, найкращими вони були в правління «п'яти хороших імператорів» з династії Антонінів – Нерви, Траяна, Адріана, Антоніна Пія і Марка Аврелія. При Северах і «солдатських імператорах» сенат і далі втрачав колишнє

значення; ця тенденція продовжилася при «іллірійцях», за винятком Тацита (275-276 pp.) і Проба (276-282 pp.), правління яких давало надію на повернення стародавніх республіканських порядків; втім, надіям цим не судилося збутися.

Діоклетіан же остаточно усунув сенат від прийняття політичних рішень. Едуард Гіббон писав: «Коли римські монархи (англійський історик, і це було характерно для його часу, вважав римських імператорів монархами. – *О.Х.*) випустили з уваги і сенат, і свою древню столицю, вони легко забули походження і властивість влади, якою вони були наділені. Громадянські обов'язки консула, проконсула, цензора і трибуна, з взаємним поєднанням яких склалася ця влада, нагадували народу про її республіканське походження. Ці скромні титули були відкладені в сторону, і якщо монархи позначали своє високе положення назвою імператора (*Imperator*), то це слово приймалося в новому і більш високому значенні: воно означало вже не генерала римських армій, а владу Римської імперії. До назви “імператор”, яка спочатку мала суто військовий характер, приєднали іншу назву, в якій більш яскраво виражалася рабська залежність. Епітет *Domipus*, або пан, в своєму первинному значенні висловлював не владу государя над його підданими і не владу начальника над його солдатами, а деспотичну владу пана над його домашніми рабами. У цьому огидному сенсі розуміли його перші Цезарі і тому з обуренням відкидали його». Що ж стосується номінально вищого органу влади, то «... втративши будь-який зв'язок і з імператорським двором, і з новими установами, римський сенат залишався на Капітолійському пагорбі поважним, але марним пам'ятником старовини» [1, с. 62]. Отже, громадянська влада в особі сенату і республіканських магистратів ставала все більш ілюзорною, а реальні повноваження переміщались в сторону військової влади.

В історії Риму армія завжди відігравала важливу роль [4; 5, 7–10], однак поступово ця роль стає головною, що і продемонструвала криза III століття. Тут найбільш показовим було свавілля, з яким вища влада як вручалася, так і відбиралася. Легіонери, які були покликані захищати та зміцнювати могутність Риму, своїми авантюрами (і корисливими) діями поставили під загрозу саме його існування.

Діоклетіан отримав країну, яка була лише частково заспокоєна попередниками – імператорами-іллірійцями. Необхідно було щось радикально змінювати. Істотно реформувати легіони, які показали себе найбоєздатнішою силою древнього світу, було не можна. Звести до мінімуму їх вплив на політику теж було досить проблематично з огляду на важливість завдань, які вони вирішували: розміри імперії і сила її ворогів вимагали постійного ведення військових кампаній. Що ж залишалось робити?

З огляду на те, що влада над Римом стала означати владу над його армією, імператору потрібно було постійно підтримувати свій статус військового вождя. Крім того, безпосереднє керівництво легіонами знижувало шанси на те, що вони піднімуть проти нього бунт. Однак оскільки було потрібно діяти одночасно на різних напрямках, імператор фізично не міг особисто очолювати *всі* війська; довіривши ж хоча б частину армії якомусь командирі, він тим самим створював свого можливого конкурента.

Харизматичний правитель (наприклад, Клавдій II або Авреліан) міг силою свого авторитету підпорядкувати собі армію, залякати амбітних сенаторів і позбутися конкурентів, але тоді вся державна система ставала зав'язаною на особисті якості імператора, а після його смерті знову була в небезпеці дестабілізації. Саме з метою мінімізації подібних ризиків Діоклетіан визнав розумним розділити владу для зведення до мінімуму шансів розв'язання громадянської війни і для збереження єдності імперії.

Людина, якого деякі історики вважають засновником монархії, заснував не єдино-владдя, а тетрархію (четверовладдя). Модель передбачала, що державою керують два повноправних імператора, які мають титул «август», і два офіційних наступника, які мають обмежені повноваження і титул «цезар». Августі самі призначають цезарів, а через 20 років правління повинні відректися від влади на їх користь. Ті, коли стають августами, призначають нових цезарів¹.

Ідея полягала в наступному. Обидва августы очолюють війська на основних театрах

¹ Діоклетіан призначив другим августом свого армійського товариша Максиміана Геркулія, а цезарями стали Констанцій Хлор і Галерій Максиміан. Після 20 років правління Діоклетіан дійсно пішов у відставку, залишок свого життя провівши як приватна особа. Максиміліан Геркулій також змушений був скласти повноваження августа, але потім намагався узурпувати владу, втім, безуспішно.

військових дій, двом цезарям доручається рішення допоміжних завдань. Августам немає сенсу воювати один з одним, бо вони і так повноцінні правителі. Цезарям також немає сенсу влаштовувати переворот, бо врешті-решт вони автоматично отримають верховну владу; обмеженість влади августів мотивувала цезарів чекати, зберігаючи лояльність.

Для ефективної роботи системи тетрархії необхідно було кілька умов. По-перше, самі августи повинні бути людьми такого морально-психологічного складу, щоб скласти свої повноваження після 20 років фактично необмеженої влади. По-друге, римські громадяни (в тому числі – сенатори і легіонери) повинні бути досить принциповими, щоб «нагадати» августу, термін каденції якого вже закінчився, про необхідність відставки, а також бути готовими протидіяти августу-узурпатору, який затримався при владі. По-третє, призначаючи цезарів, августи повинні думати про інтереси держави, наділяючи владою найдостойніших, а не найближчих або найвідданіших. По-четверте, августи повинні проводити єдину (для всієї імперії) політику, при цьому не конкуруючи один з одним. Коротше кажучи, для забезпечення стабільності такої складної державної системи було потрібно занадто багато умов, а римляни (як еліта, так і суспільство) вже не були готові до такої великої відповідальності.

Не провина Діоклетіана, що його начебто непогана задумка, вирішуючи одні проблеми, створила інші, за фактом викликавши плутанину і запустивши процес поступового розділу імперії на Східну і Західну частини. Результатом боротьби за владу стали тривалі громадянські війни, в яких, після природної смерті або загибелі інших августів, переможцем виявився Костянтин I, прозваний «Великим». Він зосередив у своїх руках довічну владу над усією імперією, тим самим відмовившись від моделі тетрархії, але використовував деякі її елементи для того, щоб розділити владу в імперії між своїми дітьми. Тетрархія зникла як політична концепція, але збереглася як форма, яку іноді використовували наступні правителі Риму. Однак титул «домінус» вони собі залишили з усіма світоглядними наслідками, що впливали з цього. І якщо систему принципату можна назвати «Другою республікою», то наступну за нею систему, при якій вільними громадянами стали керувати «пани», було б логічно назвати «Третьою республікою».

Висновки. Отже, за винятком початкової частини своєї історії, Рим був і залишався республікою, при цьому серед римлян утвердилось переконання, що носієм божественної імперії був римський народ, від імені якого виступала рада його старійшин – сенат. Народ Риму делегував свою сакральну функцію обираємим магістратам, які мали право розпоряджатися імперією протягом обмеженого часу і в рамках відповідних повноважень. Встановлена Октавіаном Августом система принципату, формально зберігши цю ідею, фактично істотно обмежила дію республіканських інститутів. Модель доміната, що прийшла їй на зміну, стала подальшим кроком в цьому напрямку; однак, імператори, яких називали «домінус», не скасували духовний зміст республіканських цінностей.

Імператор – один з титулів республіканського правителя Риму, поряд з титулами «август», «цезар», «принцепс сенату», «великий понтифік» і т.д. Юридичне та фактичне значення кожного з цих титулів зазнавало еволюцію, але самі римляни ніколи б не погодилися з тим, що в їх імперії встановлена монархія; свою державу вони цілком щиро вважали республікою. Керувала цією республікою людина, яка мала цілий набір тимчасових і довічних титулів, у тому числі і титул імператора, який доповнював інші вищі магістратури. При цьому відбувався перехід від уявлень про владу як цивільної (а внаслідок цього – військової і релігійної) до влади як військової (а вже потім – цивільної та релігійної) функції. Якщо принцепси могли самі і не бути воєначальниками, то для домінісів це стало необхідністю, логічним вираженням чого став інститут тетрархії.

Список використаних джерел

1. Гиббон Э. История упадка и крушения Римской империи. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 704 с.
2. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 568 с.
3. Осборн Р. Цивилизация: Новая история Западного мира. Москва: АСТ, 2008. 764 с.
4. Campbell B. War and Society in Imperial Rome 31 BC–AD 284. London: Routledge, 2002. 222 p.
5. Goldsworthy A.K. The Complete Roman Army. New York: Thames & Hudson, 2003. 224 p.
6. Halapsis A.V. Iovem Imperium, or Sacred Aspects of Roman “Globalization”. *Scientific cognition: methodology and technology*. 2014. Vol. 33, Issue 2. P. 173-178.
7. The Impact of the Roman Army (200 BC–AD 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects / Ed. by Blois L. de, Cascio E.L. Leiden: Brill, 2007. 612 p.
8. Keppie L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire. London: Routledge,

2005. 268 p.

9. Mackay C. *Ancient Rome: A Military and Political History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 412 p.

10. Southern P. *The Roman Army: A Social and Institutional History*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 400 p.

11. Suetonius. *Lives of the Caesars*. New York: Oxford University Press, 2008. 392 p.

12. Williams S. *Diocletian and the Roman Recovery*. New York: Routledge, 2000. 276 p.

Надійшла до редакції 04.05.2020

References

1. Gibbon, E. (2001). *Istoriya upadka i krusheniya Rimskoj imperii*. Moskva: OLMA-PRESS [in Russ.].

2. Le Goff, Zh. (2005). *Czivilizaczija srednevekovogo Zapada*. Ekaterinburg: U-Faktoriya [in Russ.].

3. Osborn, R. (2008). *Czivilizaczija: Novaya istoriya Zapadnogo mira*. Moskva: AST [in Russ.].

4. Campbell, B. (2002). *War and Society in Imperial Rome 31 BC–AD 284*. London: Routledge.

5. Goldsworthy, A. K. (2003). *The Complete Roman Army*. New York: Thames & Hudson.

6. Halapsis, A. V. (2014). *Iovem Imperium, or Sacred Aspects of Roman “Globalization”*. *Scientific cognition: methodology and technology*, 33(2), 173-178.

7. Blois, L. de, & Cascio, E. L. (Eds.). (2007). *The Impact of the Roman Army (200 BC–AD 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Leiden: Brill.

8. Keppie, L. (2005). *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. London: Routledge.

9. Mackay, C. (2004). *Ancient Rome: A Military and Political History*. Cambridge: Cambridge University Press

10. Southern, P. (2007). *The Roman Army: A Social and Institutional History*. Oxford: Oxford University Press.

11. Suetonius. (2008). *Lives of the Caesars* (C. Edwards, Trans.). New York: Oxford University Press.

12. Williams, S. (2000). *Diocletian and the Roman Recovery*. New York: Routledge.

SUMMARY

Oleksiy V. Khalapsis. Diocletian and the Third Republic. In 212 AD, Emperor Caracalla issued an edict granting Roman citizenship to the entire free population of the Roman Empire. The non-indigenous the Romans edict opened the way to the army, which allowed an increase in number of legions, but made them less loyal. All this contributed to revision of Augustus’ model and formation of a new political reality, which was called by historians the name “dominate”, the first version of which was Diocletian’s tetrarchy. For the tetrarchy system to work effectively, too many conditions were necessary, and the Romans were no longer ready for such a great responsibility. In addition, Diocletian’s model, solving some problems, created others, causing confusion and starting the process of the gradual division of the empire into the Eastern and the Western parts. If the principate system can be called as “The Second Republic”, then the system following it, under which “masters” began to govern free citizens, it would be logical to call “The Third Republic”.

The Emperor is one of the titles of the republican ruler of Rome, along with the titles “Augustus”, “Caesar”, “princeps senatus”, “pontifex maximus”, etc. The legal and factual significance of each of these titles has undergone evolution, but the Romans themselves would never have agreed that a monarchy had been established in their empire; they quite sincerely considered their state to be a republic. This republic was led by a person who has a whole set of temporary and lifelong titles, including the title of emperor, which complemented other the highest ranking magistrates. At the same time, there was a transition from representations of power as a civil (and, as a result, military and religious) to power as a military (and only then – civil and religious) function. If the princeps themselves could not have been military leaders, then for the dominus it became a necessity, the logical expression of which was the institution of tetrarchy.

Keywords: *Diocletian, dominate, tetrarchy, emperor, republic, Roman civilization.*

УДК 343.7

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-35-41

Gulnaz A. RZAYEVA[©]

PhD in Law

(the Baku State University, Azerbaijan)

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS VIOLATED BY CYBERCRIMES IN GLOBAL INFORMATION SOCIETY

Гульназа Рзасва. Захист прав людини, порушених внаслідок кіберзлочинів у глобальному інформаційному суспільстві. Глобальне інформаційне суспільство сформувалося в результаті глобалізації економічних, політичних, глобальних та інших відносин, що відбуваються по всьому світу, особливо після створення єдиної мережі Інтернет. Отже, зміни в суспільстві вплинули на методи порушення прав людини. Злочинці вже здійснюють свою незаконну діяльність у більш легкі і зручні способи. Це підтверджує актуальність проблеми «кіберзлочинність».

У статті аналізуються поняття «кіберзлочинність», «віртуальний простір» тощо, уточнюється відмінність між ними. Аналізуючи різні правові та теоретичні підходи, автор доходить висновку, що як «кіберзлочинність», так і «віртуальний простір» є як абстрактними, так і синонімічними термінами. Концепція віртуального простору застосовується, коли йде про технічні та управлінські аспекти, а кіберпростір використовується з соціально-гуманітарної позиції.

У статті свобода висловлювань особливо підкреслена серед прав, які є предметом кіберзлочинів. Якщо, з одного боку, свобода висловлювань обмежена через відсутність доступності чи іншої цензури, з іншого боку, зловживання свободою висловлювань порушує права і свободи іншої особи. Злочини, вчинені шляхом реалізації свободи висловлювань, умовно поділяються на дві групи, в обидва їх типи були проаналізовані автором і відзначені різні особливості.

У статті заходи щодо попередження кіберзлочинності традиційно поділяються на загальні і конкретні. Спеціальні заходи включають культуру глобальної кібербезпеки, а загальні заходи визначені в контексті інформаційної політики держави. У статті ретельно проаналізовано ці заходи та були висунуті відповідні рекомендації.

Problem statement. Rapid development of global information society led to a worldwide discussion of mechanisms for the protection of human rights, as well as struggle against violations. Global information society is a new type of society, where information circulation does not recognize time, space and political boundaries and fundamental decisions can be made to improve society in all aspects as a result of knowledge processing. Today Internet become an integral part of our lives, since main requirement of this society is to ensure everyone's participation in exchange of information. Committing illegal actions is also inevitable, along with the purposeful use of ICT capabilities. Even new ways of committing crimes existent in the traditional society were formed in cyberspace, that raised the issue of "cybercrimes". In the early stages of information society, cybercrimes focused only on information rights, but crimes committed today using ICT violate various human rights. This makes it necessary to strengthen struggle against cybercrimes at both international and national levels.

The article's objective is to analyze the notions "cyberspace" and "virtual space", to determine violations of personal privacy, intellectual property rights and other freedoms, to put forward suggestions about protection of human rights violated by cybercrimes.

Basic content. Cyberspace, or virtual space? The globalization of information society led to the emergence of the term "cyberspace". The concept of "cyberspace" was first used in William Gibson's work "Burning Chrome" [7] in 1982 and later in "Neuromancer" [8] work in 1984.

According to the US Supreme Court concept, "Cyberspace is a unique tool that does not have a specific area, but open and accessible to anyone in any point of the world through

© Rzayeva G.A., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5305-7113>

gulnazaydin@yahoo.com

Internet". Commenting on "international space theory", Darrel Ment writes that there are three such places: Antarctic, outer space and the open sea. The author notes that the fourth such space is cyberspace and emphasizes that state sovereignty does not apply to this space [3, p. 70]. It is interesting that, a researcher exploring jurisdiction issues in cyberspace explains only the sides of copyright and slander [3, p. 97-101]. Such a question arises: If cyberspace does not include sovereignty of any state, how legitimate would it be if a state's law prohibits the posting of any information on Internet? Or can the state limit its citizens' access to any information? – The principles which cyberspace is based to answer all such questions, must have regulatory support. It is no coincidence that, states noted political, regulatory and networking support as a necessary measure for the further development of ICT in Okinawa Charter on the Global Information Society, adopted by "Great Eight" states on July 22, 2000.

Speeches on independence of cyberspace are sounded in modern times. For example, John Perry Barlow, the founder of the Electronic Frontier Foundation announced his famous Declaration on "Independence of Cyberspace" at Davos forum in 1996. The declaration addresses all states in this way: "Cyberspace does not concern your borders. Don't think you created it. Cyberspace is a public project. You have no place among us. You do not have superior authority in cyberspace. You have neither moral rights, nor coercion to dominate over us. We will create more fair and humanistic society than yours in cyberspace...[21]" Despite these speeches, cyberspace issues are still resolved within each state's jurisdiction. International law norms and principles are taken into account in this case.

In order to analyze the notion of "cyberspace", it is expedient to clarify the content of such terms like "information space", "Internet" and to distinguish between them. *Internet* is a worldwide system of computer networks designed to store and transmit information. That is why Internet is often referred to "global network", "worldwide network". This network cannot be identified with cyberspace. Darrel Ment writes that, we know where the Internet starts, but we can not define the boundaries of cyberspace and the point of its start. Therefore, the concept of cyberspace cannot be identified with concept Internet [3, p. 69-70]. The researcher's position can be considered acceptable, i.e. cyberspace – should be regarded as metaphorical abstract, virtual reality unlike Internet, which is a single computer network system. In short, cyberspace is an invisible "world" within global computer network.

Therefore, the concept "*virtual space*" is often used to characterize this world. The point is that, international law refers the concept "cyberspace" as a legal term. However, the term "virtual" can be found in many regulatory acts in national law. Based on the content of these statutory acts, we can say that, "virtual" in domestic law is understood as the relations established through Internet. Web sites like Virtual Azerbaijan [18], Virtual Karabakh [20] and others were created and operate. Moreover, the measures on expansion of promotion and spread of Azerbaijani realities in virtual world in State Program for 2016-2020 on "Implementation of the National Strategy for the Development of Information Society in the Republic of Azerbaijan" was mentioned among the measures for the development of national content. At the same time the "virtual society" is identified with "Internet society" in Azerbaijani-language sources and is interpreted as a new type of society created and operated in an electronic space.

The approaches of both terms in the literature show that both cyber space and virtual space are invisible world, also built using the computer network in terms of meaning. The concept of cyberspace is more common in English-speaking literature. However, concepts like "virtual environment" [19], "virtual world" [11] are also used and we can conclude that all of them have the same content with cyberspace. However, interpretations differ there. Some researchers note that, both cyberspace and virtual reality are connected with Internet and mass media: "Hypermedia can perform two functions: window function in objective world and subjective mirroring function. The first function covers virtual reality and the second-cyberspace. That is, if virtual reality reflects a well-perceived world, cyberspace defines precise conceptual basis of that world" [13]. "Virtual space" is regarded as a translation of either "cyberspace" category [16, p. 742], or it is claimed to be synonymous in Russian-language literature [15, p. 6]. In our opinion, both concepts "cyberspace" and "virtual space" are abstract and synonymous. Simply, depending on theoretical approach, some authors use the first term, while some authors use the second term. The concept of "cyberspace" is applied when it comes to the technical and management aspects, and the concept "virtual space" is used from social-humanitarian position. Considering that today there is no alternative network in the world, besides Internet, the concepts of virtual space and cyberspace should be

interpreted mainly on Internet.

Protection of human rights violated by cybercrimes. Today the violation of *personal privacy* and the use of personal information for illegal or unlawful purposes in cyberspace, which has become a major means of disseminating and transmitting information in the society are most often encountered. Therefore, the solution of this problem is one of the most important issues, world community facing.

The problem of protecting personal privacy in cyberspace was introduced in the United States in late 19th century. Thus, the article “The Right to Privacy” published in Harvard Law Review in 1890 by Samuel Warren (1852-1910) and Louis Brandeis (1856-1941) contains a lot of important points about personal life. The inviolability of private life and property were in fact recognized in common law since ancient times. Previously, the law provided resources more for preventing physical interference, and “*vi et armis*” (by force of arms) principle. However, gradual social, political and economic changes led human mind to be in the forefront and, consequently, the enlargement of rights, such as the inviolability of personal life and property. The right of personal inviolability already embraced a number of privileges and inviolability dominated not only material, but also intangible property...” [12, p. 193-220]

So the issue of inviolability of personal life did not arise from any body injury as in the past and intellect and information itself were regarded as a key element in the inviolability of privacy. Moreover, the determination of personal privacy, regardless of the physical, made the family relationships a part of the concept of privacy. Main goal of S.Warren and L.Brandeis in writing their article is analyzing legal regulation of issues of inviolability of privacy, offence, slander and other in such a new environment and its practical aspects. An interesting aspect of the article is that, the authors refer to many Roman law principles (postulates). For example, researchers who adhere to the principle of “*damnum absque injuria*” emphasize that even any act seeming formally legitimate and legal can be a threat to a person's private life. Authors showing as example the trial cases of Prince Albert v.Strange and Wilson, specifically point out Lord Cottenham's claim that “doctors who had been with George III during his illness were wrong in printing their diary notes” [4].

In their article, S.Warren and L.Brandeis also address the aspects of the right to privacy provided in the French legislation: the right to personal privacy does not prohibit the publication of any matter of state or public interest; the right to personal immunity does not prohibit communication (connection) in various forms; the right to personal immunity considered to have terminated since the permission of legal fact's publication or since the time of its publication.

The problem of inviolability of private life was further analyzed in the article of William Lloyd Prosser (1898-1972) published in 1960. Thus, the author distinguishes four types of delicts, associated with the violation of inviolability of privacy: Irrational interference with person's life and location; Disclosure of personal information; Misrepresentation of identity information, i.e., dissemination of false information; Illegal acquisition or use of a person's name, surname and portrait for the purpose of earning income [14, p. 389].

Presently, the Republic of Azerbaijan has achieved a great success both in legal and practical terms in the field of personal data protection. Sufficient information was provided during the analysis of personal data on the legal framework. As far as practice is concerned, fast implementation of electronization processes across the country, the use of e-signatures, and other various cryptographic techniques reduced the number of interventions rather much with the right to privacy.

There exist many contradictions in the protection of *intellectual property rights* in the virtual space unlike right to privacy. The Chairman of the Copyright Agency of the Republic of Azerbaijan, K.S.Imanov, comments on the problem of intellectual property rights in cyberspace in two ways: The essence of the first argument is that the rights holders are not able to get overall benefit from the creation and distribution of the intellectual product. Because copying data, i.e., digital content in the digital period is cheaper and can make an exchange of large amounts of data over long distances. In this case, there is an unprecedented opportunity to replicate copies with perfect accuracy and to distribute them at instantaneous speed and at zero cost. The second conflict is that rights holders are often unable to bring charges against users of actual infringers because of their anonymity and widespread use of illegal content exchanges, and hence they charge the providers [1, p. 386].

Main problem with the protection of intellectual property rights in cyberspace is that the openness of Internet, i.e. easy access to information, increases the number of violation cases of

intellectual property rights. Even the authors call this kind of conflict the “Internet – Copyright” conflict [6, p. 197-213].

There are two approaches to the protection of intellectual property rights on Internet. According to the first approach, there is no need for intellectual property rights protection on Internet, which can hinder the development of the Internet. The recognition of a person’s non-property rights is sufficient in the best case. The second approach, on the contrary, considers the need for intellectual property rights protection on Internet, thus offering “collective rights management” way. This method is applied when individual protection of copyright and related rights is difficult. The objects of intellectual property are used in this case and legal owners are made payment in the prescribed manner [5, p. 238-252].

The activities of UNESCO on the protection of intellectual property rights in cyberspace should be emphasized. The organization launched a research project “Law and Society in Digital Age” in January 2006. Main objective of the project was to achieve a compromise between intellectual property owners and users. Primary activity started with a digital survey of intellectual property rights. According to the survey, a number of interesting facts were revealed. For example, 51% of surveyed legal owners believe that, main reason for the increase in piracy is not only legal gaps, but also low consumer awareness from legal aspect. Another example: 46% of the users and 44% of the proprietors spoke for the distribution of pirated products for non-commercial purposes and exposition to penalty by no means. On the contrary, they considered it necessary to impose more severe penalty on pirate production for commercial purposes [17, p. 9-12].

As cyberspace is space of information circulation, abuses of *freedom of expression* target human rights and freedoms. Thus, crimes committed through the realization of freedom of expression can be conditionally divided into two groups:

1. *Criminals used cyberspace as a means of committing a crime, targeting various objects – public relations.* For example, for crimes against peace and humanity include open calls for launching aggressive warfare (Article. 101 of the Criminal Code), crimes against constitutional basis and security of the state include incitement of national, racial, social or religious hate and hostility (Article. 283 of the Criminal Code). However, if mass media is used in both crimes a more severe penalty is imposed. The use of cyberspace means the conduct of these crimes is an illegal realization of freedom of expression.

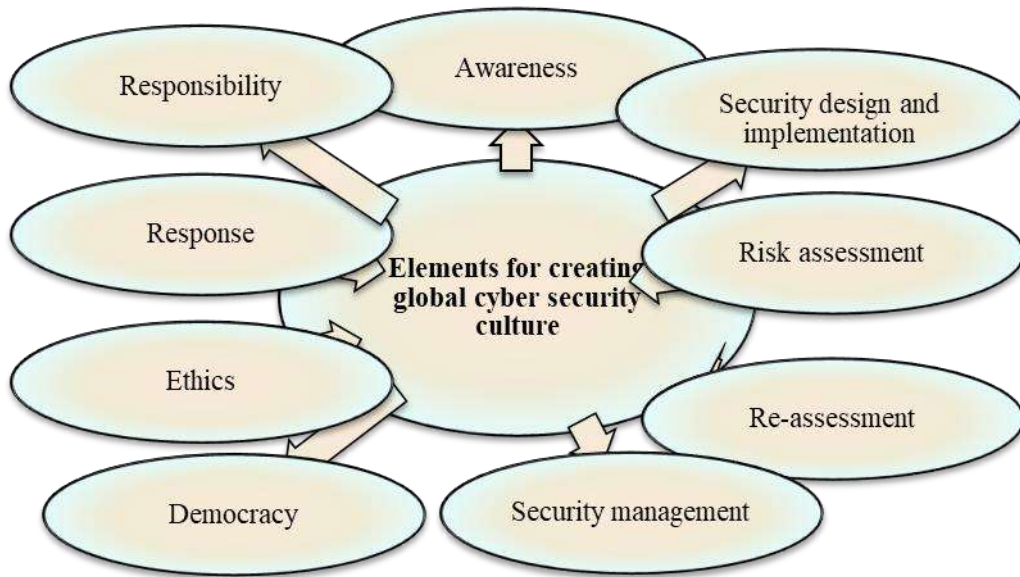
2. *Crimes committed using cyberspace in every case with conspiracy of honor and dignity.* These crimes can be conducted in both verbal and written realization of freedom of thought and expression. For example, crimes including humiliation (Article. 148 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan), slander (Article. 147 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan) and defamation or humiliation of the honor and dignity of the head of the state - the President of the Republic of Azerbaijan (Article. 323 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan).

The cases of violation of freedom of thought within cyberspace raised the issue of *hate speech* in recent years [10]. A number of international and local events were organized to implement freedom of thought and expression under normal conditions in recent years. Thus, the Council of Europe, which unites 47 countries launched “*No Hate Speech Movement*” campaign as a priority initiative in the Youth Sector for 2012-2017. This campaign defends and supports equality, dignity, human rights and diversity. The campaign aims at struggling against online expression of racist and discriminatory content speech by providing youth and youth organizations with the necessary skills to identify and resist against such human rights abuses.

Measures for the prevention of cybercrimes. The measures on the prevention of cybercrimes can be divided conditionally into *general and specific measures*. Specific measures may include the level of activity of people’s self-defense from these threats. In this sense, the existence of a culture of information security is of particular importance. Technical knowledge and skills on information security, knowledge and skills about information threats for moral and psychological health of the person and ways to protect from and following legal and ethical norms upon the use of information resources make the basis of a person’s *information security culture*.

Main source for building an information security culture is “Creating a Global Cyber Security Culture” approved by UN General Assembly Resolution. 57/239 dated December 20, 2002 and its appendix, “Elements for Building a Global Cyber Security Culture”. Global cyber security culture requires to observe the following complement nine elements by all participants – government agencies, enterprises and other organizations, individual users that create, own,

manage, maintain and use information systems and networks:

According to the “Elements for Building a Global Cyber Security Culture”, participants should be aware of the need for security of information systems and networks, and what they can do to enhance security, as well as their responsibility for the security of information systems and networks. Participants should take timely and joint measures to prevent, detect and respond to security incidents. They should make an exchange of information on the threats and void factors and apply procedures that ensure rapid and effective cooperation in preventing, detecting and responding such incidents. It might imply transboundary information sharing and cooperation. Security should be ensured in a democratic society to conform to accepted values, providing freedom of exchange of ideas and ideas, free flow of information, the confidentiality of information and communication, proper protection of personal information, lucidity and transparency [2].

“Elements for the Creation of Global Cyber Security Culture” defines a number of tasks not only for users, but also for specific states. It once again confirms that the culture of information security is a problem of the state interest. Mainly for this reason, increase of level of nationwide information security training and enlightenment are reflected among strategic goals in the “Strategic Roadmap for the Development of Telecommunications and Information Technology in the Republic of Azerbaijan”, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 2016. The enhancement of information security culture in national strategies is implied to be one of the expected outcomes of such education.

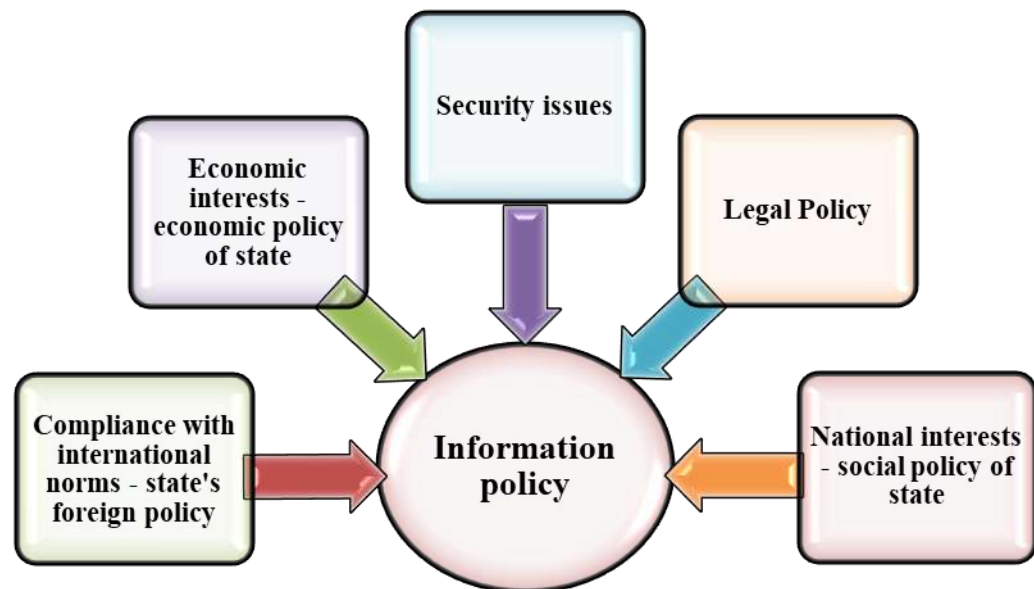
General measures on the prevention of cybercrimes are carried out by the state. First of all, determination of liability for various violations and the imposition of sanctions should be noted. Traditionally, there distinguished four types of liability: criminal, administrative, civil, and disciplinary, respective of the nature of the legal breaches. However, today such concepts as international legal responsibility, constitutional and legal responsibility are also encountered.

Another common action plan should include information security as one of the areas of *national information policy*. The Information for All Programme (IFAP) identifies five priorities in the National Information Society Policy (MICS): Information for development; Information culture; Maintaining information; Information Ethics; Accessibility of information [9, p. 9-10].

Apparently, national information policy includes a system of measures and rules aimed at ensuring access to information for society as a whole. Information policy is divided into two parts depending on the nature of the issues solved: *information strategy and information tactics*. Information strategy is a model of planned action aimed at solving large-scale information problems, which is directed to the successful completion of information processes and the unrestricted provision of information rights and freedoms. Information tactics are formed on the basis of information strategy and includes specific measures to achieve the goals and objectives. It means that, information strategy answers the questions “what” and “why”, while information tactic answers the question “how”. Information tactics are characterized by

agility unlike strategy. For example, a number of state programs – “State Program on Development of Communication and Information Technology for 2005-2008 In the Republic of Azerbaijan (Electronic Azerbaijan)”, etc. were accepted with the purpose of implementation of “National Strategy on Information and Communication Technologies for the Development of the Republic of Azerbaijan (2003-2012)”, approved by the Decree No. 1146 of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 17, 2003 and these programs reflect the state’s information tactics.

Implementation of the national information policy is impossible without considering other aspects of the state. Thus, it would not be logical to talk about the processes of informatization and electronicization and the availability of information in an economically ineffective environment. On the other hand, an information policy that does not take into account national interests cannot be successfully fulfilled. Also, an information policy that does not comply with international standards and has no legal basis will ultimately lead to a conflict of interests. On the other hand, it is impossible to achieve normal implementation of information policy under conditions which national security is not protected. It is no coincidence that law of the Republic of Azerbaijan “On National Security” dated June 29, 2004, provides national security in the field of information as a separate field (Article 15.1). Therefore, the state's information policy is implemented in a mutually interrelated manner with economic and legal measures, taking into account international and national interests and providing national security.

The scheme clearly shows that, national information policy refers to a complex system of measures implemented by state authorities. The question arises: can concentration of national information policy only on state authorities mean human rights and freedoms restriction? – No. In fact, state always existed as a governing body for the commitments such as provision of rights and freedoms, prevention of violations, etc. It is impossible to achieve the goals without the role of the state at a time when the idea of a legal state is so widespread. Supervision over the activities of state bodies is definitely an important factor. Mainly for this reason, “mutual responsibility – the responsibility of the person before the state and the state before the person” is guided as one of the basic principles of the legal state. At the same time, proposing the ideas of open government, public control, civil society and other ideas have an important impact on the implementation of the national information policy of the state.

Conclusions. The globalization of all sectors of society and the formation of cyberspace open opportunities for offenders along with law-abiding citizens to conduct breaches in easy ways. Struggle against cybercrimes, one of the most topical problems of the present time, is being implemented on a global scale. Since the search for a criminal in an unknown location is extremely difficult, cybercrimes should be treated with “sensitivity” both at national and international levels.

We can even say that cybercrime can have more serious consequences than tradi-

tional crime. The principle of cooperation to prevent cyberbullying should be guided in this regard. If it is implemented in two directions, more efficient results can be achieved: cooperation of states at international level and cooperation between citizens and state bodies at national level.

References

1. Aliyev A.I., Rzayeva G.A., Ibrahimova A.N., Maharramov B.A., Mammadzali S.S. Information law. Textbook. Baku: Nurlar, 2019, 448 p.
2. Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003. URL : <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity>.
3. Darrel C. Menthe. Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces. *Michigan Telecommunications and Technology Law Review*, 1998, Volume 4, Issue 1, p. 69-103.
4. Dorothy J. Glancy. The invention of the right to privacy. *Arizona Law Review*, 1979, Volume 21 (1). URL : <http://law.scu.edu/wp-content/uploads/Privacy.pdf>.
5. Dutfield G. Global intellectual property law: commentary and materials / Graham Dutfield [and others]. Northampton, MA: Edward Elgar Pub., 2005, pp. 238-252.
6. Fiordalisi E. The Tangled Web: Cross-Border Conflicts of Copyright Law in the Age of Internet Sharing. *Loyola University Chicago International Law Review*, 2015, Vol. 12, Issue 2, pp. 197-213.
7. Gibson W. Burning chrome. Canada, 1982. URL : http://project.cyberpunk.ru/lib/burning_chrome/
8. Gibson W. Neuromancer. First edition, 1984, 271 p.
9. National information society policy: A template. Developed by The Information For All Programme of UNESCO. Paris November 2009, 143 p.
10. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on "hate speech". / Adopted on 30 October 1997 by Committee of Ministers of Council of Europe. URL : https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/.
11. Richard R. Bartle. Designing Virtual Worlds. New Riders, 2003, 741 p.
12. Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. The Right to Privacy. *Harvard Law Review*, 1890, Vol. 4, No. 5, p. 193-220.
13. W.Lambert Gardiner. Virtual Reality/Cyberspace: Challenges to Communication Studies. *Canadian Journal of Communication*, 1993, Vol 18 (3). URL : <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/article/view/762/668>
14. William L. Prosser. Privacy. *California Law Review*, 1960, Volume 48 (3), p. 383-423.
15. Рассолов И.М. Право и Интернет: Теоретические проблемы. Москва: Норма, 2009, 383 с.
16. Телешина Н.Н. Виртуальное пространство как новая юридическая конструкция: к постановке проблемы. *Юридическая техника*, 2013, №7 (Ч.2), с. 740-747.
17. Туликов А. Интеллектуальная собственность в киберпространстве: правообладатели и общество готовы к диалогу. *Интеллектуальная собственность в киберпространстве: Сборник аналитических материалов проекта "Право и общество в цифровую эпоху"*. М. : МОО ВПП ЮНЕСКО "Информация для всех". Составитель: Евгений Альтовский, 2006, с. 9-12.
18. URL : <http://virtualaz.org/>.
19. URL : <http://www.dictionary.com/browse/virtual-environment>.
20. URL : <http://www.virtualkarabakh.az/index.php?lang=3>.
21. URL : <https://www.eff.org/cyberspace-independence>.

Received to editorial office 14.03.2020

SUMMARY

Changing and developing world outlook in modern society also has an impact on illegal behavior. As traditional methods do not meet the requirements of the time, ICTs are increasingly being used as a new method and tool for violating human rights and committing different offences. This also requires strengthening the fight against cybercrimes. In the article were put forward suggestions and recommendations for the development of human rights protection mechanisms that have been violated by cybercrimes in the global information society.

Keywords: *global information society, cyberspace, cybercrime, freedom of expression, right to personal privacy, intellectual property rights, information policy.*

УДК 340

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-42-49

Олександр ТАЛДИКІН ©
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

КРИЗА ДЕРЖАВИ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

*Не людина існує для держави;
навпаки – держава існує для людини.
Жан Марітен «Людина і держава»*

Наведено теоретичні узагальнення відносно інтерпретації кризових явищ і процесів в державі. Сформульовано поняття кризи держави як деструктивного стану державного механізму, внаслідок неналежного функціонування якого загострюються антагоністичні протиріччя в суспільстві, утворюються конфлікти, подолати або вирішити які держава без позитивної трансформації неспроможна, що у свою чергу, загрожує державному суверенітету та територіальній цілісності, а у кінцевому результаті може привести до її руїни. Наведено ознаки кризи держави. Подано класифікацію державних криз відповідно до різних критеріїв. Особливу увагу зосереджено на класифікації кризи держави відповідно до соціально-економічної формації а також форми держави.

Ключові слова: держава, державність, занепад, криза, суспільство.

Постановка проблеми. Держава як політико-територіальна організація суспільства являє собою складну систему різних елементів, які функціонують у взаємозв'язку й взаємозалежності та повинні забезпечувати інтереси громадянського суспільства. Безумовно, якщо така держава ідеально з ним, суспільством, співвідноситься – функціонує заради забезпечення його потреб. Збій однієї частини складного багаторівневого державного механізму неминуче призведе до негативних, а інколи й необоротних наслідків для інших елементів, що само собою вже буде показником наявності певних кризових явищ. Що таке криза держави та якою є її класифікація – саме ці питання, на наш погляд, вкрай актуальні для теорії держави та є предметом нашого розгляду.

Аналіз публікацій у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретична основа статті – положення, вироблені загальною теорією держави і права, конституційним правом та політологією. Сформульовані теоретичні узагальнення спиралися на наукові досягнення вітчизняних та зарубіжних авторів. Окремо вважаємо за необхідне відмітити деякі з них. Зокрема, питанню виникнення розвитку та подолання організаційних криз у системі державного управління присвячена праця Н. М. Мельтохової «Організаційні кризи в системі державного управління: виникнення, розвиток, подолання» [1]. Ознаки виникнення та шляхи подолання криз у системі державного управління досліджують в однойменній статті Л. С. Ситнік, Т. М. Бервенова [2; с. 114–117]. Схожою тематикою цікавиться Г. В. Слізкова – «Кризові явища в системі державного управління України: причини виникнення, розвиток, шляхи подолання» [3; с. 137–142], В. Т. Шавтун – «Кризи у системі державного управління» [4; с. 20–24]. Антикризовим технологіям, як механізму реалізації цілей державного управління, присвячене дисертаційне дослідження В. І. Шарія [5]. Фактори кризи держави розкриває стаття Є. А. Оспанова [6; с. 15–17]. Ретроспективним та сучасним аспектам кризи держав приділяє увагу Л. Є. Грінін [7; с. 26–30]. На теоретичні засади типологізації криз звертає увагу В. В. Шпачук [8]. Водночас питання визначення поняття «криза держави», визначення критеріїв класифікації кризових явищ у державі та відповідно різновидів криз залишаються дискусійними.

Зважаючи на неабияку актуальність та важливість зазначеної проблематики, а також нагальну потребу в поглибленні знань щодо вказаної теми, **метою** цієї статті є спроба визначення поняття «криза держави», її ознак та класифікації відповідно до різних критеріїв.

Виклад основного матеріалу. Термін «криза» походить від грец. κρίσις – рішен-

© Талдикін О. В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8681-5523>

alexall14@gmail.com

ня, поворотний пункт та розуміється як – розклад, занепад, загострення (політичних, економічних, соціальних) протиріч. Слід звернути увагу на існування та необхідність розмежування понять: «держава» і «державність», де остання має як зовнішню визначеність, яка знаходить свій вираз у кількісних параметрах, так і внутрішню визначеність, яка є її (держави) якісною характеристикою [9; с. 38]. Якщо державність є, як ознака політичної організації суспільства, а не як синонім держави в цілому, кризові явища охоплюють безпосередньо державу, але загрожують саме державності, яку часто застосовують для характеристики державного механізму та ступеня розвитку державного апарату [10; с. 162]. На думку Е. А. Оспанова, кризу щодо держави можна розглядати, тільки як виникнення проблеми адекватності традиційних функцій держави сучасним вимогам управління, прояв невпевненості в правильності політичного вибору та нездатності нести відповідальність за прийняті рішення, їх наслідки під час здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави [5; с. 15]. На наш погляд, треба розрізняти кризу держави та кризу державного управління, остання являє собою лише складову першої, хоча одну із найважливіших.

З огляду на вище наведене: *криза держави* – це деструктивний стан державного механізму, внаслідок неналежного функціонування якого загострюються антагоністичні протиріччя в суспільстві, утворюються конфлікти, подолати або вирішити які держава без позитивної трансформації неспроможна, що зі свого боку загрожує державному суверенітету та територіальній цілісності, а у кінцевому підсумку може призвести до її руїни.

Основними ознаками кризи держави є:

- руйнівні наслідки для самої держави і суспільства в цілому;
- загострення численних конфліктних ситуацій у різних сферах життя суспільства;
- неспроможність якісного державного управління;
- протиріччя між державою і суспільством, між правлячою елітою і народом, між різними верствами населення;
- реальна загроза державному суверенітету та територіальній цілісності;
- переродження, трансформація або руйнація державності.

Визначаючи різновиди кризи держави відповідно до різних критеріїв, варто зазначити види з урахуванням терміну перебігу самих кризових явищ. Тож за темпоральним критерієм можна поділити кризу держав на: *короткочасну* (гостру),

продовжану (довготривалу), *постійну* (хронічну).

За масштабом охоплення тих або інших державних інституцій та сфер державного регулювання необхідно визначити: *мікрокризу* (криза окремої державної організації), *мезокризу* (криза апарату управління середньої ланки), *макрокризу* (криза вищих та центральних органів), *мегакризу* (загальносистемна криза, що охопила всі ланки державної організації суспільства).

Зі свого боку криза держави за суб'єктами охоплення – це: *криза державного механізму*, *криза державного апарату*, *криза окремих державних організацій*, *криза ресурсів державної влади* (фінансових, економічних, природних, демографічних, соціальних, інформаційних, ідеологічних, та силових), *криза окремих гілок влади*. На думку Н. М. Мельтюхової «доцільно розрізняти кризи всієї політичної системи і системи державного управління, в яку входять три гілки влади – законодавча, виконавча, судова [1]. Відповідно до гілок влади: *криза законодавчої влади*, *криза виконавчої влади*, *криза судової влади*.

З політичного боку охоплення криза держави поділяється на: *кризу правлячих еліт*, що, по-перше, асоціюється із загальною кризою елітаризму, яка означає втрату загальної довіри до правлячих класів більшості країн світу, а по-друге, пов'язана з традиціями й структурою існування правлячої еліти в різних державах [11], а також *кризу опозиційних сил*, яка, зі свого боку, може поділятися на: *кризу радикальної опозиції* (тієї, що ставить на меті зміну державного ладу, форм власності на засоби виробництва, певних складових форми держави); *кризу не радикальної, поміркованої опозиції* (яка прагне до зміни форм, методів, реалізації державної політики та її переорієнтації відповідно до власних інтересів); *кризу легальної опозиції* та *кризу нелегальної опозиції*.

Кризові явища можуть бути пов'язані із трансформацією домінування того чи іншого типу легітимності державної влади: ідеологічного, харизматичного, традиційного або раціонального, що у свою чергу, дає підстави говорити про: *кризу легітимної держави* та *кризу нелегітимної держави*.

Питання юридичного обґрунтування державної влади, її відповідність правовим

нормам, що є ознакою її легальності, утворює необхідність визначати:

кризу легальної держави та кризу нелегальної держави – кризу квазідержавного утворення.

Вагомим показником визначення кризових явищ у державі є ступінь їх передбачуваності. Відповідно до такого критерію можна визначити: *непередбачувану кризу держави, передбачувану кризу держави, контрольовану кризу держави*.

Відповідно до очікуваних наслідків перебігу кризових явищ у державі, слід акцентувати на кризі, що мала наслідком руйнівні, негативні явища для подальшого розвитку держави – *деструктивна криза*. Своєю чергою, наявність позитивних, стимуляційних наслідків визначає *перспективну кризу*. Якщо ж у ході перебігу кризових явищ і процесів з'являються та знаходять свій подальший розвиток суттєві зміни в державі та суспільстві, можна говорити про *трансформаційну кризу*.

Особливої уваги заслуговує дослідження класифікації кризи держави відповідно до соціально-економічної формації, а також форми держави.

Зокрема, можна визначити *кризу держав відповідно до суспільно-економічної формації*, що пов'язана із невідповідністю стану розвитку державного механізму та більш прогресивних способів виробництва в суспільстві, а також зумовлена необхідністю нормативного закріплення принципово нових форм експлуатації підкореного населення правлячими станами. За наступним критерієм можна виділити такі.

Криза рабовласницької держави: була пов'язана із закінченням завойовницьких війн, неспроможністю рабовласницьких імперій ефективно управляти захопленими територіями, стагнацією господарства, заснованого на класичному рабстві, неефективністю примусових методів підвищення продуктивності праці рабів та їх поступовому переведенню до напівзалежних категорій із застосуванням методів матеріальної зацікавленості (*колонат, пекулій*).

Криза феодалної держави, що мала підґрунтям постійно зростаючу неефективність форм феодалної експлуатації, заснованих на натуральному господарстві, внаслідок розвитку міст, торгівлі та грошових відносин і полягала в ліквідації сеньйоральних відносин, посиленні державної влади монарха, в об'єднанні держави феодалної роздробленості в централізовану монархію, відокремленні суверенітету від права на землеволодіння та переході від васалітету до інституту підданства.

Криза капіталістичної держави, яка пов'язана з тим, що сучасна держава з ринковою економікою існує для забезпечення панування одного класу над іншим. Вона так і не спромоглася вирішити антагоністичні протиріччя майнової та ієрархічної стратифікації суспільства. З розвитком транснаціонального капіталу, в умовах глобалізації, капіталістична держава перетворюється на поліцейсько-фіскальний придаток транскордонних корпорацій із симулякрами справедливості та народовладдя (наддержавна та державна влади): «... капіталістична система виникає як міжнародна, знищуючи кордони між племенами і народами і викорінюючи всі традиції...» [12; с. 160].

Криза соціалістичної держави традиційно розглядається в площині неефективності економічної конкуренції планового господарства з ринковою економікою та в наявності суперечностей між ліберальними правами індивіда та принципами реалізації правової держави у всіх різновидів соціалізму та колективізму [13].

Треба відмітити, що сучасна політична антропология розглядає розвиток держави за схемою: рання держава, розвинута держава та зріла держава, де причини криз та колапсів сильно різняться [6; с. 27].

Протиріччя в суспільстві й утворення конфліктів у державі можуть бути пов'язані з назрілою необхідністю зміни форми державного правління: *криза монархій та криза республік*.

Кризу монархічних держав традиційно пов'язують зі зміною старих монархічних форм на нові, в процесі трансформації їх державного апарату відповідно до динаміки розвитку суспільних відносин, а також із буржуазними революціями – криза абсолютних монархій в Європі. Водночас потрібно брати до уваги, що домінуючий варіант легітимізації верховної влади монарха, який ґрунтується на концепції «влади від Бога», в сучасних умовах виглядає, м'яко кажучи, архаїчним, про що свідчить тенденція до скорочення монархічних держав на користь республік останнім часом [14; с. 3].

Кризу республік можна розглядати, по-перше, як кризу первісних античних рабовласницьких республіканських форм, що була пов'язана з кризою полісної системи (дивіться далі) та недосконалістю органів республіканського ладу, а також недостатню роз-

виненість цієї форми правління в період середніх віків. По-друге, як кризу держав з республіканською формою правління в тих країнах, де монархічні традиції не втратили свого домінування, наприклад: реставрація монархії Стюартів в Англії в 1660 році. По-третє, як кризу, що пов'язана зі зміною одних сучасних республіканських форм на інші, відповідно до конкретних політичних умов, наприклад: криза Четвертої республіки у Франції в 1958 році.

Залежно від *форми державного (територіального) устрою* можна виділити *кризу простих (унітарних) держав* та *кризу складних*, передусім імперій.

Криза простих (унітарних) держав мала місце практично в усі конкретні історичні періоди. Зокрема, кризи східної *номової* держави та античного полісу, були пов'язані з наслідками процесів вторинної урбанізації та полісної колонізації, а також з розширенням територій внаслідок насильницьких експансій та завоювань.

У середні віки феодалізм, як спосіб організації владних відносин, взагалі передбачав децентралізацію – необхідну умову взаємовідносин монарха і сюзерена.

У сучасних умовах демократична унітарна держава також може зазнати деструктивних проявів, коли її устрій та характер владних відносин не забезпечують належних умов розвитку поліетнічному, поліконфесійному та полілінгвістичному громадянському суспільству. Існує думка, що в епоху постмодернізації взагалі відбувається *ерозія унітарних держав*, що зумовлює виникнення перехідних форм між унітаризмом та федералізмом [15; с. 99].

Розкриваючи кризу складних за формою територіального устрою держав, передусім, варто зупинитись на *кризі імперій*. Давні імперії, що виникали в ході територіальних завоювань, зазнавали кризових явищ після припинення їх територіальної експансії з активізацією відцентрових сил у завойованих регіонах та в ході агресії ззовні.

Крах колоніальних імперій у ХХ столітті (*деколонізація*) відбувся завдяки процесам гуманізації і демократизації суспільства, в результаті національно-визвольної боротьби колонізованих народів мирним або революційним шляхом.

Криза федеративних держав, коли однією із домінуючих причин утворення деструктивних соціально-політичних явищ у державі була й невідповідність форми територіального устрою – явище в історії досить рідкісне, але, як правило, пов'язане з подальшою децентралізацією суб'єктів федерації (*відцентровий фактор*). На думку спадає, передусім, Пакистан, який в ході поділу Індії в 1947 році отримав східну частину Бенгалу (провінція Східний Бенгал (Східний Пакистан)), що своєю чергою, призвело до війни бенгальців за незалежність та утворення унітарної суверенної держави Бангладеш у 1971 році [16]. У Східній Європі, де завдяки жорстким міжетнічним та релігійним конфліктам, політиці націоналізму, яку проводили місцеві еліти республік, а також з втручанням зовнішніх сил, відбулись гостра політична криза, низка озброєних конфліктів протягом 1991–2001 років, що призвело до розпаду федеративної держави в Югославії.

Критерій відповідно до просторових меж дає підстави поділити кризу держави на: *загальнодержавну* (незалежно від форми державного (територіального) устрою; *кризу суб'єкта федерації* (у федеративній державі); *кризу автономної одиниці* (якщо наявна остання); *кризу регіональну* – в межах певної адміністративно-територіальної одиниці.

Застосування деяких прийомів, способів та методів реалізації державної влади також може бути причиною виникнення кризових процесів. Типологія державних криз, де критерієм є та чи інша форма державного політичного режиму, видається цілком обґрунтованою. Крім того, *криза антидемократичних держав*, мабуть, є яскравим прикладом для державної кризи взагалі, бо ніщо так не турбує суспільство, як наступ на власні права і свободи, ніщо так, крім економічної розрухи, не слугує каталізатором до радикальних та революційних перетворень. Водночас загальноприйнятий поділ недемократичного режиму лише на авторитарні та тоталітарні різновиди видається не повним, щоб не сказати, примітивним підходом до розуміння сукупності прийомів, способів та методів здійснення державної влади. Сьогодні прихований характер недемократичної влади, наявність формальних демократичних рис є невід'ємною характеристикою сучасних неототалітарних форм державного (політичного) режиму, а зважаючи на те, що елітарний характер держави не передбачає дійсного істинного народовладдя априорі, говорити про *кризу демократичних держав* варто лише з огляду їх формальних ознак [17; с. 49]. Безумовно, можна розглядати кризу демократичного політичного режиму в контексті певної політичної ідеології: ліберальної, радикальної, консервативної, соціальної, з якою позиціонують себе правлячі партії, адже сьогодні наявність у їхній назві тієї чи іншої ідеоло-

гії аж ніяк не гарантує рух у подібному напрямку.

За сферами домінуючого охоплення (прояву) кризових явищ – це передусім *економічна криза* держави. Л. С. Ситнік, Т. М. Бервенова вважають, що кризами прийнято називати, перш за все, ситуації у сфері економіки, водночас особливе місце відіграє *соціальна криза*, яка може стати стимулом соціального розвитку [2; с. 215]. *Політична криза*, на думку О. О. Лященко – це крайня форма прояву політичного конфлікту, що виявляється в глибокій дестабілізації політичної системи, коли до основних кризових моделей розвитку конфліктів відносять війну та революцію [18]. *Релігійна криза держави* в своїх проявах є багатогранною та залежить від існування того чи іншого типу держави щодо релігії. Це може бути: *релігійна криза теократичної держави, релігійна криза клерикальної держави, релігійна криза атеїстичної держави, релігійна криза світської держави*. Остання, безсумнівно, є вкрай актуальною для нашого суспільства, адже гасло: «Одна віра...», яке державні мужі в реалізації власних політичних амбіцій та уподобань починають волати, попри наявність статті 35 Конституції України, викликає багато нарікань.

Інформаційна криза держави являє собою такий системний процес, що лежить у площині загроз інформаційній складовій державного суверенітету, яку завдає *нетократія*. Проявами такої будуть: *мовна криза держави; криза свободи слова в державі; криза засобів масової інформації в державі* (передусім традиційних), *криза монополії на інформацію*. Одночасно в сучасних умовах набуває особливої актуальності класифікація кризових явищ в державах, що пов'язана з різними процесами глобалізації. Мова йде, передусім, про *кризу національної держави* в умовах глобалізації, про яку автор згадував раніше [19]. Збільшення обсягів наддержавної (наднаціональної) влади, скорочення соціальної відповідальності держави при втраті певних складових державного суверенітету дозволяє говорити й про *кризу соціальної та правової держави* в умовах глобалізації.

Висновки. *Криза держави* – це деструктивний стан державного механізму, внаслідок неналежного функціонування якого загострюються антагоністичні протиріччя в суспільстві, утворюються конфлікти, подолати або вирішити які держава без позитивної трансформації неспроможна, що, своєю чергою, загрожує державному суверенітету та територіальній цілісності, а у підсумку може призвести до її руйни.

Основними ознаками кризи держави є:

- руйнівні наслідки для самої держави і суспільства в цілому;
- загострення численних конфліктних ситуацій у різних сферах життя суспільства;
- неспроможність якісного державного управління;
- протиріччя між державою і суспільством, між правлячою елітою і народом, між різними верствами населення;
- реальна загроза державному суверенітету та територіальній цілісності;
- переродження, трансформація або руйнація державності.

Подана автором нижче типологія не претендує на універсальність, але дає змогу розглянути кризу держави під різними кутами зору, зважаючи на ті або інші критерії розподілу. Відповідно до різних критеріїв варто визначити такі різновиди кризи держави.

За темпоральним критерієм можна поділити кризу держав на: короткочасну (гостру), пролонговану (довготривалу), постійну (хронічну).

За масштабом охоплення тих або інших державних інституцій та сфер державного регулювання необхідно визначити: мікрокризу, мезокризу, макрокризу, мегакризу.

За суб'єктами охоплення – це: криза державного механізму, криза державного апарату, криза окремих державних організацій, криза ресурсів державної влади, криза окремих гілок влади.

З політичного боку охоплення криза держави поділяється на: кризу правлячих еліт, кризу опозиційних сил, яка, своєю чергою, може поділятися на: кризу радикальної опозиції; кризу, поміркованої опозиції; кризу легальної опозиції та кризу нелегальної опозиції.

Така риса, як легітимність державної влади дозволяє говорити про: кризу легітимної держави та кризу нелегітимної держави.

Питання юридичного обґрунтування державної влади, її відповідність правовим нормам, що є ознакою її легальності, утворює необхідність визначити:

кризу легальної держави та кризу нелегальної держави.

Вагомим показником визначення кризових явищ у державі є ступінь їх передбачуваності. Відповідно до такого критерію можна визначити: непередбачувану кризу

держави, передбачувану кризу держави, контрольовану кризу держави.

Відповідно до очікуваних наслідків перебігу кризових явищ у державі, слід акцентувати на деструктивній кризі, перспективній кризі та трансформаційній кризі.

Особливої уваги заслуговує дослідження класифікації кризи держави відповідно до соціально-економічної формації: криза рабовласницької держави, криза феодальної держави, криза капіталістичної держави, криза соціалістичної держави.

Протиріччя в суспільстві й утворення конфліктів в державі можуть бути пов'язані з назрілою необхідністю зміни форми державного правління: криза монархій та криза республік.

Залежно від форми державного (територіального) устрою можна виділити кризу простих (унітарних) держав та кризу складних держав, передусім імперій.

Класифікація державних криз, де критерієм є та чи інша форма державного політичного режиму, видається цілком обґрунтованою: криза антидемократичних держав, криза демократичних держав.

За сферами домінуючого охоплення (прояву) кризових явищ: економічна криза, соціальна криза, політична криза, релігійна криза держави, інформаційна криза держави.

У сучасних умовах набуває особливої актуальності класифікація кризових явищ у державах, що пов'язана з різними процесами глобалізації. Мова йде, передусім, про кризу національної держави та про кризу соціальної і правової держави.

Список використаних джерел

1. Мельтюхова Н. М. Організаційні кризи в системі державного управління: виникнення, розвиток, подолання. Державне будівництво, 2007. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/DeBu_2007_2_3.pdf (дата звернення: 15.03.2020).
2. Ситнік Л. С., Бервенова Т. М. Ознаки виникнення та шляхи подолання криз в системі державного управління. *Вісник економічної науки України*. 2014. № 1. С. 114–117.
3. Слізкова Г. В. Кризові явища в системі державного управління України: причини виникнення, розвиток, шляхи подолання. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2012. № 2. С. 137–142.
4. Шавтун В. Т. Кризи у системі державного управління. *Наукові праці. Державне управління*. Вип. 214. Т. 226. С. 20–24.
5. Шарій В. І. Антикризові технології, як механізм реалізації цілей державного управління : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2006. 17 с.
6. Оспанов Е. А. Факторы кризиса государства. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. Серия : Право. 2012. № 43. Вып. 32. С. 15–17.
7. Гринин Л. Е. Государство и его кризис в прошлом и настоящем. *Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий*. 2013. № 3. С. 26–30.
8. Шпачук В. В. Теоретичні засади типологізації криз. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/socgum/Nvamuupravl/2010_4/33.pdf. (дата звернення: 15.03.2020).
9. Гаврилов Н. И. Мера государственности демократического государства. Киев, 1997. 116 с.
10. Державність. Юридична енциклопедія : у 6 т. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана. 1998. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
11. Дацюк С. Світова криза елітаризму. Нотатки і роздуми. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/582588719ebbe/page_2/ (дата звернення: 15.03.2020).
12. Borochof Ber. Nationalism and the Class Struggle: A Marxian Approach to the Jewish Question. 1937. New York : Poale-Zion.
13. Friedrich August von Hayek. The road to serfdom. URL: <https://mises.org/library/road-serfdom-0> (Last accessed: 15.02.2020)
14. Михалева Н. В., Плаксина В. С. Разновидности современных монархий. *Научный журнал*. 2017. № 3 (16). с. 40–44.
15. Гуляков А. Д., Саломатин А. Ю. Сравнительное государственное ведение и проблемы федерализма. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион*. 2016. № 3 (39) с. 99.
16. The Constitution of the People's Republic of Bangladesh (ACT NO. Of 1972). Laws of Bangladesh URL: <http://bdlaws.minlaw.gov.bd/act-367/section-24715.html?hl=1> (Last accessed: 15.02.2020).
17. Талдикін О. В. Сучасні недемократичні форми державного (політичного) режиму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 44–50.
18. Лященко О. О. Політична криза як чинник трансформації взаємовідносин громадянського суспільства і влади (на прикладі подій в Україні 2013–2014 рр.) *Теорія та практика державного управління*. Вип. 4 (51). URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GhwANyPeYZUJ:www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-4/doc/1/07.pdf+&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 15.03.2020).
19. Талдикін О. В. Нетократія як черговий фактор кризи інституту національної держави:

References

1. Meltiukhova N. M. Orhanizatsiini kryzy v systemi derzhavnoho upravlinnia: vynyknennia, rozvytok, podolannia [Organizational crises in the system of public administration: emergence, development, overcoming]. Derzhavne budivnytstvo, 2007. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/DeBu_2007_2_3.pdf (data zvernennia: 15.03.2020). [Ukr.].
2. Sytnik L. S., Bervenova T. M. Oznaky vynyknennia ta shliakhy podolannia kryz v systemi derzhavnoho upravlinnia [Signs of the emergence and ways of overcoming crises in the public administration system]. Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy. 2014. № 1. S. 114–117. [Ukr.].
3. Slizkova H. V. Kryzovi yavyscha v systemi derzhavnoho upravlinnia Ukrainy: prychny vynyknennia, rozvytok, shliakhy podolannia [Crisis Phenomena in the System of Public Administration of Ukraine: Causes, Development, Ways of Overcoming]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu tekhnologii ta dizainu. 2012. № 2. S. 137–142. [Ukr.].
4. Shavtun V. T. Kryzy u systemi derzhavnoho upravlinnia [Crises in the system of public administration]. Naukovi pratsi. Derzhavne upravlinnia. Vyp. 214. T. 226. S. 20–24. [Ukr.].
5. Sharii V. I. Antykryzovi tekhnologii, yak mekhanizm realizatsii tsilei derzhavnoho upravlinnia [Anti-crisis technologies as a mechanism for realization of the goals of public administration] : avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr. Kyiv, 2006. 17 s. [Ukr.].
6. Ospanov E. A. Faktory krizisa gosudarstva [Factors of the state crisis]. Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya : Pravo. 2012. № 43. Vyp. 32. S. 15–17. [Rus.].
7. Grinin L. E. Gosudarstvo i ego krizis v proshlom i nastoyashem [The state and its crisis in the past and present]. Vestnik Sibirskogo instituta biznesa i informacionnyh tekhnologij. 2013. № 3. S. 26–30. [Rus.].
8. Shpachuk V. V. Teoretychni zasady typolohizatsii kryz [Theoretical bases of crisis typology]. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/socgum/Nvamuupravl/2010_4/33.pdf. (data zvernennia: 15.03.2020). [Ukr.].
9. Gavrilov N. I. Mera gosudarstvennosti demokraticeskogo gosudarstva [A measure of the statehood of a democratic state]. Kiev, 1997. 116 s. [Rus.].
10. Derzhavnist. Yurydychna entsyklopediia : u 6 t. [Statehood. Legal Encyclopedia: 6 t.]. Kyiv : Ukr. entsykl. im. M. P. Bazhana. 1998. T. 2 : D–I. 744 s. [Ukr.].
11. Datsiuk S. Svitova kryza elitaryzmu. Notatky i rozdumy [The global crisis of elitism. Notes and reflections]. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/582588719ebbe/page_2/ (data zvernennia: 15.03.2020). [Ukr.].
12. Borochov Ber. Nationalism and the Class Struggle: A Marxian Approach to the Jewish Question. 1937. New York : Poale-Zion.
13. Friedrich August von Hayek. The road to serfdom. URL: <https://mises.org/library/road-serfdom-0> (Last accessed: 15.02.2020)
14. Mihaleva N. V., Plaksina V. S. Raznovidnosti sovremennyh monarhij [Varieties of modern monarchies]. Nauchnyj zhurnal. 2017. № 3 (16). s. 40–44. [Rus.].
15. Gulyakov A. D., Salomatin A. Yu. Sravnitelnoe gosudarstvovedenie i problemy federalizma [Comparative State Studies and the Problems of Federalism]. Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Povolzhskij region. 2016. № 3 (39) s. 99. [Rus.].
16. The Constitution of the People's Republic of Bangladesh (ACT NO. Of 1972). Laws of Bangladesh URL: <http://bdlaws.minlaw.gov.bd/act-367/section-24715.html?hl=1> (Last accessed: 15.02.2020).
17. Taldykin O. V. Suchasni nedemokratychni formy derzhavnoho (politychnoho) rezhymu [Modern undemocratic forms of state (political) regime]. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2019. № 1. S. 44–50. [Ukr.].
18. Liashchenko O. O. Politychna kryza yak chynnyk transformatsii vzaiemovidnosyn hromadianskoho suspilstva i vlady (na prykladi podii v Ukraini 2013–2014 rr.) [The political crisis as a factor in the transformation of relations between civil society and government (on the example of events in Ukraine 2013-2014)]. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia. Vyp. 4 (51). URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GhwANyPeYZUJ:www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-4/doc/1/07.pdf+&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (data zvernennia: 15.03.2020). [Ukr.].
19. Taldykin O. V. Netokratia yak cherhovyi faktor kryzy instytutu natsionalnoi derzhavy: peredumovy vynyknennia [Netocracy as Another Factor of the Crisis of the Nation State: Prerequisites]. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2012. № 1. S. 136–149. [Ukr.].

SUMMARY

Oleksandr V. Taldykin. State crisis: concepts and classification. The article deals with the concept and signs of state crisis. The classification of state crises according to different criteria is presented.

The state, as a political and territorial organization of society, is a complex system of various elements that function in interrelationship and interdependence and must serve the interests of civil society. Of course, if such a state is ideally related to it, society, it functions to meet its needs. The failure of one part of a complex multilevel State mechanism will inevitably have negative and sometimes irreversible consequences for other elements, which in itself will already be an indicator of certain crisis phenomena. What is a crisis of the State and what is its classification, in our view, these very issues are extremely relevant to the theory of the State and are the subject of our consideration.

The crisis of the state is a destructive state of the state mechanism, due to the improper functioning of which antagonistic contradictions in the society aggravate, conflicts are formed, which the state can overcome or solve without a positive transformation, which in turn can threaten the state sovereignty and territorial integrity, and eventually can lead to its destruction.

The main signs of the state crisis are:

- destructive effects on the State itself and society as a whole;
- the exacerbation of numerous conflict situations in various areas of society;
- the failure of quality public administration;
- contradiction between the state and society, between the ruling elite and the people, between different segments of the population;
- a real threat to State sovereignty and territorial integrity;
- the rebirth, transformation or destruction of statehood.

By temporal criterion, a state crisis can be divided into: short-term (acute), prolonged (long-term), permanent (chronic).

By the scale of coverage of certain state institutions and spheres of state regulation it is necessary to determine: microcrisis, mesocrisis, macrocrisis, mega-crisis.

By subjects of coverage, these are a crisis of the state mechanism, a crisis of the state apparatus, a crisis of individual state organisations, a crisis of state resources, a crisis of individual branches of power.

According to the political aspects of coverage, the crisis of the state is divided into: crisis of ruling elites, crisis of opposition forces, which in its turn can be divided into: crisis of radical opposition; crisis of moderate opposition; crisis of legal opposition and crisis of illegal opposition.

Such a feature as legitimacy of the state power gives grounds to speak about: crisis of a legitimate state and crisis of an illegitimate state.

The question of legal justification of the state power, its compliance with legal norms, which is a sign of its legitimacy, gives the necessity to determine: crisis of the legal state and crisis of the illegal state.

A significant indicator of the definition of crisis phenomena in a State is the degree to which they are predictable. According to such criterion it is possible to define: not an assumed crisis of the State, an assumed crisis of the State, a controlled crisis of the State.

According to the expected consequences of a crisis phenomenon in the State, emphasis should be placed on a destructive crisis, a potential crisis and a transformational crisis.

Special attention should be paid to the study of classification of the crisis of the state according to the social and economic formation: crisis of the slave state, crisis of the feudal state, crisis of the capitalist state, crisis of the socialist state.

Conflicts in society and the formation of conflicts in the state may be connected with the pressing need to change the form of state governance: crisis of monarchies and crisis of republics.

Depending on the form of the state (territorial) system, the crisis of simple (unitary) states and the crisis of complex states, primarily empires, can be distinguished.

Classification of state crises where the criterion is this or that form of state political regime seems quite justified: the crisis of anti-democratic states, the crisis of democratic states.

In the areas of dominant coverage (manifestation) of crisis phenomena: economic crisis, social crisis, political crisis, religious crisis of the state, information crisis of the state.

Keywords: *power, domination, west, crisis, suspension.*

УДК 342.95
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-50-54

**Світлана
ТИЩЕНКОВА** ©
кандидат
юридичних наук,
професор

**Ірина
ТИЩЕНКОВА** ©
кандидат
юридичних наук,
доцент

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: НАСЛІДКИ, ЧИННИКИ ВПЛИВУ, ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Провідні фахівці у різних галузях суспільного життя замислюються сьогодні над питанням, яку роль відіграє чинник міграції у майбутньому відродженні «світу після вірусу»? Аби уникнути міграційної кризи, держави зобов'язані враховувати «міграційне питання» у своїх національних антипандемічних стратегіях. І важливо, щоб мігрантів сприймали не лише як потерпілих, але й як осіб, здатних протистояти новим загрозам.

І незалежно від того, хто в підсумку стане переможцем у цій довготривалій боротьбі за виживання, соціально-економічна криза, викликана пандемією, призведе до ще більш потужного сплеску націоналізму, ксенофобії, дискримінації на етнічному та національному ґрунті. Мігранти в таких умовах є найбільш очевидним об'єктом для звинувачень у проблемах, що зростають.

Відповідно дослідження сучасних тенденцій у трудовій міграції населення, з урахуванням загроз, пов'язаних із світовою економічною кризою, пандемією COVID-19, іншими загрозами, є актуальним як для науковців, так і для широких верств населення.

Ключові слова: міграція, глобалізація, міграційна політика, пандемія, дискримінація.

Постановка проблеми. Бажання людини змінювати місце проживання, зумовлене природним прагненням до покращення умов життя, є однією з визначальних її характеристик. Понад сімдесят років тому із прийняттям Загальної декларації прав людини право на свободу пересування отримало міжнародне визнання. Стаття 13 цієї Декларації проголошує, що «кожна людина має право вільно пересуватися і обирати для себе місце проживання в межах кожної держави» і «кожна людина має право залишити будь-яку країну, включно зі своєю, і повертатися назад до своєї країни».

З 1990-х років для урядів багатьох країн очевидною стає проблема, що полягала у зростанні потоків мігрантів і відсутності належних інституціональних і правових механізмів врегулювання цих потоків. Як наслідок, переоцінка і «перезавантаження» міграційного інструментарію на міжнародному рівні. Окремі фундаментальні документи були визнані такими, що не відповідали наявному стану справ у галузі міграційного права. Зокрема, ревізії було піддано порядок надання притулку, визначений Конвенцією про статус біженців 1951 року і відповідний Протокол до неї 1967 року. Зусилля Міжнародної організації праці (МОП) щодо ратифікації міжнародних конвенцій про трудових мігрантів були не оцінені і не підтримані у більшості країн. Проблема на сьогодні полягає у незадовільному забезпеченні державними органами прав людини стосовно мігрантів, і все це на тлі повідомлень про зростання проявів расизму, ксенофобії та інших форм дискримінації щодо цієї категорії населення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Протягом останнього десятиліття інтерес дослідників до проблеми міграції у сучасному глобалізованому суспільстві постійно зростає. Велика увага приділяється ролі міграції у процесах

© Тищенко С.О., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0130-0422>
tishchenkova@ukr.net

© Тищенко І.О., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0323-5035>
iren9357@gmail.com

соціальної мобільності, її впливу на зміну соціального статусу індивіда і групи (Fiddian-Qasmiyeh, E (2014); Redclift, V & Rajina, F (2017); Wielgoszewska, B.(2018).

Особливості міграційної політики держав та міждержавних об'єднань на тлі глобальних суспільних трансформацій ґрунтовно досліджували зокрема Saunders J. (2016) і Kunz S. M. (2018). Чималий інтерес для нашого дослідження становили праці White A. (2016). Він досліджує специфіку циркулярної міграції із Польщі до країн Західної Європи, зокрема Великобританії й виявляє чинники, які спонукають різні верстви населення до трудової міграції за кордон.

Мета статті – дослідити сучасні тенденції в трудовій міграції населення з урахуванням загроз, пов'язаних із світовою економічною кризою, пандемією COVID-19, демографічними змінами в більшості країн світу.

Виклад основного матеріалу. Наявний у міграційній сфері стан справ відображає і посилення антиіммігрантських настроїв, і схильність суспільств країн перебування надавати мігрантам більш низький правовий і соціальний статус. Проте частково це пояснюється і тим, що порушення прав людини, як правило, відбуваються стосовно мігрантів із невизначеним і неформалізованим статусом. Відсутність належно оформлених документів у мігрантів державними органами країн, які приймають, цілком закономірно сприймається як підрив права держави на забезпечення законності і порядку. Це питання набуває особливого значення тоді, коли припинення нелегальної міграції є пріоритетним у програмах діяльності урядів.

Організація Об'єднаних Націй (даді – ООН) опікується різними аспектами міжнародної міграції. Наприклад, Секретаріат ООН займається збором, аналізом і поширенням інформації про масштаби, тенденції і національну політику у сфері міжнародної міграції. Інші органи системи ООН приділяють велику увагу таким питаннями, як права людини і особи, переміщення всередині країни, возз'єднання сімей, нелегальні мігранти, незаконне перевезення мігрантів через кордони і соціально-економічна інтеграція мігрантів. Крім того, спеціалізовані установи працюють для впорядкування потоків робочої сили, біженців, а також грошових переказів мігрантів.

Генеральна Асамблея ООН неодноразово розглядала питання, що стосуються міжнародної міграції та удосконалення міграційної політики в окремих регіонах. У своїй резолюції від 21.12.2001р. №56/203 вона вкотре наголосила на необхідності вирішення наявної проблеми в системному і виваженому порядку. Надалі можемо спостерігати зростання динаміки у зусиллях державних та міждержавних структур щодо подолання світової міграційної кризи. Стрімке змищення «центрів» зростання народонаселення у бік Азії і Африки, старіння європейського населення, реструктуризація економік – усе це стає вирішальними чинниками для усвідомлення на найвищих рівнях, що мігранти відіграють ключову роль у задоволенні попиту на робочу силу в конкретних секторах і межах, необхідних для підтримки балансу в глобальній економіці.

Ситуація із пандемією COVID-19 у світі з очевидністю засвідчила вагому роль трудових мігрантів для розвитку економік навіть країн «першого ешелону», не кажучи вже про країни, що активно розвиваються в останнє десятиліття.

«Три чверті всіх біженців і мігрантів знайшли притулок в країнах, що розвиваються, де системи охорони здоров'я і так ледве справляються з навантаженням», – йдеться у спільній заяві ВООЗ, Управління ООН з прав людини, Міжнародної організації з міграції та Управління у справах біженців.

Вкрай небезпечним є становище біженців і мігрантів, які перебувають як в офіційних, так і неформальних центрах затримання. Наголошуючи, що COVID-19 може мати смертельні наслідки, в ООН вимагають негайно звільнити затриманих мігрантів.

В умовах пандемії багато країн закривають кордони або обмежують їх перетин, відзначають автори заяви, але стверджують, що дотримуватися подібних обмежень потрібно, одночасно дотримуючись міжнародних норм щодо прав людини і захисту біженців, наприклад, проводити медичні огляди і створювати належні умови для ізоляції і лікування потерпілих від хвороби мігрантів.

Як наголошується в заяві, взяти під контроль коронавірусну інфекцію можна тільки тоді, якщо буде забезпечено захист кожної людини. А мігранти та біженці можуть у цій складній ситуації «залишитися за бортом», стати об'єктом стигми та дискримінації. Тому так важливо, аби уряди враховували ці групи населення під час планування заходів щодо боротьби з пандемією.

Вже не виникає сумніву, що Covid-19 стане причиною глобальної рецесії, яка

приведе до падіння рівня економіки в більшості країн світу. І настільки ж очевидно, що наслідки цієї кризи негативно вплинуть на зайнятість, об'єм доходів і дотримання прав працівників-мігрантів.

Мігранти займають на сьогодні найбільш важкі і небезпечні робочі місця, зокрема на передовій лінії боротьби з Covid-19. За даними опублікованого в березні дослідження Інституту міграційної політики, 17 % з 156 мільйонів цивільних службовців, що борються з коронавірусом, «народилися за кордоном». У США 29 % лікарів, 38 % домашніх доглядальниць, 23 % працівників аптек, 22 % науковців і 34 % осіб, які надають життєво важливі транспортні послуги, народилися в іншій країні. Національна служба охорони здоров'я Великобританії зазнає стрімкого краху, якщо залишиться без лікарів, медсестер та інших медичних працівників – вихідців з інших країн.

На значущу роль мігрантів в економіці Великобританії вказують Halls C.; Dustmann C.; Frattini T.; (2009), наголошуючи, що вони мають більш високі виробничі показники; більше платять опосередкованих податків за менше використані засоби і суспільні послуги, ніж британці.

Водночас спільноти трудових мігрантів є найбільш уразливими перед економічними наслідками пандемії. Іспанія, Італія і Великобританія заблокували центри тимчасового утримання мігрантів, проігнорувавши медичні проблеми людей, які там утримуються. Інший приклад ганебного порушення прав людини продемонстрували члени Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (де працюють понад 25 мільйонів приїжджих працівників), «закривши» деякі населені пункти, до яких раніше працівники-мігранти мали вільний доступ. Збільшуючи кількість мігрантів в переповнених центрах тимчасового утримання, влада тим самим створює нові гарячі точки пандемії Covid-19.

Аби уникнути міграційної кризи, держави зобов'язані враховувати «міграційне питання» у своїх національних антипандемічних стратегіях. І важливо, щоб мігрантів сприймали не лише як потерпілих, але й як осіб, здатних боротися з поширенням коронавірусу.

Прикладом такого ставлення може слугувати Бангладеш. Зараз у цій країні перебуває 1,1 млн рохінджа, які були насильно виселені з М'янми. Під керівництвом прем'єр-міністра Шейх Хасіни бангладеський уряд і гуманітарне співтовариство розробили «Спільний щорічний план дій» для захисту рохінджа в Кокс-Базарі (Бангладеш).

Цей план спирається на принцип «єдиного суспільства», яке включає і рохінджа, і місцевих жителів із сусідніх сіл. Поблизу табору були відкриті медичні центри; крім того уряд Бангладеш тимчасово скасував мита на імпорт обладнання та матеріалів, необхідних для боротьби з Covid-19.

Пандемія – це безпрецедентна надзвичайна ситуація, яка вимагає настільки ж виняткових заходів реагування. Крім обґрунтованих тривог суспільства, уряди зобов'язані враховувати вразливість біженців і мігрантів і знаходити баланс між національними інтересами й гуманітарними обов'язками. Для будь-якого уряду це важке завдання, а особливо в той момент, коли економіка переживає спад; для її виконання потрібні інноваційні форми міжнародного співробітництва.

У 2015 році ООН затвердила нову програму сталого розвитку, що ґрунтується на принципі «ніхто не повинен залишатися без уваги». Схвалена тоді дорожня карта до 2030 року передбачає неухильне дотримання прав людини для всіх категорій мігрантів. Вона декларує також включення біженців в число «всіх націй, всіх народів і всіх сегментів суспільства». Такий же принцип, що не припускає жодних проявів дискримінації, повинен застосовуватися і в нинішній, критичний для нашої цивілізації період.

Стратегія перемоги на Covid-19 повинна спиратися на інклюзивність, сміливість і співробітництво на усіх рівнях міжнародної комунікації. Держави повинні об'єднатися, аби не допустити глобальної міграційної кризи і водночас долати ті соціальні, економічні і правові «бар'єри», з якими стикнулася сьогодні уся світова спільнота.

Паралельно із глобальною битвою проти пандемії розгортається боротьба між двома конкурентними концепціями щодо стратегії формування нового світопорядку. Перша концепція здається найбільш очевидною і доцільною: пандемічна криза актуалізувала необхідність системи багатосторонніх відносин і спільних дій, продемонструвала всю помилковість одностороннього націоналізму й ізоляціонізму. Друга концепція пропонує діаметрально протилежний підхід: глобалізація і відкриті кордони зробили людство вразливим перед вірусами та іншими загрозами, а нинішня боротьба за контроль над поставками товарів, в зокрема медичного обладнання та матеріалів, вимагає, щоб кожна

країна спочатку подбала про себе.

Прихильники першої концепції вважають пандемію доказом того, що країни повинні об'єднати зусилля для перемоги над спільною загрозою, тоді як представники іншого табору вбачають у ній доказ ефективності іншого підходу. Країни будуть перебувати в більшій безпеці, якщо дистанціюються одна від одної.

Розгортання ситуації із Covid-19 свідчить про необхідність більш скоординованого міжнародного підходу. Коронавірус не зупиняють національні кордони, тому логічно, що вони не повинні обмежувати і боротьбу з ним. З погляду охорони здоров'я, це є, безперечно, розумним кроком. Чим активніше буде здійснюватися обмін науковими знаннями, медичними засобами і людськими ресурсами (фаховими спеціалістами), тим швидше пандемію буде подолано. Чим вище буде рівень координації між урядами з таких питань, як обмеження пересування людей і соціальне дистанціювання, тим м'якше буде вихід з кризи.

Пандемія також спонукає до активізації колективних зусиль щодо врегулювання збройних конфліктів, і не тільки тому, що це допоможе найбільш незахищеним верствам населення. Крім очевидних людських втрат, збройні конфлікти, які тривають, призводять до появи і розширення територій, на яких Covid-19 зможе безконтрольно поширюватися; до збільшення міграційних потоків через кордони, які стануть менш контрольованими; до появи нових можливостей у збройних недержавних угруповань скористатися хаосом для свого зміцнення і розширення.

Оптимальним є підхід, який спирається на розуміння внеску мігрантів у розвиток сучасних економік. Ще у 2005 році Всесвітня організація охорони здоров'я затвердила «Міжнародні медико-санітарні правила». У цих правилах акцентується на необхідності контролювати поширення хвороби і одночасно мінімізувати негативні наслідки обмеження торговельних потоків і пересування людей.

Кризи, а особливо важкі кризи, як правило, підсилюють і прискорюють тенденції, що вже існували раніше. Пандемія Covid-19 збіглася з періодом підйому націоналістичного опору глобалізму і післявоєнному міжнародному порядку, зумовленому зростанням нерівності всередині і між країнами.

Критики глобальної економічної системи небезпідставно звинувачують міжнародні організації у бездіяльності або недостатній дієвості, коли мова йде про вирішення значущих для світової спільноти питань.

Наприклад, ООН ними сприймається вже як релікт, що у своїх рішеннях переважно стає на бік «центрів сили» у світі, не надає права голосу країнам глобального Півдня (багато з них ще навіть не здобули незалежності, відтоді як у 1945 році була заснована ООН). Після світової фінансової кризи 2008 року зростаюче соціально-економічне невдоволення призвело до розквіту різних форм популізму, націоналізму і авторитаризму в таких різних країнах, як Росія, Туреччина, Угорщина, Бразилія, Ізраїль і США.

Ця динаміка цілком може посилитися через кризу, пов'язану із Covid-19. Один зі сценаріїв майбутнього виглядає так: через гострі внутрішні потреби, насамперед, економічного характеру, міжнародна солідарність перетвориться на недозволену розкіш. Із падінням економіки в різних країнах їх ресурси будуть скорочуватися, і уряди постануть перед необхідністю забезпечувати працевлаштування власному населенню. Політичним лідерам буде вкрай важко виправдовувати виділення коштів на підтримку зарубіжних країн, міжнародних організацій охорони здоров'я і надання допомоги біженцям, а також на дипломатичні ініціативи. Зростаюче невдоволення буде призводити до посилення негативного ставлення до глобальної міжнародної системи і розчарування в ній. Щодо трудових мігрантів, то їх становище навряд чи зазнає змін на краще, і слід очікувати нових некерованих міграційних потоків, зокрема до азіатських країн, що активно розвиваються останнім часом.

І незалежно від того, хто (якщо взагалі хто-небудь) у підсумку стане переможцем у цій довготривалій боротьбі за виживання, соціально-економічна криза, викликана пандемією, призведе до ще більш потужного сплеску націоналізму, ксенофобії, дискримінації на етнічному та національному ґрунті. Мігранти в таких умовах є найбільш очевидним об'єктом для звинувачень у тих негараздах, які спіткали країну.

Висновки. Економісти, правники і політологи, при усіх сучасних можливостях прогнозувати подальший розвиток різних сфер суспільного життя, мають на сьогодні серйозні труднощі із відповіддю на питання, яку роль відіграє чинник міграції у майбутньому відродженні «світу після вірусу»? З одного боку, запит на дешеву працю посилиться, оскі-

льки у тому майбутньому світі надлишку коштів не буде ні в кого; з іншого – негативне сприйняття місцевим населенням іноземців, які претендують на соціальні блага (яких стає все менше), при усій їх високій продуктивності праці, врешті-решт призведе до зростання конфліктності суспільств. Додасть гостроти ситуації і погіршення економічної ситуації у країнах-донорах. ООН виявлено, що понад 800 млн людей у світі вже голодують, а до кінця року, за прогнозами фахівців організації, цей показник зросте майже вдвічі. За таких умов саме явище міграції може зникнути або суттєво видозмінитися.

Чи може в якийсь момент з'явитися більш якісний і ефективний міжнародний порядок? Цілком імовірно. Ще до перемоги в Другій світовій війні союзні держави почали працювати над новим післявоєнним порядком, який мав на меті не допустити повторення світової пожежі. У цього порядку були серйозні недоліки. Він створював ілюзію глобального управління, але міг бути лише настільки ефективним, наскільки це дозволяли так звані світові «центри сили». А поки що нам, мабуть, доведеться прокладати курс у новому світі, в якому звичний порядок може змінитися хаосом. І навіть якщо цей хаос виявиться тимчасовим, він може стати початком руйнівного і небезпечного фіналу післявоєнної епохи.

Список використаних джерел (*References*)

1. Fiddian-Qasmiyeh, E. (2014). Gender and Forced Migration. In: Fiddian-Qasmiyeh, E and Loescher, G and Long, K and Sigona, N, (eds.) *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*.
2. Meko, T. & Sharma, S. (2016). How Europe is punishing migrants. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/graphics/world/migrantlegislation/?noredirect=on>.
3. Halls, C.; Dustmann, C.; Fratini, T.; (2009) Assessing the fiscal costs and benefits of A8 migration to the UK. (CReAM Discussion Papers CDP 18). Centre for the Research and Analysis of Migration (CReAM): London, UK.
4. Redclift, V. & Rajina, F. (2017). Rethinking Muslim migration: frameworks, flux and fragmentation. *Ethnic and Racial Studies*, 40 (3).
5. Wielgoszewska, B. (2018). Onwards and upwards? Migration and social mobility of the UK graduates. *Regional Studies, Regional Science*, 5 (1), pp. 402-411.
6. White, A (2016) Polish circular migration and marginality: a livelihood strategy approach. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 1 (159) pp. 153-166.

Надійшла до редакції 02.05.2020

SUMMARY

Svitlana O. Tishchenkova, Iryna O. Tyshchenkova. Migration of population in present world: consequences, influence factors, legal context. Leading experts in various areas of public life are thinking today about the question: what role does the factor of migration play in the future revival of the "world after the virus"? To avoid a migration crisis, states must take the "migration issue" into account in their national anti-pandemic strategies. And it is important that migrants are perceived not only as victims, but also as people who are able to withstand new threats.

The strategy for winning Covid-19 must be based on inclusiveness, courage and cooperation at all levels of international communication. Nations must unite in order to prevent a global migration crisis and at the same time overcome the social, economic and legal "barriers" that the entire world community has faced today.

In parallel with the global battle against the pandemic, a struggle is unfolding between two competing concepts regarding the strategy of forming a new world order. The first concept seems the most obvious and appropriate: the pandemic crisis has highlighted the need for a system of multilateral relations and joint action, demonstrated all the fallacies of unilateral nationalism and isolationism. The second concept offers a diametrically opposed approach: globalization and open borders have made humanity vulnerable to viruses and other threats, and the current struggle to control the supply of goods, including medical equipment and materials, requires that each country take care of itself first.

And regardless of who eventually wins this long struggle for survival, the socio-economic crisis caused by the pandemic will lead to an even more powerful surge of nationalism, xenophobia, and discrimination on ethnic and national grounds. In such circumstances, migrants are the most obvious target for growing problems.

Accordingly, the study of current trends in labor migration, taking into account the threats associated with the global economic crisis, the COVID-19 pandemic, and other threats, is relevant for both scholars and the general population.

Keywords: *migration, globalization, migration policy, pandemic, discrimination.*

УДК 349.3

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-55-63

**Люся
МОЖЕЧУК[©]**
старший науковий
співробітник

**Андрій
САМОТУГА[©]**
кандидат
юридичних наук,
доцент

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Досліджено роль Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у захисті права на соціальне забезпечення. Міститься аналіз судової практики ЄСПЛ щодо порушення права на соціальне забезпечення, а саме права на отримання пенсії, яке віднесено ЄСПЛ до категорії права власності. Окреслено шляхи удосконалення практики діяльності ЄСПЛ у цій сфері в сучасних національних та світових соціально-економічних умовах.

З'ясовано, що, хоча Конвенція по захист прав людини та основоположних свобод і не містить конкретного переліку більшості категорій прав, у т.ч. соціальних, ЄСПЛ у своїй діяльності також спирається на зміст Європейської соціальної хартії, в якій конкретизовано аналізовану категорію прав. Зокрема, право на соціальний захист, до якого належить право на пенсійне забезпечення, здебільшого трактується ЄСПЛ як право на захист власності, одним із різновидів якої вважаються соціальні виплати.

Визначено головний принцип реалізації та судового захисту соціальних прав – недискримінація за ознаками статі, віку, раси, національного і соціального походження індивіда, а також наголошено на ролі допоміжних установ Ради Європи в узагальненні та вдосконаленні діяльності ЄСПЛ.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, соціальні права, право на соціальне забезпечення, пенсійне забезпечення, майно.*

Постановка проблеми. Забезпечення належного механізму захисту прав людини і громадянина, в т.ч. соціальних, є пріоритетним для кожної держави, яка вважає себе соціальною. За наявними підрахунками, близько 50 відсотків населення світу має доступ до певної форми соціального забезпечення, тоді як лише 20 відсотків користуються належним соціальним забезпеченням [15]. Проте, як показує судова практика, кількість звернень осіб щодо порушення або не визнання їх прав кожного року зростає. Вагому роль у захисті прав людини в умовах сьогодення відіграє міжнародний судовий орган – Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, в оприлюдненій щорічній доповіді про діяльність ЄСПЛ за 2019 рік було зазначено, що на розгляді Суду перебуває 59 800 справ. Значна кількість справ стосувалася саме порушень соціальних прав.

Більше того, Україна тримає своєрідний антирейтинг, посідаючи станом на 2020 р. третє місце за кількістю поданих звернень її громадян до ЄСПЛ [18]. Таким чином, доречно переосмислити саме роль ЄСПЛ у забезпеченні реалізації механізму захисту таких прав, а саме права на соціальне забезпечення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання соціальних прав людини та їх забезпечення вже отримало належну увагу в юридичній науці. На дисертаційному рівні це виконані в різні роки праці з різних галузей права та порівняльно-

© Можечук Л.В., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8368-7447>
luca.moshetschuk@ukr.net

© Самотуда А.В., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9802-0226>
samotuga@ua.fm

правового напрямку, таких авторів, як О.В. Бермічевої, О.С. Боевої, А.В. Гончарова, Т.З. Гарасиміва, Л.А. Князьки, О.І. Кульчицької, О.З. Панкевича, С.М. Прилипка, В.М. Руденка, Н.М. Стаховської, О.Г. Чутчевої, І.В. Яковюка, І.С. Ярошенко та ін.

Окремі аспекти діяльності як міжнародно-правових інституцій взагалі, так і Європейського суду з прав людини, зокрема, в т.ч. стосовно забезпечення соціальних прав, досліджували такі науковці, як М.М. Антонович, Т.О. Анцупова, О.А. Банчук, М.В. Буromенський, В.Г. Буткевич, С.П. Головатий, І.П. Голосніченко, Л.М. Липачова, С.В. Шевчук, Ю.С. Шемшученко, М.М. Шумило, С. Є. Федик, С.Т. Мішуровська, В.П. Кононенко, Н.І. Севостьянова, Л.В. Пастухова, В.А. Капустинський, О.С. Савич тощо.

Більш ґрунтовно право соціального забезпечення в діяльності ЄСПЛ досліджено в дисертаціях В.А. Рудик (2007) та А.А. Яковлева (2009). Втім, заважаючи та не що ці роботи відділяє нас від сучасності більш як 10-річний термін, а окремі розвідки з даного питання здійснюються нині поки що на рівні періодичних публікацій [25-28], уваги варті насамперед сучасний стан па перспективи діяльності ЄСПЛ щодо забезпечення реалізації соціальних прав людини, зокрема її права на пенсію.

Мета статті полягає у дослідженні ролі Європейського суду з прав людини у забезпеченні механізму захисту права на соціальне забезпечення та окреслення перспектив удосконалення цієї діяльності.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах розвитку правової держави захист прав людини є основою існування демократичного суспільства кожної держави. Це питання стає актуальнішим, коли йдеться про захист соціальних прав людини – як з огляду на складність їх дослідження (елементи соціальних прав входять у конституційне, адміністративне, податкове, фінансове, цивільне, трудове, право соціального забезпечення та інші галузі права) так і беручи до уваги соціально-економічне становище тієї чи іншої країни [1, с. 16].

Перш за все слід наголосити на тому, що інститут соціальних прав людини у правовій літературі як України, так і інших держав як правило, не є глибоко вивченою темою і розглядається в рамках всього комплексу прав людини [1, с. 16]. До соціальних прав віднесено право на освіту, право на соціальне забезпечення, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на житло, особливі права дитини та права інвалідів. Соціальні права мають певні особливості, зокрема, слід відзначити, що в деяких конституційних актах зарубіжних держав соціальні права закріплені не в розділі про права (як це стосується прав громадянських чи політичних), що автоматично передбачає їх судовий захист, а в розділі «обов'язки держави» [2, с. 40]. Право на соціальне забезпечення є одним із соціальних прав, яке закріплене у статті 22 Загальної декларації прав людини. Зміст права на соціальне забезпечення полягає в тому, що держава гарантує надання достатніх коштів громадянам, які через об'єктивні обставини повністю або частково втратили можливість працювати і отримувати винагороду за працю, а також допомоги сім'ям у зв'язку із народженням та вихованням дитини [3].

Взагалі, проблема природи соціальних (за усталеною вітчизняною термінологією - соціально-економічних) прав людини та механізмів їх реалізації і захисту є однією з найскладніших і найдискусійніших у сучасній правовій теорії та практиці. Не є винятком щодо цього і Україна. [11, с. 58]. Якщо держава проголошує себе в установчих актах соціальною, то вона зобов'язана забезпечити своєму народові певний мінімум добробуту і стабільності в умовах ринкових відносин та економічної конкуренції, що передбачає, зокрема, запровадження системи пенсійного забезпечення, допомог для безробітних, доступних для всіх охорони здоров'я, освіти, відповідних житлових умов тощо. Причому, як наголошують українські вчені-юристи, навряд чи можна категорично стверджувати, що соціальні права – це «винахід» прихильників виключно соціалістичних ідей. Про це свідчить, зокрема, той факт, що вони включалися в програмні документи багатьох політичних партій ще початку ХХ ст., у тому числі й тих, які не належали до прибічників соціалізму [11, с. 60], а скоріше були передумовою сучасної соціал-демократії. Саме в той час відбувалося дедалі ширше включення до конституцій багатьох держав соціально-економічних прав і свобод, які гарантували б інтереси насамперед тих, хто працює за наймом, – права на працю і пов'язаних з ним гарантій, включаючи соціальне забезпечення трудящих, а також прав і свобод соціально-культурного характеру, в конституційному гарантуванні яких зацікавлені переважно ті ж наймані працівники, – права на освіту, на доступ до досягнень науки і культури тощо. Той факт, що соціально-економічні права мають те ж значення, що й громадянські та політичні, було підтвер-

джено, зокрема, на Всесвітній конференції ООН з прав людини у Відні в 1993 р. Отже, держава повинна гарантувати права, які вона визнає, та нести відповідальність перед своїми громадянами незалежно від того, про які права йдеться [11, с. 61].

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 9) прямо встановлено право на соціальне забезпечення, у тому числі – соціальне страхування. Крім того, це право закріплює стаття 7, в якій проголошується право на задовільне існування. Стаття 10 цього ж пакту закріплює право сім'ї та матері на допомогу по соціальному забезпеченню [3].

Захист прав людини є головною ознакою будь якої правової держави. Будучи учасником низки міжнародних договорів, Україна акцептувала і визнала за своїми громадянами, а також іноземними громадянами та апатридами, що на законних підставах перебувають на її території, комплекс основних соціальних прав. Гарантування нашою державою цих прав, які для міжнародного співтовариства є загально визнаними, одночасно породжує зобов'язання України як перед кожним індивідом, так і перед міжнародною спільнотою [4, с. 10].

За визначенням Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав, право на соціальне забезпечення – це право на доступ та збереження пільг як у грошовій, так і в натуральній формі, без дискримінації з метою забезпечення захисту, зокрема, від: (а) відсутності доходу на роботі, спричиненого хворобою, втратою працездатності, материнством, виробничим травматизмом, безробіттям, старістю або смертю члена сім'ї; (б) відсутності доступу до медичної допомоги; (с) недостатнім забезпеченням у родині, особливо щодо дітей та дорослих утриманців [12].

Основними елементами права на соціальне забезпечення, згідно з рекомендаціями ООН, є:

- *наявність*: право на соціальне забезпечення вимагає свого втілення, аби система, складена з єдиної схеми чи різноманітних схем, була доступною та створеною для забезпечення надання пільг за відповідними соціальними ризиками та непередбачуваними ситуаціями;

- *адекватність*: пільги, як у грошовій, так і в натуральній формі, повинні бути адекватними за обсягом та тривалістю, щоб кожен міг реалізувати свої права на захист та допомогу сім'ї, адекватний рівень життя та адекватний доступ до медичної допомоги;

- *співрозмірність*: якщо схема соціального страхування вимагає внеску, ці внески мають бути визначені заздалегідь. Прямі та непрямі витрати і збори, пов'язані із внеском, повинні бути доступними для всіх і не повинні ставити під загрозу реалізацію інших прав Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

- *доступність*: всі особи повинні охоплюватися системою соціального захисту, особливо ті, що належать до найбільш неблагополучних та маргіналізованих груп, без дискримінації за будь-якою із заборонених підстав. Послуги соціального захисту повинні бути фізично доступними [12].

На сьогоднішній основним міжнародним правозахисним органом на нашому континенті, який забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, є Європейський суд з прав людини, який було засновано в 1959 р. на підставі Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція). Конвенція визначила умови функціонування Суду та містить перелік прав і гарантій їх забезпечення, яких держави-учасниці Конвенції зобов'язалися дотримуватися та забезпечувати на своїй території [5, с. 16-17]. Україна, ставши 9 листопада 1995 р. членом Ради Європи, взяла на себе зобов'язання дотримуватися положень Конвенції, яка набула чинності для України 11 вересня 1997 р. Відповідно до п. 1 ч. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 зазначено, що «Україна повністю визнає на своїй території ...щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції (ЄКПЛ)» [6]. Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [7].

Юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34; 46 і 47 (ст. 32 Конвенції). Крім цього, попри свою унікальність, вона має субсидіарний характер та обмежується тлумаченням і застосуванням саме Конвенції, а не внутрішнього законодавства Високих Договірних Сторін. Принцип субсидіарності означає, що діяльність

ЄСПЛ створює лише додаткові гарантії прав і свобод людини, тому що захист цих прав є, передусім, обов'язком і завданням самих держав-учасниць, що випливає зі змісту статті 1 Конвенції [8, с. 145]. Таким чином, діяльність ЄСПЛ спрямована на здійснення контролю за державами-учасницями положень Конвенції щодо забезпечення останніми на основі власних правових інститутів належної міри захисту прав людини.

Загальновідомо, що Конвенція не містить багатьох соціально-економічних прав як таких (кілька винятків - захист власності та право на освіту). Таким чином, у 2008 р. тодішній Голова ЄСПЛ Ж.-П. Коста спеціально вказав на інший важливий європейський договір про права людини – Європейську соціальну хартію 1961 р. [16], якою, як частиною Конвенції, прямо передбачено право на соціальне забезпечення [17].

Між тим, відповідно до звітних документів про діяльність ЄСПЛ право соціального забезпечення не зазначається серед переліку тих, щодо яких подано скарги та винесено рішення. В основному це процесуальні права, а також такі фундаментальні права людини, як громадянські та політичні. Натомість серед порушених прав у переліку зазначено право власності [21], яке вітчизняними та зарубіжними науковцями крізь призму рішень ЄСПЛ трактується як соціальне.

Так, за кількістю скарг, поданих до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) скарги про порушення права власності займають третє місце. Одна з перших справ проти України, розглянутих ЄСПЛ, також була пов'язана саме з порушенням права власності. Згодом таких справ щодо України розглянуто більше тридцяти [22, с. 1]. Звідси дослідники наполягають на неподільності прав людини в контексті автономного тлумачення поняття «майно» як підставу для звернення до ЄСПЛ з метою захисту соціальних та економічних прав людини [22, с. 5]. Підтвердженням цього є посилання на рішення у справі Ейрі проти Ірландії від 09.10.1979 р., де ЄСПЛ зазначив, що між сферою соціальних, економічних прав та сферою, яку охоплює Конвенція, не існує якоїсь абсолютної межі. Таке тлумачення дозволяє зробити кілька принципових висновків, серед яких найважливішим є можливість суттєвого розширення змісту поняття «власність», яке не обмежується володінням лише матеріальними об'єктами (майном), а включає і деякі інші права або інтереси (наприклад, право на отримання відшкодування на підставі судового рішення, право користування ліцензіями чи дозволами, тощо), а також віднесення до власності деяких видів *соціальних виплат* (вид. – авт.) [22, с. 11].

Інші вітчизняні автори констатують, що в окремих рішеннях ЄСПЛ у справах про захист соціальних прав сформульовано основні правила, що створюють підстави для забезпечення права людини на соціальний захист на міжнародному рівні. По-перше, невиконання рішень національного суду щодо призначення конкретного виду соціального захисту позбавляє людину ефективного судового захисту свого права. По-друге, невиконання рішень суду щодо виплати присуджених сум тягне за собою порушення права *власності* (вид. – авт.) людини [23, с. 15]

Тому останнім часом все більшого поширення набувають спори у сфері соціального захисту населення. Як показує практика, на особливу увагу заслуговує питання щодо захисту ЄСПЛ права на соціальне забезпечення, а саме права на пенсію [19]. Відповідно до статті 1 Протоколу першого до Конвенції право на пенсію включається в поняття «майно». Концепція «майна» в розумінні даної статті має автономне значення, тобто не обмежується власністю на матеріальні речі та не залежить від формальної класифікації у внутрішньому праві: певні інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть вважатися «правом власності», а відтак і «майном» [9]. Аналізуючи практику розгляду ЄСПЛ справ щодо порушення права володіння майном, можемо зробити висновок, що поняття «майно», як і «власність», має досить широке тлумачення й охоплює цілу низку економічних інтересів (активів) – як матеріальних, так і нематеріальних та включає в себе право на пенсію та соціальні виплати.

Отже, варто розглянути наступну судову справу ЄСПЛ – справу «Пічкур проти України» від 07.11.2013. Зміст скарги полягав у дискримінації з приводу позбавлення пенсії за віком на підставі зміни місця проживання, тобто порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу. За результатами розгляду ЄСПЛ було прийнято рішення щодо порушення зазначеного права та виплати заявнику п'ять тисяч євро відшкодування матеріальної та моральної шкоди [10]. При прийнятті рішення Суд керувався тим, що, якщо у договірній державі є чинне законодавство, яким передбачено право на соціальні виплати, зумовлені або не обумовлені попередньою сплатою внесків, це законодавство має вважатися таким, що породжує майновий інтерес, який підпадає під дію

ст. 1 Протоколу першого, для осіб, що відповідають вимогам такого законодавства [9]. Таким чином, право на пенсію підпадає під дію ст. 1 Протоколу першого Конвенції лише за умови, коли особа в рамках національної системи соціального забезпечення має обґрунтоване право на отримання відповідних виплат. Аналогічним можна вважати інше рішення ЄСПЛ стосовно також України, об'єднане в одне провадження за двома скаргами її громадян з приводу перерахунку пенсій [20]

Інший приклад, коли у загальних семи рішеннях за колективними скаргами, поданих проти Греції, цією державою було вжито кілька заходів фінансової консолідації в рамках електронної програми корекції (наприклад, розірвання трудових договорів без попереднього повідомлення та виплати пенсій, обмеження прав молодих працівників, пов'язані з працевлаштуванням, та значне зниження соціального захисту пенсіонерів) ЄСПЛ виявлено як порушення Соціальної хартії 1961 р. [24, с. 114].

У розрізі більшості держав-членів Ради Європи кількість скарг щодо порушення права власності порівняно з таким громадянським правом, як право на свободу та безпеку, за період 1959-2019 рр. виглядає таким чином:

Держава-член Ради Європи	Кількість скарг на порушені права				Держава-член Ради Європи	Кількість скарг на порушені права			
	Право на свободу та безпеку	На 100 тис. насел.	Захист власності	На 100 тис.		Право на свободу та безпеку	На 100 тис.	Захист власності	На 100 тис. насел.
Австрія	13	0,14	4	0,04	Нідерланди	30	0,17	1	0,005
Азербайджан	61	0,6	34	0,34	Німеччина	32	0,04	4	0,004
Албанія	3	0,1	31	1,08	Норвегія	1	0,00002	1	0,00002
Бельгія	51	0,44	1	0,009	Польща	305	0,8	55	0,14
Болгарія	270	3,86	118	1,68	Португалія	7	0,07	47	0,46
Боснія-Герцеговина	10	0,28	51	1,46	Російська Федерація	1121	0,77	655	0,45
Велика Британія	70	0,1	3	0,004	Румунія	122	0,62	482	2,47
Вірменія	37	1,23	31	1,03	Сербія	9	0,13	77	1,1
Греція	85	0,8	79	0,75	Словаччина	55	0,17	20	0,37
Грузія	23	0,62	7	0,18	Словенія	6	0,3	7	0,35
Данія	2	0,03	1	0,02	Туреччина	771	0,93	674	0,81
Естонія	10	0,77	1	0,08	Угорщина	48	0,49	50	0,51
Ірландія	2	0,04	0	0	Україна	379	0,91	358	0,86
Ісландія	1	0,29	1	0,29	Фінляндія	2	0,03	2	0,03
Іспанія	5	0,01	2	0,004	Франція	70	0,1	30	0,04
Італія	43	0,07	372	0,62	Хорватія	29	0,72	37	0,92
Кіпр	16	1,45	4	0,36	Чехія	32	0,3	13	0,12
Латвія	59	3,1	2	0,1	Чорногорія	5	0,83	6	1
Литва	25	0,92	31	1,15	Швеція	2	0,02	6	0,06
Молдова	103	3,81	128	4,74	Швейцарія	20	0,23	0	0

Джерело: *violations par article et par État 1959-2019*. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2019_FRA.pdf.

Втім цифри таблиці пропонуємо вважати надто умовними та відносними. Тобто як трактувати високі дані (>1) щодо скарг (Албанія, Болгарія, Боснія-Герцеговина, Вірменія, Литва, Молдова, Румунія, Сербія): як про значні порушення прав чи як дієвість механізму їх оскарження? Більше того, такі країни з цього переліку, як Болгарія, Литва та Румунія є членами ЄС, що актуалізує ще одне питання – дієвість наднаціональних засобів захисту прав людини. Коли, приміром, такі відносно нейтральні країни, як Норвегія та Швейцарія демонструють цілковиті або майже нульові показники.

Аналізуючи роль держави, яку визначає ЄСПЛ у забезпеченні соціальних прав людини, вітчизняні дослідники констатують, що оцінка державного втручання до соціальних прав Судом здійснювалася через методіку, яка використовувалася ним для оцінки інших груп прав (аналіз мети, критерію «встановленого законом» ступеня пропорційності засобів, які застосовані для її досягнення), однак із низкою особливостей. Головна із таких особливостей полягала в акцентуванні на змісті правового обов'язку для реального забезпечення відповідного соціального права та визнанні широкої дискретності національної публічної влади з відповідних питань. Окрім того, державне втручання до соціальних прав

людини оцінювалося з урахуванням не лише фінансового становища держави, а й змісту її економічної політики [28, с. 151-152]. На наш погляд, визначення міжнародними судовими та правозахисними інституціями змісту економічної політики конкретної держави – досить складне завдання, що не зводиться лише до її законодавчого унормування. Вона включає в себе поміж цього різного роду концепції, ідеї, доктрини, цілі, а також діяльність органів влади та управління щодо реалізації такої політики, яка має такі напрямки і види, як грошово-кредитна, бюджетно-фіскальна, інвестиційна, цінова, конкурентна і в т.ч. соціальна. Втім і вона не обходить увагою в актах органів та установ Ради Європи.

З цього приводу вартим буде нашої уваги поки що поверховий огляд практики такої допоміжної, позасудової інституції, як Керівного комітету із соціальних прав Ради Європи (далі – Комітет). Так, в узагальненнях практики та пропозицій з реалізації соціальних прав за 2019 р. Комітетом констатовано, що подальші зобов'язання у галузі міжнародних соціальних прав і, зокрема, відповідно до договірної системи Хартії, важливо не забувати причин, що сприяють прийняттю таких зобов'язань. Взагалі, захист прав людини сприяє соціальної згуртованості. Останнім часом економічна криза, яка спричинила зростання безробіття та незахищеності від втрати роботи, а також скорочення систем соціального забезпечення та пільг у низці країн, то держави-члени можуть визнати важливість ефективного захисту соціальних прав для запобігання зростанню кількості соціально незахищених осіб [24, с. 49]. Належним чином відзначаючи певний прогрес у практиці забезпечення соціальних прав у державах, зокрема Східної Європи та пострадянського простору (Польща, Греція, Кіпр, Литва, Вірменія) на підставі аналізу їхніх же звітів щодо виконання ратифікованих ними положень Соціальної хартії, Комітет водночас підкреслив, що постійно спостерігається зниження рівня підтримки роботи над соціальними правами та соціальною згуртованістю серед держав-членів, тим самим послаблюючи роль Ради Європи як центру політичної дискусії стосовно соціальних прав. У цьому сенсі державам-членам рекомендується надавати підтримку Європейській платформі соціальної згуртованості у її ролі щодо розробки однойменної стратегії, її діяльності щодо просування соціальної згуртованості в Європі та сприяння співпраці в цій галузі, а фінансування таких заходів також може здійснюватися із позабюджетних джерел [24, с. 108-109].

І от згадане нами питання звітності стосується зазначеного раніше питання економічної політики. Так, Комітетом визначено три етапи процедури звітування. На першому етапі Комітет вивчає доповіді держав та оцінює їх у своїх щорічних висновках, тобто чи відповідають з юридичної точки зору національні ситуації, які вони описують, переглянутій Хартії. На другому етапі інший орган – Урядовий комітет Європейської соціальної хартії та Європейського кодексу соціального забезпечення готує звіт для Комітету міністрів, в якому приймає рішення щодо ситуацій, які, на її думку, повинні бути предметом рекомендацій державам з огляду на відповідні висновки Комітету та держав-учасниць, зокрема з урахуванням саме національних особливостей і соціальної та економічної політики держав. На третьому етапі Комітет міністрів на підставі доповіді Урядового комітету приймає резолюцію, яка завершує кожен цикл наглядю і може містити окремі рекомендації, адресовані проблемним, у сенсі нашої статті, державам, спрямовуючи їх на виправлення ситуацій невідповідності. Проте досі такі рекомендації є маловиконуваними [24, с. 59].

Висновки. Права людини є загальнолюдською цінністю, а їх захист – завданням кожної держави. Європейський суд з прав людини відіграє важливу роль у захисті прав людини в сучасних умовах. Функціонування такого міжнародного судового інституту може не лише вирішити певну проблему щодо захисту порушених прав, а й вплинути на розвиток правової системи кожної держави.

У діяльності аналізованої нами міжнародної судової установи захист соціальних прав, визначених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод [6] та конкретизованих у Європейській соціальній хартії [17], посідає чільне місце. Поряд із захистом таких традиційних вже категорій соціальних прав, як трудові права (в широкому сенсі не лише право на працю, а й право на справедливий винагорода за працю, справедливі, безпечні та здорові умови праці, право працюючих дітей на захист, право працюючих жінок на охорону материнства, право на професійну підготовку), право на охорону здоров'я та право на житло, проблеми права на соціальне забезпечення не втрачають своєї актуальності, охоплюючи такі сфери, як соціальна допомога, користування послугами соціальних служб, захист прав осіб з інвалідністю та осіб похилого віку тощо. Головним принципом здійснення цих прав визнано заборону будь-якої дискримінації за ознаками насамперед статі, віку, раси, національного та соціального походження.

У теперішніх світових умовах загострення економічних проблем, спричинених, зокрема, пандемією коронавірусу, навантаження на міжнародно-правові інституції, безумовно, зростатиме в частині саме соціальних прав, зважаючи на скорочення соціальних програм у багатьох державах і неможливість виконання ними взятих на себе міжнародних зобов'язань, що потягне за собою перегляд національного соціального законодавства (трудоного, пенсійного, житлового, медичного, освітнього і т. ін.), а звідси – коригування економічної політики, зокрема її бюджетно-фіскального напрямку.

Список використаних джерел

1. Бик Т. Поняття і правові засади захисту соціальних прав людини в Україні. *Юридична Україна*. № 1. 2010. С. 16-22.
2. Волкова О.М. Соціальні права особи: сутність, поняття, особливості. *Часопис Київського університету права*. № 1. 2011. С. 39-43.
3. Право громадян на соціальне забезпечення. URL: http://studies.in.ua/soc_zabezp/1576-pravo-gromadyan-na-socalne-zabezpechennya.html.
4. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. Київ: Центр громадської експертизи, 2009. 104 с.
5. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство: навч.-метод. посібник / Караман І.В., Козіна В.В. Київ : ВАІТЕ, 2015. 136 с.
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 12.05.2020).
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
8. Дика Д.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Європейського суду з прав людини в контексті європейських стандартів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Випуск 99. 2011. С. 142-148.
9. Юридичний аналіз. «Практика Ради Європи та Європейського суду з прав людини у питанні пенсійних та соціальних виплат, зокрема щодо права власності на пенсію». URL: http://www.donbasssos.org/ur_analiz_z-prav_ludini/.
10. Справа «Пічкур проти України» (case of Pichkur v. Ukraine) (заява № 10441/06). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"languageisocode":\["UKR"\],"appno":\["10441/06"\],"documentcollectionid2":\["CHAMBER"\],"itemid":\["001-201654"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).
11. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості механізмів їх реалізації. *Вісник Конституційного Суду України*, 2002, вип. 5, с. 57-62.
12. Офіс Верховного комісара ООН з прав людини. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/RightSocialSecurity/Pages/SocialSecurity.aspx>.
13. Social protection floors and economic and social rights. URL : <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/SocialSecurity/ReportSocialProtectionFloors.pdf>.
14. URL : <https://www.escr-net.org/rights>.
15. URL : <https://ww1.issa.int/Understanding%20social%20security>.
16. URL : <http://echrblog.blogspot.com/2008/10/social-and-economic-rights-and-echr.html>.
17. European Social Charter, Turin, 18.X.1961. URL : <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168006b642>.
18. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2020_BIL.PDF.
19. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2019_ENG.pdf.
20. Справа «Суханов та Ільченко проти України» (Заяви № 68385/10 та 71378/10). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16/.
21. Overview 1959-2019. ECHR.
22. Яковлев А.А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи : Автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2020. 20 с.
23. Рудик В. А. Юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2007. 24 с.
24. Improving the protection of social rights in Europe. Volume II "Report identifying good practices and making proposals with a view to improving the implementation of social rights in Europe": adopted by the CDDH at its 91st meeting (18–21 June 2019).
25. Ласько І. Рішення Європейського суду з прав людини у сфері соціального забезпечення України. Держава і право. *Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 61. С. 240-245.
26. Максимович Р. Роль Європейського суду з прав людини в механізмі захисту соціальних та економічних прав людини. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право*. 2015. Вип. 1. С. 31-40.
27. Шевчук С. Конституційний захист соціальних виплат як права власності: порівняльно-правовий аналіз. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. Вип. 2. С. 216-233.
28. Бадида А. Ю. Соціальні права у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2019. № 9. С. 141-153.

Надійшла до редакції 04.05.2020

References

1. Byk, T. (2010) Ponyattya i pravovi zasady zakhystu sotsial'nykh prav lyudyny v Ukraini [Concepts and legal bases of protection of social human rights in Ukraine]. *Yurydychna Ukrainina*. № 1. S. 16-22.
2. Volkova, O. M. (2011) Sotsial'ni prava osoby: sutnist', ponyattya, osoblyvosti [Social rights of the person: essence, concepts, features]. *Chasopys Kyivsk'oho universytetu prava*. № 1. S. 39-43.
3. Pravo hromadyan na sotsial'ne zabezpechennya [The citizens' right to social security]. URL: http://studies.in.ua/soc_zabezpe/1576-pravo-gromadyan-na-socalne-zabezpechennya.html.
4. Systema sotsial'noho zakhystu ta sotsial'noho zabezpechennya v Ukraini. Real'nyy stan ta perspektyvy reformuvannya [The system of social protection and social security in Ukraine. The real state and prospects of reform]. Kyiv: Tsentr hromads'koyi ekspertyzy, 2009. 104 s.
5. Yevropeys'kyi sud z prav lyudyny, Yevropeys'ka konventsia z prav lyudyny ta indyvidual'ni zayavy: pershe znayomstvo [The European Court of Human Rights, the European Convention on Human Rights and individual statements: a first acquaintance]: navchal'no-metodychnyy posibnyk/ Karaman I.V., Kozina V.V. Kyiv : VAITE, 2015. 136 s.
6. Pro ratyfikatsiyu Konventsii pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv N 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii [On the ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols Nos. 2, 4, 7 and 11 to the Convention]. *Zakon Ukrainy vid 17.07.1997 № 475/97-VR*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>.
7. Pro vykonannya rishen' ta zastosuvannya praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny [On the fulfilment of decisions and application of the case law of the European Court of Human Rights]. *Zakon Ukrainy vid 23.02.2006 № 3477-IV*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
8. Dyka, D. O. (2011) Orhanizatsiyno-pravovi aspekty diyal'nosti Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny v konteksti yevropeys'kykh standartiv [Organizational and legal aspects of the European Court of Human Rights in the context of European standards]. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. Vypusk 99. S. 142-148.
9. Yurydychnyy analiz. «Praktyka Rady Yevropy ta Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny u pytannyakh pensynnykh ta sotsial'nykh vyplat, zokrema shchodo prava vlasnosti na pensiyu» [Legal analysis. "The case law of the Council of Europe and the European Court of Human Rights on pension and social benefits, in particular on pension ownership"]. URL: http://www.donbasssos.org/ur_analiz_z-prav_ludini/.
10. Sprava «Pichkur proty Ukrainy» (case of Richkur v. Ukraine) (zayava №. 10441/06). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"languageisocode":\["UKR"\],"appno":\["10441/06"\],"documentcollectionid 2":\["CHAMBER"\],"itemid":\["001-201654"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).
11. Kozyubra, M. (2002) Pryroda sotsial'nykh prav lyudyny ta osoblyvosti mekhanizmiv yikh realizatsiyi [The nature of social human rights and features of mechanisms of their realization]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy*, vyp. 5, s. 57-6.
12. Ofis Verkhovnoho komisara OON z prav lyudyny. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/RightSocialSecurity/Pages/SocialSecurity.aspx>.
13. Social protection floors and economic and social rights. URL : <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/SocialSecurity/ReportSocialProtectionFloors.pdf>.
14. <https://www.escri-net.org/rights>
15. <https://www.issa.int/Understanding%20social%20security>.
16. <http://echrblog.blogspot.com/2008/10/social-and-economic-rights-and-echr.html>
17. European Social Charter, Turin, 18.X.1961. URL : <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168006b642>.
18. https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2020_BIL.PDF.
19. https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2019_ENG.pdf.
20. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16.
21. Overview 1959-2019. ECHR.
22. Yakovlyev, A.A. Mizhnarodno-pravove spivrobotnytstvo u zakhysti prava vlasnosti v systemi Rady Yevropy [International legal cooperation in the protection of property rights in the system of the Council of Europe]: Avtoref. dys. kand. yuryd. nauk : 12.00.11 / Natsional'na yurydychna akademiya Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2020. 20 s.
23. Rudyk, V. A. Yurydychni harantiyi prava lyudyny na sotsial'nyy zakhyst v Ukraini [Legal guarantees of the human right to social protection in Ukraine]: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.05 / Kharkivsk'yy natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv, 2007. 24 s.
24. Improving the protection of social rights in Europe. Volume II "Report identifying good practices and making proposals with a view to improving the implementation of social rights in Europe": adopted by the CDDH at its 91st meeting (18–21 June 2019).
25. Las'ko I. Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny u sferi sotsial'noho zabezpechennya Ukrainy [Judgment of the European Court of Human Rights in the field of social security of Ukraine]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. 2013. Vyp. 61. S. 240-245.
26. Maksymovych R. Rol' Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny v mekhanizmi zakhystu sotsial'nykh ta ekonomichnykh prav lyudyny [The role of the European Court of Human Rights in the mechanism of protection of social and economic human rights]. *Naukovyy visnyk Akademiї munitsypal'noho upravlinnya*. Seriya : Pravo. 2015. Vyp. 1. S. 31-40.
27. Shevchuk S. Konstytutsiynyy zakhyst sotsial'nykh vyplat yak prava vlasnosti: porivnyal'no-pravovyy analiz [Constitutional protection of social benefits as property rights: a comparative legal

analysis]. *Filosofiya prava i zahal'na teoriya prava*. 2012. Vyp. 2. S. 216-233.

28. Badyda A. Yu. Sotsial'ni prava u praktytsi Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny [Social rights in the practice of the European Court of Human Rights]. *Pravo Ukrainy*. 2019. № 9. S. 141-153.

SUMMARY

Luisia V. Mozhechuk, Andriy V. Samotuha. Role of the European Court of Human Rights in realization of social security right. The article deals with the role of the European Court of Human Rights (ECtHR) in protecting the right to social security. There is the analysis of the case law of the ECtHR on the violation of the right to social security, namely the right to receive a pension, which the ECtHR classifies as property rights. The authors have outlined the ways to improve the practice of the ECtHR in this area in modern national and world socio-economic conditions.

According to available estimates, around 50 per cent of the global population has access to some form of social security, while only 20 per cent enjoy adequate social security coverage. Ensuring an appropriate mechanism for the protection of human and civil rights is a priority for every country. However, according to case law, the number of complaints of violations or non-recognition of their rights is growing every year. An important role in the protection of human rights in today's conditions is played by an international judicial body - the European Court of Human Rights. In Ukraine, where socio-economic rights are recognized at the constitutional level, their guarantee content in the current laws is still not clearly defined, and therefore, as evidenced by the practice of the Constitutional Court of Ukraine, legal mechanisms their protection, in particular the means of judicial control remain ineffective.

The right to social security is the right to access and retention of benefits, both in cash and in kind, without discrimination in order to protect, in particular, against (a) lack of income from work caused by illness, disability, maternity, occupational injuries, unemployment, old age or death of a family member; (b) inaccessible access to medical care; (c) insufficient family support, especially for children and adult dependents. It is well known that the European Convention does not contain many socio-economic rights as such (with a few exceptions - protection of property and the right to education). Thus, the former president of the ECtHR Jean-Paul Costa specifically pointed to another important European human rights treaty – the European Social Charter.

Human rights are a universal value, and their protection is the task of every state. The European Court of Human Rights plays an important role in protecting human rights in modern conditions. The functioning of such an international judicial institution can not only solve a problem of protection of violated rights, but also affect the development of the judicial system of each state.

The main principle of realization and judicial protection of social rights is non-discrimination on the grounds of sex, age, race, national and social origin of the individual, and the role of auxiliary institutions of the Council of Europe in generalizing and improving the ECtHR's activity has been emphasized.

Keywords: *European Court of Human Rights, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, social rights, right to social security, pension provision, property.*

УДК 340.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-63-70

Кирило НЕДРЯ[©]

кандидат історичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ВЕТЕРАНІВ ВІЙН ТА ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ У ДЕРЖАВАХ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї (на прикладі Франції та Німеччини)

Аналізується історія становлення і розвитку системи надання соціально-правових гарантій учасникам бойових дій на прикладі Франції та Німеччини у період з 1914 року по теперішній час. Зазначені країни були обрані як ключові представники романо-германської правової сім'ї. Їхній досвід є цікавим з точки зору традицій захисту ветеранів війни, а також успішності роботи держави та суспільства у цьому напрямку, показником чого є відсутність будь-яких конфліктів та соціальної напруги довкола цього питання. І це при тому, що обидві держави були і є постійними учасниками операцій НАТО та операцій з підтримання миру ООН.

Ключові слова: *захист Батьківщини, ветерани, соціальний захист, система соціальних гарантій, закон, війна.*

© Недря К.М., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9370-1900>

k.nedrya@gmail.com

Постановка проблеми. Одним із головних показників соціальної політики держави взагалі та соціальної спрямованості системи державного управління, зокрема, є комплекс заходів, інструментів та механізмів, спрямованих на підтримання категорії осіб, які зазнали певних ризиків, а також створення для них належних умов та додаткових можливостей, з метою забезпечення їм гідного рівня життя. Загалом, саме це і називається соціальним захистом, належний і достойний рівень якого є більш ніж актуальним у випадку з такою особливою категорією осіб, як ветерани війн та учасники бойових дій, оскільки вони мають особливі заслуги перед державою, виконавши у вищій мірі власний конституційний обов'язок та маючи право вимагати дотримання таких обов'язків перед ними і з боку державного апарату. Безумовно, зіштовхнувшись у 2014 році з актом збройної агресії та бойовими діями на Сході, Україна не є в цьому унікальною, а тому проблема формування належної системи соціального захисту постала не перед нею першою.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зважаючи на зазначене, на нашу думку, абсолютно доцільним є намагання дослідити досвід впровадження таких систем у практиці інших акторів світового політичного процесу, які можуть слугувати дороговказом для нашої держави та допомогти врахувати вже зроблені помилки. На жаль, відсутність належної уваги до проблеми в середовищі вітчизняних науковців прослідковується у ступені дослідженості проблеми, яка фактично є чистим аркушем. При цьому показовою є наявність численної кількості публіцистичних статей та інформаційних повідомлень, які сповнені емоційності авторів, здебільшого представників кіл журналістів, волонтерів або самих ветеранів, які фактично лише створюють інформаційний хаос з підходів, пропозицій, порад та візій.

Мета. В даній статті робиться спроба аналізу напрацювань та здобутків у сфері соціального захисту ветеранів у державах, які є флагманами романо-германської правової родини – Франції та Німеччини. Такий вибір додатково пояснюється і тим, що зазначені держави, в силу особливостей імперського минулого, мають багату військову історію, а отже, і давно проблему ресоціалізації та надання допомоги ветеранам. Якщо історичні корені проблеми ми вже намагалися розглядати, то тепер дійшла справа до більш сучасного стану систем соціального захисту ветеранів у цих країнах, який невідривно пов'язаний з історичними традиціями та воєнною історією ХХ сторіччя.

Виклад основного матеріалу. Франція завдячує духом «священного обов'язку» шанування та підтримки ветеранів ще добі Наполеона, коли, власне, було сформовано фактично культ мілітарного обов'язку громадянина перед державою та, відповідно, навпаки, створюючи дієві правовідносини. В результаті завершення Першої світової війни додому повернулися понад 8 млн військовослужбовців та представників підрозділів забезпечення, серед яких було багато поранених, осіб з різним ступенем і видами фізичних каліцтв. Безліч родин втратили годувальників, фактично залишившись без засобів до існування. Повернулися і колишні військовополонені [1].

За таких умов потрібна була ініціатива щодо активізації державної політики та перезавантаження і розвиток системи соціального захисту колишніх військовослужбовців, інвалідів та членів їх родин. Ця ініціатива йшла знизу. В умовах зруйнованої економіки, фактичної зупинки промисловості, високого безробіття і післявоєнної нестабільності, комбатанти та члени їхніх родин вимагали компенсацій за виконання військового обов'язку у вигляді гідної пенсії, медичної допомоги і вирішення побутових проблем [2]. Окремою проблемою було створення сприятливого середовища та відповідної культури для осіб, які стали інвалідами внаслідок війни (у першу чергу – для довічних).

І перші кроки у цьому напрямку почали реалізовувати ще під час Першої світової війни. Так, у 1916 році було створено Національне відділення ветеранів, до завдань якого було віднесено все вищепераховане, а також, що було головним, воно стало державним органом, який визначав і координував політику держави у сфері формування та функціонування системи соціального захисту ветеранів. У 1920 році, зрозумівши, що функцій відділення для цього замало, воно було реорганізовано до рівня Міністерства. До 1938 року воно мало назву Міністерства пенсій, потім назву було доповнено – «ветеранів та пенсій». А з 1946 по 1974 рік воно називалося Міністерством у справах колишніх військовослужбовців і жертв війни. Завдяки цьому орган, відповідальний за ветеранів, отримав повноту повноважень органу виконавчої влади. Навіть з підпорядкуванням його французькому міністерству оборони, своєї влади воно не втратило, а його очільник має посаду Державного секретаря ветеранів [3]. У його складі три управління — істори-

чної інформації, церемоній (організація національних свят) і загальних справ. В штатній структурі нині працює 90 осіб, а в річний бюджет ветеранського відомства було закладено 26 млрд. франків. Також йому підпорядковуються його ж представники, які працюють у кожному із 96 департаментів Франції.

Такий підхід щодо формування відповідальності держави за власних ветеранів майже одразу почав закріплюватися у формуванні ідеї реабілітації та фінансової допомоги ветеранам бойових дій, яка, у свою чергу, формувала і нову суспільну мораль. Так, вона передбачала ставлення до інвалідів, як до хворих людей, які потребують реабілітації, а отже, вони, принаймні, мають такі ж права, як і інші громадяни. Розпочалося формування відповідного особливого правового поля. У 1915 р. було прийнято закон про систему професійної перепідготовки, який фактично став основою для реадaptaції та ресоціалізації ветеранів війни та інвалідів, надавши їм можливість отримати нову професію та нові можливості для самореалізації. Відповідно до закону 1916 року інваліди війни мали пріоритетне право при працевлаштуванні у державних органах, а отже, і доступ до стабільної роботи та доходу. У 1918 р. було прийнято закон, який забезпечував фіксований розмір пенсії, виходячи зі ступеня набутої інвалідності, а закон 1924 р. зобов'язував підприємства приватного сектора приймати на роботу певний відсоток інвалідів війни від чисельності персоналу підприємства [4]. Вже після Другої світової війни, у 1945 р., для сліпих інвалідів було створено систему навчання і перепідготовки, яка чотирма роками пізніше стала охоплювати всіх осіб із серйозними формами інвалідності.

Незаперечною перевагою у справі розробки та реалізації державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війн та членів їхніх родин є координація та кооперація з громадським сектором, у якому досить широко представлене коло ветеранських громадських організацій, асоціацій та фондів (надалі – ГО). Перший з таких фондів було створено одразу після Першої світової війни – Фонд лінії Мажино. Після Другої світової почали свою діяльність різні фонди сліпих, асоціації та фонди борців Спротиву, фонди висланих з Франції. Як приклад можна навести фонд, присвячений маршалу Де Латру, який був здійснений висадку десанту у Провансі. Цей фонд займається національною пам'яттю, а також підтримкою ветеранів операції, веде роботу з навчальними та культурними закладами. Багато ГО опікуються тими, хто перебуває у будинках для людей похилого віку або потребують догляду. Наявні громадські організації надають не лише правову та соціальну допомогу, але й надають фінансову підтримку нужденним ветеранам. Так, Асоціація взаємодопомоги військовим сплачує протягом шести місяців орендну плату для багатодітних сімей військових. Існують форми мікрокредитування, з можливістю отримати кількасот євро. Загалом, у Франції налічується понад 400 ветеранських організацій. Всі вони входять у Союз асоціацій ветеранів Франції, який захищає інтереси не лише ветеранів Другої світової війни, але й тих, хто воював у В'єтнамі, Алжирі та був задіяний у колоніальних конфліктах. Також є окрема державна структура, яка займається допомогою вдовам та родинам загиблих – Національний офіс ветеранів війни. Ця ж організація контролює місцеві будинки ветеранів війни [5].

Сучасна Франція практикує широкий спектр форм і методів захисту інтересів ветеранів бойових дій, що включає в себе пенсійне забезпечення, стаціонарне лікування, різні види допомоги, психологічну реабілітацію, професійну адаптацію, навчання та, навіть, набуття громадянства, а також безліч всього іншого. Ветеранам надається фінансова підтримка на здобуття освіти та допомога при працевлаштуванні, надаються ті чи інші гарантії при придбанні житла, автомобілів, виплачуються грошові допомоги безробітним ветеранам бойових дій і т. ін.

Ветерани у Франції мають пільгу при встановленні пенсії — вони отримують її не в 65 років, як всі інші, а починаючи з 60-и. При цьому розмір пенсії є достатнім, становлячи приблизно 500 євро на місяць. Пенсії ветеранів постійно індексуються і збільшуються на незначну символічну суму. Також є окремі пенсії по інвалідності, які покликані компенсувати пов'язані з нею втрати. Вони становлять значну частину бюджету. У грошовому еквіваленті на пенсії ветеранів війни витрачається 3.3 млрд. євро, тоді як сума по інвалідності становить 2 млрд.

Всіх осіб, які мають право на соціальний захист від держави саме за військові заслуги, чітко обліковано і інформація про них міститься у державних архівах, які є підвідомчими і ветеранському державному органу. Кожен ветеран, або член родин, отримує власне посвідчення, яке і надає йому доступ до відповідних сервісів та пенсії в цілому і за яким у той же час можна прослідкувати всю історію ветерана, оскільки робота зі

створення бази даних пророблена така, що навіть полкові газети у них відображені.

На теперішній момент приблизна кількість ветеранів у Франції становить 1,5 млн. осіб. Це тих, що за посвідченням. Стосовно тих, хто отримує пенсію по інвалідності, порахувати число важко. Загалом, пенсійним забезпеченням користуються від 2 до 3 млн. інвалідів та членів родин загиблих.

Завжди однією з вагомих проблем для ветеранів є проблема житла. Франція у цьому напрямку має теж власні здобутки і рішення. Цей напрямок курає та забезпечує функціонально Вища військова рада у справах військової служби та Головне управління у справах військової служби та соціального забезпечення, які входять до складу Міністерства оборони. Відповідальність за забезпечення нормальних житлових умов покладено на Головне адміністративно-господарське управління того ж самого відомства. Його основним завданням є розробка концепцій та програм, які спрямовані на створення пільгових та доступних умов для оренди та подальшого можливого викупу житла. Є два ключових напрямки роботи – 1) участь Міністерства оборони в будівництві житла та 2) надання грошової компенсації військовослужбовцям за оплату комунальних послуг.

Безпосереднє будівництво житла ведеться за системи дольової участі, відповідно до якої Міністерство оборони укладає контракт із будівельними фірмами, які, згідно з ним, передають частину збудованого житлового фонду у довгострокову оренду певній військовій структурі, при цьому, суто формально, продовжуючи залишатися власниками цього фонду, до моменту погашення його вартості. Надалі таке житло надається в оренду вже безпосередньо військовослужбовцям, через спеціальне житлове бюро гарнізону. Зважаючи на досить часті зміни військовими місця проживання (у Франції теж така особливість військової кар'єри), вони можуть бути і не зацікавлені у придбанні цього житла у власність. Сформована таким чином база житла та його оренди дозволяє не лише забезпечувати військовослужбовців житловою площею, а ще й вчасно виключати із фонду застаріле та непридатне житло.

На особливому контролі з боку держави перебуває і соціальне забезпечення родин військовослужбовців. Пріоритетом у цьому напрямку обрано працевлаштування членів родин і забезпечення, таким чином, самореалізації та утримання. В країні є розуміння того, що служба у збройних силах вимагає від особи такого обсягу самовіддачі, що складнощі служби обов'язково матимуть вплив на подружнє життя та відносини в родині. Зважаючи на це, спеціальні комітети займаються питаннями комплексного вирішення проблем соціального захисту членів родин військовослужбовців. У державі діє низка урядових програм, які дозволяють підготуватися до переїзду, знайти роботу, отримати психологічну підтримку та комунікацію. Існують пільгові курси для підвищення або зміни кваліфікації, якими також можуть користуватися і члени родин військовослужбовців та ветеранів.

Окремим напрямком державної політики у сфері соціального захисту ветеранів та відповідної роботи уповноважених державних органів є поховання та увічнення пам'яті загиблих за свободу Франції. Так, показовим є те, що 17 березня 2008 року Франція офіційно завершила участь своїх військових у Першій світовій війні. Саме в цей день було поховано останнього віднайденого бійця. Чим примітний цей факт? Він яскраво демонструє те, на якому рівні налагоджено облік та реєстри, щодо військових та ветеранів. Ну і окремо, цей день демонструє, що є пріоритетом для держави, а також скільки зусиль вона готова витратити у виконанні свого обов'язку перед військовими. Тепер така діяльність продовжується стосовно загиблих у Другій світовій війні.

Інший приклад мав місце навесні 2005 р., коли у Франції, у віці 105 років, помер один із останніх ветеранів Першої світової війни Леон-Альфред Навар. Національне управління у справах ветеранів Міністерства оборони Франції 8 травня, коли у Франції святкують День Перемоги у Другій світовій війні, в пам'ять про ветерана провело урочисту церемонію в містечку Гайак на південно-заході країни, де проживав Навар. Він народився 2 серпня 1899 р. і зустрів початок Першої світової війни зовсім ще юнаком – вихованцем військового училища. У 1918 році він потрапив на фронт, а незадовго до закінчення війни за бойові заслуги був підвищений до звання лейтенанта артилерії. Він ледь не загинув в останній день війни, а його військові документи були втрачені. У вересні 1939 року, коли почалася Друга світова війна, його знову призвали на дійсну військову службу, а в 1940-у, демобілізувавшись, він повернувся до своєї цивільної професії викладача економіки.

Лише за декілька років до смерті його документи про участь у Першій світовій

війни було знайдено при оцифруванні одного з архівів і в липні 2004 р. ветеран був нагороджений орденом Почесного легіону, чим було підкреслено повагу держави та визнання її власної провини. Після його смерті у Франції залишилося всього десять колишніх "пуалю" — "волосатиків", як називали зазвичай французьких солдатів-окопників часів Першої світової війни [6-7].

Всього у Франції налічується 263 національних військових некрополя. Також є сім кладовищ за кордоном, на яких поховано 8 тисяч бійців, і земля під якими вважається французькою закордонною територією. За такими кладовищами, як і за некрополями та кладовищами всередині Франції, організовано постійний догляд та контроль. Є спеціальні працівники, які прибирають на кладовищах та тримають у належному вигляді могили [5]. На все це закладається окремий бюджет. Окремо ведеться робота з міжнародними партнерами Франції, наприклад Великобританією та Сполученими Штатами Америки. Спеціальне представництво мається у Німеччині. До речі, саме цей напрямок початково був одним із головних у створюваному після Першої світової війни міністерстві, адже на той час кількість тих, хто потребував пошуку, документування, ідентифікації, поховання, була просто колосальною, адже Франція втратила загиблими у війні 1 800 000 осіб (це удвічі більше, ніж англійців, і у 12 разів більше, ніж американців), 2 800 000 поранених, 600 000 калік. Частка Франції у населенні Європи скоротилася таким чином з 9,7 до 8,1 відсотка станом на 1930 рік [8].

Уряд Франції робить багато, щоб зберегти пам'ять про ветеранів: в країні ведеться активна робота з публікації творів, мемуарів ветеранів війни; в школах проводять заняття, присвячені аналізу військових подій, щоб французькі діти пам'ятали і шанували подвиги людей, які боролися за свою країну і забезпечили свободу Франції.

Незважаючи на те що матеріальне забезпечення військових у Франції на сьогодні майже однакове зі службовцями державного сектору, наявність широкого спектру соціального забезпечення, гарантій та їх захисту робить військову службу привабливою для громадян, а збереження більшості пільг і після звільнення із служби та нарахування додаткових виплат робить військову справу привабливою та почесною в очах громадян. Франція – одна з небагатьох країн, в якій справедливе ставлення до ветеранів формувалося багато сторіч і ці традиції не лише збереглися дотепер, а навіть були примножені.

Німеччина у питанні соціального захисту ветеранів та військовослужбовців, займає особливе положення. Це було обумовлено об'єктивними і трагічними моментами історії, пов'язаними з активною мілітаристською політикою та участю у статусі агресора в обох світових війнах, що двічі призводило до поразок та фактичної ліквідації попередніх форм державного устрою, а після Другої світової і держави загалом. Це не могло не позначитись на державній політиці соціального захисту ветеранів і на ставленні суспільства до збройних сил.

Початок сучасній системі соціального захисту було покладено ще наприкінці XIX ст. Ще до початку Першої світової війни Німеччина володіла однією з найбільш прогресивних систем соціального страхування ветеранів війни, механізми якої у подальшому були перейняті багатьма країнами. Уряд ставив собі за мету повернення в суспільство і до роботи навіть найбільш непрацездатних осіб та, бажано, ще і до своїх колишніх родів занять. Німеччина була однією з небагатьох країн, яка розглядала соціальну реабілітацію військових як одне зі своїх головних завдань.

На 1914 р. щонайменше половина існуючих на той момент в державі інвалідів війни отримала консультацію або брала участь у програмах перепідготовки. Багато роботодавців були зобов'язані виділяти місця для інвалідів бойових дій і приймати їх на роботу у обов'язковому порядку. Пенсійне законодавство, яке було прийняте у 1920 р., надавало інвалідам бойових дій право на професійну перепідготовку та медичну допомогу. Ветеранам бойових дій стали призначати пенсії у зв'язку з втратою працездатності та наявністю факту інвалідності. Розмір пенсії для осіб, які мали важку форму інвалідності, наблизився до рівня заробітної плати кваліфікованого робітника. Державна підтримка охоплювала також вдів і дітей-сиріт ветеранів бойових дій.

Поступово, внаслідок тяжких економічних наслідків Першої світової війни для Німеччини, відбувалося фактичне зменшення державної підтримки, що спонукало до реваншистських настроїв, які й забезпечили підтримку для ветерана Адольфа Гітлера, який формував свої загони СА (штурмовиків) саме з колишніх ветеранів, які були особисто йому відданими. Зі створенням Третього рейху фінансування було поновлено, а головне, було знову створено мілітарний культ військового, який був націлений на від-

новлення справедливості внаслідок нової війни.

Друга світова війна докорінно змінила ставлення до ветеранів бойових дій і військової служби в цілому з боку німецького суспільства. В Конституції сучасної Німеччини закріплено положення про заборону на підготовку до наступальної війни: «Дії, які можуть порушити мирне існування народів і вживаються з цим наміром, і особливо підготовка до ведення наступальної війни, суперечать Конституції, вони караються законом» [9-10].

На відміну від країн-переможців у сучасній Німеччині поняття «ветеран війни» існує скоріше на лінгвістичному рівні, не маючи під собою правового і політичного наповнення. Згідно з офіційними документами (Закон «Про забезпечення жертв війни» було прийнято у 1950 р.), воно замінюється такими термінами, як інваліди і «жертви війни». Остання група включає в себе колишніх військовослужбовців вермахту, військовополонених і їхні родини, та інші категорії, що випробували на собі тягар війни. Цікавим є й те, в цій же категорії перебувають колишні нацисти, яких не було засуджено за військові злочини, та навіть колишні радянські військовополонені, які свого часу відмовилися від репатріації до Радянського союзу, або радянської зони відповідальності у Німеччині, яка з часом стала Німецькою демократичною республікою. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що зі зрозумілих причин звання солдата Третього рейху не приносить політичні дивіденди і привілеї, хоча колишні офіцери рейху подекуди досягали висот вже у новій армії Федеративної республіки Німеччини – Бундесвері. Тим не менше, Німеччина як під тиском громадськості, так і в силу стійкості наявних традицій і після війни продовжувала надавати широку соціальну підтримку учасникам бойових дій [11].

У 1949 р. у ФРН було створено федеральне міністерство у справах переміщених осіб, біженців та жертв війни, до основних завдань якого входило створення нормативно-правової бази регулювання правовідносин з колом означених у його ж назві суб'єктів. Існувало воно до 1969 р., зумівши розробити та впровадити ключові законодавчі акти.

У 1950 році вступив у силу Закон, покликаний вирішити гостру післявоєнну житлову кризу, яка існувала у результаті бойових дій, руйнування, знищення та пошкодження житлового фонду. Він називався Закон «Про будівництво соціального житла».

У 1953 р. було прийнято ще один закон з соціального пакету – «Про зайнятість інвалідів», основною ідеєю якого було надання грошової компенсації і створення належних умов для повернення інвалідів до трудового життя, а отже, і до суспільства в цілому. Впровадження закону мало позитивні наслідки і призвело до суттєвого зменшення кількості безробітних інвалідів війни, це при тому, що у післявоєнній Німеччині їхня кількість обчислювалася сотнями тисяч. За три роки їхня кількість скоротилася приблизно вдвічі. Цьому багато в чому сприяла поява спеціально обладнаних робочих місць, себто використовувався принцип розумного пристосування, який нині є одним з обов'язкових у дотриманні антидискримінаційних норм. Не залишилися осторонь і проблеми ветеранів, які втратили зір. Частина з них перекваліфікували в масажистів і телефонних операторів [11-12].

Для забезпечення мобільності та участі у суспільному житті інвалідам війни було надано безоплатний проїзд у громадському транспорті, а також пільги у сфері культурного дозвілля – на придбання квитків у музеї та театри. У відповідності з Федеральним законом пенсійного забезпечення незрячі інваліди війни почали забезпечуватися собаками-поводирями.

Починаючи з 1950 р. кожному солдату, який повернувся з радянського полону, виплатили 300 марок одноразової допомоги, чому сприяли численні вуличні демонстрації, влаштовані учасниками війни, чим і привернули увагу громадськості та влади до свого соціального становища. У 1955 р., коли із СРСР повернувся останній військовополонений, усі колишні військовослужбовці Третього рейху додатково отримали від федеральної влади по 5000 марок в якості остаточної компенсації.

У 1953 р. було прийнято федеральний закон про відшкодування жертвам нацистського режиму, але прийом заяв від постраждалих було припинено у 1969 р. [13]. На теперішній час питання державної системи соціальних гарантій та соціального захисту колишніх солдатів здійснюється відповідно до норм Закону «Про допомогу жертвам війни» [14].

На сьогодні ветерани у Німеччині отримують виплати залежно від свого звання. Мінімальна пенсія становить приблизно 1400 євро, а максимальна – 7500 євро. Вдови військовослужбовців додатково отримують близько 400 євро надбавки до пенсії загиблого. Ветерани Червоної армії, які емігрували або живуть на території Німеччини, отримують пенсію від німецького уряду у сумі близько 450 євро. Це є частково унікальним кейсом, який характеризує сучасну політику пам'яті та примирення у Німеччині, яка

знайшла вихід навіть у формах соціального захисту. Так, у 2015 році у ФРН було прийнято закон, згідно з яким колишні військовополонені червоноармійці мають право отримати від уряду по 2500 євро разової компенсації. Німецькі ж ветерани Другої світової війни мають право за рахунок держави відвідувати місця власного бойового шляху.

Слід зазначити, що на цю підтримку мають повне право і колишні військові вермахту та члени СС і нацистської партії, але лише за умови, що вони не були засуджені за військові злочини.

Також ветерани мають двічі на рік право на безкоштовне лікування в лікарнях різного профілю, а колишні військовополонені – не обмежуються у кількості взагалі. Це при тому, що система медичного страхування є розвиненою і пільговою для ветеранів.

Німеччина зуміла зберегти напрацьований нею досвід соціально-економічного захисту осіб, які брали участь у бойових діях, окремі види якого є унікальними. У цілому німецький досвід соціально-економічного захисту осіб, які брали участь у бойових діях, не має принципових відмінностей від методів соціально-економічного захисту ветеранів бойових дій, які застосовуються у інших країнах ЄС. Всі вони базуються на прагненні держав задовольнити потреби кожного конкретного учасника бойових подій, виходячи з своїх традицій і можливостей. Підводячи підсумок, відзначимо, що кожній країні властива своя конкретна модель державної ветеранської політики. Її формування відбувалося залежно від безлічі детермінант соціального, культурного, економічного та іншого характеру.

Висновки. Відзначаючи специфіку захисту ветеранів в зазначених країнах, можна виділити загальні принципи, які покладено в її основу. Насамперед це ліберальні цінності західного суспільства. Високий рівень захисту ветеранів обумовлений тим, що в цих політичних системах на практиці діє механізм «стримувань і противаг» (зокрема, цивільний контроль, незалежність гілок влади, дієва судова система тощо), посилений економічним потенціалом. Крім того, як у Франції, так і в Німеччині існують давні традиції, які зародилися задовго до ХХ сторіччя і які фактично стали частиною громадянської культури. Унікальним досвідом тієї ж таки Франції, який може бути імпліментований в нашій державі, є структура архівного управління, а також реєстрів, завдяки яким можна встановити факт та міру участі особи у бойових діях, а також приналежності до статусу ветерана. Особливо актуально це у зв'язку з достатньо суперечливим, застарілим та непрозорим механізмом надання статусу учасника бойових дій в Україні, а також відповідного пакету пільг. У Німеччині ж неабияку цікавість викликає саме дія закону про допомогу жертвам війни, оскільки вимушені переселенці в Україні фактично винесені за проблему встановлення причинно-наслідкового зв'язку між їхнім статусом та бойовими діями на сході. І відсутність таких рішень однозначно не може бути виправдана лише фінансово-економічною складовою проблеми, оскільки, як вже зазначалося нами, йдеться взаємозалежність конституційних обов'язків – Держави та Громадянина.

Список використаних жерел

1. Cohen D. The war come home. Disabled veterans in Britain and Germany, 1914-1939 / D. Cohen. Berkeley and London: University of California Press. 2001. P. 12.
2. Зориктуева А.В. Зарубежный опыт государственной защиты ветеранов боевых действий (историко-политологический аспект). *Вестник Восточно-Сибирского гос. техн. ун-та*. 2011. Вып. 1. с. 131-136.
3. Liste des ministres français des Anciens Combattants. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Liste_des_ministres_fran%C3%A7ais_des_Anciens_Combattants (Дата звернення: 19.04.2020 р.)
4. Зориктуева А.В. Зарубежный опыт государственной защиты ветеранов боевых действий (историко-политологический аспект). *Вестник Восточно-Сибирского гос. техн. ун-та*. 2011. Вып. 1. с. 131-136.
5. Цена победы. Эхо Москвы. URL: <https://echo.msk.ru/programs/victory/526725-echo/> (Дата звернення: 21.04.2020 р.)
6. Сараева И. А., Тимофеев В.В. Социальная поддержка ветеранов войн: зарубежный опыт. *Марийский юридический вестник*. 2016. №1. С.21-256
7. Попов А. Мы поступим мудро: мы с вами не будем бороться. Мы просто – не пойдём за вами. URL : <http://popovandrey.livejournal.com/57101.html> (дата звернення: 21.04.2020 р.)
8. Франция у Першій Світовій війні. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%88%D1%96%D0%B9_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 21.04.2020 р.)
9. Ахмадуллин В. Немцы готовы воевать везде. Прошлое, настоящее и будущее зарубежных операций бундесвера. *Независимая газета*. 2004. 3 дек. (№ 264).
10. Зориктуева А. В. Государственная политика в области защиты ветеранов боевых действий (отечественный и зарубежный опыт). Автореф. ... дис. канд. полит. наук : 23.00.02. Улан-

Удэ, 2011. 19 с.

11. Зориктуева А.В. Государственная политика к участникам войны в России и Германии. *Вестник ВСГУТУ*. 2010. №4. С. 158-161.

12. Sitzungen der Gemeinsamen Expertenkommission. URL: https://www.bvl.bund.de/DE/01_Lebensmittel/01_Aufgaben/07_Expertenkommission/02_Sitzungen/Sitzungen_node.html (дата звернення: 18.04.2020 р.).

13. Sitzungen der Gemeinsamen Expertenkommission. URL : <http://www.gesetze-im-internet.de/bvg/index.html> (дата звернення: 25.04. 2020).

14. Gesetz ueber die Versorgung die Opfer des Krieges. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/bvg/index.html> (дата звернення: 18.04.2020).

Надійшла до редакції 03.05.2020

References

1. Cohen D. The war come home. Disabled veterans in Britain and Germany, 1914-1939 / D. Cohen. Berkeley and London: University of California Press. 2001. P. 12.

2. Zoriktuyeva A.V. Zarubezhnyy opyt gosudarstvennoy zashchity veteranov boyevykh deystviy (istoriko-politologicheskii aspekt). *Vestnik Vostochno-Sibirskogo gos. tekhn. un-ta*. 2011. Vyp. 1. s. 131-136. [in Russ.]

3. Liste des ministres français des Anciens Combattants. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Liste_des_ministres_fran%C3%A7ais_des_Anciens_Combattants (Data zvernennya: 19.04.2020 r.).

4. Zoriktuyeva A.V. Zarubezhnyy opyt gosudarstvennoy zashchity veteranov boyevykh deystviy (istoriko-politologicheskii aspekt). *Vestnik Vostochno-Sibirskogo gos. tekhn. un-ta*. 2011. Vyp. 1. s. 131-136. [in Russ.]

5. Tsena pobedy. Ekho Moskv. URL: <https://echo.msk.ru/programs/victory/526725-echo/> (Data zvernennya: 21.04.2020 r.). [in Russ.]

6. Sarayeva I. A., Timofeev V.V. Sotsial'naya podderzhka veteranov voyn: zarubezhnyy opyt. *Mariyskiy yuridicheskii vestnik*. 2016. №1. S.21-256. [in Russ.]

7. Popov A. My postupim mudro: my s vami ne budem borot'sya. My prosto – ne poydom za vami. URL : <http://popovandrey.livejournal.com/57101.html> (data zvernennya: 21.04.2020 r.). [in Russ.]

8. Frantsiya u Pershiy svitoviy viyni. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%88%D1%96%D0%B9_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82_%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96 (data zvernennya: 21.04.2020 r.). [in Ukr.]

9. Akhmadullin V. Nemtsy gotovy vovevat' vezde. Proshloye, nastoyashcheye i budushcheye zarubezh-nykh operatsiy bundesvera. *Nezavisimaya gazeta*. 2004. 3 dek. (№ 264). [in Russ.]

10. Zoriktuyeva A. V. Gosudarstvennaya politika v oblasti zashchity veteranov boyevykh deystviy (otechestvennyy i zarubezhnyy opyt). *Avtoref. ... dis. kand. polit. nauk* : 23.00.02. Ulan-Ude, 2011. 19 s. [in Russ.]

11. Zoriktuyeva A.V. Gosudarstvennaya politika k uchastnikam voyny v Rossii i Germanii. *Vestnik VSGUTU*. 2010. №4. S. 158-161. [in Russ.]

12. Sitzungen der Gemeinsamen Expertenkommission. URL: https://www.bvl.bund.de/DE/01_Lebensmittel/01_Aufgaben/07_Expertenkommission/02_Sitzungen/Sitzungen_node.html (data zvernennya: 18.04.2020.). [in Ger.]

13. Sitzungen der Gemeinsamen Expertenkommission. URL : <http://www.gesetze-im-internet.de/bvg/index.html> (data zvernennya: 25.04. 2020). [in Ger.]

14. Gesetz ueber die Versorgung die Opfer des Krieges. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/bvg/index.html> (data zvernennya: 18.04.2020). [in Ger.]

SUMMARY

Kyrylo M. Nedrya. Social security of war and military conflicts veterans in in the states of the Romano-Germanic legal family (on the example of France and Germany). In this article, we analyze the history of the formation and development of the system of providing social and legal guarantees to participants of hostilities in the example of France and Germany, from 1914 to the present time. These countries were selected as key representatives of the Romano-German legal system. In addition, the experience of these countries is quite interesting in terms of the traditions of protection of war veterans, as well as the success of the state and society in this direction, which is an indication of the absence of any conflicts around this and social tension in particular. This situation is not a coincidence, since both France and Germany have a great military history, as former colonial empires, as well as states that can be considered the founders of modern armies of the world, and therefore the social protection of the military. The intensity of military campaigns and wars has contributed to a steadily high level of disability in families and families who have lost a breadwinner, which also required a solution, as well as a system of government and state support. The history of these countries in the twentieth century was also an exception, defining for them the status of opponents and key participants in the two world wars, as well as participation in the further formation of the world order (including military methods). They are still active, continuing to participate in NATO and UN peacekeeping operations, making their experience and evolution of the state support system for veterans constantly relevant.

Keywords: *protection of motherland, veterans, social and legal guarantee, a system of social guarantees, law, war.*

Аліна ОРЄШКОВА ©
викладач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Держава не може вважатись демократичною, соціальною і правовою за відсутності нормативно-правових гарантій, які забезпечують безперешкодну реалізацію прав, свобод і інтересів людини й громадянина, зокрема й внутрішньо переміщених осіб, а у разі їх порушення – охорону, захист та відновлення. Зіткнувшись у 2014 р. з військовою агресією, окупацією частини території України, влада стикнулась не тільки з проблемою внутрішньої вимушеної міграції, а й з потребою створення дієвих гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, зокрема нормативно-правових. Акцентовано, що в контексті забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб одним із дискусійних питань є співвідношення міжнародного та національного права, що потребує доктринального вивчення. Проаналізувавши співвідношення міжнародного і національного права, зазначено, що в Україні перевага надається моністичній теорії, для якої характерним є збереження верховенства Основного закону держави, з визнанням водночас пріоритету міжнародного права над національним. Наголошено, що норми міжнародних та національних нормативно-правових актів щодо захисту та допомоги внутрішньо переміщеним особам дозволяють забезпечити дієву роботу органів державної влади та місцевого самоврядування щодо захисту й підтримки такої категорії осіб, як ВПО. Зауважено, що нормативно-правове регулювання у сфері захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб характеризується недосконалістю та розбалансованістю у різних аспектах суспільного життя. На основі комплексного аналізу міжнародних та національних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб подано їх авторську класифікацію. Зазначено переваги класифікації нормативно-правових актів у контексті забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, гарантії, загальносоціальні гарантії, юридичні гарантії, нормативно-правові гарантії, організаційно-правові (інституційні) гарантії, реалізація прав і свобод, забезпечення прав і свобод, захист і охорона прав і свобод.

Постановка проблеми. Зважаючи на євроінтеграційні прагнення України та сучасний етап розвитку державно-правової дійсності, нагального значення набуває нормативно-правова складова гарантування прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Адже основою реалізації, захисту, охорони та відновлення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб є нормативно-правові гарантії, завдяки яким визначається їх зміст, а також форми реалізації та процесуальні процедури захисту і охорони. З огляду на глобалізаційні виклики їхньою особливістю є те, що вони забезпечуються правотворчою і правозастосовною діяльністю нашої держави.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні не було предметом комплексних наукових досліджень. Окремим питанням, що стосуються правового статусу внутрішньо переміщених осіб, присвятили свої праці науковці, як-от: Є. Герасименко, Р. Голдмен, Ф. Денг, І. Козинець, К. Крахмальова, М. Кобець, М. Малиха, В. Микитенко, Є. Микитенко, Л. Наливайко, Б. Піроцький, М. Сірант, Н. Тищенко, Г. Христова, Л. Шестак, та ін.

Метою статті є здійснення ґрунтовного теоретико-правового аналізу нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб у контексті сучасного розвитку нашої держави.

Вклад основного матеріалу. У науковій літературі акцентується, що нормативно-правові гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони й

захисту прав і свобод, першочергового значення вони набувають при практичній реалізації суб'єктивних прав громадян, тобто нормативно-правові гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав і свобод [1, с. 40; 2, с. 156; 3, с. 203]. Нормативно-правові гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених осіб є сукупністю правових норм, які містяться у Конституції, законах України та інших нормативно-правових актах, за допомогою яких забезпечується реалізація, захист, охорона й відновлення у разі порушення їхніх прав і свобод. Наведену систему можна комплексно вивчити, проаналізувавши її складові елементи.

Нормативно-правові гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених осіб у контексті проблем правотворення в сучасних євроінтеграційних умовах постійно вдосконалюються, що супроводжується внесенням змін до положень чинного законодавства. Серед елементів системи нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб провідне місце належить Конституції України, адже вона є не лише гарантією стабільності прав і свобод досліджуваної категорії осіб, а й взагалі необхідною умовою їх існування.

Взаємопов'язані конституційні норми, що гарантують права і свободи внутрішньо переміщених осіб, містяться у розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [4].

Доцільно звернути увагу на те, що з об'єктивних причин, ще до прийняття профільного закону були прийняті підзаконні нормативно-правові акти, положення яких регулювали адміністративні питання стосовно поселення, соціального забезпечення та реєстрації переселенців [5, с. 159].

Активна нормотворча діяльність органів державної влади, спрямована на пошук дієвих шляхів задоволення мінімальних потреб нової категорії осіб, розпочалася у березні 2014 р. з появою процесів внутрішньої вимушеної міграції. Проте прийняття профільного закону зайняло у парламентаріїв 7 місяців. Прийняттю Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передував складний процес законотворення, який включав реєстрацію у Верховній Раді України сьомого скликання 4 законопроекти.

Проте, будучи недосконалим, прийнятий закон потребував суттєвих доопрацювань, що зумовили прийняття законопроекту № 2166 – Закон України від 24.12.2015 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [6]. Законом було внесено такі зміни: визначення поняття «внутрішньо переміщені особи» поширило свою дію на іноземців та осіб без громадянства; довідка стала безстроковою; розширено перелік органів надання відповідної довідки; її форма затверджується не Кабінетом Міністрів України, а Міністерством соціальної політики; для осіб, у яких на відповідних територіях є відмітка про реєстрацію місця проживання, скорочено строки видачі довідки; надано можливість подання заяви як особисто, так і через законного представника; передбачена спрощена процедура звільнення на неконтрольованих територіях; визначено конвенційне право, що передбачає воз'єднання сім'ї; деталізовано повноваження Міністерства соціальної політики; про необхідність повідомлення щодо зміни місця проживання; процедура скасування довідки.

Іншими Законами України, що гарантують права і свободи внутрішньо переміщених осіб, є: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р.; «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» від 12.08.2014 р.; «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 02.09.2014 р.; «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 р. тощо.

Крім того, положення зазначених законів з метою полегшення доступу ВПО до пенсій, соціальних виплат, медичного обслуговування, роботи та освіти деталізуються та конкретизуються системою підзаконних нормативно-правових актів. Їх прийняття різними суб'єктами нормотворчості спрямоване на ефективне забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб з урахуванням євроінтеграційних процесів. Залежно від суб'єкта видання підзаконні нормативно-правові акти у досліджуваній сфері можна класифікувати на ті, що приймає парламент, глава держави, уряд та центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, підп-

риємства, установи, організації тощо.

Серед нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб більш детально розглянемо норми, що закріплюють відповідальність за порушення Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». У ст. 19 наведеного Закону міститься бланкетна норма, відповідно до якої особи, винні в порушенні цього Закону, несуть відповідальність згідно із законом [7].

Незважаючи на те, що більшість міграційних деліктів містяться у ст.ст. 197–207 глави 15 Особливої частини КУпАП та в розділі 18 Митного кодексу, а також у 3 розділі Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», слід звернути увагу на пп. 1 п. 4 ст. 20 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», відповідно до якого Кабінет Міністрів України зобов'язаний був протягом трьох місяців з дня набрання чинності цим Законом підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) в частині відповідальності посадових чи службових осіб за порушення прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб під час їх реєстрації, надання соціальних послуг та інформації щодо наявних місць тимчасового поселення та можливостей працевлаштування [7]. Проте навіть на цей час зазначені норми є відсутніми в КУпАП. Положення, що стосуються адміністративної відповідальності, не відображені ні на законодавчому, ні на теоретичному рівнях.

Як приклад розглянемо протиправне діяння, яке може бути вчинено внутрішньо переміщеними особами і за яке передбачена відповідальність у ст. 197 КУпАП «Проживання без паспорта громадянина України або без реєстрації місця проживання» [8]. Нас цікавить об'єктивна сторона, яка виражається у формі бездіяльності (проживання без реєстрації місця проживання). Відповідно до ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи на період наявності підстав, зазначених у ст. 1 цього Закону. Адресою фактичного місця проживання внутрішньо переміщеної особи може бути адреса відповідного місця компактного поселення внутрішньо переміщених осіб (адреса містечка із збірних модулів, гуртожитку, оздоровчого табору, будинку відпочинку, санаторію, пансіонату, готелю тощо) [7]. Внутрішньо переміщені особи повинні мати або довідку про взяття на облік, або реєстрацію за новим місцем проживання. Відповідне роз'яснення є відсутнім у КУпАП. Доцільно доповнити гіпотезу ст. 197 КУпАП «... або без довідки про взяття на облік», адже внутрішньо переміщеною особою може бути не тільки громадянин України, а й іноземець чи особа без громадянства. З огляду на зазначене, внесення змін потребує також і ст. 203 КУпАП «Порушення іноземцями та особами без громадянства правил перебування в Україні і транзитного проїзду через територію України». Проте положення законодавства не зобов'язують їх стати на облік як ВПО, а з огляду на це, необхідно зазначити, що у такий спосіб реалізується право вибору, яке може проявлятися під час переїзду: по-перше, у звичайній реєстрації; по-друге, в отриманні довідки ВПО.

Для внутрішньо переміщених осіб, які проживають не за місцем поставлення їх на облік, передбаченою є відповідальність у формі припинення виплат соціальної грошової допомоги з потенційною можливістю притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 190 «Шахрайство» Кримінального кодексу України) [9]. У п. 12 Постанови Кабінету Міністрів України «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» від 01.10.2014 р. № 505 зазначено, що виплата грошової допомоги припиняється з наступного місяця у разі: надання інформації державної служби зайнятості про те, що працездатні члени сім'ї протягом чотирьох місяців не працевлаштувалися за сприянням державної служби зайнятості або перебувають у трудових відносинах з роботодавцями на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим і м. Севастополі, в населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та населених пунктах, що розташовані на лінії зіткнення, але фактично не працюють; зняття з обліку внутрішньо переміщеної особи; виявлення уповноваженим органом факту подання недостовірної інформації або неповідомлення про зміну обставин, які впливають на призначення грошової допомоги [10]. Необхідно закріпити в КУпАП проступок, що передбачатиме відповідальність за несвоєчасне повідомлення про зміну обставин, які зумовили призначення щомісячної адресної допомоги. Внесення відповідних змін зумовить вини-

кнення позитивної відповідальності. Проступок та кримінальний злочин можуть розмежовуватися на основі наявності умислу та розміру завданих збитків.

Ще 26.08.2015 р. за ініціативи народного депутата І. Алексєєва у Верховній Раді України було зареєстровано Проект Закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо встановлення відповідальності посадових осіб за порушення прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб)» № 2528а, яким пропонувалося доповнити КУпАП новими статтями, що передбачатимуть відповідальність за порушення прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб під час їх реєстрації (ст. 2011) та ненадання інформації внутрішньо переміщеним особам (ст. 2012) [11].

З огляду на те, що законодавством не вимагається реєстрація місця проживання ВПО, нагальним є питання щодо доцільності ст. 2011. Адже особа не буде вже ВПО, а неправомірні дії цього правопорушення можуть стосуватися будь-якої особи, а не лише ВПО. Щодо ст. 2012, то можемо звернути увагу, що її положення дублюють пп. 3 та 5 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також ст. 212-3 КУпАП «Порушення права на інформацію та права на звернення». Зважаючи на це, 29.08.2019 р. Проект Закону було відкликано.

Зважаючи на відсутність норм зі спеціальними складами адміністративних правопорушень у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, неправомірні дії посадових/службових осіб можуть бути кваліфікованими за загальними нормами, серед яких: ст. 172-5 «Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків»; ст. 172-7 «Порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів», ст. 172-8 «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень», ст. 188-39 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних», ст. 212-3 «Порушення права на інформацію та права на звернення» [8]. Спеціальні суб'єкти можуть також нести дисциплінарну, цивільну та кримінальну відповідальність.

Розробка та прийняття національного законодавства у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб відбувається під впливом міжнародних стандартів, що розробляються такими провідними міжнародними організаціями, як: ООН, РЄ, ЄС, ОБСЄ та інші. Тож, поділяючи цінності міжнародного співтовариства, наша держава приєдналась до переважної більшості міжнародних нормативно-правових актів, що стосуються гарантування прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Міжнародні нормативно-правові акти у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб можна поділити на загальні та спеціальні. До загальних належать: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р.; Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. та два додаткових протоколи до неї 1977 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р.; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання від 10.12.1984 р.; Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р.; Римський статут міжнародного кримінального суду 17.07.1998 р.; Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) від 13.12.2006 р. тощо.

Аналізуючи спеціальне міжнародне законодавство у сфері забезпечення прав і свобод ВПО, можемо зазначити, що серед європейських міжнародних організацій провідна роль стосовно їх розроблення та прийняття належить Раді Європи, у межах діяльності якої прийняті: Конвенція про захист прав і основоположних свобод від 04.11.1950 р., Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 05.11.1992 р., Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р., Європейська соціальна хартія 1996 р., Рекомендації ПАРЄ: № 1631 (2003), «Внутрішнє переміщення в Європі», 25.11.2003 р., № 1652 (2004), «Освіта для біженців і внутрішньо переміщених осіб», 02.03.2004 р., № 1877 (2009), «Забуті люди Європи: захист прав людини осіб, переміщених на тривалий час», 24.06.2009 р., № 1459 (2005), «Усунення обмежень на право голосу», 24.06.2005 р., № 1708 (2010), «Вирішення майнових питань біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28.01.2010 р., № 1897 (2012), «Забезпечення більшої демократичності виборів», 03.10.2012 р., 2026 (2014) «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 18.11.2014 р., № 2028 (2015), «Гуманітарна ситуа-

ція щодо біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні», 27.01.2015 р., № 2067 (2015) «Особи, що зникли безвісти, під час конфлікту в Україні», 25.06.2015 р., 2133 (2016) «Засоби правового захисту від порушень прав людини на українських територіях, що знаходяться поза контролем української влади», 12.10.2016 р., 2132 (2016) «Політичні наслідки російської агресії в Україні», 13.10.2016 р., 2214 (2018) «Гуманітарні потреби та права внутрішньо переміщених осіб в Європі», 26.04.2018 р., 2198 (2018) «Гуманітарні наслідки війни в Україні», 23.01.2018 р. та інших резолюціях у цій сфері.

Слід наголосити, що саме міжнародна присутність може стримувати наростання конфліктів та запобігати порушенню прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та їх наслідків.

Висновки. Формування нормативно-правових гарантій прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні не є комплексним та структурним процесом. В умовах сучасних глобалізаційних викликів гармонізація національного законодавства, у якому закріплені права і свободи внутрішньо переміщених осіб з європейськими стандартами є передумовою їх ефективної реалізації. На основі комплексного аналізу національних та міжнародних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб можемо здійснити його класифікацію за такими критеріями, а саме: *за предметом регулювання* (встановлюють засади регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб, наприклад Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»), та упорядковують відносини у цій сфері опосередковано, наприклад Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання»); *за колом осіб* (загальні – поширюють свою дію на все населення країни та спеціальні, які поширюються на окреме коло осіб, зокрема осіб зі спеціальним статусом); *за юридичною силою, а також територією, на яку поширюється дія вищезазначених актів* (Конституція України (встановлює основоположні засади прав і свобод внутрішньо переміщених осіб), міжнародні акти (загальні та спеціальні міжнародні документи, прийняті РЄ, ООН, ЄС, ОБСЄ та ін.), закони та підзаконні нормативно-правові акти парламенту, глави держави, уряду та центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій тощо.

Список використаних джерел

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А-Г. 672 с.
2. Олійник А. Ю., Гусарев С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2008. 656 с.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Фесенко О. А. Джерела правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 2 (16). С. 154–161.
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантій дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 24.12.2015 р. № 921-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 6. Ст. 58.
7. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст. 131.
10. Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 505. *Офіційний вісник України*. 2014. № 80. Ст. 2271.
11. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо встановлення відповідальності посадових осіб за порушення прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб) : Проект Закону від 26.08.2015 р. № 2528а: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56299.

Надійшла до редакції 27.04.2020

References

1. Iurydychna entsyklopediia [Legal encyclopedia] : v 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv : Ukr. entsykl., 1998. T. 1: A-H. 672 s. [in Ukr.].

2. Oliinyk A. Yu., Husariiev S. D., Sliusarenko O. L. Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law] : navch. posib. Kyiv : Yurinkom Inter, 2001. 176 s. [in Ukr.].
3. Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law] : pidruchnyk / per. z ros. Kharkiv : Konsum, 2008. 656 s. [in Ukr.].
4. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. [Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. [in Ukr.].
5. Fesenko O. A. Dzherela pravovoho rehuliuвання statusu vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini [Sources of legal regulation of the status of internally displaced persons in Ukraine]. Administratyvne pravo i protses. 2016. № 2 (16). S. 154–161.
6. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo posylennia harantii dotrymanna prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib [On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Strengthening Guarantees of Observance of the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons] : Zakon Ukrainy vid 24.12.2015 r. № 921-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2016. № 6. St. 58. [in Ukr.].
7. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons] : Zakon Ukrainy vid 20.10.2014 r. № 1706-VII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. № 1. St. 1. [in Ukr.].
8. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 07.12.1984 r. № 8073-X. [Code of Ukraine on Administrative Offenses of December 7, 1984 № 8073-X]. Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. 1984. № 51. St. 1122. [in Ukr.].
9. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 05.04.2001 r. [Criminal Code of Ukraine of April 5, 2001]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001. № 25. St. 131. [in Ukr.].
10. Pro nadannia shchomisiachnoi adresnoi dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam dlia pokryttia vytrat na prozhyvannia, v tomu chysli na oplatu zhytlovo-komunalnykh posluh [On the provision of monthly targeted assistance to internally displaced persons to cover living expenses, including housing and communal services] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01.10.2014 r. № 505. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2014. № 80. St. 2271. [in Ukr.].
11. Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia (shchodo vstanovlennia vidpovidalnosti posadovykh osib za porushennia prav, svobod ta zakonnykh interesiv vnutrishno peremishchenykh osib) [About modification of the Code of Ukraine about administrative offenses (concerning establishment of responsibility of officials for violation of the rights, freedoms and lawful interests of internally displaced persons)] : Proiekt Zakonu vid 26.08.2015 r. № 2528a: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56299. [in Ukr.].

SUMMARY

Alina F. Orieshkova. Regulatory guarantees of the internally displaced person's rights and freedom. The state cannot be considered democratic, social and legal in the absence of normative legal guarantees that ensure the unimpeded realization of the rights, freedoms and interests of a person and a citizen, including internally displaced persons, and in case of their violation, protection and restoration. Encountered in 2014 with military aggression, the occupation of part of Ukraine, the authorities faced not only the problem of internal forced migration, but also the need to create effective safeguards for the rights and freedoms of internally displaced persons, in particular, regulatory and legal ones. It is highlighted that in the context of ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons, one of the issues of discussion is the correlation of international and national law, which requires doctrinal study. After analyzing the correlation between international and national law, it is noted that in Ukraine superiority is given to the monistic theory, which is characterized by preservation of the supremacy of the basic law of the state, with the recognition of the priority of international law over the national one. It is stressed that the norms of international and national legal acts on protection and assistance to internally displaced persons provide an opportunity to ensure the effective functioning of public authorities and local self-government bodies for the protection and support of such a category of persons as IDP. It is noted that normative-legal regulation in the field of protection of rights and freedoms of internally displaced persons is characterized by imperfection and imbalance in various aspects of public life. On the basis of a comprehensive analysis of international and national normative legal acts in the field of ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons, author's classification is given. The advantages of classification of normative legal acts in the context of ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons are noted.

Keywords: *internally displaced persons, guarantees, social guarantees, legal guarantees, regulatory guarantees, organizational and legal (institutional) guarantees, realization of human rights and freedoms, ensuring the rights and freedoms, defence and protection of human rights.*

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТА ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ

УДК 342.9:347.77/.78

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-77-84

**Петро
МАКУШЕВ**[©]
доктор юридичних
наук, професор

**Андрій
ХРІДОЧКІН**[©]
доктор юридичних
наук, доцент

(Дніпровський гуманітарний університет)

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК СКЛАДІВ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Розглядаються проблеми визначення суб'єктивних ознак адміністративного правопорушення в сфері інтелектуальної власності. Проаналізовано суб'єкт адміністративного правопорушення в сфері інтелектуальної власності. Розглянуто існуючі об'єктивні умови адміністративної відповідальності юридичної особи за адміністративні правопорушення в сфері інтелектуальної власності. Наведено характеристику суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення в сфері інтелектуальної власності. Доведено, що адміністративні правопорушення в сфері інтелектуальної власності вчинюються виключно з корисливих мотивів. Запропоновані шляхи удосконалення адміністративної відповідальності за правопорушення в сфері інтелектуальної власності.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, склад адміністративного правопорушення, суб'єкт адміністративного правопорушення, суб'єктивні ознаки адміністративного правопорушення, сфера інтелектуальної власності

Постановка проблеми. Для правильної кваліфікації адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності важливе значення має характеристика суб'єктивних ознак їх складів. І хоча сам термін «склад адміністративного правопорушення» є лише науковою дефініцією, яка не має нормативного характеру, саме він складає серцевину науки адміністративного права, і, якщо «адміністративне правопорушення» - це поняття явища, що розкривається, насамперед, з позицій соціально-політичних і адміністративно-правових, то «склад адміністративного правопорушення» є вченням про це явище виключно з адміністративно-правових позицій. Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі - КУпАП) визначає адміністративне правопорушення як протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність [1]. Протиправне ж діяння в теорії адміністративного права визнається адміністративним правопорушенням, якщо в сукупності містить ознаки, до яких відносять суспільну шкідливість (небезпечність), протиправ-

© Макушев П.В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8693-1428>

mpv12@i.ua

© Хрідочкін А.В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9387-8864>

_dgu@ukr.net

ність, винність та адміністративну караність, а дія чи бездіяльність суб'єкта адміністративного правопорушення заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди об'єктам адміністративно-правової охорони. У випадку правопорушення в сфері інтелектуальної власності ним буде посягання на об'єкт інтелектуальної власності. При цьому всім складам адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності (ст. ст. 51-2, 107-1, 156-3 (у частині яка стосується об'єктів інтелектуальної власності), 164-3, 164-6, 164-7, 164-8, 164-9, 164-13) притаманні такі елементи, як об'єктивні ознаки і суб'єктивні ознаки (сукупність відповідних суб'єктів та суб'єктивної сторони), які у своїй єдності утворюють склади адміністративних правопорушень цієї групи. Тому наявність чітко виражених суб'єктивних ознак має велике значення для здійснення правильної кваліфікації адміністративного правопорушення у сфері інтелектуальної власності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Загальні питання адміністративного правопорушення та підстав адміністративної відповідальності досліджувалися у працях В.Б. Авер'янова, Н.О. Армаш, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, В.М. Бевзенка, Ю.П. Битяка, С.М. Братуся, І.А. Галагана, В.В. Галунько, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, С.В. Ківалова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, Д.М. Лук'янця, В.П. Петкова, Д. В. Приймаченка, С. Г. Стеценка, Ю.С. Шемшученка, О.М. Якуби та багатьох інших учених. Безпосередньо ж проблемні аспекти кваліфікації адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності, пов'язані з визначенням їх суб'єктивних ознак розглядалися в роботах Ю. Л. Бошицького, Ю.Ф. Іванова, В.В. Колесніченка, А.Г. Майданевича, О.О. Михальського, М.В. Паладія, Г.С. Римарчук, О.П. Світличного, Д.В. Смерницького, О.В. Тандир тощо. Але наявність достатньо великої кількості досліджень з цієї проблематики не зменшує ступінь актуальності дослідження суб'єктивних ознак адміністративного правопорушення у сфері інтелектуальної власності, оскільки дослідження суб'єктивної сторони складу даного правопорушення зосереджувалося головним чином на діяннях фізичної особи, в той час, коли суб'єктивна сторона цього правопорушення є значно ширшою. Така «вибірковість» стала причиною появи наукової прогалини в цій галузі дослідження, а також неоднозначного трактування диспозиції відповідних статей КУпАП.

Метою даної статті є виявлення суб'єктивних ознак адміністративного правопорушення у сфері інтелектуальної власності з урахуванням сучасних досягнень науки адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивні ознаки складів адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності (ст. ст. 51-2, 107-1, 156-3 (у частині, що стосується об'єктів інтелектуальної власності), 164-3, 164-6, 164-7, 164-8, 164-9 та 164-13 КУпАП) являють собою єдність суб'єкту і суб'єктивної сторони, а їх специфіка зумовлюється особливостями предмету цих правопорушень, елементами якого виступають різні об'єкти інтелектуальної власності, що активно використовуються у господарській діяльності підприємствами та організаціями.

Чинне адміністративне законодавство не надає узагальненого визначення суб'єкта адміністративного правопорушення і такого терміна не вживає. Аналіз же відповідних статей КУпАП, у тому числі протиправних діянь у сфері інтелектуальної власності, дозволяє зробити висновок, що ним є осудна особа, що досягла певного віку та виконала описаний у законі склад адміністративного правопорушення. Таким чином, суб'єктом даного правопорушення є безпосередньо та особа, яка вчинила правопорушення. Значимо, що чинний КУпАП визнає суб'єктом проступку винятково фізичну особу. Про це, зокрема, свідчать нормативно закріплені ознаки. Так, ст. 12 КУпАП встановлює вік, після досягнення якого настає адміністративна відповідальність (16 років); ст. 20 КУпАП передбачає як обов'язкову ознаку суб'єкта його осудність; ст. 33 КУпАП вимагає при накладенні стягнення враховувати особу правопорушника; ст. 256 КУпАП вимагає, щоб у протоколі про адміністративне правопорушення в обов'язковому порядку були відомості про особу правопорушника, а також вказується на обов'язок правопорушника підписати протокол; ст. 268 КУпАП закріплює за тим, хто скоїв проступок, право виступати рідною мовою тощо. Важко уявити, що перелічені норми розраховані на юридичних осіб. Більше того, ст. 27 КУпАП визначає, що штраф є грошовим стягненням, яке накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення. Аналізуючи особливості адміністративної відповідальності фізичних осіб, можна погодитись із виділенням таких видів суб'єктів складу адміністративного правопорушення: загальний, спеціальний і особливий [2, с. 47].

Тому поряд із визначеними КУпАП в якості суб'єктів таких адміністративних правопорушень фізичних осіб є підстави для встановлення адміністративної відповідальності за порушення права інтелектуальної власності для юридичних осіб. На сьогоднішній день проблема визнання юридичної особи суб'єктом адміністративного правопорушення залишається невирішеною остаточно, хоча вона і активно розробляється фахівцями у галузі адміністративного права [3, с. 234; 4, с. 35-36 та ін.].

Питання дійсно складне, оскільки при визначенні вини юридичної особи в якості суб'єкта адміністративного правопорушення у сфері інтелектуальної власності необхідно враховувати безліч обставин, до яких, наприклад, належать наявність у діяч посадових осіб та інших співробітників юридичної особи ознак складу адміністративного правопорушення, спосіб формування «волі» юридичної особи, спрямованої на його вчинення, виявлення безпосереднього носія регулятивного публічно-правового обов'язку, в результаті невиконання якого було вчинене правопорушення [5, с. 123], дії представника юридичної особи в інтересах юридичної особи або на шкоду їм тощо. При цьому сформулювати універсальне визначення вини фізичних і юридичних осіб досить важко, оскільки природа вини цих суб'єктів різна, що обумовлено абсолютно різними способами формування, виразу і прояву їх інтелектуально-вольових характеристик. Крім того, визначення вини організації залежно від вини її посадовців або представників може викликати труднощі під час доведення на практиці. Для цього необхідно встановити працівників, діяння яких утворюють склад адміністративного правопорушення організації у цілому, а також з'ясувати, чи діяли вони у межах власних повноважень, довести їх винність. А у випадку, якщо представником організації постає інша юридична особа, процедура доведення ще більше ускладнюється. Юридична особа є цілком реальним утворенням, що не обмежується ні своїми учасниками, ні, тим більше, працівниками, які у цій якості не мають необхідних прав на її майно, і ні за яких обставин не відповідають за її боргами. До того ж, у зв'язку із розподілом праці усередині організації кожного окремого її члена може навіть не виникати усвідомлення неправомірності своїх дій, оскільки вона сама собою не утворює певного складу правопорушення. Отже, для притягнення юридичної особи до відповідальності за адміністративне правопорушення у сфері інтелектуальної власності необхідні визначені законом про адміністративну відповідальність умови.

Юридична особа може підлягати відповідальності за порушення права інтелектуальної власності, якщо вона винна у невиконанні або неналежному виконанні вимог спеціальних законів, що встановлюють обов'язок або заборону на провадження певної діяльності з об'єктами інтелектуальної власності, винна у провадженні діяльності, забороненої зазначеними законами, здійсненні незаконних операцій, невиконанні умов авторських договорів [6, с. 214] або інших зобов'язань тощо, якщо адміністративне правопорушення вчинено умисно та існує причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками, що настали. Тлумачення юридичної особи в адміністративному праві зі зрозумілих причин не вироблено [7, с. 185], тому з метою з'ясування цього терміну слід звернутися до цивільного законодавства (ст. 80 Цивільного кодексу України), яким визначено, що юридична особа, у першу чергу, - це організація, створена та зареєстрована у встановленому законом порядку. При цьому не кожна організація вважається юридичною особою. Для набуття статусу юридичної особи організації необхідно мати відокремлене майно, нести самостійну відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, виступати у цивільному обігу та суді від власного імені, а також мати самостійний баланс і кошторис. Відповідно ж до Господарського кодексу України, юридична особа вважається створеною (дієздатною) з моменту її державної реєстрації (ст. 58). Остання ознака має важливе значення для визначення юридичної особи як суб'єкта адміністративної відповідальності, оскільки до державної реєстрації організація не є юридичною особою і, природно, не може розглядатися як суб'єкт юридичної відповідальності.

Отже, адміністративна відповідальність юридичної особи за адміністративні правопорушення у сфері інтелектуальної власності насамперед обумовлена об'єктивними умовами: відсутністю можливості обрати інші шляхи (засоби) впливу на фізичних осіб з метою перешкоджання вчинення ними відповідних правопорушень у сфері діяльності юридичної особи. Між іншим, притягнення юридичних осіб до адміністративної відповідальності у деяких випадках може негативно вплинути на матеріальні інтереси колективу відповідної організації і це є одним з негативних наслідків притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб. У науковій літературі з адміністративного

права, а також серед практичних працівників існує думка про можливість (припустимість) притягнення юридичної особи до юридичної відповідальності навіть у разі наявності лише факту адміністративної протиправності [8, с. 329]. Вважаємо, що така думка є помилковою і не відповідає принципам юридичної відповідальності (у тому числі адміністративної) її завданням та меті. Подібний підхід може призвести до свавілля в галузі адміністративної відповідальності та грубого порушення прав і законних інтересів юридичних осіб.

Крім того, для притягнення юридичної особи до адміністративної відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності необхідні визначені законом умови. Юридична особа може підлягати адміністративній відповідальності за протиправне винне порушення прав інтелектуальної власності, якщо вона: винна в невиконанні або неналежаньому виконанні вимог спеціальних законів, що встановлюють обов'язок або заборону на провадження певної діяльності з об'єктами права інтелектуальної власності; винна в провадженні діяльності, забороненої зазначеними законами, здійсненні незаконних операцій, невиконанні умов авторських договорів або інших зобов'язань тощо; правопорушення вчинене нею умисно та існує причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками, що настали [9, с. 417].

У зв'язку із зазначеним в окремій статті Загальної частини КУпАП необхідно було би передбачити, що юридичні особи несуть адміністративну відповідальність за правопорушення, вчинені їх працівниками в процесі трудової (службової) діяльності. Працівник юридичної особи, який вчинив адміністративне правопорушення, зобов'язаний відшкодувати збитки, які ним було завдано юридичній особі. Хоча в наукових колах пропонується й інший варіант. Фізична особа юридичної особи, яка вчинила правопорушення в процесі трудової (службової) діяльності, несе адміністративну відповідальність за конкретною статтею Особливої частини, а юридична особа відшкодовує завдану вчиненим правопорушенням матеріальну шкоду [10, с. 346]. Скоріш за все, гранична стриманість при законодавчому регулюванні інституту вини юридичних осіб пояснюється, з одного боку, недостатньою розробленістю його в доктрині адміністративного права, а з іншого - бажанням не приймати поспішних рішень з надзвичайно непростого питання.

Другою суб'єктивною ознакою складів адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності є їх суб'єктивна сторона, яка наукою адміністративного права визначається як внутрішня сторона адміністративних правопорушень, що охоплює психічне ставлення особи до суспільно шкідливого діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків [11, с. 105]. Суб'єктивна сторона, у свою чергу, має обов'язкові та факультативні ознаки. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони адміністративних правопорушень є вина. Практичне значення її з'ясування в адміністративних правопорушеннях у сфері інтелектуальної власності полягає у необхідності доказування умисного заподіяння шкоди праву інтелектуальної власності, а аналіз диспозицій вказаних статей дозволяє дійти висновку про наявність безумовного умисного порушення права інтелектуальної власності, що завдало матеріальної шкоди у визначеному законодавством розмірі. Умисел може бути прямим (коли особа усвідомлювала суспільно шкідливий характер свого діяння, передбачала його суспільно шкідливі наслідки і бажала їх настання), або непрямим (якщо особа усвідомлювала суспільно шкідливий характер свого діяння, передбачала його суспільно шкідливі наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання). Отже, винна особа під час порушення права інтелектуальної власності усвідомлювала, що незаконно використовує об'єкти права інтелектуальної власності, привласнює авторство на них або у інший спосіб порушує право інтелектуальної власності, передбачала можливість завдання матеріальної шкоди і бажала або допускала такі наслідки [12, с. 165]. Вольовий зміст умислу з'ясовується через ставлення суб'єкта до суспільно шкідливого діяння, вчинюваного ним, а його інтелектуальний момент передбачає усвідомлення суб'єктом фактичного змісту вчинюваних ним дій, тобто усвідомлення суспільної шкідливості. Передбачення настання суспільно шкідливих наслідків означає уявлення винної особи, хоча б у загальних рисах, про шкоду, яку буде завдано її діяннями. Наприклад, при виготовленні контрафактної друкованої продукції винна особа може точно не знати, кому і в якому конкретно розмірі завдає шкоди. При цьому, існує необхідність умислу лише стосовно діяння, а до наслідків цього правопорушення суб'єкт може ставитися і необережно.

Факультативними ознаками суб'єктивної сторони складів адміністративних пра-

випорушень у сфері інтелектуальної власності є мотив і мета дій винної особи. Слід зауважити, що мотив і мету при порушенні права інтелектуальної власності у диспозиціях ст. ст. 51-2, 107-1, 156-3 (у частині, що стосується об'єктів інтелектуальної власності), 164-3, 164-6, 164-7, 164-8, 164-9 та 164-13 КУпАП законодавцем не передбачено, а отже вони не є обов'язковими ознаками цих адміністративних правопорушень і не впливають на їх кваліфікацію. Ми підтримуємо думку частини дослідників про те, що порушення права інтелектуальної власності може вчинитися з різних, але обов'язково корисливих мотивів: отримання прибутку, призначення на посаду, заради слави тощо. Наприклад, плагіат може бути здійсненим з метою вступу до творчої спілки, захисту дисертації тощо. На корисливості мотивів адміністративних правопорушень цієї групи наголошує більшість дослідників [13; 14; 15 та ін.]. Про їх корисливість свідчать і матеріали проаналізованих нами справ про адміністративні правопорушення, з яких не важко переконатися у корисливій спрямованості правопорушень у сфері інтелектуальної власності. Безоплатний обмін неліцензійними комп'ютерними програмами не можна вважати безкорисним, оскільки придбану послугу (використання можливостей комп'ютерної програми), яка в нормальних економічних відносинах є платною, винна особа використовує, не вносячи жодної плати, частина якої повинна належати правовласникові. Саме тому корисливість полягає вже в тому, що особа шляхом використання об'єкта права інтелектуальної власності звільняє себе від будь-яких витрат.

Тобто, винна особа при порушенні прав інтелектуальної власності усвідомлювала, що незаконно використовує об'єкти права інтелектуальної власності, привласнює авторство на такі об'єкти або по-іншому умисно порушує права на об'єкти інтелектуальної власності, передбачала можливість завдання матеріальної шкоди і бажала або допускала ці наслідки. Передбачення настання суспільно шкідливих наслідків означає уявлення винної особи, хоча б у загальних рисах, про ту шкоду, якої буде завдано його діями [16, с. 283]. Наприклад, при виготовленні контрафактної друкованої продукції винна особа може точно не знати, кому і в якому конкретно розмірі завдає шкоди. Якщо необхідність лише умислу стосовно діяння беззаперечна, то до наслідків цього правопорушення суб'єкт може ставитися необережно. За аналогією з кримінальним правом можна стверджувати, що, зважаючи на передбачення в диспозиції ст. 51-2 КУпАП умисної форми вини щодо діяння (порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності) та його наслідків (завдання матеріальної шкоди), загалом розглядуване правопорушення слід вважати таким, що вчиняється умисно.

Отже, доходимо висновку про те, що в абсолютній більшості випадків порушення права інтелектуальної власності вчиняються з корисливих мотивів. Мета цих адміністративних правопорушень у більшості випадків збігається з його мотивами, хоча іноді набуває самостійного значення. Мета правопорушення як остаточний результат, до якого прагне правопорушник, вчиняючи діяння передбачене вказаними статтями КУпАП - це нажива, незаконне збагачення, суспільне визнання тощо. Ми вважаємо, що, не впливаючи на кваліфікацію у випадку порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, мета повинна враховуватися під час призначення покарання.

Тобто, обов'язковими ознаками адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності є їх суспільна шкідливість (вона виявляється у заподіянні шкоди суспільним відносинам у сфері інтелектуальної власності або створенні загрози її заподіяння), адміністративна протиправність (протизаконність протиправних діянь у сфері інтелектуальної власності, закріплена законом про адміністративну відповідальність), караність (загроза застосування адміністративного впливу, визначеного законом про адміністративну відповідальність за скоєння такого адміністративного правопорушення) та суб'єктність (вчинення протиправного діяння суб'єктом адміністративного правопорушення у сфері інтелектуальної власності).

Таким чином, розгляд вини юридичної особи з об'єктивного боку дозволяє дійти висновку про те, що вина юридичної особи пов'язана ні з чим іншим, як із виходом її за межі відведеної дієздатності або неналежним розпорядженням нею. В адміністративному праві неналежне розпорядження юридичною особою своєю дієздатністю може розумітися як вина лише за умови оцінки цієї обставини з боку державного органу, що накладає адміністративне стягнення. В цьому випадку вина юридичної особи аналогічна до звичайної протиправності. Концепція вини в суб'єктивному сенсі, коли винність організації визначається на основі винності її уповноважених представників (посадовців, працівників), має більшість прихильників [17; 18; 19]. Розгляд вини юридичної особи як

елементу суб'єктивної сторони складу правопорушення за допомогою суб'єктивного підходу дозволяє визначити вину юридичної особи через вину її колективу, вірніше, тієї його частини, яка, будучи носієм домінуючої волі, призвела до вчинення адміністративного правопорушення. Носії домінуючої в колективі волі - посадовці, винність яких є підґрунтям для визнання організації винною і притягнення до адміністративної відповідальності. На нашу думку, вибір підходу до вини (у суб'єктивному або об'єктивному сенсі) на сьогодні здебільшого залежить від специфіки взаємовідносин, оскільки специфіка деяких публічно-правових правовідносин в ряді випадків може обумовити неможливість притягнення до відповідальності при розумінні вини в суб'єктивному аспекті.

Висновки. Таким чином, суб'єктивні ознаки адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності представлені їх суб'єктом і суб'єктивною стороною. При цьому суб'єктами адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи. Встановлення адміністративної відповідальності юридичних осіб можливе під час проведення адміністративно-правової реформи і стане однією з основних новел нового КУпАП. До речі, положення КУАП про відповідальність уповноважених осіб, або керівників при вчиненні адміністративного проступку юридичними особами, ще раз свідчить про адміністративно-правовий порядок регулювання таких відносин. Щодо особливостей суб'єктивної сторони адміністративного правопорушенням стосовно об'єктів права інтелектуальної власності - в більшості випадків притаманний корисливий мотив, характеризується лише прямим умислом, що прямо визначено в її диспозиції, а до наслідків у вигляді завдання суб'єкту права інтелектуальної власності матеріальної шкоди може характеризуватися як умислом, так і необережністю.

Список використаних джерел

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х. URL.: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/80731-10>.
2. Адміністративне право : навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти / Ю.П.Битяк та ін. 4-те вид., допов. та переробл. Харків : Право, 2019. 186 с.
3. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько та ін. Херсон : Олді-плюс, 2018. 446 с.
4. Комзюк А.Т., Липій Є.А. Адміністративна відповідальність юридичних осіб: деякі проблеми правового регулювання *Право і Безпека*. 2017. № 2. С. 34-38.
5. Яра О.С., Макаренко В.В. Фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності як суб'єкт адміністративної відповідальності у сфері порушення прав інтелектуальної власності. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія : Право. 2015. Вип. 232. С. 120-127.
6. Макаренко В.В. До питання визначення суб'єкта адміністративного правопорушення у сфері незаконного використання об'єктів права інтелектуальної власності. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія : Право. 2014. Вип. 197(1). С. 212-218.
7. Мельник Р.С. Загальне адміністративне право в питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 308 с.
8. Курс адміністративного права України : підручник / за ред. О.В. Кузьменко. 3-тє вид., доп. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 904 с.
9. Хрідочкін А. В. Вітчизняний досвід та перспективи публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2018. 468 с.
10. Бородін І.Л. Адміністративне право України : підручник. Київ : Алерта, 2019. 548 с.
11. Задихайло О.А. Адміністративне право України (Загальна частина) : навч. посіб. Вид. 3-тє, допов. Харків : Право, 2019. 314с.
12. Світличний О.П. До питання встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності юридичних осіб за порушення прав інтелектуальної власності. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія : Право. 2014. Вип. 197(1). С. 163-169.
13. Колесніченко В.В. Сутність та риси адміністративно-правового захисту права інтелектуальної власності. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 102-107.
14. Пишна А.Г. Поняття та особливості адміністративно-правового захисту прав інтелектуальної власності. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2011. Випуск 9. С. 174–177.
15. Смерницький Д.В. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав на об'єкти інтелектуальної власності. *Наука і правоохорона*. 2014. № 2. С. 29-37.
16. Адміністративна відповідальність : курс лекцій / Колпаков В. К. та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 567 с.
17. Батіг Р.В. Поняття адміністративного провадження щодо відповідальності юридичних осіб. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична акаде-*

мія». 2016. Вип. 2. С. 20-30.

18. Гаврилова І.О. Юридичні особи як суб'єкти адміністративної відповідальності. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2016. № 2. С. 68-74.

19. Шестопалова Л. Юридична відповідальність у структурі права. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2018. № 2. С. 5-15.

Надійшла до редакції 19.03.2020

References

1. Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine of December 7, 1984 No. 8073-X. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/80731-10>.

2. Administrative law: teach. tool. for applicants for higher education. education / Y.P. Bityak and others. 4th ed., Suppl. and recycling. Kharkiv: Law, 2019. 186 p.

3. Administrative law of Ukraine. Full Course: Textbook / V. Galunko et al. Kherson: Old Plus, 2018. 446 p.

4. Komzyuk A.T., Lipiy E.A. Administrative Liability of Legal Entities: Some Issues of Legal Regulation Law and Security. 2017. № 2. P. 34-38.

5. Yara O.S., Makarenko V.V. An individual is a business entity as a subject of administrative responsibility in the field of infringement of intellectual property rights. Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Right. 2015. Vol. 232. P. 120-127.

6. Makarenko V.V. The issue of identifying the subject of an administrative offense in the area of illegal use of intellectual property objects. Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Right. 2014. Vol. 197 (1). S. 212-218.

7. Melnik R.S. Common Administrative Law in Q&A: Teach. tool. Kyiv: Yuricom Inter, 2019. 308 p.

8. Course of Administrative Law of Ukraine: textbook / ed. O.V. Kuzmenko. 3rd ed., Suppl. Kyiv: Yuricom Inter, 2018. 904 p.

9. Hridochkin A.V. Domestic experience and prospects of public administration in the field of intellectual property: a monograph. Kherson: Helvetik Publishing House. 2018. 468 p.

10. Borodin I.L. Administrative law of Ukraine: a textbook. Kyiv: Alerta, 2019. 548 p.

11. Zadikhilo O.A. Administrative Law of Ukraine (Common Part): Educ. tool. Kind. 3rd, supplement. Kharkiv: Law, 2019. 314s.

12. Svetlichnyy O.P. On the issue of establishing administrative and criminal liability of legal entities for infringement of intellectual property rights. Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Right. 2014. Vol. 197 (1). Pp. 163-169.

13. Kolesnichenko V.V. The essence and features of administrative and legal protection of intellectual property rights. Law and Society. 2014. No. 1. P. 102-107.

14. Pishna A.G. Concepts and features of administrative and legal protection of intellectual property rights. Bulletin of Kharkiv National University. VN Karazin. Right series. 2011. Issue 9. P. 174-177.

15. Smernitsky D.V. Mechanism of administrative and legal support of intellectual property rights. Science and law enforcement. 2014. № 2. S. 29-37.

16. Administrative responsibility: a course of lectures / Kolpakov V.K. and others. Kyiv: Yuricom Inter, 2016. 567 p.

17. Batig R.V. The concept of administrative proceedings regarding the liability of legal entities. Bulletin of the Chernivtsi Faculty of the National University "Odessa Law Academy". 2016. Vyp. 2, pp. 20-30.

18. Gavrilova I.O. Legal entities as subjects of administrative responsibility. Legal Bulletin. Air and Space Law. 2016. № 2. S. 68-74.

19. Shestopalova L. Legal liability in the structure of law. Foreign Trade: Economics, Finance, Law. 2018. № 2. P. 5-15.

SUMMARY

Petro V. Makushev, Andriy V. Khridochkin. Problems of identifying subjective features of administrative offenses in the field of intellectual property. The article deals with the problems of identifying subjective signs of an administrative offense in the field of intellectual property. It is determined that all structures of administrative offenses in the field of intellectual property are characterized by common subjective features (set of relevant entities (directly and the person who committed the offense) and subjective side (internal side of administrative offenses that covers the mental attitude of a person to the public the harmful act which it commits and its consequences).

The subject of the administrative offense in the field of intellectual property is analyzed. The existing objective conditions of administrative liability of a legal entity for administrative offenses in the field of intellectual property are considered. The characteristic of the subjective side of the administrative offense in the field of intellectual property is given. It is emphasized that the subjective party to the administrative offenses in the field of intellectual property has mandatory and optional features. A mandatory feature of the subjective side of administrative offenses is wine.

Optional features of the subjective side of administrative offenses in the field of intellectual property are the motive and purpose of the perpetrator. It has been established that in most cases the purpose of administrative offenses in the field of intellectual property coincides with its motives, although it sometimes takes on an independent meaning. It is proved that the administrative offenses in the field of intellectual property are committed solely for selfish reasons, and the purpose of the offense as the final result to which the offender seeks to commit this act is gain, illicit enrichment, public recognition, etc. Proposed ways to improve administrative responsibility for intellectual property offenses. The necessity

of systematization of the national legislation on administrative responsibility for offenses in the field of intellectual property is emphasized.

The necessity of adaptation of domestic legal acts in the field of intellectual property to the corresponding acts of the European Union, regulatory regulation of the problem of utilization of intellectual property objects, creation of a regulatory framework for the protection of intellectual property in the military and technical sphere are argued.

Keywords: administrative responsibility, administrative offense, composition of an administrative offense, the subject of an administrative offense, subjective signs of an administrative offense, the sphere of intellectual property.

УДК 342.95

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-84-88

**Віктор
ТІМАШОВ**[©]
доктор юридичних
наук, доцент

**Анастасія
ГРИЦАЙ**[©]
здобувач
вищої освіти

(Київський національний торговельно-економічний університет)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз правового забезпечення соціального захисту людини і громадянина в Україні на основі аналізу, формулюванню висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення законодавства України у сфері соціального захисту людини і громадянина. Досліджено теоретико-правові гарантії, що визначають гуманістичний вимір розвитку Української держави і громадянського суспільства, їхні потенціальні та реальні перспективи щодо подальшого розвитку на шляху до утвердження демократії.

На основі досліджених матеріалів сформульовано пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання у сфері соціального захисту людини і громадянина в Україні, які спрямовані на захист та відновлення порушених прав і свобод.

Ключові слова: права і свободи, правовий статус людини та громадянина, адміністративно-правові гарантії, забезпечення, адміністративно-правові способи захисту прав і свобод.

Постановка проблеми. Захист прав і свобод людини і громадянина – пріоритет кожної демократичної держави. Дана тема є актуальною і в сучасній юридичній науці.

Сьогодні багато наукових праць присвячено розкриттю проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина саме з позиції адміністративно-правової.

Насамперед безперешкодна реалізація людиною та громадянином своїх прав захищається основним документом нашої держави – Конституцією України.

У свою чергу перед органами державної (публічної) влади постає обов'язок забезпечити кожному громадянину можливість вільно користуватися своїми правами та свободами, а також захищати ці права у разі незаконного порушення чи посягання.

Нині актуальним є питання ефективності роботи механізму адміністративно-правового забезпечення прав і свобод кожної людини та громадянина, а саме спроможності державних органів влади гарантувати це право та сприяти його захисту.

Зауважимо, що ефективне функціонування такого механізму покращить отримання державних управлінських послуг, зробить дану процедуру більш доступною для громадян і убезпечить від порушення їхніх прав.

© Тімашов В.О., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8368-8856>

timashovv@bigmir.net

© Грицай А.В., 2020

timashovv@bigmir.net

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина досліджували такі вчені, як В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, І. Л. Бородін, І. П. Голосніченко, С. Т. Гончарук, С. В. Додін, Р. А. Калужний, Я. М. Квітка, С. В. Ківалов, В. К. Колпаков, О. В. Негодченко, В. П. Столбовий та інші. Однак питання забезпечення прав і свобод людини та громадянина в діяльності правоохоронних органів України є недостатньо дослідженим.

Незважаючи на ґрунтовну та комплексну науково-теоретичну базу, багато питань у сфері забезпечення соціального захисту залишаються дискусійними або потребують теоретичного оновлення, законодавчих змін задля ефективнішого практичного застосування норм. Таким чином, необхідність детальної розробки теоретичних питань і практичних рекомендацій обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою наукового дослідження є вивчення стану правового забезпечення соціального захисту та надання пропозицій щодо їх уніфікації та адаптації до вимог ЄС з урахуванням національного законодавства.

Вклад основного матеріалу. Україна, будучи членом ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій, чітко виконує зобов'язання з міжнародних договорів, зокрема тих, що безпосередньо стосуються прав і свобод людини та громадянина. У державі триває процес удосконалення чинного законодавства, узгодження його з міжнародними стандартами, завдяки чому формується належна система права демократичного суспільства. Правові зміни, що відбулися в Україні, сформулювали нове ставлення до проблематики адміністративно-правового забезпечення соціального захисту прав і свобод людини відповідно до міжнародних принципів і стандартів.

Об'єктом адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина є адміністративно-правові відносини, що виникають між суб'єктами з приводу реалізації, захисту та відновлення їхніх порушених прав і свобод.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин із забезпечення прав і свобод людини та громадянина, з одного боку, є органи публічного управління, тобто органи виконавчої влади, Президент України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, правоохоронні органи, а з іншого – фізична особа, навчальні заклади, підприємства, інші державні органи, установи й організації, діяльність яких пов'язана із забезпеченням прав і свобод людини та громадянина щодо їх реалізації, охорони, поновлення тощо.

Важливе значення для демократичної країни є забезпечення гарантій захисту прав людини. Ступінь реалізації прав і свобод людини і громадянина є показником рівня розвитку не тільки особи як суб'єкта права, а й самої держави. Яскравим прикладом закріплення таких прав і зародження їх на конституційному рівні є Конституція Пилипа Орлика (Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін) від 5 квітня 1710 р. [4].

Також у розділі VII Конституції 1710 р. наголошено: «Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його» [4]. Тобто можна трактувати це як право кожного на судовий розгляд справи, як кримінальної, так і не кримінальної та жорстку заборону на те, щоб гетьман особисто визначав і призначав покарання винному.

Отже, варто зазначити, що Конституція Пилипа Орлика була першою демократичною конституцією України, в якій було закріплено основоположні права людини на захист.

Права й обов'язки громадян закріплені в Конституції України, яка є основним законом держави України. Людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [6].

Громадяни України наділені широким колом прав, які регламентовані нормами адміністративного права. Але недоліки механізму реалізації цих прав, а також не досить чітка визначеність самих норм заважають громадянам повною мірою використовувати надані їм права та свободи. Запроваджувати утвердження пріоритету прав і свобод людини і громадянина, ефективної реалізації обумовлених цими правами та свободами правомірних

інтересів громадян – найважливіше завдання адміністративно-правового регулювання.

Необхідність удосконалення діяльності держави щодо утвердження більш дієвих механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина, вирішення системних проблем, що виникають при їх забезпеченні, зумовило виникнення Національної стратегії у сфері прав людини 25 серпня 2015 р., яка і досі є чинною.

Метою реалізації Стратегії є забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника під час визначення державної політики, прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Результатом виконання Стратегії має стати запровадження системного підходу до виконання завдань і забезпечення узгодженості дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері прав і свобод людини, створення в Україні ефективного (доступного, зрозумілого, передбачуваного) механізму реалізації та захисту прав і свобод людини [7].

Призначення адміністративного права, як зазначав у своїх працях професор В. Б. Авер'янов, полягає в урегулюванні численних відносин, що складаються в ході різноманітної діяльності публічно владних суб'єктів щодо забезпечення ефективної реалізації належних приватним особам прав і захищених законом інтересів (так само, до речі, як і для виконання покладених на них обов'язків), а у випадку порушення цих прав і інтересів – також їх захисту як у позасудовому (адміністративному), так і судовому (через адміністративну юстицію) порядку [1].

Отже, розвиток адміністративного права має забезпечити ефективну реалізацію та захист основоположних прав і свобод людини та громадянина.

Щодо гарантій прав і свобод людини і громадянина в юридичній науці на сьогодні не існує єдиної думки. Так, гарантії забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина прийнято поділяти на загальні та спеціальні. Під загальними гарантіями розуміють усю сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян, усунення можливих причин і перешкод для їх неповного або неналежного здійснення, захист прав і свобод від можливих порушень. У свою чергу, спеціальні (юридичні) гарантії визначають як правові – засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян, усуваються їх порушення та поновлюються порушені права [5, с. 132].

Отже, однією із юридичних гарантій є забезпечення прозорості реалізації прав і свобод громадян через унормування адміністративних процедур, зокрема, і при розгляді та вирішенні адміністративно-правових спорів в позасудовому порядку.

А саме Закон України «Про звернення громадян» [2] має низку недоліків та потребує оновлення. Основні проблемні аспекти:

1. Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Але через те, що скарги (звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян) та заяви (звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства) [2] доцільніше було би віднести до предмету регулювання проекту Адміністративно-процедурного кодексу України (тому що ці форми більш підходять до судового позову), а предмет Закону звузати до внесення громадянами пропозицій (де буде висловлюватися певна порада та рекомендація) – потрібно буде змінити і назву Закону «Про пропозиції громадян».

2. Закон не регулює певні питання, в яких органи управління і посадові особи за власною ініціативою приймають індивідуальні акти, які відповідним чином обтяжують громадянина.

3. Потрібно скоротити строки розгляду звернень.

4. Забезпечити ефективнішу допомогу і консультацію громадянина в органі влади.

А також серед науковців через поглиблення захисту прав людини обговорюється проблематика адміністративного примусу та адміністративної відповідальності, яка закріплена в Кодексі України про адміністративні правопорушення [3]. Саме через те, що мета адміністративної відповідальності не досягається, а виконується лише фіскальна функція, що яскраво простежується у вигляді надходження від стягнення штрафів до державного бюджету, – рекомендується спостерігати за міжнародною спільнотою і прибрати такий анахронізм. Тому що свою мету по захисту прав людини він не виконує.

Важливою формою захисту своїх прав і свобод є можливість після вичерпання національних засобів правового захисту звернутися до Європейського суду з прав людини.

При зверненні до суду з дотриманням усіх вимог особа зможе відновити справедливість і порушене право й отримати справедливу сатисфакцію.

Висновки. На підставі вищевикладеного зрозуміло, що національний законодавець прагне внесення змін, які можуть покращити ситуацію у сфері захисту прав людини, спираючись на міжнародний досвід, але поки що не всі норми виконуються на практиці. Адже, якби все було добре, то Україна не була би в трійці перших по зверненням до Європейського суду з прав людини. Вирішення певних колізій можливе за допомогою внесення змін до законодавства. Отож, прослідкуємо деякі із них:

- по-перше, існує необхідність у комплексному підході, який би запобіг дискримінації, захистив тих осіб, які зіштовхнулися із даною проблемою та стали жертвами суспільного осуду;

- по-друге, запровадити поглиблене вивчення предмету про права людини у всіх галузях освіти, практикувати проведення тренінгів, освітніх заходів, лекцій. Це допоможе впровадити певну обізнаність та значно підвищить правову культуру;

- по-третє, редагувати певні норми про адміністративну відповідальність (через те, що мета все одно не досягається, а самі норми є застарілими, через що вони є малоефективними, а в деяких випадках – абсолютно недовірими);

- по-четверте, підвищити рівень поінформованості громадян України щодо механізму захисту у випадках домашнього насильства, гендерного насильства. Також навести конкретний порядок звернення у разі порушення права;

- по-п'яте, своєчасно та у конкретно встановлені терміни розглядати звернення громадян щодо порушення їхніх прав;

- по-шосте, привести національне законодавство у відповідність до вимог і європейських стандартів;

- по-сьоме, ураховувати праці науковців і їхні рекомендації для поліпшення законодавства щодо урегулювання питання захисту прав і свобод громадян.

Насамкінець варто зауважити, що які б закони не приймалися, їхня цінність буде мінімальною, якщо вони не будуть виконуватися усіма. Усі ці гарантії повинні створити дієвий механізм забезпечення прав і свобод людини.

Список використаних джерел

1. Авер'янов В. Б. Нове ставлення до прав людини – мета реформування українського адміністративного права. *Юридична Україна*. 2005. № 5. С. 31–35.
2. Закон України «Про звернення громадян». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
4. Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
5. Конституційне право України: підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. Харків: Право. 2008. 416 с.
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
7. Указ Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>

Надійшла до редакції 05.04.2020

References

1. Averianov, (2005) V. B. Nove stavlennia do prav liudyny – meta reformuvannia ukrainskoho administratyvnoho prava. *Yurydychna Ukraina*. № 5. С. 31–35. [in Ukr.]
2. Zakon Ukrainy «Pro zvernennia hromadian». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>. [in Ukr.]
3. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. [in Ukr.]
4. Konstytutsiia Pylypa Orlyka vid 5 kvitnia 1710 r. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>. [in Ukr.]
5. Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruchnyk / za red. V. P. Kolisnyka, Yu. H. Barabasha. Kharkiv: Pravo. 2008. 416 s. [in Ukr.]
6. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. [in Ukr.]
7. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro zatverdzhennia Natsionalnoi stratehii u sferi prav liudyny». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>. [in Ukr.]

SUMMARY

Victor O. Timashov, Anastasiya V. Gritsay. Administrative and legal support of protection of the person and the citizen in Ukraine. The article deals with analysis of legal support of social protection of the person and the citizen in Ukraine on the basis of the analysis, formulation of the conclusions

and the proposals aimed at improvement of the legislation of Ukraine in the field of social protection of the person and the citizen.

This paper examines the theoretical and legal guarantees that determine the humanistic dimension of the development of the Ukrainian state and civil society, their potential and real prospects for further development on the path to the consolidation of democracy.

The main tendencies in the administrative and legal realization of human and citizen's rights and freedoms are analyzed. Administrative and legal support, which is manifested in relations with executive bodies.

It is urgent to define the concept and content of the mechanism of administrative and legal support of human and citizen's rights and freedoms. Thanks to its effective functioning, it is possible to obtain state administrative services, ensure and protect the violated right.

Also, the necessity of creating a mechanism for organizational support of administrative reform, which would cover the main components of administrative transformation, was analyzed. The existence of such a mechanism is important precisely because all civilized countries have passed through the stage of economic, social and legal reforms.

The urgency of the study of the problem of administrative and legal ways of protecting human and citizen's rights and freedoms is also conditioned by the need to increase the level of legal culture of the population, change of legal consciousness, legal thinking of employees of law enforcement and law enforcement bodies in Ukraine, forming in them positions of priority of ensuring human and citizen's rights and freedoms. administrative law.

On the basis of the researched materials, proposals and recommendations on improvement of legal regulation in the field of social protection of human and citizen in Ukraine were formulated, aimed at protection and restoration of violated rights and freedoms.

Keywords: *legal guarantees, administrative ensuring, normative and institutional measures for providing realization of citizens' rights and freedoms.*

УДК 35.072

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-88-91

Олег ЗОЛОТОНОША[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОСНОВНІ ДЕФІНІЦІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Досліджено наукові підходи щодо дефініції визначення децентралізації. Проаналізовано, що собою являє децентралізація, яка її мета. Визначено основні можливості. Наголошено, що перевагами децентралізації є реалізація диференційованої політики, ефективна мобілізація на місцевому рівні, а саме: підвищення інтересу, створення партнерських відносин та соціальної єдності, набуття досвіду і створення технічних груп на місцевому рівні; більша гнучкість у прийнятті рішень та управлінні; можливість прямого фізичного контролю на місцевому рівні на додаток до документального контролю.

Обґрунтована необхідність та ефективність децентралізації, шляхом здійснення реформ направлених на підвищення ефективності діяльності як центральних, так і місцевих органів влади, а також створення сприятливих умов для економічного розвитку.

Визначено, що децентралізація обов'язково повинна підтримувати функціонування демократії, належний технічний потенціал місцевого самоврядування і розвиток громадянського суспільства та громадських організацій.

Ключові слова: *децентралізація, місцеве самоврядування, органи державної влади, центральні органи влади, громадське суспільство, територіальні громади.*

Постановка проблеми. Децентралізована держава свій історичний розвиток пов'язує із суперечностями, пошуком оптимальної організаційної моделі державної влади. Сформований погляд стосовно процесу децентралізації на сьогоднішній час потребує новітнього переосмислення щодо утворення самостійних одиниць, які за своєю

© Золотоноша О.В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7223-5069>

seregashev@ukr.net

природою представляють органи місцевої влади.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання процесу децентралізації влади досліджувалися великою частиною науковців, а саме: О. Амосов, К. Арановський, В. Борденюк, З. Варналія, Ж. Ведель, І. Грицяк, Р. Колишко, М. Корнієнко, К. Линьов, В. Малиновський, А. Матвієнко, Н. Пігуль, Л. Сус, Ю. Тихомиров та ін.

Метою дослідження є визначення основних дефініцій щодо визначення децентралізації.

Виклад основного матеріалу. Процес децентралізації є поняттям не простим та розкривається через розуміння та вплив територіально-адміністративного устрою держав, адміністрацій органів публічної влади, розмежувань повноважень між ними. Проблемні питання децентралізації, як процесу здійснення засобів спрямованих на підвищення функціональності публічної влади досліджується досить тривалий час теоретиками та практиками. Такий підхід спостерігається в країнах Європи.

Н. Пігуль та О. Люта, стосовно децентралізації зазначають, що зміни, які відбуваються в українському суспільстві, переплітаються з нагальною потребою реформування системи публічної влади та переосмисленні інституту громадського суспільства. Процес децентралізації полягає у підвищенні життєвого рівня населення, якісного обслуговування, шляхом оптимізації влади на територіальному рівні та формуванні автономних, самодостатніх громад [1].

Отже, ще в ХІХ – на початку ХХ ст. процес децентралізації був започаткован у європейських країнах світу, та складався відповідно до економічної теорії, яка включала в себе:

- Ресурсне забезпечення громадськості, що вирішується на місцевому та регіональному рівні, з урахуванням переваг територіальності.
- Бюджетні витрати підлягають підзвітності державним органам влади.
- Заохочення щодо розвитку економіки на регіональному та місцевому рівні.
- Надана автономія щодо розпорядження коштами бюджету, що в свою чергу виступає стимулюючим фактором у процесі невідповідних витрат.

Ж. Веделем, розглядає питання децентралізації, як передачу повноважень владного характеру органам, які не перебувають у підвладному підпорядкуванню, не являються органами центральної влади.

Енциклопедія державного управління (Київ, 2011) визначає децентралізацію державної влади як «самостійність у підходах до управління з урахуванням багатоманітності місцевих особливостей при збереженні єдності в основному, суттєвому; виявляється у делегуванні повноважень від органів державного управління до місцевого самоврядування. На практиці виявляється як передавання частини функцій державного управління центральних органів виконавчої влади місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, розширення повноважень нижчих органів за рахунок вищих за рівнем [2, с. 167].

Процес децентралізації складається з політичного та адміністративного напрямку. Децентралізація здійснюється у територіальному напрямі та функціональному. Децентралізація є процесом новітнім у державному керуванні, полягає у предметному розпорядженні та конкурентності між місцевою та урядовою владою.

За визначенням Великого тлумачного словника сучасної української мови, який значною мірою базується на матеріалах одинадцятитомного тлумачного «Словника української мови» (1970–1980) – це система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації [3].

А.С.Матвієнко під децентралізацією розуміє не одноразову передачу повноважень владного характеру від державних органів влади до органів місцевої влади, а відповідний комплекс дій, який відповідає питанням спроможності державної гілки влади одо передачі повноважень, а органа місцевої влади їх прийняти [4, с. 3].

А. Коваленко, у своїй публікації «Місцеве самоврядування: природа, ознаки, межі» вважає, що сутність децентралізації полягає у тому, що політико-правові елементи взаємовідносин громади і держави утворюють особливий правовий режим, що надає місцевим органам самостійність і ієрархічну незалежність від органів як державного управління, так і самоврядування [5, с. 3-4].

У політології термін «децентралізація» (від лат. de... – префікс, що означає заперечення, і centralis – серединний) – управлінська політична система, покликана здійсню-

вати владно значущі практичні рішення, що географічно чи організаційно перебувають поза межами безпосереднього впливу центральної влади; політичний процес, що передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціонального значення, а також утілення в життя специфічних регіонально-локальних програм [6].

За І. Грицяком, децентралізація державного управління – це діяльність незалежного місцевого самоврядування унаслідок передачі їм повноважень держави, це процес розширення та зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій за одночасного звуження прав і повноважень відповідного центру [7].

В цьому випадку повноваження є не процесом делегування, а перевтіленням повноважень державного типу на самоуправлінські.

В той же час І. Грицяк зазначає: «Якщо процеси деконцентрації поширюються лише на державну виконавчу владу на місцях, то децентралізаційна діяльність своїм об'єктом має сферу місцевого самоврядування» [7]. І. Грицяк наголошує, що «останніми десятиліттями у країнах світу значно посилюлися процеси деконцентрації ідеконцентрації державної влади. Справжня децентралізація передбачає, насамперед, передачу повноважень центральної влади непередставницьким органам місцевої влади (наприклад, генеральним і муніципальним радам у Франції), а представникам центральної виконавчої влади на місцях (префектам)» [7]. Відповідно, децентралізація призначена для створення політичного середовища, де влада для доступу політичних, економічних і соціальних ресурсів розподіляється між центральним урядом і більш низьких рівнях влади.

На думку Слухай С.В. децентралізація це передача прав, відповідальності за надання, коштів на виконання суспільних функцій від центрального управління до підпорядкованих або автономних органів влади або організацій, а також до приватного сектора [8, с. 245].

Лелеченко А. в свою чергу під децентралізацією розуміє делегування повноважень, ресурсів і відповідальності від центральних до місцевих, напівавтономних державних органів влади, а також до приватних підприємницьких утворень [9, с. 106].

Таким чином, органи місцевої влади наділенні можливістю автономно та вирішально здійснювати повноваження щодо прийняття рішень, у відповідності компетенцій.

Як вже було зазначено, теоретичний підхід щодо децентралізації різноманітний та охоплює велику сферу наукових результатів дослідження.

На наш погляд, децентралізація влади являє собою в певній мірі передачу повноважень та відповідальності, яка передбачена одо суб'єктів управлінського впливу.

Децентралізація носить неоднозначний характер, в першу чергу це стосується зацікавлених осіб, які мають вплив стосовно демократичного характеру. По-друге, керування у процесі децентралізації, являється засобом необхідним та вагомим, у практичному застосуванні.

У відповідності, проаналізувавши погляди більшості сучасних науковців, які намагалися обґрунтувати ефективність в контексті децентралізації для розвитку країни, слід погодитися з їх висновком, що децентралізація позитивно впливає на макроекономічну стабільність держави.

Перевагами є також можливість реалізації диференційованої політики, ефекти мобілізації на місцевому рівні: підвищення інтересу, створення партнерських відносин та соціальної єдності, набуття досвіду і створення технічних груп на місцевому рівні; більша гнучкість у прийнятті рішень та управлінні; можливість прямого фізичного контролю на місцевому рівні на додаток до документального контролю.

Висновок. Отже, процес децентралізації є необхідним, у відповідності до зовнішнього курсу політичної спрямованості. Трансформація є необхідною у сфері зовнішньополітичного напрямку, являється процедурою створення нових суспільно-політичних течій стосовно організаційної політики щодо здійснення функціональності організації влади. Процес децентралізації є перспективним щодо спроможності органів місцевої влади, підвищення рівня громади та соціально-економічного та культурного розвитку суспільства.

Список використаних джерел

1. Пігуль Н. Г. Зарубіжний досвід проведення децентралізаційних реформ. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 9. С. 684—688.
2. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / наук. ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова)

[та ін.]; Національна академія державного управління при Президентові України. К. : НАДУ, 2011. Т.8. 708 с. 166.

3. Децентралізація: Вікіпедія; Децентралізація. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
4. Матвієнко А. С. Політико - правові засади децентралізації влади в контексті адміністративної реформи в Україні: автореферат дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/554>.
5. Коваленко А. Місцеве самоврядування: природа, ознаки, межі. *Право України*. 1997. № 2. С. 3-5.
6. Децентралізація. Короткий словник політологічних термінів. URL: politics.ellib.org.ua.
7. Грицяк І. А. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. К. : Вид-во УАДУ, 1997. С. 55.
8. Слухай С.В. Міжурядові трансферти: теорія і практика: монографія. К.: Аграр Медіа Груп, 2013. с. 422
9. Лелеченко А.П. Децентралізація в системі державного управління в Україні: теоретико-методологічний аналіз : дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. К., 2006. 194 с.
10. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: монографія /кол. авт.; відп. ред. проф. Н. Р. Нижник. К.: УАДУ при Президентові України, 1997. 448 с.

Надійшла до редакції 12.05.2020

References

1. Pihul', N. H. (2016) Zarubizhnyy dosvid provedennya detsentralizatsiynikh reform [Foreign experience of decentralization reforms]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky*. № 9. S. 684—688. [in Ukr.]
2. Entsyklopediya derzhavnoho upravlinnya [Encyclopedia of public administration]: u 8 t. / nauk. red. kol. : Yu. V. Kovbasyuk (holova) [ta in.]; Natsional'na akademiya derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrainy. K. : NADU, 2011. T.8. 708 s. 166. [in Ukr.]
3. Detsentralizatsiya [Decentralization]: Vikipediya; Detsentralizatsiya. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukr.]
4. Matviyenko A. S. Polityko-pravovi zasady detsentralizatsiyi vlady v konteksti administrativnoyi reformy v Ukraini [Political and legal principles of decentralization of power in the context of administrative reform in Ukraine]: avtoreferat dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kan-dydata politychnykh nauk. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/554>. [in Ukr.]
5. Kovalenko, A. (1997) Mistseve samovryaduvannya: pryroda, oznaky, mezhi [Local government: nature, features, boundaries]. *Pravo Ukrainy*. № 2. S. 3-5. [in Ukr.]
6. Detsentralizatsiya. Korotkyy slovnyk politolohichnykh terminiv [Decentralization. A short dictionary of political science terms]. URL: politics.ellib.org.ua. [in Ukr.]
7. Hrytsyak, I. A. (1997) Derzhavne upravlinnya v Ukraini: tsentralizatsiya i detsentralizatsiya [Public administration in Ukraine: centralization and decentralization]. K. : Vyd-vo UADU, C. 55. [in Ukr.]
8. Slukhay, S.V. (2013) Mizhuryadovi transferty: teoriya i praktyka [Intergovernmental transfers: theory and practice]: monohrafiya. K.: Ahrar Media Hrup, s. 422. [in Ukr.]
9. Lelechenko, A.P. (2006) Detsentralizatsiya v systemi derzhavnoho upravlinnya v Ukraini: teoretyko- metodolohichnyy analiz [Decentralization in the system of public administration in Ukraine: theoretical and methodological analysis]: dys... kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.01; Nats. akad. derzh. upr. pry Prezy-dentovi Ukrainy. K., 194 s. [in Ukr.]
10. Derzhavne upravlinnya v Ukraini: tsentralizatsiya i detsentralizatsiya [Public administration in Ukraine: centralization and decentralization]: monohrafiya /kol. avt.;vidp. red. prof. N. R. Nyzhnyk. K.: UADU pry Prezydentovi Ukrainy, 1997. 448 s. [in Ukr.]

SUMMARY

Oleh V. Zolotonosha. Main definitions of decentralization definition. The article explores the scientific approaches to defining decentralization. It is analyzed what decentralization is, what is its purpose. The main possibilities are identified. It is emphasized that the benefits of decentralization are the implementation of differentiated policies, effective mobilization at the local level, namely: increasing interest, building partnerships and social cohesion, gaining experience and creating technical groups at the local level; greater flexibility in decision-making and management; possibility of direct physical control at the local level in addition to documentary control.

The necessity and efficiency of decentralization are substantiated, through the implementation of reforms aimed at increasing the efficiency of activities of both central and local authorities, as well as creating favorable conditions for economic development.

It has been determined that decentralization must necessarily support the functioning of democracy, the proper technical capacity of local self-government and the development of civil society and public organizations.

Keywords: *decentralization, local self-government, public authorities, central authorities, civil society, territorial communities.*

Андрій ТАНЬКО[©]
кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У ГАЛУЗІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

На основі аналізу нормативного законодавства і результатів сучасних адміністративно-правових досліджень розкрито сутність й ознаки адміністративної діяльності Національної поліції в галузі захисту прав і свобод людини в Україні. Проаналізовано загальнотеоретичні положення й основні дефініції в аспекті порушеної проблеми. Становлення системи надання адміністративних послуг розглянуто як пріоритет розвитку соціальної і соціально-правової політики України.

Адміністративну діяльність органів поліції України визначено як державно-владну, підзаконну, організаційно-розпорядчу діяльність, врегульовану нормами адміністративного права, спрямовану на надання поліцейських послуг у галузі захисту інтересів суспільства й держави, забезпечення публічної безпеки й порядку, охорони прав і свобод людини, протидії правопорушенням, надання послуг з допомоги особам, які її потребують. Узагальнено ознаки адміністративної діяльності органів поліції України, а саме: її детермінованість нормами адміністративного права, людиноцентризм, організаційно-розпорядчу й комунікативну природу, соціальну спрямованість, орієнтованість на вимоги чинного законодавства тощо.

Обґрунтовано, що основними шляхами вдосконалення системи поліцейських послуг, як організаційної основи та інструмента адміністративної діяльності Національної поліції, є покращення правової взаємодії людини й держави, захист прав і свобод людини, функціонування правової держави, популяризація роботи служби Національної поліції серед населення. Автор наголошує, що людині, яка уособлює правоохоронну діяльність Національної поліції, надаються більші владні повноваження, ніж іншим громадянам, здійснюючи які така особа представляє державу, що вимагає від поліцейських особливо відповідального ставлення до виконання професійних обов'язків.

Ключові слова: Національна поліція, адміністративна діяльність, адміністративні послуги, права, свободи людини, демократичне суспільство.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна, обираючи орієнтиром міжнародний курс щодо захисту прав і свобод усіх категорій населення на засадах визнання людини найвищою цінністю, взяла на себе зобов'язання щодо встановлення на своїй території демократичного і сенситивного до потреб людини правопорядку, що підтримується в державі через функціонування системи спеціальних державних органів – правоохоронних.

Помітне значення в питаннях забезпечення й захисту прав і свобод людини та громадянина в умовах розбудови людиноцентричної, демократичної, правової держави мають органи Національної поліції України. Служіння суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку на засадах відкритості та прозорості, партнерської взаємодії з населенням – є основним орієнтиром діяльності Національної поліції України, визначеним у Законі України «Про Національну поліцію» (2015). Крім того, особисту безпеку громадян, захист їхніх прав і свобод, представництво законних інтересів фізичних і юридичних осіб, підтримання публічного порядку і безпеки та протидію правопорушенням забезпечує безпосередньо врегульована нормами адміністративного права виконавчо-владна діяльність підрозділів та посадових осіб Національної поліції, що має назву адміністративна діяльність Національної поліції.

Зазначимо, що для виконання покладених на неї завдань поліція вживає заходів реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним процесуальним кодексом України, на підставі та в порядку, визначених Законом «Про Національну поліцію».

Процедури і порядок адміністративної діяльності Національної поліції визнача-

ються такими державними нормативами, як Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» та інші нормативно-правові документи. Правовий статус Національної поліції визначають нормативно-правові акти: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877 щодо затвердження Положення «Про Національну поліцію», Наказ МВС України від 06.11.2015 р. № 1376 «Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції» тощо.

Становлення в Україні системи надання адміністративних послуг, що є сьогодні пріоритетом соціальної і соціально-правової політики України, поширилося на діяльність Національної поліції, забезпечуючи покращення правової взаємодії людини й держави, захист прав і свобод людини, пріоритет функціонування правової держави та її інституцій. Розробка теоретичної основи для популяризації діяльності служби Національної поліції серед населення, зокрема в аспекті надання адміністративних послуг, є сьогодні інноваційною за своєю суттю, оскільки віддзеркалює новий підхід до діяльності поліції як сервісної, а не тільки як правоохоронної служби.

Сучасна адміністративна діяльність Національної поліції є перспективною для вдосконалення соціально-правової взаємодії цієї державної інституції та громадян, але водночас передбачає подолання проблем та викликів щодо впровадження інноваційної в Україні публічно-сервісної діяльності поліції, серед яких найгострішою є необхідність вдосконалення адміністративної діяльності Національної поліції у царині захисту прав і свобод людини в Україні.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Сьогодні вчені-правознавці (М. Андріанов, Ю. Ведерников, В. Гойман, М. Ковальов, М. Криштанович, В. Лазарєв, М. Мельник, О. Негодченко, О. Тюріна, М. Хавронюк, Д. Швець, І. Яковець та ін.) активно досліджують функції та роль правоохоронних органів у контексті розвитку різних видів суспільної і державної діяльності з населенням.

Питання визначення правового й адміністративно-правового статусу правоохоронних органів порушували у своїх працях вітчизняні дослідники, як-от В. Авер'янов, С. Алексєєв, М. Алексейчук, Д. Бахрах, О. Беспалова, В. Білоус, О. Джужа, С. Дубенко, П. Журавльов, Р. Калюжний, С. Карташов, В. Коваленко, В. Колпаков, О. Копан, О. Кузьменко, Н. Матюхіна, В. Олефір, В. Осадчий, А. Савченко, А. Селіванов, В. Сущенко, В. Шакурн й інші.

Науковцями предметно вивчається діяльність органів внутрішніх справ, зокрема в аспекті надання службою поліції адміністративно-правових послуг (А. Банчук, Ю. Біла-Тюріна, А. Бурбій, Д. Денисюк, І. Зозуля, Д. Йосифович, І. Клименко, О. Кузьменко, Д. Ластович, В. Нечаєв, А. Овчаров, О. Проневич, В. Сороко, О. Циганов, С. Шалгунова, В. Якушкін та ін.). Розвідки щодо визначення адміністративно-правових методів роботи державних органів, зокрема й національної поліції, здійснювали О. Бандурка, О. Безпалько, Ю. Битяк, І. Голомоєць, В. Зуй, Т. Коломоєць, А. Комзюк та інші.

Водночас за результатами виконаного аналізу наукових джерел можна стверджувати, що проблема визначення особливостей та умов роботи Національної поліції України щодо захисту прав і свобод людини не може вважатися вичерпаною остаточно в рамках дослідження адміністративного поля правозахисної діяльності.

Мета: на основі аналізу нормативного законодавства і результатів сучасних адміністративно-правових досліджень розкрити сутність й ознаки адміністративної діяльності Національної поліції у царині захисту прав і свобод людини в Україні.

Вклад основного матеріалу. Досліджуючи порушену проблему, необхідно уточнити сучасний погляд на сутність поняття «адміністративна діяльність» загалом. В Енциклопедії сучасної України це поняття тлумачиться як «встановлена законом чи конституцією країни різноманітна розпорядча діяльність органів державного управління, виконавчої влади, керівних органів закладів, підприємств, організацій» [1]. За визначенням, яке надає у Великій українській енциклопедії науковець М. Грай, адміністративна діяльність – «фактичне здійснення органами державної влади своїх цілей та завдань, функцій та методів, що виявляються в різноманітних діях, поведінці державних службовців, їх взаємозв'язках з іншими учасниками управлінських відносин» [2].

Очевидно, що здійснення адміністративної діяльності передбачає наділення певних інституцій та органів державно-владними повноваженнями, отримання ними владної компетенції реалізовувати виконавчо-розпорядчу функцію держави, зокрема у процесі організації і функціонування системи органів виконавчої влади, під час державного

впорядкування різних галузей громадського життя, надання фізичним та юридичним особам різноманітних адміністративних послуг, реалізації та захисту прав і свобод людини в адміністративному порядку тощо.

Слід зауважити, як слушно зазначає О. Безпалова, що всі функції держави мають свій механізм реалізації, основою якого слугує сукупність правових, організаційних, економічних, матеріальних елементів. Система таких елементів обов'язково має бути адекватною тим завданням, що стоять перед державою, та спрямованою на досягнення цілей реалізації відповідних функцій держави [3, с. 35].

Зважаючи на наявну сьогодні необхідність посилення діяльності держави та окремих її інституцій у напрямі захисту прав і свобод людини, однією з провідних стає правоохоронна функція держави – діяльність уповноважених державних органів з установлення й охорони правопорядку, забезпечення точного і повного виконання нормативних розпоряджень усіма громадянами, організаціями та державними органами. На думку Д. Швець, правоохоронна функція держави є комплексним напрямом її діяльності, що об'єднує низку заходів (у тому числі примусових), заснованих на принципах справедливості й ефективності, що спрямовані на безконфліктну реалізацію прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, забезпечення соціальної злагоди, недопущення індивідуальних, колективних і масових порушень законності й правопорядку [4, с. 13–14]. З метою реалізації цієї функції використовуються різні методи, серед яких методи правотворчості та правозастосування (діяльність компетентних органів щодо застосування заходів юридичної відповідальності).

Гарантування особистих прав громадян у відносинах з адміністративними органами є важливим обов'язком правової держави, що зумовлює необхідність посилення вимог до адміністративної діяльності повноважних органів держави, які б, насамперед, захищали суб'єктивні права громадян, забезпечуючи одночасно законність діяльності органів державної влади і, у такий спосіб, сприяючи укріпленню правопорядку й верховенства закону в Україні.

Серед державних органів, яким доручено безпосередню реалізацію правоохоронної функції держави, зокрема і в адміністративно-правовому аспекті, суттєву роль відіграють органи внутрішніх справ. Саме на ці органи покладаються завдання щодо захисту прав і свобод громадян від протиправних посягань, забезпечення громадської безпеки [5, с. 37], що, зі свого боку, закладає основи для формування в населення довіри до цього правоохоронного органу та його законної діяльності, спрямованої, насамперед, на обслуговування громадян у правоохоронній сфері.

Вченими (О. Безпалова, О. Джафарова, В. Сокурченко, В. Троян та ін.) визначено ознаки адміністративної діяльності Національної поліції, за якими ця діяльність відрізняється від адміністративної діяльності інших державних органів влади та від діяльності інших підрозділів поліції (оперативно-розшукового, кримінально-процесуального, судового). Ці ознаки саме й визначають особливості адміністративної діяльності Національної поліції. Серед таких ознак – виконавчо-розпорядчий характер діяльності Національної поліції, що полягає у виконанні законів України, актів, прийнятих главою держави та урядом України з питань захисту прав і свобод громадян, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Ознакою адміністративної діяльності Національної поліції є також державно-владний характер адміністративної діяльності поліції, що полягає у здійсненні покладених на Національну поліцію адміністративно-правових повноважень від імені держави, у межах компетенції, що визначена законами та іншими правовими актами (укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, накази МВС, відповідні інструкції тощо) [6, с. 18–19].

Сьогодні основними завданнями, що постають перед поліцією, є співпраця та комунікація, створення нового іміджу для правоохоронних органів. Робота поліції будуватиметься на принципі *community policing*, тобто на створенні довірливих зв'язків між працівниками поліції й населенням [7, с. 162]. Отже, особливістю адміністративної діяльності Національної поліції стає сьогодні її людиноцентризм та висока комунікативна культура взаємодії з населенням, високий професіоналізм її співробітників.

Наголосимо, що людині, яка уособлює правоохоронну діяльність Національної поліції, надаються більші владні повноваження, ніж іншим громадянам, здійснюючи які така особа представляє державу. Зазначене вимагає від суб'єктів поліцейської діяльності особливо відповідального ставлення до виконання наданих повноважень, вирішення поставлених перед органами поліції завдань. Службові права й обов'язки державних службовців,

особливо поліцейських, мають взаємну спорідненість, яка полягає в тому, що їхні права водночас є обов'язками, тому що вони повинні використовуватися в інтересах служби [8, с. 145]. У статті 19 Закону «Про Національну поліцію» зазначається, зокрема, що в разі вчинення протиправних діянь поліцейські мають кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність перед законом; у статті 28 наголошується, що поліцейські несуть персональну відповідальність (дисциплінарну, адміністративну, кримінальну) за вчинені ними діяння, що призвели до порушень прав і свобод людини, пов'язаних з обробкою інформації тощо [9]. З огляду на це, зазначимо, що суттєвою ознакою адміністративної діяльності Національної поліції є підзвітність та підконтрольність громадськості за результати діяльності у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку.

Такі підвищені вимоги до етичної професійної поведінки фахівця пов'язані з тим, що в діяльності органів внутрішніх справ, особливо в роботі поліції, порівняно з іншими правоохоронними структурами, вирішується найбільша кількість питань, детермінованих необхідністю забезпечення прав і свобод людини. Нагадаємо, що зазначені правозахисні структури, на відміну від інших адміністративно-правових структур держави, безпосередньо перебувають у колі пильної уваги громадян, які з власного життєвого досвіду можуть судити про якість забезпечення державою правозахисних послуг.

Поліцейські, виконуючи адміністративні функції, є як суб'єкти управління (представники влади), яким надано право давати обов'язкові для виконання приписи, вказівки, застосовувати, у необхідних випадках, примусові заходи впливу: адміністративно-попереджувальні (вживаються, коли правопорушення ще не вчинилось, але є підстави вважати, що воно може вчинитись, до них можна віднести, наприклад, заборону чи обмеження руху транспорту або пішоходів, перевірку документів та ін.; припинювальні (коли правопорушення безпосередньо вчиняється – поліцейський зобов'язаний вжити заходів щодо його припинення – зупинка транспортного засобу в разі порушення) [6, с. 20].

Дослідниками в галузі адміністративно-правового захисту населення зазначається, що адміністративна діяльність Національної поліції має організаційний характер, спрямований на виконання завдань та функцій, віднесених до компетенції Національної поліції. Організаційна сутність адміністративної діяльності виражається у спільній цілеспрямованій діяльності відповідних керівників, уповноважених посадових осіб щодо вирішення практичних завдань під час повсякденного виконання ними своїх посадових обов'язків [6, с. 19].

Зважаючи на висловлене вище, акцентуємо, що від ефективності здійснення поліцією адміністративно-правової функції залежить результативність діяльності органів внутрішніх справ й держави загалом, дієвість механізмів захисту й забезпечення прав і свобод громадян в різних сферах життєдіяльності суспільства. Відповідно можемо стверджувати, що правова просвіта й пропаганда верховенства права серед фахівців, громади й широких кіл населення є сьгодні актуальними шляхами забезпечення прав і свобод людини як пріоритету функціонування правової держави та її інституцій. Посилаючись на думку вчених (А. Гетман, Л. Герасіна, О. Данильян та ін.) [10, с. 5], зазначимо, що в умовах національно-культурного відродження України, створення правової держави і демократичного суспільства, інтеграції нашої держави в європейське й світове співтовариство, проблема правового виховання населення зокрема та шляхом перебудови концепції та механізмів надання поліцейських послуг, спрямування їх на превенцію й партнерську взаємодію з громадою набуває найбільш суттєвого значення, передусім у контексті здійснення адміністративно-правової діяльності.

Важливо підкреслити, що безпосереднім об'єктом адміністративно-правової діяльності Національної поліції є громадський порядок та громадська безпека. Адміністративна діяльність Національної поліції – це виконавчо-розпорядча, державно-владна діяльність з організації та здійснення Національною поліцією функцій з охорони публічного порядку, забезпечення публічної безпеки, попередження й припинення правопорушень адміністративно-правовими засобами та надання публічно-сервісних послуг [11, с. 8]. Стрижневе для розуміння спрямованості адміністративної діяльності Національної поліції поняття «публічний порядок» у Законі України «Про Національну поліцію» доповнюється дефініцією «публічна безпека», а також часто вживається в науці та практиці разом із поняттями «громадський порядок» та «громадська безпека», утворюючи єдиний синонімічний ряд.

Під громадським порядком М. Лошицький розуміє постійне дотримання громадянами правил поведінки в громадських місцях (на вулицях, площах, стадіонах, в парках,

гуртожитках, жилих будинках тощо), що забезпечує спокійні умови для суспільно-корисної діяльності людей [12].

Проте, на нашу думку, це поняття може бути розширене. Підтримання громадського порядку згадується в Конституції України в контексті певного обмеження законом, що застосовується в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам гарантій прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34); охорони громадського порядку права на свободу світогляду й віросповідання (стаття 35); національної безпеки та громадського порядку права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36) [13]. Отже, громадська безпека тлумачиться як ситуація захищеності інтересів людини, суспільства й держави від певної соціальної небезпеки, негативного впливу віктимних криміногенних обставин, стихійних лих, катастроф, аварій і пожеж, епідемій та інших надзвичайних ситуацій. Підтримання громадського порядку забезпечує захист найвищої соціальної цінності в Україні – людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки, а крім того, збереження громадського спокою, створення умов для нормального існування і розвитку громади [14, с. 60].

Однією із особливостей адміністративної діяльності Національної поліції є її профілактична спрямованість, яка здійснюється патрульною службою, підрозділами ювенальної превенції, дільничними офіцерами поліції, підрозділами з контролю за обігом у сфері дозвільної системи, відділами забезпечення масових заходів, із застосуванням певних засобів, що створюють належні умови для розвитку нормальних відносин у сфері охорони публічного порядку та публічної безпеки на території обслуговування, суворого дотримання законодавства, попередження його порушень [6, с. 20].

Наголосимо, що Національна поліція має певний адміністративно-правовий статус, що в наукових джерелах тлумачиться як сукупність визначених нормативно-правовими актами України цілей, завдань, структурно-організаційних і компетенційних елементів, спрямованих на забезпечення прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку, а також надання в межах, визначених законом, послуг особам [15, с. 34].

Під видами адміністративної діяльності Національної поліції розуміють сукупність взаємодіючих організаційних складників (внутрішнього та зовнішнього), які відрізняються між собою за характером суспільних відносин, що є предметом регулювання; за конкретними завданнями та функціями, які виконують відповідні служби, підрозділи та поліцейські під час службової діяльності [6, с. 35].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що становлення в Україні системи надання адміністративних послуг є сьогодні пріоритетом соціальної і соціально-правової політики України. Адміністративна діяльність органів поліції України є державно-владною, підзаконною, організаційно-розпорядчою діяльністю, врегульованою нормами адміністративного права. Її метою є надання поліцейських послуг у галузях охорони прав і свобод людини, захисту інтересів суспільства й держави, забезпечення публічної безпеки і порядку, протидії злочинам та іншим правопорушенням, надання послуг з допомоги особам, які їй потребують. Крім того, адміністративна діяльність забезпечує впорядкування внутрішньосистемних поліцейських відносин і забезпечення чіткої організації та функціонування всієї системи підрозділів і служб Національної поліції України.

Ознаками адміністративної діяльності органів поліції України є її детермінованість нормами адміністративного права, державно-владний характер, людиноцентризм, організаційно-розпорядча й комунікативна природа, соціальна спрямованість, підзаконність та орієнтованість на вимоги чинного законодавства і відповідність йому тощо.

Удосконалення системи поліцейських послуг як організаційної основи та інструмента адміністративної діяльності Національної поліції забезпечить покращення правової взаємодії людини і держави, захист прав і свобод людини, функціонування правової держави, популяризацію роботи служби Національної поліції серед населення.

На нашу думку, детальне дослідження змісту і форм адміністративної діяльності Національної поліції, як важеля пропаганди верховенства права серед населення, є перспективним напрямом подальшої роботи.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія Сучасної України. Вебверсія. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42668.
2. Грай М. П. Адміністративна діяльність. Велика українська енциклопедія. URL:

https://vue.gov.ua/Адміністративна_діяльність.

3. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. 544 с.
4. Швець Д. В. Захист прав і свобод людини та громадянина – пріоритет діяльності Національної поліції України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доповідей круглого столу. Харків, 2017. С. 13–15.
5. Криштанович М. Діяльність ОВС щодо захисту прав і свобод людини як важлива умова забезпечення національної безпеки України. *Науковий вісник*. 2013. Вип. 12. С. 34–38.
6. Сокурєнко В. В. Адміністративна діяльність органів поліції України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 432 с.
7. Любова Н. О. Діяльність поліції щодо повернення довіри населення та налагодження зв'язків з громадськістю. *Актуальні проблеми охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки в сучасних умовах* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Дніпропетровськ : Дніпр. держ. ун-т вн. справ, 2015. С. 162–165.
8. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. Луцьк : Вежа, 2000. 558 с.
9. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
10. Гетьман А. П., Герасіна Л. М., Данильєв О. Г. Правове виховання в сучасній Україні : монографія. Харків : Право, 2010. 368 с.
11. Глуховець В. А. Адміністративна діяльність Національної поліції : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 248 с.
12. Лошицький М. В. Адміністративно-правові відносини в сфері охорони громадського порядку : монографія. Київ, 2017. 158 с.
13. Конституція України. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>
14. Настюк В. Я. Щодо розуміння громадського порядку. *Проблеми охорони громадського порядку* : зб. наук. праць за матеріалами регіон. круглого столу. Харків, 2015. С. 59–65.
15. Катрич Д. К. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України: поняття і зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2016. Вип. 36(2). С. 31–35.

Надійшла до редакції 12.05.2020

References

1. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Vebversiiia. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42668. [in Ukr.].
2. Hrai, M. P. Administratyvna diialnist [Administrative activities]. Velyka ukrainska entsyklopediia. URL: https://vue.gov.ua/Administratyvna_diialnist. [in Ukr.].
3. Bezpalova O. I. Administratyvno-pravovyi mekhanizm realizatsii pravookhoronnoi funktsii derzhavy [Administrative and legal mechanism for implementing the law enforcement function of the state] : monohrafiia. Kharkiv : Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2014. 544 s. [in Ukr.].
4. Shvets, D. V. (2017) Zakhyst prav i svobod liudyny ta hromadianyna – priorytet diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy [Protection of human and civil rights and freedoms is a priority of the National Police of Ukraine]. *Pravookhoronna funktsiia derzhavy: teoretyko-metodolohichni ta istoryko-pravovi problemy : tezy dopovidei kruhloho stolu*. Kharkiv. S. 13–15. [in Ukr.].
5. Kryshchanovych, M. (2013) Diialnist OVS shchodo zakhystu prav i svobod liudyny yak vazhlyva umova zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [The activities of the police to protect human rights and freedoms as an important condition for ensuring the national security of Ukraine]. *Naukovyi visnyk*. Vyp. 12. S. 34–38. [in Ukr.].
6. Sokurenko, V. V. (2017) Administratyvna diialnist orhaniv politsii Ukrainy [Administrative activity of police bodies of Ukraine] : pidruchnyk. Kharkiv : KhNUVS,. 432 s. [in Ukr.].
7. Liubova, N. O. (2015) Diialnist politsii shchodo povernennia doviry naseleennia ta nalahodzhenia zviazkiv z hromadskistiu [Police work to restore public confidence and public relations]. *Aktualni problemy okhorony hromadskoho poriadku ta zabezpechennia hromadskoi bezpeky v suchasnykh umovakh* : materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. Dnipropetrovsk : Dnipro. derzh. un-t vn. sprav. S. 162–165. [in Ukr.].
8. Malynovskiy, V. Ya. (2000) Derzhavne upravlinnia [Governance] : navch. posib. Lutsk : Vezha. 558 s. [in Ukr.].
9. Pro Natsionalnu politsiiu [About the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. № 580-VIII. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>[in Ukr.].
10. Hetman, A. P., Herasina, L. M., Danylian, O. H. (2010) Pravove vykhovannia v suchasni Ukraini [Legal education in modern Ukraine] : monohrafiia. Kharkiv : Pravo. 368 s. [in Ukr.].
11. Hlukhovec, V. A. (2017) Administratyvna diialnist Natsionalnoi politsii [Administrative activities of the National Police] : navch. posib. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vn. sprav. 248 s. [in Ukr.].
12. Loshytskyi M. V. Administratyvno-pravovi vidnosyny v sferi okhorony hromadskoho poriadku [Administrative and legal relations in the field of public order] : monohrafiia. Kyiv, 2017. 158 s. [in Ukr.].
13. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> [in Ukr.].
14. Nastyuk V. Ya. Shchodo rozuminnia hromadskoho poriadku. Problemy okhorony hromadskoho poriadku [Regarding the understanding of public order] : zb. nauk. prats za materialamy re-

hion. kruhloho stolu. Kharkiv, 2015. S. 59–65. [in Ukr.].

15. Katrych D. K. Administratyvno-pravovyi status Natsionalnoi politsii Ukrainy: poniattia i zmist [Administrative and legal status of the National Police of Ukraine: concept and content]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya : Pravo. 2016. Vyp. 36(2). S. 31–35. [in Ukr.].

SUMMARY

Andriy V. Tan'ko. Administrative activities of the National police in the field of human rights and freedoms protection in Ukraine. The article bases on the analysis of normative legislation and results of modern administrative and legal researches and reveals the essence and features of administrative activity of the National police in the field of human rights and freedoms protection in Ukraine. It is analyzed the general theoretical provisions and basic definitions of the problem. It is considered the establishment of providing administrative services system as a priority for the development of the social and social-legal policy of Ukraine.

Administrative activity of the Ukrainian police is defined as state power, by-law, organizational and administrative activity, regulated by the rules of administrative law, aimed at providing police services in the fields of public and state interests' protection, ensuring public security and order, human rights and freedoms protection, counteracting offenses, providing assistance to those who need it. The features of administrative activity of the Ukrainian police summarized as follows: its determination by the norms of administrative law, human-centrism, organizational-administrative and communicative nature, social orientation, orientation to the requirements of the current legislation, etc.

It is substantiated that the main ways to improve the system of police services as an organizational basis and instrument of administrative activity of the National police are the follows: to improve the legal interaction between the individual and the state, human rights and freedoms protection, the functioning of the rule of law, and to promote the work of the National police among the population. The author emphasizes that the person who embodies the law enforcement activities of the National police is given greater powers than other citizens to represent the state, which requires the police to take a particularly responsible attitude towards the performance of their professional duties.

Keywords: National police, administrative activity, administrative services, rights, human freedoms, democratic society.

УДК 342.95+351.74

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-98-105

Денис САВЧУК®

директор коледжу

(Кам'янець-Подільський податковий інститут)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ

Досліджено питання нормативно-правового забезпечення застосування примусу уповноваженими суб'єктами, а також підстави застосування заходів примусу такими органами. За результатами виконаного дослідження зроблено висновок, що правове регулювання діяльності правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу здійснюється певною системою законодавства, що складається із великої кількості нормативних актів, які відрізняються один від одного багатьма ознаками та являє собою ієрархічну систему, що базується насамперед на Конституції України.

У статті висловлено думку, що у досліджуваній проблематиці відображається протистояння публічного і приватного інтересу, яке вирішується за допомогою універсального принципу пропорційності. Саме у такий спосіб здійснено і правове регулювання, де законодавець диференційовано підходить до спричинення шкоди внаслідок застосування сили.

Ключові слова: примус, заходи примусу, правове регулювання, підстави застосування, правові підстави, фактичні підстави, правоохоронні органи.

Постановка проблеми. Питання належного нормативно-правового забезпечення застосування примусу уповноваженими суб'єктами є питанням надзвичайно важливим, оскільки такі заходи: чи то фізичного впливу (сили), чи спеціальних засобів, чи вогнепа-

© Савчук Д.А., 2020

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0002-3820-9323>

savchukdenis8888@gmail.com

льної зброї поготів найчастіше пов'язані із завданням шкоди громадянину. Це суттєво зачіпає права та інтереси особи як людини, незважаючи на те, що ця людина є, переважно, правопорушником. А відповідно права та свободи людини і громадянина належать до найвищих цінностей, що охороняються як міжнародним правом, так і національним законодавством будь-якої держави.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Цій проблематиці у вітчизняній правовій науці було присвячено низку праць, над нею продовжує працювати велика кількість дослідників. Одночасно серед фундаментальних варто виділити працю Ю. В. Бауліна «Обстоятельства, исключющие преступность деяния», що містить вихідні методологічні позиції сучасних досліджень.

Протягом останнього десятиліття завдяки суттєвим змінам в організації і діяльності правоохоронних органів нашої держави, відбулися суттєві зміни й у правовому регулюванні застосування ними заходів примусу. У зв'язку із цим **метою** статті є дослідження теоретичної основи підстав застосування заходів примусу та їх сучасне нормативне врегулювання.

Вклад основного матеріалу. У сучасному світі як міжнародне право, так і національне законодавство будь-якої держави визнає за можливе застосування заходів примусу для забезпечення правопорядку та безпеки. Не винятком є й Україна, що в законодавстві закріпила повноваження на застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу, також визнала це застосування за необхідне, правомірне і, нарешті, як таке, що заохочується, оскільки відповідає інтересам суспільства і держави [1, с. 12].

З першого погляду може скластися хибна думка про пряму розбіжність інтересів людини, з одного боку, та інститутів державної влади з іншого. Водночас у цьому відображається протистояння публічного і приватного інтересу, яке вирішується за допомогою універсального принципу пропорційності. Як досліджується у відповідній науковій літературі, зміст принципу пропорційності розкривається через «субпринципи» придатності, необхідності, співмірності, які також називають критеріями тесту на пропорційність [2, с. 51]. Стосовно предмету саме цього дослідження, то принцип пропорційності вимагає визначення законом повноважень органів владних суб'єктів щодо втручання у права, свободи та інтереси об'єктів впливу та співмірної реалізації цих повноважень залежно від конкретних обставин справи, які забезпечили б необхідний баланс між інтересами влади, громади, юридичних осіб та окремих громадян. Відповідно, передбаченість законом, тобто нормою права, повноважень органів владних суб'єктів щодо втручання у права, свободи та інтереси приватних осіб і застосування заходів примусу – є вихідною методологічною позицією нашого дослідження.

Правове регулювання діяльності правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу здійснюється певною системою законодавства, яка складається із великої кількості нормативних актів, які відрізняються один від одного багатьма ознаками: назвою, юридичною силою, порядком прийняття тощо. Ця система законодавства є ієрархічною системою, що базується (причому не формально) насамперед на Конституції України. Зокрема, Закон «Про Національну поліцію» визначає, що у своїй діяльності поліція керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами (стаття 3). Закон України «Про національну гвардію України» визначає, що Національна гвардія України у своїй діяльності керується Конституцією України, цим та іншими законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами (стаття 4).

Система законодавства щодо застосування примусу базується, зокрема, на нормах Розділу II Конституції України [3], які закріплюють основні конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Мова йде про положення ст. 27 Конституції: ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави захищати життя людини. Також про охорону гідності людини статтею 28 Конституції: ніхто не може бути

підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поведженню чи покаранню. Положення статті 29 Конституції визначають, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Також кожному гарантується недоторканність житла, хоча не виключена можливість у невідкладних випадках проникнення до житла чи до іншого володіння особи, що встановлюється положеннями статті 30 Конституції. І, нарешті, держава оберігає майнові права громадян, що так само передбачено конституційними положеннями статті 41 Конституції, де визначено, що право приватної власності є непорушним.

Проте варто погодитися із думкою, що роль Конституції України як першоджерела права не зводиться до прямого регулювання адміністративно-правових відносин. Конституційні норми передбачають видання окремих законів [4, с. 56]. Саме вони посідають провідне місце серед актів, якими здійснюється правове регулювання застосування заходів примусу органами внутрішніх справ. Причому їх значення в розбудові правової держави має постійно зростати, оскільки принцип верховенства права неможливо зреалізувати без забезпечення законності (верховенства закону). Законність виявляється, передусім, у суворій відповідності законам всіх інших нормативних актів, які в ієрархічній системі займають нижчі щаблі, оскільки саме закони, не враховуючи Конституції, мають найвищу юридичну силу. Принцип вищості закону прямо не визначений у Основному законі, однак він впливає зі змісту її окремих положень. Наприклад, відповідно до конституційних положень, що регулюють повноваження Кабінету Міністрів України, уряд у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України та видає у межах своєї компетенції постанови і розпорядження (ч. 3 ст. 113).

Законами регулюються найбільш значущі та принципові питання державного і суспільного життя, їх норми становлять серцевину, фундамент формування і розвитку інших правових норм. Зважаючи на зміст ч. 2 ст. 19 Конституції України, закони України є основним видом нормативного акта (після Конституції), яким мають керуватися у своїй діяльності органи державної влади. Наголошуючи на значенні закону в системі правового регулювання, необхідно мати на увазі, що термін «закон» у цьому разі вживається як узагальнююче поняття. Вислів «законами України» необхідно розуміти у широкому сенсі, тобто як систему усіх наявних юридичних актів. У іншому разі це означало б, що посадові і службові особи можуть порушувати вимоги щодо власної компетенції, сформульовані, скажімо, у підзаконних юридичних актах, наприклад у постановах Кабінету Міністрів України [5, с. 69].

Серед законів, які врегульовують питання застосування заходів примусу правоохоронними органами, слід назвати Закони України «Про Національну поліцію» [6], «Про Національну гвардію України» [7], «Про попереднє ув'язнення» [8], «Про Службу безпеки України», «Про Державну прикордонну службу України» [9], «Про оперативнорозшукову діяльність» [10], «Про Державне бюро розслідувань» [11], «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» [12]. Крім того, вказані повноваження надаються Кримінально-виконавчим кодексом України.

Слід зазначити, що на рівні законів України правові підстави застосування примусу працівниками правоохоронних органів закріплені в гіпотезах норм тільки окремих нормативних актів – це Закони України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», а також Кримінально-виконавчий кодекс України. Тобто регулювання повноважень щодо застосування заходів фізичного примусу здійснюється виключно або переважно вказаними законами. Решта ж законів, хоча і надають право працівникам правоохоронних органів застосовувати силу, є такими, що містять бланкетні норми, які для з'ясування правових підстав цього застосування відсилають до вищезазначених трьох нормативних актів, переважно до Закону України «Про Національну поліцію».

На сьогодні уряд України також частково бере участь у формуванні нормативної бази з питань застосування правоохоронними органами заходів адміністративного примусу. Зокрема, це затверджені постановою Кабінету Міністрів України Перелік спеціальних засобів, що застосовуються військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань, Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань. У них встановлюється єдиний для України вичерпний перелік зазначених засобів, дозволених до застосування військовослужбовцями Національної гвардії, детально визначається процесуальний порядок цього застосування.

Цікавим є у цьому контексті підзаконний акт Вищої ради правосуддя щодо затвердження Положення про Службу судової охорони [13], яким визначено повноваження відповідного органу стосовно підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів та установ системи правосуддя, виконання функцій щодо державного забезпечення особистої безпеки суддів та членів їхніх сімей, працівників суду, забезпечення у суді безпеки учасників судового процесу тощо.

Невелика кількість правових норм, які регулюють діяльність правоохоронних органів щодо застосування заходів примусу, міститься у відомчих нормативних актах, зокрема, актах Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації державної прикордонної служби України. Наприклад, Інструкція про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, затверджена наказом Адміністрації Держкордонслужби [14].

Однак слід зазначити, що у нормотворчій діяльності центральних органів виконавчої влади, зокрема Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України, не встановлюються та не можуть встановлюватися правові підстави застосування примусу працівниками правоохоронних органів. Правові підстави застосування примусових заходів врегульовані на рівні законів, воно не є відомчою прерогативою жодного міністерства чи іншого органу виконавчої влади.

Проблема застосування заходів примусу правоохоронними органами безпосередньо пов'язана зі встановленням у законі обсягу і меж застосування заходів правового впливу, а відтак і зміцненням законності, забезпеченням прав і свобод громадян [15, с. 51]. А необхідність наукового дослідження підстав застосування примусу правоохоронними органами має надзвичайно важливе значення, адже воно можливе лише за наявності достатніх, передбачених законом, умов.

Кожний випадок застосування примусу має хоча й комплексну, але ж одну підставу застосування. Водночас елементи цієї єдиної, комплексної підстави іноді зручно іменувати нарізно, а саме правовою та фактичною підставами, які зі свого боку мають власні характеристики.

Насправді, правова підстава виділяється окремо й іменується правовою, тому що вказані явища, події і вчинки за загальним правилом прямо передбачені та охарактеризовані в нормах права як одні з підстав обставин, що розглядаються [16, с. 153]. Правова підстава являє собою різноманітні чинники об'єктивної дійсності, що загрожують заподіянням шкоди або фактично її заподіюють. Іншими словами, у ролі правової підстави є певна небезпека, тобто спроможність заподіювати або викликати якусь шкоду правоохоронюваним інтересам.

Стосовно питання нормативного визначення правових підстав застосування заходів примусу правоохоронними органами, то, як зазначено вище, вони закріплені в гіпотезах норм тільки окремих нормативних актів – це Закони України «Про Національну поліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» а також Кримінально-виконавчим кодексом України. Решта нормативних актів, зокрема й закони, про які вже йшлося, хоча й закріплюють право правоохоронних органів щодо застосування примусу, однак є такими, що містять бланкетні норми, які для з'ясування правових підстав цього застосування відсилають до вищезазначених нормативних актів.

Тому тут слід проаналізувати правові підстави застосування заходів примусу різними правоохоронними органами. Відповідно до ст. 44 Закону України «Про національну поліцію» поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб, припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом. Закон України «Про національну поліцію» у ст. 15, 16 так само врегулював підстави застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї.

Наприклад, інший Закон України «Про попереднє ув'язнення» у ч. 4 та 10 ст. 18 містить спільний перелік правових підстав застосування примусу у місцях попереднього ув'язнення. Працівники місць попереднього ув'язнення мають право застосувати заходи фізичного впливу і спеціальні засоби, зокрема прийоми рукопашного бою, наручники, гумові палиці, гамівні сорочки, сльозоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволі-

каючої дії, водомети, бронемашини та інші технічні засоби, а також використовувати службових собак для припинення фізичного опору, для припинення насильницьких дій, для припинення безчинства, для подолання протидії законним вимогам адміністрації.

Як видно з наведеного вище переліку норм права, що складають правову основу застосування примусових заходів, ці правовідносини регулюються нормами адміністративного, кримінально-процесуального та виправно-трудового права. Але розташування норм у різних галузях законодавства не впливає на визначення виду правовідносин, які ними регулюються, а саме охоронних правовідносин як комплексної сукупності галузевих норм і принципів, які передбачають державний примус за вчинення правопорушення [17, с. 72]. Головним чинником у цьому разі є зміст диспозицій певних норм права, які приписують правоохоронним органам здійснення дій щодо припинення протиправних дій з вимушеним заподіянням шкоди правопорушнику.

Крім юридичної підстави застосування заходів примусу, як вже було сказано вище, існує також і фактична підстава, яка визначається тією обстановкою, що складається під час усунення зазначеної небезпеки. З погляду етимології термін «обстановка» означає сукупність умов, у яких що-небудь відбувається [18, с. 52]. Іншими словами, з одного боку, є джерело небезпеки у вигляді діянь правопорушника і з іншого – конкретний працівник правоохоронного органу, який повинен усунути цю небезпеку. Стосовно нашого випадку, «обстановка» – це становище на місці застосування заходів примусу з урахуванням: а) об'єктивних чинників: характеру місцевості, взаємного розташування на ній протиборчих сторін, кліматичних умов, часу доби тощо; б) особистих можливостей працівника правоохоронного органу: статі, віку, фізичних сил, якості професійних навичок, наявності засобів усунення небезпеки тощо; в) динамічного співвідношення сил і засобів працівника правоохоронного органу з джерелом небезпеки (кількістю правопорушників, їх озброєнням, фізичною силою).

Безперечно, що в деяких ситуаціях становище працівника правоохоронного органу може бути відносно вигідним з позиції наявності у нього можливостей щодо усунення небезпеки. В інших же випадках він може, навпаки, опинитись у скрутному становищі, коли його можливості щодо усунення небезпеки будуть дещо проблематичними, часто недостатніми, неспіврозмірними з об'єктивними характеристиками джерела небезпеки. Отже, обстановка, у якій працівник правоохоронного органу застосовує заходи примусу, може бути поділена на два види: відносно сприятлива і несприятлива. Виділення цих видів обстановки є другим чинником, що важливий у разі визначення меж заподіяння шкоди правопорушникові з метою усунення небезпеки.

При відносно сприятливій обстановці ця шкода певним чином повинна бути обмежена тим необхідним мінімумом, що був явно достатній для усунення небезпеки. І навпаки, при несприятливій обстановці заподіяна шкода може бути значно більшою, обмеженою тільки вимогою явно не перевищувати ту гіпотетичну шкоду, яку спроможна була б заподіяти потенціально небезпеку правоохоронюваним інтересам. Викладене дозволяє зробити висновок, що межі заподіяння шкоди працівником правоохоронного органу під час застосування заходів примусу повинні бути співрозмірними з двома чинниками: по-перше, з потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам (правовою підставою), по-друге, з тією обстановкою, у якій опинився суб'єкт застосування примусу під час усунення зазначеної небезпеки (фактичною підставою).

Очевидно, ці два чинники у поєднанні є нічим іншим, як комплексною за своєю суттю підставою заподіяння шкоди правопорушникові. І дії працівників правоохоронних органів тільки тоді будуть морально виправданими та дозволені правом, якщо шкода, яку вони заподіяли, буде співрозмірною одночасно з обома чинниками тієї причини, яка змусила її нанести, тобто з підставою завдання шкоди.

У цій комплексній підставі застосування заходів примусу правова підстава відіграє вирішальну роль, що певним чином впливає і на межі шкоди, яка заподіюється об'єкту застосування сили. Наявна залежність полягає в тому, що ця шкода повинна відповідати, бути співрозмірною і явно не перевищувати, передусім, правову підставу. Оскільки ця підстава є потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам, то й шкода, яка заподіюється з метою її усунення, не може бути явно більш суттєвою, ніж потенціал цієї небезпеки. Іншими словами, «правова підстава визначає межу максимально допустимої шкоди, яка ні за яких обставин не може бути перевищеною без ризику вийти за рамки правомірності застосування сили» [16, с. 188–189].

Законодавство України теж диференційовано підходить до спричинення шкоди

внаслідок застосування сили. Ось декілька цитат: «Застосування малогабаритного під-ривного пристрою для відкриття приміщень є виправданим, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам та інтересам, є меншою, ніж шкода, яку вдалося відвернути» (ч. 5 ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію»); «Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки з метою заподіяння особі такої шкоди, яка є необхідною і достатньою в такій обстановці, для негайного відвернення чи припинення збройного нападу» (ч. 7 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію»); «У разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони мають зводитися до завдання якнайменшої шкоди здоров'ю правопорушників (ч. 3 ст. 18 Закону України «Про попереднє ув'язнення»). З наведених нормативних актів чітко видно прагнення обмежити заподіяння шкоди лише тим мінімумом, який дійсно є необхідним та достатнім для досягнення передбачених у законі суспільно корисних цілей. Заподіяння ж шкоди, яка виходить за цей мінімум, протиправне.

Висновки. Отже, правові підстави застосування примусу працівниками правоохоронних органів закріплені в гіпотезах норм тільки окремих нормативних актів – це Закони України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію», «Про попереднє ув'язнення», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», а також Кримінально-виконавчий кодекс України. Решта ж законів, хоча і надають право працівникам правоохоронних органів застосовувати силу, є такими, що містять бланкетні норми, які для з'ясування правових підстав цього застосування відсилають до вищезазначених трьох нормативних актів, переважно до Закону України «Про Національну поліцію».

Крім того, межі заподіяння шкоди працівником правоохоронного органу під час застосування заходів примусу повинні бути співрозмірними з двома чинниками: по-перше, з потенціалом небезпеки, що загрожує правоохоронюваним інтересам (правовою підставою), по-друге, з тією обстановкою, у якій опинився суб'єкт застосування примусу під час усунення зазначеної небезпеки (фактичною підставою). Очевидно, ці два чинники у поєднанні є нічим іншим, як комплексною за своєю суттю підставою заподіяння шкоди правопорушникові. І дії працівників правоохоронних органів тільки тоді будуть морально виправданими та дозволені правом, якщо шкода, яку вони заподіяли, буде співрозмірною одночасно з обома чинниками тієї причини, яка змусила її нанести, тобто з підставою завдання шкоди. Саме у такий спосіб здійснено й правове регулювання, де законодавець диференційовано підходить до спричинення шкоди внаслідок застосування сили.

Список використаних джерел

1. Бандурка А. М., Горбачев А. В. Оперативно-розсыскная деятельность: правовой анализ. Киев : РИО МВД Украины, 1994. 160 с.
2. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 49–55.
3. Конституція України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. Галуцько В., Діхтєвський П., Кузьменко О., Стеценко С. Адміністративне право України. Повний курс : підручник. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
5. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право : навч. посіб. / за заг. ред. Р. С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
6. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
7. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014. № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
8. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12>
9. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 р. № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15>
10. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>
11. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 р. № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>
12. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 р. № 3099-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14>
13. Про затвердження Положення про Службу судової охорони : Рішення Вищої ради правосуддя від 04.04.2019 р. № 1051/0/15-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1051910-19>
14. Про затвердження Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України : наказ Адміністрації Держкордонслужби від 21.10.2003 р. № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03>

15. Бандурка О. М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції : дис. ... канд. юрид. наук. Харків : Укр. Юрид. Академія, 1994. 158 с.
16. Баулін Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков : Основа, 1991. 360 с.
17. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
18. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Вид-во «Аконіт», 1998. Т. 3 : ОБЕ-РОБ. 927 с.

Надійшла до редакції 12.05.2020

References

1. Bandurka A. M., Gorbachev A. V. Operativno-rozysknaya deyatelnost: pravovoj analiz [Detective and search activity: legal analysis]. Kiev : RIO MVD Ukraine, 1994. 160 s. [in Rus.].
2. Pohrebniak S. Pryntsyp proporsiiosti u sudovii diialnosti [The principle of proportionality in judicial activity]. *Filosofii prava i zahalna teoriia prava*. 2012. № 2. S. 49–55. [in Ukr.].
3. Konstytutsiya Ukrainy vid 28.06.1996. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine of June 28, 1996. № 254k / 96-BP]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukr.].
4. Halunko V., Dikhtievskiy P., Kuzmenko O., Stetsenko S. Administratyvne pravo Ukrainy. Povnyi kurs [Administrative law of Ukraine.] : pidruchnyk. Kherson : OLDI-PLIUS, 2018. 446 s. [in Ukr.].
5. Melnyk R. S., Bevzenko V. M. Zahalne administratyvne pravo [General administrative law] : navch. posib. / za zah. red. R. S. Melnyka. Kyiv : Vaite, 2014. 376 s. [in Ukr.].
6. Pro Natsionalnu politsiiu [About the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> [in Ukr.].
7. Pro Natsionalnu hvardiiu Ukrainy [About the National Guard of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.03.2014. № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> [in Ukr.].
8. Pro poperednie uviaznennia [About pre-trial detention] : Zakon Ukrainy vid 30.06.1993 r. № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12> [in Ukr.].
9. Pro Derzhavnu prykordonnuu sluzhbu Ukrainy [About the State Border Guard Service of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 03.04.2003 r. № 661-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15> [in Ukr.].
10. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist [About operative-search activity] : Zakon Ukrainy vid 18.02.1992 r. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> [in Ukr.].
11. Pro Derzhavne biuro rozsliduvan [About the State Bureau of Investigation] : Zakon Ukrainy vid 12.11.2015 r. № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> [in Ukr.].
12. Pro Viiskovu sluzhbu pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [About the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 07.03.2002 r. № 3099-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14> [in Ukr.].
13. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Sluzhbu sudovoi okhorony [On approval of the Regulations on the Judicial Protection Service] : Rishennia Vyshchoi rady pravosuddia vid 04.04.2019 r. № 1051/0/15-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1051910-19> [in Ukr.].
14. Pro zatverdzhennia Instrukttsii pro zastosuvannia zbroi, boiovoi tekhniky, ozbroiennia korabliv (kateriv), litakiv i vertolotiv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [About the statement of the Instruction on use of the weapon, military equipment, the armament of ships (boats), planes and helicopters of the State frontier service of Ukraine] : nakaz Administratsii Derzhkordonsluzhby vid 21.10.2003 r. № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03> [in Ukr.].
15. Bandurka O. M. Zakhody administratyvnoho prypynennia v diialnosti militsii [Measures of administrative termination in the activities of the police] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv : Ukr. Yuryd. Akademiia, 1994. 158 s. [in Ukr.].
16. Baulin Yu. V. Obstoyatelstva, iskluchayushie prestupnost deyaniya [Criminal circumstances]. Harkov : Osнова, 1991. 360 s. [in Rus.].
17. Kolodii A. M. Pryntsypy prava Ukrainy [Principles of Ukrainian law] : monohrafiia. Kyiv : Yurinkom Inter, 1998. 208 s. [in Ukr.].
18. Novyi tлумачnyi slovnyk ukraïnskoi movy : v 4 t. [New explanatory dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols.] / ukl. V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv : Vyd-vo «Akonit», 1998. T. 3 : OBE-ROB. 927 s. [in Ukr.].

SUMMARY

Denys A. Savchuk. Legal regulation and grounds for the use of coercive measures by law enforcement bodies of Ukraine. The issue of regulatory and legal support for the use of coercion by authorized entities, as well as the grounds for the application of coercive measures by such bodies have been studied.

According to the results of the study, it is concluded that the legal regulation of law enforcement agencies to apply coercive measures is carried out by a certain system of legislation, consisting of a large number of regulations that differ from each other in many ways and is a hierarchical system based primarily on the Constitution of Ukraine. At the same time, the legal grounds for the use of coercion by law enforcement officers are enshrined in the hypotheses of the norms of only certain regulations - the Laws of Ukraine "On the National Police", "On the National Guard", "On Pre-trial Detention", "On the Military Law Enforcement Service in Armed Forces of Ukraine" as well as the Criminal Executive Code of Ukraine. The rest of the laws, although giving law enforcement officers the right to apply force, contain

blanket rules that refer to the above three regulations to clarify the legal basis for their application, mainly to the Law on the National Police.

It is also determined that the limits of harm caused by a law enforcement officer during the application of coercive measures must be commensurate with two factors: first, with the potential for danger to law enforcement interests (legal basis), and secondly, with the situation in which turned out to be the subject of coercion during the elimination of the specified non-security (factual basis). These two factors, combined, are nothing more than a complex basis of harm to the offender. And the actions of law enforcement officers will only be morally justified and permitted by law if the damage they caused is commensurate with both factors of the cause that caused it, ie the reason for the damage.

The article expresses the opinion that the researched issues reflect the opposition of public and private interest, which is solved using the universal principle of proportionality. It is in this way that the legal regulation is carried out, where the legislator approaches the infliction of harm as a result of the use of force in a differentiated manner.

Keywords: coercion, coercive measures, legal regulation, grounds for the use, legal grounds, factual grounds, law enforcement agencies.

УДК 351.75

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-105-109

Світлана РИЖКОВА ©
інспектор сектору превенції
(Шевченківський ВП Дніпровського
ВП ГУНП в Дніпропетровській області)

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ЧЛЕНІВ ГРОМАДСЬКИХ ФОРМУВАНЬ ОРГАНАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Визначено сучасні проблеми правової та спеціальної підготовки кандидатів та членів громадських формувань органами Національної поліції. Досліджено стан та міжнародний досвід стосовно цього питання. Запропоновано удосконалення правового забезпечення підготовки членів громадських формувань органами Національної поліції, а саме обґрунтована необхідність прийняття відомчого нормативно-правового акта МВС (Інструкції) щодо встановлення вимог професійної правової та спеціальної підготовки кандидатів та членів громадських формувань у сфері охорони громадського порядку органами Національної поліції.

Ключові слова: член громадського формування, правова, спеціальна підготовка, нормативно-правовий акт МВС, охорона громадського порядку, профілактика правопорушень, права, свободи людини та громадянина, Національна поліція.

Постановка проблеми. Адміністративно-правовий статус громадських формувань в охороні громадського порядку та державного кордону регламентує Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону». Зазначений закон надає членам громадських формувань право застосовувати заходи превентивного характеру до правопорушників, складати протоколи про адміністративні правопорушення, застосовувати в установленому порядку заходи фізичного впливу, спеціальні засоби захисту. Доставляти до органів Національної поліції, в підрозділи Державної прикордонної служби України, штаб громадського формування з охорони громадського порядку або громадський пункт охорони порядку, приміщення виконавчого органу селищної, сільської ради осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, з метою його припинення, якщо вичерпано інші заходи впливу, встановлення особи порушника, складення протоколу про адміністративне правопорушення у разі неможливості скласти його на місці вчинення правопорушення, якщо складення протоколу є обов'язковим тощо.

Кандидатами, які виявили бажання стати членами громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, можуть бути громадяни України, які досягли 18-річного віку, виявили бажання брати участь у зміцненні правопорядку і в

© Рижкова С.А., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5044-6866>
revord@gmail.com

охороні державного кордону та здатні за своїми діловими, моральними якостями і станом здоров'я виконувати на добровільних засадах взяті на себе зобов'язання [1]. Як правило, ці особи на початку діяльності не мають необхідних правових знань та спеціальних навичок. Наділення їх владними повноваженнями автоматично не робить професійно придатними до виконання вказаних функцій. Цьому їх необхідно навчити.

Важливим у цьому контексті є дотримання законності членами громадських формувань (далі г.ф.), прав і свобод людини та громадянина, дотримання прав на свободу та особисту недоторканність під час забезпечення публічного порядку та безпеки. З огляду на специфіку реалізації членами громадських формувань правоохоронних функцій, актуальними є питання організаційно-правового характеру, пов'язані з підготовкою уповноваженими суб'єктами владних повноважень, які визначені Законом «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону», кандидатів і членів громадських формувань [1].

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Досліджено питання правового забезпечення права громадян на участь в охороні громадського порядку тією чи іншою мірою в різні часи висвітлювались у працях учених-адміністративістів: О. Ф. Андрійко, М. І. Ануфрієва, І. В. Арістова, О. М. Бандурки, Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, І. П. Голосніченко, С. Ф. Денисюка, Є. В. Додіна, А. М. Долгополова, Т. О. Коломоець, Р. А. Калюжного, В. К. Колпакова, Д. С. Каблова, О. В. Кузьменко, А. Т. Комзюка, П. П. Михайленка, В. І. Олефір, О. І. Остапенко, В. П. Петкова, В. К. Шкарупи, О. Н. Ярмиша, Х. П. Ярмакі та ін. Проте потребує вирішення питання організаційно-правового характеру, а саме питання підготовки кандидатів та членів громадських формувань в межах проведення правової та спеціальної підготовки органами Національної поліції, що зумовлює актуальність досліджуваної проблематики.

Метою статті є саме вдосконалення організаційно-правових питань підготовки членів громадських формувань з охорони громадського порядку у сфері профілактики правопорушень та виявлення прогалин нормативно-правового регулювання зазначеного питання.

Виклад основного матеріалу. Кандидат, який виявив бажання стати членом громадського формування, крім фізичних, ділових, моральних якостей та здатності за станом здоров'я виконувати на добровільних засадах взяті на себе зобов'язання, в обов'язковому порядку, відповідно до ст. 12 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону», повинен пройти відповідну правову та спеціальну підготовку у сфері охорони громадського порядку в органах Національної поліції, у сфері охорони державного кордону в підрозділах Державної прикордонної служби України. Після успішного проходження навчання, кандидат у члени громадського формування отримує в органі місцевого самоврядування посвідчення члена громадського формування та нарукавну пов'язку, зразки яких затверджуються Кабінетом Міністрів України. Отже, набуттю адміністративно-правового статусу члена громадського формування передують відповідні етапи відбору та підготовки уповноваженими суб'єктами владних повноважень. Слід зазначити, що проведення підготовки членів зазначених громадських формувань здійснюється у порядку, що встановлюється Міністерством внутрішніх справ за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах охорони державного кордону України.

Велике значення в якісній реалізації етапів навчання кандидатів, членів громадських формувань, відповідно до ст. 15 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону», належить місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування, які спільно з органами Національної поліції, підрозділами Державної прикордонної служби України організують діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону шляхом залучення членів громадських формувань до правового навчання та ознайомлення з формами та методами боротьби з правопорушеннями [1].

Слід зазначити, що свого часу питання організації роботи органів внутрішніх справ із забезпечення взаємодії з населенням та громадськими формуваннями регламентувались наказом МВС України від 23.08.2011 р. № 608 «Про затвердження Інструкції щодо організації роботи органів внутрішніх справ України із забезпечення взаємодії з населенням та громадськими формуваннями з охорони громадського порядку у сфері профілактики правопорушень». Для проходження кандидатами, членами громадських формувань відповідної правової та спеціальної підготовки на уповноважених осіб ОВС покладалась завдання підготовки методичних рекомендацій із визначенням спеціальної

тематики щодо організації роботи громадських формувань, задіяних до охорони громадського порядку та профілактики правопорушень, врегульовувались організаційні питання проведення занять на базі ОВС, покладалась обов'язки в організації навчання членів громадських формувань формам і методам попередження правопорушень, здійснення профілактичної роботи. Про проходження курсів з правової та спеціальної підготовки членам громадських формувань надавались довідки встановленого зразка.

Однак, відповідно до наказу МВС України від 26 квітня 2019 р. № 333 «Про визнання такими, що втратили чинність, наказів Міністерства внутрішніх справ України», наказ МВС України від 23.08.2011 р. № 608 «Про затвердження Інструкції щодо організації роботи органів внутрішніх справ України із забезпечення взаємодії з населенням та громадськими формуваннями з охорони громадського порядку у сфері профілактики правопорушень» втратив чинність [2].

Отже, з 2019 року по цей час відсутня інструкція, яка б регламентувала питання організації роботи навчання правової та спеціальної підготовки членів громадських формувань органами Національної поліції у сфері охорони громадського порядку. Зазначена проблема потребує вирішення нормативним шляхом, інакше регулювання організаційно-правових аспектів підготовки членів громадських формувань буде знаходитись поза правовим полем.

Водночас, ми згодні з думкою, що велика кількість відомчих адміністративних нормативно-правових актів є свідченням недостатньо високої якості чинних законів, норми яких повинні регламентувати найбільш значущі питання забезпечення належного функціонування правоохоронної сфери та реалізації правоохоронної функції держави [3, с. 37].

На наше переконання, проблема полягає в тому, що Закон «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону» не розкриває суті та змісту понять правової та спеціальної підготовки. Врегулювати зазначену проблему повністю можна тільки завдяки відомчим адміністративним нормативно-правовим актам МВС, які регулюють зазначені напрями діяльності відповідних суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави.

Слід зазначити, що на сьогодні питання реалізації заходів організації та навчання в межах правової та спеціальної підготовки кандидатів та членів громадських формувань з охорони державного кордону здійснюється особовим складом Державної прикордонної служби України та регламентується наказом МВС України від 15.09.2014 р. № 948 «Про затвердження Інструкції про роботу з громадськими формуваннями з охорони державного кордону». Зазначеною Інструкцією визначається права та спеціальна підготовка членів громадських формувань з охорони державного кордону, яких планується залучити до виконання завдань з охорони державного кордону вперше. Підготовка проводиться у формі теоретичних та практичних занять. Чітко зазначені строки підготовки та навчання, які становлять не більше ніж два місяці. Визначені напрями, за якими здійснюється навчання, а саме: права підготовка, яка включає вивчення правових основ діяльності та засади організації громадських формувань, основні завдання, права та обов'язки громадських формувань та їх членів у сфері охорони державного кордону; законодавство України, що регулює режим державного кордону, прикордонний режим, склад адміністративних правопорушень, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України та громадських формувань з охорони державного кордону; порядок в'їзду і перебування громадян України та інших осіб у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі тощо; спеціальна підготовка, яка включає вивчення та порядок застосування членами громадського формування заходів фізичного впливу і спеціальних засобів; тактика дій осіб, що порушують вимоги законодавства України про державний кордон, підстави та порядок перевірки членами громадського формування документів, що посвідчують особу; дії членів громадського формування під час виявлення та затримання осіб, що порушують вимоги законодавства, порядок та вимоги до складання процесуальних документів про адміністративне правопорушення тощо.

Після проходження всіх етапів навчання членів громадських формувань, яких планується залучити до виконання завдань з охорони державного кордону вперше, спеціально утворена комісія, склад якої визначається наказом органу охорони державного кордону, приймає залік. У разі успішного складання заліку членам громадського формування видається довідка встановленого зразка. Не залишається поза увагою питання організації систематичного навчання членів громадських формувань з охорони державного кордону, а саме не менше ніж раз на місяць шляхом проведення спеціальних занять особовим скла-

дом Державної прикордонної служби України, який має необхідну теоретичну підготовку та досвід служби, за місцем роботи, навчання, проживання членів громадського формування або за місцем дислокації підрозділу охорони державного кордону [4].

Отже, на підставі вищезазначеного, для якісної підготовки членів громадських формувань у сфері охорони громадського порядку органами Національної поліції в рамках проведення правової та спеціальної підготовки необхідно розробити та затвердити наказом МВС інструкцію (типову програму з визначенням відповідного тематичного плану, кількості годин для проведення теоретичних та практичних занять), яка б, наприклад, містила розділи: правова підготовка: (адміністративно-правовий статус членів г.ф.; інші правові та законодавчі аспекти в контексті реалізації правоохоронної функції членами г.ф.); фізична: (прийоми самозахисту, самооборони, застосування заходів фізичного впливу і спеціальних засобів); психологічна: (стресостійкість членів г.ф.; питання комунікації з населенням під час виникнення конфліктних ситуацій при проведенні профілактичних заходів, забезпеченні публічного порядку та безпеки); домедична підготовка: (питання надання першої домедичної допомоги потерпілим, огляд потерпілого з метою встановлення ознак станів, які загрожують його життю та здоров'ю) тощо. Доцільно також визначити критерії оцінювання отриманих знань та встановити періодичність проведення таких занять.

До речі, науковий та практичний інтерес становить досвід Естонії, а саме Закон «Про добровільного помічника поліції», який регламентує адміністративно-правовий статус добровільних помічників поліції, в тому числі зазначений закон регламентує призначення та підготовку добровільних помічників поліції та відбір кандидатів у помічники поліцейських. Відповідно до ст. 8 Закону Естонії «Про добровільних помічників поліції», кандидат у помічники поліцейського повинен пройти перший та другий рівень навчання [5]. На першому рівні навчання набуваються базові знання та навички, які необхідні для роботи. Перший рівень передбачає не менше ніж 40 годин навчання. Навчання проводиться у формі аудиторної та самостійної роботи, в неробочий час або у вихідні, або ввечері протягом тижня. Добровільний помічник поліції, який пройшов навчання першого рівня і пройшов іспит, може брати участь у діяльності поліції разом із співробітником поліції. У разі негативного результату складення іспиту кандидат на посаду добровільного помічника поліції має право на дві повторні спроби. Обов'язкове проходження фізичного тесту. Необхідними умовами для навчання на другому рівні є успішне завершення навчання на першому рівні й участь у діяльності поліції не менше ніж 100 годин. Другий рівень (етап) навчання триває не менше ніж 40 годин. Після завершення навчання добровільний помічник поліції набуває відповідних знань і навичок, що дозволяє йому самостійно нести службу. Наприкінці складається іспит. Окрім того, не рідше, ніж раз на календарний рік добровільний помічник поліції проходить підвищення кваліфікації. Департамент поліції і прикордонної охорони організовує підготовку кандидата на посаду добровільного помічника поліції. Навчання може проводити особа з відповідним дозволом, Управління поліції і прикордонної охорони або установи внутрішньої безпеки. Вимоги до підготовки кандидата, а також порядок виконання розрахунків встановлюються відомчим нормативно-правовим актом міністра внутрішніх справ [6]. Плани навчання помічника співробітника поліції затверджуються директивою Генерального директора Управління поліції і прикордонної охорони.

Вказаний системний підхід свідчить про турботу з боку держави за дотриманням прав та законних інтересів населення добровільними помічниками поліції під час реалізації правоохоронних функцій. Правовими й організаційно-процедурними інструментами встановлюються «запобіжники» недопущення порушень через кваліфіковану та професійну підготовку. Держава не тільки декларує і дозволяє, вона ще й гарантує та забезпечує. Це, на наш погляд, є правильним принциповим підходом до організації здійснення підготовки добровільних помічників поліції.

Висновки. Отже, в Законі України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону» закріплюється обов'язковість підготовки кандидатів та членів громадських формувань у сфері охорони громадського порядку, зокрема органами Національної поліції. Проте існує нагальна потреба правового врегулювання цього питання з метою конкретизації і наступної реалізації на рівні нормативно-правового акта МВС для Національної поліції, за прикладом роботи з громадськими формуваннями з охорони державного кордону для усунення правової прогалини.

Список використаних джерел

1. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 40. Ст. 338.
2. Про визнання такими, що втратили чинність, наказів Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 26 квітня 2019 р. № 333.
3. Безпалова О. Відомча адміністративна нормотворчість як елемент механізму реалізації правоохоронної функції держави. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 1/1. P. 61–67.
4. Про затвердження Інструкції про роботу з громадськими формуваннями з охорони державного кордону : наказ МВС України від 15.09.2014 р. № 948.
5. Abipolitseiniku seadus (lühend - APoIS) 24.11.2010. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/112032015074?leiaKehtiv>
6. Abipolitseiniku kutsesobivuse nõuded URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/127032015028?leiaKehtiv> № 68

Надійшла до редакції 15.05.2020

References

1. Pro uchast hromadian v okhroni hromadskoho poriadku i derzhavnoho kordonu [On the participation of citizens in the protection of public order and the state border] : Zakon Ukrainy vid 22 chervnia 2000 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 40. St. 338. [in Ukr.].
2. Pro vyznannia takymy, shcho vtratyli chynnist, nakaziv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy [On recognizing invalid orders of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : nakaz MVS Ukrainy vid 26 kvitnia 2019 r. № 333. [in Ukr.].
3. Bezpalova, O. (2016) Vidomcha administratyvna normotvorchist yak element mekhanizmu realizatsii pravookhoronnoi funktsii derzhavy [Departmental administrative rule-making as an element of the mechanism of realization of law enforcement function of the state]. *Visegrad journal on human rights*. № 1/1. P. 61–67. [in Ukr.].
4. Pro zatverdzhennia Instruksii pro robotu z hromadskymy formuvanniamy z okhrony derzhavnoho kordonu [About the statement of the Instruction on work with public formations on protection of the state border] : nakaz MVS Ukrainy vid 15.09.2014 r. № 948. [in Ukr.].
5. Abipolitseiniku seadus (lühend - APoIS) 24.11.2010. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/112032015074?leiaKehtiv>
6. Abipolitseiniku kutsesobivuse nõuded URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/127032015028?leiaKehtiv> № 68

SUMMARY

Svitlana A. Ryzhkova. Improvement of legal support of training of members of civil formations by National Police bodies. The administrative and legal status of public formations in the protection of public order and the state border is regulated by the Law of Ukraine "On Participation of Citizens in the Protection of Public Order and the State Border". This law gives members of public formations the right to apply preventive measures to offenders, to draw up reports on administrative offenses, to apply in the established order measures of physical influence, special means of protection.

To deliver to the bodies of the National Police, to the units of the State Border Guard Service of Ukraine, the headquarters of the public formation for the protection of public order or public order, the premises of the executive body of the village, village council of persons who have committed administrative offenses, in order to terminate it other measures of influence, identification of the violator, drawing up a report on an administrative offense in case of impossibility to draw it up at the place of the offense, if drawing up a report is mandatory, etc. important in this context is the observance of the law by members of public formations (hereinafter - GF), human and civil rights and freedoms, respect for the rights to liberty and security of person while ensuring public order and security.

Given the specifics of the implementation of members of public formations of law enforcement functions, relevant issues of organizational and legal nature related to preparation by authorized subjects of power, which are defined by the Law "On participation of citizens in the protection of public order and state border" of candidates, as well as members of public formations. The current problems of legal and special training of candidates, as well as members of public formations by the National Police have been identified. The state and international experience of this issue are studied. It is proposed to improve the legal provision of training of members of public formations by the National Police, namely the need to adopt a departmental legal act of the Ministry of Internal Affairs (Instructions) to establish requirements for professional legal and special training of candidates and members of public formations in public order by the National Police.

Keywords: member of public formation, legal, special training, normative-legal act of the Ministry of Internal Affairs, protection of public order, prevention of offenses, rights, freedoms of man and citizen, National Police.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

УДК 351.75

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-110-114

Кристина РЕЗВОРОВИЧ[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ

Проаналізовано досвід функціонування інститутів спільного інвестування різних країн світу та наведено класифікацію різних форм здійснення спільного інвестування у світі. Розглянуто існуючі моделі розвитку ринків інститутів спільного інвестування.

Ключові слова: інститут спільного інвестування, інвестиційні фонди, трасти, компанія з управління активами.

Постановка проблеми. Ринок цінних паперів являє собою сукупність суспільних відносин з приводу цінних паперів. Головною метою створення та діяльності інститутів спільного інвестування є регулювання відповідних відносин та забезпечення гарантій прав власності на цінні папери і захист прав учасників фондового ринку. Ринкова взаємодія в цій сфері значною мірою залежить від того, як ефективно на ньому працюють інвестиційні фонди, інвестиційні компанії, що здійснюють залучення в економіку вільних коштів населення, та інші фінансові посередники, які опосередковують рух капіталів. Показники розвитку індустрії спільного інвестування в європейських країнах є досить вагомими. Так, на деяких ринках Європи було зареєстровано понад 40-відсотковий темп річного зростання вартості активів інвестиційних фондів. Наприклад, майже 25% французьких сімей володіють акціями інвестиційних фондів [7, с.82].

У свою чергу ефективність діяльності цих фінансових інститутів безпосередньо залежить від правового регулювання їх діяльності, встановлення чіткого правового режиму діяльності інвестиційних фондів та компаній на ринку цінних паперів. З огляду на еволюцію правового регулювання інститутів спільного інвестування в Україні цікавим та корисним видається досвід інших країн у цьому питанні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідження проблематики діяльності інститутів спільного інвестування здійснювали багато вітчизняних та зарубіжних науковців. До цього питання у своїх працях зверталися такі вчені, як Т. Біловус, О. Вінник, О. Гарагонич, М. Диха, О. Зінченко, М. Котова, О. Кривенда, С. Криниця, Н. Кузнєцова, В. Мамутов, Л. Машковська, А. Мертенс, О. Михайлик, С. Науменкова, П. Перконос, В. Полюхович, В. Резнікова, О. Слободян, О. Суц, Л. Фурдичко, Н. Шапран, Ю. Шемшученко, Г. Шовкопляс, О. Щербина та ін. Однак питання правового регулювання, зокрема досвіду зарубіжних країн зазначеної сфери, ще не отримало остаточного вирішення.

Метою даного дослідження є аналіз та визначення особливостей правового режиму інвестиційних фондів та інвестиційних компаній на ринку цінних паперів в зарубіжних країнах, а також питання організації управління та контролю за діяльністю інститу-

© Резворович К.Р., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1183-613X>
goldkristina@gmail.com

тів спільного інвестування в цих країнах.

Вклад основного матеріалу. В науковій літературі зазначається, що історично першими інститутами спільного інвестування є інвестиційні компанії, які з'явилися в Бельгії в 1822 р., однак масштабності таке інвестування почало набувати в середині XIX ст. в Англії з виникненням інвестиційних трастових компаній [6, с.191].

Світова практика майже за 200 років існування інститутів спільного інвестування виробила їх різноманітні форми, що відрізняються за особливостями нормативного регулювання, термінологічним апаратом, специфікою створення, механізмами здійснення контролю за діяльністю різних форм організації спільного інвестування.

Водночас спільні ознаки дозволяють здійснити класифікацію інститутів спільного інвестування за різними критеріями. Зокрема, можливим є існування інститутів спільного інвестування як у формі юридичних осіб, так і без створення юридичної особи. У першому випадку інвестиційні фонди створюються як акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю. На противагу їм існують інститути спільного інвестування контрактного типу, коли капітал існує у формі грошово-майнового комплексу - спільної власності інвесторів і управляється сторонньою особою на довірчих засадах.

У країнах Організації економічної співпраці і розвитку (ОЕСР) існують три основні юридичні структури колективного інвестування: корпоративна форма (Corporate Form), коли колективні інвестиції є окремою корпоративною юридичною особою, а інвестори – акціонерами; форма трасту (Trust Form), коли колективні інвестиції організуються як траст; договірна (контрактна) форма (Contractual Form), коли колективні інвестиції є контрактом, відповідно до якого інвестиційний менеджер розміщує кошти від імені останнього інвестора. У деяких державах дозволено тільки одну юридичну форму колективного інвестування, а в інших – декілька [2, с.159].

В наукових джерелах виділяють чотири моделі розвитку ринків інститутів спільного інвестування (далі – ІСІ):

- модель зрілого розвитку інституційної структури ринку ІСІ: обидві - і формальна, і неформальна - складові інституційної структури ІСІ сформовані в результаті взаємодії процесів розвитку ринків цінних паперів, інвестиційної культури населення, формування законодавства, зміцнення довіри до інвестиційних фондів в силу їх високої репутації, яка базується на жорстко регламентній нормативно-правовій базі (прикладом може слугувати ринок ІСІ США з 80-х років XX ст. до теперішнього часу);
- модель недостатнього розвитку формальної складової інституційної структури ІСІ. Дана модель характерна для етапу еволюційного розвитку інвестиційних фондів Великобританії, Франції, Данії, Голландії в XVIII- XIX ст. та США у 20-і рр. XX ст.;
- модель недостатнього розвитку неформальної складової інституційної структури ІСІ. Поширена серед країн, що здійснили імпорт ІСІ у фінансові системи своїх країн (Російська Федерація, Україна, Казахстан з кінця XX ст. по теперішній час);
- модель відсутності (слабкого розвитку) інституційної структури ІСІ. Має місце на початковому етапі становлення ІСІ (Російська Федерація, Україна, Казахстан у 1991-1999 рр.) [8, с. 37].

Здійснюючи функціональний аналіз, Т. Косова пропонує розділити системи управління колективними інвестиціями на:

– систему взаємного фонду США (United States Mutual Fund System), де незалежні директори фонду відіграють головну роль у гарантованому функціонуванні фонду в інтересах його інвесторів;

– систему континентальної Європи (Continental European System), включаючи насамперед тип UCITS (відкриті інвестиційні фонди – Undertaking for Collective Investments in Transferable Securities). У цій системі колективні інвестиції розглядаються як контракт між інвестором управляючою інвестиційною компанією. Незалежний депозитарій, який може мати певне відношення власності до оператора, відіграє важливу роль спостерігача;

– трастову систему (Trust System), яка використовує трастовий механізм, що ґрунтується на нормах англосаксонського права (English Common Law) [2, с.160].

Широка популярність інститутів спільного інвестування в усьому світі пояснюється тим, що цей вид комерційної діяльності ефективно поєднує інтереси всіх сторін, причетних до діяльності інститутів спільного інвестування. Він не набув би такого поширення, якби не пропонував власникам грошей перспектив, більш цікавих порівняно з альтернативними шляхами розміщення коштів. Крім того, інститути спільного інвесту-

вання пропонують широкий вибір напрямів інвестицій, а права інвесторів надійно захищені спеціальними законами і правилами для інвестиційних фондів, виконання яких суворо контролюється [6, с. 200].

Традиційно серед найважливіших функцій інститутів спільного інвестування вирізняють такі:

- мотивована мобілізація заощаджень приватних осіб, приватного бізнесу, державних органів, зарубіжних інвесторів та трансформація акумульованих грошових коштів у інвестиційний капітал;

- перерозподіл на взаємовигідних умовах грошових коштів підприємств із метою їх ефективнішого використання;

- фінансове обслуговування учасників економічного кругообігу та пайової участі на основі визначення найбільш ефективних напрямів використання капіталу в інвестиційній сфері;

- вплив на грошовий обіг та прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів;

- страхова діяльність та формування умов для мінімізації фінансових та комерційних ризиків; операції, пов'язані з експортом-імпортом інвестиційних активів; інші інвестиційні операції, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю тощо [1, с.34; 5, с.24].

Т. Косова пропонує виділяти три основні функції інвестиційних фондів:

1. Інвестиційні фонди як альтернатива заощадженню. Інвестиційні фонди є інструментами заощадження (накопичення), що пропонують вкладникам великі вигоди, і найбільша їх перевага полягає у високій доходності.

2. Інвестиційний фонд як альтернатива кредитуванню. Кредит може бути наданий як шляхом передачі визначеної грошової суми у тимчасове користування на платній основі, так і шляхом придбання за гроші зобов'язання повернути певну суму у визначений термін. Останній спосіб надає можливість інвестиційним фондам активно включитися у процес довгострокового кредитування. Зобов'язання позичальників у цьому випадку можуть обертатися на ринку як цінний папір.

3. Інвестиційний фонд як альтернатива традиційним ощадно-позиковим операціям банку. Технології інвестиційного фонду поєднують в одне ціле те, що в традиційних банківських технологіях розірвано на залучення депозитів і видачу кредитів. Банки, які використовують технології інвестиційних фондів, не продають окремі зобов'язання, а поєднують їх у загальний пакет (пул), під який випускають цінні папери з високим ступенем субординації. Банк, що продав таким чином видані ним позики, зберігає за собою обов'язки щодо обслуговування іпотеки, які містить у собі стягнення щомісячних виплат від позичальників, поштове листування з позичальниками, подання в разі потреби позову проти боржників, ведення обліку [2, с.162].

Д. Незнайко слушно вказує на те, що держава, в якій створено належні умови для діяльності інвестиційних фондів, в їх особі має ефективний механізм для розвитку ринку цінних паперів, які відіграють значну роль у міжгалузевому перерозподілі капіталу, підвищують стабільність фондового ринку, стимулюють як внутрішній інвестиційний процес, так і зовнішнє інвестування, сприяють розширенню можливостей держави щодо внутрішніх запозичень. Позитивну роль інститутів спільного інвестування в макроекономічному відношенні підтверджує пільговий характер оподаткування інвестиційних фондів (або його відсутність), що характерно для національного законодавства переважної більшості країн [6, с.201].

У британській моделі на управляючу компанію покладаються дуже істотні обов'язки перед інвесторами: дистрибуція паїв і розподіл доходів пайових фондів власникам інвестиційних паїв, бухгалтерський облік і звітність пайового фонду, оцінка вартості чистих активів і ціноутворення паїв, прийняття інвестиційних рішень і укладання угод від імені пайового фонду тощо. Управляюча компанія також несе відповідальність за ведення реєстру власників паїв фонду. Реєстр ведеться здебільшого пов'язаною з управляючою компанією фірмою [4, с.179].

У Німеччині підґрунтям для функціонування інвестиційних фондів є Закон про інвестиційні компанії (KAGG), згідно з яким інвестиційні компанії є кредитними установами, на які поширюються всі відповідні законодавчі норми, у тому числі Закон про кредитні установи [3, с. 114]. Д. Незнайко підкреслює, що особливістю інвестиційної сфери Німеччини є єдине для банків та інших фінансових інститутів на ринку цінних паперів законодавство. Нагромадження активів інститутів спільного інвестування відбу-

вається за рахунок продажу інвестиційних сертифікатів, а розміщення здійснюється у цінні папери (строкові, похідні), нерухомість, частки у капіталі підприємств, а також їм дозволено надавати кредити під заставу. Законодавство Німеччини вимагає здійснення управління коштами фонду не менш як двома керуючими, діяльність яких контролюється спостережною радою фонду, незалежним аудитором та банком – депозитарієм фонду. У Німеччині переважають інститути спільного інвестування відкритого типу, а найбільшими активами володіють фонди, які інвестують у цінні папери зі сталими відсотками. Це є наслідком формування виробничого капіталу переважно за рахунок емісії облігацій, а не випуску акцій [6, с.192].

Основна відмінність «німецької моделі контролю» полягає в тому, що вона припускає обов'язковість попереднього узгодження більшості угод, що укладаються управляючою компанією від імені інвестиційного фонду, з депозитарним банком, а також надає право зазначеному банку відмовитися від виконання угод, що суперечать законодавству та правилам інвестиційного фонду. О. Діба зазначає, що такий досить жорсткий контроль у Німеччині можливий тому, що компанія з управління інвестиційним фондом, як правило, є на 100 % дочірньою компанією саме депозитарного банку – контролера.

У Німеччині практично не існує незалежних по капіталу від депозитарного банку компаній з управління, хоча є й обмеження на взаємну участь посадових осіб депозитарію та управляючої компанії в органах управління один одного. За цих умов депозитарний банк має можливість опосередковано контролювати діяльність управляючої компанії, а тому не побоюється майнової відповідальності перед інвесторами фонду у випадку помилки при попередньому узгодженні угоди, що укладається управляючою компанією [1, с.37].

Досліджуючи світовий досвід функціонування інститутів спільного інвестування, не можна оминати увагою практику Люксембургу, який протягом багатьох десятиліть є провідним європейським фінансовим центром зі створення інвестиційних фондів. Фінансовий ринок країни забезпечує постачання ресурсів інститутам, які мають складні законодавчі обмеження та великий досвід, що у свою чергу разом ефективно впливає на ринок спільного інвестування, надаючи впевненість у надійності інфраструктури та широкому спектрі інвестиційних продуктів. Згідно із законодавством стосовно інститутів спільного інвестування передбачається, що інститути спільного інвестування, засновані в Люксембурзі, можуть існувати у формі пайових інвестиційних фондів – відкриті інвестиційні фонди (open-end investment companies SICAVs) або закриті інвестиційні компанії (closed-end investment companies SICAFs).

Пайові інвестиційні фонди не мають самостійного правового статусу. Проте низка правил з управління визначає відносини між трьома юридичними особами, включаючи сам фонд, компанію з управління та банк-депозитарій. Відкриті інвестиційні компанії є акціонерними товариствами, особливістю яких є те, що їхній капітал є змінним і завжди дорівнює чистій вартості активів компанії. Інвестори відкритого інвестиційного фонду є акціонерами компанії і, таким чином, користуються правами, визначеними даним статутом. Закриті інвестиційні компанії є звичайними акціонерними товариствами і функціонально аналогічні до відкритих інвестиційних компаній, крім того, що їхній капітал автоматично не регулюється відповідно до їх власного капіталу.

Стосовно контролюючих органів Я. Лук'яненко зазначає, що в Люксембурзі контролюючою установою є Люксембурзький валютний інститут (The Luxembourg Monetary Institute), який відповідає за надання дозволів з утворення інститутів спільного інвестування та контролює їхню діяльність переважно з погляду захисту інвесторів [3, с. 113-114].

Таким чином, аналіз світового досвіду функціонування інститутів спільного інвестування дозволяє насамперед зробити **висновок** щодо значного поширення ІСІ в практиці різних країн, що пов'язане передусім з виконуваними ІСІ функціями. Водночас ІСІ в кожній країні властива певна специфіка, зумовлена особливостями нормативного регулювання, термінологічним апаратом, специфікою створення, механізмами здійснення контролю за діяльністю різних форм організації спільного інвестування.

Привабливість ІСІ у світі традиційно обумовлена поєднанням чималих можливостей вибору напрямів інвестицій з гарантованим захистом прав інвесторів шляхом встановлення спеціальними положень діяльності ІСІ.

Список використаних джерел

1. Диба О. М. Інститути спільного інвестування: світовий досвід і реалізація його в Україні. *Вісник КЕФ КНЕУ імені В. Гетьмана*. 2011. С.33-40.
2. Косова Т. Д. Механізми управління інститутами спільного інвестування: світовий досвід і Україна. *Економіка та підприємництво*. 2013. №1. С. 159-164.
3. Лук'яненко Я. С. Закордонний досвід розвитку ринку спільного інвестування. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2014. Вип. 39. С. 110-118.
4. Лысенков Ю. М., Фетюхина Н. В., Зельцер Е. Р. Международный фондовый рынок. К.: Киевский институт банкиров банка "Украина". 2004. 451 с.
5. Мироненко М.Ю. Проблеми та перспективи розвитку інститутів спільного інвестування в Україні. *Економіка, фінанси, право*. 2016. №1. С.23-26.
6. Незнайко Д. В. Зарубіжний досвід діяльності інститутів спільного інвестування. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України*. 2004. Т.10. С. 191-201.
7. Фурдичко Л. Є. Інститути спільного інвестування: міжнародний досвід, специфіка та розвиток в Україні. *Регіональна економіка*. 2009. №1. С. 81-88.
8. Щербина О.В., Михайлик О.М. Моделі розвитку ринків інститутів спільного інвестування. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. №7. С. 34-38.

Надійшла до редакції 15.05.2020

References

1. Dyba, O. M. (2011) Instytuty spil'noho investuvannya: svitovyy dosvid i realizatsiya yoho v Ukraini. *Visnyk KEF KNEU imeni V. Het'mana*. S. 33-40. [in Ukr.]
2. Kosova, T. D. (2013) Mekhanizmy upravlinnya instytutamy spil'noho investuvannya: svitovyy dosvid i Ukrayina. *Ekonomika ta pidpryemnytstvo*. №1. S. 159-164. [in Ukr.]
3. Luk'yanenko, Ya. S. (2014) Zakordonnyy dosvid rozvytku rynku spil'noho investuvannya. *Problemy i perspektyvy rozvytku bankivs'koyi systemy Ukrainy*. Vyp. 39. S. 110-118. [in Ukr.]
4. Lysenkov, Yu. M., Fetyukhyna N. V., Zel'tser E. R. (2004) Mezhdunarodnyy fondovyy rynek. K.: Kyevs'kyy ynstitut bankyrov banka "Ukrayna". 451 s. [in Rus.]
5. Myronenko, M. Yu. (2016) Problemy ta perspektyvy rozvytku instytutiv spil'noho investuvannya v Ukrayini. *Ekonomika, finansy, pravo*. №1. S.23-26. [in Ukr.]
6. Neznayko, D. V. (2004) Zarubizhnyy dosvid diyal'nosti instytutiv spil'noho investuvannya. *Problemy i perspektyvy rozvytku bankivs'koyi systemy Ukrainy*. T. 10. C. 191-201. [in Ukr.]
7. Furdychko, L. Ye. (2009) Instytuty spil'noho investuvannya: mizhnarodnyy dosvid, spetsyfika ta rozvytok v Ukrayini. *Rehional'na ekonomika*. №1. S. 81-88. [in Ukr.]
8. Shcherbyna, O. V., Mykhaylyk, O. M. (2015) Modeli rozvytku rynkiv instytutiv spil'noho investuvannya. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*. №7. S. 34-38. [in Ukr.]

SUMMARY

Krysryna R. Rezvorovych. International experience of legal regulation of joint investment institutions. This article defines the essence of collective investment institutions, analyses the experience of joint investment institutions in various countries. It is marked that the effectiveness of the activities of mutual investment institutions depends directly on the legal regulation of their activities, the establishment of a clear legal regime of activity of investment funds and companies in the securities market. Given the evolution of legal regulation of co-investment institutions in Ukraine, the experience of other countries in this field is interesting and useful.

The formation of separate national markets for joint venture investment services took place under completely different historical conditions, under different legal regimes and types of financial systems.

The analysis of the activities of joint venture institutions abroad shows that there are different models of joint venture institutions.

If in the US the most popular way of investing is to buy shares of mutual funds (or open-end investment companies) and, in addition, to close closed-end investment companies, in the UK, the former were the so-called unit trusts (or unit trusts), and the second - investment funds.

The investment sphere of the German economy is very specific in comparison with other countries. This is due to the special role of the banks that they play in it.

It is worth noting that the positive factors of legal regulation become effective only if an effective system of joint investment institutions and a favorable investment climate in the country are created. It is important to ensure state support for existing and newly created joint investment institutions, especially in the field of introducing the most preferential taxation system. Third, the creation of conditions that would encourage individual investors to participate in the investment fund. First of all, it is about creating mechanisms for guaranteeing the rights of participants of joint investment institutions.

Keywords: joint investment institutions, asset management company, investment funds, trusts.

УДК 347.4

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-115-119

Ольга КРУГЛОВА ©

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ ВПЛИВУ НА БОРЖНИКІВ

Досліджено правові механізми, які можуть бути використані до боржників з метою задоволення прав та інтересів кредиторів. Автор звертає увагу на зміни у чинному законодавстві останніми роками у цьому напрямку й наголошує на актуальності підтримання дисципліни у зобов'язальних відносинах, зважаючи на складну економічну ситуацію в країні та світову фінансову кризу. У дослідженні розкрито критерії, які слід застосовувати для визначення напрямків впливу на суб'єктів, що мають заборгованість перед кредитором. Також у статті проаналізовано специфіку обрання заходів впливу на боржників, які мають певні статуси.

Ключові слова: боржник, кредитор, зобов'язання, Єдиний державний реєстр боржників, фінансова неспроможність, примус.

Постановка проблеми. Зважаючи на сучасні реалії життя, як-от нестабільну складну економічну ситуацію, фінансову кризу та, відповідно, кризу малого і середнього бізнесу, ситуації щодо порушення прав кредиторів-контрагентів стають дедалі поширенішими. Виникає велика кількість питань з приводу того, як змусити боржника повернути борг. Складніше стає, коли боржник не просто не бажає, а й не має фінансової змоги виконати свої зобов'язання через відсутність прибутку, майна. Така ситуація, напевно, не є приємною й для самого боржника. Отже, актуальним є визначення меж та способів впливу на його майновий стан, передбачений законом, з метою виховання останнього у напрямку адекватної оцінки ризиків, на які він погоджується, вступаючи у відповідні відносини, дисциплінування у разі порушення прав та інтересів кредиторів та мінімізації негативних наслідків для обох контрагентів в умовах економічної кризи.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню питань правового регулювання правовідносин у сфері реалізації боргових зобов'язань присвячувалися праці таких дослідників, як Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, А. Т. Комзюка, С. Я. Фурси, С. В. Шестакова, Н. В. Янюк, В. В. Яркова тощо.

Метою дослідження є визначення переліку заходів, спрямованих на здійснення дієвого впливу на боржника, що передбачені законом, та формування критеріїв для їхнього застосування.

Наукова новизна дослідження полягає у системному підході до визначення сучасного механізму задоволення прав кредиторів у разі відмови боржника від своїх зобов'язань. Останнім часом у законодавстві України було прийнято низку нових норм щодо заходів, які застосовуються до боржників. Ці норми належать до різних галузей права, зокрема сімейного, цивільного, господарського, адміністративного тощо. Відповідно виникла потреба у аналізі й узагальненні актуального на сьогодні законодавчого підходу до боржника.

Вклад основного матеріалу. Необхідність здійснювати вплив на боржника слід розглядати у двох варіантах: перший – правовий вплив, що виконує превентивну функцію й забезпечує належне виховання боржників з метою формування у останніх патернів правомірної поведінки у зобов'язальних правовідносинах; другий – реалізація правових механізмів до боржників, що вже порушили правові приписи.

Щодо першого виду впливу, слід зазначити, що існування певної нормативно-

© Круглова О.О., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4750-8050>

olga6950a@gmail.com

правової бази й, що найважливіше, практики її ефективного застосування створює належний превентивний вплив. Розглянемо, які на сьогодні існують у нашому вітчизняному праві способи впливу на цю категорію контрагентів у зобов'язанні.

Відмова боржника добровільно й належно виконувати свої зобов'язання перед кредитором дає останньому право звернутися до суду за захистом свого порушеного права. Якщо рішення суду буде на користь кредитора, але й після цього боржник його не виконає, порушується виконавче провадження. Ст. 10 Закону України «Про виконавче провадження» встановлює перелік заходів примусового виконання рішення суду, а саме:

- *звернення стягнення на майно боржника* (кошти, цінні папери, корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника). Навіть якщо таке майно перебуває в інших осіб або боржник володіє ним на праві спільної власності з іншими особами;
- *звернення стягнення на дохід боржника* (заробітна плата, стипендія, дивіденди, пенсія тощо);
- *вилучення у боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні;*
- *заборона або обмеження повноважень розпорядження та/або користування власним майном;*
- *інші заходи, передбачені законом* [5].

До одного з таких інших заходів слід віднести внесення відомостей про боржника до Єдиного державного реєстру боржників.

Створений реєстр боржників є засобом правового впливу на боржників для стимулювання їхньої дисципліни під час реалізації зобов'язальних відносин. Це достатньо новий спосіб впливу на боржника, встановлений у законі. Він дозволяє виявляти майно боржників.

Єдиний реєстр боржників був створений у 2016 році (відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 року та Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження від 05.08.2016 року №2432/5) [5], [4].

Цей реєстр розміщено на офіційному сайті Міністерства юстиції України. Внесення в нього даних щодо відповідного боржника створює низку обмежень та ускладнень для останнього. Відповідно до п. 9 ст. 8 ч. 2 Закону України «Про виконавче провадження», автоматизована система виконавчого провадження забезпечує формування Єдиного реєстру боржників, тобто одночасно з винесенням постанови про відкриття виконавчого провадження вносяться дані про боржника у цей реєстр. І одночасно з прийняттям постанови про закінчення виконавчого провадження відомості про боржника виключаються з нього.

Ст. 9 цього ж закону регламентує порядок функціонування цього реєстру. *Єдиний реєстр боржників* – це систематизована база даних про боржників, що є складовою автоматизованої системи виконавчого провадження та ведеться з метою оприлюднення в режимі реального часу інформації про невиконані майнові зобов'язання боржників та запобігання відчуженню боржниками майна (ч. 1 ст. 9 Закону) [5].

Включені до реєстру відомості про боржників є відкритими для всіх, хто бажає.

Зрозуміло, що розміщення даних про боржника у відповідному реєстрі можна сприймати певною санкцією, однак обов'язок виконувати зобов'язання перед своїм кредитором у нього залишається.

Закон зобов'язує державні органи, органи місцевого самоврядування, нотаріусів, реєстраторів майнових прав, інших суб'єктів владних управлінських повноважень, банки сповіщати виконавчу службу (приватного виконавця) про факт звернення до них особи, дані про яку внесені до Єдиного державного реєстру боржників, за вчиненням певної дії з приводу власного майна. Виконавець, отримавши таке повідомлення, згідно зі ст. 56 Закону України «Про виконавче провадження» має не пізніше наступного дня прийняти рішення про накладання арешту на таке майно (якщо він ще не накладений). Постанова про накладання арешту на майно боржника не пізніше ніж на наступний день після її прийняття має бути направлена до відповідного заявника: нотаріуса, державного реєстратора тощо.

У такий спосіб забезпечується прозорість майнового стану боржника перед своїм кредитором і унеможливується його приховування та збагачення за його рахунок у разі непогашених боргів. Існування цього механізму спонукає боржника погашати свою заборгованість перед кредиторами для вільного розпорядження власним майном.

Закон також дозволяє визнати правочин недійсним, якщо боржник, дані про якого

були внесені у Єдиний державний реєстр, вчинив відчуження свого майна, за рахунок якого могло відбутися задоволення прав кредитора.

Отже, функціонування такого правового механізму, який дозволяє виявляти й контролювати відчуження майна боржником, дозволяє підвищити вірогідність захисту прав кредиторів й позитивно впливає на формування зобов'язальної дисципліни, що є превентивним заходом.

Слід наголосити на тому, що дані не про всіх боржників вносяться у Єдиний державний реєстр. Згідно з ч. 5 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження», винятки встановлені для:

- боржників-державних органів;
- боржників-органів місцевого самоврядування;
- боржників, у яких заборгованість по періодичних платежах за виконавчими документами не перевищують 3 місяці;
- боржників за рішеннями немайнового характеру.

Закон у ч. 6 ст. 9 містить перелік відомостей, які вносяться у реєстр. Серед інших там містяться відомості щодо категорії стягнення, а саме це виплати штрафу, кредиту, аліментів тощо.

Як і в будь-який інший обліковий документ, у Єдиний державний реєстр боржників можуть вноситися правки у разі зміни найменувань юридичної особи, ПІБ фізичної особи, контактних даних, у разі боргового правонаступництва тощо. Однак цим змінам, як завжди, передують зміни у виконавчому провадженні.

Також слід наголосити на тому, що останніми роками збільшився перелік заходів впливу на таку категорію боржників, як платників аліментів.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів», який набрав чинності 06 лютого 2018 року, запровадив більш суворі заходи посилення відповідальності за несплату аліментів. Зокрема, до злісних неплатників, у яких наявна заборгованість, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за 6 місяців, державним виконавцем в обов'язковому порядку виносяться постанови про встановлення тимчасових обмежень боржника в таких правах:

- у праві виїзду за межі України (ч. 5 ст. 157 Сімейного кодексу України) [7];
- у праві керування транспортними засобами;
- у праві полювання;
- у праві користування вогнепальною мисливською, пневматичною та охолощеною зброєю, пристроями вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії [6].

Застосування на практиці нововведених заходів впливу на боржників дало позитивні результати. Наприклад, за 3 місяці 2018 року державними виконавцями Дніпропетровщини стягнуто 91 533 041 гривень заборгованості зі сплати аліментів на користь 60 319 діточок, з яких 13 784 611 гривень – це кошти, стягнуті завдяки застосуванню до боржника заходів, передбачених вищезазначеним законом [3].

Якщо боржник є клієнтом банку і має заборгованості перед ним по кредитному договору, то коло заходів впливу на нього також має свою специфіку. Відповідно до вимог Закону України «Про Національний банк України», Закону України «Про банки і банківську діяльність», нормативно-правових актів Національного банку України, документів Базельського комітету з банківського нагляду, з урахуванням загальноприйнятої банківської практики і міжнародного досвіду в цій сфері, у 2015 році були прийняті Методичні рекомендації щодо роботи банків з боржниками – фізичними особами, у яких виникли/можуть виникнути фінансові труднощі [2]. З огляду на положення цієї методички, банкам було рекомендоване здійснювати роботу з боржником, у якого виникли/можуть виникнути фінансові труднощі, шляхом вжиття таких заходів. Їх спрямування – створення прийнятних умов для забезпечення виконання боржником взятих на себе зобов'язань за кредитним договором. До таких заходів належать:

- спілкування з боржником;
- оцінка фінансового стану та стану забезпечення кредиту;
- проведення реструктуризації заборгованості;
- робота зі скаргами.

Якщо боржник є клієнтом кількох банків одночасно, то доцільним визнається ініціювання банком перед іншими банками-кредиторами питання про вжиття спільних заходів.

З 2019 року в Україні почав діяти новий кодекс – Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 року № 2597-VIII. Цей нормативний акт застосовується до боржників, які не виконують свої зобов'язання через неплатоспроможність, і регулює відносини щодо відновлення фінансового стану такого боржника. Проведення у справі про банкрутство проводиться господарським судом з ініціативи як кредитора, так і самого боржника. Цікавим є те, що така справа відтепер може порушуватися і щодо боржника – фізичної особи, яка не є підприємцем. Але лише з ініціативи останньої. Кодекс передбачає такі заходи щодо фінансового оздоровлення боржника та задоволення прав кредитора:

- порушення провадження у справі про банкрутство;
- санація, реструктуризація боргів;
- банкрутство та ліквідаційна процедура тощо.

Кодекс передбачає особливості банкрутства таких суб'єктів господарювання, як страхових організацій, професійних учасників ринку цінних паперів, державних підприємств, фермерських господарств тощо [1].

Висновки. Отже, ми можемо підбити підсумок щодо заходів, спрямованих на здійснення дієвого впливу на боржника, що передбачені законом.

Відповідно до норм приватного права, боржник, у якого є невиконане зобов'язання перед кредитором, має його виконати *добровільно*. Якщо цього не відбувається, то наступні заходи, які передбачає чинне законодавство, обираються залежно від того, боржник ухиляється чи взагалі фінансово неспроможний виконати таке зобов'язання. У будь-якому разі кредитор має право здійснити самозахист свого порушеного права, передбаченого ст. 19 Цивільного кодексу України. Усі інші заходи пов'язуються із залученням суду до вирішення проблеми. Причому господарського суду – у разі неплатоспроможності боржника (для оздоровлення його стану), або цивільного – у всіх інших випадках (для застосування державного примусу до недобросовісного боржника).

У законодавстві існує специфіка під час обрання заходів впливу на боржника, який має певні статуси: боржник – фізична особа, боржник – юридична особа, державне підприємство, боржник по аліментним зобов'язанням, неплатоспроможний боржник тощо.

Отже, *критеріями для застосування правових механізмів до боржників є:*

- характеристика особи (фізична/юридична особа тощо);
- галузь права, яка встановлює обов'язок для боржника (цивільне / сімейне / господарське право тощо);
- причини виникнення заборгованості (неплатоспроможність / безвідповідальність боржника тощо);
- особиста позиція боржника та/або кредитора до ситуації, що виникла (ініціювання санації / реструктуризації боргів тощо).

Загалом зазначимо, що прийняті останніми роками зміни до чинного законодавства та нові закони створюють належне середовище для регулювання зобов'язальних правовідносин, які зазнали негативного сценарію. Однією з таких позитивних змін слід визнати започаткування ведення в нашій країні Єдиного державного реєстру боржників. Сучасні норми мають досить диференційований підхід до боржників, що сприяє дієвому підходу до вирішення боргового питання та виконання превентивної ролі закону.

Список використаних джерел

1. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.
2. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо роботи банків з боржниками – фізичними особами, у яких виникли/можуть виникнути фінансові труднощі : Постанова Правління Національного банку України від 21.07.2015 р. № 467. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0467500-15>.
3. *П'ятницький А. В.* Нові інструменти впливу на неплатників аліментів працюють! URL: <http://udvs-dp.gov.ua/news/article/1520>
4. Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження : наказ Міністерства юстиції України від 05.08.2016 р. №2432/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16>.
5. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту пра-

ва дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів : Закон України від 07.12.2017 р. № 2234-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2234-19>.

7. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

Надійшла до редакції 27.04.2020

References

1. Kodeks Ukrainy z protsedur bankrutstva [Bankruptcy Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 18.10.2018 r. № 2597-VIII. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>. [in Ukr.].

2. Pro skhvalennia Metodichnykh rekomendatsii shchodo roboty bankiv z borzhnykamy – fizychnymu osobamy, u yakykh vynykly/mozhut vynyknuty finansovi trudnoshchi [On approval of Methodical recommendations on the work of banks with debtors - individuals who have / may have financial difficulties] : Postanova Pravlinnia Natsionalnoho banku Ukrainy vid 21.07.2015 r. № 467. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0467500-15>. [in Ukr.].

3. Piatnytskyi A. V. Novi instrumenty vplyvu na neplatnykiv alimentiv pratsiuut [New tools to influence non-payers of alimony work]! URL: <http://udvs-dp.gov.ua/news/article/1520> [in Ukr.].

4. Polozhennia pro avtomatyzovanu systemu vykonavchoho provadzhennia [Regulations on the automated system of enforcement proceedings] : nakaz Ministerstva yustyttsii Ukrainy vid 05.08.2016 r. №2432/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16>. [in Ukr.].

5. Pro vykonavche provadzhennia : Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1404-VIII [About executive proceedings]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>. [in Ukr.].

6. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia zakhystu prava dytyny na належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів [About modification of some legislative acts of Ukraine concerning strengthening of protection of the right of the child to the proper maintenance by improvement of the procedure of compulsory collection of arrears on payment of alimony] : Zakon Ukrainy vid 07.12.2017 r. № 2234-VIII. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2234-19>. [in Ukr.].

7. Simeynyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 10.01.2002 r. № 2947-III. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. [in Ukr.].

SUMMARY

Olha O. Kruhlova. Legal analysis of mechanisms of influence on debtors. This article is dedicated to exploring legal mechanisms that can be used against debtors to satisfy creditors' rights and interests. The purpose of the study is to determine the list of measures aimed at exercising effective influence on the debtor, provided by law, and to formulate criteria for their application.

The author draws attention to changes in the current legislation in this area in recent years and stresses the urgency of maintaining discipline in obligations, given the difficult economic situation in the country and the global financial crisis. One of such positive changes should be the establishment of the keeping of the Unified State Register of Debtors in Ukraine, whose functioning makes it possible to identify the debtor's property and impose restrictions on it, prohibit alienation and so on. And all this provides an opportunity to meet the property needs of creditors.

For the first time, the study reveals the criteria that should be used to determine the areas of influence for entities with debt to the lender: characteristics of the individual (individual / legal entity, etc.); the area of law that sets the obligation for the debtor (civil / family / commercial law, etc.); the causes of the debt (insolvency / liability of the debtor, etc.); the personal position of the debtor and / or creditor in the situation that has arisen (initiation of debt resolution / restructuring, etc.)

The article also analyzes the specifics of choosing measures to influence debtors who have certain statuses. Such a feature exists in particular for an individual, a legal entity, a state-owned enterprise, an alimony debtor, an insolvent debtor, and others.

Keywords: *debtor, creditor, liabilities, unified state register of debtors, financial insolvency, compulsion.*

УДК 347.2/3.

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-120-126

**Владислав
САКСОНОВ[©]**
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Костянтин
РОМАЩЕНКО[©]**
аспірант

(Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»)

ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ «ПРАВО ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ» В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Надано юридичну характеристику нововведеної конструкції «право довірчої власності» в цивільне законодавство України. Висвітлено сучасний стан і можливі перспективи розвитку цього правового інституту в нашій державі. Зокрема, відзначено подвійний характер правової природи та неоднозначність оцінки «права довірчої власності»: по-перше, як виду (ст. 546 ЦК України) та способу (ст. 597 ЦК) забезпечення виконання зобов'язання; по-друге, як особливого виду права власності (ст. 316 ЦК). Причому в усіх значеннях «право довірчої власності» в його сучасному варіанті викликає численні зауваження фахівців, що зумовлює полеміку та необхідність подальших змін.

Ключові слова: довірча власність, забезпечення виконання зобов'язань, речові права, право власності, довірчі правовідносини, управління майном, фідучія, фідучіарний правочин.

Постановка проблеми. 01 вересня 2017 року набула чинності Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, вчинена у частині політичних положень (преамбула, стаття 1, розділи I, II, VII) 21 березня 2014 року в м. Брюсселі та у частині торговельно-економічних і галузевих положень (розділи III, IV, V, VI) 27 червня 2014 року в м. Брюсселі (далі – Угода про асоціацію) [1].

Положеннями ст. 133 Угоди про асоціацію встановлено, що сторони визнають важливість наближення чинного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Україна забезпечить поступове узгодження чинних законів та майбутнього законодавства з *acquis* ЄС. Таке наближення розпочинається з дати підписання цієї Угоди та поступово поширюватиметься на всі елементи *acquis* ЄС, зазначені у Додатку XVII до цієї Угоди [2].

Постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1109 було затверджено план заходів з виконання Угоди про асоціацію, яким, серед іншого, передбачено імплементацію Директиви Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу про механізми фінансового забезпечення від 06.06.2002 р. № 2002/47 (Directive 2002/47/EC of the European Parliament and of the Council of 6 June 2002 on financial collateral arrangements) [3].

У п. 13 Преамбули вказаної Директиви наголошується, що вона має на меті захистити дійсність механізмів фінансового забезпечення, які ґрунтуються на повній передачі власності на фінансове забезпечення, зокрема, шляхом усунення так званої перекваліфікації в заставу таких механізмів фінансового забезпечення, включаючи угоди РЕПО. Іншими словами, Директива покликана убезпечити сторони від кваліфікації у ролі заста-

© Саксонов В.Б., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2749-7662>
vsaksonov@ukr.net

© Ромащенко К.В., 2020
constantin.romaschenko@ukr.net

ви такого окремого виду забезпечення, як передача права власності на майно [4].

Положеннями ст. 2 зазначеної Директиви механізм фінансового забезпечення визначається, зокрема, такими видами: заставний механізм фінансового забезпечення незалежно від того, чи охоплюються вони рамковими угодами або загальними положеннями та умовами (абз. а ч. 1 ст. 2); або механізм фінансового забезпечення з передачею титулу (title transfer financial collateral arrangement) (абз. б ч. 1 ст. 2) [Там само]. Тобто положення Директиви в своєму змісті «заставу» та «передачу права власності на майно з метою забезпечення виконання зобов'язання» визначають як два автономні та незалежні способи забезпечення виконання зобов'язань.

З огляду на положення Угоди про Асоціацію, держава України взяла на себе обов'язок по імплементації механізмів фінансового забезпечення, якими окремо може бути як застава (імplementована в чинне законодавство України), так і забезпечення з передачею права власності на майно.

Певні зрушення у цьому напрямку були здійснені. Зокрема, на восьмому скликанні Верховної Ради України було розглянуто законопроекти, в яких запропоновано ввести інститут довірчої власності в правозастосовну практику України, зокрема проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань» від 16.03.2016 р. № 4188 та проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні» від 06.06.2017 р. № 6540. Проте вказані законопроекти не були встановлені законодавчо, і як наслідок, супротив і дискусія, яка широко точилася як між правознавцями-науковцями, так і між юристами-практиками.

20 вересня 2019 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 132-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні», яким, серед іншого, було запроваджено інститут довірчої власності як вид забезпечення виконання зобов'язання та особливий вид права власності [5], що в запропонованому вигляді, ще до прийняття та набрання чинності законом, зазнав чималої критики та викликав полеміку серед наукової спільноти.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Зазначена тематика вже ставала об'єктом і предметом дослідження вчених, як-от Г. Буяджи, І. В. Венедиктова, Р. А. Майданик, К. Г. Некіт, С. А. Сліпченко, К. Р. Усманова, Г. Г. Харченко та інших. Однак зважаючи на те, що право довірчої власності введено декілька місяців, і тому є новацією для національного законодавства, цей правовий інститут продовжує постійно привертати увагу фахівців-правознавців через неоднозначний характер його сучасного стану.

Метою цього дослідження є визначення та характеристика правової природи права довірчої власності на сучасному етапі її становлення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння сутності цього питання необхідно звернутися до його початку, тобто права Стародавнього Риму. В Інституціях Гая можна знайти такий уривок (оригінальний текст перекладено на російську): «Fiducia заключається или с залогопринимателем или с другом, чтобы наша заложенная вещь была тем более обеспечена [6, с. 13].

Виникнення фідучії первісно ґрунтувалося на відносинах позики (pexum) й інших боргових зобов'язань. Для надання гарантій виконання своїх боргових зобов'язань боржник шляхом манципації (mancipatio) або уступки права (in iure cessio) передавав право власності на належну йому річ іншій особі – кредитору. Тому фідучія характеризувалася невідгідним становищем боржника, який у разі невиконання або неналежного виконання свого зобов'язання міг втратити право власності на заставлене майно. Ця домовленість мала характер пакту (pactum), а тому її невиконання з боку кредитора не забезпечувалося позовним захистом і цілком залежало від добросовісності й порядності останнього. Саме тому цей договір мав довірчий, фідучіарний характер. Тоді, коли передане за таким договором майно значно переважало за вартістю і цінністю предмет основного боргу, належне виконання боржником забезпеченого заставою зобов'язання взагалі було невідгідним кредитору. Для блокування можливих зловживань із боку заставного кредитора згодом у практику заставних відносин був уведений особливий фідучіарний позов (actio fiduciae). Однак право такої вимоги боржника мало не абсолютний, а відносний характер і стосувалося лише правовідносин, що виникали між ним і кредитором. Тому, якщо недобросовісний кредитор передавав право власності на предмет застави іншій особі, боржник не мав права пред'явити до неї позов про витребування речі. [7, с. 116–118].

Фідуція традиційно поділялася на два види фідуціарних угод: *fiducia cum amico*, яка передбачає передачу прав на майно з метою управління ним в інтересах фідуціанта; та *fiducia cum creditore*, фідуція з метою забезпечення виконання позикового зобов'язання. Згодом фідуцію повинні були замінити *pignus* і *hypotheca*, однак цього не сталося і фідуцію продовжили використовувати для оформлення реального забезпечення зобов'язань. Причиною «виживання» фідуції стали її незаперечні переваги для кредитора [6, с. 16].

Отже, з плином часу моральний обов'язок позикодавця повернути майно первісному власнику після сплати останнім суми позики був замінений на юридичний обов'язок. Так само були розроблені та вдосконалені способи захисту первісного власника у разі порушення позикодавцем свого фідуціарного обов'язку (наприклад, у разі відмови від повернення майна або у разі несанкціонованого продажу третій особі). На цей час основною тенденцією у сфері забезпечення зобов'язань є звернення до так званих непосесорних забезпечувальних інтересів та використання забезпечувальних механізмів, які базуються на правовому титулі, зокрема забезпечувальній передачі правового титулу. Цей вид забезпечення досить поширений у цілій низці країн та отримав загальну назву *fiduciary transfer of title*, тобто фідуціарна передача права власності. Під такою назвою він відомий у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Чорногорії, Румунії. В інших країнах, що сприйняли цей вид забезпечення, цей інститут має іншу назву, а саме: у Швейцарії існує довірче забезпечення (*fiducie-sûreté* або *fiducia cum creditore*); у Німеччині паралельно функціонують інститут *Sicherungsübereignung* для передачі майна і *Sicherungsabtretung* для передачі майнових прав; у Франції практикують забезпечувальну *fiducie* [8].

Зі свого боку, К. Р. Усманова в своєму дисертаційному дослідженні на тему: «Титульне забезпечення гражданско-правовых обязательств», зазначає, що титульне забезпечення можна схарактеризувати як реальну гарантію виконання боржником свого грошового боргу за допомогою передачі кредитору або утримання кредитором права власності. Питання щодо правової природи титульного забезпечення і про те, чи є титульне забезпечення способом забезпечення зобов'язань, є неоднозначним. Заперечення забезпечувального характеру титульного забезпечення може обґрунтуватися тим, що під час формального розгляду цієї конструкції кредитор отримує забезпечення у власному майні, що не може свідчити про забезпечувальний характер конструкції і відрізняється від всіх закріплених в законі способів забезпечення, де майно, що являє собою гарантію виконання зобов'язання, надається з майнової сфери боржника [6, с. 27–28].

Розглядаючи питання акцесорності титульного забезпечення, К. Р. Усманова вказує, що в Німеччині забезпечувальна передача власності, забезпечувальне відступлення права вимоги (*Sicherungsabtretung*) і утримання права власності є неакцесорними способами забезпечення. У Франції утримання права власності розглядається як акцесорний спосіб забезпечення. В естонській доктрині і правозастосовній практиці забезпечувальна передача права власності («заставне придбання») позиціонується як неакцесорний тип забезпечення [Там само, с. 31].

Отже, дискусія з приводу правової природи довірчої власності та плюралізм підходів до її визначення панує не тільки серед українських юристів, а й серед іноземних фахівців.

До того ж в українському законодавстві вже була закріплена правова конструкція довірчої власності в її класичному розумінні *fiducia cum amico*. Наприклад, в абз. 2 ч. 5 ст. 17 ЗУ «Про цінні папери та фондовий ринок» визначено, що договір про управління цінними паперами, іншими фінансовими інструментами і коштами, призначеними для інвестування в цінні папери та інші фінансові інструменти, може передбачати виникнення у торговця цінними паперами права довірчої власності на передані йому в управління цінні папери, інші фінансові інструменти і кошти, призначені для інвестування в цінні папери та інші фінансові інструменти, а також виникнення права довірчої власності на кошти, цінні папери, інші фінансові інструменти, отримані торговцем цінними паперами від управління цінними паперами та іншими фінансовими інструментами [9].

Як було зазначено, 20 вересня 2019 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 132-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» (далі – Закон № 132-ІХ), яким, серед іншого, було запроваджено інститут довірчої власності як вид забезпечення виконання зобов'язання [5].

Главу 49 Цивільного кодексу України було доповнено параграфом 8 «Довірча власність», а також внесено відповідні зміни до інших положень Цивільного кодексу України, Земельного кодексу України, Кодексу України з процедур банкрутства, Законів України «Про нотаріат», «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень», «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», «Про банки і банківську діяльність», «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» тощо. Закон № 132-IX набрав чинності з 17.10.2019 р.

Наразі не ставиться на меті здійснити детальний аналіз внесених Законом № 132-IX змін, а постає питання щодо правової природи конструкції, якою була запроваджена довірча власність у цивільне право України.

Внесені Законом № 132-IX зміни передбачають, що за договором про встановлення довірчої власності одна сторона (довірчий засновник) передає майно другій стороні (довірчому власнику) на праві довірчої власності для забезпечення зобов'язання боржника за кредитним договором, договором позики (ч. 1 ст. 597¹ ЦК України). Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі – довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом (ч. 2 ст. 597¹ ЦК України). З моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється (ч. 3 ст. 597¹ ЦК України) [10].

Крім того, у введений правовій конструкції права довірчої власності передбачений механізм відступлення прав довірчої власності (ст. 597¹² ЦК України) та придбання довірчої власності в інтересах іншої особи (ст. 597¹³ ЦК України) [Там само].

Водночас у ч. 2 ст. 316 ЦК України право довірчої власності визначено особливим видом права власності, яке виникає внаслідок договору або закону [10].

Отже, законодавець у вказаних нормах запроваджує інститут довірчої власності зі спробою надати йому дуальний зміст правової природи: з одного боку, визначаючи довірчу власність як вид та спосіб забезпечення виконання зобов'язання, що за своєю природою відноситься до зобов'язального права (акцесорне зобов'язання); а з іншого – визначаючи довірчу власність видом речового права (особливим видом права власності), яке виникає на підставі договору (ст. 597¹ ЦК України) або закону (випадки виникнення права довірчої власності на підставі закону не унормовані).

Водночас законодавець хоч і визначає право довірчої власності, як особливий вид права власності, однак на законодавчому рівні запроваджує «дефект змісту» в праві довірчої власності на відміну від наявного змісту в праві власності.

Наприклад, відповідно до наявної законодавчої конструкції, до змісту права власності належать три елементи (правоможності): право володіння, право користування та право розпорядження майном, і власник майна має всі три правоможності.

Право ж власності визначено як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (частина 1 ст. 316 ЦК України) [10].

«Дефект змісту» довірчої власності, як особливого виду права власності, пояснюється відсутністю у довірчого власника права самостійно відчужувати майно, що є об'єктом права довірчої власності, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом. При цьому, останнє положення (щодо викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом) залишається неврегульованим ані в частині механізму такого викупу, ані в частині припинення зобов'язань сторін за основним зобов'язанням (хто буде бенефіціаром від такого викупу, чи буде припинено забезпечене зобов'язання сторін і в якій частині тощо).

Крім того, в довірчій власності додатково вводиться елемент строковості її існування, зумовлений тим, що право довірчої власності встановлюється для забезпечення виконання зобов'язання боржника і на період існування такого зобов'язання.

Однак чинна правова природа права власності в Україні не передбачає наявності «дефекту змісту» правоможностей та розділення їх між декількома власниками, і з введенням інституту права довірчої власності як особливого виду права власності жодних змін в цій частині внесено не було.

Саме на це звернуло увагу Головне науково-експертне управління Верховної Ради України у своєму висновку до Закону № 132-IX (Висновок на проект Закону України «Про

внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» (реєстр. № 1059 від 29.08.2019 р.) та зазначило, що за своєю природою право довірчої власності є не окремим різновидом права власності, як це пропонується визначити у проєкті (ч. 2 нової ст. 597¹ ЦК України), а має розглядатися як один із видів речових прав на чуже майно. Це пояснюється, зокрема, тим, що цивільне право не передбачає існування різновидів права власності з різними наборами повноважень декількох власників щодо одного об'єкта права власності. Це відображено, зокрема, у ч. 1 ст. 316 ЦК України, згідно з якою правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [11].

Схожу позицію висловлює К. Г. Некіт у статті «Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства» стосовно висновків до проєкту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань» від 16.03.2016 № 4188, яка зазначила, що видається неправильним визначити право довірчої власності як різновид права власності на майно [12].

Однак вказані застереження були проігноровані, а в чинне законодавство України було введено конструкцію права довірчої власності, яка за своєю правовою природою має не багато спільного з цим явищем.

Введена законодавцем конструкція права довірчої власності за своїм змістом та функцією більше схожа на сурогат іпотеки в її «суперформі», при якому кредиту «полегшується» механізм звернення стягнення на заставне майно, за рахунок володіння титулом, а не як правочин, який відповідає засадам фідучії (особливої довіри), хоч і з забезпечувальною функцією.

Висновки. На підставі вищенаведеного можна підсумувати: право довірчої власності має розглядатися в широкому розумінні значення цього правового явища, яке може передбачати як передачу прав на майно з метою управління ним в інтересах фідучіанта (*fiducia cum amico*), так і передачу права на майно з метою забезпечення виконання позикового зобов'язання (*fiducia cum creditore*), а тому ідея обмеження на законодавчому рівні цього явища виключно забезпечувальною функцією є сумнівною та може мати довгострокові наслідки при подальшому усвідомленні цього правового явища й імплементації зарубіжних практик.

Запровадження на законодавчому рівні інституту довірчої власності як виду та способу забезпечення виконання зобов'язання зі спробою надання йому дуального змісту правової природи є ні чим іншим, як спробою замінити зміст формою.

Введена законодавцем правова конструкція права довірчої власності за своєю правовою природою є сурогатом іпотеки в її «суперформі», при якому кредиту «полегшується» механізм звернення стягнення на майно за рахунок володіння титулом.

Довірча власність як вид і спосіб забезпечення виконання зобов'язання не може розглядатися як особливий вид права власності без доктринального та законодавчого перегляду змісту правоможностей власника.

На законодавчому рівні більш вдалою була б імплементація еволюційної форми довірчої власності – титульного забезпечення як способу забезпечення виконання зобов'язання без «затушовування» в його природу ознак такого виду речового права, як право власності, хоч і з наданням йому особливого виду.

Довірчу власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання (титульне забезпечення) слід розглядати як вид речового права на чуже майно, а не як особливий вид права власності з «дефектом змісту» правоможностей.

Список використаних джерел

1. Лист Міністерства закордонних справ України від 20.07.2017 р. № 72/14-612/1-1713. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1713321-17>.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, вчинена у частині політичних положень (преамбула, стаття 1, розділи I, II, VII) 21 березня 2014 року в м. Брюсселі та у частині торговельно-економічних і галузевих положень (розділи III, IV, V, VI) 27 червня 2014 року в м. Брюсселі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
3. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1109. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#n13>.
4. Директива 2002/47/ЄС Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу стосо-

- вно механізмів застосування фінансової застави. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_502.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні : Закон України від 20.09.2019 № 132-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#n25>.
6. Усманова Е. Р. Титульное обеспечение гражданско-правовых обязательств : дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. Москва, 2017. 152 с. URL : <https://izak.ru/upload/iblock/b51/b5186cfedeadd1d7879a8ddf0e23e2e88.pdf>.
7. Основи римського приватного права : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків, 2008. URL : http://library.nlu.edu.ua/poln_text/knigi/rimskpravo.pdf.
8. Буяджи Г. Фідучіарний заклад як вид забезпечення зобов'язань: поняття, особливості, доцільність. *Підприємництво, господарство і право*. URL: 4/2018.<http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/5.pdf>.
9. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2013 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
11. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» (реєстр. № 1059 від 29.08.2019 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66289.
12. Некіт К. Г. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства. *Часопис цивілістики*. Вип. 79. URL: <http://clj.nuoua.od.ua/archive/21/18.pdf>.

Надійшла до редакції 28.04.2020

References

1. Lyst Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy vid 20.07.2017 № 72/14-612/1-1713 [Letter of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine dated 20.07.2017 No. 72/14-612/1-1713]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1713321-17>. [in Ukr.].
2. Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivotovarystvom z atomnoi enerhii i ykhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony, vchynena u chastyni politychnykh polozhen (preambula, stattia 1, rozdily I, II, VII) 21 bereznia 2014 roku v m. Briusseli ta u chastyni torhovelno-ekonomichnykh i haluzevykh polozhen (rozdily III, IV, V, VI) 27 chervnia 2014 roku v m. Briusseli [Association Agreement between Ukraine, for the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, for the other part, concluded in respect of political provisions (preamble, article 1, sections I, II, VII) of March 21, 2014 in the City of Brussels and in respect of trade, economic and industrial provisions (sections III, IV, V, VI) of June 27, 2014 in the City of Brussels]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011. [in Ukr.].
3. Pro vykonannya Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivotovarystvom z atomnoi enerhii i ykhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [On the implementation of the Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25.10.2017 № 1109. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#n13>. [in Ukr.].
4. Dyrektyva 2002/47/YES Yevropeiskoho Parlamentu i Rady Yevropeiskoho Soiuzu stosovno mekhanizmv zastosuvannia finansovoi zastavy [Directive 2002/47/EU of the European Parliament and of the Council of the European Union on mechanisms for the application of financial collateral]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_502 (data zvernennia: 03.02.2020 r.). [in Ukr.].
5. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stymuliuвання investytsiinoi diialnosti v Ukraini [On amendments to some legislative acts of Ukraine on stimulating investment activity in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 20.09.2019 № 132-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#n25>. [in Ukr.].
6. Usmanova E. R. Titulnoe obespechenie grazhdansko-pravovykh obyazatelstv [Title support of civil obligations] : dis. na soiskanie uchenoi stepeni kand. jurid. nauk. Moskva, 2017. 152 s. URL : <https://izak.ru/upload/iblock/b51/b5186cfedeadd1d7879a8ddf0e23e2e88.pdf>. [in Rus.].
7. Osnovy rymskoho pryvatnoho prava [Foundations of Roman Private Law] : pidruchnyk / za zah. red. V. I. Borysovoi ta L. M. Baranovoi. Kharkiv, 2008. URL : http://library.nlu.edu.ua/poln_text/knigi/rimskpravo.pdf. [in Ukr.].
8. Buiadzhy H. Fidutsiarnyi zaklad yak vyd zabezpechennia zoboviazan: poniattia, osoblyvosti, dotsilnist [Fiduciary institution as a type of commitment: concepts, features, expediency]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*. URL: 4/2018.<http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/5.pdf>. [in Ukr.].
9. Pro tsinni papery ta fondovy rynek [On securities and the stock market] : Zakon Ukrainy vid 23.02.2006 r. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>. [in Ukr.].
10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2013 r. № 435-IV [Civil Code of Ukraine dated January

16, 2013, No. 435-IV]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. [in Ukr.].

11. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy na proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stymulyuvannia investytsiinoi diyal'nosti v Ukraini» (reiestr. № 1059 vid 29.08.2019 r.) [Conclusion of the Central Scientific Expert Office of the Verkhovna Rada of Ukraine on the draft Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Encouraging Investment Activity in Ukraine” (reg. No. 1059 of 29.08.2019)]. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66289. [in Ukr.].

12. Nekit K. H. Dovircha vlasnist yak sposib zabezpechennia vykonannia zoboviazannia: analiz vitchyznianoho ta zarubizhnoho zakonodavstva [Trust property as a way of enforcing obligations: an analysis of domestic and foreign legislation]. Chasopys tsyvilistyky. Vypusk 79. URL : <http://clj.nuoua.od.ua/archive/21/18.pdf>. [in Ukr.].

SUMMARY

Vladyslav B. Saksonov, Kostyantyn V. Romashchenko. Legal structure “law of trusts” in the civil legislation of Ukraine. The article gives the legal characteristics of the newly introduced structure “law of trusts” in the civil legislation of Ukraine. The current status and possible prospects for the development of this legal institution in our state are clarified. In particular, the two-fold character of the legal nature and the ambiguity of the assessment of “law of trusts” were noted. Firstly, as a type (Article 546 of the Civil Code of Ukraine) and a method (Article 597 of the Civil Code of Ukraine) of guaranteeing the fulfillment of an obligation. Secondly, as a special type of property right (Article 316 of the Civil Code of Ukraine). Moreover, in all senses, the “law of trusts” causes numerous comments by specialists, which causes controversy and the necessity for further changes.

The right of trust should be considered in a broad understanding of the significance of this legal phenomenon. It may include the transfer of property rights for the purpose of managing it in the interests of a fiduciary (*fiducia cum amico*), and the transfer of property rights in order to ensure the fulfillment of a loan obligation (*fiducia cum creditore*). Therefore, the idea of limiting at the legislative level of this phenomenon of an exclusively interim function is doubtful and may have long-term consequences with a further understanding of this legal phenomenon and the implementation of foreign practices.

The introduction at the legislative level of the institution of trusts as a type and method of ensuring the fulfillment of an obligation with an attempt to provide him with dual content of a legal nature is nothing more than an attempt to replace the content with a form.

The legal construction of law of trusts introduced by the legislator is, by its legal nature, a surrogate for mortgages in its “super form”. In it, the lender is “facilitated” by the mechanism of foreclosure on property, through ownership of the title.

Trust property as a type and method of ensuring fulfillment of an obligation cannot be considered as a special type of property right without a doctrinal and legislative review of the content of the owner’s eligibility.

At the legislative level, it would be more successful to implement the evolutionary form of trust - title support as a way to ensure fulfillment of an obligation without “obscuring” in its nature the attributes of this type of right to things as property right, albeit with the provision of a special type of property.

Trust property as a way to ensure the fulfillment of an obligation (title security) should be considered as a type of right to things to another's property, and not as a special type of property right with a defect in the content of eligibility.

Keywords: *fiduciary property, ensuring obligations fulfillment, real rights, ownership, trust legal relations, property management, fiduciation, fiduciary transaction.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.373(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-127-134

Тетяна ЛЕОНЕНКО[©]
доктор юридичних наук,
доцент

Дмитро ШИЯН[©]
кандидат юридичних наук,
доцент

Ольга ШИЯН[©]
кандидат юридичних наук,
доцент

*(Інститут управління та права
Національного університету «Запорізька політехніка»)*

ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ – НЕЦІЛЬОВЕ ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ, ЗДІЙСНЕННЯ ВИДАТКІВ БЮДЖЕТУ ЧИ НАДАННЯ КРЕДИТІВ З БЮДЖЕТУ БЕЗ ВСТАНОВЛЕНИХ БЮДЖЕТНИХ ПРИЗНАЧЕНЬ АБО З ЇХ ПЕРЕВИЩЕННЯМ

Здійснено спробу визначення предмета злочину – нецільового використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням на підставі аналізу наукових поглядів, теоретичних положень та законодавства щодо цієї проблеми. Підтримано пропозицію розширити предмет злочину, передбаченого ст. 210 Кримінального кодексу України, коштами державних і місцевих позабюджетних фондів, адже вони не включаються до складу Державного бюджету України та місцевих бюджетів, але за своїм соціальним призначенням і порядком використання схожі на бюджетні кошти та є складовою державних фінансів. Зважаючи на це та те, що досить відмінне поняття бюджетних коштів (коштів бюджету) міститься у п. 11 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України, запропоновано виключити примітку 1 до ст. 210 Кримінального кодексу України. Необхідно знизити межі розміру предмета злочину, передбаченого ст. 210 Кримінального кодексу України, тому що закріплений законодавцем його розмір практично унеможливує застосування цієї норми.

Ключові слова: предмет злочину, бюджетні кошти, фонд фінансових ресурсів, кошти позабюджетних фондів, державні позабюджетні фонди, місцеві позабюджетні фонди, нецільове використання.

Постановка проблеми. Як відомо з теорії кримінального права, предмет злочину є обов'язковою ознакою будь-якого складу лише предметного злочину. А предметним злочином є суспільно небезпечне діяння, обов'язковою ознакою складу якого є предмет

© Леоненко Т.Є., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0001-8466-7192>
leonenko-t@ukr.net

© Шиян Д.С., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-2057-6942>
kafedra_pravo@zntu.edu.ua

© Шиян О.Ю., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-2336-2314>
kafedra_pravo@zntu.edu.ua

кримінального правопорушення.

Дослідження предмета кримінального правопорушення, від його початку і до нашого часу, завжди відрізнялося дискусійними поглядами й еволюціонувало, переважно, через закономірність визначення предмета суспільно небезпечного діяння в юридичній практиці чи у порядку наукового тлумачення. Тому вказане вчення не викликає жодних дискусій у його покликанні для еволюції науки кримінального права і розвитку правоохоронної діяльності.

У загальносуспільному розумінні предмет кримінального правопорушення як фізична ознака є тільки передумовою або підставою соціального відношення як суспільної характеристики. На противагу цій (загальносуспільній) теорії до формулювання співставлення досліджуваних положень, в кримінально-правовому розумінні предмет суспільно небезпечного діяння являє собою чи буває ознакою складу кримінального правопорушення, що належить до категорії об'єкта як елемента складу суспільно небезпечного посягання.

Предмет кримінального правопорушення посідає вагомe місце в сукупності ознак складу кожного предметного суспільно небезпечного діяння, зокрема використання коштів бюджету всупереч визначеним цілям, надання бюджетних кредитів або здійснення бюджетних витрат з перевищенням встановлених призначень бюджету чи без них, тому що він є обов'язковою його ознакою.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. В юридичній літературі питанням кримінально-правової протидії використанню коштів бюджету всупереч визначеним цілям, здійснення бюджетних видатків або надання бюджетних кредитів з перевищенням встановлених призначень бюджету чи без них приділено увагу в працях П. П. Андрушка, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, П. С. Берзіна, Н. О. Гурорової, Ю. А. Дорохіної, О. О. Дудорова, В. М. Киричка, В. П. Коржа, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, О. І. Перепелиці, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка та інших авторів. Однак в працях цих науковців саме предмет злочину, передбаченого ст. 210 Кримінального кодексу України (далі – КК), досліджувався недостатньо.

У сучасній українській науці проблему предмета злочину, передбаченого ст. 210 КК, досліджували: О. В. Тихонова «Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про бюджетну систему України» (Київ, 2009 р.) [1], Р. А. Волинець «Кримінальна відповідальність за порушення бюджетного законодавства: ст. 210 КК України» (Київ, 2011 р.) [2], О. З. Гладун «Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання злочинам проти порядку виконання бюджету» (Київ, 2012 р.) [3]. Але праця О. В. Тихонової захищена до викладення ст. 210 КК у новій редакції відповідно до Закону України від 8 липня 2010 р. № 2457-VI. Дослідження ж О. З. Гладуна здійснено з кримінологічної науки, а не з кримінального права. Результати, отримані зазначеними авторами, становлять теоретичну основу для розуміння та подальшого вивчення предмета злочину, передбаченого ст. 210 КК. Водночас у їх працях ця проблема має дискусійний характер.

Метою статті є вирішення проблемних питань визначення предмета кримінального правопорушення – використання коштів бюджету всупереч визначеним цілям, надання бюджетних кредитів або здійснення бюджетних витрат з перевищенням встановлених призначень бюджету чи без них.

Виклад основного матеріалу. Предмет кримінального правопорушення – обов'язкова характеристика об'єкта суспільно небезпечного діяння, яка проявляється у речових благах (які фізична особа може відчувати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), з приводу яких і (або) способом прямого впливу на що вчинюється суспільно небезпечно посягання.

Предмет суспільно небезпечного діяння характеризується лише притаманними йому рисами: суспільною, правовою та матеріальною. Суспільна риса визначає предмет суспільно небезпечного діяння як цінність – те, що має вартість, отже введено в сукупність зв'язків серед фізичних осіб. Правову ознаку предмета суспільно небезпечного діяння встановлюють: факт кримінальних посягань, скоєних стосовно певних майнових благ і (чи) спрямованих прямо на них; субординація предмета об'єкту суспільно небезпечного діяння; суб'єктивне ставлення винного до предмета (бажання визначеним чином вплинути на нього); форма передбачення (як – опосередковано або безпосередньо – предмет суспільно небезпечного діяння встановлений в диспозиції статті (частині статті)

Особливої частини КК) та необов'язковість (предмет є факультативним для всіх складів суспільно небезпечних діянь). Матеріальна риса означає фізичну характеристику предмета злочину. Матеріальність характеризується шляхом досвіду: під фізичними (матеріальними) необхідно розуміти блага, які мають відчуватися органами чуття фізичної особи чи спеціальними технічними засобами.

Предметом суспільно небезпечного діяння, визначеного ст. 210 КК, є бюджетні кошти, дефініцію яких передбачено у примітці 1 до ст. 210 КК, відповідно до якої бюджетними коштами є кошти, які вводяться до місцевих бюджетів та бюджету держави, незважаючи на підставу їхнього формування. Проте це визначення не є точним поняттям, яке передбачено у п. 11 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України (далі – БК), згідно з яким кошти бюджету (бюджетні кошти) – включені згідно із нормами права бюджетні надходження та бюджетні витрати. Отже, остання дефініція визначає те, що під бюджетними повинні розумітися не тільки наявні (ті, які знаходяться на єдиному рахунку казначейства) кошти, а й заплановані, втім кошти у бюджет ще не отримані. Не визнаються предметом досліджуваного суспільно небезпечного діяння кошти, які тільки повинні бути направлені до бюджету, а так само кошти, які перебувають на праві власності у певних юридичних осіб.

Предмет суспільно небезпечного діяння, визначений ст. 210 КК, – кошти бюджету – це кошти, які перебувають на єдиному рахунку казначейства, на рахунках бюджетних організацій в органах Державної казначейської служби України (або на рахунках банків у випадках, встановлених нормами права) чи у касах бюджетних організацій.

Кошти бюджету закріплені за країною на праві власності. Згідно зі ст. 22 БК з метою реалізації заходів і програм, що здійснюються за рахунок бюджетних коштів, асигнування бюджету виділяються розпорядникам коштів бюджету. Водночас головні розпорядники коштів бюджету не витрачають їх безпосередньо (крім наданих на їх утримання коштів), а перерозподіляють асигнування бюджету розпорядникам, які стоять нижче. За останніми ці кошти закріплюються на праві оперативного управління, а ці кошти залишаються бюджетними. Надалі в ході виконання бюджету надаються кошти бюджету їхнім одержувачам – юридичним особам, які залежно від їхнього правового статусу одержують їх чи на праві власності (особи приватного права), чи на праві господарського відання (особи публічного права). Посадова особа скоює суспільно небезпечне діяння, встановлене ст. 210 КК, попри передбачену мету, асигнування бюджету чи бюджетні призначення, визначені країною в особі посадових (службових) осіб чи уповноважених органів, а через те порушує право власності на кошти бюджету чи (й) інші майнові (речові) права на них (право оперативного управління, право господарського відання і таке інше) залежно від того, на підставі якого права належать ці кошти бюджету одержувачу чи розпоряднику коштів бюджету. Тому також додатковим об'єктом суспільно небезпечного діяння, визначеного ст. 210 КК, є право власності на кошти бюджету чи (й) інші похідні від права власності майнові (речові) права, тобто соціальні (суспільні) цінності (блага) власності.

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 2 БК, бюджетна система України – врегульована законодавством система державного бюджету і місцевих бюджетів побудована з врахуванням адміністративно-територіальних і державного устроїв, а також економічних відносин.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 2 БК, бюджет – план використання і формування ресурсів фінансової системи з метою забезпечення функцій та завдань, що виконуються протягом бюджетного періоду органами місцевого самоврядування, органами влади Автономної Республіки Крим, а також органами державної влади відповідно.

Отже, право України встановлює дефініцію бюджету як план формування і використання ресурсів фінансової системи. Безперечно те, що зміст бюджету не можна визначати так вузько, лише як план, проєкт, документ або програму. Через те в праві України потрібно розділяти поняття Закону України «Про державний бюджет України...» (на відповідний рік) та бюджету.

Впевнені, що саме кошти бюджету (бюджетні кошти) мають характеризувати зміст бюджету. Сутність бюджету являє собою відповідну систему, а точніше фонд певних ресурсів фінансової системи, інакше кажучи, коштів бюджету, через те вони мають встановлювати зміст цієї дефініції. Фонд розглядають як «матеріальні цінності чи кошти, які витрачаються з окремою ціллю, які призначені з певною метою». Тому сутність дефініції бюджету складає відповідний фонд певних ресурсів фінансової системи. Зважаючи на це, пропонуємо внести такі зміни у дефініцію бюджету, передбачену п. 1 ч. 1

ст. 2 БК: після слова «...бюджет – ...» слова «план формування та використання» замінити словом «фонд», а п. 1 ч. 1 ст. 2 БК передбачити у такій редакції: «...1) бюджет – фонд фінансових ресурсів з метою забезпечення функцій та завдань, що виконуються протягом бюджетного періоду органами місцевого самоврядування, органами влади Автономної Республіки Крим відповідно, органами державної влади;...».

Місцевий бюджет необхідно сформулювати як фонд ресурсів фінансової системи з метою забезпечення функцій та завдань, що виконуються протягом бюджетного періоду органами місцевого самоврядування міст (у тому числі районів у містах), селищ, сіл, їх об'єднань, органами влади Автономної Республіки Крим, органами державної влади області, районів відповідно. Дефініція бюджету місцевого самоврядування є вужчим, ніж визначення місцевого бюджету, тому що бюджети місцевого самоврядування також входять до місцевого бюджету, і, навпаки, місцеві бюджети включають бюджети місцевого самоврядування поряд з певними іншими.

Відповідно до ч. 9 ст. 13 БК та ст. 3 Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади» формування позабюджетних фондів органами місцевого самоврядування, органами влади Автономної Республіки Крим, органами державної влади та іншими бюджетними організаціями заборонено. Проте згідно із ч. 6 ст. 14 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, кошти цільових страхових фондів не входять до системи вітчизняного бюджету держави. Кошти інших позабюджетних місцевих і державних фондів теж не входять до системи місцевих бюджетів і вітчизняного бюджету держави.

Аналізом сутності предмета суспільно небезпечного діяння, визначеного ст. 210 КК, обґрунтовується твердження про те, що кримінально-правовий захист фінансів держави певним чином обмежений, адже у цій статті йде мова тільки про бюджетні кошти, до яких не входять кошти з позабюджетних цільових державних фондів, які є окремим елементом системи фінансів, що являють собою окремі від бюджетної системи публічні фонди ресурсів фінансової системи, що сформовані органами державної влади з метою вирішення суспільних завдань соціуму (виплата допомоги, пенсій і таке інше) і необхідні з метою забезпечення конституційних прав громадян на соціальний захист; це є негативним у значенні захисту ресурсів фінансової системи держави.

Н. О. Гуторовою справедливо запропоновано у ст. 210 КК до предмета суспільно небезпечного діяння разом з коштами бюджету додати також кошти позабюджетних фондів держави, вказуючи, що кошти бюджету разом з позабюджетними фондами держави входять як складові до системи фінансів держави, через те вимагають рівного кримінально-правового захисту [4, с. 118–119].

О. З. Гладуном теж запропоновано додати до назви і диспозиції ст. 210 КК, проте вказівку на кошти фондів тільки загальнообов'язкового державного пенсійного і соціального страхування, враховуючи, що дані кошти, хоча й не входять до бюджету, але застосовуються з метою здійснення повноважень країни, а саме надання суспільних послуг і майнового забезпечення непрацездатної частини людей (безробітні, пенсіонери) або у зв'язку з настанням окремих випадків (нешасні випадки на виробництві та професійні захворювання, народження дитини, смерть). Тому за своїм суспільним значенням та процедурою застосування кошти фондів загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування фактично не різняться від коштів бюджету [3, с. 30, 71–72].

Місцеві і державні позабюджетні фонди – форма застосування і перерозподілу грошових ресурсів, сформованих країною з метою використання для соціальних вимог із встановлених джерел, які залучені з певною метою.

До позабюджетних державних фондів, наприклад, включені цільові державні фонди (Державний інноваційний фонд України, Фонд соціального захисту інвалідів, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, Фонд стабілізації підприємств та організацій, внесені до реєстру неплатоспроможних і таке інше), у тому числі страхові цільові фонди (Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування України, Пенсійний фонд України і таке інше).

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» органи місцевого самоврядування мають право засновувати позабюджетні місцеві фонди для включення до бюджету субсидіарних грошових ресурсів з метою забезпечення фінансування встановлених програм на певній адміністративно-територіальній одиниці. Вони

поділяються на два види: страхові і валютні. Страхові фонди формуються органами місцевого самоврядування в розмірі 1 % витрат певного бюджету. Кошти резервних фондів застосовуються з метою забезпечення першочергових програм, які не визначені місцевими бюджетами. Валютні місцеві фонди виникають способом купування грошових коштів іноземних держав на вітчизняному валютному міжбанківському ринку завдяки коштам місцевих бюджетів, а так само іншим коштам. Відповідні органи місцевого самоврядування є розпорядниками коштів валютних місцевих фондів.

Диспозиція ч. 1 ст. 210 КК саме передбачає, що предметом цього злочину є кошти бюджету тільки у великих розмірах. Відповідно до примітки 2 ст. 210 КК, під великим розміром коштів бюджету розуміється величина, яка в 1 000 та більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (далі – н. м. д. г.).

У п. 5 підрозділу 1 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України (далі – ПК) зазначено, що якщо норми інших законів передбачають вказівку на н. м. д. г., то для норм КК стосовно юридичної оцінки кримінальних правопорушень величина н. м. д. г. визначається у розмірі соціальної податкової пільги, встановленої пп. 169.1.1 п. 169.1 ст. 169 розділу IV ПК для певного року. Враховуючи норми абз. 1 пп. 169.4.1 п. 169.4 цієї ж статті ПК платник обов'язкового платежу має право на зменшення розміру загального місячного оподаткованого прибутку, одержаного від єдиного роботодавця у вигляді заробітку, на величину соціальної податкової пільги у сумі, яка дорівнює 50 % величини прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), передбаченому законом на 1 січня звітного податкового року, – для будь-якого податкового платника (пп. 169.1.1 п. 169.1 ст. 169 розділу IV ПК). Відповідно до ст. 7 Закону України «Про державний бюджет України на 2020 рік», з 1 січня 2020 р. передбачений прожитковий мінімум на одну працездатну особу в розрахунку на місяць у сумі 2 102 грн. Тобто у 2020 р. для статей (частин статей) КК стосовно юридичної оцінки кримінальних правопорушень розмір н. м. д. г. становить: $2\,102 \text{ грн} \times 50 / 100 = 1\,051 \text{ грн}$. Отож, великим розміром коштів бюджету згідно зі ст. 210 КК у 2020 р. визначається величина, яка дорівнює: $1\,051 \text{ грн} \times 1\,000 = 1\,051\,000 \text{ грн}$ і більше (до особливо великого розміру).

Проте продовжується негативний досвід кримінальної оцінки злочинів на основі приписів не кримінального, а податкового кодексу; здійснюється суспільно безпідставна декриміналізація діянь; інші злочини кваліфікуються як менш тяжкі суспільно небезпечні діяння, та види і розміри покарань за них неспівмірні їхній суспільній небезпечності; наявна та збільшується невідповідність між розмірами збитків, потрібними для кримінальної оцінки, і сумами штрафів, встановлених санкціями кримінально-правових норм. Вирішення завдання слушно полягає у виключенні з п. 5 підрозділу 1 розділу XX «Перехідні положення» ПК вимоги, що передбачає при кваліфікації кримінальних та адміністративних правопорушень користуватися н. м. д. г. на рівні податкової соціальної пільги, з паралельною заміною в нормах КК і Кодексу України про адміністративні правопорушення терміну н. м. д. г. поняттям «розрахункова одиниця». Упевнені в тому, що використання під час кваліфікації діяння н. м. д. г., рівень якого у зв'язку з «прив'язуванням» до розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленого законом на 1 січня звітного податкового року, – для будь-якого платника податку, щорічно збільшується, не відповідає вимогам законодавства України про кримінальну відповідальність. Пропонуємо, щоб цей автономний розмір слугував винятково з метою визначення матеріальних величин, потрібних задля юридичної оцінки кримінальних та адміністративних правопорушень, а так само з метою встановлення сум покарань і адміністративних стягнень у вигляді штрафів.

В. М. Руфанова вважає, що у ст. 210 КК передбачена завищена величина спричиненої шкоди, за наявності якої посягання підпадає під цю кримінально-правову норму. Так само вона зазначає, що передбачена у ст. 210 КК величина збитку фактично суттєво ускладнює застосування цієї норми про особливу форму службового зловживання. Вирішити це питання можна, зменшуючи величину коштів, які являють собою предмети злочинів проти бюджету, та розподіляючи покарання за їх скоєння залежно від того, є предметом цих суспільно небезпечних посягань кошти бюджету у великих чи особливо великих розмірах, під якими вважати показники, що перевищують н. м. д. г. у 100, 500 і 1 000 разів відповідно [5, с. 38, 60, 196–197]. О. О. Дудоров, С. Р. Тагієв, загалом погоджуючись з такою пропозицією (зокрема, що вона є наслідком обґрунтованого кримінологічного дослідження більше 200 кримінальних проваджень), одночасно пояснюють, що передбачені у примітках 2 і 3

до ст. 210 КК розміри визначають не шкоду (або збитки чи, іншими словами, суспільно небезпечні наслідки передбаченого ст. 210 КК кримінального правопорушення, склад якого є формальним), а його предмет [6, с. 535]. Так само, зі слушного погляду О. З. Гладуна, особливо великий і великий розмір коштів бюджету в примітці до ст. 210 КК необхідно знизити, принаймні, наполовину [7, с. 171–172].

Відповідно до примітки 3 ст. 210 КК особливо великим розміром коштів бюджету, згідно зі ст. ст. 210, 211 КК, визнається величина, яка у 3 000 та більше разів перевищує н. м. д. г.

За допомогою математичного методу розраховуємо, що особливо великий розмір коштів бюджету у 2020 р. при розмірі н. м. д. г. 1 051 грн становить: $3\ 000 \times 1\ 051 = 3\ 153\ 000$ грн і більше.

Як вказувалося раніше, ми переконані, що законодавцем передбачена завищена величина, зокрема особливо великого розміру, при досягненні якого посягання підпадає під ознаки ч. 2 ст. 210 КК, це викликає пропозицію скорочення мінімальної межі цієї суми до 1 000 разів, що перевищують н. м. д. г.

Отже, законодавцем передбачені завищені величини великого та особливо великого розмірів, при досягненні яких посягання підпадають під ознаки ст. 210 КК, що фактично суттєво ускладнює кримінально-правову кваліфікацію за цією статтею, схвалюємо пропозицію зменшити величину предмета вказаного кримінального правопорушення: великий розмір – що перевищує н. м. д. г. до 500 разів, особливо великий розмір – що перевищує н. м. д. г. до 1 000 разів. З цією пропозицією погоджуються 58 % опитаних нами оперативних працівників і слідчих Національної поліції.

За умови прийняття цієї нашої пропозиції великим розміром бюджетних коштів відповідно до ст. 210 КК на 2020 р. вважатиметься сума, що становитиме: $1\ 051 \text{ грн} \times 500 = 525\ 500$ грн і більше (до особливо великого розміру), а особливо великий розмір – становитиме: $1\ 000 \times 1\ 051 = 1\ 051\ 000$ грн і більше (при розмірі н. м. д. г. 1 051 грн). Вважаємо, що такі розміри великого та особливо великого розмірів, за наявності яких діяння кваліфікуються за ч. 1 або ч. 2 ст. 210 КК, відповідно, є обґрунтованими та достатніми.

Висновки. Отже, схвалюємо пропозицію додати до предмета кримінального правопорушення, визначеного ст. 210 КК, коштами позабюджетних місцевих та державних фондів, оскільки вони не входять до складу місцевих бюджетів і вітчизняного бюджету країни, проте за власним суспільним значенням та процедурою застосування подібні до коштів бюджету і включені до складу фінансів держави. Зважаючи на це і те, що дефініція коштів бюджету, передбачене приміткою 1 ст. 210 КК, суттєво розходиться з дефініцією, яка вказана у БК, а так само, враховуючи бланкетно-описову юридичну природу ст. 210 КК, і чітку й повну характеристику рис і груп коштів бюджету в бланкетній нормі, запропоновано виключити примітку 1 ст. 210 КК. Пропонується змістом дефініції бюджету вважати відповідний фонд певних ресурсів фінансової системи і внести такі зміни у його поняття, передбачене п. 1 ч. 1 ст. 2 БК: після слова «...бюджет – ...» слова «план формування та використання» замінити словом «фонд», а тому цю бюджетну норму визначити у такому формулюванні: «...1) *бюджет – фонд фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду;...*». Зважаючи, що законодавцем передбачені завищені величини великого та особливо великого розмірів, при досягненні яких посягання підпадають під ознаки ст. 210 КК, що фактично суттєво ускладнює кримінально-правову кваліфікацію за цією статтею, постає закономірна пропозиція про зменшення мінімальної величини цих розмірів до 500 і 1 000 разів, відповідно, що перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Список використаних джерел

1. Тихонова О. В. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про бюджетну систему України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Київський нац. ун-т внутрішніх справ, 2009. 20 с.
2. Волинець Р. А. Кримінальна відповідальність за порушення бюджетного законодавства (ст. 210 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. 215 с.
3. Гладун О. З. Злочини проти порядку виконання бюджету: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України, 2012. 220 с.

4. Гуророва Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків : Нац. ун-т внутрішніх справ, 2001. 459 с.
5. Руфанова В. М. Кримінологічна характеристика та запобігання органами внутрішніх справ злочинам, пов'язаним з незаконним використанням бюджетних коштів : дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутрішніх справ, 2011. 258 с.
6. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ : Вид-во «Елтон – 2», 2012. Т. 1. 780 с.
7. Гладун О. З. Злочини проти порядку виконання бюджету: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України, 2012. 220 с.

Надійшла до редакції 21.04.2020

References

1. Tykhonova O. V. Kryminalna vidpovidalnist za porushennia zakonodavstva pro biudzhnetnu systemu Ukrainy [Criminal vidpovidalnist for the destruction of the legislation about the budget system of Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv : Kyivskiy nats. un-t vnutrishnikh sprav, 2009. 20 s. [in Ukr.].
2. Volynets R. A. Kryminalna vidpovidalnist za porushennia biudzhethnoho zakonodavstva (st. 210 KK Ukrainy) [Criminal vidpovidalnist for the violation of budget legislation (Article 210 of the CC of Ukraine)] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv : Kyivskiy nats. un-t im. T. Shevchenka, 2011. 215 s. [in Ukr.].
3. Hladun O. Z. Zlochyny proty poriadku vykonannia biudzhetu: kryminolohichna kharakterystyka, determinatsiia ta zapobihannia [Zlochiny keep order of the budget: criminologist characteristic, determinism and zapobigannya] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv : Hen. prokuratura Ukrainy, Nats. akad. prokuratury Ukrainy, 2012. 220 s. [in Ukr.].
4. Hutorova N. O. Problemy kryminalno-pravovoi okhorony derzhavnykh finansiv Ukrainy [Problems of criminal legal protection of sovereign finances of Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkiv : Nats. un-t vnutrishnikh sprav, 2001. 459 s. [in Ukr.].
5. Rufanova V. M. Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia orhanamy vnutrishnikh sprav zlochynam, poviazanyim z nezakonnym vykorystanniam biudzhethnykh koshtiv [Criminological characteristics and zapobigannya by bodies of internal reference to the bastards, we'll be obliged to illegitimate vicarities of budgetary cost] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Dnipropetrovsk : Dnipropetr. derzh. un-t vnutrishnikh sprav, 2011. 258 s. [in Ukr.].
6. Kryminalne pravo (Osoblyva chastyna) [Criminal law (Especially private)] : pidruchnyk / za red. O. O. Dudorova, Ye. O. Pysmenskoho. Luhansk : Vyd-vo «Elton – 2», 2012. Т. 1. 780 s. [in Ukr.].
7. Hladun O. Z. Zlochyny proty poriadku vykonannia biudzhetu: kryminolohichna kharakterystyka, determinatsiia ta zapobihannia [Zlochiny keep order of the budget: criminologist characteristic, determinism and zapobigannya] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv : Hen. prokuratura Ukrainy, Nats. akad. prokuratury Ukrainy, 2012. 220 s. [in Ukr.].

SUMMARY

Tetyana Ye. Leonenko, Dmytro S. Shyyan, Olha Yu. Shyyan. The crime article – misuse of budget funds, for budget expenditures or provision of credits from the budget without determined budget purposes or with their excess. An attempt has been made to determine the crime article – misuse of budget funds, for budget expenditures or provision of credits from the budget without determined budget purposes or with their excess, on the basis of the analysis of scientific views, theoretical provisions and legislation on this problem.

The crime article is an important place in the system of features of the composition of the article of crime, in particular, provided for in Article 210 of the Criminal Code of Ukraine, since it is a mandatory feature of it.

In the legal literature, the issue of criminal counteraction to the crime provided for in Article 210 Criminal Code of Ukraine has received some attention in the writings of scholars. At the same time, in their writings, this problem is debatable.

The purpose of the article is to solve the problematic issues of determining the crime article – misuse of budget funds, for budget expenditures or provision of credits from the budget without determined budget purposes or with their excess, on the basis of the analysis of scientific views, theoretical provisions and legislation on this problem.

The proposal to extend the crime under Article 210 of the Criminal Code of Ukraine is supported by means of state and local extrabudgetary funds, since they are not included in the State Budget of Ukraine and local budgets, but are similar in budgetary nature and use to the state finances. Given this, and the somewhat different concept of budgetary funds (budgetary funds) is contained in Paragraph 1 of Part 1 of Article 2 of the Budget Code of Ukraine, it is proposed to delete Note 1 to Article 210 of the Criminal Code of Ukraine.

It is proposed to consider the concept of the budget as a certain fund of relevant financial resources and to make corresponding changes in its definition, enshrined in Paragraph 1 of Part 1 of Article 2 of the Budget Code of Ukraine: after the word "...budget – ..." replace the word "plan of

formation and use” with the word “fund”, and thus formulate this budget norm in the following wording: “...1) budget – fund of financial resources for providing tasks and functions, carried out respectively by public authorities, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, bodies of local self-government during the budget period...”.

The legislator has fixed inflated indicators of large and especially large sizes, in the presence of which the actions qualify under Article 210 of the Criminal Code of Ukraine, which practically makes it impossible to apply this rule, which necessitates a reduction of the lower level of these sizes to 500 and 1000 times, respectively, exceeding the tax-free minimum income of citizens.

Keywords: *crime article, budget funds, financial resources fund, extrabudgetary funds, state extrabudgetary funds, local extrabudgetary funds, misuse.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-134-141

Василь СТРАТОНОВ[©]
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
(Херсонський державний університет)

«КОМП'ЮТЕРНІ ЗЛОЧИНИ»: ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ

На превеликий жаль, поряд із позитивними здобутками інформатизація, як і будь-яке соціальне явище, має й негативні прояви, а саме можливість використання комп'ютерів та їх систем для вчинення правопорушень, зокрема злочинів.

Оскільки «комп'ютерні злочини» мають транснаціональний характер, ми повинні об'єднати зусилля для боротьби з цим видом правопорушень. У розвинутих країнах цей вид злочинності завдає величезних збитків, змушує витратити значні кошти на розробку та впровадження програмних, технічних та інших засобів захисту від несанкціонованого доступу до інформації, її перекручення чи знищення. Зважаючи на це принципово важливим є вивчення способів учинення злочинів у сфері використання комп'ютерів, комп'ютерних систем і мереж та мереж електрозв'язку. Ці злочини характеризуються такими особливостями: високою латентністю, складністю їх виявлення та розслідування, складністю доказування в суді, високим збитком навіть від одного злочину. Тому на основі аналізу як теоретичних напрацювань, так і результатів практики ми перш за все акцентуємо увагу на окремих способах учинення «комп'ютерних злочинів», розкриваємо їх зміст, форми та способи вчинення в реаліях сьогодення.

Ми характеризуємо найбільш розповсюджені способи та прийоми несанкціонованого отримання інформації як із самого комп'ютера, так і з інформаційних мереж. Знання способів учинення злочинів дозволить надалі ефективніше попереджувати вчинення таких правопорушень, уживати превентивних заходів.

Ключові слова: *способи вчинення, комп'ютерні злочини, автоматизовані системи, технічний захист, криміналістика.*

Постановка проблеми. Аналізуючи ситуацію, яка склалася в період боротьби з COVID-19, зазначимо, що суспільство оцінило можливості дистанційного спілкування та на практиці апробувало сучасні інформаційні технології. Під час карантину світовий інформаційний простір буквально «розривало» від наповнення інформацією. Тож виникає потреба з'ясування й усвідомлення всіх позитивних та негативних явищ інформаційної цивілізації, розуміння наслідків упровадження інформаційних технологій на основі комп'ютерної техніки у всі сфери суспільного життя. Так, як показала практика, ми були недостатньо підготовлені до дистанційної роботи з використанням сучасних можливостей інформаційних технологій, особливо в освітньому процесі, правоохоронній та судовій системах. Але досить швидко всі зрозуміли: порятунок потопаючих – справа рук самих потопаючих, тож кожен, хто був налаштований оптимістично, почав підвищувати рівень своїх

© Стратонов В.М., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>
stratonov@ksu.ks.ua

знань, навчатися, адаптуватися до умов. Свідченням цього є пошук в різного роду курсах із підвищення комп'ютерних знань, отримання сертифікатів і повідомлення про це у фейсбуці. Почали використовувати різного роду «площадки» для виконання тих чи інших функцій, наприклад, читання лекцій для студентів тощо. Не залишилися осторонь і антисуспільні елементи: значно почастишали спроби вчинення шахрайських дій із використанням різноманітних форм спілкування з потенційними «жертвами», що завершувалося застосуванням нових форм зняття коштів із карткових рахунків тощо. Не завжди керівники держустанов спрямовували роботу своїх кадрів на апробовані електронні площадки, наприклад, Zoom. Наслідки швидко проявились, але лише через місяць роботи почали аналізувати проблеми та надавати методичні рекомендації щодо уникнення «вторгнення зі сторони» хакерів та інших осіб [1]. Тож постає необхідність актуалізувати питання щодо способів учинення злочинів в інформаційній та телекомунікаційній сфері (комп'ютерних системах і мережах та мережах електрозв'язку).

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Звичайно, проблеми злочинів у комп'ютерній системі не нові. Про це свідчить кримінальне законодавство України. Так, ще в 1999 році в законі була лише одна норма, яка передбачала кримінальну відповідальність за вторгнення в систему електронних обчислювальних машин. Сьогодні це цілий XVI розділ.

Учені працюють над цією проблематикою вже понад двадцять років, але коли одні проблеми було вирішено, виникали інші. Якщо взяти лише останні десять років, то тільки на монографічному рівні підготували та надрукували роботи такі вчені, як В. М. Бутузов [2], М. В. Карчевський [3, 4], М. В. Плугатир [5], Н. А. Савінова [6]. Значний внесок зробили Д. С. Азаров [7], В. О. Голубєв, В. Д. Гавловський, В. С. Цимбалюк [8], В. М. Стратонов [9], а також багато інших авторів збагатили власними доробками напрацювання в боротьбі з кримінальними правопорушеннями проти порядку використання комп'ютерів, комп'ютерних систем і мереж та мереж електрозв'язку.

Метою статті є вивчення способів учинення злочинів у сфері інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. На превеликий жаль, поряд із позитивними здобутками інформатизація, як і будь-яке соціальне явище, має й негативні прояви: можливість використання комп'ютерних технологій для вчинення правопорушень, зокрема злочинів. Зважаючи на це принципово важливим є вивчення способів учинення правопорушень, які посягають на інформаційні відносини.

Під способом скоєння злочину в криміналістичному змісті звичайно розуміють об'єктивно й суб'єктивно обумовлену систему поведження суб'єкта до, у момент і після вчинення злочину, що залишає різного роду характерні сліди, які дозволяють за допомогою криміналістичних прийомів і засобів одержати уявлення про суть події, яка відбулася, своєрідності злочинного поведження правопорушника, його окремих особистісних даних і, власне, визначити найбільш оптимальні методи вирішення завдань розкриття злочину [10, с. 109]. Іншими словами, спосіб скоєння злочину складається з комплексу специфічних дій правопорушника з підготовки, учинення й маскування злочину, що представляють в інформаційному плані своєрідну модель злочину. Спосіб скоєння злочину завжди є результатом сукупної дії значного числа факторів. І чим більше будуть вони виявлятися в діях, тим більше слідів буде залишати злочинець, тим більшою інформацією буде володіти слідчий для висування слідчих і пошукових версій [8, с. 198-201].

З урахуванням розглянутих проблем найбільшу цінність будуть представляти сліди, які вказують на те, яким чином злочинець здійснив такі дії: потрапив на місце злочину, покинув його, переборював різного роду перешкоди, використовував своє службове становище, виконав намічену злочинну мету, які навички, знання, фізичні зусилля застосував, намагався (чи не намагався) сховати сліди вчиненого діяння. Не менш істотними є сліди, які свідчать про характер зв'язку злочинця з предметом злочинного посягання тощо.

У наш час у вітчизняній і закордонній криміналістичній науці не існує чітко визначених понять у питаннях характеристики способів здійснення комп'ютерних злочинів, їх конкретних назв і класифікації.

Ця проблема настільки нова для науки, що перебуває поки що в стадії осмислення й теоретичних розробок. Особливо це стосується вітчизняної криміналістичної науки, що всерйоз стала займатися цими питаннями лише з початку 90-х років, тоді як закордонні дослідники – із кінця 70-х років [11, 12]. У наших закордонних колег у цьому плані вже існує ряд розробок, які необхідно використовувати під час вивчення й вирішення

аналогічних питань у вітчизняній криміналістичній науці з урахуванням визначених об'єктивних і суб'єктивних виправлень і наближень, що продиктовані реальністю функціонування й розвитку нашого суспільства, його політичними, правовими, соціальними й економічними складовими.

Сьогодні в юридичній літературі існують різні точки зору на питання виділення, класифікації й назви способів учинення комп'ютерних злочинів. Наприклад, Американський національний інститут комп'ютерної безпеки та ФБР провели опитування про найбільш розповсюджені комп'ютерні злочини [13, 14].

Основними способами несанкціонованого одержання інформації, сформульованими за даними закордонних видань, є: застосування пристроїв для підслуховування (закладок); дистанційне фотографування; перехоплення електронних випромінювань; містифікація (маскування під запити системи); перехоплення акустичних випромінювань і відновлення тексту принтера; розкрадання носіїв інформації та виробничих відходів («збір сміття»); зчитування даних із масивів інших користувачів; копіювання носіїв інформації з подоланням засобів захисту; маскування під зареєстрованого користувача; використання програмних пасток; незаконне підключення до апаратури й лінії зв'язку; виведення з ладу механізмів захисту тощо [14, с. 12-13].

У зв'язку з відсутністю аналогічних вітчизняних статистичних даних із розглянутого кола питань можна з визначеним ступенем умовності оперувати даними закордонних досліджень щодо вітчизняної практики. Тим паче, що матеріали конкретних кримінальних проваджень підтверджують правоту закордонних дослідників.

На основі аналізу конкретних проваджень щодо злочинних дій, учинених із використанням засобів комп'ютерної техніки, а також вивчення спеціальної літератури можна виділити понад 20 основних способів учинення комп'ютерних злочинів і близько 40 їх різновидів, число яких постійно збільшується через використання злочинцями різних їхніх комбінацій і логічної модифікації алгоритмів.

Усі способи вчинення комп'ютерних злочинів об'єднують у 5 основних груп. При цьому за основну класифікаційну ознаку виступає метод використання злочинцем тих чи інших дій, спрямованих на одержання доступу до засобів комп'ютерної техніки з різними намірами. Керуючись цією ознакою, Ю. М. Батурін пропонує підхід, відповідно до якого виділяє такі загальні групи: 1) вилучення засобів комп'ютерної техніки (ЗКТ); 2) перехоплення інформації; 3) несанкціонований доступ до ЗКТ; 4) маніпуляція даними й керуючими командами; 5) комплексні методи [15, с. 68].

Розглянемо їх більш докладно. До першої групи належать традиційні способи вчинення звичайних видів («не комп'ютерних») злочинів, у яких дії злочинця спрямовані на вилучення чужого майна. Під чужим майном у цьому випадку розуміють засоби комп'ютерної техніки. Із кримінально-правової точки зору подібні злочини будуть кваліфікуватися відповідними статтями кримінального законодавства, наприклад, шпигунство, розкрадання, розбій, вимагання тощо.

До другої групи належать способи вчинення комп'ютерних злочинів, засновані на діях злочинця, спрямованих на одержання даних і машинної інформації за допомогою використання методів аудіовізуального й електромагнітного перехоплення, які широко практикують в оперативно-розшуковій діяльності правоохоронних органів. Відразу необхідно відзначити, що в цій і наступній групах засоби комп'ютерної техніки будуть виступати і як предмет, і як знаряддя вчинення злочинного діяння. Такими способами є:

1. Безпосереднє (активне) перехоплення. Здійснюється за допомогою безпосереднього підключення до телекомунікаційного устаткування комп'ютера, комп'ютерної системи чи мережі, наприклад, лінії принтера чи по телефонному проводу каналу зв'язку, використовуваного для передачі даних і керуючих сигналів комп'ютерної техніки, або безпосередньо через відповідний порт персонального комп'ютера. У зв'язку з цим розрізняють: *форсоване перехоплення* – являє собою перехоплення повідомлень, які направляють робочі станції, що мають неполадки в устаткуванні чи каналах зв'язку; *перехоплення символів* – виділення з тексту, який набирає користувач на клавіатурі терміналу, знаків, не передбачених його стандартним кодом; *перехоплення повідомлень* – несанкціоноване підключення спеціального терміналу до лінії зв'язку, прийом і використання повідомлень, які циркулюють між абонентськими пунктами й ЕОМ. Підключення здійснюється за допомогою використання побутових засобів та устаткування: телефона, відрізка проводу, що складає телефонний кабель, комп'ютерного напівпровідного шлейфу, затискачів типу «крокодил», спеціальних щупів-голок від контрольно-

вимірювальної апаратури, набору радіомонтажних інструментів, касетного портативного магнітофона, принтера тощо. Після підключення до каналу зв'язку вся інформація записується на фізичний носій чи переводиться в форму за допомогою побутової чи спеціальної електронної апаратури.

Як спеціальну апаратуру злочинці можуть використовувати: а) комп'ютеризовані аналізатори провідних ліній зв'язку типу РК-1155, що дозволяють водночас прослуховувати до 256 ліній зв'язку; б) багатофункціональний цифровий реєстратор сигналів типу MSR (Multi Signal Registrator) – звичайний персональний комп'ютер, реалізований на базі платформи Intel із використанням плати обробки сигналів на основі процесора ADSP з 16-канальним автоматичним цифровим перетворювачем; він забезпечує тривале безупинне перехоплення мовної, факсимільної та цифрової інформації з 4-8-16-32 каналів провідного й радіозв'язку (на вибір) із подальшою її автоматичною фільтрацією (видаленням шумів тощо), розпізнаванням (ідентифікацією голосу), обробкою й архівуванням.

2. Електромагнітне (пасивне) перехоплення. Не завжди перехоплювальні пристрої вимагають безпосереднього підключення до системи. Дані й інформація можуть бути перехоплені не тільки в каналі зв'язку, але й у приміщеннях, у яких знаходяться засоби комунікації, а також на значному віддаленні від них. Так, без прямого контакту можна зафіксувати й закріпити на фізичний носій електромагнітне випромінювання, яке виникає під час функціонування багатьох засобів комп'ютерної техніки, включаючи й засоби комунікації. Адже робота всіх без винятку електронних пристроїв супроводжується електромагнітним випромінюванням, у результаті чого в різних електронних приймальних пристроях виникають небажані перешкоди. Електронно-променева трубка випромінює в навколишній простір електромагнітні хвилі, які несуть певну інформацію, дані («електронний смог»). Хвилі, випромінювані цим приладом, приблизно так само, як і в разі телевізійного мовлення, проникають крізь різні фізичні перешкоди з деяким коефіцієнтом ослаблення, наприклад, через скло віконних прорізів і стіни будівель, а приймати їх можна, як показують дані численних експериментів, на відстані до 1 000 м. Як тільки ці сигнали прийняті відповідною апаратурою й передані на інший комп'ютер (злочинця), можна одержати зображення, ідентичне зображенню, що виникає на моніторі «передавального» комп'ютера, для чого досить налаштуватися на його індивідуальну частоту. Кожен комп'ютер можна ідентифікувати за конкретними параметрами: робочою частотою, інтенсивністю електромагнітного випромінювання тощо. Наприклад, для здійснення злочинних цілей іноді досить змонтувати приймальну антену за типом хвильового каналу, що має більш гостру, несиметричну діаграму спрямованості. Після чого розробити (чи використовувати готову) програму розшифрування «знятих» даних. Під час учинення комп'ютерного злочину зазначеним способом злочинці використовують прийоми й методи оперативно-розшукової діяльності, а також спеціальну техніку, наприклад, сканувальні пристрої.

3. Аудіо перехоплення чи зняття інформації з віброакустичного каналу. Цей спосіб є найбільш небезпечним і досить розповсюдженим. Захист від витоку по цьому каналу дуже складний. Такий спосіб знімання інформації має два різновиди: заходовий (заносний) і беззаходовий. Перший полягає в установленні інфінітивного телефону (підслухувального пристрою – «таблетки», «клопа», «жучка» тощо) до апаратури засобів обробки інформації, у різні технічні пристрої, на провідні комунікаційні лінії (радіо, телефон, телевізійний кабель, охоронно-пожежну сигналізацію, електромережу тощо), а також у різні конструкції інженерно-технічних споруд і побутових предметів, які знаходяться на об'єкті, з метою перехоплення розмов працюючого персоналу та звукових сигналів технічних пристроїв (визначення номера викликуваного абонента АТС тощо). Установка «клопа» чи іншої розвідувальної апаратури на об'єкт можлива трьома способами. У першому необхідне таємне чи відкрите проникнення в приміщення; у другому випадку радіопередавальну й звукозаписну апаратуру встановлюють під час будівлі чи ремонту приміщення; у третьому апаратуру здобуває чи заносить сама потерпіла сторона (монтується в предмети, які здобувають). Як приклади спеціальної техніки можна навести: спеціальні мікрофони з можливим дистанційним управлінням; диктофони з тривалим записом; цифрові адаптивні фільтри типу АФ-512, DAC-256 і DAC-1024, що дозволяють проводити обробку «засмічених» мовних сигналів. Знайти апаратуру знімання інформації вкрай важко, тому що її зазвичай дуже добре маскує злочинець (під мікросхему, запальничку тощо) [16, с. 287-288].

Другий (беззаходовий) різновид – найбільш небезпечний. Полягає він у такому.

Акустичні й вібраційні датчики знімання інформації встановлюють на інженерно-технічні конструкції, які знаходяться за межами охоронюваного приміщення, з якого необхідно приймати мовні сигнали. Виділяють такі типові конструкції інженерно-технічних споруд: несучі стіни будинків, перегородки, перекриття, вікна, віконні рами, двері та дверні коробки, вентиляційні повітроводи, трубопроводи. При цьому обов'язково проникати в приміщення – досить наблизитися до нього зовні. Датчик установлюють або безпосередньо, або дистанційно. В останньому використовують різні пристрої, які вистрілюють, призначені для дистанційного зняття мовної інформації через відчинені вікна, двері тощо.

4. Відеоперехоплення. Цей спосіб учинення злочину полягає в діях злочинця, спрямованих на одержання інформації шляхом використання різної відеооптичної техніки. Він має 2 різновиди: *фізичний* та *електронний*. У першому випадку перехоплення інформації здійснюється за допомогою застосування злочинцем різної побутової відеооптичної апаратури, наприклад, підзорної труби, бінокля, мисливського приладу нічного бачення, оптичного прицілу тощо. Злочинець проводить спостереження за об'єктом (жертвою) з деякої відстані з метою одержання необхідної інформації, яка в окремих випадках фіксується на фізичний носій. За таких умов зняття інформації здійснюється безпосередньо в руках злочинця. У другому випадку процес одержання інформації злочинцем здійснюється з використанням спеціальної техніки: передавальний пристрій знаходиться безпосередньо на об'єкті спостереження, а приймальний – у руках злочинця. Може використовуватися така спецтехніка: спеціальні відеомагнітофони з тривалим записом, устаткування для прихованої відеозйомки тощо.

5. «Збирання сміття». Цей спосіб учинення злочину полягає в неправомірному використанні злочинцем технічних відходів інформаційного процесу, залишених користувачем після роботи з комп'ютерною технікою. Він здійснюється у двох формах: *фізичний* та *електронний*. У першому випадку пошук відходів зводиться до уважного огляду вмісту смітневих кошиків, баків для технологічних відходів і збору залишених чи викинутих фізичних носіїв інформації. Електронний варіант вимагає перегляду, а іноді й подальшого дослідження даних, які знаходяться в пам'яті комп'ютера.

У деяких випадках злочинець може здійснюватися дії, спрямовані на відновлення й подальший аналіз даних, які містяться в стертих файлах. Досягнення цих цілей припускає обов'язкове використання як знаряддя злочину різних програмних засобів спеціального призначення, що є інструментальними програмними засобами. Один із них – програмний комплекс PC Tools Deluxe, який містить універсальну програму pct.exe, що дозволяє відновлювати раніше стерті програми та файли.

До третьої групи способів учинення комп'ютерних злочинів належать дії злочинця, спрямовані на одержання несанкціонованого доступу до засобів комп'ютерної техніки [10, с. 135-156]. Це такі способи:

а) «за дурнем» – типовий прийом фізичного проникнення, добре відомий спеціалістам, які займаються питаннями вдосконалення оперативно-розшукової діяльності. Він полягає в такому: тримаючи в руках предмети, пов'язані з роботою на комп'ютерній техніці (елементи маскування), потрібно очікувати будь-кого, хто має санкціонований доступ, біля замкнених дверей, за якими знаходиться предмет посягання. Коли з'являється законний користувач, залишається лише ввійти всередину разом із ним чи попросити його допомогти донести нібито необхідні для роботи на комп'ютері предмети. Цей спосіб розрахований на низьку пильність співробітників організації й осіб, які її охороняють. При цьому злочинець може використати прийом проникнення з «легендою»;

б) «за хвіст» – це спосіб знімання інформації, що полягає в такому: злочинець підключається до лінії зв'язку законного користувача (з використанням засобів комп'ютерного зв'язку) й терпляче чекає сигналу, який позначає кінець роботи, перехоплює його «на себе», а потім, коли законний користувач закінчує активний режим, здійснює доступ до системи;

в) «комп'ютерний абордаж» – це спосіб учинення комп'ютерного злочину шляхом випадкового підбору (чи заздалегідь добутого) абонентного номера комп'ютерної системи потерпілої сторони з використанням, наприклад, звичайного телефонного апарата. Іноді для цих цілей злочинець використовує спеціально створену саморобну або заводську (в основному закордонного виробництва) програму автоматичного пошуку пароля. Алгоритм її роботи полягає в тому, щоб, використовуючи швидкодію сучасних комп'ютерних пристроїв, перебирати всі можливі варіанти комбінацій букв, цифр і спе-

ціальних символів, наявних на стандартній клавіатурі персонального комп'ютера, і у випадку збігу комбінації символів з оригіналом робити автоматичне з'єднання зазначених абонентів. Варто звернути увагу, що існує безліч програм-«зламувачів», які називають професійною мовою HACK TOOLS (інструмент зламу). Але ці програми стають малоєфективними в комп'ютерних системах, які володіють програмою-«сторожем» комп'ютерних портів. Тому останнім часом злочинці стали активно використовувати метод «інтелектуального перебирання», заснований на підборі передбачуваного пароля, виходячи із заздалегідь визначених тематичних груп його належності. Тому і в роботі із Zoom рекомендують встановлювати кодові слова (паролі), поновлювати версії телефонного або комп'ютерного додатка тощо.

Висновки. «Комп'ютерна злочинність», особливо її транснаціональна складова, стала однією з міжнародних проблем, що зумовлено широким упровадженням глобальних інформаційних мереж, насамперед мережі Internet, яка вже поєднує більшість країн земної кулі і використання якої поширюється далі. У розвинутих країнах цей вид злочинності завдає величезних збитків, змушує витратити значні кошти на розробку та впровадження програмних, технічних та інших засобів захисту від несанкціонованого доступу до інформації, її перекручення чи знищення. Ці злочини характеризуються такими особливостями: високою латентністю, складністю їх виявлення та розслідування, складністю доказування в суді, високим збитком навіть від одиничного злочину.

Висока латентність таких злочинів пояснюється насамперед тим, що державні й комерційні структури, які зазнали нападу, особливо в банківській діяльності, не дуже довіряють можливості розкриття цих злочинів правоохоронними органами. На наш погляд, однією з основних причин високої латентності та низького рівня розкриття злочинів у сфері комп'ютерної інформації є проблеми, які виникають перед правоохоронними органами на стадії досудового провадження внаслідок складності кваліфікації злочинних діянь та особливостей проведення окремих слідчих дій. Тому на основі аналізу як теоретичних напрацювань, так і практики ми перш за все акцентуємо увагу на окремих способах учинення «комп'ютерних злочинів», розкриваємо зміст, форми та способи їх учинення в реаліях сьогодення.

Розглядаючи проблеми, які виникають у процесі розслідування цих злочинів, необхідно мати на увазі, що існує багато особливостей, які потрібно враховувати під час проведення таких дій, як огляд місця події, обшук та вилучення речових доказів, допит потерпілих і свідків, призначення експертизи. Для того щоб фактичні дані були визнані доказами, вони повинні бути отримані з джерел із дотриманням правил, які встановлені кримінальним процесуальним кодексом.

Ще однією проблемою є відсутність спеціалістів-практиків у галузі попередження й боротьби з такими видами злочинів. Як уже було зазначено, суб'єктами злочинів виступають спеціалісти дуже високого рівня, злочинці-інтелектуали. Правоохоронні органи, на жаль, ще не можуть ефективно їм протидіяти. Тому розслідування «комп'ютерних злочинів» необхідно в обов'язковому порядку проводити із залученням спеціаліста в галузі інформаційних технологій. Необхідність цього підтверджується й досвідом роботи правоохоронних органів інших країн.

Список використаних джерел

1. Как безопасно пользоваться приложением Zoom, что бы избежать попадания в ловушку. URL: <https://ukrnews.com/news/699115-kak-pravilno-polzovatsya-prilozheniem-zoom-eksperty>.
2. Бутузов В. М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз): монографія. Київ: КНТ, 2010. 408 с.
3. Карчевський М. В. Злочини у сфері використання комп'ютерної техніки: навч. посіб. Київ: Атіка, 2010. 168 с.
4. Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 528 с.
5. Плугатир М. В. Імплементация Україною міжнародно-правових зобов'язань щодо відповідальності за злочини у сфері комп'ютерної інформації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 18 с.
6. Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: ДКС, 2012. 342 с.
7. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження). Київ: Атіка, 2007. 304 с.
8. Голубев В. О., Гавловський В. Д., Цимбалюк В. С. Проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій: навч. посіб. / за заг. ред. Р. А. Калужного. Запоріжжя: ЗІДМУ, 2002. 292 с.
9. Стратонов В. М. Криміналістична теорія пізнавальної діяльності: монографія. Херсон:

Вид-во Херсон. держ. ун-ту, 2009. 440 с.

10. Голубев В. О., Юрченко О. М. Злочини в сфері комп'ютерної інформації: способи скоєння та засоби здійснення / під. ред. О. П. Снігер'єва. Запоріжжя, 1998. 157 с.

11. Компьютерные преступления и методы борьбы с ними. *Проблемы преступности в капиталистических странах*. Москва: ВИНТИ, 1985. № 1. С. 3-7.

12. Компьютерные преступления и обеспечение безопасности ЭВМ. *Проблемы преступности в капиталистических странах*. Москва: ВИНТИ, 1983. № 6. С. 3-6.

13. Statement for the Record of Louis J. Freeh, Director Federal Bureau of Investigation on Cybercrime Before the Senate Committee on Judiciary Subcommittee for the Technology, Terrorism, and Government Information Washington, D.C., 28 March 2000.

14. Computer Crime: A Crime fighter's Handbook. D. Icove, K. Seger, W. Von Sorsh. O'Reyelli & Associates, Ins., 1995. 437 p.

15. Батурин Ю. М. Проблемы компьютерного права. Москва: Юрид. лит., 1991. 57 с.

16. Лучин И. Н., Желдаков А. А., Кузнецов Н. А. Взламывание парольной защиты методом интеллектуального перебора. *Информатизация правоохранительных систем*. Москва: Академия МВД России, 1996. С. 287-288.

Надійшла до редакції 30.04.2020

References

1. Kak bezopasno pol'zovat'sya prilozheniyem Zoom, chtoby izbezhat' popadaniya v lovushku [How to safely use the Zoom application to avoid falling into the trap]. URL: <https://ukrnews.com/news/699115-kak-pravilno-polzovatsya-prilozheniem-zoom-eksperty>. [in Russ.]

2. Butuzov, V. M. (2010) Protydiya komp'yuterniy zlochynnosti v Ukrayini (systemno-strukturnyy analiz) [Counteraction to computer crime in Ukraine (system-structural analysis)]: monohrafiya. Kyiv: KNT, 408 s. [in Ukr.]

3. Karches'kyu, M. V. (2010) Zlochyny u sferi vykorystannya komp'yuternoyi tekhniki [Crimes in the field of computer technology]: navch. posib. Kyiv: Atika, 168 s. [in Ukr.]

4. Karches'kyu, M. V. (2012) Kryminal'no-pravova okhrona informatsiyoi bezpeky Ukrayiny [Criminal and legal protection of information security of Ukraine]: mo-nohrafiya. Luhans'k: RVV LDUVS im. E. O. Didorenka, 528 s. [in Ukr.]

5. Pluhaty, M. V. (2010) Implementatsiya Ukrayinoyu mizhnarodno-pravovykh zobov'yazan' shchodo vid-povidal'nosti za zlochyny u sferi komp'yuternoyi informatsiyi [Implementation by Ukraine of international legal obligations regarding responsibility for crimes in the field of computer information]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 18 s. [in Ukr.]

6. Savinova, N. A. (2012) Kryminal'no-pravove zabezpechennya rozvytku informatsiyoho suspil'stva v Ukrayini: teoretychni ta praktychni aspekty [Criminal-legal support of information society development in Ukraine: theoretical and practical aspects]: monohrafiya. Kyiv: DKS, 342 s. [in Ukr.]

7. Azarov, D. S. (2007) Zlochyny u sferi komp'yuternoyi informatsiyi (kryminal'no-pravove dosli-dzhennya) [Crimes in the field of computer information (criminal legal research)]. Kyiv: Atika, 304 s. [in Ukr.]

8. Holubyev, V. O., Havlovs'kyu, V. D., Tsybalyuk, V. S. (2002) Problemy borot'by zi zlochynamy u sferi vykorystannya komp'yuternykh tekhnolohiy [Problems of combating crime in the use of computer technology]: navch. posib. / za zah. red. R. A. Kalyuzhnoho. Zaporizhzhya: ZIDMU, 292 s. [in Ukr.]

9. Stratonov, V. M. (2009) Kryminalistychna teoriya piznaval'noyi diyal'nosti [Forensic theory of cognitive activity]: monohrafiya. Kherson: Vyd-vo Kherson. derzh. un-tu, 440 s. [in Ukr.]

10. Holubyev, V. O., Yurchenko, O. M. (1998) Zlochyny v sferi komp'yuternoyi informatsiyi: sposoby skoyennya ta zasoby zdiysnennya [Crimes in the field of computer information: methods of commission and means of implementation] / pid. red. O. P. Sniher'ova. Zaporizhzhya, 157 s. [in Ukr.]

11. Komp'yuternyye prestupleniya i metody bor'bi s nimi [Computer crimes and methods of combating them]. *Problemy prestupnosti v kapitalisticheskikh stranakh*. Moskva: VINITI, 1985. № 1. С. 3-7. [in Russ.]

12. Komp'yuternyye prestupleniya i obespecheniye bezopasnosti ÉVM [Computer crimes and computer security]. *Problemy prestupnosti v kapitalisticheskikh stranakh*. Moskva: VINITI, 1983. № 6. С. 3-6. [in Russ.]

13. Statement for the Record of Louis J. Freeh, Director Federal Bureau of Investigation on Cybercrime Before the Senate Committee on Judiciary Subcommittee for the Technology, Terrorism, and Government Information Washington, D.C., 28 March 2000.

14. Computer Crime: A Crime fighter's Handbook. D. Icove, K. Seger, W. Von Sorsh. O'Reyelli & Associates, Ins., 1995. 437 p.

15. Baturin, Yu. M. (1991) Problemy komp'yuternogo prava [Problems of computer law]. Moskva: Yurid. lit., 57 s. [in Russ.]

16. Luchin, I. N., Zheldakov, A. A., Kuznetsov, N. A. (1996) Vzlamyvaniye parol'noy zashchity metodom intellektual'nogo perebora [Hacking password protection by the method of intellectual search]. *Informatyzatsyya pravookhranytel'nykh sistem*. Moskva: Akademiya MVD Rossii, S. 287-288. [in Russ.]

SUMMARY

Vasyl M. Stratonov. "Computer crimes": some features and characteristics. Unfortunately, along with positive achievements, informatization also has negative manifestations, namely, the possibility of using computer technology to commit crimes. The world has long been talking about "cybercrime" about "computer crime," and chapter 16 of the Criminal Code of Ukraine deals with crimes in the use of comput-

ers, computer systems and networks, as well as telecommunications. Therefore, we can state that a unified approach to the definition of a concept does not exist. However, the introduction of certain norms into the law does not solve the problems. Problems arise with the direct implementation of these standards in everyday life. Since "computer crimes" are transnational in nature, we must join forces to combat such crimes. In developed countries, this type of crime leads to huge losses, significant funds that are spent on the development and implementation of software, technical and other means of protection against unauthorized access to information, its distortion or destruction. With this in mind, it is fundamentally important to study methods of committing crimes using computers, computer systems and telecommunication networks. Therefore, we characterize some of the most common ways of committing computer crimes.

Such crimes are characterized by the following features: the complexity of their detection and investigation, the difficulty of proving in court, the high damage even from one crime. Therefore, based on the analysis of both theory and the results of practice, we primarily focus on individual methods of committing "computer crimes". We reveal in the article the content, forms and methods of committing computer crimes in the realities of today.

We focus on the main methods of unauthorized receipt of information, namely: the use of a device that listens (bookmarks); deleted photo; interception of electronic radiation; hoax (disguise for system requests); interception of acoustic radiation and restoration of printer text; theft of media and industrial waste (garbage collection); reading data from arrays of other users; copying storage media with overcoming protection measures; masking a registered user; use of software traps; illegal connection to equipment and communication lines; failure of defense mechanisms.

We characterize the most common both methods and methods of unauthorized receipt of information from computer and information networks. Knowing the ways of committing crimes will help to further prevent the commission of crimes, take preventive measures.

Keywords: *commission methods, computer crimes, automated systems, technical protection, forensics.*

УДК 343.35

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-141-146

Володимир ШАБЛИСТИЙ[©]
доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРО ВИКРИВАЧІВ КОРУПЦІЇ ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Розглянуто зміни та доповнення до Кримінального кодексу України та інших законів щодо викривачів корупції, особливо їх права на винагороду за повідомлення про корупційний злочин. Визначено проблему існування інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», за які не встановлено кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та/або цивільно-правової відповідальності та про які може повідомляти викривач.

Стверджується, що за повідомлення про декларування недостовірної інформації викривач на винагороду може не розраховувати у будь-якому разі. Незаконне збагачення не може бути і ніколи не буде корупційним злочином, воно є наслідком вчинення справді корупційних злочинів, а тому викривач на винагороду знову може не розраховувати.

Для усунення вказаних протиріч запропоновано у примітці 2 до ст. 45 КК України визначити перелік злочинів, пов'язаних із корупцією, а особу викривача зробити відповідальною хоча б у частині вибачення за оприлюднення інформації, що судом не підтверджена. Для реалізації таких пропозицій до дискусії варто запросити не тільки вчених-криміналістів, а й фахівців у галузі адміністративної відповідальності, трудового та цивільного права і процесу.

Ключові слова: *корупція, корупційне правопорушення, правопорушення пов'язане із корупцією, корупційний злочин, викривач, юридичне невігластво.*

Постановка проблеми. 17 жовтня 2019 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо викривачів корупції» [1], який набув чинності 01 січня 2020 року. Зважаючи на великий

© Шаблістий В.В., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-0210-1772>
vo-1_shablitsy@ukr.net

суспільний резонанс з приводу цього рішення (щодо можливого отримання викривачем частини неправомірної вигоди) та суттєві зміни в національній антикорупційній діяльності в цілому, яка дуже тісно переплетена із багатостраждальним чинним Кримінальним кодексом (далі – КК) України, спробую навести суб'єктивні міркування з цього приводу. Одразу зазначу, що виклад власних думок буду здійснювати як особа, яка тріхи обтяжена кримінально-правовими знаннями.

До того ж власне суб'єктивний погляд ґрунтуватиметься за результатами інтерв'ювання поліцейських (майже 2 000 осіб – представники з усієї країни), які проходили підвищення кваліфікації у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ протягом 2015–2019 років, та вражень від проведення занять на антикорупційну тематику під час службової підготовки працівників апарату Головного управління Національної поліції в Дніпропетровській області, а також багатьох особистих виступах та дискусіях на наукових антикорупційних форумах різного рівня у 2019 році та на початку 2020 року.

Метою статті є критичний розгляд змін та доповнень до Кримінального кодексу України та інших законів щодо викривачів корупції, особливо їх права на винагороду за повідомлення про корупційний злочин.

Виклад основного матеріалу. Вкотре оновлений (станом на квітень 2020 року вже чотири рази) Закон України «Про запобігання корупції» [2], з 01 січня 2020 року містить таке визначення поняття «*викривач*» – фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання.

Думається, активні представники антикорупційних організацій та особи, які фахово коментують таке законодавство, зможуть надати конструктивну критику наведеному визначенню поняття «*викривач*». Від себе лише додаю, що вказівка на «наявність переконання, що інформація є достовірною», може узаконити будь-який наклеп чи образ з боку викривача, який просто хоче помститися кому-небудь, оскільки згідно з п. 7 ч. 2 ст. 53³ Закону «Про запобігання корупції» викривач має право повідомляти про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону без зазначення відомостей про себе (*анонімно*).

Крім того, злочином невеликої тяжкості або з 01 липня 2020 року – кримінальним проступком є діяння, заборонене ст. 172 КК України «Грубе порушення законодавства про працю», частина перша якої говорить про незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з *повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції»*, а також інше грубе порушення законодавства про працю. У Єдиному державному реєстрі судових рішень мною не виявлено жодної електронної копії рішення суду про такий захист викривачів.

Існує пропозиція взагалі внести зміни у Кодекс України про адміністративні правопорушення щодо запровадження відповідальності за звільнення, примушування до звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, переведення, атестації, зміну умов праці, відмову в призначенні на вищу посаду, скорочення заробітної плати, а також розголошення службовою особою даних щодо викривача. А якщо вказані вище діяння мали тяжкі або особливо тяжкі наслідки – запровадити кримінальну відповідальність [3, с. 148].

Далі вимушений ставити риторичне запитання: що є іншим порушенням Закону України «Про запобігання корупції»? Існує погляд, що *інші порушення Закону України «Про запобігання корупції»* – це порушення Закону України «Про запобігання корупції», за які не встановлено кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та/або цивільно-правової відповідальності [4]. Якщо з ним погодитися, то виникає ще одне запитання: а чи існують в принципі порушення Закону України «Про запобігання корупції», за які не встановлено кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та/або цивільно-правової відповідальності? На мій суб'єктивний погляд, їх не існує, оскільки за будь-яке порушення Закону України «Про запобігання корупції» настають саме ці види відповідальності, тобто будь-яке порушення вказаного закону є або корупційним, або пов'язаним із

корупцією правопорушенням. Можливо, законодавець вказівкою на «інші порушення» перестраховався на той випадок, якщо такі порушення можливі. Однозначним тут є той факт, що про подібні порушення викривачі точно не будуть повідомляти, оскільки їх не існує (це особисто моя позиція).

Черговим шедевром прав та гарантій викривача є ст. 53⁸ «Юридична відповідальність викривача» Закону України «Про запобігання корупції», оскільки частиною першою цієї статті викривача апріорі звільнено від юридичної відповідальності за повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, поширення зазначеної у повідомленні інформації, незважаючи на можливе порушення таким повідомленням своїх службових, цивільних, трудових чи інших обов'язків або зобов'язань.

Частина три цієї статті звільняє викривача від повідомлення про корупцію, внаслідок чого було завдано навіть моральну шкоду: «викривач звільняється від цивільно-правової відповідальності за майнову та/або моральну шкоду, завдану внаслідок здійснення повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, крім випадку здійснення завідомо неправдивого повідомлення. У разі *неумисного* повідомлення викривачем недостовірної інформації вона підлягає спростуванню у порядку, визначеному Цивільним кодексом України».

Отже, якщо не буде доведено, що викривач вчинив завідомо неправдиве повідомлення, в особи, яка в чомусь підозрювалась, навіть не змоги у суді захистити свою честь та гідність. Ба більше, чи не вперше вказано на форму вини викривача, якої не існує – неумисне повідомлення викривачем недостовірної інформації. Чи є неумисне необережним, я особисто не знаю, можливо мова йде про непрямий умисел? Дозволю собі нагадати, що Закон України «Про запобігання корупції» у визначенні понять корупції, корупційного правопорушення та правопорушення, пов'язаного із корупцією, вказує лише на діяння без вказівки на форму вини. В одній із своїх публікацій з цього приводу я зробив категоричний висновок, що корупція з необережності в Україні можлива – за незначні необережні порушення антикорупційного законодавства у формі корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень відповідних суб'єктів варто притягувати виключно до дисциплінарної відповідальності, оскільки їхнє законодавче визначення допускає необережну форму вини [5, с. 233].

Тепер пофантазуємо: *«у разі неумисного повідомлення викривачем недостовірної інформації про корупцію з необережності вона підлягає спростуванню у порядку, визначеному Цивільним кодексом України»*. Просто залишу цю фразу саме такою. Хай буде.

Далі пропоную «розвіяти міф» про право викривача на винагороду за повідомлення про корупцію, що було топ-новиною в кінці 2019 року, і це при тому, що пересічні громадяни не розуміють і в принципі не мають розуміти, що правопорушення, пов'язані із корупцією, не містять ознак корупції, та, відповідно, корупціонером такого правопорушника з погляду закону називати не можна. Але мова не про це, а про таке.

У листопаді 2018 р. А. М. Полях цілком слушно зазначив, що світові стандарти у сфері захисту викривачів свідчать про те, що кожна держава самостійно вибудовує цей захист з урахуванням, зокрема, особливостей національного законодавства та системи права. На цей час, у зв'язку з наявною в Україні проблемою боротьби з корупцією, захист викривачів корупційних правопорушень є дуже важливою справою, оскільки якщо особи, які допомагають державі викривати це злочинне явище, будуть відчувати себе у безпеці, то таких осіб буде значне більше. Водночас з огляду на міжнародний досвід необхідно вдосконалити питання не тільки захисту викривачів, а й їх матеріальної зацікавленості, що ще більше стимулюватиме громадян до допомоги державі у боротьбі з корупцією [6, с. 125].

Ст. 53⁷ «Винагорода викривачу» Закону України «Про запобігання корупції» складається із трьох частин, цікавими є перші дві з них. Згідно з ч. 1 вказаної норми, *право на винагороду має викривач, який повідомив про корупційний злочин, грошовий розмір предмета якого або завдані державі збитки від якого у п'ять тисяч і більше разів перевищують розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, установленого законом на час вчинення злочину*; ч. 2 – *розмір винагороди становить 10 відсотків від грошового розміру предмета корупційного злочину або розміру завданих державі збитків від злочину після ухвалення обвинувального вироку суду. Розмір винагороди не може перевищувати трьох тисяч мінімальних заробітних плат, установлених на час вчинення злочину*.

Тепер по порядку.

1. Бачимо імперативну норму про те, що право на винагороду має викривач, який повідомив про корупційний злочин. Загальновідомим є те, що поняття корупційного злочину в чинному КК не існує, його можна виокремити із примітки до ст. 45 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям»: «Корупційними злочинами відповідно до цього Кодексу вважаються злочини, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364¹, 365², 366¹, 368, 368³, 369, 369², 369³ цього Кодексу». Щодо віднесення як мінімум двох із цих злочинів до числа корупційних є великі сумніви.

Це стосується багатостраждальної ст. 368⁵ КК України «Незаконне збагачення», кримінальна відповідальність за яке наступатиме при набутті незаконних активів на суму, яка перевищує 6 млн 831 тис. 500 грн (враховуючи положення Податкового кодексу України, Закону України «Про державний бюджет на 2020 рік» – розмір податкової соціальної пільги та прожиткового мінімуму для працездатних громадян відповідно).

На нашу думку, факт незаконного збагачення може встановити тільки Національне агентство з питань запобігання корупції після повної перевірки декларації, коли буде встановлено або неповідомлення про суттєві зміни майнового стану декларанта майже на сім мільйонів гривень, або внесення завідомо недостовірних відомостей до декларації на таку саму суму.

Верховна Рада України 02 жовтня 2019 року прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції» [7], що набув чинності 18 жовтня 2019 року, відповідно до якого примітку до ст. 45 КК України доповнено ст. 366¹ КК України – тепер це корупційний злочин, який, у разі його вчинення відповідним суб'єктом, підслідний Національному антикорупційному бюро України та підсудний Вищому антикорупційному суду.

Фактично одне і те саме діяння, залежно від вартості незадекларованих активів або терміну неподання декларації, є або адміністративним правопорушенням, пов'язаним із корупцією (ст. 172⁶ КУпАП), або корупційним злочином (ст. 366¹ КК України). Соціальні та правові наслідки такого законодавчого рішення важко собі уявити, оскільки злочин, що не містить ознак корупції, став корупційним злочином [8, с. 4].

Декларування недостовірної інформації (ст. 366¹ КК України) є, мабуть, предикатним злочином для незаконного збагачення (ст. 368⁵ КК України). Перший злочин, згідно із Законом України «Про запобігання корупції», є злочином, пов'язаним із корупцією, тоді як згідно із приміткою до ст. 45 КК України, є корупційним злочином. Все це, як мінімум, ускладнить притягнення до кримінальної відповідальності і за декларування недостовірної інформації, і за незаконне збагачення. *Чи зможе викривач повідомити про корупційний злочин, що не містить ознак корупції, з надією на винагороду?*

2. Тепер про грошовий розмір корупційного предмета повідомлення викривача, де державі завдано збитки, сума яких у п'ять тисяч і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб. До того ж, у 2020 році мінімально це 5 млн 255 тис. грн. Кримінальна відповідальність за «брехню в декларації», як начебто корупційний злочин, у 2020 році починається з 525 тис. 500 грн – якщо такі відомості відрізняються від достовірних на цю суму. Отже, за повідомлення про декларування недостовірної інформації викривач на винагороду може не розраховувати у будь-якому разі. Про проблеми кримінальної відповідальності за незаконне збагачення вже написано багато, єдине зазначимо, що незаконне збагачення не може бути і ніколи не буде корупційним злочином, воно є наслідком вчинення справді корупційних злочинів.

Законодавцем вирішено проблему, яка унеможлилювала застосування заходів безпеки щодо викривачів. Проте не повною мірою залишається вирішеним питання застосування заходів безпеки щодо викривачів, які повідомили про вчинення корупційного правопорушення особами, що в подальшому були виправдані судом або сплинули терміни притягнення особи до адміністративної відповідальності тощо, зокрема законодавцем не визначено механізм здійснення захисту викривачів (дії уповноважених підрозділів). А також достатньо актуальним є питання відшкодування державі витрат викривачем, яким повідомлено недостовірну інформацію про вчинення корупційного правопорушення [9, с. 226].

Висновки. Отже, ігнорування законодавцем принципів кримінального права та правил законодавчої техніки призводять до постійно схоластичного оновлення антико-

рупційного законодавства. Неврахування підстав та принципів криміналізації небезпечних діянь робить зміни до КК України «мертвонародженими», скільки б про них не повідомляли викривачі у разі їх внутрішнього стійкого переконання про наявність ознак корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень.

Для усунення вказаних протиріч потрібно у примітці 2 до ст. 45 КК України визначити перелік злочинів, пов'язаних із корупцією, а особу викривача зробити відповідальною хоча б у частині вибачення за оприлюднення інформації, що судом не підтверджена. Для реалізації таких пропозицій до дискусії варто запросити не тільки вчених-криміналістів, а й фахівців у галузі адміністративної відповідальності, трудового та цивільного права і процесу.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо викривачів корупції : Закон України від 17 жовтня 2019 року № 198-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#n2> (дата звернення: 03.01.2019 р.).
2. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print> (дата звернення: 15.04.2020 р.).
3. Стрільців О. М. Проблеми нормативного врегулювання захисту викривачів. *Роль інституту викривачів у запобіганні та протидії корупції* : матеріали круглого столу (м. Київ, 2 листопада 2018 року). Київ : НАВС, 2018. С. 147–148.
4. Гекалюк Р. Види порушень антикорупційного законодавства. URL: <https://blog.liga.net/user/rhekalyuk/article/33556> (дата звернення: 15.04.2020 р.).
5. Шаблюстий В. В. Корупція з необережності (до проблеми встановлення вини та моменту виявлення пов'язаних із корупцією адміністративних і кримінальних правопорушень). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 230–233. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2020/57.pdf.
6. Полях А. М. Захист викривачів корупційних правопорушень: вітчизняний і зарубіжний досвід. *Роль інституту викривачів у запобіганні та протидії корупції* : матеріали круглого столу (м. Київ, 2 листопада 2018 року). Київ : НАВС, 2018. С. 123–126.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції : Закон України від 02 жовтня 2019 року № 140-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-20#n81> (дата звернення: 29.10.2019 р.).
8. Фоменко А. С. Дискусійні питання кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. *Дискусійні питання застосування антикорупційного законодавства* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (15 листопада 2019 року, м. Дніпро). Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. С. 3–5.
9. Тіхонов С. В. Проблемні питання забезпечення захисту осіб, які повідомили про корупційні правопорушення (викривачів). *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 1. (м. Київ, 12 грудня 2019 року). Київ : НАВС, 2019. С. 224–226.

Надійшла до редакції 20.04.2020

References

1. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia koruptsii» shchodo vykryvachiv koruptsii [On Amendments to the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" on Corruptors of Corruption] : Zakon Ukrainy vid 17 zhovtnya 2019 roku № 198-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#n2> (data zvernennia: 03.01.2019 r.) [in Ukr.]
2. Pro zapobihannia koruptsii [On the prevention of corruption]: Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 roku № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print> (data zvernennia: 15.04.2020 r.). [in Ukr.]
3. Striltsiv O. M. Problemy normatyvnoho vrehuliuvannia zakhystu vykryvachiv [Problems of normative regulation of defectors protection]. Rol instytutu vykryvachiv u zapobihanni ta protydii koruptsii : materialy kruhloho stolu (m. Kyiv, 2 lystopada 2018 roku). Kyiv : NAVS, 2018. S. 147–148. [in Ukr.]
4. Hekaliuk R. Vidy porushen antykoruptsiinoho zakonodavstva [Types of violations of anti-corruption legislation]. URL: <https://blog.liga.net/user/rhekalyuk/article/33556> (data zvernennia: 15.04.2020 r.). [in Ukr.]
5. Shablysty V. V. Koruptsiia z neoberezhnosti (do problemy vstanovlennia vyny ta momentu vyivlennia poviazanykh iz koruptsiieiu administratyvnykh i kryminalnykh pravoporushen) [Corruption by negligence (before the problem of establishing guilt and the moment of detection of administrative and criminal offenses related to corruption)]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2020. № 1. S. 230–233. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2020/57.pdf. [in Ukr.]
6. Poliakh A. M. Zakhyst vykryvachiv koruptsiinykh pravoporushen: vitchyzniani i zarubizhnyi dosvid [Detectors of corruption offenders: domestic and foreign experience]. Rol instytutu vykryvachiv u zapobihanni ta protydii koruptsii : materialy kruhloho stolu (m. Kyiv, 2 lystopada 2018 roku). Kyiv : NAVS, 2018. S. 123–126. [in Ukr.]
7. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia efektyvnosti instytutsiinoho mekhanizmu zapobihannia koruptsii [On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Ensuring the Effectiveness of the Institutional Anti-Corruption Mechanism] : Zakon Ukrainy vid 02 zhovtnia 2019 roku № 140-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-20#n81>

(data zvernennia: 29.10.2019 r.). [in Ukr.]

8. Fomenko A. Ye. Dyskusiini pytannia kryminalnoi vidpovidalnosti za nezakonne zbahachennia [Discussion of criminal liability for illegal enrichment]. Dyskusiini pytannia zastosuvannia antykoruptsiinoho zakonodavstva : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (15 lystopada 2019 roku, m. Dnipro). Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2019. S. 3–5. [in Ukr.]

9. Tikhonov S. V. Problemni pytannia zabezpechennia zakhystu osib, yakі povidomyly pro koruptsiini pravoporushennia (vykryvachiv) [Issues of protection of persons who reported corruption offenses (accusers)]. Realizatsiia derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v mizhnarodnomu vymiri : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Ch. 1. (m. Kyiv, 12 hrudnia 2019 roku). Kyiv : NAVS, 2019. S. 224–226. [in Ukr.]

SUMMARY

Volodymyr V. Shablustyi. About exposers of corruption and criminal law. Amendments to the Criminal Code of Ukraine and other laws on corruption exposers, especially their right to remuneration for reporting corruption, have been considered. The problem of existence of other violations of the Law of Ukraine "On Corruption Prevention" for which no criminal, administrative, disciplinary and / or civil liability has been established and for which the exposers can report has been identified.

The author has emphasized that if it is not proved that the exposers made a knowingly false report, then the person suspected of something does not even have the opportunity to defend his/her honor and dignity in court. He has assumed that for the first time at the level of law the form of guilt of the exposers is indicated, which does not exist - unintentional communication of inaccurate information by the exposers.

It has been proved that the legislator's disregard for the principles of criminal law and the rules of legislative technique lead to a constant scholastic update of anti-corruption legislation. Failure to take into account the grounds and principles of criminalization of dangerous acts makes amendments to the Criminal Code of Ukraine "stillborn", no matter how many expositors report them in case of their internal strong belief in the presence of signs of corruption or corruption-related offenses.

It has been alleged that the exposers may not expect a remuneration for reporting false information in any case. Illegal enrichment cannot and will never be a corruption crime, it is the result of committing truly corrupt crimes, and therefore the exposers may not expect a reward again.

To eliminate these contradictions, the author has proposed in Note 2 to Art. 45 of the Criminal Code of Ukraine to determine the list of crimes related to corruption, and to make the person of the exposers responsible at least in part of the apology for the disclosure of information that has not been confirmed by the court. To implement such proposals, not only forensic scholars should be invited to the discussion, but also experts in the field of administrative responsibility, labor and civil law and procedure.

Keywords: *corruption, corruption offense, corruption-related offense, corruption crime, exposers, legal ignorance.*

УДК 343.8

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-146-151

Олег ШКУТА®

доктор юридичних наук, доцент
(Херсонський факультет Одеського
державного університету внутрішніх справ)

ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджено проблему визначення поняття безпеки засуджених. Проаналізовано чинні нормативно-правові акти, зокрема Конституцію України, Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Закони України «Про досудове ув'язнення», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь в кримінальному процесі» та відомчі підзаконні нормативно-правові акти.

Здійснено історичний аналіз становлення та розвитку питань безпеки засуджених у нормативних актах Української Радянської Соціалістичної Республіки та незалежної України.

Визначено поняття безпеки засуджених у місцях несвободи – це врегульована в чинному законодавстві та забезпечена персоналом органів і установ виконання покарань захищеність прав і свобод та законних інтересів засуджених під час відбування ними покарання.

Ключові слова: *проблема, безпека засуджених, місце несвободи, установа виконання покарань, Міністерство юстиції України.*

© Шкута О.О., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-4815-9435>

adv@shkuta.com

Постановка проблеми. Визнаючи, що серед пріоритетних напрямів державної політики у сфері виконання і відбування покарань є потреба реального забезпечення безпеки засуджених в органах і установах Міністерства юстиції України, ми зі свого боку поставили перед собою завдання вивчити проблему безпеки засуджених в місцях несвободи Міністерства юстиції України. Саме вона, на нашу думку, є індикатором психологічної напруженості в колективах засуджених, у взаєминах між засудженими та персоналом місць несвободи тощо.

Серед причин, які можуть порушити безпеку засуджених у місцях несвободи, вчені виділяють: складнощі у засудженого в адаптації до умов відбування кримінального покарання; втрата засудженим на певний час соціально-корисних зв'язків та соціально-важливих орієнтирів; різке неприйняття засудженим провини або, навпаки, самозасудження; конфлікт із засудженням засудженими, загроза чи факт приниження або звалтування; взаємовідносини з персоналом: відчуття припинення приниження і упередженого ставлення; збіг негативних життєвих обставин, зокрема втрата близької людини, напруження відносин в родині тощо.

Підтвердженням нашої тези про актуальність проблеми безпеки засуджених у місцях несвободи свідчать також й останні події, які відбуваються в кримінально-виконавчій системі України, зокрема велика кількість звернень засуджених, їх родичів на адресу Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та фактів, оприлюднених у засобах масової комунікації щодо вчинення до засуджених насильства, приниження людської гідності, поборів тощо.

Метою статті є аналіз наукових та правових джерел щодо визначення поняття безпека засуджених у місцях несвободи.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретичним підґрунтям написання статті стали праці вітчизняних вчених пенітенціарного спрямування, зокрема: Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, В. І. Борисова, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, В. К. Грищука, І. М. Данишина, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, О. Г. Колба, І. О. Колба, В. Я. Конопельського, І. М. Копотуна, В. А. Меркулової, І. І. Митрофанова, М. І. Мичка, Є. С. Назимка, М. В. Руденка, М. В. Романова, Р. М. Підвисоцького, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, О. О. Шкути, І. С. Яковець та ін.

Здобутки цих учених містять низку системних положень і висновків, які прямо або опосередковано стосуються змісту безпека засуджених і персоналу місць несвободи й створюють теоретичні та практичні передумови для ефективного її дослідження в реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження безпеки засуджених у місцях несвободи Міністерства юстиції України є очевидною актуальною проблемою для науки кримінально-виконавчого права. Ба більше, зважаючи, що щорічно особи, які відбувають покарання, стають жертвами злочинних посягань як з боку інших засуджених, так і з боку персоналу місць несвободи, ця проблема є міждисциплінарною. Отже, сьогодні рівень забезпечення гарантій безпеки як засуджених, так і персоналу місць несвободи потребує суттєвого контролю з боку державних і недержавних інституцій.

Наш погляд на цю проблему збігається з позицією вітчизняного вченого І. О. Колба, який у власному дослідженні доводить, що зазначене спричинене тим, що досі ні на правовому, ні на практичному рівнях не створено реальних гарантій особистої безпеки засуджених під час відбування покарання [1, с. 77].

Хоча у статті 3 Конституції України закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [2]. Крім того, стаття 63 Конституції України прямо закріпила норму, яка гарантує засудженому користуватися всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Тобто, як пише вітчизняна дослідниця О. Яворська, на засуджених поширюється більшість прав, свобод та обов'язків людини й громадянина, які передбачені розділом II Конституції України. З цієї конституційної норми випливає й те, що права засуджених можуть обмежуватися тільки законами, а не іншими, у тому числі й відомчими, нормативно-правовими актами. Крім того, у кримінальному законодавстві є групи спеціальних норм, орієнтованих на регулювання питань безпеки осіб, що перебувають в установах виконання покарання [3, с.107].

Крім того, у кримінальному законодавстві є групи спеціальних норм, орієнтова-

них на регулювання питань безпеки осіб, що перебувають в установах виконання покарання. Наприклад, закріпивши в Кримінальному кодексі України кримінальну відповідальність за такі діяння, як «Захоплення заручників» (ст. 147 КК України), «Масові заворушення» (ст. 294 КК України), законодавець тим самим сформулював правові основи не тільки для порядку та безпеки в установах виконання покарань, але й для безпеки самих засуджених. Одночасно він встановив кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України), службову недбалість (ст. 367 КК України) та інші посадові злочини, законодавець гарантує безпеку засуджених від свавілля персоналу [4].

Отже, право засуджених на особисту безпеку та деякі елементи механізму його реалізації визначені у ст. 10 КВК, а правові гарантії – у законах України «Про попереднє ув'язнення» [5], «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [6] та в підзаконних нормативно-правових актах ДКВС України. Саме аналіз цих нормативно-правових актів дозволяє нам виділити форми забезпечення права засуджених на особисту безпеку, а саме:

- визначення адміністрацією установ виконання покарань критеріїв особистої безпеки засуджених;
- нормативно-правове урегулювання особистої безпеки засуджених;
- переведення засуджених у безпечне місце в межах колонії;
- застосування адміністрацією заходів усунення небезпеки;
- подальше вирішення питання про місце відбування засудженим покарання;
- забезпечення безпеки засуджених у зв'язку з їх участю у кримінальному провадженні.

Варто також підтримати позицію вітчизняного дослідника Р. М. Підвисоцького про те, що правова основа безпеки в ДКВС України складається із сукупності нормативних актів, які регламентують групи однорідних суспільних відносин щодо захисту суб'єктів та об'єктів процесу виконання й відбування кримінальних покарань шляхом застосування відповідних форм, методів, сил і засобів [7, с. 141].

Поряд з тим, як зауважує дослідник ці норми розміщені у різних главах і розділах КВК, саме тому норми даного Кодексу щодо забезпечення безпеки, як видається, доцільно об'єднати в окремому розділі цього закону на кшталт Виправно-трудоного кодексу УРСР, утворивши повноцінний правовий інститут у межах кримінально-виконавчого права, у якому варто врегулювати поняття безпеки засуджених в місцях несвободи.

Водночас особливе місце в механізмі правового регулювання безпеки у сфері виконання покарань відведено КВК України від 11 липня 2003 р., аналіз якого дозволяє прогнозувати відповідне правове регулювання та відкрити нові шляхи перед наукою кримінально-виконавчого права щодо всебічного обґрунтування проблем безпеки засуджених в місцях несвободи.

Виконаний нами аналіз генези безпеки засуджених в місцях несвободи показав, що до введення в дію нового КВК України, саме ВТК УРСР від 23 грудня 1970 р., був першим законодавчим актом, з якого розпочався процес становлення й розвитку питань безпеки засуджених і персоналу УВП. Зокрема, у ВТК УРСР містилася окрема глава 13 «Заходи безпеки і підстави застосування зброї», що була присвячена лише використанню зброї щодо осіб, позбавлених волі.

До речі, у 2000 р. зазначену главу доповнено ст. 81-2, у якій урегульовано питання щодо забезпечення безпеки засуджених, залучених до кримінального судочинства шляхом охорони цих осіб, а також переведення зазначеної категорії засуджених до іншого місця позбавлення волі або окремого утримання. У КВК України, порівняно з ВТК УРСР, внесено цілу низку правових новел, які стосуються змісту зазначених проблем, що цілком закономірно з огляду на роль безпеки засуджених і персоналу УВП в процесі виконання й відбування кримінальних покарань у сучасних умовах.

Отже, право засудженого на особисту безпеку безпосередньо стосується його правового статусу й певним чином закладає його основи. При цьому забезпечення права засудженого на особисту безпеку є лише частиною загального безпечного становища засудженого, а також одним із механізмів підтримки цього права, надання йому реальності й можливості бути реалізованим.

На думку вітчизняного дослідника М. В. Романова, особиста безпека засудженого – це становище засудженого (комплекс його прав, обов'язків і можливостей використо-

увати механізми захисту) як суб'єкта кримінально-виконавчих правовідносин під час відбування покарання, що створює умови його життєдіяльності за відсутності агресії, свавілля й загрози з боку персоналу, інших засуджених чи третіх осіб та має ефективні засоби забезпечення захисту прав засудженого [8].

Без сумніву, особливий інтерес у зв'язку з цим викликає аналіз нормативно-правових підходів з означеної проблематики. Зокрема, у ст. 10 КВК визначені деякі правові засоби забезпечення права засуджених на особисту безпеку. Водночас у цій правовій нормі йдеться не лише про право цих осіб, на особисту безпеку, а й про обов'язок персоналу ДКВС України вживати невідкладних заходів щодо його забезпечення. Зокрема, адміністрація УВП має вживати невідкладні заходи щодо переведення засудженого в безпечне місце, а також інші заходи для усунення небезпеки та вирішує питання про місце подальшого відбування ним покарання.

До речі, вітчизняна вчена І. С. Яковець вважає, що держава, наділяючи засуджених правом на особисту безпеку, не лише захищає їх від імовірних посягань, а й протидіє можливому вчиненню правопорушень в умовах виконання покарань [9, с. 37]. При цьому зміст цієї діяльності полягає у тому, що відповідно до вимог ч. 2 ст. 10 КВК засуджені мають право звернутися із заявою (усною чи письмовою) до будь-якої посадової особи органу чи УВП з проханням про забезпечення особистої безпеки, а персонал УВП має право самостійно, за своєю безпосередньою ініціативою приймати відповідні заходи щодо забезпечення безпеки цих осіб.

Водночас персонал УВП, навіть не маючи на момент звернення змоги самостійно спостерігати будь-які прояви, що можуть свідчити про обмеження права на особисту безпеку засуджених в УВП, зобов'язаний забезпечити це право заявників. Серед причин виникнення загроз особистій безпеці засуджених в УВП є багато (особиста неприязнь; конфлікт; вимоги сплати боргу, що виник внаслідок програшу в азартні ігри; суперечності, що пов'язані з кримінальним минулим тощо). Як правильно зробили висновок О. М. Джужа та О. І. Осауленко, про те, що головним показником безпеки має бути виникнення загрози життю і здоров'ю конкретного засудженого [10, с. 214].

Водночас вітчизняний пенітенціарист І. Г. Богатирьов, розглядаючи причини виникнення загроз особистій безпеці засуджених в УВП, зазначає, що забезпечення безпеки засуджених має здійснюватися в межах кримінально-виконавчого законодавства України шляхом застосування організаційно-управлінських, матеріально-технічних, силових та інших заходів, спрямованих на захист життя, здоров'я й майна засуджених від протиправних посягань, створення належних умов відбування покарання та досягнення його мети [11, с. 120–121].

Отже, незважаючи на законодавчу та іншу нормативно-правову врегульованість питань, пов'язаних із забезпеченням особистої безпеки засуджених у місцях позбавлення волі, необхідно визнати, що на практиці зазначена проблематика залишається однією з найбільш актуальних, що має враховуватися персоналом органів і установ виконання покарань у роботі із засудженими.

Цей підхід підтримують і вітчизняні вчені І. О. Колб і О. М. Джужа, які вважають, що точне та всебічне з'ясування змісту поняття «безпека в місцях позбавлення волі» є важливим і, однозначно, об'єктивно необхідним елементом запобіжної діяльності персоналу ДКВС України, пов'язаної із застосуванням до засуджених визначених у законі заходів вгамування, а також правильним орієнтиром при прийнятті рішення та виборі конкретного заходу впливу на правопорушника [12, с. 186].

Отже, безпека засуджених в місцях несвободи – це врегульована в чинному законодавстві та забезпечена персоналом органів і установ виконання покарань захищеність прав і свобод та законних інтересів засуджених під час відбування ними покарання.

Висновки. На підставі вищевикладеного робимо висновок, що забезпечення права засуджених на особисту безпеку належить до сфери діяльності органів і установ виконання покарань Міністерства юстиції України. Це також зумовлено і наявною практикою роботи персоналу цих органів і установ. При цьому важливим засобом реалізації зазначеного права є створення законодавцем відповідного правового механізму і з питань забезпечення особистої безпеки засуджених в УВП.

Список використаних джерел

1. Колб І. О. Форми та засоби забезпечення права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 2(81). С. 76–82.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №

30. Ст. 1413.

3. Яворська О. Щодо визначення поняття особистої безпеки засуджених у виховних колоніях України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 107–109.

4. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 01.09.2019. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

5. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3352-12>.

6. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 р. № 3782-XII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>.

7. Підвисоцький Р. М. Правове забезпечення безпеки засуджених та персоналу в установах виконання покарань. *Право і суспільство*. 2016. № 1 (2). С. 140–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_1%282%29_27.

8. Романов М. В. Право засудженого на особисту безпеку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2014/46.pdf.

9. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. коментар; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

10. Джужа О. М., Богатирьов І. Г., Колб О. Г., Василевич В. В. Кримінально-виконавче право України : підручник; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2010. 752 с.

11. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 352 с.

12. Колб І. О., Джужа О. М. Про деякі особливості реалізації на практиці кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються засудженими у виді позбавлення волі. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIII Міжн. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 року). Луцьк : Вежа-Друк, 2016. С. 265–267.

Надійшла до редакції 12.05.2020

References

1. Kolb I. O. Formy ta zasoby zabezpechennia prava zasudzhenykh do pozbavlennia voli na osobystu bezpeku [Forms and means of ensuring the right of persons sentenced to imprisonment to personal security]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2012. № 2(81). S. 76–82. [in Ukr.].

2. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 1413. [in Ukr.].

3. Yavorska O. Shchodo vyznachennia poniattia osobystoi bezpeky zasudzhenykh u vykhovnykh koloniiakh Ukrainy [Regarding the definition of the concept of personal safety of convicts in educational colonies of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2016. № 3. S. 107–109. [in Ukr.].

4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon vid 05.04.2001 r. № 2341-III. Data onovlennia: 01.09.2019. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. [in Ukr.].

5. Pro poperednie uviaznennia [About pre-trial detention] : Zakon Ukrainy vid 30.06.1993 r. № 3352-XII. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3352-12>. [in Ukr.].

6. Pro zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi [On ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings] : Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 3782-XII. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>. [in Ukr.].

7. Pidvysotskyi R. M. Pravove zabezpechennia bezpeky zasudzhenykh ta personalu v ustanovakh vykonannia pokaran [Legal security of convicts and staff in penitentiary institutions]. *Pravo i suspilstvo*. 2016. № 1 (2). S. 140–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_1%282%29_27. [in Ukr.].

8. Romanov M. V. Pravo zasudzhenoho na osobystu bezpeku [The convict's right to personal security]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2014. № 6. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2014/46.pdf. [in Ukr.].

9. Stepaniuk A. Kh., Yakovets I. S. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy [Criminal Enforcement Code of Ukraine] : nauk.-prakt. komentar; za zah. red. A. Kh. Stepaniuka. *Kharkiv : Yurinkom Inter*, 2005. – 560 s. [in Ukr.].

10. Dzhuzha O. M., Bohatyrov I. H., Kolb O. H., Vasylevych V. V. Kryminalno-vykonavche pravo Ukrainy [Criminal executive law of Ukraine] : pidruchnyk; za zah. red. O. M. Dzhuzhi. *Kyiv : Atika*, 2010. 752 s. [in Ukr.].

11. Bohatyrov I. H. Kryminalno-vykonavche pravo Ukrainy [Criminal executive law of Ukraine] : pidruchnyk. *Kyiv : Pravova yednist*, 2008. 352 s. [in Ukr.].

12. Kolb I. O., Dzhuzha O. M. Pro deiaiki osoblyvosti realizatsii na praktytsi kryminolohichnoi kharakterystyky zlochniv, shcho vchyniautsia zasudzhenyimi u vydi pozbavlennia voli [About some features of realization in practice of the criminological characteristic of the crimes committed by convicts in the form of imprisonment]. *Aktualni pytannia reformuvannia pravovoi systemy* : zb. materialiv XIII Mizhn. nauk.-prakt. konf. (m. Lutsk, 24–25 chervnia 2016 roku). *Lutsk : Vezha-Druk*, 2016. S. 265–267. [in Ukr.].

SUMMARY

Oleh O. Shkuta. The problem of security convicted persons in the custodial settings of the ministry of justice of Ukraine. The article explores the problem of defining the concept of security of convicted persons.

The author analyzed the current normative legal acts, in particular, the Constitution of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Enforcement Code of Ukraine, the Laws of Ukraine “On Pre-

trial Detention”, “On Ensuring the Safety of Persons Participating in Criminal Procedure” and departmental by-laws - legal acts.

The article presents the opinions of domestic scientists of penitentiary orientation regarding the content of the concept of security convicted persons in the custodial settings in the science of criminal enforcement law and the current legislation.

The article identifies six forms of ensuring the right of convicts to personal security: determination by the administration of the criminal correctional facilities the criterion of personal security of convicts; legal regulation of the personal security of prisoners; the authorities using risk-management measures; further resolving the issue of the place of serving the convicted person; ensuring the safety of convicts in connection with their involvement in criminal proceedings.

The author conducted a historical analysis of the formation and development of security issues of convicts in the normative acts of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and independent Ukraine.

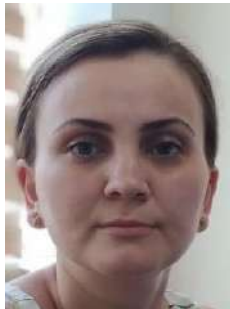
The author argues that there are many reasons for the threats to the personal safety of prisoners in criminal correctional facilities.

The article defines the concept of security convicted persons in the custodial settings - it is regulated by the current legislation and is provided by the staff of the bodies and criminal correctional facilities the protection of the rights and freedoms and legitimate interests of the prisoners while serving their sentences.

Keywords: *problem, security of prisoners, criminal correctional facilities, penitentiary institution, Ministry of Justice of Ukraine.*

УДК 343.3/7

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-151-157

Aytakin IBRAHIMOVA ©

PhD in Law

(the Baku State University, Azerbaijan)

CYBERCRIMES AND STRUGGLE AGAINST THEM

Айтакін Назім Ібрагімова. Кіберзлочини та протидія їм. Зміни в традиційному настрої в цифровому суспільстві також вплинули на правопорушення. Кіберзагрози, які стали нагальними, мають широке коло змісту і не можуть регулюватися конкретним галузевим законодавством. Ще одна проблема полягає в тому, що об'єкт і суб'єктивна структура кіберзагроз дуже складні. Вони спрямовані не тільки проти конкретного громадянина, але навіть негативно позначаються на моральності великої нації (наприклад, інформаційні війни). Всі ці факти вимагають розробки пропозицій і рекомендацій щодо запобігання кіберзагрозам.

У сучасному світі, ІКТ слід розглядати як найпростіший спосіб вчинити злочини, спираючись на те, що ІКТ охоплюють всі людські життя і їх використання в кримінальних цілях є поширеним явищем. У цьому випадку, нелогічно припустити, що всі злочини в кіберпросторі є кіберзлочинності. Тому що об'єкт і мотив злочинних дій різні. З іншого боку, багато порушень, скоєних у кіберпросторі може здійснюватися традиційними способами. Посилаючись на це, стаття порушень в кіберпросторі ділиться на дві групи: традиційні порушення і порушення, які зазіхають на комп'ютерну інформацію. У першій групі ІКТ діє як засіб незаконної дії, а друга група не може здійснюватися без ІКТ.

Технологічні досягнення, використання систем штучного інтелекту та Інтернет речей потребують частих оновлень щодо класифікації кіберзлочинності. Тому важливо, щоб криміналізації і боротьби з новими порушеннями в кіберпросторі шляхом додавання нових підкатегорій до традиційної класифікації.

Ключові слова: *інформаційна безпека, кіберправопорушення, кіберзлочини, класифікація кіберзлочинів, кібервійна, бази даних, доступність, конфіденційність, повнота*

Problem statement. “Cybercrime”, a concept formed as a result of rapid development of ICT, has a wide range of content. The term “computer crime” is also used in literature. In our opinion, the second concept is the result of a technical approach and the first concept should be consid-

© Ibrahimova A.N., 2020

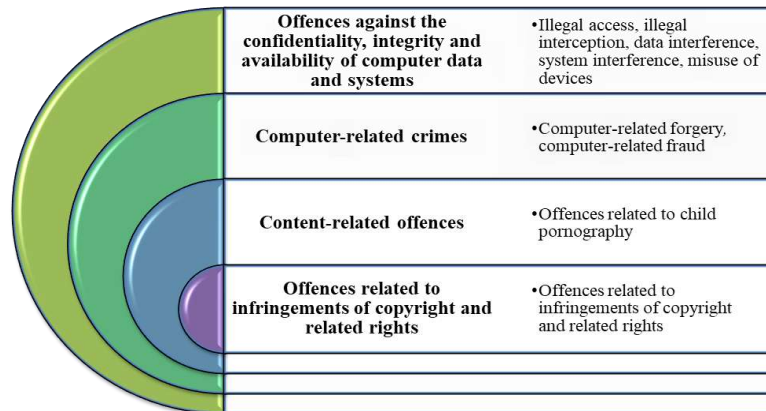
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3134-8486>

aytakin_ibrahimli@yahoo.com

ered acceptable because of expanse. An interesting point is that cyberspace has a very wide range of resources, not just computer-related crimes are committed there, but also other illegal activities (fraud, copyright infringement, defamation, slander, etc.) are implemented, using cyberspace, i.e. existing relations and technical means can act as new ways to commit traditional crimes. So, do limits of “cybercrime” notion of increase? Is legitimate stand right regarding recognition of computer-related crimes in the criminal legislation to be justified as cybercrime? – Such questions prove the relevance of the research topic of the article.

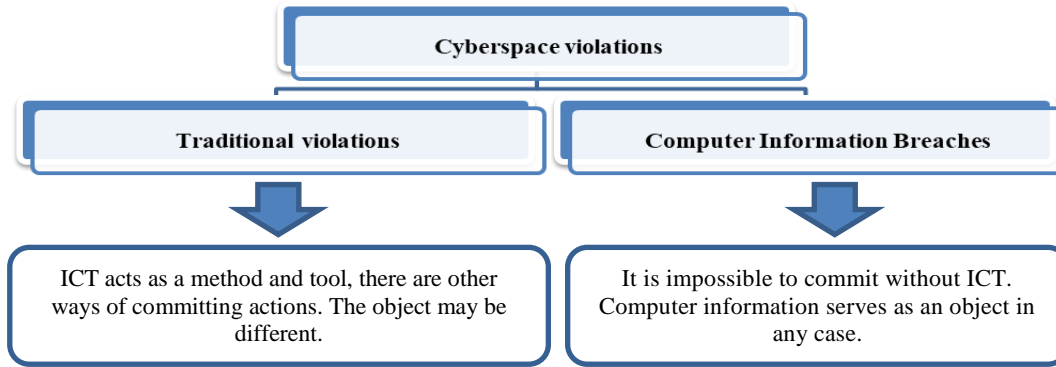
The article’s objective is to determine the content of the term “cybercrime”, analyze the international and national framework in this regard, determine the classify cybercrimes and make suggestions and recommendations on measures to struggle against cybercrimes.

Basic content. In the Budapest Convention (23 November 2001) cybercrimes are classified to the following types:

The Convention divides cybercrime into computer crimes and computer-generated crimes. In fact, we can agree with the position of the Convention. Because all of the above-mentioned crimes are committed in cyberspace. Criminal legislation of the Republic of Azerbaijan definitely sanctioned all of these acts. They are dealt with not just in the chapter of cybercrime, but also in different chapters. Today ICT should be regarded as the easiest way to commit crimes, based on the fact that ICT covers all human lives and their use for criminal purposes is widespread. In this case, it is not logical to consider all crimes, committed by the use of cyber environment, as cybercrime. Because the object and motive (purpose) of criminal acts are different. On the other hand, many actions can be conducted in cyberspace using traditional methods. For example, the circulation of child pornography as provided by Article. 171-1 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan – spread, advertising, sale, transfer, sending, offering child pornography, create conditions for its acquisition; accompanied by preparation, acquisition or keeping for the purpose of spreading or advertising. Such pornographic products can be distributed not only in cyberspace, but also in the form of various publications, products and materials. The approach of the legislation of the Republic of Azerbaijan can be considered acceptable referring to them. Simply taking into account the specifics of an ICT-driven environment, it is advisable to make changes on the way of commitment of changes. Another issue is that terrorism and other such kind of dangerous crimes remained beyond the scope of the Convention. The spread of open calls for various types of terrorism (e.g. ISIS) on Twitter, Youtube and other networks demands an increased list of computer-based crimes.

The following conclusion can be made based on the aforementioned:

There are other official classifications along with one reflected in the aforementioned Convention. One of such classifications was made by the Interpol working group in 1991. All codes in this classification, have an identifier that starting with the letter “Q”. They are also divided into 6 groups depending on the type of intent, where the letters “A”, “F”, “D”, “R”, “C”, “Z” are used. For example, code consisting of the letter combination QA - unauthorized (unsanctioned) access and perception, QF code - computer fraud, QR code - illegal photocopying (piracy), etc. Each of these codes has its own classification, depending on the way of crime commitment. Consistency in each classification goes towards reducing the public risk of crime [1, p. 415].

Interpol coding, embedded in the automated search information system, has wide potential to detect many cybercrimes.

QA – Unauthorized access and interception	•computer grappling (hacking), unauthorized access to computer information or network, interception of information and others
QD – Change of computer data	•a logic bomb, Trojan horse, «worm» computer virus and others
QF – Computer fraud	•fraud with ATMs, with slot machines, with means of payment, telephone fraud and others
QR – Illegal copying	•copying of computer games, software, topographies of semiconductor devices and others
QS – Computer sabotage	•malfunction of electronic data processing machine, destruction, blocking information and others
QZ – Other computer-related crime	•computer espionage, use of computer bulletin boards for criminal activities and others

The classification given by Debra Littlejohn Shinder is more widely assessed amidst unofficial classifications. Thus, D.L.Shinder distinguishes two categories of cybercrime: crimes committed by violent or potentially violent criminals and nonviolent crimes. The author includes cyberterrorism, assault by threat, cyberstalking, child pornography to violent or potentially violent cybercrimes.

D.L.Shinder divides nonviolent cybercrimes into various subcategories: cybertrespass, cybertheft, cyberfraud, destructive cybercrimes, other cybercrimes. D.L.Shinder classifies different crimes within each subcategory. For example, cybertheft has types like embezzlement, unlawful appropriation, corporate/industrial espionage, plagiarism, piracy, identity theft and DNS cache poisoning. The author’s citation of other cybercrime as a separate subcategory will allow the classification of new criminal offenses that occur in cyberspace as the society progresses [2, p. 19-33].

There are different ways of committing cybercrime. According to 2016 data, the weakest point of information security is human factor and four most known types of attacks against it are

very common in Azerbaijan [7]:

1. Social engineering, Human hacking. Social engineering – collecting information from people by interaction with them. One of main factors of this type is deceive user by the use of fake profiles (by other name or any fake company, campaign, etc.) and virtual friendship and acquaintance. Basic purpose is to collect information by abuse of dating, virtual friendship or any other reliable source. Therefore, it is important for users to pay particular attention to the address of the letter. A fake site can be created even with a single letter change. (for example, www.facabook.com instead of www.facebook.com)

2. Brute-forcing. “Brute-force” is attack on a user’s e-mail account or a password set on another account. In this case, passwords in the account are manually (one by one) or automatically verified by various means, using user information (e.g. name, surname, parent or child's name and date of birth, machine number, phone number, etc.) and password is found. So what is the purpose of brute-force attack? These attacks, such as social engineering, also aim to collect user data and subsequently use of that information for illegal purposes. According to the recommendations of the CERT, password security rules must be followed to protect against such attacks. For example, non-use of the same password on social networks, e-mails or other accounts. This case can lead to the “perception” of other accounts, if the password of one account is broken. At the same time, it would be good the user does not use his/her own data when setting passwords. For example, name, date, day or month of birth adjacently are usually used as password as a rule. Such types of passwords, easier to detect facilitates perpetrator’s work. Therefore, it is considered rational to keep users away from such passwords. Moreover, the use of double authentication to prevent user’s passwords from getting into the hands of malware is considered a modern and successful tool. Double biometric passwords were used for double authentication since 2015, while earlier the method of setting more passwords and sending SMS (message) to the mobile device was used.

It means, that not only fingerprints that turned to biological markers, but also iris are also used for identification. This method, widely used in mobile banking is already applied in last models of new phones. We believe that, biometric data is more “reliable” for identification and that further research and practice application in this area can play an indispensable role in ensuring information security. On the other hand, it is easier and more convenient to use biometric data rather than to remember different passwords.

3. Malware programmes. Malware technique is a way of downloading malicious software to the computer (Trojans, spyware, worms, viruses and botnets) by sending the user video, pictures, music, movies, any files or links. Main purpose of these programs is to steal information from the target.

It is worth noting that, malware that prevents users from using the Internet normally is continuing to grow and the measures to struggle against them are being strengthened. For example, the CERT makes recommendations like installation of firewalls to protect against botnets, regularly updating operating systems, browsers and other softwares from the producers’ official website, not receiving files from unknown users and attachments (files) from unknown resources, being careful upon downloading files, etc. [8, p. 4].

4. Fishing. Fishing means “to fish” in English and is a kind of fraud reminiscent of global fishing. So, a swindler (fisher) is trying to trick the Internet users by the “trap” on the Internet. Fisher investigates bank accounts, credit cards and information needed to access to Internet of Internet users in different ways. Fishing is a special type of cyberbullying that forces users to submit personal information, usually of a financial nature, by way of fraud. A swindler creates fake website seeming as bank site (or any other financial-activity site, such as eBay). Criminals then try to trick users into this site to get confidential information such as login, password or PIN. Swindlers often distribute links to these sites with the help of spam. So how can we distinguish such fake websites from legitimate websites? –Determination of fishing threats and ways of protection from them are mentioned in the recommendations worked up by the Center of Electronic Security for users in this regard. For example, the presence of expressions in the form “Our dear customers” in the letter sent to the user indicates that the sender does not recognize the user. Writing one letter wrongly upon typing a webpage can even cause a user to fall into a “trap”. The drop-down page can be very similar to the website he/she wants to access. Therefore, if the user is not careful and cautious, data may have be stolen long before a certain stage (for example, when you enter www.microsoft.com, instead of www.microsoft.com, a very similar page might appear).

The ways of committing cybercrimes increase as ICT develops and adequate measures of

struggle should be strengthened. Because this type of crimes is characterized by a high latency level, which is caused by the specifics of their committing methods. Almost most researchers distinguish between four types of cybercrime depending on latency level [11, p. 171-176: 12]:

The first group includes crimes which no law enforcement agencies or victims have any information about the incident. It is called “natural latency”. “Problem of disclosure” dominates in this type of crimes.

The second group includes crimes related to non-informing law enforcement by those responsible for reporting cybercrime. It is regarded as “artificial latency” and there arises “non-informing problem”.

The third group includes the latent crimes as a result of improper assesment of the action and non-display of evidence of a criminal act because of low professionalism of the investigators despite law enforcement agencies are reported about cybercrime. It is called “borderline or partial latency” in literature.

The fourth group includes cybercrimes, which law enforcement agencies are informed about and that not registered due to various assumptions (hidden or concealed crimes).

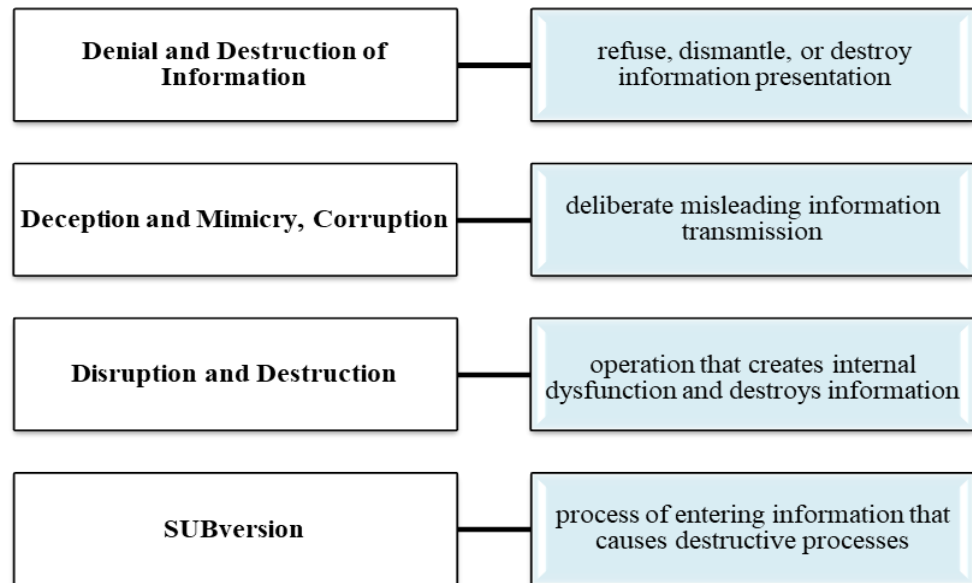
Information wars as a type of cybercrimes

Information conflict – information operations aimed at the destruction or control of the information resources of the other party, using specific methods, methods and means of affecting information resources. **Information attacks** are operations directed to the transfer, modification and destruction of information in any form without permission, as well as software, technical devices where confidential information is stored and human psychology. **Information war** is a more dangerous form of information effect, combining operations such as information attacks and information conflicts. It is a purposeful activity aimed at gaining advantage of information by damaging the information, information processes and systems of the other party; capturing economic and military potential of counterpart; changing people's behavior by influencing public consciousness. Information acts as an object of a weapon, target and defense in the information war. The sources refer information war to combined cybercrime [9, p. 57].

The terms “network war” and “cyber war” are suggested in the literature due to some stands of the authors. They consider network war to be more of a conceptual conflict of society of public level, arguing that it embraces economic, political and social spheres, while, cyber war has military purposes [5, p. 27-30].

There are also ideas about conducting information war in two directions: information-technical war and information-psychological war. Attack operations to different types of information systems (databases, analytical systems, etc.), telecommunication tools, computer networks and other technical tools are implied in information and technical warfare. Consequently, the operations of perceiving, controlling, or destroying information systems are being implemented. The target is individuals, social groups, organizations, citizens of one or more states, and the world community in the information and psychological war. In fact, such a division is a logical contradiction. On the one hand, given the fact that the goals and strategies of the information war (political, military, economic, etc.) are important aspect, the technical characterization of such a dangerous operation system does not reveal its true essence. Because the purpose of the activity in each case, is a key factor. On the other hand, today psychological warfare is impossible without the use of such information systems, and technical operations are also carried out there. Therefore, it would be more appropriate to differentiate information warfare from objectives and strategy aspect. Technical operations including information perception, damage, alteration, destruction, etc. should be regarded as methods of realization of information warfare.

It is noted that basic paradigm of the information war consists of the following information operations:

Aforementioned division, which explains the information war in more technical terms, is not sufficient to respond the questions that arise from information and legal aspect. In our opinion, the classification of US researcher, Martin Libicki on the issue is more profound. The author distinguishes seven forms of information warfare [6, p. 7-8]:

- *Command and Control Warfare* is an information war aimed at linking commander and executor communication channels. Anti-head operations widespread in the past, and anti-neck operations widely developed presently and functioned with the use of ICT are applied in this type of warfare.
- *Information-based Warfare* is the process of collecting important information and at the same time protection of information resources by the attacking party.
- *Electronic Warfare* is a war against electronic communications. Electronic communication means include radio communication, radars and computer network. Main object of this type of war, which become more widespread since the formation of the electronic state is cryptographic trends. It is precisely the result of growing of such wars, that special rules are established in our republic for the protection of information resources of state importance.
- *Psychological Warfare* is a type of war that affects people’s psychology. M.Libicki distinguishes four categories of psychological war: operations against national will, operations against leadership (command), operations against soldiers in the military, and other operations, war of cultures [6, p. 35].
- *Hacker Warfare* – diversion, targeted civilian objects of the opposite party. The weapons of the hackers are viruses.
- *Economic Info-Warfare*. M.Libicki describes this conflict in two ways: information blockade and information imperialism. The researcher evaluated the information blockade as a version of the economic blockade and reasoned that the disruption of the information would result in disruption of the economic sector - trade relations. The author interprets information imperialism as part of the general economic imperialism policy and views trade as a war. He argues that gaining privilege in trade results in privilege of knowledge in those countries and these countries constantly try to “exert pressure” on “weaker states” not to miss a dominant position [6, p. 67-74].
- *Cyberwar*. The last classification, cyberwar become one of the most urgent problems of our time. In particular, information terrorism is characterized by its dangerous nature. As is known, the whole information is placed in information systems since all states move to e-state structure. It would be possible to “paralyze” the state not only in its political, military, but also economic, social and other areas by “attacking” its information industry. It should be noted that, the acceleration of gradual virtualization around the world keeps people away from real beings, which stipulates the formation of simulated wars. Military operations in real polygon are replaced by computer model in these wars. We can confidently say referring to the course of events that,

simulation war will have the same meaning as real war in the near future. All of this is really much more dangerous than real war. We believe that, “Second Life”, which was created in 2003 and has more than one million active users as a virtual world, can be taken as an obvious example to justify our position. This network, which gradually moves people away from the real world, can play a role of easy and operative psychological effects for “weak” states by “trong” states. The impact of various virtual games on this issue is not negligible as well. For example, it is clear how suicidal the “Blue Whale” game become in recent times. All this shows again that, the “information war” should be analyzed in a practical way than theoretical concept and measures on struggle with it should be taken not only on international, but also national level. Nowadays, countries are able enough to guard secrecy of their information systems electronically, reducing the number of cyber attacks in the political, military and economic spheres. However, perilousness of psychological attacks and harder consequences remained beyond international community. We believe that such psychological attacks can have an adverse effect on all areas (military, political, and economic) as a result of the violation of peoples' morality. The work carried out in our country in this regard should be estimated highly. The work undertaken by the CERT Azerbaijan forms the “immunity” of citizens to protect them from psychological effects.

Conclusions. Pertpertration of traditional crimes are also preferred by the use of ICT in the fast development period of ICT. Today, there is no need to steal money by the use of weapon, but it is possible to become richer in easier ways with the help of technology (bank fraud, etc.). Even forcing a person to commit suicide is possible in the virtual world at distance. Therefore, we consider it appropriate to revise the notion of “cybercrime” in legal sources related to cyber offences. Different classifications of cybercrime can be used in theoretical literature.

Thus, the measure included the elimination of the information ecology, the formation and development of a culture of information security, strengthening of personal data protection measures, abolition of adverse effects of cyberspace on human psychology, should be planned and implemented for the protection and provision of human rights in cyberspace.

References

1. Aliyev A.I., Rzayeva G.A., Ibrahimova A.N., Maharramov B.A., Mammadzali S.S. Information law. Textbook. Baku: Nurlar, 2019, 448 p.
2. Debra Littlejohn Shinder. Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook. Canada: Syngress Publishing, Inc., 2002, 749 p.
3. Fiordalisi E. The Tangled Web: Cross-Border Conflicts of Copyright Law in the Age of Internet Sharing. // Loyola University Chicago International Law Review, 2015, Vol. 12, Issue 2, pp. 197-213.
4. Human Rights in the Global Information Society (Information Revolution and Global Politics). Edited by Rikke Frank Jorgensen, London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2006, 323 p.
5. John Arquilla and David Ronfeldt. Cyberwar is coming! // National Security Research Division. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reprints/2007/RAND_RP223.pdf
6. Martin C. Libicki. What Is Information Warfare? Washington, 1995, 104 p.
7. Official site of CERT Azerbaijan. URL : <https://www.cert.az/news/2016/informasiya-tehluksizliyi-ve-ona-qarsi-yonelmis-hucumlar>
8. Recommendations of the Electronic Security Center for the prevention and elimination of the consequences of information security incidents. // Electronic Security Center, 2014. URL : <https://www.cert.az/s/u/document/tovsiiye.pdf>,
9. Understanding Cybercrime: A Guide For Developing Countries. ICT Applications and Cybersecurity Division Policies and Strategies Department, ITU Telecommunication Development Sector Draft April 2009, 225 p.
10. К вопросу о латентности киберпреступлений. URL : <https://infourok.ru/statya-k-voprosu-latentnosti-kiberprestupleniy-1460496.html>
11. Платошин Ю.А. Сущность латентной преступности. *Право и образование*, 2011, №5, с. 171-176.
12. Рассолов И.М. Право и Интернет: Теоретические проблемы. Москва: Норма, 2009, 383 с.

SUMMARY

In modern society, the Internet has become an integral part of human life. However, not all internet users are law-abiding people. The use of ICTs for various unlawful purposes and its results is one of the most pressing problems of our time, which raises the issue of “cybercrime”. In the article were given an explanation of the terms “cybercrime”, “cyber war” and “cyber offences”, were comparatively analyzed their legal and illegal classification, and were put forward suggestions and recommendations for the prevention of cybercrime.

Keywords: *information security, cyber offences, cybercrime, classification of cybercrimes, cyber war, data, accessibility, confidentiality, completeness.*

УДК 343.79
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-158-162

Оксана КОРОТЮК[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПОВТОРНІСТЬ ЯК КВАЛІФІКУЮЧА ОЗНАКА ЗЛОЧИНІВ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ОБ'ЄКТИ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Розкрито особливості повторності як кваліфікуючої ознаки злочинів, які посягають на об'єкти права інтелектуальної власності. Проведений аналіз дозволив дійти висновку, що повторність суспільно небезпечних посягань на об'єкти права інтелектуальної власності має місце у разі: а) учинення окремих суспільно небезпечних діянь щодо одного об'єкта права інтелектуальної власності два чи більше разів (наприклад, повторне незаконне видання того самого твору після продажу попереднього тиражу); б) учинення окремих суспільно небезпечних діянь щодо різних об'єктів права інтелектуальної власності, які визначені в одній статті (частині статті) КК, два чи більше разів (наприклад, учинення незаконного відтворення одного твору, після чого вчинення незаконного відтворення іншого твору); в) учинення двох чи більше різних суспільно небезпечних діянь (тобто діянь, об'єктивна сторона яких є відмінною) щодо об'єктів (об'єкта) права інтелектуальної власності, які визначені (який визначений) в одній статті (частині статті) КК (наприклад, незаконне відтворення твору та його незаконне розповсюдження).

Ключові слова: кримінально-правова охорона, об'єкти права інтелектуальної власності, повторність, кваліфікуюча ознака, інтелектуальна власність.

Постановка проблеми. Об'єкти права інтелектуальної власності, що охороняються Кримінальним кодексом України, обумовлюють специфіку компонентів кримінально-правової охорони, що в тому числі стосується кваліфікуючих ознак злочинів, які посягають на об'єкти права інтелектуальної власності.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремі питання, що стосуються кримінально-правової охорони об'єктів права інтелектуальної власності, а також розкриття ознак злочинів, які посягають на об'єкти права інтелектуальної власності, були розглянуті в роботах П. С. Берзіна [1], Р. А. Волинця [4], А. С. Нерсесяна [10], В. Б. Харченка [13] та інших науковців. Однак комплексного дослідження повторності як кваліфікуючої ознаки злочинів, що посягають на об'єкти права інтелектуальної власності, на сьогодні не було здійснено, тому це питання вбачається актуальним і доцільним.

Метою статті, з огляду на вищезазначене, є з'ясування особливостей повторності як кваліфікуючої ознаки злочинів, які посягають на об'єкти права інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. Повторність як кваліфікуюча ознака злочинів неодноразово зазначена законодавцем у кримінально-правових нормах, що стосуються відповідальності за посягання на об'єкти права інтелектуальної власності (ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 177, ч. 2 ст. 229, ч. 3 ст. 232-1, ч. 2 ст. 232-2 Кримінального кодексу України [7]) (далі – КК). Як бачимо з наведених вище статей, повторність злочинів за ознакою рівня суспільної небезпечності поставлена в законі поряд із вчиненням злочину за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 177, ч. 2 ст. 229, ч. 3 ст. 232-1 КК), із вчиненням злочинного діяння, що завдало матеріальної шкоди у великому розмірі (ч. 2 ст. 176, ч. 3 ст. 177, ч. 2 ст. 229 КК), спричинило тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 232-1 КК). Зокрема, такий висновок впливає з єдиної для зазначених діянь санкції, яку цілком справедливо науковці визнають як вираженням ціннісної оцінки об'єкта, що охороняється, так і мірою відповідальності правосуб'єктних осіб [14, с. 63].

Як правильно зазначив В. О. Навроцький, за чинним законодавством ознакою складу злочину повторність визнається тоді, коли вчинення наступного злочину якимось

© Коротюк О.В., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-0081-3901>
ovk@korotyuk.com

пов'язано з попереднім, свідчить про певну лінію в поведінці суб'єкта. Про такий зв'язок можна говорити у випадку, коли вчинені тотожні, тобто такі, які збігаються за всіма обов'язковими ознаками складу, або однорідні злочини, які збігаються за більшістю ознак складу злочину [9, с. 225–226].

У випадках, якщо злочини, які утворюють повторність, відповідають тому самому складу злочину (наприклад, три крадіжки, поєднані з проникненням у житло, п'ять розбоїв, учинених організованою групою, тощо), їх кваліфікацію прийнято здійснювати за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК [8, с. 117]. Якщо має місце повторність закінчених тотожних злочинів, то всі злочини охоплюються однією статтею Особливої частини КК, де передбачене повторне вчинення цього злочину [5, с. 28–29]. Такий порядок кримінально-правової кваліфікації обумовлюється тим, що у формулюванні норми Кримінального кодексу про повторність злочинного діяння законодавцем уже включено суспільну небезпеку попереднього діяння. Це виражається і в санкціях кримінально-правових норм, зокрема, у ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 177, ч. 2 ст. 229, ч. 3 ст. 232-1, ч. 2 ст. 232-2 КК.

Із положень кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за посягання на об'єкти права інтелектуальної власності, випливає, що повторність таких діянь як кваліфікуюча ознака посягань на об'єкти права інтелектуальної власності була визначена законодавцем з огляду на групи об'єктів права інтелектуальної власності, узятих під кримінально-правову охорону в межах різних статей КК. Тож ознаку повторності злочинів окремо визначено в межах положень статей 176, 177, 229, 232-1, 232-2 КК (тобто для кожної групи об'єктів, указаних у цих статтях). З огляду на це повторність суспільно небезпечних посягань на об'єкти права інтелектуальної власності має місце у разі:

а) учинення окремих суспільно небезпечних діянь щодо одного об'єкта права інтелектуальної власності два чи більше разів (наприклад, повторне незаконне видання того самого твору після продажу попереднього тиражу);

б) учинення окремих суспільно небезпечних діянь щодо різних об'єктів права інтелектуальної власності, які визначені в одній статті (частині статті) КК, два чи більше разів (наприклад, учинення незаконного відтворення одного твору, після чого вчинення незаконного відтворення іншого твору);

в) учинення двох чи більше різних суспільно небезпечних діянь (тобто діянь, об'єктивна сторона яких є відмінною) щодо об'єктів (об'єкта) права інтелектуальної власності, які визначені (який визначений) в одній статті (частині статті) КК (наприклад, незаконне відтворення твору та його незаконне розповсюдження).

Окрім того, для встановлення факту повторного вчинення суспільно небезпечного діяння важливо врахувати, що саме охоплювалося умислом винного, чого він бажав досягти шляхом учинення тих чи інших дій або бездіяльності. Розглянемо приклад. У вироку Приморського районного суду м. Одеса від 09.11.2017 у справі № 522/17001/17, провадження 1-КП/522/1498/17, суд відзначив таке: «ОСОБА_1 у період часу з 02.02.2015 року по січень 2017 року, знаходячись на території м. Одеси, за допомогою мережі Інтернет, а саме – ресурсу «kinofactory.ru», яким він володів та займався організацією його належної роботи з метою незаконного розміщення аудіовізуальних творів, діючи незаконно, тобто не маючи відповідного дозволу правовласника, діючи умисно, з корисливих мотивів, розповсюджував аудіовізуальні твори, власником авторського права на які він не являється, шляхом надання можливості он-лайн перегляду аудіовізуальних творів «Аватар» (Avatar), «Люди Ікс» (X-Men), «ОСОБА_2: Последняя битва» (X-Men: The Last Stand), «Чужие» (Alien 3), «Чужие» (Aliens), «ОСОБА_2: Дни минувшего будущего» (X-men: Days of Future Past), «Ледниковый период» (Ice Age), «Дэдпул» (Deadpool), «Копы в юбках» (Heat, The) необмеженому колу осіб користувачів зазначеного ресурсу. Авторські права на дані твори належать компанії Twentieth Century Fox Film Corporation, представником якої на території України є ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_3. Отже, своїми умисними протиправними діями, що виразилися у незаконному розповсюдженні, оприлюдненні, показі та опублікуванні серед користувачів всесвітньої мережі загального доступу Інтернет аудіовізуальних творів, тобто наданні можливості відвідувачам веб-сайту «kinofactory.ru» переглядати та копіювати вказані аудіовізуальні твори, права на які належать компанії Twentieth Century Fox Film Corporation, представниками якої на території України є ОСОБА_3 ІНФОРМАЦІЯ_3, ОСОБА_1 завдав вказаній компанії матеріальної шкоди у особливо великому розмірі – 1 187 560 грн» [3].

Це діяння було кваліфіковане за ч. 3 ст. 176 КК як «незаконне розповсюдження аудіовізуальних творів мистецтва, що завдало матеріальної шкоди в особливо великому розмірі». Проте в матеріалах цієї справи вбачається наявність ознак вчиненого діяння, які не

були враховані судом під час ухвалення вироку. Зокрема, суд установив, що винний володів інтернет-ресурсом і займався організацією його роботи впродовж двох років (2015–2017). При цьому зазначено, що на цьому ресурсі розміщено різні аудіовізуальні твори, указані в рішенні суду. Однак, як вбачається з цього рішення, ані правоохоронні органи, ані суд не ставили питання про те, коли саме були розміщені ті чи інші аудіовізуальні твори. Вочевидь, функціонування впродовж двох років інтернет-ресурсу, призначеного для незаконного розповсюдження (показу) аудіовізуальних творів, швидше за все, супроводжувалося постійним оновленням матеріалу для такого показу, тобто розміщенням нових кінофільмів (а отже, різними фактами порушення авторських і суміжних прав).

Тому дії винного в період з 02.02.2015 по січень 2017 року, що були спрямовані на забезпечення належного функціонування згаданого ресурсу, могли являти собою окремі факти порушень авторського і суміжних прав, наприклад: а) створення інтернет-ресурсу й розміщення на ньому певної кількості аудіовізуальних творів; б) із виходом нового кінофільму у винного виникав новий умисел на його незаконне розповсюдження, після чого він розміщував цей аудіовізуальний твір на згаданому інтернет-ресурсі. За таких обставин, можливо, дії винного містили в собі ознаку повторності. Проте суд не звернув увагу на ці обставини, і таким чином діяльність особи впродовж двох років була кваліфікована судом як єдиний злочин. Варто відзначити, що умислом винного на момент створення інтернет-ресурсу не могли бути охоплені дії щодо розміщення аудіовізуальних творів, які ще не вийшли в показ. Розуміння ознак об'єкта права інтелектуальної власності є одним з обов'язкових компонентів інтелектуального елемента вини у посяганнях на такі об'єкти. Саме таким чином у вироку Лисичанського міського суду Луганської області від 15.05.2014 у справі № 415/1621/14-к, провадження 1-КП/415/270/14, було кваліфіковано дії особи щодо розповсюдження комп'ютерних програм [2].

Отже, у подібних випадках для кваліфікації посягань на об'єкти права інтелектуальної власності важливим є проведення експертного дослідження і встановлення часу, коли той чи інший об'єкт був розміщений на ресурсі, а також установлення того, що саме охоплювалося єдиним злочинним наміром винного. Як відзначено в пп. 4–5 Постанови пленуму Верховного Суду України від 04 червня 2010 року № 7 «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки», у межах повторності злочинів їх неодноразове вчинення означає, що не збігаються за часовими показниками початкові моменти вчинення кожного зі злочинів.

У зв'язку з цим повторність можуть утворювати злочини, один із яких був учинений у період, коли інший злочин уже розпочався, але ще не закінчився (наприклад, після початку вчинення шахрайства, але до його закінчення особа вчинює крадіжку). У такому разі вчиненням повторно вважається злочин, розпочатий пізніше. Якщо в одній статті (частині статті) Особливої частини КК передбачені різні за своїм змістом діяння (статті 263, 307, 309), їх учинення в різний час не утворює повторності злочинів у випадках, коли такі діяння охоплювались єдиним умислом особи. У цих випадках учинені особою діяння стають елементами одного злочину (наприклад, незаконне виготовлення, придбання наркотичних засобів і наступне їх зберігання та перевезення; незаконне придбання вогнепальної зброї та бойових припасів і наступне їх зберігання та носіння) [11]. Єдиний злочинний намір винного також є важливою ознакою продовжуваного злочину.

Висновки. З урахуванням зазначеного наявність чи відсутність ознаки повторності посягань на об'єкти права інтелектуальної власності залежить від таких чинників: 1) кількість учинених суспільно небезпечних діянь; 2) кількість об'єктів права інтелектуальної власності, на які вчиняється негативний (злочинний) вплив.

Водночас учинення посягання одночасно на кілька об'єктів права інтелектуальної власності не завжди свідчить про повторність злочинів. Наприклад, посягання на об'єкт суміжних прав, що одночасно має наслідком, крім порушення прав правоволодільця на об'єкт суміжних прав (аудіовізуальний твір), також порушення прав автора тексту та/або музичного твору, усе ж являє собою одну подію злочину. Однак потерпілими від такої події є кілька осіб (суб'єкти авторського і суміжних прав).

У юридичній літературі зазначено, що кваліфікація повторності однорідних злочинів передбачає, що кожному із злочинів – елементів повторності, дається самостійна правова оцінка; причому особі за вчинення наступного злочину має інкримінуватись ознака повторності [12, с. 450]. Тобто ознакою повторності у цьому випадку охоплюються як перший, так і всі наступні злочини [6, с. 116].

Список використаних джерел

1. Берзін П. С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: монографія. Київ: Атіка, 2005. 316 с.
2. Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 15.05.2014 року у справі № 415/1621/14-к, провадження 1-КП/415/270/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40942971>.
3. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 09.11.2017 року у справі № 522/17001/17, провадження 1-КП/522/1498/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70389569>.
4. Волинець Р. А. Кримінально-правова охорона фондового ринку: сучасний стан та перспективи вдосконалення: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2018. 452 с.
5. Зінченко І. О. Види множинності злочинів: кримінально-правовий зміст і співвідношення: науковий нарис / за наук. ред. проф. В. І. Тютюгіна. Харків: Вид-во «Юрайт», 2012. 64 с.
6. Коротюк О. В. Нотаріус як спеціальний суб'єкт злочину: монографія. 2-ге вид. Київ: ОВК, 2017. 216 с.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 21 (08.06.2001). Ст. 920.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Т. 1: Загальна частина. Харків: Право, 2013. 376 с.
9. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник. 2-е вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
10. Нерсисян А. С. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності: монографія. Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. 192 с.
11. Постанова пленуму Верховного Суду України від 04 червня 2010 року № 7 «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки». *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 7.
12. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
13. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на результати творчої діяльності та засоби індивідуалізації в Україні: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 480 с.
14. Энциклопедия уголовного права / под ред. В. Б. Малинина. Т. 8: Уголовная ответственность и наказание. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина, 2007. 798 с.

Надійшла до редакції 09.04.2020

References

1. Berzin, P. S. (2005) *Nezakonne vykorystannya zasobiv indyvidualizatsiyi uchasnykiv hospodars'koho oborotu, tovariv ta posluh: analiz skladiv zlochynu, peredbachenoho st. 229 KK Ukrainy* [Illegal use of means of individualization of participants in economic turnover, goods and services: an analysis of the corpus delicti under Art. 229 of the Criminal Code of Ukraine]: monohrafiya. Kyiv: Atika, 316 s. [in Ukr.]
2. Vyroky Lysychans'koho mis'koho sudu Luhans'koyi oblasti vid 15.05.2014 roku u spravi № 415/1621/14-k, provadzheniya 1-KP/415/270/14 [Judgment of the Lysychansk City Court of the Luhansk Region of 15.05.2014 in case № 415/1621/14-k, proceedings 1-KP / 415/270/14]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40942971>. [in Ukr.]
3. Vyroky Prymors'koho rayonnoho sudu m. Odesy vid 09.11.2017 roku u spravi № 522/17001/17, provadzheniya 1-KP/522/1498/17 [Judgment of the Primorsky District Court of Odessa of 09.11.2017 in case № 522/17001/17, proceedings 1-KP / 522/1498/17]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70389569>. [in Ukr.]
4. Volynets', R. A. (2018) *Kryminal'no-pravova okhorona fondovoho rynku: suchasnyy stan ta perspektyvy vdoskonalennya* [Criminal legal protection of the stock market: current status and prospects for improvement]: monohrafiya. Kyiv: VD «Dakor», 452 s. [in Ukr.]
5. Zinchenko, I. O. (2012) *Vydy mnozhynnosti zlochyniv: kryminal'no-pravovyy zmist i spivvidnoshennya: naukovyy narys* [Types of plurality of crimes: criminal law content and relationship: a scientific essay] / za nauk. red. prof. V. I. Tyutyuhina. Kharkiv: Vyd-vo «Yurayt», 64 s. [in Ukr.]
6. Korotyuk, O. V. (2017) *Notarius yak spetsial'nyy sub'yekt zlochynu* [Notary as a special crime actor]: monohrafiya. 2-he vyd. Kyiv: OVK, 216 s. [in Ukr.]
7. Kryminal'nyy kodeks Ukrainy [The Criminal Code of Ukraine] vid 05.04.2001 roku № 2341-III. *Ofitsiyyny visnyk Ukrainy*. 2001. № 21 (08.06.2001). St. 920. [in Ukr.]
8. Kryminal'nyy kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyy komentar [Criminal Code of Ukraine. Scientific and practical commentary]: u 2 t. / za zah. red. V. YA. Tatsiya, V. P. Pshonky, V. I. Borysova, V. I. Tyutyuhina. 5-te vyd., dopov. T. 1: Zahal'na chastyna. Kharkiv: Pravo, 2013. 376 s. [in Ukr.]
9. Navrots'kyu, V. O. (2009) *Osnovy kryminal'no-pravovoyi kvalifikatsiyi* [Fundamentals of criminal legal qualification]: navchal'nyy posibnyk. 2-e vyd. Kyiv: Yurinkom Inter, 512 s. [in Ukr.]
10. Nersesyan, A. S. (2010) *Kryminal'no-pravova okhorona prav intelektual'noyi vlasnosti* [Criminal-legal protection of intellectual property rights]: monohrafiya. Khmel'nyts'kyu: Vyd-vo Khmel'nyts'koho universytetu upravlinnya ta prava, 192 s. [in Ukr.]
11. Postanova plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 04 chervnya 2010 roku № 7 «Pro prak-tyku zastosuvannya sudamy kryminal'noho zakonodavstva pro povtornist', sukupnist' i retydyv zlochyniv ta yikh pravovi naslidky» [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of June 4, 2010 № 7 "On the

practice of application by courts of criminal law on the recurrence, aggregation and recidivism of crimes and their legal consequences."]. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. 2010. № 7. [in Ukr.]

12. *Ukrayins'ke kryminal'ne pravo. Zahal'na chastyna* [Ukrainian criminal law. General part]: pidruchnyk / za red. V. O. Navrots'koho. Kyiv: Yurinkom Inter, 2013. 712 s. [in Ukr.]

13. Kharchenko, V. B. (2011) *Kryminal'no-pravova okhorona prav na rezul'taty tvorchoyi diyal'nosti ta zasoby individualizatsiyi v Ukraini* [Criminal-legal protection of the rights to the results of creative activity and means of individualization in Ukraine]: monohrafiya. Kharkiv: KHNU imeni V. N. Karazina, 480 s. [in Ukr.]

14. *Ėntsyklopediya ugovnogo prava* [Encyclopedia of Criminal Law] / pod red. V. B. Malinina. T. 8: *Ugolovnaya otvetstven-nost' i nakazaniye*. Sankt-Peterburh: Izdaniye professora Malinina, 2007. 798 s. [in Ukr.]

SUMMARY

Oksana V. Korotiuk. Repeatency as a qualifying feature of crimes affecting the objects of intellectual property rights. The article reveals the peculiarities of repeatency as a qualifying feature of crimes affecting the objects of intellectual property rights. The analysis made it possible to conclude that the repetition of socially dangerous encroachments on objects of intellectual property rights takes place in the case of: a) committing certain socially dangerous acts on the same object of intellectual property rights two or more times (for example, repeated illegal publication of the same work after the sale of the previous edition); b) committing certain socially dangerous acts on different objects of intellectual property rights, which are defined in the same article (part of article) of the Criminal Code, two or more times (for example, committing illegal reproduction of one work, and then committing illegal reproduction of another work); c) committing two or more different separate socially dangerous acts (actions whose objective side is different) in relation to the objects (object) of intellectual property rights, which are defined (which is defined) in the same article (part of article) of the Criminal Code (for example, illegal reproduction of the work and its illegal distribution).

The conclusion is that presence or absence of a sign of repeated encroachments on the objects of intellectual property rights depends on the following factors: 1) the number of committed socially dangerous acts; 2) the number of objects of intellectual property rights that are negatively (criminally) affected. At the same time, the infringement of several objects of intellectual property rights does not always indicate the recurrence of crimes. For example, encroachment on an object of related rights, which simultaneously results not only in violation of the holder's right to the object of related rights (audiovisual work), but also in violation of the rights of the author of the text and / or musical work. However, several people (copy-right and related rights) are affected by this event.

Keywords: *criminal law protection, objects of intellectual property rights, repeatency, qualifying feature, intellectual property.*

УДК 343.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-162-168

Ігор МЕДИЦЬКИЙ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника)

КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОТВОРЕННЯ У СТРУКТУРІ НАСЛІДКІВ ЗЛОЧИННОСТІ: «СОБІВАРТІСТЬ» ЯК КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ

Обґрунтовано важливість кримінологічної складової процесу кримінального законотворення як структурної частини проблеми наслідків злочинності. Із узагальненням позицій щодо найбільш суттєвих недоліків сучасної кримінально-правової політики наголошується на необхідності врахування економічного критерію її ефективності. Здійснено системний аналіз звітності щодо виконання бюджетних програм законотворення; змін до Особливої частини кримінального закону щодо їх відповідності суспільному попиту, фінансово-економічного обґрунтування та врахування криміногенності їх можливих наслідків.

Ключові слова: *злочинність, наслідки злочинності, «ціна» злочинності, собівартість, бюджет.*

© Медицький І.Б., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-6720-6658>

ibm78@ukr.net

Постановка проблеми. Будь-яка політика, втілювана державою, має на меті наближення максимально можливого рівня ефективності. Висновки про критичність стану сучасної кримінально-правової політики, неефективність здійснюваного кримінально-правового впливу, непослідовність законодавця та прийняття ним поспішних рішень, посилення каральної складової покарання, відсутність кримінологічного аналізу дійсності та адекватної оцінки суспільної небезпечності діяння підтверджують як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. До інших причин наявного становища дослідники відносять: відсутність алгоритму імплементації загально визнаних міжнародних стандартів з прав людини і громадянина; неузгодженість прийнятих нормативно-правових актів правилам законодавчої техніки, ігнорування пропозицій та рекомендацій кримінально-правової науки; «необов'язковість» статусу правової/наукової експертизи законопроектів (попереднього кримінологічного моніторингу).

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Ефективність кримінально-правової політики та процес кримінального законотворення як її першопричина були предметом наукових пошуків М. М. Бабаєва, В. І. Борисова, Я. І. Гілінського, А. Е. Жалінського, С. І. Мінченка, Ю. Є. Пудовочкіна, А. І. Рарога, О. П. Рябчинської, Є. Л. Стрельцова, П. Л. Фріса, В. Я. Тація та ін. Водночас питання кримінального законотворення у контексті саме кримінологічної проблематики наслідків злочинності, включно із його собівартістю, розглянуті недостатньо, що і зумовило необхідність цього дослідження.

Мета статті: дослідити собівартість сучасного процесу кримінального законотворення у структурі наслідків злочинності, як відповідного обсягу затрат держави і суспільства, спрямованих на протидію.

Виклад основного матеріалу. Сам правотворчий процес є доволі затратним для держави. Як слушно зауважує М. М. Бабаєв, зростання витрат активно провокують негативні чинники, як-от непрофесійний рівень законотворчої техніки, дефекти процедури, тривалість шляху від виникнення законопроекту до його ухвалення і набрання ним чинності, завзяте ігнорування вимог щодо всесторонньої, особливо кримінологічної, експертизи проектів. Позначається нерідко відсутня об'єктивна оцінка прямих і непрямих матеріальних та інших наслідків прийняття і застосування правового акта [1, с. 49]. Звідси і втрати, пов'язані із появою скоростиглих, «сирих» законів, що суперечать один одному, які потрібно коригувати і знову запускати усе більш дороговартісний правотворчий процес [2, с. 7].

С. І. Мінченко розкриває такі взаємозв'язки законотворчості та «ціни» злочинності:

– кримінально-процесуальне законодавство може передбачати механізми щодо скорочення ціни на процесуальні процедури, які становлять приблизно 21 % витрат, покладених на протидію злочинності. Вдосконалені механізми, пов'язані з примиренням із потерпілим, співпрацею з органом досудового розслідування тощо, дещо впливають на зниження «ціни» злочинності. Однак у законопроектній роботі часто не надають фінансового документа, який би відображав прогноз можливого зниження витрат на злочинність у цій частині;

– до 60 % витрат на злочинність пов'язані з фінансуванням роботи поліцейських органів. Декриміналізація зменшує витрати на досудове розслідування й судові витрати, проте залишаються витрати на адміністративну юстицію, і таке зниження ціни передбачається, але невідома різниця в такій ціні;

– «ціна» злочинності включає також потенціал втрачених можливостей, пов'язаних, зокрема, із незайнятістю делінквентів. Зміни та доповнення до кримінального законодавства, що подовжують строк обмеження певних прав та одночасно зменшують призонізацію населення, виглядають гуманно. Проте вони припускають, що особа, яка скоїла загальнокримінальний злочин і яку змушують на тривалий час відмовитись від своєї легальної професії, повинна буде отримувати іншу освіту або переходити на низькокваліфіковану роботу, весь цей час вона буде обмежена або виключена із сектора економічно активного населення. Це створюватиме додаткові ризики, що виражаються в її подальшій криміналізації, і з випадкового злочинця велика ймовірність переходу у клас звичних або професійних злочинців [10, с. 91–92].

Наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони науковці справедливо відносять до обов'язкових соціально-економічних підстав її закри-

плення¹. Цілком правильно Ю. В. Орлов, Д. М. Миронюк зазначають, що одним з принципів правового регулювання, який неодмінно має бути дотриманий, є його реальність та фінансова обґрунтованість. В іншому разі матиме місце і порушення прав і свобод громадян через нездатність правоохоронних органів повною мірою виконати покладені на них обов'язки, і службові зловживання, як реакція на протиріччя між правовими завданнями та легальними можливостями їх виконання [11, с. 81].

Із вказаного вище випливає теза про важливість економічного аналізу, який, на думку А. Е. Жалінського, зможе дати необхідну інформацію про реальну потребу зміни кримінального закону, механізм впливу кримінального закону, тобто його адресатів, пропоновану поведінку, ресурс застосування та виконання приписів, які вводяться у дію, а також пов'язаних з цим різноманітних, прямих та побічних наслідків. У контексті кримінального правотворення предмет економічного аналізу, на його думку, повинні утворювати такі питання, пов'язані з оптимізацією цільової функції кримінального закону: 1) поняття та зміст попиту на законодавчі новели; 2) ознаки та природа корисності, раціональності та ефективності проєктів кримінального закону; 3) межі, можливості та методики раціонального вибору проєктних варіантів; 4) ресурсність реалізації нових моделей поведінки; 5) економічний зміст виниклих наслідків (ефектів), включаючи трансакційні та альтернативні затрати, а також перерозподіл владного ресурсу; 6) введення у практику нових кримінально-правових інститутів, можливість їх закріплення, реалізації та інше [4, с. 58, 60–61].

Системний аналіз звітності щодо виконання бюджетних програм показує постійне збільшення собівартості законотворчої діяльності ВРУ, яка становила: у 2016 р. – 334 млн 795 тис. грн; у 2017 р. – 517 млн 994 тис. грн (+ 183 млн 199 тис. грн (54,0 %) порівняно з минулим роком); у 2018 р. – 755 млн 125 тис. грн (+ 237 млн 131 тис. грн (45,7 %) порівняно з минулим роком); у 2019 р. – 871 млн 73 тис. грн (15,3 %) порівняно з минулим роком). Одночасно кількісно-якісні показники ефективності та раціональності (у тому числі й економічного змісту) вітчизняного парламенту не корелюють із остаточною собівартістю законодавчої «продукції». У 2018 р. замість затвердженої (планованої) у паспорті бюджетної програми кількості законопроєктів у 1350 одиниць було зареєстровано 1102 (відхилення – 248), із 359 запланованих до прийняття законопроєктів прийнято 161 (відхилення – 198), частка прийнятих законів у загальній кількості зареєстрованих законопроєктів становила 14,6 % проти 26,6 % запланованої (відхилення – 12). Одночасно відбувається здороження середніх витрат на один зареєстрований законопроєкт – із запланованої суми у 583 900 грн до фактичної у 685 200 грн (101 300 грн). У 2019 р. замість затвердженої (планованої) у паспорті бюджетної програми кількості законопроєктів у 1350 одиниць було зареєстровано 1089 (відхилення – 261), із 359 запланованих до прийняття законопроєктів прийнято 143 (відхилення – 216), частка прийнятих законів у загальній кількості зареєстрованих законопроєктів становила 13,1 % проти 26,6 % запланованої (відхилення – 13,5). Здороження середніх витрат на один зареєстрований законопроєкт становило 116 900 грн, із запланованої суми у 679 100 грн до фактичної у 796 000 грн [5–8].

Тенденція зростання собівартості законотворення спостерігається і в проєктах документів на наступні звітні періоди. Зокрема, згідно з бюджетним запитом на 2020–2022 роки, відповідно до планованої кількості законопроєктів у 1350 одиниць середні витрати на один законопроєкт у 2021 р. прогноуються в сумі 791 700 грн, у 2022 р. – 831 500 грн. Причому планована кількість зареєстрованих законопроєктів, як і запланована частка прийнятих законів, залишається на рівні попередньої діяльності за 2016–2019 роки – 1350 одиниць та 26,6 % відповідно [3].

Згідно зі ст. 91 ЗУ «Про Регламент Верховної Ради України» одним із супровідних документів до внесеного законопроєкту є пояснювальна записка, яка має містити: 1) обґрунтування необхідності прийняття законопроєкту, цілей, завдань і основних його положень та місця в системі законодавства; 2) обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його прийняття;

¹ Фріс П. Л. Криміналізація і декриміналізація у кримінально-правовій політиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1(2). С. 25–26; Голіна В. Проблема кримінологічного забезпечення криміналізації і декриміналізації у кримінальному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3(82). С. 110; Балобанова Д. О. Загальні засади теорії криміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 147; *Полный курс уголовного права* : в 5 т. / под ред. А. И. Коробеева. Т. 1. Санкт-Петербург, 2008. С. 106–107.

3) інші відомості, необхідні для розгляду законопроекту. У разі внесення законопроекту, проекту іншого акта, прийняття якого призведе до зміни показників бюджету (надходжень бюджету та/або витрат бюджету), суб'єкт права законодавчої ініціативи зобов'язаний додати фінансово-економічне обґрунтування (включаючи відповідні розрахунки). Якщо такі зміни показників бюджету передбачають зменшення надходжень бюджету та/або збільшення витрат бюджету, до законопроекту, проекту іншого акта подаються пропозиції змін до законодавчих актів щодо скорочення витрат бюджету та/або джерел додаткових надходжень бюджету для досягнення збалансованості бюджету.

Разом із зазначеним, наявна практика вітчизняного кримінального законотворення свідчить, що ініціатори законодавчих змін не обґрунтовують та не конкретизують вказану підставу, зазначаючи, що «... реалізація законопроекту не потребує додаткових витрат з Державного бюджету України». Пояснювальні записки недостатньо мотивовані, у них переважно містяться загальні фрази і не наводяться чіткі та зрозумілі обґрунтування на підставі переконливих фактів та аргументів, а відсутність чітких критеріїв призводить до того, що пояснювальні записки не виконують своєї функції.

За авторським спостереженням, протягом 2016–2019 років на підставі 47 законів до Особливої частини КК України внесено 150 змін. Пояснювальні записки до 28 з них (60 %) не містять належного статистичного чи соціологічного обґрунтування необхідності їх прийняття; у 33 із них (70,2 %) відсутній аналіз можливостей бюджетних витрат; у 34 із них (72,3 %) відсутній прогноз можливого впливу на криміногенну ситуацію та корупцію. Майже в 6 законах (12,7 %) відсутні пояснювальні записки. За вказаний період структура Особливої частини збільшилася за рахунок прийняття десяти нових складів (ст.126-1, 146-1, 151-2, 201-1, 332-2, 351-2, 364-2, 368-5, 389-2, 390-1), причому у пояснювальних записках до законопроектів зазначалося, що криміналізація тих чи інших видів поведінки не зумовить витрат із Державного бюджету України.

Водночас автори законопроектів, спрямованих на збільшення обсягу кримінально-правової репресії, не враховують кореляційних зв'язків як наслідків їх прийняття: введення до структури КК України нового складу злочину тягне за собою збільшення кількості засуджених за вчинення делікту осіб, що призведе до збільшення витрат на реалізацію кримінально-виконавчої політики; прийняття таких новел вимагає додаткових витрат на кримінальне судочинство у справах по «нових» деліктах (тобто витрати на реалізацію кримінальної процесуальної політики). Законопроекти, спрямовані на гуманізацію кримінального законодавства та лібералізацію кримінальної відповідальності, також повинні були б враховувати «затратність» кримінального судочинства у частині перегляду постановлених судових вироків, що відбувається в силу правила про зворотність дії кримінального закону, який скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи (ч. 1 ст. 5 КК України).

Проте цього не спостерігаємо. Як приклад наведемо Закон України №101-IX від 18.09.2019 р. «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес», згідно з яким із закону про кримінальну відповідальність виключено ст. 205 ККУ «Фіктивне підприємство». У пояснювальній записці до законопроекту вказується, що його реалізація не вимагатиме додаткових витрат із Державного бюджету України. Варто відзначити сумнівне, з позиції наведених аргументів, обґрунтування необхідності прийняття вказаного акта. Авторі, констатуєчи численні факти «використання аналізованої статті як інструменту для зловживань під час притягнення осіб до відповідальності», «поширеної практики використання контролюючими органами матеріалів досудового розслідування та вироку суду у кримінальному провадженні за ст. 205 КК України для обґрунтування донарахування грошових зобов'язань платникам податків», «хибності підходу судів до оцінки доказів, наданих контролюючими органами» єдино можливим та необхідним засобом зменшення тиску на бізнес визначили не протидію зловживанням у судовій та правоохоронній сферах, а технічно більш просту та менш затратну у часово-фінансовому розумінні декриміналізацію згаданого виду протиправної поведінки.

Проте наслідки такого кроку законодавця, прямо передбачені ст. 58 Конституції України, ч. 1 ст. 5 КК України, у матеріальному еквіваленті є доволі великими та, безумовно, призведуть до витрат Державного бюджету. Зросло навантаження на суди України, якими за період з 25.09.2019 р. (набрання чинності закону № 101-IX) до 01.03.2020 р. винесено понад 90 ухвал, про закриття, на підставі п. 4 ч. 1 ст. 284 КПК України, кримінальних проваджень щодо підозри у злочині, передбаченому ст. 205 КК України, у

зв'язку із декриміналізацією діяння (інформація взята із вільного доступу до Єдиного державного реєстру судових рішень). У деяких випадках, з огляду на декриміналізацію поведінки, передбаченої ст. 205 КК України, суди реагують на недбалість та зловживання з боку працівників прокуратури відмовою у задоволенні клопотань про затвердження угоди про визнання винуватості, про звільнення особи у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. За наслідками розгляду кримінальні провадження повертають для продовження досудового розслідування, що впливає, відповідно, на час та «собівартість» кримінального процесу.

На «собівартість» процесу безумовно вплине розгляд судами заявлених, на підставі ст. 74 КК України, ст. 537, 539 КПК України, подань від державної установи «Центр пробації» про звільнення від відбування покарання осіб, засуджених за вчинення делікту, передбаченого ст. 05 КК України. Зважаючи на дані ДСА України за 2019 р. про кількість засуджених за ч. 1 і 2 ст. 205 КК України – 81 особу, витрати на здійснення регламентованої КПК України процедур зростуть [9].

Зазначеним Законом України № 101-IX від 18.09.2019 р. «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес» суттєво збільшено поріг кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212 ККУ). Фактично, внесеними змінами до КК України декриміналізовано усі діяння по ухиленню від сплати податків у розмірі до: 1) трьох та більше тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 1 ст. 212 КК України) (станом на 01.01.2019 р. – 2 881 500 грн); 2) п'яти та більше тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 2 ст. 212 КК України) (4 802 500 грн); 3) семи та більше тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 3 ст. 212 КК України) (6 723 500 грн). Зменшення кримінальної репресії у цій частині знову таки призведе до збільшення кількості розглянутих судами України клопотань щодо закриття кримінальних проваджень на підставі п. 4 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Висновки. У контексті попиту на законодавчі новели кримінально-правового змісту ми говоримо про адресовану від суспільства до парламенту пропозицію, сформульовану ініціативу отримати певну кількість законодавчого «продукту». Характер та якість бажаного продукту, безумовно, визначається об'єктивно наявними чинниками – станом злочинності в країні, її кількісними та якісними параметрами, суспільними почуттями страху, звикання, толерантності чи, навпаки, нетерпимості до злочинних форм поведінки тощо. Сучасні події свідчать, що механізм задоволення попиту у деяких випадках переломлюється через призму дії негативних чинників та процесів (спотворене розуміння політичної «доцільності»); неналежна кримінологічна обґрунтованість; недостатній науково-теоретичний рівень парламентарів; нерідкі випадки грубого порушення законодавчої процедури: відсутність експертизи нормативно-правових документів, попередніх обговорень у профільних комітетах, неврахування висновків міжнародних інституцій тощо; необов'язковість «статусу» експертизи законопроектів, реалізованих науковцями, практиками, громадськістю; «пасивність» законодавця у питаннях врахування рішень та рекомендацій за наслідками проведених науково-практичних конференцій, діяльності науково-дослідних інститутів, лабораторій тощо), що у підсумку перетворюється на небажаний для споживача продукт. Додатковим наслідком реалізованого процесу є неможливість суспільства, врешті-решт, придбати/перенести/стерпіти/погодитися із отриманими змінами кримінального законодавства через відсутність прорахунків їх наслідків.

Список використаних джерел

1. Бабаев М. М. Роль государства в снижении тяжести социальных последствий преступности. *Современные проблемы уголовной политики* : материалы V Междунар. науч.-практ. конф.; под редакцией А. Н. Ильяшенко. 2014. С. 40–54. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23377744_44103982.pdf (дата звернення: 04.03.2020).
2. Бабаев М. М., Квашиш В. Е. Социальные последствия преступности: методологические и прикладные проблемы. *Научный портал МВД России*. 2010. № 1(9). С. 3–12.
3. Бюджетний запит на 2020–2022 роки (Форма 2020-2). URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/bd_zap/181894.html (дата звернення: 23.02.2020).
4. Жалинский А. Э. Об экономическом подходе к уголовному правотворчеству. *Государство и право*. 2007. № 10. С. 58–67.
5. Звіти про виконання паспортів бюджетних програм за 2016 рік. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/150234.html (дата звернення: 22.02.2020).
6. Звіти про виконання паспортів бюджетних програм за 2017 рік. URL:

https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/150235.html (дата звернення: 22.02.2020).

7. Звіти про виконання паспортів бюджетних програм за 2018 рік. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/150236.html (дата звернення: 22.02.2020).

8. Звіти про виконання паспортів бюджетних програм за 2019 рік. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/167148.html (дата звернення: 22.02.2020).

9. Звіт про склад засуджених за 2019 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019 (дата звернення: 03.03.2020).

10. Мінченко С. І. Законотворчість і ціна злочинності. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 341 с. С. 90–93.

11. Орлов Ю. В., Миролюк Д. М. Ефективність правового регулювання у сфері протидії злочинності: політико-кримінологічний аспект. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 8. С. 75–93.

Надійшла до редакції 10.04.2020

References

1. Babayev, M. M. (2014) Rol' gosudarstva v snizhenii tyazhesti sotsial'nykh posledstviy prestupnosti [The role of the state in reducing the severity of the social consequences of crime]. *Sovremennyye problemy ugolovnoy politiki: materialy V Mezhdunar. nauch.-prakt. konf.; pod redaktsiyey A. N. Il'yashenko*. S. 40–54. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23377744_44103982.pdf (data zvernennya: 04.03.2020). [in Russ.]

2. Babayev, M. M., Kvashis, V. Ye. (2010) Sotsial'nyye posledstviya prestupnosti: metodologicheskiye i prikladnyye problemy [Social consequences of crime: methodological and applied problems]. *Nauchnyy portal MVD Rossii*. № 1(9). S. 3–12. [in Russ.]

3. Byudzhetniy zapyt na 2020–2022 roky (Forma 2020-2) [Budget request for 2020-2022 (Form 2020-2)]. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/bd_zap/181894.html (data zvernennya: 23.02.2020). [in Ukr.]

4. Zhalinskiy, A. E. (2007) Ob ekonomicheskoy podkhode k ugolovnomu pravotvorchestvu [On the economic approach to criminal lawmaking]. *Gosudarstvo i pravo*. № 10. S. 58–67. [in Russ.]

5. Zviti pro vikonannya pasportiv byudzhetnikh program za 2016 rik [Reports on the implementation of passports of budget programs for 2016]. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/150234.html (data zvernennya: 22.02.2020). [in Ukr.]

6. Zviti pro vikonannya pasportiv byudzhetnikh program za 2017 rik [Reports on the implementation of passports of budget programs for 2017]. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/150235.html (data zvernennya: 22.02.2020). [in Ukr.]

7. Zviti pro vikonannya pasportiv byudzhetnikh program za 2018 rik [Reports on the implementation of passports of budget programs for 2018]. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/150236.html (data zvernennya: 22.02.2020). [in Ukr.]

8. Zviti pro vikonannya pasportiv byudzhetnikh program za 2019 rik [Reports on the implementation of passports of budget programs for 2019]. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/gosp_fin_dij_doc/p_bd_pr/167148.html (data zvernennya: 22.02.2020). [in Ukr.]

9. Zvit pro sklad zasudzenikh za 2019 rik [Reports on the implementation of passports of budget programs for 2017]. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019 (data zvernennya: 03.03.2020). [in Ukr.]

10. Mitchenko, S. I. (2019) Zakonotvorchist' i tsina zlochinnosti [Lawmaking and the price of crime]. *Kriminologichna teoriya i praktyka: dosvid, problemy syohodennya ta shlyakhy yikh vyrishennya: materialy mizhvuz. nauk.-prakt. kruhloho stolu (Kyiv, 22 berez. 2019 r.)* / redkol.: V. V. Cherniy, S. D. Husaryev, S. S. Chernyavs'kiy ta in. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav., 341 s. S. 90–93. [in Ukr.]

11. Orlov, Yu. V., Mironyuk, D. M. (2014) Efektivnist' pravovogo reguluvannya u sferi protidii zlochinnosti: polityko-kryminologichniy aspekt [Effectiveness of legal regulation in the field of crime prevention: political and criminological aspect]. *Visnyk Kriminologichnoyi asotsiatsiyi Ukrainy*. № 8. S. 75–93. [in Ukr.]

SUMMARY

Ihor B. Medytskiy. Criminal legislation in the structure of the consequences of crime: «cost» as a criterion of efficiency. The article substantiates the importance of the criminological component of the process of criminal lawmaking as a structural part of the problem of the consequences of crime. In summarizing the positions on the most significant shortcomings of modern criminal justice policy, the need to take into account the economic criterion of its effectiveness is emphasized. Systematic analysis of reporting on implementation of budget programs of lawmaking; amendments to the Particular part of the criminal law regarding their compliance with public demand, financial and economic justification and

taking into account the criminality of their possible consequences.

In the context of the demand for legislative articles of a criminal nature, the proposal addressed by the Parliament to the Parliament, formulated an initiative to obtain a certain amount of legislative «product», was confirmed. It is justified that the nature and quality of the desired product is determined by objectively existing factors - the state of crime in the country, its quantitative and qualitative parameters, public feelings of fear, addiction, tolerance or, conversely, intolerance to criminal behaviors and more. The list of factors and processes that negatively affect the mechanism of demand satisfaction (misunderstanding of political «expediency»; inadequate criminological validity; insufficient scientific and theoretical level of parliamentarians; frequent cases of gross violation of the legislative procedure: lack of legal expertise, lack of legal expertise committees, failure to take into account the findings of international institutions, etc., the optional «status» of examination of bills implemented by scientists, pracykamy, the public, «passivity» of the legislator in matters of accounting decisions and recommendations resulting from a scientific and practical conferences, activities of research institutes, laboratories, etc.). An additional consequence of this process is the inability of society to «buy» the changes in the criminal law.

Keywords: *crime, consequences of crime, «price» of crime, cost, budget.*

УДК 343.8

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-168-175

**Анатолій
ЧЕРНЕНКО**[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Анатолій
ШИЯН**[©]
викладач

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ЩОДО ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ ДО ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА УМОВНО-ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ АБО ЗАМІНУ НЕВІДБУТОЇ ЧАСТИНИ ПОКАРАННЯ БІЛЬШ М'ЯКИМ ТА ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Досліджено питання забезпечення права засуджених до довічного позбавлення волі в Україні на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким. З огляду на положення, висловлені Європейським судом з прав людини в справі «Петухов проти України», зроблено висновок, що чинний механізм такого звільнення не відповідає міжнародним стандартам і це зумовлює необхідність закріплення в законодавстві України відповідних правових норм. Проаналізовано проблемні питання реалізації такого права, наведено деякі пропозиції щодо їх вирішення.

Ключові слова: *засуджені до довічного позбавлення волі, право на звільнення, помилування, порушення міжнародних зобов'язань, умовно-дострокове звільнення, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, рішення Європейського суду з прав людини, рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України».*

Постановка проблеми. У квітні 2001 року Верховною Радою України було прийнято новий Кримінальний кодекс (далі КК), який скасував для засуджених осіб найбільш суворе кримінальне покарання – смертну кару, а замість нього ввів довічне позбавлення волі.

Довічне позбавлення волі – це один із основних видів покарання, передбачений КК України, що полягає в ізоляції засудженого за вироком суду, примусовому його по-

© Черненко А.П., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-0923-2663>

ap_1956@ukr.net

© Шиян А.П., 2020

k_kpd@dduvs.in.ua

міщенні в кримінально-виконавчу установу, без визначення у вирокі строку тримання там засудженого [1, с. 130]. На цей час в Україні таких засуджених більше ніж півтори тисячі осіб, до того ж велика частина з них таке покарання отримала на початку ХХІ століття, коли обвинувальний ухил у правосудді досягнув небувалого розквіту.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Різні аспекти виконання покарання у вигляді довічного позбавлення, в тому числі звільнення від нього, висвітлювались у працях К. А. Автухова, В. І. Анісімова, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, О. М. Джужі, О. П. Кучинської, М. І. Мельника, А. А. Музики, М. В. Романова, В. В. Сташиса, А. Х. Степанюка, В. Я. Тація, В. М. Трубінова, В. І. Тютюгіна, М. І. Хавронюка, В. О. Човгана та інші. Позиції деяких із них викладено у змісті статті нижче.

Слід констатувати, що хоча цим питанням було приділено увагу в багатьох дослідженнях, вони продовжують бути актуальними. Адже велика частина з них є проблемними у правозастосуванні, на законодавчому рівні ці проблеми до цього часу не вирішені. Спроби деяких судових органів приймати позитивні рішення щодо цих питань не знаходять відповідної підтримки і блокуються.

Мета дослідження полягає у вивченні питання про надання можливості особам, які засуджені до довічного позбавлення волі в Україні, права на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким. Завдання:

- дослідити норми міжнародно-правових актів, у яких визначається право довічників на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким;
- визначитися з вітчизняними правовими положеннями щодо цього питання;
- проаналізувати позиції правників щодо умовно-дострокового звільнення засуджених до довічного позбавлення волі або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким;
- у разі потреби надати обґрунтовані пропозиції щодо вирішення наявних проблем.

Виклад основного матеріалу. Аналіз законодавства України, яким регламентується застосування довічного позбавлення волі, свідчить про те, що:

1) воно встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк;

2) довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були вагітні під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку;

3) воно є найбільш суворим основним та безстроковим покаранням, відповідно до якого засуджений за вироком суду ізолюється від суспільства й примусово поміщується до спеціальної кримінально-виконавчої установи без зазначення у вирокі строку його тримання в ній;

4) оскільки довічне позбавлення волі у всіх санкціях передбачене в альтернативі з позбавленням волі на певний строк, суд в обов'язковому порядку повинен навести у вирокі мотиви свого рішення;

5) такі особи не підлягають умовно-достроковому звільненню від цього покарання, але їх можуть помилувати.

Актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років (ч. 2 ст. 87 КК). Помилування здійснюється Президентом України. Порядок його застосування визначається Положенням про порядок здійснення помилування, яке затверджене Указом Президента України № 223/2015 від 21 квітня 2015 року [2]. Згідно з п. 4 цього Положення у разі засудження особи до довічного позбавлення волі, клопотання про її помилування може бути подано після відбуття нею не менше двадцяти років призначеного покарання. У разі відхилення Комісією клопотання про помилування засудженої особи повторне клопотання щодо неї за відсутності нових обставин, що заслуговують на увагу, може бути внесено на розгляд Комісії не раніше ніж через рік із часу відхилення попереднього клопотання (п. 14).

Аналіз механізму помилування довічно засуджених осіб в Україні вказує на те, що він має винятковий характер і не є реалістичною перспективою звільнення. Це підтвердив Європейський комітет із запобігання катуванням у доповіді про візит до України

у 2016 році [3].

Крім того, ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що існування можливості звільнення з мотивів «милості» (а саме так слід трактувати наявний інститут помилування в Україні) не відповідає вимогам ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Безперечним підтвердженням відсутності реальної змоги бути звільненим через помилування є те, що на сьогодні з мотивів «милості» було звільнено всього декількох довічників. Отже, реальні шанси довічно ув'язненого на помилування вкрай мізерні.

З огляду на викладене, ми бачимо, що в Україні засуджені до довічного позбавлення волі особи практично позбавлені права на перегляд призначеного їм покарання з метою дострокового звільнення. Єдиний спосіб добитися цього – це помилування.

Таке становище в Україні можна пояснити різними причинами. Однією з них є те, що з моменту введення в Україні цієї міри покарання в більшості громадян було уявлення, що довічне позбавлення волі – це ув'язнення, яке має тривати до моменту біологічної смерті людини. Лише з часом питання гуманізації до цього виду покарання почало змінюватися. Таким змінам посприяли міжнародно-правові акти, в яких вказувалось на необхідність надання особам змоги перегляду довічного покарання.

Найперше, це стосується Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права ООН, стаття 7 якого, відповідно до рішення Комітету ООН з прав людини у справі «Бронсон Блесінгтон і Метью Елліот проти Австралії», вимагає існування можливості перегляду довічного покарання, а також перспективи звільнення від нього незалежно від тяжкості злочину та обставин його вчинення (пункт 7.7) [4]. Але найбільш детальними міжнародними стандартами, які стосуються питань довічного позбавлення волі, є стандарти Ради Європи. Своє закріплення вони мають у її рекомендаціях, а також у рішеннях ЄСПЛ, які є обов'язковими для виконання.

Тож аналізуючи положення статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якою закріплено, що «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [5], ЄСПЛ у рішенні щодо справи «Кафкаріс проти Кіпру» від 12 лютого 2008 року (заява № 21906/04) розтлумачив цю статтю як таку, що вимагає, щоб довічне покарання було «зменшуваним», тобто особа повинна мати право ставити питання про можливість зменшення покарання [6].

У наступному своєму рішенні, а саме в справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства Великобританія» від 9 липня 2013 року, ЄСПЛ зробив висновок, що рішення засудити позивачів до довічного тюремного ув'язнення, без можливості його перегляду, не відповідає статті 3 Конвенції, оскільки держава-відповідач не передбачила обмеження у часі відбування покарання та можливості умовно-дострокового звільнення осіб [7]. Крім того, в зазначеному рішенні був встановлений чіткий стандарт, яким визначалося, що довічно засуджений з самого початку відбування покарання має право знати, коли може бути розглянуто питання його дострокового звільнення (§ 122). Правила звільнення повинні визначати зрозумілі й чіткі норми закону.

Засуджені до довічного позбавлення волі повинні не тільки мати змогу дострокового звільнення, але й знати, що їм потрібно робити, щоб стосовно них було розглянуто питання про таке звільнення. Таку позицію висловив Європейський суд з прав людини у своєму рішенні щодо «Ласло Магяр проти Угорщини» від 20 травня 2014 року (заява №73593/10) [8].

З огляду на всі ці та інші рішення ЄСПЛ, які стосуються надання права довічно засудженим на умовно-дострокове звільнення, ключовими елементами зазначених стандартів відповідно до статті 3 Конвенції є:

– засуджені довічно з самого початку свого покарання повинні знати, що вони повинні робити, як змінюватися і працювати над собою, щоб їхнє покарання було переглянуте;

– неприпустимо тримати засудженого в ув'язненні, якщо зникли пенологічні підстави для продовження відбування покарання. Наявність /відсутність таких підстав повинна регулярно переглядатися після певного мінімально встановленого проміжку часу;

– механізм звільнення повинен мати чіткі критерії та достатні процесуальні гарантії. У разі відмови у звільненні мають надаватися мотиви, які свідчать про недостатній ступінь виправлення засудженого;

– механізм звільнення не може мати винятковий характер або базуватися на

мотивах милосердя [9].

Вищевикладені положення, які обґрунтовують необхідність запровадження в Україні реалістичних можливостей дострокового звільнення довічно ув'язнених осіб, підтвердив ЄСПЛ у своєму рішенні в справі «Петухов проти України» від 12 березня 2019 року [10]. Розглянувши скаргу засудженого до довічного позбавлення волі Петухова, в якій він заявив про порушення своїх прав на медичне обслуговування, а також про те, що відсутність в українському законодавстві права на умовно-дострокове звільнення для довічно засуджених порушує Європейську конвенцію з прав людини, ЄСПЛ одноголосно ухвалив, що було порушення статті 3 (заборона нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження) Європейської конвенції з прав людини, оскільки Петухов не мав перспективи звільнення та можливості перегляду його довічного ув'язнення. Крім того, судді констатували, що помилування Президентом є єдиною процедурою пом'якшення довічного ув'язнення в Україні, але цей механізм не є досконалим і може спричинити зловживання. Адже ні комісія з помилування, ні Президент не зобов'язані обґрунтовувати свої рішення щодо прохання про помилування; ці рішення не є публічними і не підлягають оскарженню.

Надзвичайно важливим у цьому рішенні суду є покладення ним обов'язку на українську державу змінити процедуру перегляду довічних вироків. Судом визначено, що для належного виконання судового рішення Україна має ухвалити реформу системи перегляду довічних вироків, щоб забезпечити в кожному випадку вивчення обставин того, чи є продовження утримання під вартою виправданим і законним, а також гарантувати ув'язненим можливість знати, що вони мають зробити для дострокового звільнення.

На жаль, слід відмітити, що ні це конкретне рішення ЄСПЛ, ні раніше винесені ним подібні, поки що не дають особливих надій на швидке реформування в Україні системи перегляду довічних вироків: законодавчі кроки в цьому напрямі практично відсутні, а ті, поодинокі, які здійснювалися, підтримки в законодавців не знаходять.

Трохи іншою є реакція щодо цього питання судів першої та апеляційної інстанції. Ними почали прийматися перші – несміливі і суперечливі, поки що безрезультатні рішення щодо виправлення ситуації з безправ'ям довічників на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким.

Більшість судів першої інстанції, до яких засуджені до довічного позбавлення волі зверталися з клопотаннями про їх умовно-дострокове звільнення або заміни на більш м'яке покарання, відмовлялися це робити. На цей час є тільки одне позитивне рішення з цього питання. Зокрема, ухвалою Роменського міськрайонного суду Сумської області від 24 травня 2019 року в справі № 585/492/19 засудженому ОСОБА_1 замінено «покарання у вигляді довічного позбавлення волі, призначеного вироком Апеляційного суду Черкаської області від 24 березня 2004 року за ч. 4 ст. 187, ч. 3 ст. 289, ч. 1 ст. 357, ч. 1 ст. 263, п. 6 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 15, п.п. 1, 6 ч. 2 ст. 115, ст. 70 КК України, на покарання у вигляді позбавлення волі на строк 20 років, за умови належної поведінки останнього» [11]. Але це рішення чинності не набуло, оскільки було скасовано апеляційною інстанцією.

Спроби всіх інших засуджених до довічного позбавлення волі добитися такого результату через суди першої інстанції були безуспішними. Незважаючи на те, що деякі з цих рішень скасовувалися апеляційними інстанціями (див., наприклад, ухвалу Івано-Франківського апеляційного суду від 11 листопада 2019 року у справі № 344/11157/19) [12], практика відмов судами першої інстанції в задоволенні клопотань продовжується і зараз. Практично всі прийняті судами першої інстанції рішення ґрунтуються на тому, що українське законодавство не містить положень, які давали б змогу задовольняти клопотання довічників.

Те, що за заявами довічників так будуть діяти українські суди, правниками передбачалося. Зокрема, стосовно цього В. Човган зазначав: «суди будуть побоюватися виносити такі рішення. В першу чергу, через неминучий громадський осуд. Тому не виключено, що більшості тим, що звернулися, буде відмовлено» [13]. Ще категоричніше щодо цього питання висловилася суддя Великої Палати Верховного Суду О. Яновська, яка заявила, що «... той позитивістський підхід, який зустрічається у нас в судах, просто не дасть змоги суддями перших інстанцій брати і використовувати рішення ЄСПЛ як норму прямої дії (хоч такі рішення і є джерелом права в Україні) і переглядати ці вирoki, приймаючи рішення про звільнення чи незвільнення довічно ув'язнених. Тому думаю, що, скоріш за все, питання буде підніматись по сходах судової системи і, можливо, буде винесене з часом на розгляд як виключна правова проблема» [14]. Доповнюючи цих

правників, зазначимо, що однією з причин такої поведінки українських судів є обвинувальний ухил, від якого вони не позбавилися до цього часу. Адже він, як і раніше, змушує їх діяти в інтересах сторони обвинувачення. А вона завжди буде проти звільнення будь-якого довічника.

Чи вдасться довічникам розірвати це замкнене судове коло? Вважаємо, що підстави для позитивної відповіді на поставлене запитання існують і вони є досить вагомими. Передусім позитивного рішення в осяйному майбутньому слід чекати від двох судових інстанцій: Конституційного Суду України і Верховного Суду.

Слід зазначити, що один раз Конституційний Суд України (далі – КСУ) вже приймав рішення з цього питання і воно було негативним. Так, у своїй ухвалі № 115-2(I)/2018 від 18 квітня 2018 року Друга колегія суддів Першого Сенату КСУ відмовила у розгляді конституційної скарги Панасенка В. І. щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України. У цій скарзі Панасюк В. І. зазначив, що у частині першій статті 82 КК України не врегульовано питання (відсутній механізм) щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням для осіб, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Свою відмову відкрити провадження колегія мотивувала тим, що неналежне законодавче врегулювання або його відсутність не може бути підставою для відкриття конституційного провадження, а також наголосив на тому, що заповнення прогалин у нормативно-правових актах, прийняття законів, внесення до них змін і доповнень, узгодження їх положень між собою є прерогативою Верховної Ради України і не належить до його повноважень (пункт 2.1, абз. 3) [15].

Всупереч цьому рішення, 17 липня 2019 року Перший сенат КСУ продовжив розгляд справи, відкритої за конституційними скаргами Крупка Д. В. щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна В. В. та Мельниченка О. С. щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів частини першої статті 82 Кодексу (тобто стосовно права осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, скористатися ефективним механізмом дострокового звільнення) і перейшов до закритої частини пленарного засідання [16].

Отже, відкривши провадження у справі Крупка Д. В., Костіна В. В. і Мельниченка О. С., Перша Колегія створила суперечливу і розбіжну практику в цьому питанні. На жаль, остаточну крапку в цій справі КСУ до цього часу не поставив. Але надія на позитивне рішення є і те, що воно буде саме таким – сумніватися не доводиться. Адже КСУ повинен діяти відповідно до рішення ЄСПЛ, прийнятого в справі Петухова.

Останню крапку в цьому питанні змушений буде поставити і Верховний Суд, на розгляді якого в порядку виключного провадження зараз перебуває зазначена вище справа Петухова. Як вважає О. Кучинська (і ми підтримуємо її в цьому), «... розглядаючи цю справу (а також аналогічні та подібні справи), Верховний Суд має використати ... варіант, застосувавши до засудженого інститут умовно-дострокового звільнення та безпосередньо в судовому рішенні послатися на статтю 9 Конституцію України, статтю 19 Закону України «Про міжнародні договори України», статтю 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, статтю 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також доводи ЄСПЛ, викладені ним у рішенні щодо справи «Петухов проти України» [17].

Вважаємо, що після позитивних рішень КСУ, Верховного Суду в судів першої та апеляційної інстанцій частково будуть розв'язані руки щодо умовно-дострокового звільнення засуджених до довічного позбавлення волі або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким. Водночас, зважаючи на «той позитивістський підхід, який зустрічається у нас в судах», інші причини, про які говорилося вище, проблема, ймовірно, залишатиметься далекою від оптимального вирішення, оскільки рішення КСУ і Верховного Суду будуть мати загальний характер, без конкретного механізму їх реалізації. І така ситуація триватиме, доки не будуть затверджені відповідні законодавчі положення з цього питання. Однак у будь-якому разі майбутні рішення КСУ і Верховного Суду будуть мати особливе значення ще в сенсі того, що спонукатимуть законодавця до створення таких законодавчих норм, які б повністю відповідали європейським стандартам захисту прав засуджених до довічного позбавлення волі на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну його більш м'яким.

Висновки. Отже, є всі підстави констатувати, що встановлені міжнародні правові

стандарти щодо довічного позбавлення волі та їх імплементація в рішеннях ЄСПЛ вимагають існування реалістичної перспективи звільнення від цього покарання, необхідності вироблення механізму такого звільнення. Зазначені стандарти вже знайшли відображення у правових системах країн ЄС, які запровадили різні способи звільнення. Сьогодні такою країною повинна стати Україна, яка згідно з рішенням ЄСПЛ у справі «Петухов проти України» має реформувати систему перегляду довічних вироків, щоб забезпечити в кожному випадку вивчення обставин того, чи є продовження утримання під вартою виправданим і законним, а також гарантувати ув'язненим можливість знати, що вони мають зробити для дострокового звільнення. Реформування цієї системи частково залежатиме від рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду, які впливатимуть із рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України». Вбачаємо, що вони будуть прийняті найближчим часом і спонукатимуть законодавця до створення необхідних законодавчих норм. Але при цьому однозначним є те, що тільки прийняття чітких і конкретних законодавчих правових положень зможе полати формальну закостенілість української судової системи, змусить її дотримуватися європейських стандартів захисту прав засуджених до довічного позбавлення волі на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну його більш м'яким без будь-яких застережень і коливань.

Список використаних джерел

1. Тютюгін В. І., Комаров О. Д., Рубашенко М. А. Кримінальне право України. Загальна частина : посіб. для підготовки до іспитів. 3-тє вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. 202 с.
2. Положення про порядок здійснення помилювання : Указ Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/223/2015>.
3. Човган В. Як зупинити нову смертну кару, або Мораторій на довічне позбавлення волі. URL: https://dt.ua/internal/yak-zupiniti-novu-smertnu-karu-abo-moratoriy-na-dovichne-pozbavlennya-voli-256272_.html.
4. Повідомлення № 1968/2010 Комітету ООН з прав людини, прийняте на його 112-й сесії (7–31 жовтня 2014 року) у справі «Бронсон Блесінгтон і Метью Елліот проти Австралії». URL: <file:///C:/Users/TVOYO/Downloads/G1422208.pdf>.
5. Конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <http://khp.org/index.php?id=1408522008>.
7. Рішення Vinter and Others v. United Kingdom: рішення ЄСПЛ № 66069/09, 130/10. URL: http://khp.org/index.php?id=1402463170#_ftn1.
8. Рішення László Magyar v. Hungary: рішення ЄСПЛ 73593/10 від 20.05.2014 р. URL: http://khp.org/index.php?id=1402463170#_ftn1.
9. Правова позиція Української Гельсінської спілки з прав людини щодо конституційності приписів частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України від 11 січня 2019 року. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/20190111_KSU.pdf.
10. Україна має реформувати систему перегляду довічних вироків – ЄСПЛ. URL: <https://gordonua.com/.../ukrajina-povinna-reformuvati-sistemu-peregliadu-dovichnih-virokiv-jtspl-804281.html>.
11. Ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської області від 24.05.2019 року в справі № 585/492/19 засудженому Крупку Д. В. *Єдиний державний реєстр судових рішень*.
12. Ухвала Івано-Франківського апеляційного суду від 11 листопада 2019 року у справі № 344/11157/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*.
13. В Україні почали звільняти довічно ув'язнених. Як це можливо? URL: <https://uk.etcetera.media/8244-420.html>.
14. Сук А. Говорячи про перегляд довічних вироків в Україні, не варто забувати про баланс інтересів, – суддя ВП ВС Олександра Яновська. *Судебно-юридическая газета*. 27.03.2019 р. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/138368-govoryachipro-pereglyad-dovichnikh-virokiv-v-ukrayini-ne-varto-zabuvati-pro-balans-interesiv-suddya-vp-vs-oleksandra-yanovska>.
15. Про відмову у відкритті конституційного провадження за конституційною скаргою Панасенка Володимира Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України (справа № 3-182/2018(1694/18) : Ухвала Другої колегії суддів Першого Сенату Конституційного Суду України № 115-2(І)/2018 від 18 квітня 2018 р. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/115-2i2018.pdf>.
16. Перший сенат КСУ перейшов до закритої частини пленарного засідання у справі за конституційними скаргами Крупка Д. В., Костіна В. В., Мельниченка О. С. : Конституційний Суд України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/pershyu-senat-ksu-pereyshov-do-zakrytoyi-chastyny-plenarnogo-zasidannya-u-spravi-za-8>.
17. Кучинська О., Щиголь О. Забезпечення права засудженого на справедливий суд в аспекті перегляду судових рішень за виключними обставинами на прикладі рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України». *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 4 (278). С. 254–260.

Надійшла до редакції 10.04.2020

References

1. Tiutiuhin, V. I., Komarov, O. D., Rubashchenko, M. A. (2018) Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna : posib. dlia pidhotovky do ispytiv [Criminal law of Ukraine. The common part: the tool. to prepare for the exams]. 3-tie vyd., pererob. ta dopov. Kharkiv : Pravo, 202 s. [in Ukr.]
2. Polozhennia pro poriadok zdiisnennia pomyluvannia [Regulations on the procedure for pardon] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 kvitnia 2015 roku № 223/2015. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/223/2015>. [in Ukr.]
3. Chovhan, V. Yak zupynyty novu smertnu karu, abo Moratorii na dovichne pozbavlennia voli [How to Stop a New Death Penalty, or a Moratorium on Life Imprisonment]. URL: https://dt.ua/internal/yak-zupyniti-novu-smertnu-karu-abo-moratorii-na-dovichne-pozbavlennya-voli-256272_.html. [in Ukr.]
4. Povidomlennia № 1968/2010 Komitetu OON z prav liudyny, pryiniate na yoho 112-y sesii (7–31 zhovtnia 2014 roku) u spravi «Bronson Blesinhton i Metiu Elliot proty Avstralii» [Communication # 1968/2010 of the United Nations Committee on Human Rights, adopted at its 112th session (7–31 October 2014) in Bronson Blessington and Matthew Elliott v. Australia]. URL: <file:///C:/Users/TVOYO/Downloads/G1422208.pdf>. [in Ukr.]
5. Konventsiia pro zakhyst prav ta osnovopolozhnykh svobod 1950 roku [The Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms of 1950]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004. [in Ukr.]
6. Prava liudyny v Ukraini. Informatsiinyi portal Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy [Human rights in Ukraine. Information portal of Kharkiv Human Rights Group]. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1408522008>. [in Ukr.]
7. Rishennia Vinter and Others v. Unitrd Kingdom: rishennia YeSPL № 66069/09, 130/10 [Solution Vinter and Others v. United Kingdom: ECtHR Decision No. 66069/09, 130/10]. URL: http://khpg.org/index.php?id=1402463170#_ftn1. [in Ukr.]
8. Rishennia László Magyar v. Hungary: rishennia YeSPL 73593/10 vid 20.05.2014 r. [The decision of László Magyar v. Hungary: ECtHR Decision 73593/10 of 20 May 2014]. URL: http://khpg.org/index.php?id=1402463170#_ftn1. [in Ukr.]
9. Pravova pozytsiya Ukrainskoyi Helsinskoyi spilky z prav liudyny shchodo konstytutsiinosti prypysiv chastyny pershoi statti 81, chastyny pershoi statti 82 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy vid 11 sichnia 2019 roku [Legal position of the Ukrainian Helsinki Human Rights Union on the constitutionality of the prescriptions of part one of Article 81, part one of Article 82 of the Criminal Code of Ukraine of January 11, 2019]. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/20190111_KSU.pdf. [in Ukr.]
10. Ukrayina maye reformuvaty systemu perehliadu dovichnykh vyrokiv – YeSPL [Ukraine needs to reform its lifelong revision system - the EctHR]. URL: <https://gordonua.com/.../ukrajina-povinna-reformuvati-sistemu-perehliadu-dovichnih-virokiv-jtspl-804281.html>. [in Ukr.]
11. Ukhvala Romenskoho miskraionnoho sudu Sumskoï oblasti vid 24.05.2019 roku v spravi № 585/492/19 zasudzenomu Krupku D. V. [The decision of the Romany City District Court of Sumy region of May 24, 2019 in case No. 585/492/19 to convicted DV Krupko]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. [in Ukr.]
12. Ukhvala Ivano-Frankivskoho apeliatsiinoho sudu vid 11 lystopada 2019 roku u spravi № 344/11157/19 [Order of the Ivano-Frankivsk Court of Appeal of 11 November 2019 in Case No. 344/11157/19]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. [in Ukr.]
13. V Ukrayini pochalы zvilniaty dovichno uviaznenykh. Yak tse mozhylyvo? [Lifetime prisoners have been released in Ukraine. How is that possible?]. URL: <https://uk.ecetera.media/8244-420.html>. [in Ukr.]
14. Suk A. Hovoriachy pro perehliad dovichnykh vyrokiv v Ukraini, ne varto zabuvaty pro balans interesiv, – suddia VP VS Oleksandra Yanovska [Speaking about the revision of life sentences in Ukraine, we should not forget about the balance of interests, - judge of the Supreme Court of the Oleksandr Yanovsk]. *Cudebno-yuridicheskaya gazeta*. 27.03.2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/138368-govoryachipro-pereglyad-dovichnikh-virokiv-v-ukrayini-ne-varto-zabuvati-pro-balans-interesiv-suddya-vp-vs-oleksandra-yanovska>. [in Ukr.]
15. Pro vidmovu u vidkrytti konstytutsiinoho provadzhennia za konstytutsiinoiu skarhoiu Panasenka Volodymyra Ivanovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) chastyny pershoi statti 82 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava № 3-182/2018(1694/18)) : Ukhvala Druhoi kolehii suddiv Pershoho Senatu Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy № 115-2(I)/2018 vid 18 kvitnia 2018 r. [On the refusal to open a constitutional proceeding under the constitutional complaint of Volodymyr Ivanovich Panasenka regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with Part One of Article 82 of the Criminal Code of Ukraine (Case No. 3-182 / 2018 (1694/18)]. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/115-2i2018.pdf>. [in Ukr.]
16. Pershyi senat KSU pereishov do zakrytoi chastyny plenarnoho zasidannia u spravi za konstytutsiinyi skarhamy Krupka D. V., Kostina V. V., Melnychenko O. S. [The first CCU Senate moved to the closed part of the plenary session on the constitutional complaints case Krupka DV, Kostina VV, Melnychenko OS] : Konstytutsiinyi Sud Ukrainy. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/pershyi-senat-ksu-pereyshov-do-zakrytoi-chastyny-plenarnogo-zasidannya-u-spravi-za-8>. [in Ukr.]
17. Kuchynska, O., Shchyhol, O. (2019) Zabezpechennia prava zasudzenoho na spravedyvyyi sud v aspekti perehliadu sudovykh rishen za vykliuchnyimi obstavynamy na prykladi rishennia YeSPL u spravi «Petukhov proty Ukrainy» [Ensuring the right of a convicted person to a fair trial in the aspect of reviewing court decisions in exceptional circumstances, as exemplified by the ECtHR decision in the Petukhov v. Ukraine case]. *Pidpriumstvo, gospodarstvo i pravo*. № 4 (278). S. 254–260. [in Ukr.]

SUMMARY

Anatoliy P. Chernenko, Anatoliy H. Shyyan. The right of prisoners sentenced to life imprisonment to parole from serving a sentence or to replace the unserved part of the sentence with a milder one and ensuring it in Ukraine. The article examines the issues of ensuring the right of convicts to life imprisonment in Ukraine to parole from serving a sentence or replacing the unserved part of the sentence with a milder one. The norms of the Criminal Code, other legislative acts of Ukraine governing this issue, as well as the Regulation on the procedure for pardon approved by decree of the President of Ukraine No. 223/2015 of April 21, 2015 are analyzed. They are compared with international legal acts, in particular, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, which governs the conditional release of life-sentenced prisoners or replaces the unserved part of the sentence with a milder one, as well as several decisions of the European Court of Human Rights regarding such issues. The inconsistency of Ukrainian legislation, the Regulation on the procedure for pardoning international law and the decisions of the ECHR is shown. Particular attention is paid to the decision of the ECHR in the case of "Roosters v. Ukraine" of March 12, 2019, as well as future decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court, which are currently considering this issue. Considering the provisions expressed by the ECHR in this case, it is concluded that the current mechanism for such exemption does not comply with international standards and this entails the need to consolidate the relevant legal norms in Ukrainian legislation. The problematic aspects of the implementation of such a right are analyzed, some suggestions are made for their solution.

Keywords: *persons sentenced to life imprisonment, the right to release, pardon, violation of international obligations, parole, replacing the unserved part of the sentence with a lighter one, decisions of the European Court of Human Rights, decision of the European Court of Human Rights in the case of Petukhov v. Ukraine.*

УДК 343.431

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-175-183

Вікторія САВЕНКО[©]

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ДОСВІД ОКРЕМИХ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ТОРГІВЛЮ ДІТЬМИ

Здійснено порівняльно-правове дослідження КК України та КК країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за торгівлю дітьми. Отримано такі результати.

Родовим об'єктом злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, є, як і в Україні, воля, честь та гідність людини з певною інтерпретацією на кшталт особиста свобода. Основним безпосереднім об'єктом складів торгівлі дітьми є їх особиста свобода та гідність, як додатковим обов'язковим, так і додатковим факультативним – їх здоров'я, іноді життя та повноцінний нормальний розвиток дитини.

Потерпілим є дитина, якій не виповнилося вісімнадцять років, проте тут є свої особливості. КК України передбачає окремо як кваліфікуючу ознаку торгівлю неповнолітньою особою, особливо кваліфікуючою – малолітньою.

З об'єктивної сторони абсолютна більшість досліджених злочинів вчиняється виключно шляхом активних дій, прості складі злочинів, передбачені частинами першими відповідних статей, є злочинами із формальним складом, кваліфіковані та особливо кваліфіковані – із формально-матеріальним складом.

Суб'єкт більшості злочинів як загальний, так і спеціальний, особливостей тут не виявлено.

Суб'єктивна сторона має свої особливості. Про умисну форму вини у вигляді прямого умислу немає й сумніву, проте на обговорення варто винести уточнення вини вказівкою на завідомість знання про вік потерпілої особи чи інших її особливих станів (вагітність, уразливий стан тощо). Мета злочину – різні форми експлуатації, мотиви можуть бути різними – від корисних до будь-яких.

Ключові слова: *дитина, неповнолітній, малолітній, торгівля, кримінальний закон, зарубіжний досвід.*

© Савенко В.П., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9245-0997>

vik090479@ukr.net

Постановка проблеми. Доволі велике значення в дослідженні проблем кримінального права має порівняльно-правовий метод (компаративний метод). Він зумовлений необхідністю формування національної правової системи з такими параметрами (якісними і змістовними характеристиками), які відповідали б сучасним міжнародним стандартам і світовим тенденціям правового розвитку, особливо у сфері охорони прав і свобод людини й громадянина від суспільно небезпечних посягань. Цей метод дозволяє вийти за межі своєї національної правової системи, проаналізувати проблеми юридичної науки й практики інших держав, розширити рамки юридичного пошуку, здійснити обмін правовою інформацією, науковими ідеями, врахувати як позитивний, так і негативний юридичний зарубіжний досвід у законотворчості і правозастосуванні. Порівняльний метод полягає у вивченні правових явищ, що належать до сфери кримінального права, у порівнянні тих самих об'єктів, установленні їх схожості й відмінності. Зіставлення цих об'єктів в аспекті вирішення питань кримінально-правової регламентації в однакових або різних правових системах, порівняння вітчизняного кримінального законодавства і законодавства зарубіжних держав та практики їх застосування дасть змогу виявити як загальне, так і особливе, як позитивне, так і негативне в указаних сферах соціально-правової реальності. Цей метод дозволяє використовувати виявлені позитивні правові розв'язання проблем кримінального права (позитивний досвід) інших держав, в яких надано доволі скрупульозний і детальний аналіз кримінального законодавства, і сформулювати пропозиції щодо вдосконалення чинного вітчизняного законодавства та практики його застосування [1, с. 36–37].

Звичайно, краще про необхідність вивчення зарубіжного досвіду кримінальної відповідальності за окремі злочини і не скажеш, оскільки предметом нашого дослідження є відповідальність за торгівлю дітьми відповідно до законодавства країн пострадянського простору.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням кримінальної відповідальності за торгівлю людьми приділяли свою увагу вчені, як-от А. В. Андрушко, В. К. Весельський, В. О. Іващенко, В. А. Козак, Л. Г. Кохан, Я. Г. Лизогуб, О. В. Наден, Д. О. Негодченко, А. М. Орлеан, В. М. Підгородинський, В. В. Пясковський, О. В. Святун, В. В. Шаблистий, К. Б. Шевченко ін. Водночас праці цих та інших учених стосувалися здебільшого відповідальності за торгівлю людьми взагалі, тоді як в умовах формування ювенальної юстиції питання торгівлі саме дітьми набуває важливого значення, у нашому випадку – порівняльно-правове дослідження КК України та КК країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за торгівлю дітьми, що і є метою цієї статті.

Звичайно, оптимальними критеріями такого дослідження мають бути елементи складу злочину з ознаками, що характеризують їх зміст, кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки розглядуваного злочину, а також вид та розмір покарань за його вчинення [2, с. 121].

Виклад основного матеріалу. Країни пострадянського простору мають дуже багато спільного у своїх системах права та законодавства, тому вивчення їх досвіду у сфері правового регулювання відповідальності за торгівлю дітьми є посильним завданням. Виявлення спільних та відмінних ознак заборони торгівлі дітьми та надання пропозицій щодо їх гармонізації ми почнемо із Модельного кодексу країн СНД [3], який є своєрідним орієнтиром для побудови власних кримінальних законів.

Наприклад, Глава 22 «Злочини проти сім'ї та інтересів неповнолітніх» містить ст. 169 Торгівля дітьми такого змісту:

(1) Дії, спрямовані на вчинення продажу або купівлі неповнолітнього, в якій би формі вони не вчинялися, – тяжкий злочин.

(2) Ті самі дії, вчинені:

а) щодо двох або більше осіб;

б) групою осіб за попередньою змовою;

в) з використанням службового становища;

г) з незаконним вивезенням особи за кордон або незаконним ввезенням з-за кордону;

д) з метою залучення особи до вчинення злочину або іншу антигромадську поведінку;

е) з метою вилучення у особи органів або тканин для трансплантації, – тяжкий

злочин.

(3) Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, – особливо тяжкий злочин.

Як бачимо, Модельний кодекс передбачає окрему статтю, спрямовану на захист інтересів неповнолітнього, які є видовим об'єктом цього розділу. Також привертає увагу той факт, що торгівля дітьми має бути як мінімум тяжким злочином, що передбачатиме обов'язкове позбавлення волі як вид покарання. Далі пропонуємо простежити певні тенденції в КК країн пострадянського простору.

Пенітенціарний кодекс Естонії [4] передбачає таке. Розділ 6 «Винні діяння проти свободи» містить ст. 133. Торгівля людьми:

(1) Здійснена з метою отримання матеріальної вигоди або без неї постановка людини в ситуацію, в якій вона змушена вступити в шлюб, працювати в незвичайних умовах, займатися проституцією, жебракувати, вчиняти злочин або виконувати інші обов'язки проти своєї волі, а також утримання людини в такій ситуації, якщо діяння було вчинено з позбавленням волі, застосуванням насильства, обману, погрози заподіяння шкоди, з використанням залежності від іншої особи, безпорадного стану чи уразливого стану особи, –

караються тюремним ув'язненням на термін від одного року до семи років.

(2) Ті самі діяння:

1) вчинені щодо двох чи більше осіб;

2) вчинені щодо особи, яка не досягла вісімнадцятирічного віку;

3) вчинені щодо особи, яка перебуває в безпорадному стані;

4) вчинені болісним або жорстоким способом;

5) які заподіяли тяжку шкоду здоров'ю;

6) спричинили загрозу для життя;

7) вчинені групою осіб;

8) вчинені з використанням службового становища;

9) якщо вони спричинили тяжкі наслідки;

10) вчинені особою, яка раніше вчинила злочин, встановлений цією статтею або статтями тисячі триста тридцять одна, 133-2, 133-3 або 175, –

караються тюремним ув'язненням на термін від трьох до п'ятнадцяти років.

(3) Діяння, встановлені частиною 1 або 2 цієї статті, вчинені юридичною особою, – караються грошовим стягненням.

Тут ми бачимо як кваліфікований злочин (що карається виключно позбавленням волі) спеціального потерпілого – особи, яка не досягла 18 років. Одночасно досвід естонського законодавця свідчить про те, що під торгівлею дітьми можна розуміти примушення до будь-чого проти її волі, що є дуже позитивним. В умовах активної розробки нового КК України, естонська уніфікація норм про експлуатацію людини заслуговує на можливе її запозичення.

Досить нетиповим та цікавим є досвід киргизького законодавця, адже Глава 27 «Злочини проти особистої свободи людини» КК Киргизстану [5] містить ст. 171 Торгівля людьми такого змісту:

1. Торгівля людьми, тобто їх вербування, перевезення, приховування, прийом або передача, здійснена за їх згодою або без згоди, шляхом погрози, застосування сили або інших форм примусу, шантажу, викрадення, шахрайства, обману, з метою експлуатації або отримання іншої вигоди або без такої, –

карається позбавленням волі II категорії.

2. Те саме діяння, вчинене:

1) щодо двох або більше осіб;

2) щодо неповнолітнього;

3) групою осіб за попередньою змовою;

4) особою з використанням свого службового становища;

5) з переміщенням потерпілого через державний кордон Киргизької Республіки або його незаконним утриманням за кордоном;

6) щодо особи, яка перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного, – карається позбавленням волі III категорії.

3. Те саме діяння, вчинене:

1) з метою вилучення у особи органів або тканин для трансплантації;

2) щодо жінки, яка завідомо для винного перебуває у стані вагітності;

3) щодо малолітньої особи;

4) із заподіянням через необережність тяжкої шкоди, – карається позбавленням волі IV категорії.

4. Вербування, перевезення, приховування, прийом або передача *малолітньої або неповнолітньої*, здійснені за згодою або без згоди, без застосування сили або інших форм примусу, шантажу, викрадення, шахрайства, обману, з метою експлуатації або отримання іншої вигоди або без такої, –

караються позбавленням волі II категорії.

По-перше, тут ми бачимо, що неповнолітній потерпілий є у складі кваліфікованого злочину, а малолітній – в особливо кваліфікованому (покарання знову виключно позбавлення волі). Ба більше, своєрідним привілейованим складом торгівлі саме дітьми без різних форм примушування до цього є частина четверта розглядуваної норми, що відрізняється від примітки 3 до ст. 149 КК України. Тож у нас вчинення торгівлі неповнолітнім або малолітнім є самостійними кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками, незалежно від поєднання з іншими такими ознаками, а їх згода на експлуатацію не містить складу злочину. Досвід киргизького законодавця свідчить про протилежне, над ним варто задуматися.

КК Узбекистану [6] містить досить типову досліджувану нами норму. Наприклад, У Главі VI «Злочини проти волі, честі та гідності» є ст. 135 Торговля людьми:

Торговля людьми, тобто купівля-продаж людини або її вербування, перевезення, передача, приховування або одержання з метою її експлуатації, –

карається обмеженням волі від трьох до п'яти років або позбавленням волі від трьох до п'яти років.

Ті самі дії:

а) вчинені щодо особи, яка завідомо для винного не досягла вісімнадцяти років;

б) спричинили смерть потерпілого або інші тяжкі наслідки;

в) вчинені особливо небезпечним рецидивістом;

г) вчинені організованою групою або в її інтересах, –

караються позбавленням волі від восьми до дванадцяти років.

Знову ж таки максимальні терміни позбавлення волі, але вперше зустрічаємо вказівку на презумпцію знання суб'єкта злочину про те, що потерпілій особі не виповнилося вісімнадцять років – завідомо для винного не досягла вісімнадцяти років. Зважаючи на великі терміни позбавлення волі за торгівлю дітьми, конкретизація вини через завідомість виглядає доречною.

КК Азербайджану [7] у ст. 144-1 «Торговля людьми» передбачає таке. Торговля людьми, тобто вербування, отримання, утримання, приховування, перевезення, передача або прийняття особи з метою її експлуатації з погрозою застосування насильства або із застосуванням насильства, за допомогою погроз або інших засобів примусу, викрадення, шахрайства, обману, шляхом зловживання можливістю тиску або безпорадністю, або з наданням або отриманням матеріальних і інших цінностей, привілеїв або пільг для отримання згоди особи, яка здійснює контроль над іншою особою, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти років до десяти років з конфіскацією майна.

144-1.2. Те саме діяння, вчинене:

144-1.2.1. щодо двох або більше осіб;

144-1.2.3. щодо неповнолітнього;

144-1.2.4. щодо жінки, яка завідомо для винної особи перебуває у стані вагітності;

144-1.2.4-1. з переміщенням жертви торгівлі людьми через державний кордон Азербайджанської Республіки;

144-1.2.5. групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинним співтовариством (злочинною організацією);

144-1.2.6. винною особою з використанням свого службового становища;

144-1.2.7. із застосуванням насильства, небезпечного для життя і здоров'я, або з погрозою застосування такого насильства;

144-1.2.8. з заподіянням страждань потерпілому або з жорстоким, нелюдським або принижуючим його гідність, поведінням;

144-1.2.9. з метою використання органів або тканин потерпілого, –

карається позбавленням волі від восьми до дванадцяти років позбавлення волі з конфіскацією майна ...

Примітка:

2. Згода потерпілого від торгівлі людьми на експлуатацію, його спосіб життя, а також аморальну поведінку не можуть враховуватися як обставини, що пом'якшують

покарання визнаної винуватою особи.

3. Вербування, купівля, утримання, приховування, перевезення, передача або прийняття неповнолітньої особи з метою її експлуатації визнається торгівлею людьми навіть у разі невжиття способів, зазначених в статті 144-1.1 цього Закону.

З огляду на конвенційний характер статей про відповідальність за торгівлю людьми в цілому, примітка 3 КК Азербайджану є майже тотожною примітці 3 до ст. 149 КК України, проте тут маємо дещо інше позитивне. У ч. 2 ст. 66 КК України зазначено, що під час призначення покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті. Однозначно до ст. 149 КК України або до ст. 66 КК України (що є більш логічним), варто додати вказівку на те, що згода потерпілого від торгівлі людьми на експлуатацію, його спосіб життя, а також аморальну поведінку не можуть визнаватися обставинами, що пом'якшують покарання. Фактично азербайджанський законодавець зробив імперативне виключення обставин, що пом'якшують покарання.

КК Вірменії [8] містить ст. 132 «Торгівля людьми», що передбачає:

1. Вербування, перевезення, видача, приховування або одержання осіб із застосуванням насильства чи загрози його застосування з метою схилення до проституції або іншої сексуальної експлуатації, примусової праці або службі, звернення в рабство або доведення до стану, аналогічного рабству, або іншого залежного становища, а також з метою вилучення органів людини шляхом викрадення, шахрайства, іншого обману, зловживання владою або використання уразливості його стану, або отримання згоди особи за допомогою оплати або підкupu у вигляді отримання вигоди –

караються штрафом у розмірі від трьохсоткратного до п'ятисоткратного розміру мінімальної заробітної плати, або виправними роботами на строк не більше одного року, або арештом на строк не більше двох місяців, або позбавленням волі на термін від одного року до чотирьох років.

2. Ті самі діяння, вчинені: 1) групою осіб за попередньою змовою; 2) із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, або з погрозою його застосування; 3) щодо неповнолітнього; 4) щодо двох або більше осіб, –

караються виправними роботами на строк не більше двох років або позбавленням волі на строк від чотирьох до семи років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті: 1) вчинені організованою групою; 2) спричинили через необережність смерть потерпілого або інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

Як бачимо, вчинення торгівлі людьми щодо неповнолітнього є кваліфікованим видом цього злочину. Проте вперше ми зустріли альтернативні позбавленню волі покарання: виправні роботи, штраф та арешт. Це заслуговує особливої уваги.

Дуже позитивним виглядає досвід білоруського законодавця. Зокрема, Глава 22 «Злочини проти особистої свободи, честі і гідності» КК Білорусі [9] у ст. 181 Торговля людьми передбачає таке.

1. Вербування, перевезення, передача, приховування або одержання людини з метою експлуатації, вчинені шляхом обману, або зловживання довірою, або із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства (торгівля людьми), –

караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років зі штрафом.

2. Ті самі дії, вчинені:

1) щодо двох або більше осіб;

2) із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства;

3) з корисливих мотивів;

4) групою осіб за попередньою змовою;

5) особою з використанням своїх службових повноважень;

6) особою, яка раніше вчинила злочини, передбачені цією статтею, статтями 171, 171-1, 181-1, 187, частинами 2 і 3 статті 343-1 цього Кодексу;

7) щодо завідомо для винного вагітної жінки;

8) з вивезенням особи за межі держави;

9) щодо завідомо неповнолітнього незалежно від застосування будь-якого із заходів впливу, зазначених у частині 1 цієї статті, –

караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років зі штрафом.

3. Дії, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, вчинені організованою групою, або щодо *завідомо малолітнього*, або спричинили через необережність смерть потерпілого, або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, або зараження ВІЛ, або інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років зі штрафом.

На нашу думку, вказівка на завідомість знання про вік потерпілої особи є цілком слушною, знову ж таки враховуючи кількість років позбавлення волі. Позитивним варто відмітити й диференціацію залежно від віку потерпілої особи кваліфікований та особливо кваліфікований склад злочину. Водночас вказівка «незалежно від застосування будь-якого із заходів впливу, зазначених у частині 1 цієї статті» робить непотрібною примітку 3 до ст. 149 КК України, що явно сприятиме спрощенню тексту вітчизняного кримінального закону. Не можна оминати увагою й додаткове обов'язкове покарання у вигляді штрафу.

КК Молдови [10] у Розділі VII «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» у ст. 206. Торгівля дітьми передбачає таку статтю (є досить об'ємною, проте її варто навести повністю):

(1) Вербування, перевезення, передача, приховування або одержання дитини, а так само дача або прийняття платежів або вигод для отримання згоди особи, яка контролює дитину, вчинені з метою: а) комерційної або некомерційної сексуальної експлуатації; б) експлуатації примусової праці або послуг; б-1) використання для жебрацтва або в інших негідних цілях; б-2) присвоєння допомоги, пільг, або соціальних виплат; б-3) незаконного використання в медичних або наукових випробуваннях або експериментах; с) експлуатації в рабстві або умовах, схожих з рабством; д) використання в збройних конфліктах; е) використання у злочинній діяльності; ф) вилучення людських органів тканин і/або клітин; г) продажу або покупки; і) використання у ролі сурогатної матері або в репродуктивних цілях; ж) незаконного усиновлення, –

караються позбавленням волі на строк від 10 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 2 до 5 років, а в разі юридичної особи – штрафом у розмірі від 4 000 до 6 000 умовних одиниць з позбавленням права здійснювати певну діяльність або з ліквідацією юридичної особи.

(2) Ті самі дії, поєднані:

а) із застосуванням фізичного та/або психічного насильства, вогнепальної зброї або погрози його застосування; б) із сексуальним зловживанням і/або насильством; с) шляхом зловживання владою або з використанням безпорадного стану дитини, з погрозою оприлюднення конфіденційної інформації сім'ї дитини або іншим особам; ф) з вилученням людських органів, тканин і/або клітин, –

караються позбавленням волі на строк від 10 до 15 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 2 до 5 років, а в разі юридичної особи – штрафом у розмірі від 6 000 до 8 000 умовних одиниць з позбавленням права здійснювати певну діяльність або з ліквідацією юридичної особи.

(3) Дії, передбачені частинами (1) або (2):

а) вчинені особою, яка раніше вчинила ті самі дії; б) вчинені щодо двох або більше дітей; б-1) вчинені двома або більше особами; с) вчинені публічною особою, посадовою особою, особою, яка обіймає відповідальну державну посаду, іноземною публічною особою або міжнародним службовцем; д) вчинені організованою злочинною групою або злочинною організацією; д-1) спричинили зараження дитини венеричним захворюванням або захворюванням СНІД; е) спричинили тяжке тілесне ушкодження або психічний розлад або смерть або самогубство дитини; е-1) вчинені щодо дитини, яка перебувала під опікою, заступництвом, захистом, на вихованні або лікуванні у винного; ф) *вчинені щодо дитини, яка не досягла 14 років*, –

караються позбавленням волі на строк від 15 до 20 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від 3 до 5 років або довічним ув'язненням, а в разі юридичної особи – штрафом у розмірі від 8 000 до 10 000 умовних одиниць з позбавленням права здійснювати певну діяльність або з ліквідацією юридичної особи.

(4) *Жертва торгівлі дітьми звільняється від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у зв'язку з цим процесуальним статусом.*

Фактично будь-яка експлуатація дитини в Молдові є злочином у вигляді торгівлі дітьми. Ба більше, як і неповнолітня, так і доросла жертва торгівлі людьми, яка набула

такого процесуального статусу, звільняється від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів згідно з цим процесуальним статусом. Не зрозумілим є перелік таких злочинів, можливо, це є спробою узаконення помсти.

Висновки. Отже, порівняльно-правове дослідження КК України та КК країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за торгівлю дітьми дозволяє зробити висновок про таке.

Родовим об'єктом злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, є, як і в Україні, воля, честь та гідність людини із певною інтерпретацією на кшталт особиста свобода. Тільки Модельний кодекс країн СНД, КК Республік Казахстан та Молдова оперують родовим об'єктом як суспільні відносини у сфері сім'ї та неповнолітніх, відповідно видовим – інтереси неповнолітніх. Відповідно спеціальні окремі статті про торгівлю дітьми передбачені в КК Грузії, Казахстану та Молдови.

Незважаючи на непоповну одноставність родового об'єкта, основним безпосереднім об'єктом складів торгівлі дітьми є їх особиста свобода та гідність, як додатковим обов'язковим, так і додатковим факультативним – їх здоров'я, іноді життя та повноцінний нормальний розвиток дитини.

Потерпілим є дитина, якій не виповнилося вісімнадцять років, проте тут є свої особливості. КК України передбачає окремо як кваліфікуючу ознаку торгівлю неповнолітньою особою, особливо кваліфікуючою – малолітню. Аналогічна ситуація спостерігається в КК Республіки Киргизстан та Білорусь. КК Республіки Молдова ще й передбачає відповідальність за торгівлю дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, як особливо кваліфікований злочин.

Окремо про потерпілого: ст. 66 КК України слід доповнити вказівкою на те, що згода потерпілого від торгівлі людьми на експлуатацію, його спосіб життя, а також аморальна поведінка не можуть визнаватися обставинами, що пом'якшують покарання (досвід азербайджанського законодавця).

З об'єктивної сторони абсолютна більшість досліджених злочинів вчиняється виключно шляхом активних дій, прості склади злочинів, передбачені частинами першими відповідних статей, є злочинами із формальним складом, кваліфіковані та особливо кваліфіковані – із формально-матеріальним складом. У деяких країнах існує максимальне намагання законодавця описати всі можливі способи вчинення та наслідки для потерпілого, зробивши будь-яку експлуатацію або примушування неповнолітнього до будь-чого злочином – торгівлею дітьми. Це спостерігається в КК Естонії, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану та Молдови.

Суб'єкт більшості злочинів як загальний, так і спеціальний, особливостей тут не виявлено.

Суб'єктивна сторона має свої особливості. Про умисну форму вини у вигляді прямого умислу немає й сумніву, проте на обговорення варто винести уточнення вини з ??? вказівкою на завідомість знання про вік потерпілої особи чи інших її особливих станів (вагітність, уразливий стан тощо). Мета злочину – різні форми експлуатації, мотиви можуть бути різними – від корисних до будь-яких.

Покарання в абсолютній більшості є безальтернативні. Трапляються й приємні винятки, проте штраф як вид покарання тут має мати місце.

Однозначно до ст. 149 КК України або в ч. 2 та ч. 3 після слів «дії, передбачені частиною першою (першою та другою) цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього (малолітнього), незалежно від застосування будь-якого із заходів впливу, зазначених у частині 1 (1 та 2) цієї статті», що дозволить виключити примітку 3 до ст. 149 КК України.

Перспективним напрямком подальших досліджень є вивчення досвіду європейських та інших країн щодо кримінальної відповідальності за торгівлю дітьми.

Список використаних джерел

1. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2 (9). С. 1–41.
2. Шаблистий В. В., Галемін О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганство, пов'язане з опором особам, наділеним владними повноваженнями під час виконання службових обов'язків чи іншим громадянам, що припиняли хуліганські дії: монографія; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Шаблистоного. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 164 с.
3. Модельный уголовный кодекс для государств – участников Содружества Независимых Государств: рекомендательный законодательный акт: принят постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств 17 февраля 1996 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901781490>.

4. Пенитенциарний кодекс Естонії от 06.06.2001. По состоянию на 15.03.2019. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.03.2020.pdf>.
5. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 22.12.2016. По состоянию на 15.05.2019. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527?cl=ru-ru>
6. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22.09.1994. По состоянию на 15.05.2019. URL: <http://lex.uz/docs/111457>.
7. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. *Государственный Комитет Азербайджанской Республики по Проблемам Семьи, Женщин и Детей*. URL: <http://scfwca.gov.az/ru/page/mecelleler>.
8. Уголовный кодекс Республики Армения от 18.04.2003. По состоянию на 01.03.2017. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/am/am012ru.pdf>.
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.06.2019 г.). URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275>.
10. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002. По состоянию на 12.01.2019. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/>

Надійшла до редакції 27.04.2020

References

1. Panov, M. I. (2017) *Osnovy metodolohii nauky kryminalnoho prava* [Fundamentals of the methodology of the science of criminal law]. *Visnyk Asotsiatsiyi kryminalnoho prava Ukrainy*. № 2 (9). S. 1–41. [in Ukr.]
2. Shablysty. V. V., Halemin. O. A. (2017) *Kryminalna vidpovidalnist za khulihanstvo, poviazane z oporom osobam, nadilenyim vladnymy povnovazhenniamy pid chas vykonannya sluzhbovykh oboviazkiv chy inshym hromadianam, shcho prypynialy khulihanski dii* [Criminal liability for disorderly conduct related to resistance to persons in authority in the course of their official duties or to other citizens who ceased their acts of bullying] : monohrafiia; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, dots. V. V. Shablystoho. Dnipro: Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD, 164 s. [in Ukr.]
3. *Modelnyj ugolovnyj kodeks dlya gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv* [Model Penal Code for the Member States of the Commonwealth of Independent States] : rekomendatelnij zakonodatelnij akt : prinyat postanovleniem Mezhpaparlamentskoj Assamblei gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv 17 fevralya 1996 g. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901781490>. [in Rus.]
4. *Penitenciarный кодекс Эстонии от 06.06.2001* [The Penal Code of Estonia of 06.06.2001]. По состоянию на 15.03.2019. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.03.2020.pdf>. [in Rus.]
5. *Ugolovnyj kodeks Kyrgyzskoj Respubliki ot 22.12.2016* [The Criminal Code of the Kyrgyz Republic dated 12/22/2016]. По состоянию на 15.05.2019. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527?cl=ru-ru> [in Rus.]
6. *Ugolovnyj kodeks Respubliki Uzbekistan ot 22.09.1994* [Criminal Code of the Republic of Uzbekistan of 09.22.1994]. По состоянию на 15.05.2019. URL: <http://lex.uz/docs/111457>. [in Rus.]
7. *Ugolovnyj kodeks Azerbajdzhanskoj Respubliki* [Criminal Code of the Republic of Azerbaijan]. *Gosudarstvennyj Komitet Azerbajdzhanskoj Respubliki po Problemam Semi, Zhenshin i Detej*. URL: <http://scfwca.gov.az/ru/page/mecelleler> [in Rus.]
8. *Ugolovnyj kodeks Respubliki Armeniya ot 18.04.2003* [Criminal Code of the Republic of Armenia dated April 18, 2003]. По состоянию на 01.03.2017. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/am/am012ru.pdf> [in Rus.]
9. *Ugolovnyj kodeks Respubliki Belarus ot 9 iyulya 1999 g. № 275-Z* [The Criminal Code of the Republic of Belarus of July 9, 1999 No. 275-Z] (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 03.06.2019 g.). URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> [in Rus.]
10. *Ugolovnyj kodeks Respubliki Moldova ot 18.04.2002* [The Criminal Code of the Republic of Moldova dated April 18, 2002]. По состоянию на 12.01.2019. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/> [in Rus.]

SUMMARY

Viktoriya P. Savenko. Experience of some post-soviet countries in the field of legal regulation of liability for child trafficking. There is a comparative legal study of the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Code of the post-Soviet countries in the field of legal regulation of liability for child trafficking. The author has obtained the following results.

As in Ukraine, the generic object of crimes related to child trafficking is the will, honor and dignity of a person with a certain interpretation, such as personal freedom. Only the Model Code of the CIS countries, the Criminal Code of the Republics of Kazakhstan and Moldova operate as a generic object as public relations in the field of family and minors, respectively species - the interests of minors. Accordingly, special separate articles on child trafficking are provided for in the Criminal Code of Georgia, Kazakhstan and Moldova.

Despite the incomprehensible unanimity of the generic object, the main direct object of child trafficking is their personal freedom and dignity, both additional mandatory and additional optional - their health, sometimes life and full normal development of the child.

The victim is a child under the age of eighteen, but there are some peculiarities. The Criminal Code of Ukraine provides separately as a qualifying feature of trafficking in a minor, especially a qualifier - a minor. A similar situation is observed in the Criminal Code of the Kyrgyz Republic and Belarus. The Criminal Code of the Republic of Moldova also provides for liability for trafficking in a child under the age of fourteen as a particularly qualified crime.

From the objective point of view, the vast majority of investigated crimes are committed exclusively through active actions, simple corpus delicti provided for in parts one of the relevant articles are crimes with a formal composition, qualified and especially qualified - with a formal material composition. In some countries, there is a maximum effort of the legislator to describe all possible ways and consequences for the victim, committing any exploitation or coercion of a minor to any crime - child trafficking. This is observed in the Criminal Code of Estonia, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Kazakhstan and Moldova.

The actor of most crimes, both general and special, has not been identified here.

The subjective side has its own characteristics. There is no doubt about the intentional form of guilt in the form of direct intent, but it is worth discussing the clarification of guilt by indicating knowledge of the age of the victim or other special conditions (pregnancy, vulnerability, etc.). The purpose of the crime - different forms of exploitation, the motives can be different - from useful to any.

Keywords: child, minor, juvenile, trade, criminal law, foreign experience.

343.211

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-183-190

Валерія САВИЦЬКА ©

аспірант

(Дніпропетровський державний
університету внутрішніх справ)

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗАВІДОМОСТІ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Вивчено стан дослідження поняття завідомості у кримінально-правовій літературі. Конституція України у ст. 62 проголосила, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Наведене положення Основного Закону знайшло своє відображення у ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України, ст. 2, ст. 17 та п. 2 ч. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, що має максимально сприяти реалізації такої конституційної норми. У свою чергу вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, встановлення якої є завершальним етапом у констатації складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності, тому її з'ясування має важливе значення.

Ключові слова: свідомість, завідомість, злочин, покарання, кримінальне право, суб'єктивна сторона складу злочину.

Постановка проблеми. Конституція України у ст. 62 проголосила, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Наведене положення Основного Закону знайшло своє відображення у ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу (далі – КК) України, ст. 2, ст. 17 та п. 2 ч. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, що має максимально сприяти реалізації

такої конституційної норми. У свою чергу вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, встановлення якої є завершальним етапом у констатації складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності, тому її з'ясування має важливе значення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретичним і практичним підґрунтям дослідження проблеми завідомості в кримінальному праві стали роботи відомих вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, зокрема Ю. В. Бауліна, О. М. Бандурки, Р. В. Вереси, П. А. Вороб'я, В. К. Грищука, В. В. Голіни, О. М. Джуґі, В. М. Дрьоміна, Т. А. Денисової, В. П. Ємельянова, О. О. Книженко, В. А. Кирилюк, О. Г. Колба, І. М. Копотуна, О. М. Костенка, О. М. Литвинова, О. М. Литвака, М. І. Мельника, П. П. Михайленка, С. С. Мірошниченка, В. О. Навроцького, В. І. Осадчого, М. І. Панова, А. В. Савченка, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, В. П. Тихого, П. Л. Фріса, В. В. Шаблістого, Н. М. Ярмаши, С. С. Яценка та ін. Окремо слід відмітити докторську дисертацію Р. В. Вереси (2017 рік) «Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину».

Відзначаючи безперечну значущість раніше проведених досліджень, разом із тим, представляється, що вони не вичерпують кола питань, що вимагають свого вирішення.

Мега статті – охарактеризувати стан дослідження поняття завідомості у кримінально-правовій літературі.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що у науці кримінального права прийнято розглядати склад кримінального правопорушення в якості сукупності чотирьох обов'язкових елементів: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Чи не найбільш загадковою та найменш дослідженою залишається остання.

Як зазначає Є. Л. Стрельцов, суб'єктивна сторона складу злочину – це характеристика внутрішньої сторони злочину, установа якої дає можливість виявити психологічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Саме суб'єктивна сторона складає основну частку доказової діяльності і тим самим викликає основні дискусії між сторонами в кримінальному процесі [1, с. 162].

Погоджуємось із думкою вченого та вважаємо, що саме факт необхідності встановлення такого ставлення робить її найбільш складною в процесі дослідження та доказування. В цьому аспекті виглядають влучними висловлювання Р. В. Вереси про те, що складність встановлення суб'єктивної сторони злочину полягає в її сутності, адже вона недосяжна для емпіричного пізнання через свій внутрішній характер. Саме тому визначення окремих аспектів кримінальної поведінки людини дає можливість для всебічного вивчення суб'єктивної сторони складу злочину як психологічної конструкції, що безпосередньо відображає акт кримінальної поведінки [2, с. 51].

Дана психологічна конструкція має певні складові елементи, кількість та зміст яких викликають чисельні дискусії в сучасному науковому середовищі. Як зауважують В. В. Шаблістий та А. Ю. Александрова, найбільш поширеною у вітчизняній науці кримінального права є позиція, відповідно до якої суб'єктивна сторона будь-якого складу злочину характеризується виною, як єдиною обов'язковою ознакою, а також мотивом, метою й емоційним станом, як факультативними ознаками [3, с. 65].

При цьому слід зауважити, що лише вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу кримінального правопорушення, тоді як решта ознак – є обов'язковими лише для окремих (визначених законодавцем) складів кримінальних правопорушень.

Натомість у КК України станом на 2020 рік 52 рази зустрічається категорія «завідомість», зміст якої законодавець не розкриває. Зрозуміло, що явище завідомості є результатом певної психічної діяльності особи та виникає у її свідомості, проте питання її місця та ролі у складі суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення викликають широкі наукові дискусії.

На думку авторів підручника «Кримінальне право України: Загальна частина» (за заг. ред. проф. В. М. Бесчастного та О. М. Джуґі), така ознака як завідомість не є самостійним елементом психічної діяльності людини і тому не може розглядатись як самостійна ознака суб'єктивної сторони злочину, проте вона є ознакою, яка характеризує вину, а саме її інтелектуальний момент і тому повинна розглядатись в рамках суб'єктивної сторони злочину. Завідомість виступає показником високого ступеня усвідомлення тієї чи іншої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, вона означає наявність у винного таких, що не викликають у нього сумніву, відомостей про існування обставин, з якими закон пов'язує завідомість. При цьому особа знає про ці обставини завчасно, до початку

вчинення діяння. Завідомі знання – це знання, які ґрунтуються на таких, що не можуть бути спростовані, доказах, отримані з достовірних джерел [4, с. 108-109].

Отже, вчені наполягають на тому, що завідомість не є самостійною ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, а знаходиться в середині такого обов'язкового елемента, як вина, характеризує її. Більше того, завідомість тісно пов'язана з ознаками об'єктивної сторони.

Дещо іншої позиції з цього питання дотримується Р.В. Вереша. Так, вчений зазначає, що для визначення суб'єктивної сторони складу конкретного злочину у КК України можуть використовуватися (закріплюватися) ознаки, які її характеризують: форма та вид вини, мета, мотив, сильне душевне хвилювання, завідомість, свідоме поставлення в небезпеку тощо. Крім того, існують терміни, які також визначають вину особи – «відомі», «знав», «добровільне», «самовільне» тощо [5, с. 54].

Запропонований підхід виглядає дещо нестандартно, адже крім загальноприйнятих елементів суб'єктивної сторони кримінального правопорушення (вина, мотив, мета, емоційний стан) науковець виокремлює також завідомість та свідоме поставлення в небезпеку. В той же час варто відзначити, що він називає їх не елементами, а «ознаками, які її (суб'єктивну сторону) характеризують». Можливо, останній факт свідчить про нетотожність цих понять, через що, як наслідок, завідомість не виступає окремим елементом?

Враховуючи оригінальність позиції Р.В. Вереші, думається, доцільно більш детально проаналізувати думку вченого щодо визначення змісту та місця ознаки завідомості в складі суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Проаналізувавши ряд наукових праць вчений дійшов висновку, що у юридичній літературі та судовій практиці завідомість розуміється як достеменна обізнаність, переконаність. У цей термін вкладається зміст достеменної обізнаності, повного усвідомлення факту певного порушення закону (наприклад, завідомо неправдиве показання або завідомо неправдиве повідомлення про злочин) [6, с. 56].

Таким чином, в частині визначення сутності (внутрішнього змісту) завідомості запропонована думка, по суті, являє собою консолідацію наукового знання, що існує на сьогоднішній день у вітчизняній науці кримінального права. Вважаємо, враховуючи етимологію слова «завідомість» та матеріали судової практики, дана позиція є вдалою та обґрунтованою.

Що ж стосується місця завідомості, то вчений відзначає її тісний зв'язок з виною. На його думку, в теорії кримінального права щодо нормативного визначення поняття вини можна виділити три основні підходи: 1) дається нормативне визначення як загального поняття вини, так і окремих її форм та видів; 2) підхід, в якому відсутнє окреме визначення поняття вини на нормативному рівні, а даються визначення її окремих форм та (або) видів; 3) на нормативному рівні закріплюються форми та види вини, але не розкривається їх зміст. Прикладом другого підходу слугує розділ 5 КК Австралії, в якому визначаються: елементи вини (п. 5.1), умисел (п. 5.2), злочинне знання (завідомість) (п. 5.3), необережність (п. 5.4), недбалість (п. 5.5) [6, с. 39].

З наведеного випливає, що завідомість – це окрема форма або вид вини. Втім, нагадаємо, відповідно до ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [7], а отже, вітчизняна наука кримінального права не може розглядати завідомість в якості такої форми.

Через це доцільно розглядати завідомість або як певну частину вини, або ж як самостійну ознаку суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

На думку Р.В. Вереші, завідомість необхідно розглядати не лише як самостійно існуючу ознаку суб'єктивної сторони, не пов'язуючи її із іншими елементами складу злочину, а лише у зв'язку із ними [5, с. 60].

Таким чином, в своїх наукових пошуках вчений, врешті-решт, дійшов висновку, що завідомість має тісний зв'язок з іншими самостійними елементами суб'єктивної сторони кримінального правопорушення (особливо з виною) та повинна розглядатись у зв'язку із ними, однак, в той же час, має визнаватись в якості самостійної ознаки суб'єктивної сторони.

На нашу думку, вказана позиція є цікавою та, безперечно, заслуговує на життя. Втім, як показує практика, більшість науковців беруть за основу в своїх дослідженнях перший підхід (завідомість відноситься до інтелектуального моменту вини та не є самостійною ознакою складу кримінального правопорушення).

Так, наприклад, П.І. Орлов, розглянувши суб'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 135 КК України, дійшов умовиводу, що вона характеризується прямим умислом. Законодавець, характеризуючи суб'єктивну сторону використовує вказівку на завідоме залишення в небезпеці. Завідоме означає свідоме, явне, добре відоме, безумовне. Завідомість завжди передбачає обізнаність дійової особи про певні обставини на противагу незнанню, непоінформованості про них. При цьому необхідний обсяг знання залежить від того, як законодавець визначив ту чи іншу ознаку складу злочину, до якого відноситься вказівка на завідомість. Поняття «завідоме» не містить будь-яких даних про вольове відношення до наслідків діяння і характеризує інтелектуальний момент вини. Завідомо також означає, що особа заздалегідь, ще до початку вчинення діяння, що утворює об'єктивну сторону конкретного складу злочину, знає про обставини, до яких відноситься ця вказівка закону [8, с. 6-7].

Як видно з названого вище, вчений не тільки стверджує, що завідомість характеризує вину та не є самостійною ознакою суб'єктивної сторони, але і акцентує увагу на тісному зв'язку завідомості з об'єктивною стороною. Дана думка майже ідентична з позицією авторів підручника «Кримінальне право України: Загальна частина» (за заг. ред. проф. В. М. Бесчастного та О.М. Джузи), яка розглядалась вище.

Враховуючи запропоновані вище наукові думки вважаємо, що позиція, відповідно до якої завідомість, все ж таки, більш доречно розглядати в якості ознаки, що характеризує інтелектуальний момент форми вини, тобто є складовою цього обов'язкового елемента суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, а не самостійною ознакою. Крім того, загальновідомо, що інтелектуальна ознака вини являє собою здатність особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність), тобто фактичний характер і суспільну небезпечність своєї поведінки [9, с. 60]. Вища ж ступінь усвідомлення, по суті, і є завідомістю, яка характеризує інтелектуальну ознаку вини, а отже – не є самостійною ознакою суб'єктивної сторони.

Таким чином, ідея визнання завідомості як самостійного елемента суб'єктивної сторони кримінального правопорушення є цікавою та дискусійною, проте, думається, на сьогоднішній день більш вдалою виглядає думка щодо включення цієї ознаки до складу вини.

Ю.І. Гуменюк, проаналізувавши праці вітчизняних вчених дійшов висновку, що у науковій юридичній літературі під час аналізу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 371 КК України, поняття «завідоме» розглядається безпосередньо в суб'єктивній стороні цього злочину. У науковому світі фахівці відносять термін «завідомість» до інтелектуального моменту наміру – до характеру усвідомлення винним фактичної обставини, що входить до об'єктивної сторони. Завідомість, на їхню думку, завжди означає достовірність знань суб'єкта про цю обставину, тобто про незаконність затримання. Інші учені конкретизують свою наукову позицію тим, що термін «свідомо» є синонімом слова «усвідомлення», і вказує на те, що суб'єкт виразно представляє характер своєї дії: він застосовує затримання незаконно, тобто «завідомість» є спеціальним кримінально-правовим терміном умисної форми провини. Відтак слово «завідомість» в ч. 1 ст. 371 КК України описує частину інтелектуального моменту наміру: усвідомлення характеру майбутніх дій, причому усвідомлення достовірне і чітко виражене. Справедливо в юридичній літературі висловлюється наукова позиція, яку можна сформулювати так, що, окрім усвідомлення ознак об'єктивної сторони, в зміст наміру входить і усвідомлення ознак спеціального суб'єкта, оскільки достовірність і усвідомлення того, що кримінально-процесуальне затримання буде здійснено з порушенням кримінально-процесуальних норм, можливе лише спеціальним суб'єктом, який володіє спеціальними знаннями та повноваженнями [10, с. 210].

З наведеного випливає, що вітчизняний вчений не тільки погоджується з тим, що ознака завідомості не є самостійним елементом складу кримінального правопорушення, а відноситься до інтелектуального моменту вини, але і йде далі, припускаючи, що завідомість притаманна лише суспільно небезпечним діянням з умисною формою вини.

З цього приводу вбачається цікавою позиція Т.Ю. Тарасевич, яка акцентує увагу на тому, що термін «завідомо» не є власне українським словом, а тому у понятійному апараті КК України доцільно використовувати український аналог слова «завідомо» – «зазнаки». У тлумачному словнику української мови слово «зазнаки» означає «свідомо, явно». Про те, що завідомість свідчить про наявність прямого умислу, зазначає більшість науковців, однак окремі з них це заперечують. Зокрема, на думку С. В. Бородіна, категорія «завідомість» у кримінальному праві може вказувати на легковажність (зло-

чинну самовпевненість), на непрямий умисел, а в деяких випадках – і на прямий умисел, коли вона свідчить про мету злочину. Як наслідок, вчена вважає, що вказівка у диспозиції статті Особливої частини КК на завідомість наочно демонструє, що відповідний злочин може бути вчинений з прямим умислом [11, с. 310].

В питанні ж того, чи характерна завідомість виключно злочинам з умисною формою вини, як бачимо, науковець підтримує викладену вище позицію Ю.І. Гуменюка.

Зауважимо, що дана думка є найбільш поширеною у вітчизняній науці кримінального права. Більше того, нерідко до подібних умовиводів приходять і вітчизняні суди. Як приклад, у вироку Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 10.10.2017 року по справі № 452/957/17 зазначається, що із суб'єктивної сторони злочин, передбачений ч. 1 ст. 366 КК України, *характеризується прямим умислом, про що свідчить вказівка законодавця на завідомість (курсив наш – В.С.)* неправдивих відомостей і документів [12].

Враховуючи наведене констатуємо, що в даному випадку суд дійшов висновку про те, що завідомість – це ознака вини, яка вказує на її умисну форму.

Більш змістовно розкривається дане питання у вироку Іванківського районного суду Київської області від 13.01.2017 року по справі № 366/3479/14-к, в якому вказується, що суб'єктивна сторона службового підроблення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України характеризується тільки прямим умислом, оскільки службова особа завідомо усвідомлює неправдивий характер тих відомостей, які вносяться нею до офіційних документів. Внесення до таких документів відомостей, неправдивий характер яких службова особа не усвідомлює, виключає склад підроблення і за наявності умов, зазначених у ст. 367 КК України, може потягти за собою відповідальність за службову недбалість [13].

Отже, завідоме усвідомлення, на думку суду – явне підтвердження умисної форми вини. Варто відзначити, що подібні висновки суду непоодинокі. Наприклад, в ухвалі апеляційного суду Київської області від 06.07.2011 по справі №11-624 зазначається, що суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 135 КК України полягає в прямому умислі. Завідомість, про яку йдеться у диспозиції статті, означає, що винний усвідомлює, що інша особа перебуває у небезпечному для життя стані, а він зобов'язаний і має можливість надати їй допомогу, але відмовляє у цьому [14].

Такий же умовивід було зроблено у вироках Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 19.10.2012 року по справі № 1407/4403/2012 [15], Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 24.05.2016 року по справі № 1-кп/359/114/2016 [16], Свалявського районного суду Закарпатської області від 13.12.2018 року по справі № 306/1118/17 [17], Южноукраїнського міського суду Миколаївської області від 31.03.2014 року по справі № № 486/1811/13-к [18] а у вироку Хустського районного суду Закарпатської області від 04.03.2013 року по справі № 713/165/12 також вказується, що якщо особа не усвідомлює, що інша особа опинилася у небезпечному для життя стані, та не має можливості надати допомогу то відповідальність не настає [19].

Отже, нами було встановлено, що принаймні здебільшого суди трактують завідомість як характеру ознаку умисної форми вини. Не дивлячись на це в науці кримінального права існують певні сумніви з приводу правильності таких умовиводів. Наприклад, Р.В. Вереша переконаний у тому, що хоча у переважній більшості випадків, завідомість свідчить саме про умисну форму вини (вид умислу прямий), однак можливі і такі ситуації, коли завідомість може бути ознакою злочину, вчиненого з необережності. Так, психічне ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних діянь може полягати у злочинній самовпевненості (наприклад, ненадання без поважних причин допомоги хворому медичним працівником, який зобов'язаний, згідно з установленими правилами, надати таку допомогу, якщо йому завідомо відомо, що це може мати тяжкі наслідки для хворого – ч. 1 ст. 139 КК України). Також завідомість може бути ознакою злочину вчиненого за наявності злочинної недбалості. Наприклад, при вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 133 КК України, суб'єкт знає про наявність у нього венеричної хвороби, але може легковажно не передбачати можливості зараження такою хворобою іншої особи [5, с. 56-57].

Думається, для того, аби підтвердити або спростувати ідею можливості існування ознаки завідомості в інтелектуальному моменті необережної форми вини, необхідно проаналізувати склади кримінальних правопорушень, в яких вона існує.

Додамо, що у випадку злочину, передбаченого ч. 1 ст. 139 КК України з позицією Р.В. Вереша не погоджується О.Г. Берило, який наполягає на тому, що ненадання допомоги хворому медичним працівником може вчинюватися тільки з прямим умислом. На-

томість сама кримінально правова норма не передбачає цього та жодним чином не звужує коло можливих форм вини. Відтак, буквальне тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 139 КК України дає змогу зробити висновок про можливість вчинення перешкоджання як з умисною, так і з необережною формою вини. Утім такий висновок є однозначно хибним, оскільки суб'єкт, по-перше, обов'язково повинен усвідомлювати суспільно небезпечний характер свого діяння, а також ознаки потерпілого, а по-друге, бажав вчинити саме таке діяння [20, с. 21].

Частково погоджуємось із цими зауваженнями, проте, для того, щоб підтвердити їх правильність або спростувати доречно проаналізувати судову практику з цього питання. Більш детально дане питання буде розглянуто нами у другому розділі нашого дисертаційного дослідження.

В будь-якому разі ознака завідомості відіграє важливе значення в науці кримінального права та кримінальному законодавстві, адже, як наголошує К.В. Дядюн, розуміння завідомості як достовірного знання про юридично значущі фактори дозволяє розмежувати умисні дії від афективних, належним чином врахувати всі характеристики вини (форму, сутність, ступінь, об'єм) та призначити справедливе та обґрунтоване покарання з урахуванням правил кваліфікації [21, с. 88].

Висновки. Отже, слід зазначити, що в науці кримінального права побутує думка, що доречно трактувати термін «завідомість» не як знання або припущення, а виключно як достовірну обізнаність [22, с. 53]. Крім того, завідомість прийнято розглядати не в якості самостійної ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, а в якості ознаки, яка характеризує інтелектуальний момент відповідної форми вини (як правило, умислу (хоча в науковому середовищі відсутня єдність в цьому питанні). Втім, існує і альтернативна позиція, відповідно до якої завідомість – це самостійна ознака суб'єктивної сторони, яку необхідно розглядати в поєднанні з виною.

Для того, аби встановити актуальність необхідності вживання ознаки завідомості в кримінальному законодавстві та більш детально зрозуміти її сутність, далі ми розглянемо історію розвитку використання поняття завідомості в пам'ятках вітчизняного кримінального законодавства.

Список використаних джерел

1. Стрельцов Є. Л. Суб'єктивна сторона злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 160-170.
2. Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 583 с.
3. Шаблістий В.В., Александрова А.Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією: монографія. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. 136 с.
4. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Ю. О. Данилевська та ін. / за заг. ред. проф. В. М. Бесчастного та О.М. Джузи. Київ : ВД «Дакор», 2018. 386 с.
5. Вереша Р. В. Визначення ознак суб'єктивної сторони складу злочину в Особливій частині КК України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. № 2 (36). Том 13. С. 53-61.
6. Вереша Р. В. Вина (коментар до ст. 23 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 3 (16). С. 39-45.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14..>
8. Орлов П.І. Кримінальна відповідальність за ненадання допомоги та залишення в небезпеці: лекція. Харків., 2017. 11 с.
9. Сухонос В. В., Сухонос В. В. (мол.). склад злочину: теорія та практика: монографія. Суми: Університетська книга, 2018. 200 с.
10. Гуменюк Ю. І. Зміст поняття завідомо незаконного затримання людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 205-217.
11. Тарасевич Т. Ю. Питання кримінально-правової кваліфікації суб'єктивної сторони злочинів, що вчиняються медичним працівником як спеціальним суб'єктом злочину. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 310-314.
12. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 10.10.2017 року по справі № 452/957/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69441064>.
13. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 13.01.2017 року по справі № 366/3479/14-к // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64027572>.
14. Ухвала апеляційного суду Київської області від 06.07.2011 по справі №11-624 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44701537>.
15. Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 19.10.2012 року

по справі № 1407/4403/2012 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26834608>.

16. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 24.05.2016 року по справі №1-кп/359/114/2016 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57961011>.

17. Вирок Свалявського районного суду Закарпатської області від 13.12.2018 року по справі № 306/1118/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78522398>.

18. Вирок Южноукраїнського міського суду Миколаївської області від 31.03.2014 року по справі № 486/1811/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38023262>.

19. Вирок Хустського районного суду Закарпатської області 04.03.2013 року по справі № 713/165/12 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29704431>.

20. Берило О. Г. Завідомість як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 139 КК України // Безпека дорожнього руху: правові та організаційні аспекти: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 17 листопада 2017 року) /МВС України, Донецький юридичний інститут МВС України. Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2017. С. 19-21

21. Дядюн К. В. Проблемы толкования и применения критерия «заведомость» при квалификации убийств. *Журнал российского права*. 2018. № 5. С. 86-95

22. Шилкина А. А. Категория «заведомость» в преступлениях, предусмотренных главой 18 УК РФ. *ExLegis: правовые исследования*. 2017. № 2. С. 51-54.

Надійшла до редакції 14.04.2020

References

1. Streltsov, Ye. L. (2013) Subiektyvna storona zlochyну [Subjective side of the crime]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*. № 1. S. 160–170. [in Ukr.]

2. Veresha, R. V. (2017) Problemy subiektyvnoi storony skladu zlochyну [Problems of the subjective side of the crime]: dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv, 583 s. [in Ukr.]

3. Shablysty, V. V., Aleksandrova, A. Yu. (2019) Kryminalna vidpovidalnist za ukhlyennia vid pryzovu za mobilizatsiieiu [Criminal liability for evasion of mobilization call] : monohrafiia. Dnipro : Vydavets Bila K O., 136 s. [in Ukr.]

4. Kryminalne pravo Ukrainy : Zahalna chastyna [Criminal Law of Ukraine: Common Part] : pidruchnyk / Ye. S. Nazymko, S. V. Losych, Yu. O. Danylevska ta in. / za zah. red. prof. V. M. Beschastnoho ta O. M. Dzhuzy. Kyiv : VD «Dakor», 2018. 386 s. [in Ukr.]

5. Veresha, R. V. (2016) Vyznachennia oznak subiektyvnoi storony skladu zlochyну v Osoblyvii chastyni KK Ukrainy [Determining the characteristics of the subjective side of the crime in the Special part of the Criminal Code]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*. № 2 (36). Tom 13. S. 53–61. [in Ukr.]

6. Veresha, R. V. (2009) Vyna (komentar do st. 23 KK Ukrainy) [Guilt (commentary to Article 23 of the Criminal Code of Ukraine)]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*. № 3 (16). S. 39–45. [in Ukr.]

7. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. [in Ukr.]

8. Orlov, P. I. (2017) Kryminalna vidpovidalnist za nenadannia dopomohy ta zalyshennia v nebezpeti [Criminal liability for failure to provide assistance and leaving in danger] : leksiia. Kharkiv., 11 s. [in Ukr.]

9. Sukhonos, V. V., Sukhonos V. V. (mol.). (2018) Sklad zlochyну: teoriia ta praktyka [Composition of crime: theory and practice] : monohrafiia. Sumy: Universytetska knyha, 200 s. [in Ukr.]

10. Humeniuk, Yu. I. (2015) Zmist poniattia zavidomo nezakonnogo zatrymannya liudyny. [The content of the concept of knowingly unlawful detention of a person]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2. S. 205–217. [in Ukr.]

11. Tarasevych, T. Yu. (2015) Pytannia kryminalno-pravovoi kvalifikatsii subiektyvnoi storony zlochyну, shcho vchyniautsia medychnym pratsivnykom yak spetsialnym subiekтом zlochyну [Issues of criminal qualification of the subjective side of crimes committed by a healthcare professional as a special subject of crime]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 2. S. 310–314. [in Ukr.]

12. Vyrok Sambirskoho miskraionnoho sudu Lvivskoi oblasti vid 10.10.2017 roku po spravi № 452/957/17 [Sentence of the Sambir City District Court of Lviv region of 10.10.2017 in case No. 452/957/17]. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69441064>. [in Ukr.]

13. Vyrok Ivankivskoho raionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 13.01.2017 roku po spravi № 366/3479/14-k [The judgment of the Ivankiv District Court of Kyiv region of 13.01.2017 in case No. 366/3479/14-k]. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64027572>. [in Ukr.]

14. Ukhvala apeliatsiinoho sudu Kyivskoi oblasti vid 06.07.2011 po spravi №11-624 [The decision of the Court of Appeal of the Kiev region of 06.07.2011 in the case №11-624]. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44701537>. [in Ukr.]

15. Vyrok Voznesenskoho miskraionnoho sudu Mykolaivskoi oblasti vid 19.10.2012 roku po spravi № 1407/4403/2012 [Verdict of the Ascension City District Court of Mykolaiv Oblast of October 19, 2012 in Case No. 1407/4403/2012]. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26834608>. [in Ukr.]

16. Vyrok Boryspil'skoho miskraionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 24.05.2016 roku po spravi №1-kp/359/114/2016 [Sentence of the Boryspil City Court of Kyiv Region of 24.05.2016 in Case No. 1-kp / 359/114/2016]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57961011>. [in Ukr.]

17. Vyrok Svaliavskoho raionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti vid 13.12.2018 roku po spravi № 306/1118/17 [Sentence of the Svalyava District Court of Zakarpattia Region of 13.12.2018 in Case No. 306/1118/17]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78522398>. [in Ukr.]

18. Vyrok Yuzhnoukrainskoho miskoho sudu Mykolaivskoi oblasti vid 31.03.2014 roku po spravi № № 486/1811/13-k [Verdict of the South Ukrainian city court of the Nikolaev area of March 31, 2014 in the case No. 486/1811/13-k]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38023262>. [in Ukr.]

19. Vyrok Khustskoho raionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti 04.03.2013 roku po spravi № 713/165/12 [Sentence of Khust district court of Transcarpathian region, 04.03.2013 in case No. 713/165/12]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29704431>. [in Ukr.]

20. Berylo, O. H. (2017) Zavidomist yak oboviazkova oznaka subiektyvnoi storony skladu zlochynu, peredbachenoho ch. 1 st. 139 KK Ukrainy [Consciousness as a mandatory feature of the subjective side of the crime under Part 1 of Art.]. Bezpeka dorozhnoho rukhu: pravovi ta orhanizatsiini aspekty : materialy KhII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (v avtorskii redaktsii), (m. Kryvyi Rih, 17 lystopada 2017 roku). Kryvyi Rih, S. 19–21. [in Ukr.]

21. Dyadyun, K. V. (2018) Problemy tolkovaniya i primeneniya kriteriya «zavedomost» pri kvalifikatsii ubijstv [Problems of interpretation and application of the criterion of "know-how" in the qualification of murders]. *Zhurnal rossijskogo prava*. № 5. S. 86–95. [in Russ.]

22. Shilkina, A. A. (2017) Kategoriya «zavedomost» v prestupleniyakh, predusmotrennykh glavoy 18 UK RF [The category of "deliberate" in the crimes provided for by Chapter 18 of the Criminal Code of the Russian Federation]. *ExLegis: pravovye issledovaniya*. № 2. S. 51–54. [in Russ.]

SUMMARY

Valeriya M. Savytska. The state of research of the concept of intentionality in criminal legal literature. The state of research of the concept of consciousness in the criminal law literature is studied. The Constitution of Ukraine in Art. 62 declared that a person is presumed innocent of committing a crime and may not be subjected to criminal punishment until his guilt has been proved in a lawful manner and established by a court conviction. No one is required to prove their innocence. The accusation cannot be based on evidence obtained illegally, nor on assumptions. All doubts about the guilt of a person are interpreted in his favor. This provision of the Basic Law is reflected in Part 2 of Art. 2 of the Criminal Code of Ukraine, Art. 2, art. 17 and item 2 part 1 of Art. 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which should maximally promote the implementation of such a constitutional norm. In turn, guilt is a mandatory feature of the subjective side of the crime, the establishment of which is the final step in establishing the crime as the only basis for criminal liability, so its clarification is important. Traditionally, in addition to guilt, the signs of the subjective side of the crime include motive, purpose and emotional state. At the same time, in the Criminal Code of Ukraine there are other features defined by the legislator as mandatory and which reveal the content of the subjective side of the crime. One of them is intentionality.

It has been proved that in the science of criminal law there is an opinion that it is appropriate to interpret the term "intentionality" not as knowledge or assumptions, but only as reliable knowledge. In addition, intentionality is considered not as an independent feature of the subjective side of the criminal offense, but as a feature that characterizes the intellectual moment of the relevant form of guilt (usually intent (although in the scientific community there is no unity in this case). However, there is an alternative position, according to which intentionality is an independent feature of the subjective side, which must be considered in conjunction with guilt.

In order to establish the urgency of the need to use the sign of intentionality in criminal law and to understand in more detail its essence, we will consider the history of the development of the use of the concept of intentionality in the monuments of domestic criminal law.

Keywords: *consciousness, intentionality, crime, punishment, criminal law, the subjective side of the crime.*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 342.9 (477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-191-196

Максим КОРНІЄНКО[©]
доктор юридичних наук, доцент
(Одеський державний
університет внутрішніх справ)

ДЕЯКІ ШЛЯХИ ПОКРАЩЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У ПРОТИДІІ ЗЛОЧИНАМ ЩОДО ДІТЕЙ

Досліджено деякі шляхи удосконалення законодавства України для забезпечення дієвої протидії насильницьким злочинам щодо дітей. Розглянуто систему державного та міжнародного правового захисту дитини. Визначено деякі закономірності та системні прорахунки законодавства в державі та з'ясовано напрями покращення нормативно-правових актів для забезпечення дієвої протидії насильницьким злочинам щодо дітей. Наголошено, що одним із основних пріоритетів держави є захист дитинства, кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність і захист гідності та зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом.

Ключові слова: дитина, неповнолітній, юридична відповідальність, законодавство України, вдосконалення, права дитини, нормативна база.

Постановка проблеми. Конституція України та Закони України передбачають державний захист дитинства, рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним, і зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом, наголошено на тому, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Втім, незважаючи на розгалужену систему державного захисту, за останні декілька років значно зросла кількість кримінальних правопорушень, що вчиняються відносно дітей, тому системні прорахунки в протидії злочинам щодо дітей в Україні на сьогодні ще мають місце.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню питань правового регулювання суспільних відносин у сфері нормального розвитку неповнолітніх присвячено роботи Г.А. Алієва, І.П. Васильківської, В.В. Вітвіцької, Б.М. Ворника, О.М. Джузи, О.І. Карпенко, С.Г. Киренка, Л.В. Крижної, С.О. Кузниченко, І.І. Лановенка, В.Т. Маляренка, П.С. Матишевського, В.П. Мироненко, О.Є. Михайлова, О.Є. Мойсеевої, В.Ф. Мороза, В. М. Оржеховської, Л.І. Романової, В.Я. Рибальської, К.К. Сперанського, В.О. Тулякова, І.К. Туркевич, Т.М. Чебикіної, Н.С. Юзікової, А.О. Ярового, С.С. Яценка та інших авторів.

Мета статті – з'ясувати деякі закономірності та системні прорахунки законодавства України та визначити напрями удосконалення нормативно-правових актів для забезпечення дієвої протидії насильницьким злочинам щодо дітей.

Виклад основного матеріалу. Приєднання до європейської правової спільноти з основним постулатом дотримання правових цінностей кожної людини для України є основним напрямком розвитку. Конституція України, Закони України визначають охо-

рону дитинства в Україні як пріоритетний і стратегічний напрям всієї державної політики. Водночас, як свідчить практика, лише наявність правових норм без налагодженого механізму реалізації не спроможна забезпечити їх дієвість. Саме через відсутність належного механізму реалізації правового захисту дитини сьогодні доводиться констатувати збільшення насильницьких посягань щодо дітей.

Не буде помилкою констатувати, що донині діяльність держави із запобігання та протидії статевим злочинам щодо дітей не відповідає реаліям сьогодення, оскільки не забезпечує у повному обсязі захист від насильницьких дій цієї найбільш вразливої категорії громадян. Зрозуміло, що розв'язання зазначеної проблеми стосується не лише її кримінально-правової складової, але й інших факторів, які здатні мінімізувати злочинність в аналізованій сфері. Сама лише наявність правових норм без налагодженого механізму реалізації неспроможна забезпечити їх дієвість. І в цьому сенсі слід погодитися з міркуванням одного з суб'єктів законодавчої ініціативи, який стверджує, що розпочати ефективну війну з насильницькими злочинами щодо малолітніх можна завдяки як розгортанням публічної кампанії проти них, так і посиленням відповідальності за вчинення такого роду тяжких злочинів [2, с. 12].

Запобігання насильницьким злочинам щодо малолітніх ґрунтується на загальних положеннях профілактики злочинів і включає заходи як загальносоціального, так і спеціально-кримінологічного характеру. *Загальносоціальне* попередження насильницьких злочинів щодо дітей здійснюється в ході соціально-економічного будівництва, у процесі розвитку суспільства. Зменшення протиріч, диспропорцій у суспільстві вже несе в собі профілактичну спрямованість [1].

Серед проблем загальносоціального запобігання насильницьким злочинам щодо малолітніх виділяють: відсутність правової регламентації механізмів практичної реалізації положень нормативно-правових актів, які визначають профілактичні заходи протидії насильницькій злочинності взагалі і щодо дітей, зокрема; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей, зокрема вирішення житлових проблем; наявність у суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутність всебічної пропаганди ідей ненасильницького співіснування; незадовільний стан роботи з підвищення рівня правової культури громадян [3].

У свою чергу, *спеціально-кримінологічна* профілактика насильницьких злочинів щодо дітей включає в себе заходи щодо усунення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів, а також заходів індивідуально-профілактичного впливу на конкретних осіб.

До заходів для усунення причин та умов, які сприяють вчиненню насильницьких злочинів щодо дітей, належать: виявлення та усунення негативних факторів у сім'ї та побуті, що сприяють формуванню особистісних якостей, типових для насильницьких злочинців і хуліганів; нейтралізація побутових і сімейних конфліктів, на ґрунті яких можуть виникнути насильницькі або хуліганські дії їх учасників; забезпечення своєчасної реєстрації заяв про погрозу вбивством або заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю і швидкого реагування на них працівників Національної поліції; обмеження торгівлі спиртними напоями в певний час доби і в певних місцях, заборона на їх відпуск особам, які не досягли повноліття; розподіл сил і засобів Національної поліції з урахуванням місць найбільш частого вчинення насильницьких злочинів; чітка організація діяльності різних правоохоронних органів: чергових частин, нарядів і патрулів, підрозділів ювенальної превенції, карного розшуку і слідства в цілях боротьби з насильницькими злочинами та хуліганством; здійснення постійного контролю за станом насильницьких злочинів з боку адміністрації регіону, регулярне обговорення цих питань із залученням зацікавлених осіб - керівників підприємств, установ, навчальних закладів, правоохоронних органів; організація правового навчання і виховання населення та ін. [4].

Дієвим заходом є індивідуальна профілактика насильницьких злочинів щодо дітей. Це виявлення осіб, які ведуть антисуспільний спосіб життя і схильні до вчинення насильницьких злочинів з подальшою постановленням цих осіб на облік працівниками Національної поліції; визначення причин жорстокої поведінки щодо дітей; вжиття заходів для усунення зазначених причин та умов; застосування різноманітних форм і методів профілактичного впливу.

Інформація відносно таких осіб надходить від громадян, адміністрації підприємств, установ, навчальних закладів, житлово-експлуатаційних організацій, з суду, прокуратури та інших джерел.

Потрібно звернути увагу на розслідування насильницьких злочинів щодо дітей,

що є досить складною та багатоетапною процедурою. Для встановлення об'єктивної істини в розслідуванні даних злочинів доволі часто необхідне залучення експертів та спеціалістів різних галузей знань. На сьогодні процесуальне забезпечення проведення експертиз є досить проблемним питанням: по-перше, це відсутність нормативного врегулювання видів експертиз; по-друге, існування здебільшого монополії держави на проведення судових експертиз.

Зарубіжний досвід проведення приватних експертиз є досить перспективним з точки зору підходу до принципів проведення судових експертиз взагалі. В їх основу покладено принцип змагальності сторін. За результатами аналізу міжнародного законодавства можна зазначити, що наявність інституту приватної експертизи не лише є однією з гарантій забезпечення законних прав і свобод громадян та інтересів суспільства, але й дозволяє суттєво зменшити бюджетні витрати на утримання державних експертних установ.

За результатами аналізу законодавства країн ЄС можна зазначити, що у світі послідовно реалізуються принципи забезпечення незалежності експерта, орієнтації не на відомчу належність експерта, а на наявність у нього спеціальних знань, необхідних для вирішення завдань правосуддя.

Запобігання вчиненню насильницьких злочинів стосовно дітей повинно стати пріоритетним напрямком діяльності всіх служб та органів у справах дітей. Для цього необхідно: вести чіткий облік родин з негативною морально-правовою характеристикою, ефективно впливати на такі сім'ї; виявляти родини, які зовні видаються благополучними, а насправді в них відбуваються негативні процеси; виявляти та вести облік усіх випадків застосування насильницьких форм впливу на малолітніх у сім'ї, за місцем навчання, проживання, роботи; працювати з дітьми, що залишились без батьківського піклування (зокрема з дітьми, батьки яких засуджуються до покарання у виді позбавлення волі на певний строк); організовувати та проводити заняття для вивчення способів самозахисту від насильницьких дій; з цією метою розробити аналітичні рекомендації малолітнім «Як уникнути насильства?», використовуючи при цьому опрацьовані дані про особу малолітнього потерпілого, його спосіб життя, поведінку; постійно інформувати населення (батьків та дітей) про вчинені злочини, жертвами яких є малолітні; залучати до профілактичної роботи високопрофесійних спеціалістів – психологів та педагогів для психокорекційних заходів; відповідально та прискіпливо здійснювати підбір кадрів, що працюють безпосередньо з дітьми [5, с. 40].

Далі виділимо ті напрямки покращення в державі, на які потрібно звернути увагу щодо протидії насильницьким злочинам відносно дітей.

У державі вкрай необхідно удосконалення правової основи протидії насильницьким злочинам щодо дитини у контексті зміни повноважень з організації виявлення насильницьких злочинів щодо дітей, а також наділення повноваженнями проведення оперативно-розшукової діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції, формування органу, до компетенції якого слід віднести, зокрема, таке: розшук дітей, що зникли безвісти; розкриття злочинів, учинених дітьми та щодо дитини; організація і проведення діяльності щодо запобігання злочинам відносно дітей та дитячої злочинності; притягнення до юридичної відповідальності осіб, що вчиняють правопорушення щодо дітей.

Потрібно внести зміни до чинного законодавства щодо наділення повноваженнями проведення оперативно-розшукової діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції відносно осіб які вчиняють насильницькі злочини щодо дітей. У зв'язку з цим необхідно абзац другий частини першої статті 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» викласти у новій редакції: «Національної поліції - підрозділами кримінальної та спеціальної поліції, а також поліції ювенальної превенції».

Важливо звернути увагу на міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні, що є невід'ємною складовою належної реалізації його завдань. Значення такого співробітництва важко переоцінити, адже саме за допомогою спільних дій різних держав-членів міжнародного співтовариства відбувається ефективне забезпечення невідворотності покарання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у тому числі і насильницькі злочини щодо дитини.

Відносно міжнародного досвіду при розслідуванні насильницьких злочинів щодо дітей варто зазначити, що тут присутній тісний зв'язок підвищеного рівня вбивств та інших насильницьких злочинів, в тому числі вчинених щодо малолітніх, із соціально-

економічним розвитком у різних державах світу. У двосторонніх правочинах установлюються більш конкретні форми співробітництва в боротьбі з визначеними видами злочинів, зокрема і щодо розслідування насильницьких злочинів щодо дітей. Міжнародну правову допомогу необхідно диференціювати на отримання правової допомоги за кордоном та надання правової допомоги в Україні.

Водночас необхідно пам'ятати про пріоритетність положень міжнародних договорів порівняно з національним законодавством України.

Ще один із аспектів особливостей розслідування насильницьких злочинів щодо дітей має свою специфіку, що пов'язана із психосоматичними особливостями дитини. У цілому практика розслідування таких злочинів у державах Європи та Сполучених Штатах Америки здійснюється у межах кримінального провадження, однак враховує зазначені психосоматичні особливості дитини. Надзвичайно важливим аспектом, який урахувують передові держави у таких справах, є забезпечення інтересів дитини та її психологічного здоров'я. Водночас розслідування насильницьких злочинів щодо дітей у державах Європи та Сполучених Штатах Америки (як і у нашій державі) має також певні труднощі, пов'язані із необхідністю удосконалення нормативно-правової бази, прискорення процесу розслідування тощо.

Фахівцями ООН зазначається, що на сучасному етапі розвитку суспільства однією з найбільш поширених форм транснаціональної організованої злочинності останнім часом є сексуальна експлуатація дітей.

Світова спільнота приділяє все більше уваги залученню громадськості у різних її проявах до справи протидії насильницькій злочинності, а особливо такої злочинності щодо дітей. Типовими проблемами забезпечення широкої участі громадськості у запобіганні злочинності, з якими стикаються у різних державах, є: обмеженість знань про порядок і умови застосування стратегії громадського впливу на насильницьку злочинність щодо малолітніх; відсутність традиційних доброзичливих стосунків між поліцією та місцевим населенням; недостатність політичної волі на розширення суб'єктів запобігання злочинності; слабкий розвиток підрозділів охорони громадського порядку; обмеження використання працівників служб пробації щодо нагляду за поведінкою осіб, які звільнені від відбування покарання з випробуванням тощо.

Необхідно розглядати нормативно-правове регулювання організації та функціонування органів публічної влади з протидії насиллю щодо дитини на двох рівнях – міжнародному та національному.

З'ясовано, що міжнародний універсальний рівень включає нормативні приписи таких міжнародних договорів Організації Об'єднаних Націй, як: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Декларація прав дитини (1959 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.), Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») (1985 р.), Усесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990 р.). Кількісно більшим є регіональний міжнародний рівень, що представлений, зокрема, результатами діяльності Ради Європи. Він включає Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011 р.), Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007 р.). До них слід додати практику Європейського суду з прав людини, яка є складовою Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і виступає джерелом права в Україні.

Слід зазначити, що частина міжнародних актів належить до *soft law*, закріплюючи «наміри про врегулювання» окремих питань протидії насильницьким злочинам щодо дітей, що у межах західної правової культури є складовою правового регулювання суспільних відносин.

Національний загальноправовий рівень включає Конституцію України та інші закони з протидії насиллю щодо дитини; національний спеціально-правовий рівень охоплює норми кримінального законодавства.

Важливим чинником протидії насильницьким злочинам щодо дітей стане формування та подальша робота Єдиного реєстру злочинців, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього, а також добровільне застосування до осіб, які вчинили такі злочини процедури «хімічної кастрації».

Засоби протидії насильницьким злочинам щодо дітей доречно було б поділити на

три групи: *первинні засоби* запобігання насильства над дітьми - дії, спрямовані на інформування громадськості щодо наслідків жорстокого поводження з дітьми та зміну поведінки стосовно виховання дітей. Прикладами таких дій є інформаційні кампанії щодо підвищення громадської свідомості, які проводяться як державними, так і недержавними організаціями; *вторинними засобами* запобігання насильству є спеціалізовані послуги сім'ям, які потребують додаткової допомоги, шляхом визначення «факторів ризику» поганого ставлення до дитини; *третинні засоби* запобігання насильства – це надання послуг дітям та сім'ям, з якими вже трапились випадки насильства чи нехтування. Відповідне (реакційне) стеження та виявлення випадків насильства чи нехтування дітьми призводить до втручання у сім'ю, з метою припинення поганого ставлення та попередження його в майбутньому. Цей вид діяльності є необхідним навіть за наявності проактивних первинних та вторинних запобіжних заходів.

Потрібно впроваджувати позитивні світові практики ефективного розслідування насильницьких злочинів щодо дітей, не забуваючи при цьому, що основним пріоритетом є забезпечення психологічного здоров'я дитини. Одним із можливих засобів, які необхідні, є застосування мобільного додатку на зразок «Child ID», що використовується Федеральним Бюро Розслідувань Сполучених Штатів Америки.

Було б за доцільне створення в системі МВС України окремого самостійного Департаменту ювенальної юстиції Національної поліції (що буде сформовано на основі підрозділів ювенальної превенції), до компетенції якого слід віднести, зокрема, таке: розшук дітей, що зникли безвісти; розкриття злочинів, учинених дітьми та щодо дитини; організація і проведення діяльності щодо запобігання злочинам відносно дітей та дитячої злочинності; притягнення до юридичної відповідальності осіб, що вчиняють правопорушення щодо дітей. Працівників підрозділів ювенальної превенції наділити повноваженнями щодо здійснення оперативно-розшукової діяльності.

Висновки. Таким чином, на сьогодні існує необхідність суттєвого удосконалення діяльності органів публічної влади щодо протидії насильницьким злочинам проти дітей. Водночас, означене удосконалення має відбуватися одночасно з покращенням соціальних умов громадян, підвищенням їх правової свідомості та культури.

На сьогодні вкрай необхідно наділити повноваженнями проведення оперативно-розшукової діяльності підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України відносно осіб які вчиняють насильницьких злочини щодо дітей, в зв'язку з чим потребує доповнення стаття 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» а саме у частині: «Національної поліції - підрозділами кримінальної та спеціальної поліції, а також поліції ювенальної превенції». Новостворений окремий структурний підрозділ повинен включити в себе додаткові повноваження по організації виявлення насильницьких злочинів щодо дітей, а також проведення оперативно-розшукової діяльності, формуванні окремого органу, до компетенції якого повинно бути віднесено зокрема наступне: розшук дітей, що зникли безвісти; розкриття злочинів, учинених дітьми та щодо дитини; організація і проведення діяльності щодо запобігання злочинам відносно дітей та дитячої злочинності; притягнення до юридичної відповідальності осіб, що вчиняють правопорушення щодо дітей.

Список використаних джерел

1. Швець В.Д., Грицак В.М., Василькевич Я.І., Гацелюк В.О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / Вступне слово проф. Мельника М.І. К.: Атіка, 2008. 244 с.
2. Буруменский М. В. Права детей. Права человека в современном мире. М., 1995. С. 120–127.
3. Матвійчук В.К. Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу: монографія / [В.К. Матвійчук та ін.; за заг. ред. В.К. Матвійчука]; Нац. акад. упр. Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. 551с.
4. Малкова В.Д. Криминологія: підручник для вузів / під ред. В.Д. Малкова. Київ: МАУП, 2002. 296 с.
5. Левицька Л.В. Спільна діяльність органів кримінальної міліції та населення у попередженні насильницьких злочинів щодо неповнолітніх. *Проблеми взаємопорозуміння, співпраці та взаємодії органів охорони правопорядку з населенням: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції*. Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ при Донецькому національному університеті, 2000. № 2. С. 40-42.

Надійшла до редакції 02.05.2020

References

1. Shvets', V. D., Hrytsak, V. M., Vasylyk'evych, Ya. I., Hatselyuk, V. O. (2008) *Zakonodavcha realizatsiya krymi-nal'no-pravovoyi polityky: analiz zakonoproektnoyi diyal'nosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy V sklykannya z pytan' kryminal'noho prava* [Legislative implementation of criminal-legal policy: analysis of the legislative activity of the Verkhovna Rada of Ukraine of the 5th convocation on criminal law] / Vstupne slovo prof. Mel'nyka M.I. K.: Atika, 244 s. [in Ukr.]
2. Buromenskiy, M. V. (1995) *Prava detey. Prava cheloveka v sovremennom mire* [Children's rights. Human rights in the modern world]. M., S. 120–127. [in Russ.]
3. Matviychuk, V. K. (2014) *Protydiya zlochynnosti ta adaptatsiya kryminal'noho zakonodavstva i prava Ukrainy do zakonodavstva i prava Yevropeys'koho Soyuzu* [Anti-crime and adaptation of criminal legislation and law of Ukraine to the legislation and law of the European Union]: monohrafiya / [V.K. Matviychuk ta in.; za zah. red. V.K. Matviychuka]; Nats. akad. upr. Kyiv: VNZ «Natsional'na akademiya upravlinnya»,. 551s. [in Ukr.]
4. Malkova, V. D. (2002) *Kryminolohiya* [Criminology]: pidruchnyk dlya vuziv / pid red. V.D. Malkova. Kyiv: MAUP,. 296 s. [in Ukr.]
5. Levyts'ka L. V. (2000) *Spil'na diyal'nist' orhaniv kryminal'noyi militsiyi ta naseleण्या u popere-dzhenni nasylnyts'kykh zlochyniv shchodo nepovnolitnikh* [Joint activities of criminal police and the population in the prevention of violent crimes against minors]. *Problemy vzayemoporozuminnya, spivpratsi ta vzayemodiyi orhaniv okhorony pravoporyadku z naseleण्याm: Tezy dopovidey mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*. Donets'k: Donets'kyi instytut vnutrishnikh sprav pry Donets'komu natsional'nomu universyteti, № 2. S. 40-42. [in Ukr.]

SUMMARY

Maxym V. Kornienko. Some ways to improve legislation of Ukraine to child crimes. The scientific article explores some ways to improve the legislation of Ukraine to ensure effective counteraction to violent crimes against children. The system of state and international legal protection of the child is considered. Some regularities and systematic miscalculations in the state are identified and directions for improving legal acts to ensure effective counteracting of violent crimes against children are clarified.

It is noted that joining the European legal community with the basic tenet of respect for the legal values of each person is the main direction of development for Ukraine. The legislation of Ukraine defines the protection of childhood as a priority and strategic direction of the whole state policy, while, as practice shows, only the presence of legal norms without an established mechanism of implementation is not able to ensure their effectiveness.

Attention is emphasized that positive international practices of effective investigation of violent crimes against children should be introduced into the legislation in force, while not forgetting that the main priority is to ensure the psychological health of the child. Attention was also drawn to the importance of international cooperation in criminal proceedings, as it is through the joint actions of different Member States of the international community that the punishment of a person who has committed a criminal offense, including violent crimes against a child, is effectively enforced.

The article highlights the directions of significant improvement of the activity of public authorities in combating violent crimes against children. At the same time, special attention was paid to the fact that the improvement should take place at the same time as improving the social conditions of citizens, raising their legal consciousness and culture.

Keywords: *child, minor, legal responsibility, legislation of Ukraine, improvement, child rights, regulatory framework.*

УДК 343.122

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-197-202

**Ербол
ОМАРОВ[©]**
доктор PhD

**Адил
ИНКАРБЕКОВ[©]**
магистрант

*(Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан)*

ПРАВА ПОТЕРПЕВШЕГО ПРИ ПРИМЕНЕНИИ МЕРЫ ПРИНУЖДЕНИЯ В ХОДЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ербол Омаров, Адил Инкарбеков. Права потерпілого при застосуванні заходів примусу під час досудового розслідування в Республіці Казахстан. Казахстаном обрано курс на процесуальну економію, яка виражається в прискоренні термінів проходження кримінальних справ на всіх стадіях кримінального процесу. Запровадження безлічі нових процесуальних інститутів і форм досудового розслідування, оновлення кримінально-процесуального законодавства актуалізує питання дослідження процесуального становища потерпілого. Сучасний кримінальний процес країни повинен забезпечити баланс між численними новелами і процесуальними нормами, покликаними забезпечити дотримання принципу змагальності і рівноправності сторін обвинувачення і захисту. Відповідно до цього принципу «сторони, що беруть участь в кримінальному процесі, є рівноправними, тобто наділені відповідно до Конституції Республіки Казахстан і КПК рівними можливостями відстоювати свою позицію.

Авторами вивчено міжнародні документи щодо регламентації прав потерпілого в кримінальному судочинстві. Потерпілий – одна з центральних фігур кримінального процесу, особливо якщо йдеться про злочин проти особи. Він має володіти широкими правами для захисту своїх інтересів. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання обрання запобіжного заходу щодо підозрюваного (обвинуваченого) з урахуванням думки потерпілого. Авторами вивчено думки вчених і практиків з даного питання, а також положення кримінально-процесуального законодавства, що визначають права та обов'язки потерпілого, співвідношення норм загальної та особливої частин КК.

Автори дійшли висновку про необхідність надання потерпілому права висловлювати свою думку з питання застосування або незастосування примусових заходів до підозрюваного. У ході вивчення аналізованого питання авторами застосовано методи порівняльного аналізу, дедукції, прогнозування тощо. На основі проведеного дослідження вироблені відповідні рекомендації з метою вдосконалення законодавчої регламентації прав потерпілого в кримінальному судочинстві Республіки Казахстан.

Ключові слова: кримінальне судочинство, потерпілий, процесуальний статус, заходи примусу, Республіка Казахстан.

Постановка проблеми. Правовое регулирование процессуального статуса потерпевших в уголовном судопроизводстве Казахстана регулируется в основном в соответствии с такими международными актами, как Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 года, Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений властью (принятой Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 29 ноября 1985 года 40/34). Республика Казахстан не является европейским государством, тем не менее, Рекомендации Комитета министров Совета Европы «О положении

© Омаров Е.А., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-3230-6181>
e.omarovmirza@gmail.com

© Инкарбеков А.У., 2020
adil.inkarbekov@bk.ru

потерпевшего в рамках уголовного права и процесса» от 28 июня 1985 года N R (85) 11 также являются источником правовых идей для доктрины уголовного судопроизводства нашей республики.

В этих международных актах подчеркивается, что обеспечение защиты прав жертв преступлений и уважение их достоинства являются одной из основных функций уголовного судопроизводства.

Анализ публикаций, в которых положено начало решению данной проблемы. Проблемным вопросам, раскрывающим процессуальное положение потерпевшего в уголовном процессе, посвящены научные исследования отечественных и зарубежных ученых, в частности: П. Алиевой, С. Андрусенко, Е. Артамоновой, Ф. Багаутдинова, А. Баянова, С. Безрукова, Р. Бикмиева, Р. Бурганова, Д. Гасанова, Ш. Ергалиевой, И. Жеребятьева, А. Леви, В. Лукина, В. Махова, Р. Муртазина, Д. Нурбаева, А. Ротар, В. Рудич, С. Синенко, Д. Филиппова, А. Фоменко, О. Цоколовой, Д. Шарова, Т. Ширяева и многих других. В то же время с принятием УПК РК 2014 года был значительно расширен перечень норм, регулирующих правовой статус потерпевшего, тем самым приблизив регулирование к уровню, рекомендованному указанными международно-правовыми актами.

Однако тщательное изучение законодательства показывает, что в настоящее время все еще существуют определенные недостатки в регулировании процессуального статуса потерпевшего, что и обусловило **цель** данного исследования – выработать рекомендации по совершенствованию законодательной регламентации прав потерпевшего в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан. На этом основании были поставлены такие задачи: 1) исследовать международные документы в части регламентации прав потерпевшего в уголовном судопроизводстве; 2) раскрыть основные положения уголовно-процессуального законодательства, регулирующие права и обязанности потерпевшего в соотношении норм общей и особенной части; 3) изучить научные труды по вопросам процессуального положения потерпевшего; 4) проанализировать теоретико-прикладные проблемы процессуального статуса потерпевшего в уголовном процессе РК; 5) выявить имеющиеся коллизии нормативно-правового регулирования этого вопроса; 6) рассмотреть вопрос избрания меры пресечения в отношении подозреваемого (обвиняемого) с учетом мнения потерпевшего.

Изложение основного материала. По нашему мнению, лицо, потерпевшее от уголовного правонарушения, имеет право не только быть информированным о деле, но и оказывать определенное влияние на ход подготовительного производства, выражать свое мнение о применении принудительных мер в отношении подозреваемого, обвиняемого или подсудимого. Вместе с тем регламентация применения мер процессуального принуждения не предусматривает учет мнения потерпевшего лица.

В то же время ч. 10 ст. 148 УПК РК гласит, что «постановление следственного судьи незамедлительно вручается лицу, в отношении которого оно вынесено, а также направляется лицу, осуществляющему досудебное расследование, прокурору, потерпевшему и начальнику учреждения места содержания под стражей, в котором находятся подозреваемый, обвиняемый, и подлежит немедленному исполнению» [1].

То есть в данном случае предоставляется только уведомление потерпевшего о решении, уже принятом при применении к подозреваемому меры принуждения.

В части второй ст. 148 УПК сказано, что «следственный судья с соблюдением порядка, определенного статьей 56 настоящего Кодекса, в срок не позднее восьми часов с момента поступления материалов в суд с участием прокурора, подозреваемого, обвиняемого, его защитника рассматривает ходатайство о санкционировании меры пресечения в виде содержания под стражей.

Следственный судья знакомит защитника с поступившими материалами.

В судебном заседании вправе также участвовать законный представитель и представитель, неявка которых в случае своевременного их извещения судом о месте и времени судебного заседания не препятствует проведению судебного заседания» [1].

Здесь мы имеем дело со случаем, когда законодатель, скорее всего, допустил техническую ошибку. Об этом свидетельствует тот факт, что право участвовать в судебном разбирательстве возлагается не на самого потерпевшего, а на его представителя. Как известно, далеко не во всех случаях речь идет о представителе потерпевшего. Она проявляется только тогда, когда по какой-либо причине потерпевший не может участвовать в мероприятии лично или его личное участие является достаточным ввиду того, что речь

идет о несовершеннолетнем или человеке, страдающем болезнью, которая препятствует его способности осуществлять самостоятельное представительство.

Свидетельством того, что законодатель не придает значения присутствию в зале судебного заседания потерпевшей стороны является то, что УПК гласит, что неявка представителя в случае своевременного его извещения судом о месте и времени судебного заседания не препятствует проведению судебного заседания.

В то же время в УПК четко не указан порядок уведомления потерпевшего о времени рассмотрения материалов расследования. В части 3 ст. 147 УПК сказано, что «Прокурор по результатам изучения ходатайства лица, осуществляющего досудебное расследование, выражает согласие с ходатайством либо отказывает мотивированным постановлением в его поддержании и (или) решает вопрос об избрании иной меры пресечения. Копия постановления направляется заинтересованным лицам» [1].

Можно предположить, что под «заинтересованными лицами» подразумевается потерпевший, однако это лишь предположение, так как в законе нет на то конкретных указаний.

По этому поводу судья районного суда № 2 Бостандыкского района г. Алматы Ш. Ергалиева пишет: «Согласно УПК следственный судья рассматривает свои вопросы в кратчайшие сроки от 8 часов до 3 суток, в связи с чем извещение сторон для суда является затруднительным. Полагаем необходимым обязать органы расследования при направлении материалов в суд извещать стороны о рассмотрении материала в суде самостоятельно либо обеспечивать их явку» [2; с. 47].

Вполне логично предположить, что такое сообщение должно быть сделано лицом, ведущим досудебное расследование, поскольку именно это лицо, во-первых, принимает решение о применении принудительных мер; во-вторых, это лицо имеет контактные данные потерпевшего.

Мы полностью солидарны с Р. М. Муртазиным, который пишет, что «при провозглашении состязательности в уголовном процессе, когда потерпевший и обвиняемый (подозреваемый) являются сторонами в процессе, имеющими равные процессуальные права, лишение права потерпевшего влиять на применение меры пресечения в отношении обвиняемого (подозреваемого) вызывает сомнения. <...> На наш взгляд, потерпевший имеет право обратиться с ходатайством перед следователем, дознавателем, прокурором и судом о применении (неприменении) меры пресечения (в том числе конкретного вида) к обвиняемому (подозреваемому). Данное право вытекает из общего положения, предусматривающего право потерпевшего обращаться с ходатайствами, а также из необходимости обеспечения охраны прав и свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве.

Потерпевший может обратиться с ходатайством о применении меры пресечения как наиболее строгой, так и наиболее мягкой. Решение потерпевшего может быть обусловлено различными факторами. При заявлении ходатайства о применении более строгой меры пресечения потерпевший может опасаться за безопасность свою и своих близких. Причем тяжесть содеянного не всегда будет иметь значение при обращении потерпевшего с указанным ходатайством. В частности, по делам о преступлениях, совершенных на почве личных неприязненных отношений в семье либо в отношении близких людей, потерпевший может заявить ходатайство об изоляции обвиняемого, совершившего преступление незначительной тяжести, опасаясь реальной угрозы своей безопасности. В то же время за совершение ситуационного тяжкого преступления потерпевший может ходатайствовать о неприменении жесткой меры пресечения в отношении обвиняемого, мотивируя свою позицию тем, что в конкретной ситуации и другой человек мог себя повести так, а не иначе. Например, в молодежном клубе два молодых человека подрались из-за девушки, при этом один другому причинил тяжкий вред здоровью» [3; с. 149].

Д. Гасанов, иницируя законопроект о расширении прав потерпевшего, утверждает, что в настоящее время избираемая судом мера пресечения для подозреваемого не всегда адекватна характеру, степени общественной опасности совершенного преступления, личности подозреваемого. «Общезвестны многочисленные случаи, когда за тяжкие преступления подозреваемому избирается мягкая мера пресечения, и наоборот. И в этом потерпевший или его представители участия не принимают. С этого начинается разрушение баланса интересов потерпевшего и подозреваемого», – подчеркивает автор. При этом отмечается, что мнение потерпевшей стороны не будет ограничивать процес-

суальную самостоятельность суда, но будет вызывать большое доверие и большую правовую защищенность [4; с. 1].

Предоставление права потерпевшему лицу высказывать свое мнение по вопросу применения или неприменения к подозреваемому мер принуждения или по поводу вида мер процессуального принуждения соответствует рекомендациям указанных выше международных правовых актов.

Так, Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений властью закрепляет обязанность государств содействовать тому, «чтобы судебные и административные процедуры в большей степени отвечали потребностям жертв преступлений путем обеспечения возможности изложения и рассмотрения мнений и пожеланий жертв на соответствующих этапах судебного разбирательства в тех случаях, когда затрагиваются их личные интересы, без ущерба для обвиняемых и согласно соответствующей национальной системе уголовного правосудия» [5; с. 1].

В Рекомендации № R (85) 11 Комитета министров Совета Европы «О положении потерпевшего в рамках уголовного права и процесса» получили закрепление такие положения, как:

«← потерпевший должен получать информацию о результате полицейского расследования;

– потерпевшего следует проинформировать об окончательном решении, касающемся преследования, пока он не сообщит, что ему не нужна эта информация;

– в случаях, когда суд имеет возможность учесть финансовые условия преступника при решении вопроса об отсроченном или условном наказании, принятии приказа суда о назначении преступнику системы испытания или любой другой меры, большое внимание, среди прочих мер, следует уделять компенсации потерпевшему со стороны преступника» [6; с. 1].

Европейский Суд по правам человека следующим образом аргументирует свою позицию по поводу необходимости участия потерпевшего в судебном заседании: «...принцип равноправия и состязательности сторон... требует «справедливого баланса между сторонами», причем каждой стороне должна быть предоставлена разумная возможность представить свою позицию по делу в условиях, которые не ставят его в существенно менее выгодное положение по сравнению со своим оппонентом...» [7].

Такую позицию поддерживают многие ученые. В. В. Рудич считает, что «участие потерпевшего в судебной процедуре как представителя сторон обвинения в деле является необходимым условием обеспечения баланса интересов и обеспечения права лица на судебную защиту своих интересов» [8.98].

Такого же мнения придерживается, например, Ф. Н. Багаутдинов [9; с. 65].

«В целом же рассматриваемая позиция ученых и практиков сводится к тому, что правило об обязательном уведомлении потерпевшего о месте и времени судебного заседания при избрании подозреваемому, обвиняемому меры пресечения должно содержаться в процессуальном законе» [10; с. 175].

Выводы. В настоящее время существуют нормы, регулирующие правовое положение потерпевших в уголовном судопроизводстве, содержащиеся, помимо УПК, в некоторых нормативных постановлениях Верховного Суда Республики Казахстан, которые также подлежат дополнению.

По нашему мнению, Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2010 года № 4 «О судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве» необходимо дополнить пунктом шестым в следующей редакции: «При рассмотрении обстоятельств, учитываемых при избрании меры пресечения, и установлении дополнительных ограничений, предусмотренных статьей 138 УПК, под другими обстоятельствами понимать мнение потерпевшего, высказанное по данному поводу».

Кроме того, мы полагаем целесообразным внесение следующих дополнений в УПК РК:

– статью 147 уголовно-процессуального кодекса Республика Казахстан дополнить частью пятой в следующей редакции: «Лицо, производящее досудебное расследование, незамедлительно уведомляет заинтересованных лиц, в том числе и потерпевшего либо его представителя, о времени и месте рассмотрения материалов дела следственным судьей»;

– в текст части 2 ст. 148 УПК после слов «с участием прокурора, подозреваемого, обвиняемого, его защитника», внести слова «потерпевшего или его представителя».

Список использованных источников

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
2. Ергалиева Ш. Проблемные вопросы, возникающие при рассмотрении материалов следственными судьями. *ЗАГЕР*. 2015. № 3(164). С. 45–48.
3. Муртазин Р. М. Влияние потерпевшего на применение меры пресечения в отношении обвиняемого или подозреваемого. *Вестник Удмуртского университета экономики и права*. 2008. Вып. 2 С. 149–152.
4. Гасанов Д. Гарант.ру. URL: <http://www.garant.ru/news/664710/#ixzz4OjM1PUo2>.
5. Декларация Организации Объединенных Наций об основных принципах правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью : утв. резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/34 от 29 ноября 1985 года. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/O8500000003>
6. О положении потерпевшего в рамках уголовного права и процесса : Рекомендации № R (85) 11 Комитета министров Совета Европы. URL: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/14584>
7. Постановление ЕСПЧ по делу «Бацанина против России» от 26 мая 2009 г. Европейский Суд // СПС «КонсультантПлюс»
8. Рудич В. В. Участие потерпевшего в судебной процедуре принятия решения об избрании меры пресечения как гарантия законности и обоснованности постановления судьи. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2016. № 3(35). С. 96–100.
9. Багаутдинов Ф. Н. Актуальные вопросы избрания судом меры пресечения в виде заключения под стражу. *Российская юстиция*. 2017. № 8. С. 65–67.
10. Цоколова О. И., Безруков С. С. Проблемы реализации принципа состязательности при избрании мер пресечения. *Вестник Томского государственного университета*. Серия: Право. 2019. № 33. С. 175–186.
11. О практике применения законодательства, регламентирующего права и обязанности лиц, потерпевших от уголовных правонарушений : Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 24 апреля 1992 г. № 2. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P92000002S_

Поступила в редакцию 05.05.2020

References

1. Uголовnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 iyulya 2014 goda [The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> [in Russ.].
2. Ergaliev, Sh. (2015) Problemnye voprosy, vznikayushie pri rassmotrenii materialov sledstvennymi sudyami [Problematic issues arising from examination of materials by investigating judges]. *ZAHER*. № 3(164). S. 45–48. [in Russ.].
3. Murtazin R. M. Vliyanie poterpevshego na primenenie mery presecheniya v otnoshenii obvinяемого ili podozrevaемого [The impact of the victim on the application of preventive measures against the accused or suspect]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta ekonomiki i prava*. 2008. Vyp. 2 S. 149–152. [in Russ.].
4. Gasanov D. garant.ru [garant.ru.]. URL: <http://www.garant.ru/news/664710/#ixzz4OjM1PUo2> [in Russ.].
5. Deklaraciya Organizacii Obedinennyh Nacij ob osnovnyh principah pravosudiya dlya zhertv prestuplenij i zloupotrebleniya vlastyu [United Nations Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power] : utv. rezolyuciej Generalnoj Assamblei OON 40/34 ot 29 noyabrya 1985 goda. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/O8500000003> [in Russ.].
6. O polozhenii poterpevshego v ramkah ugovolnogo prava i processa [On the situation of the victim in the framework of criminal law and process] : Rekomendacii № R (85) 11 Komiteta ministrov Soveta Evropy. URL: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/14584> [in Russ.].
7. Postanovlenie ESPCh po delu «Bacanina protiv Rossii» ot 26 maya 2009 g. Evropejskij Sud // SPS «KonsultantPlyus» [in Russ.].
8. Rudich, V. V. (2016) Uchastie poterpevshego v sudebnoj procedure prinyatiya resheniya ob izbranii mery presecheniya kak garantiya zakonnosti i obosnovannosti postanovleniya sudi [The participation of the victim in the judicial procedure of deciding on the choice of a preventive measure as a guarantee of the legality and validity of a judge's decision]. *Vestnik Nizhegorodskoj akademii MVD Rossii*. № 3(35). S. 96–100. [in Russ.].
9. Bagautdinov, F. N. (2017) Aktualnye voprosy izbraniya sudom mery presecheniya v vide zaklyucheniya pod strazhu [Actual issues of the election by the court of a preventive measure in the form of detention]. *Rossiyskaya yusticiya*. № 8. S. 65–67. [in Russ.].
10. Cokolova, O. I., Bezrukov, S. S. (2019) Problemy realizacii principa sostyazatelnosti pri izbranii mer presecheniya [The problems of implementing the principle of competition in the selection of preventive measures]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pravo..* № 33. S. 175–186. [in Russ.].
11. O praktike primeneniya zakonodatelstva, reglamentiruyushhego prava i obyazannosti lic, poterpevshih ot ugovolnyh pravonarushenij [On the practice of applying legislation regulating the rights and

obligations of persons who have suffered from criminal offenses] : Normativnoe postanovlenie Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 24 aprelya 1992 g. № 2. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P92000002S_ [in Russ.].

SUMMARY

Yerbol A. Omarov, Adil U. Inkarbekov. The victim's rights in the use of coercive measures during pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan has adopted a policy of procedural economy, which is expressed in the acceleration of the passage of criminal cases at all stages of the criminal process. The introduction of many new procedural institutions and forms of pre-trial investigation, the updating of criminal procedure legislation actualizes the issue of investigating the procedural status of the victim. The modern domestic criminal process should provide a balance between numerous novelties and procedural rules designed to ensure compliance with the principle of competition and equality of the parties to the prosecution and defense. In accordance with this principle, "the parties involved in criminal proceedings are equal, that is, they are given equal opportunities to defend their position in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the CPC.

The authors have studied international documents regarding the regulation of the rights of victims in criminal proceedings. The victim is one of the Central figures in the criminal process, especially if it is a crime against the person, and must have broad rights to protect their interests. In this regard, the issue of choosing a preventive measure against a suspect (accused), taking into account the opinion of the victim, is of particular importance. The authors studied the opinions of scientists and practitioners on the issue under consideration, as well as the provisions of criminal procedure legislation regulating the rights and obligations of the victim, the ratio of General and special norms.

As a result, the authors concluded that it is necessary to grant the victim the right to Express his opinion on the use or non-use of coercive measures against the suspect. In the course of studying this issue, the authors applied methods of comparative analysis, deduction, forecasting, and others. On the basis of the research, appropriate recommendations were developed to improve the legal regulation of the rights of the victim in criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: criminal proceedings, victim, procedural status, coercive measures, Republic of Kazakhstan.

УДК 343.98
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-202-210

Сергій ПЕНЬКОВ[©]
доктор юридичних наук
(ГУ ДФС у Дніпропетровській області)

ГЕНЕЗИС ВИКОРИСТАННЯ СЛУЖБОВИХ ТВАРИН ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

Досліджено розвиток засобів оперативно-розшукової діяльності від стародавніх часів до сьогодення. Розглянуто етапи розвитку засобів ОРД, зокрема службових тварин та спеціальної техніки, їх залежність від науково-технічного прогресу та роль у протидії злочинності.

Ключові слова: службові тварини, одорологія, спеціальна техніка, словесний портрет, дактилоскопія, фотографування.

Постановка проблеми. Від початку існування держави, панівний клас, намагаючись утримати владу, прагнув контролювати поведінку широких народних мас, своєчасно виявляти та усувати лідерів протестного руху. Для надання легітимності своїм діям, можновладці, згодом, оголосили дії направленні на повалення державної влади (або окремих володарів) злочинами. Як з'ясувалось, найбільшої ефективності протидії такій злочинності вдалось досягнути при застосуванні негласних засобів отримання інформації. В подальшому, з розвитком держави, виникненням і широким застосуванням письменності, появою нормативних актів, застосування цих засобів поширилось і на діяль-

© Пеньков С.В., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-4044-5824>
voloshka0033@gmail.com

ність держави з виконання правоохоронної функції. Застосування негласних методів, засобів і способів отримання інформації було легітимізовано, знайшло своє відображення у законодавчих та інших нормативних актах. Вдосконалення оперативно-розшукової діяльності не припиняється і в наші часи. Науково-технічний прогрес, розвиток права, інших юридичних наук, постійна боротьба за дотримання прав людини, змушують, як науковців, так і оперативних працівників перебувати у постійному пошуку нових методів, способів і засобів оперативно-розшукової діяльності для досягнення основної мети кримінального судочинства: щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений. І при цьому необхідно не допустити порушення основних прав і свобод людини, або звести такі порушення к мінімуму, необхідному для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Мета цієї статті – простежити генезис використання службових тварин та спеціальної техніки при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, визначити ефективність їх застосування на кожному історичному етапі.

Виклад основного матеріалу. Проблема протидії злочинності розпочинає свою історію ще з давніх часів [1-5]. Враховуючи це, не дивним є те, що одночасно постають питання пошуку перспективних шляхів підвищення ефективності такої діяльності та, як наслідок, провідну роль розпочинають відігравати засоби оперативно-розшукової діяльності, зокрема службові тварини та спеціальна техніка. Перш за все розглянемо генезис використання службових тварин як одного із засобів ОРД у процесі протидії злочинності. Перші згадки щодо використання тварин з метою досягнення правоохоронних цілей датуються II сторіччям до нашої ери. Так, наукова література, присвячена Стародавнім часам, містить у собі згадки про використання таких тварин, як гусей, собак, коней, слонів та навіть щурів [3-4]. Однак у ті часи тварини здебільшого використовуються як військовий засіб, зокрема задля залякування противника, подолання його опору та знищення перешкод. Крім того, в античні часи собак використовували як гінців, їх змушували ковтати донесення [6].

Що стосується використання тварин за часів Київської Русі, то за часів Ярослава Мудрого, собака інколи застосовувався з метою пошуку та заганяння злочинця під час «гоніння слідом» [6].

В епоху Середньовіччя подовжується використання собак та коней на службі у державних органах. Так, чудове чуття собак та їх схильність до охорони і захисту господаря дозволили використовувати їх для вартової служби в численних фортецях, цитаделях, укріплених районах і містах [7].

Слід відзначити, що в ті часи певний відсоток собак дресирували для пошуку людини за її слідами. В Америці під час завоювання індіанських земель європейцями собак тренували знаходити і вбивати індіанців. В Ла-Вега (Домініканська Республіка) кілька тисяч індіанців повернуті після загоном всього зі 150 піхотинців, 30 вершників і 20 бойових собак. У В'єтнамі американські військові використовували собак-слідопитів для пошуку в лісах партизанських таборів [8].

Уперше в поліцейській операції собака був задіяний 08 лютого 1816 року під час арешту злочинної групи в шотландському графстві Абердіншир. Поліцейським допомагав бультер'єр, який був навчений кидатися спереду на коней, що тікали. Кінь при такому нападі ставав дибки, а вершник опинявся на землі. Поодинокі факти застосування собак правоохоронними органами мали місце в Німеччині, Англії, Франції, Росії та деяких інших країнах [9].

Становлення регулярної поліції в Росії в першій половині XVIII ст., її подальший розвиток у другій половині того ж століття і в XIX ст. сприяло вдосконаленню кримінального розшуку саме як оперативно-розшукової діяльності. Став більш різноманітним арсенал засобів і методів цієї діяльності. Зокрема, почали широко застосовуватися такі методи, як вивідування, словесні розпитування, оперативний огляд, негласні заходи спостереження, пошук з маскуванням зовнішності розшукових співробітників, отримання відомостей від інформаторів, організація пасток, використання собак з метою розшуку осіб за запаховими слідами та ін. [10].

Перехід до регулярного застосування спеціально підготовлених собак пов'язують з ім'ям професора-криміналіста Ганса Гросса, під чийм керівництвом в 1896 році були підготовлені перші 12 собак. Як справедливо відмічає В.М. Аتماжитов, Ганс Гросс був першим вченим, який у кінці XIX сторіччя вказав на можливість використання собак у

розшукових цілях [11].

На початку ХХ століття розгул злочинності в Російській імперії прийняв загрозливі розміри, а кримінальний розшук був завалений нерозкритими справами та потребував нових підходів до розслідування та реформування [12]. Завдяки ентузіасту і новатору в галузі криміналістики В.І. Лебедеву в дев'ятисоті роки почали застосовувати дактилоскопію, фотографувати затриманих, складати словесний портрет та використовувати, зокрема, службових собак [13].

Починаючи з ХХ сторіччя на території Російської імперії розпочинається реформування кримінального розшуку [14]. До січня 1912 року 10 повітів Харківської губернії були забезпечені по одному поліцейському собаці. Місто Харків і Харківський повіт обслуговувалися 2 поліцейськими собаками, що знаходилися в розпліднику розшукового відділення. Ці собаки за запитом посилалися і в інші губернії [15]. Газети того часу рясніли повідомленнями про подвиги службових собак, які допомогли знайти та затримати біля сотні злочинців [16, с. 140].

Після закінчення Другої Світової війни та відкриття одорологічного методу службове собаківництво набуває масового поширення. М.В. Корнієнко зазначає, що у 70-ті роки ХХ сторіччя одорологічний метод одержав широке поширення в Німеччині, Угорщині, Болгарії, Чехословаччині та Польщі. У 1972 році в НДР при кримінально-технічній службі відповідно до директиви «Застосування диференціації запахів у боротьбі зі злочинністю» були створені одорологічні лабораторії, завданням яких було проведення ідентифікації запахів у регіонах їх обслуговування. Такі ж дослідження проводилися і в Чехословаччині, де робота з консервованими запахами почалася з 1977 року за вказівкою Федерального міністерства внутрішніх справ. Так, у 1979 році за допомогою цього методу було встановлено 1041 злочинця. У Болгарії метод криміналістичної одорології одержав свій розвиток у 1978 році з прийняттям відповідного нормативного акта [17].

Починаючи з 1979 року в Науково-криміналістичному центрі МВС СРСР проводилися дослідження з удосконалення методу криміналістичної одорології. Нові рішення щодо збору і виділення запахових слідів одержали шість авторських посвідчень, а проведені на їх основі дослідження мали позитивний результат.

Проблемам одорології, зокрема використанню службових собак, було присвячено ряд наукових досліджень. Так, у 1975 році Г.О. Гвахарія у кандидатській дисертації «Щодо деяких положень теорії інформації та теорії гри у криміналістиці (питання методології і управління)» звернувся до проблеми одорологічного методу, присвятивши особливе місце питанням удосконалення методики одорологічного дослідження за допомогою собак-детекторів [18, с.14]. Деякі дисертації з проблем вивчення нюхових здібностей собаки-детектора були захищені до появи одорологічного методу, зокрема Д.А. Флесою на тему «Вивчення нервової діяльності та чуття у собак розшукової служби» у 1952 році [19], М.М. Мизніковим «Чутливість нюхового аналізатору собак і методи його підвищення» у 1960 році [20]. О.А. Кириченко в 1992 році вперше в Україні в рамках кандидатської дисертації «Класифікація мікрооб'єктів та їх значення для розслідування злочинів проти особистості» обґрунтував можливість використання результатів лабораторного одорологічного дослідження в доказуванні у кримінальних справах [21].

Проблемам використання службових собак також було присвячено ряд дисертаційних робіт зарубіжних вчених, зокрема: К.Т. Сулімова «Криміналістична ідентифікація індивідуума за нюховими сигналами» [22]; В.І. Крутова «Ідентифікація осіб за нюховими сигналами деяких видів хребетних» [23]; Г.В. Федорова «Теорія і практика використання одорології у боротьбі зі злочинністю» [24]; О.О. Грошенкової «Використання нюхових слідів людини в розслідуванні злочинів» [25].

Відзначимо, що сьогоднішня міжнародна практика використання службових тварин, окрім собак, налічує декілька десятків видів тварин, які на постійній основі виконують правоохоронні, зокрема оперативно-розшукові, завдання у процесі протидії злочинності.

Отже, підсумовуючи наведене, можна дійти висновку, що генезис використання службових тварин свідчить про те, що:

- 1) протягом багатьох років (починаючи з II ст. до н.е.) у правоохоронній системі використовувались різні види тварин, серед яких гуси, коні, шури, собаки тощо;
- 2) процес становлення використання собак у правоохоронній діяльності пройшов від використання останніх у мисливській та військовій справі до поступового поси-

дання окремої ланки у структурі правоохоронної діяльності, зокрема собак почали використовувати на професійно-регулярній основі для пошуку запахових слідів, передачі даних, охорони об'єктів та людей, затримання правопорушників тощо;

3) аналіз практики використання тварин дозволяє констатувати, що найбільшу та найдавнішу роль у правоохоронній діяльності відігравали собаки.

Що стосується генезису використання оперативної техніки як засобу ОРД, то слід відмітити, що свій початок становлення така техніка бере в розвідувальній діяльності. Політичні та соціальні сфери життєдіяльності більшості країн Західної Європи та Російської імперії у XIX ст. зазнають суттєвих змін, які характеризуються як позитивними, так і негативними чинниками, зокрема суттєво збільшується кількість нерозкритих тяжких та особливо тяжких злочинів. Вказане приводить до необхідності термінової розробки та впровадження у практичну діяльність новітніх способів та методів протидії злочинності. У той самий час розпочинається науково-технічний прогрес та з точки зору організації протидії злочинності відбуваються переломні моменти – винахід фотоапарату, дактилоскопічного та антропометричного методу.

В одній із газет, що видавалася в Каліфорнії, в листопаді 1841 р. повідомлялося, що французька поліція проводить фотозйомку осіб, які вчинили злочин. Це може бути свідченням першого фото-обліку громадян, який проводився за ознаками зовнішності. Відзначимо, що у 70-х рр. XIX ст. у Франції таких фотознімків налічувалося до 80 тисяч [17]. Згодом повідомлення про фотографування злочинців з'явилися в Бельгії, Швейцарії та в інших країнах. Істотних результатів у цій області домогся французький криміналіст А. Бертільон, який сконструював кілька фотокамер для пізнавальної зйомки, зйомки на місці події і для зйомки трупів. Ним же були розроблені правила сигналетичної і вимірювальної фотозйомки.

У Російській імперії в ті часи також відбувається реформування правоохоронної сфери. Основним завданням модернізації утвореної системи поліцейських і судових органів було розмежування слідства та дізнання. Одним із напрямків розв'язання цього завдання було впровадження у практику сучасних науково обґрунтованих технічних засобів і методів (антропометрії, дактилоскопії, фотографії) [26, с. 26].

Фотографічні методи дослідження доказів вперше були запропоновані і використані в Росії ученим-криміналістом Є.Ф. Буринським (досвід використання фотографічних засобів, прийомів і методів у розкритті та розслідуванні злочинів був узагальнений у роботі російського криміналіста С.М. Потапова (1926 р.)). Вказаний вчений, окрім звичайного використання фотоапарату в розшуковій діяльності, також запроваджує в Російській імперії судову експертизу. Розвиваючи застосування фотографії у слідчій роботі, Є.Ф. Буринський займається розробкою прийомів і засобів судової фотографії. Він вважає, що необхідно розробити правила судової фотографії, які повинні знайти відображення в законі і бути обов'язковими для виконання всіма. Його думки заходять своє відображення в Указі від 03.06.1902 р., в якому йдеться про створення Розшукових відділень при канцеляріях поліцмейстерів по всій території Російської імперії [27].

В подальшому широкого застосування набуло застосування негласної фотозйомки (а згодом кіно- і відеозйомки) з використання спеціальних фотографічних приладів, що дозволяли отримувати якісні знімки на великих відстанях, а також мікрофотоапаратів за допомогою яких можливо проводити приховану зйомку в публічних місцях або на охоронюваних об'єктах, тощо.

Як вказує В.М. Петровський, у діяльність розшукових відділень активно проваджуються криміналістичні нововведення. Використовувався у розшуковій діяльності хімічний аналіз, який робили на прохання начальника відділення у Лікарняному управлінні; проводилася графологічна експертиза. Завідуючий антропометричним, а з 1907 р. і дактилоскопічним відділенням К. Слюсаренко розпочав використання на практиці дактилоскопії. Основним завданням судово-експертних установ було проведення досліджень із кримінальних та цивільних справ за допомогою переважно методів криміналістичної техніки – фотографії, дактилоскопії, балістики, мікроскопічного аналізу, огляд місця події. Аналогічна установа була створена і в Києві [16, с. 154–155].

Аналіз результатів роботи таких експертних установ показав про покращення показників роботи. Зважаючи на це, наказом НКВД РРФСР від 09.07.1918 р. № 40 вся кримінально-розшукова міліція Радянського Союзу була «озброєна» засобами дактилоскопії і фотографії, що зіграло важливу роль у боротьбі зі злочинністю [16, с. 154–155].

У 1920 році при злитті кримінального розшуку і слідства було створено Центра-

льне слідчо-розшукове управління, в якому, окрім інших, були створені відділи реєстраційно-дактилоскопічної та науково-судової експертизи [28, с. 52].

Громадянська війна та інтервенція помітно загальмували розвиток науково-технічної служби міліції в Україні [29]. Постанова Ради народних комісарів УРСР «Про організацію відділів кримінального розшуку» вийшла тільки 03.04.1920 р., а науково-технічна служба фактично почала створюватися лише після опублікування праці «Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності» 1921 року. У складі управління судово-кримінального розшуку Головного управління міліції НКВС УРСР у грудні 1921 року функціонували дактилоскопічне, кримінально-статистичне, центральне реєстраційне відділення, відділення фотографії та криміналістичний музей. У губернських містах у відділах кримінального розшуку діяли реєстраційні та дактилоскопічні бюро і фотолабораторії [30].

Разом з цим, у березні 1922 року на Всеросійському з'їзді керівників губернських і обласних відділів та підвідділів карного розшуку було наголошено, що одним із найголовніших методів їх роботи при розслідуванні і запобіганні злочинам є її наукова організація [29, 31].

З ростом науково-технічної, індустріальної бази створювалося все більше можливостей для поліпшення технічної озброєності органів внутрішніх справ, збільшилася кількість фахівців-ентузіастів і активних провідників впровадження різних технічних досягнень. Велика заслуга в цій справі у перші роки розвитку науково-технічного потенціалу належить таким видатним ученим-криміналістам, фахівцям-практикам і талановитим організаторам, як: С.М. Потапов, І.М. Якимов, П.С. Семенівський, Н.С. Бокариус, Б.М. Комаринець, Б.І. Шевченко та ін. [32, с. 11].

Початок Другої світової війни вніс свої корективи у запровадження техніки при розслідуванні злочинів. Лише через 20 років після вказаних подій знову розпочинається активне наведення технічного оснащення.

Враховуючи велику кількість нової техніки, виникає необхідність створення спеціалізованих технічних підрозділів. Тому в центральному апараті МООП РРФСР було створено Оперативно-технічне управління, основним завданням якого було забезпечення впровадження науково-технічних засобів і методів у роботу оперативних підрозділів. Цим було покладено початок створення системи спеціальних науково-технічних служб системи МВС СРСР [30, с. 3].

У 1963 році на базі відділення зв'язку Південно-західного окружного управління матеріально-технічного та військового постачання Міністерства охорони громадського порядку УРСР (далі – МОГП УРСР) був утворений відділ оперативної техніки і зв'язку (далі – ВОТіЗ).

До завдань відділу оперативної техніки входило: облік і контроль за станом і застосуванням технічних засобів; вивчення і впровадження нових видів технічних засобів у практичну діяльність органів внутрішніх справ; навчання особового складу оперативно-слідчих підрозділів МВС практичним навичкам роботи з оперативно-технічними засобами; участь співробітників відділу в якості спеціаліста в розшукових заходах та слідчих діях із застосуванням технічних засобів [33, с. 39].

Водночас у 60-х роках ХХ сторіччя відбувається відокремлення оперативно-розшукової діяльності як науки від криміналістики і, відповідно, відокремлення засобів ОРД від криміналістичних.

У 1970 році відбулося об'єднання відділу оперативної техніки і зв'язку з науково-технічним відділом МВС. У результаті було створено Оперативно-технічне управління МВС УРСР та Відділення оперативної техніки, яке було реорганізовано у відділ. У складі Управління з'явилися нові структури: відділення із впровадження обчислювальної та організаційної техніки, ядерно-фізична лабораторія. У вказаному підрозділі існував так званий 14-й відділ, завданнями якого було виявлення інноваційної технології інших країн та розробка новітньої техніки [32].

У 1980 році Оперативно-технічне управління було перейменоване в Експертно-криміналістичне управління (далі – ЕКУ) без особливих змін його функцій. У самостійний підрозділ було виділено відділ зв'язку, оскільки знов таки з метою покращення розвідможливостей держави робиться перша спроба проведення моніторингу (1982 р.) [32].

Після ж реформування органів міліції в органи поліції у штаті Національної поліції України залишилась Оперативно-технічна служба (далі – ОТС).

Висновки. Від свого виникнення і до теперішніх часів засоби оперативно-

розшукової діяльності перебувають у стані постійного розвитку і вдосконалення. Науково-технічний прогрес перетворив негласні засоби отримання інформації в один із найбільш ефективних інструментів протидії злочинності. Наприклад, можливості оперативно-технічного відділу ГУ ДФС у Дніпропетровській області дозволяють одночасно контролювати значну кількість телефонних ліній, що дозволяє ефективно протистояти сталим організованим злочинним угрупованням особливо на етапі підготовки до вчинення злочинів. Використання таких потужних інструментів з одного боку дозволяє отримувати величезний масив інформації щодо явищ і процесів, що відбуваються у кримінальному середовищі, а отже, потребує значної кількості досвідчених фахівців, які будуть його обробляти та виокремлювати відомості, що мають значення для протидії злочинності. З іншого боку, поряд з інформацією щодо підготовки та скоєння, правоохоронні органи неминуче отримують інформацію щодо честі та гідності громадян, яка не має значення для досудових розслідувань, що створює реальну загрозу зловживань. Таким чином, підвищуються вимоги щодо неупередженості правоохоронців, а перед законодавцем постає завдання щодо суттєвого вдосконалення діючої законодавчої бази, що регулює оперативно-розшукову діяльність.

Список використаних джерел

1. Семенов А. Собаки в армии Австро-Венгрии [Електронний ресурс]. URL : <http://ah.milua.org/dogs-in-the-austro-hungarian-army> (дата звернення: 16.10.2017).
2. В начале пути: собаки на службе в сысжной полиции Российской империи. URL : <http://okdzks.com/page.php?id=128> (дата звернення: 16.10.2017).
3. История применения собаки в военном деле. URL : <http://animalworld.com.ua/news/Istorija-primeneniya-sobaki-v-vojennom-dele> (дата звернення: 17.10.2017).
4. Логачев Н. Г. Зарубежный опыт тактического применения кинологических подразделений при проведении специальных операций. URL : <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjPuYjRhNnWAhXCJZoKHSXIADEQFghAMAQ&url=http%3A%2F%2Fpb.univd.edu.ua%2F%3Fcontroller%3Dservice%26action%3Ddownload%26download%3D25569&usq=AOvVaw3gou3LhhkRxysKNJKPGe72> (дата звернення: 01.10.2017).
5. Собаки в армии Австро-Венгрии. URL : <http://wardog.pp.ua/sobaki-v-armii-avstro-vengrii/> (дата звернення: 02.10.2017).
6. История охоты с собакой на Руси. URL : <http://forum.ihunter.ru/topic/3261/> (дата звернення: 03.10.2017).
7. Псы войны. URL : <http://forum.zoologist.ru/viewtopic.php?pid=140288> (дата звернення: 03.10.2017).
8. Военные подвиги немецкой овчарки. URL : http://www.rotenblic.ru/about_breed_08.html (дата звернення: 03.10.2017).
9. Собаки на службе в полиции // Официальный сайт МВД по Кабардино-Балкарской Республики. URL : <https://07.xn--b1aew.xn--p1ai/news/item/7196007> (дата звернення: 03.10.2017).
10. Яблоков Н. П. Криминалистические основы оперативно-розыскной деятельности. URL : <http://www.kursach.com/biblio/9000000/011.htm> (дата звернення: 19.10.2017).
11. Николая Верт Часть 1. Государство против своего народа. Насилие, репрессии и террор в Советском Союзе. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. URL : <https://scisne.net/a-1046?pg=4> (дата звернення: 19.10.2017).
12. Черниенко О. С любовью ко всему живому. Рассказы о животных. URL : https://bookz.ru/authors/ol_ga-4ernienko/s-lubov__242/page-2-s-lubov__242.html (дата звернення: 19.10.2017).
13. Лебедев В. И. Искусство раскрытия преступлений. URL : <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/27211-lebedev-v-i-iskusstvo-raskrytiya-prestupleniy-1-daktiloskopiyapaltsepechatanie-spb-1909#page/1/mode/grid/zoom/1> (дата звернення: 19.10.2017).
14. Организация и деятельность уголовного сыска в дореволюционной России (конец XIX – начало XX вв.). URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/pervonachalnye-shagi-po-podgotovke-politsejskih-v-dorevolucionnoy-rossii> (дата звернення: 18.10.2017).
15. О значимости полицейских собак в дореволюционном Харькове. URL : <http://moniacs.kh.ua/istoriya/o-znachimosti-politsejskih-sobak-v-dorevolucionnom-harkove/> (дата звернення: 05.10.2017).
16. Петровский В. М. Одесска міська поліція: Історико-правове дослідження : монографія. Одеса: «Юридична література», 2008. 290 с.
17. Корниенко Н.А. Российские и международные криминалистические учеты. URL : <http://www.rumvi.com/products/ebook> (дата звернення: 05.10.2017).
18. Гвахария О. Г. О некоторых применениях теории информации и теории игр в криминалистике : Вопросы методологии и управления : автореф. дис. на соискание учен. степени канд.

юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криміналістика». Москва, 1975. 21 с. URL: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1233780> (дата звернення: 21.10.2017).

19. Флесс Д. А. Изучение нервной деятельности и чутья у собак розыскной службы : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. биол. наук. Москва, 1952. 17 с.

20. Мызников Н. М. Чувствительность обонятельного анализатора собак и методы ее поведения : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. биол. наук : 03.00.08. Ереван, 1960. 17 с.

21. Кириченко А. А. Классификация микрообъектов и их значение при расследовании преступлений против личности : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1992. 335 с.

22. Сулимов К. Т. Кинологическая идентификация индивидуума по обонятельным сигналам : дис. ... канд. биол. наук : 03.00.08. Москва : ИПЭиЭ РАН, 1995. 146 с. URL : <http://www.dissercat.com/content/kinologicheskaya-identifikatsiya-individuuma-po-obonyatelnyim-signalam> (дата звернення: 28.10.2017).

23. Крутова В. И. Идентификация особей по обонятельным сигналам некоторых видов позвоночных : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. биол. наук : 03.00.08. Москва : ИЭ МЭЖ РАН, 1993. 24 с.

24. Федоров Г. В. Теория и практика использования одорологии в борьбе с преступностью : дис. ... канд. юрид. наук. Минск : Академия МВД РБ, 1999. 144 с. URL: <http://earthpapers.net/identifikatsiya-osobey-po-obayatelnyim-signalam-u-nekotoryh-vidov-pozvonochnyh> (дата звернення: 28.10.2017).

25. Грошенкова О. А. Использование запаховых следов человека в расследовании преступлений : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. Саратов : Саратов. акад. права, 2000. 20 с.

26. Харанжевская Е. В. Криминалистические основы компьютерно-технологического обеспечения деятельности по выявлению и раскрытию преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ижевск, 2008. 179 с. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-process/kriminalisticheskie-osnovy-kompjuterno-tehnologicheskogo-obespechenija-deyatelnosti.html> (дата звернення: 11.10.2017).

27. Основы криминалистики. История судебной фотографии. URL : <https://xn--e1akbkk.com/osnovyi-kriminalistiki/istoriya-sudebnoy-fotografii.html> (дата звернення: 11.10.2017).

28. Комаха В. О. До питання про початок формування криміналістичної техніки в Україні. *Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 40–42.

29. Специальная техника и ее применение : учеб. пособие / П. П. Артеменко и др. Москва : Акад. МВД СССР, 1982. 348 с.

30. Хараберюш І. Ф. Спеціальна техніка в правоохоронній діяльності: гносеологічний підхід. URL : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L0PhQZR6_PkJ:epub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/download/241/262+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 12.10.2017).

31. Селиванов Н. А. Научно-технические средства расследования преступлений : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика; судебная экспертиза». Москва, 1965. 34 с.

32. Мелтон К., Алексеенко В. Шпионские страсти. URL : http://www.kalasnyikov.hu/dokumentumok/shpionskij-arsenal-istoriya-operativnoj-tehniki-specsluzhb_rulit_me_450649.pdf (дата звернення: 11.10.2017).

33. Криміналістика : підручник / Біленчук П. Д. та ін. ; за ред. акад. П. Д. Біленчука. Київ : Право, 1997. 256 с.

Надійшла до редакції 07.05.2020

References

1. Semyonov, A. Sobaki v armii Avstro-Vengrii [Dogs in the army of Austria-Hungary]. URL : <http://ah.milua.org/dogs-in-the-austro-hungarian-army> (data zvernennya: 16.10.2017). [in Russ.]

2. V nachale puti: sobaki na sluzhbe v sysknoy politzii Rossiyskoy imperii [At the beginning of the way: dogs in the service of the detective police of the Russian Empire]. URL : <http://okdzks.com/page.php?id=128> (data zvernennya: 16.10.2017). [in Russ.]

3. Istoriya primeneniya sobaki v voyennom dele [The history of the use of dogs in military affairs]. URL : <http://animalworld.com.ua/news/Istoriya-primeneniya-sobaki-v-vojenom-dele> (data zvernennya: 17.10.2017). [in Russ.]

4. Logachev, N. G. Zarubezhnyy opyt takticheskogo primeneniya kinologicheskikh podrazdeleniy pri provedenii spetsial'nykh operatsiy [Foreign experience in the tactical use of dog training units during special operations]. URL : <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjPuYjRhNnWAhXCJZoKHSXIADeQFghAMAQ&url=http%3A%2F%2Fpb.univd.edu.ua%2F%3Fcontroller%3Dservice%26action%3Ddownload%26download%3D25569&usq=AOvVaw3gou3LhhkRxsyKNJKPGe72> (data zvernennya: 01.10.2017). [in Russ.]

5. Sobaki v armii Avstro-Vengrii [Dogs in the army of Austria-Hungary]. URL : <http://wardog.pp.ua/sobaki-v-armii-avstro-vengrii/> (data zvernennya: 02.10.2017). [in Russ.]

6. Istoriya okhoty s sobakoy na Rusi [The history of hunting with a dog in Russia]. URL :

<http://forum.ihunter.ru/topic/3261/> (data zvernennya: 03.10.2017). [in Russ.]

7. Psy voyny [Dogs of war]. URL : <http://forum.zoologist.ru/viewtopic.php?pid=140288> (data zvernennya: 03.10.2017). [in Russ.]

8. Voyennyye podvigi nemetskoj ovcharki [Military exploits of the German Shepherd]. URL : http://www.rotenblic.ru/about_breed_08.html (data zvernennya: 03.10.2017). [in Russ.]

9. Sobaki na sluzhbe v politzii [Dogs in the police service] // Ofitsial'nyy sayt MVD po Kabardino-Balkarskoy Respubliki. URL : <https://07.xn--b1aew.xn--p1ai/news/item/7196007> (data zvernennya: 03.10.2017). [in Russ.]

10. Yablokov, N. P. Kriminalisticheskiye osnovy operativno-rozysknoy deyatel'nosti [Forensic principles of the operational-search activity]. URL : <http://www.kursach.com/biblio/9000000/011.htm> (data zvernennya: 19.10.2017). [in Russ.]

11. Nikolaya Vert. Chast' I. Gosudarstvo protiv svoyego naroda. Nasiliye, repressii i terror v Sovetskom Soyuze [Part 1. The state against its people. Violence, repression and terror in the Soviet Union] // Chernaya kniga kommunizma. Prestupleniya, terror, repressii. URL : <https://scisne.net/a-1046?pg=4> (data zvernennya: 19.10.2017). [in Russ.]

12. Cherniyenko, O. S lyubov'yu ko vsemu zhivomu. Rasskazy o zhivotnykh [With love for all living things. Stories about animals]. URL : https://bookz.ru/authors/ol_ga-4ernienko/s-lubov__242/page-2-s-lubov__242.html (data zvernennya: 19.10.2017). [in Russ.]

13. Lebedev, V. I. Iskusstvo raskrytiya prestupleniy [The art of solving crimes]. URL: <http://elibr.sphl.ru/ru/nodes/27211-lebedev-v-i-iskusstvo-raskrytiya-prestupleniy-1-daktiloskopiya-paltsepechatanie-spb-1909#page/1/mode/grid/zoom/1> (data zvernennya: 19.10.2017). [in Russ.]

14. Organizatsiya i deyatel'nost' ugovnogo syska v dorevol'yutsionnoy Rossii (konets XIX – nachalo XX vv.) [Organization and activities of criminal investigation in pre-revolutionary Russia (late XIX - early XX centuries)]. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/pervonachalnye-shagi-po-podgotovke-politseyskih-v-dorevol'yutsionnoy-rossii> (data zvernennya: 18.10.2017). [in Russ.]

15. O znachimosti politseyskikh sobak v dorevol'yutsionnom Khar'kove [On the significance of police dogs in pre-revolutionary Kharkov]. URL : <http://moniacs.kh.ua/istoriya/o-znachimosti-politsejskih-sobak-v-dorevol'yutsionnom-harkove/> (data zvernennya: 05.10.2017). [in Russ.]

16. Petrovskiy, V. M. (2008) Odes'ka mis'ka politsiya: Istoriko-pravove doslidzhennya [Odessa City Police: Historical and legal research] : monografiya. Odesa: «Yuridichna literatura», 290 s. [in Ukr.]

17. Korniyenko, N. A. Rossiyskiye i mezhdunarodnyye kriminalisticheskiye uchety [Russian and international forensic records]. URL: <http://www.rumvi.com/products/ebook> (data zvernennya: 05.10.2017). [in Russ.]

18. Gvakhariya, O. G. (1975) O nekotorykh primenenyakh teorii informatsii i teorii igr v krimina-listike :Voprosy metodologii i upravleniya : avtoref. dis. na soiskaniye uchen. stepeni kand. yurid. nauk : spets. 12.00.09 «Kriminalistika». Moskva, 21 s. [On some applications of the theory of information and game theory in a criminal list: Questions of methodology and management]. URL: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1233780> (data zvernennya: 21.10.2017). [in Russ.]

19. Fless, D. A. (1952) Izucheniye nervnoy deyatel'nosti i chut'ya u sobak rozysknoy sluzhby [The study of nervous activity and instinct in dogs of the search service]: avto-ref. dis. na soiskaniye uchen. stepeni kand. biol. nauk. Moskva, 17 s. [in Russ.]

20. Myznikov, N. M. (1960) Chuvstvitel'nost' obonyatel'nogo analizatora sobak i metody yeye pove-deniya [The sensitivity of the olfactory analyzer of dogs and methods of its behavior]: avtoref. dis. na soiskaniye uchen. stepeni kand. biol. nauk : spets. 03.00.08. Yerevan, 17 s. [in Russ.]

21. Kirichenko, A. A. (1992) Klassifikatsiya mikroob"yektov i ikh znachenie pri rassledovanii pre-stupleniy protiv lichnosti [Classification of micro-objects and their significance in the investigation of crimes against the person]: dis. ... kand. yurid. nauk. Kiyev, 335 s.

22. Sulimov, K. T. (1995) Kinologicheskaya identifikatsiya individuuma po obonyatel'nyim signalam [Dog identification of an individual by olfactory signals]: dis. ... kand. biol. nauk : 03.00.08. Moskva : IPEiE RAN, 146 s. URL : <http://www.dissercat.com/content/kinologicheskaya-identifikatsiya-individuuma-po-obonyatel'nyim-signalam> (data zvernennya: 28.10.2017). [in Russ.]

23. Krutova, V. I. (1993) Identifikatsiya osobey po obonyatel'nyim signalam nekotorykh vidov pozvonochnykh [Identification of individuals by olfactory signals of some species of vertebrates] : avtoref. dis. na soiskaniye uchen. stepeni kand. biol. nauk : 03.00.08. Moskva : IE MEZH RAN, 24 s. [in Russ.]

24. Fedorov, G. V. (1999) Teoriya i praktika ispol'zovaniya odorologii v bor'be s prestupnost'yu [Theory and practice of using odorology in combating crime] : dis. ... kand. yurid. nauk. Minsk : Akademiya MVD RB, 144 s. URL: <http://earthpapers.net/identifikatsiya-osobey-po-obayatel'nyim-signalam-u-nekotorykh-vidov-pozvonochnykh> (data zvernennya: 28.10.2017). [in Russ.]

25. Groshenkova, O. A. (2000) Ispol'zovaniye zapakhovykh sledov cheloveka v rassledovanii prestup-leniy [Use of human odor traces in the investigation of crimes] : avtoref. dis. na soiskaniye uchen. stepeni kand. yurid. nauk. Saratov : Sarat. akad. prava., 20 s. [in Russ.]

26. Kharanzhevskaya, Ye. V. Kriminalisticheskiye osnovy komp'yuterno-tekhnologicheskogo obe-specheniya deyatel'nosti po vyyavleniyu i raskrytiyu prestupleniy [Forensic principles of computer-technological support of activities for the detection and disclosure of crimes] : dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.09. Izhevsk, 2008. 179 s. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-process/kriminalisticheskie-osnovy->

kompjuterno-tehnologicheskogo-obespechenija-dejatelnosti.html (data zvernennya: 11.10.2017). [in Russ.]

27. Osnovy kriminalistiki. Istoriya sudebnoy fotografii [The basics of forensics. The history of forensic photography]. URL : <https://xn--e1akbokk.com/osnovyi-kriminalistiki/istoriya-sudebnoy-fotografii.html> (data zvernennya: 11.10.2017). [in Russ.]

28. Komakha, V. O. (2009) Do pytannya pro pochatok formuvannya kryminalistichnoyi tekhniki v Ukraini [On the question of the beginning of the formation of forensic technology in Ukraine]. *Spetsial'na tekhnika u pravookhoronniy diyal'nosti : materialy IV mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv : Kyiv. nats. un-t vnutr. sprav, S. 40–42. [in Ukr.]

29. Spetsial'naya tekhnika i yeye primeneniye [Special equipment and its application]: ucheb. posobiye / P. P. Artemenko i dr. Moskva : Akad. MVD SSSR, 1982. 348 s. [in Russ.]

30. Kharaberyush, I. F. Spetsial'na tekhnika v pravookhoronniy diyal'nosti: hnoseologichnyi pidkhid [Special equipment in law enforcement: epistemological approach]. URL : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:L0phQZR6_PkJ:e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/download/241/262+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua (data zvernennya: 12.10.2017). [in Ukr.]

31. Selivanov, N. A. (1965) Nauchno-tehnicheskiye sredstva rassledovaniya prestupleniy [Scientific and technical means of crime investigation]: avtoref. dis. na soiskaniye uchen. stepeni d-ra yurid. nauk : spets. 12.00.09 «Ugolovnyy protsess; kriminalistika; sudebnaya ekspertiza». Moskva, 34 s. [in Russ.]

32. Melton, K., Alekseyenko, V. Shpionskiye strasti [Spy passions]. URL : http://www.kalasyukov.hu/dokumentumok/shpionskij-arsenal-istoriya-operativnoy-tehniki-specsluzhb_rulit_me_450649.pdf (data zvernennya: 11.10.2017). [in Russ.]

33. Kryminalistyka [Forensics]: pidruchnik / Bilenchuk P. D. ta in. ; za red. akad. P. D. Bilenchuka. Kyiv : Pravo, 1997. 256 s. [in Ukr.]

SUMMARY

Serhii V. Penkov. The genesis of the use of service animals and special equipment in the conduct of operational investigative activities. The article deals with research of development of means of operational-search activities (OSA) from ancient times to the present. The stages of the development of OSA tools, including service animals and special equipment, their dependence on scientific and technological progress and the role in combating crime have been considered.

The author has concluded that the genesis of the use of service animals suggests that:

1) for many years (from the second century BC) in the law enforcement system used different species of animals, including geese, horses, rats, dogs, etc.;

2) the process of formation of the use of dogs in law enforcement went from the use of the latter in hunting and military affairs to the gradual occupation of a separate link in the structure of law enforcement, in particular dogs began to be used on a professional basis to search for odors, data transmission, protection of objects and people, detention of offenders, etc.;

3) analysis of the practice of using animals allows us to state that the largest and oldest role in law enforcement was played by dogs.

From its emergence to the present day, the means of operational and investigative activities are in a state of constant development and improvement. Scientific and technological progress has turned covert means of obtaining information into one of the most effective tools for combating crime. For example, the capabilities of the operational and technical department of the Main Department of the State Tax Service in Dnipropetrovsk region will allow to simultaneously control a significant number of telephone lines, which allows you to effectively confront a permanent organized criminal group, especially at the stage of preparation for crime.

The use of such powerful tools on the one hand allows to obtain a huge array of information about the phenomena and processes occurring in the criminal environment, and therefore requires a significant number of experienced professionals to process it and extract information relevant to combating crime. On the other hand, along with information on training and enforcement, law enforcement agencies inevitably receive information on the honor and dignity of citizens that is irrelevant to pre-trial investigations, posing a real threat of abuse. Thus, the requirements for the impartiality of law enforcement officers increase, and the legislator is faced with the task of significantly improving the existing legal framework regulating operational and investigative activities.

Keywords: *service animals, odorology, special technique, physical description, fingerprinting, photographing.*

УДК 343.13(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-211-216

Ігор ПИРІ[©]
доктор юридичних наук,
доцент

Сергій ПРОКОПОВ[©]
старший викладач

Денис ВОДОП'ЯН[©]
курсант

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

СУЧАСНІ ВИМОГИ ТА РЕАЛІЇ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Детально визначено поняття професійної злочинності її руйнівний вплив на демократичність України. Визначено способи виявлення, запобігання та припинення діяльності, пов'язаної з професійною злочинністю. Розглянуто значення оперативних підрозділів Національної поліції України у боротьбі з професійною злочинністю в сучасних умовах реформування правоохоронних органів та описано проблематику законодавчого і практичного значення підрозділів кримінальної поліції. Проаналізовано сучасне законодавство, що визначає загальні засади та тактику протидії професійній злочинності та надано пропозиції щодо його вдосконалення.

Ключові слова: організована злочинність, кримінальне провадження, оперативні підрозділи, поліція, корупція.

Постановка проблеми. Суспільно-політичне життя країни останніми роками, тісно пов'язане з євроінтеграційними процесами, ставить перед правоохоронними органами низку завдань, одним з найголовніших з яких є боротьба з організованою злочинністю та корупцією, яка є її складовою. Реформування правоохоронних органів, утворення Національної поліції, її реформування призвело як до позитивних, так і до негативних наслідків. Роль підрозділів кримінальної поліції значно втратили своє значення у механізмі протидії професійній злочинності у результаті втрати досвідчених працівників та розпуску підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю. Змагальна система судочинства, перерозподіл повноважень органів поліції, законодавче обмеження діяльності оперативних підрозділів, певною мірою перетворило працівників карного розшуку у «помічників» слідчого, лишивши їх ініціативи на проведення оперативно-розшукових заходів. Як результат організована злочинність значно змогла вдосконалити свої фінансові та силові можливості, використовуючи корумпованість всіх гілок влади, перевагу матеріальних та людських ресурсів. Це частково пов'язане з тим, що значна частина працівників колишньої міліції внаслідок не проходження атестації примкнули до злочинного світу і займаються безпосередньо здійсненням протидії виявлення та документування злочинної діяльності, знаючи методи і тактику боротьби з нею, що вимагає кардинального перегляду сучасних реалій практичної діяльності правоохоронних органів, що не відповідає вимогам сьогодення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематику боротьби з професійною злочинністю підрозділами кримінальної поліції були розглянуті в працях фахівців у галузі кримінального права, кримінології, кримінального

© Пиріг І.В., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8391-067X>
pira@ua.fm
© Прокопов С.О., 2020
proko@ua.fm
© Водоп'ян Д.В., 2020
fpfpkm@dduvs.in.ua

процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності таких, як: Л. А. Аркуша, О. М. Бандурка, Б. І. Бараненко, В. В. Дараган, Е. О. Дидоренко, О. Ф. Долженков, Г. О. Душейко, О. В. Кириченко, І. П. Козаченко, М. А. Погорєцький, В. Д. Сущенко, О. П. Снігер'єв, К. О. Чаплінський, Ю. М. Черноус, В. І. Шакур, І. Р. Шинкаренко, В. Ю. Шепітько, Б. В. Щур, О. Н. Ярмиш та іншими. Незважаючи на достатньо велику кількість наукових праць по даній тематичі питання відповідності теперішніх реалій правоохоронних органів сучасним вимогам протидії організованій злочинності все одно потребує детального дослідження.

Метою статті є визначення значення оперативних підрозділів Національної поліції України у боротьбі з професійною злочинністю в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення склалася така ситуація, що правоохоронці несповна можуть реалізувати свої можливості та сили в напрямку боротьби з професійною злочинністю внаслідок недостатнього рівня підготовки та законодавчого базису їх діяльності. Однак перед розглядом самої проблематики розглянемо визначення професійної злочинності. Взагалі вперше поняття професійної злочинності було визначене на Гейдельберзькому з'їзді Міжнародного союзу криміналістів в 1897 році. Воно визначало, що професійна злочинність це постійна, систематична діяльність спрямована на вчинення злочинів з метою отримання постійного матеріального доходу. Також були надані характерні ознаки професійної злочинності, це:

– професійна злочинна діяльність має постійний і стійкий характер. Професійні злочинці упродовж тривалого часу багаторазово вчиняють злочини, що спочатку формують в них певну звичку, яка переростає потім у норму поведінки. Тому слід розглядати професійну злочинність як різновид свідомо продуманого і в усіх деталях заздалегідь підготовленого соціального паразитизму;

– наявність певної кваліфікації та спеціалізації осіб, які займаються злочинною діяльністю. Під професією для професійного злочинця розуміється певний вид злочинної діяльності. Остання потребує певної підготовки, навичок та вмінь і виступає джерелом отримання основного або додаткового доходу. На даний момент кримінальні спеціалізації внаслідок технічного та соціального розвитку відповідно розширюються і вдосконалюються.

В криміналістичній науці визначенню організованої злочинності та виокремленню її ознак присвячено достатньо наукових робіт. За визначенням К. О. Чаплінського, яке, на нашу думку, більш повно характеризує організовану злочинність, під цим поняттям слід розуміти «негативне соціальне явище, що має цілеспрямований, стійкий, системний та планомірний характер і характеризується сукупністю суспільно-небезпечних та взаємозалежних організованих злочинних угруповань, які функціонують тривалий час на певній території з метою отримання значних злочинних прибутків» [1, с. 20]. Розцінюючи організовану злочинність як об'єктивне соціальне явище, автор визначив її основні ознаки: а) негативне соціально-економічне явище; б) стійке суспільно-небезпечне угруповання з функціонально-ієрархічною системою побудови; в) наявність взаємозалежних груп різної кримінальної спрямованості, члени яких займаються систематичною злочинною діяльністю, тісно пов'язані круговою порукою та кримінальними правилами й традиціями, мають загальні цілі й орієнтацію, діють узгоджено за загальним планом з метою одержання максимально високих прибутків; г) законспірований і тривалий характер злочинної діяльності, наявність системи планомірної нейтралізації усіх форм соціального контролю з використанням розвідки й контррозвідки, корумпованих зв'язків в органах державної влади і управління, у судових та правоохоронних органах; е) наявність значної матеріальної бази, що проявляється у створенні спільних грошових фондів, які інвестуються у різних сферах злочинної діяльності, банківських рахунків, нерухомості; є) масштабний міжрегіональний, державний та міждержавний характер злочинної діяльності з розподілом між злочинними угрупованнями територій та сфер впливу за територіальними та галузевими ознаками; ж) наявність офіційно зареєстрованих фондів, спільних підприємств, фірм та інших об'єктів, під прикриттям яких діють злочинні угруповання; з) встановлення зв'язків із зарубіжним злочинним світом, активне розповсюдження лідерами злочинних угруповань антигромадської ідеології [1, с. 17-20].

Керуючись вище викладеним професійну злочинність в сучасних умовах можна пов'язати з діяльністю певних груп осіб, спрямованою на отримання стабільного доходу від вчинення таких злочинів, які передбачені: ст. ст. 149, 189, 201, 255, 256, 257, 262, 263, 289, 303, 307 КК України [2]. Також їх діяльність обов'язково пов'язана зі створенням корупційних зв'язків в сферах влади та попередньою підготовкою та протидією правоохорон-

ним органам в розкритті їх злочинної діяльності [3, с. 187-192]. За даними Генеральної прокуратури України у 2019 році виявлено 293 організовані групи та 16 злочинних організацій, у 31 з яких були присутні корумповані зв'язки [4]. Наведені дані є значними, зважаючи на латентність злочинів, вчинених організованими злочинними групами. Негативно сприймається і той факт, що близько 10 % злочинів вчинюється у бюджетній сфері, що неможливо без використання корумпованих зв'язків в органах влади. Зазначене підтверджує думки науковців, що організована злочинність вже набула ознак міжнародної та поширює свій вплив як на фінансово-кредитну й банківську системи, так і на сферу зовнішньоекономічної діяльності – вивіз стратегічної та інших видів сировини й матеріалів, відмивання грошей та вкладення їх у нерухомість, цінні папери, валюту, коштовності, фінансування комерційної діяльності. Посилились процеси відмивання грошей шляхом вкладання їх у легальну економіку або вивозу за кордон [5, с. 24-25].

Для ефективної протидії організованій злочинності необхідно реалізовувати принципи наступальності та попереджувати вчинення даних злочинів. Серед правоохоронних органів дану методику, на нашу думку, здатні реалізувати оперативні підрозділи Національної поліції України здійсненням оперативно-розшукових заходів, адже згідно ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначено, що завданням оперативно-розшукової діяльності є «пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави». Проте проводячи аналіз можливостей оперативних підрозділів слід звернути увагу на те, що в даний момент вони, згідно ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» мають право здійснювати оперативно-розшукову діяльність лише у випадках наявності достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про: злочини, що готуються; осіб, які готують вчинення злочину; осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання; осіб безвісно відсутніх [6].

Однак, у нормативних документах відсутні вказівки та те, що оперативні підрозділи вправі здійснювати оперативно-розшукову діяльність в випадку коли злочин вчинюється, що не відповідає основним завданням оперативно-розшукової діяльності і призводить лише до погіршення якості розкриття злочинів. Адже, у випадку протидії професійній злочинності, надзвичайно важко буде довести підготовку до вчинення злочину у зв'язку з її професіоналізмом та здатністю приховувати підготовчі дії. На нашу думку, надання можливості працівникам оперативних підрозділів самостійно без керівних вказівок слідчих проявляти ініціативу та реалізувати всі свої засоби і методи значно покращить якість протидії професійній злочинності. Хоча оперативні підрозділи і вправі здійснювати діяльність спрямовану на збирання і фіксацію фактичних даних в межах оперативно-розшукових справ, що можуть бути використані як докази згідно ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», однак на практиці, це не завжди реалізовується при розслідуванні нескладних злочинів, не говорячи вже про підготовку вчинення злочину професійними злочинцями [7, с. 136].

Однією з проблем діяльності оперативних підрозділів є окреслене КПК України коло їх повноважень, адже згідно ст. 41: «оперативні підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної прикордонної служби України здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора, а підрозділ детективів, оперативно-технічний підрозділ та підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України – за письмовим дорученням детектива або прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» [8]. За своєю сутністю обмеження діяльності оперативних підрозділів дорученням слідчого, прокурора, перетворює їх у сервісну службу з виконання доручень і позбавляє можливості ініціювати проведення якихось дій в кримінальному провадженні за ініціативою оперативних підрозділів та брати на себе відповідальність за їх проведення. Така норма, на наш погляд, є надзвичайно неправильною в сучасних умовах, адже, враховуючи фінансові та силові можливості професійних злочи-

нців, неможливо покласти відповідальність за ефективність проведення розслідування злочину лише на слідчого.

Деякі з вчених, звертаючи увагу на вище вказану проблему наголошували на тому, що на даний момент існує форма оперативного супроводження кримінального провадження, що на сьогодні не працює внаслідок не досить належного надання значення оперативних підрозділів згідно ст. 41 КПК України. На даний момент оперативне супроводження кримінального провадження використовується лише для документування та систематизації результатів виконання доручень слідчого. На нашу думку, для надання ефективної боротьби з професійною злочинністю необхідно змінити ст. 41 КПК України і закріпити в ній право оперативних підрозділів самостійно в рамках кримінального провадження ініціювати проведення та проводити гласні та негласні слідчі (розшукові) дії з метою виявлення та фіксації відомостей, щодо тяжких та особливо тяжких злочинів. Така норма буде відповідати сучасним реаліям і надасть правоохоронним органам більш якісно документувати факти злочинної діяльності окремих осіб або груп [9, с. 62-65].

Однією з ознак професійної злочинності є наявність корумпованих зв'язків. На сьогодні даний момент неможливо об'єктивно сказати, що законодавець перебуває в правильному напрямку боротьби з нею, адже неможливо виявити всі факти корупції за допомогою методів та законодавства, яке існує на сьогодні. Темпи поширення корупції у сучасному українському суспільстві настільки стрімкі, що законодавство просто не встигає ефективно протидіяти цьому явищу. Поняття корупційних злочинів є складним та дискусійним у науці і виходить за межі предмету нашого дослідження. Ми дотримуємось думки Р. Л. Степанюка, який по відношенню до розслідування злочинів у бюджетній сфері зазначає, що «як корупціонерів доцільно розглядати службових осіб, котрі використовують свої повноваження щодо розпорядження державним або комунальним майном для незаконного збагачення. Однак вони не застосовують схем безпосереднього вилучення цього майна на свою користь, а одержують «винагороду» за його використання в інтересах інших осіб – хабародавців» [10, с. 84]. Останнім часом небезпеку викликає навіть не можливість підкupu посадовців з боку злочинних угруповань, а поступове входження членів злочинних організацій і, навіть, їх лідерів та організаторів у владні структури, органи державного управління, контролюючі та правоохоронні органи.

Іншою проблемою, яку ми вже окреслили вище, полягає у недостатній підготовці та відсутності професійного досвіду роботи співробітників правоохоронних органів, що ведуть боротьбу з організованою злочинністю. Перш за все, це органи Національної поліції та прокуратури України, які останнім час знаходяться у стані перебудови та кадрового оновлення. Розформування Управлінь по боротьбі з організованою злочинністю та утворення на їх місці Департаменту стратегічних розслідувань та підпорядкованих йому управлінь, неоднозначно вплинуло на результати протидії злочинності. Позитивним, на нашу думку, є приєднання до складу органу спеціалістів з виявлення та розслідування злочинів економічної спрямованості, оскільки організована злочинність на сучасному етапі, як зазначалось вище, направлена в тому числі і на вчинення цих злочинів.

Негативною тенденцією є, на наш погляд, плінність кадрів, пов'язана з іноді досить жорсткими та несправедливими умовами конкурсного відбору кандидатів, відсутність індивідуального підходу до співробітників з багаторічним досвідом роботи. Мабуть, потрібно згадати інститут наставництва, який існував вздовж багатьох років, коли нові працівники надходили до правоохоронних органів для проходження стажування і були закріплені за працівниками, які вже мають понад 10-15 років досвіду роботи. На даний момент це надзвичайно велика рідкість внаслідок саме реформування органів поліції. Одним із способів вирішення даної проблеми ми вбачаємо у можливості підготовки фахівців для управлінь стратегічних розслідувань у вузах зі специфічними умовами навчання з подальшим обов'язковим стажуванням під керівництвом наставників протягом не менш як трьох років. Однак, на жаль, на сьогодні, за недостатньої кількості професійних кадрів, реалізувати інститут наставництва можна буде не у повному обсязі.

Висновки. Отже, на сьогодні правоохоронні органи потребують кардинальних змін для виконання завдань, котрі постали перед суспільством для подолання організованою злочинністю. А саме, законодавцю необхідно переглянути статус оперативних підрозділів Національної поліції України та значно розширити їх повноваження, регламентовані Кримінальним процесуальним кодексом України та Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» на основі наданих пропозицій. Також законодавцю слід чітко усвідомлювати, що професійна злочинність, у першу чергу, пов'язана з кору-

пцією, по-друге здійснює руйнівний вплив на економічну та соціально-політичну стабільність нашої держави, що потребує кардинальних та радикальних змін. Для покращення протидії організованим злочинності запровадити підготовку співробітників для підрозділів стратегічних розслідувань на базі закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання з подальшою роботою на протязі не менш як трьох років під керівництвом досвідчених наставників.

Список використаних джерел

1. Чаплинський К. О. Організація і тактика слідчих дій при розслідуванні злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями : монограф. Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС, 2004. 192 с.
2. Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131). URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Данышин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Х.: Прапор, 2005. 224 с.
4. Звіт про результати боротьби з організованими групами та злочинними організаціями за 2019 рік. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113900&libid=100820&c=edit&c=fo
5. Сущенко В. Д. Організована злочинність в Україні: сучасні тенденції. Науково-практична конференція «Використання сучасних досягнень науки і практики у підвищення ефективності боротьби зі злочинністю». К.: НАВСУ, 2000. С. 24-26.
6. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 22, ст.303). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
7. Гаркуша А. Г., Водоп'ян Д. В. Проблематика проведення негласних слідчих (розшукових) дій до постановлення ухвали слідчого судді. Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25-26 жовтня 2019 року. Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 133-136.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
9. Шинкаренко І. Р., Шинкаренко І. О., Кириченко О. В. Правові та організаційні основи здійснення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій (структурно-логічні схеми) підрозділами кримінальної поліції: навч. посіб. За ред. І. Р. Шинкаренка. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2016. 224 с.
10. Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва. Х.: Ніка-Нова, 2012. 382 с.

Надійшла до редакції 08.04.2020

References

1. Chaplynskyi, K. O. (2004) *Orhanizatsiya i taktyka slidchykh diy pry rozsliduvanni zlochyniv, uchynenykh orhanizovanyymi zlochynnymy uhrupovannyamy* [Organization and tactics of investigative actions in the investigation of crimes committed by organized criminal groups]: monohraf. Dnipropetrovsk: Yuryd. akad. MVS, 192 s. [in Ukr.]
2. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Code of Ukraine] (Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR), 2001, № 25-26, st.131). URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. [in Ukr.]
3. Dan'shin, I. N. (2005) *Obshcheteoreticheskiye problemy kriminologii* General theoretical problems of criminology monografiya. Kharkov: Prapor., 224 s. [in Russ.]
4. Zvit pro rezultaty borotby z orhanizovanyymi hrupamy ta zlochynnymy orhanizatsiyamy za 2019 rik [Report on the results of the fight against organized groups and criminal organizations for 2019]. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113900&libid=100820&c=edit&c=fo
5. Sushchenko, V. D. (2000) *Orhanizovana zlochynnist v Ukrayini: suchasni tendentsiyi* [Organized crime in Ukraine: current trends]. Naukovo-praktychna konferentsiya «Vykorystannya suchasnykh dosyahnnykh nauky i praktyky u pidvyshchennya efektyvnosti borot'by zi zlochynnistyuu». K.: NAVSU, S. 24-26. [in Ukr.]
6. Pro operatyvno-rozshukovu diyal'nist' [On operational-search activities] : Zakon Ukrayiny (Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR), 1992, № 22, st.303). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>. [in Ukr.]
7. Harkusha, A. H., Vodop'yan, D. V. (2019) *Problematyka provedennya nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) diy do postanovlennya ukhvaly slidchoho suddi* [Problems of conducting covert investigative (search) actions before the decision of the investigating judge]. Aktual'ni problemy vdoskonalennya zakonodavstva ta pravozastosuvannya: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, m. Zaporizhzhya, 25-26 zhovtnya 2019 roku. Zaporizhzhya: Zaporiz'ka mis'ka hromads'ka orhanizatsiya «Istyna», S. 133-136. [in Ukr.]
8. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Procedure Code of Ukraine] (Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, st.88). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. [in Ukr.]
9. Shynkarenko, I. R., Shynkarenko, I. O., Kyrychenko, O. V. (2016) *Pravovi ta orhanizatsiyini osnovy zdiysnennya operatyvno-rozshukovykh zakhodiv ta nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) diy (strukturno-lohichni skhemy) pidrozdilamy kryminal'noyi politsiyi* [Legal and organizational bases of

implementation of operative-search actions and secret investigative (search) actions (structural-logical schemes) by divisions of criminal police]: navch. posib. Za red. I. R. Shynkarenka. Dnipropetrovs'k: DDUVS, 224 s. [in Ukr.]

10. Stepanyuk, R. L. (2012) Kryminalistychnе zabezpechennya rozsliduvannya zlochyniv, vchynenykh u byudzhetniy sferi Ukrayiny [Forensic support for the investigation of crimes committed in the budget area of Ukraine] : monohrafiya; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. A. F. Volobuyeva. KH.: NikaNova, 382 s. [in Ukr.]

SUMMARY

Ihor V. Pyrih, Srhii O. Prokopov, Denys V. Vodopyan. Current requirements and state realities of combating organized crime. The article describes in detail the concept of professional crime, its devastating impact on Ukraine's democracy, and offers suggestions on ways to identify, prevent, and stop professional crimes. The importance of the operational units of the National Police of Ukraine in the fight against professional crime in the current conditions of law enforcement reform is considered, the problems of the legislative and practical significance of the units of the criminal police are described. The modern legislation which defines the general principles and tactics of combating professional crime is analyzed and proposals for its improvement are made. Attention is drawn to the fact that, in recent times, the danger is not even the possibility of bribery of officials by criminal groups, but the gradual entry of members of criminal organizations and, even, their leaders and organizers into power structures, state administration, control and law enforcement bodies.

Another problem we have outlined above is the lack of training and lack of professional experience of law enforcement officers in the fight against organized crime. The dismantling of the Organized Crime Offices and the establishment of Strategic Investigation Departments and their subordinate departments had a mixed effect on the results of combating crime. Positive, in our opinion, is the accession to the body of experts in the detection and investigation of crimes of economic orientation, as organized crime at the present stage, as noted above, aimed at including the commission of these crimes. The negative tendency is, in our opinion, the turnover of personnel, due to the sometimes rather harsh and unfair conditions of competitive selection of candidates, the lack of individual approach to the staff with many years of work experience. One way to solve this problem is to train specialists in strategic investigations departments in universities with specific conditions of study, followed by a mandatory internship under the guidance of mentors for at least three years.

Keywords: *organized crime, criminal proceedings, operational units, police, corruption.*

UDC 343.13(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-216-228

Prof. JUDr.
**Jozef
METEŇKO**[©]
PhD

PaedDr.
**Miriam
METEŇKOVÁ**[©]
PhD

(Academy of Police Forces in Bratislava and Forensic Science Institute,
Slovak Republic)

DIGITAL TRACE AND THEIR ATTRIBUTES EVALUATE FOR CRIMINALISTIC

Йозеф Метешко, Міріам Метешкова. Цифрові сліди та їх оціночні характеристики для криміналістики. Здійснено спробу проаналізувати можливості вивчення та дослідження цифрових слідів та їх змісту, що являє собою новий розділ криміналістики в частині криміналістичних слідів. В основу цього аналізу покладено поки що перше на сьогодні комплексне наукове видання Словаччини у цій галузі, особливо зміст його першої частини. Детальний фаховий аналіз здійснено в рамках дослідження одного зі співавторів європейського дослідницького проєкту.

© Meteňko J., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0904-3803>

jmetenko@hotmail.com

© Meteňková M., 2020

miriam.metenkova@minv.sk

Констатовано, що цифрові сліди характерні для злочинів, пов'язаних із нецільовим використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Загалом, вони присутні в усіх видах злочинів. Однак їх використання знаходиться на нижньому рівні відносно інших типів слідів. Автори дослідження пропонують розрізняти кілька видів ознак та характеристик цифрових слідів у злочинній діяльності. Дослідження здійснено в межах науково-дослідної теми (реєстр №3.3) Центру досліджень у галузі безпеки, код ІТМС: 26240120034, що фінансується за рахунок Оперативної програми «Дослідження та розробка», і показує широкий спектр характеристик для дослідження цифрових слідів.

Ключові слова: слід, цифровий слід, криміналістичні та експертні знання, дослідження.

Introduction

Fast development of information and communication technology has an impact on all spheres of present-day society. An integration of telecommunication and information systems enables the speeding and improves the reliability of information processing, storage and transmission. It is the matter regardless the distance and way of communication. Thus opening a wide spectrum of possibilities in both - positive or negative directions. In its positive direction, this development causes and backs up huge economic and social changes not only in the Slovak Republic (Meteňko a kol., 2004), but in general over the world too. Technical equipment and technology are, in general, created to serve the people. Development of information and communication technologies (ICT) is very fast. Efficiency of using technics and technology is growing, and the areas where they are used are also spreading too.

At present time one may not find any branch of human activity where he would not meet the electronics equipment, his digital software and its application. Actual time is typical for a larger and deeper integration of information and communication technologies with all ordinary household and office equipment (television set, telephone, refrigerator etc.). We will be encircled by technologies on our every step and still in a larger extent (Rak, 2000). Big question is, if we by police and other security and law enforcement services are on the right situation and if we are prepared accept and realised this call in the crime control.

Some peculiarities and historical aspects of the digital trace theory and its applications in forensic science and criminalistics

The concept of cybercrime originated in the days of the big computers and the first PCs. Since then, however, this area has undergone stormy developments, and further trends also foresee ongoing developments in our time. In addition to mainframe and personal computers, other technological means that connect or suitably complement the computing capabilities with communication in a variety of forms are commonplace. Their common platform is to digitize almost everything that surrounds us. Is coming internet of things. Data files often contain, in addition to primary content (text, photos, audio, video, etc.) metadata that characterize additional file information, e.g. about the format, style, or data of birth or replace. It is then possible to determine when the picture was taken, or text revised, under what lighting conditions, what kind of setting, including a type of camera, author of text, etc. This information found on a computer that is in some way related to a criminal offense can provide important information for the investigation.

Everyday are used mobile phones, wireless data transfers from our personal electrical equipment (via WiFi, Bluetooth), electronic diaries, handhelders, digital watches audio digital recorders, digital camcorders and cameras, video and DVD players, or recorders, payment and ID cards, various recording media (CDs, DVDs, USB memory, digital camcorder and camera memories, optical media, etc.), rich accessories for various peripherals to all of the above mentioned devices. Many of the other technologies incorporate one or more dedicated processors to ensure the activity of the device - on-board computers, aircraft, ships, various security and monitoring devices, electronic identification of objects, goods, etc. All including smaller or bigger memories.

More of these devices leave criminalistics and/or forensic traces of their activity, which have their general and individual patterns and are practically usable. It is equally clear that the term "computer" crime has a much wider significance today than in the past. Computer crime has been logically correctly understood in the past in relation to computers only. Nothing else existed there. Where, but to include today's criminal activity, with payment or identification cards containing magnetic data carriers, modification of unprotected data during their wireless transmission, using cryptocurrencies, and the like? A number of technological devices, even if they are not a means or purpose of a crime, contain a large number of different data which in

the course of an investigation of another crime, offense or completely different activity in the first phase have the classic character of the criminalistic trace, and in the final stage ideally the character judicial evidence. Using all of these traces, it is then possible to examine the case investigations, collect evidence against the perpetrator, or confirm the alibi of innocents. Traces become direct or indirect evidence in the defence. On the data medium, records of the user's activity on a computer, a mobile phone list of the last calls of the crime victim, a video record of a department store or bank customers at the time in question, the vehicle's VIN number that the perpetrator forgot on mechanical falsification of other car numbers change, or did not know, in the call centre a listing of all calls made, GPS coordinates of an object (eg a car or victim) at a particular time, etc.

An important source of traces can be web cameras that capture a particular area of interest in real time. Live shots can be browsed via the internet from the other end of the globe. These cameras can be controlled remotely from our computer. Camera surveillance system operators are state and non-state institutions, private individuals. The cameras capture various objects and scenes, continuously capturing areas of crossroads, business houses, banks, cash dispensers, petrol stations, border crossings, technological or service spaces, tourist attractions, hotel lounges, etc. it is important that many applications working with webcams archive the images taken together with the time and place of establishment. Image frames, or their sequences, can thus also take the form of traces, evidence, and play an important role in investigating wholly common crimes. If, at the scene, the witnesses were interviewed and tried to best describe the situation, today we can - we have to assess whether the space was not monitored by means of digital outputs that could serve as traces, a basic guideline for the investigation, and then evidence of far greater redundancy (a much larger amount of objective information) than subjective descriptions of witnesses that can even differ in diametrically.

Definition of digital trace

Every technology device that is acquired, processed, handed over, or retains data leaves a record of its activities. These records from a criminalistic point of view are traces. According to the theory of reflection as a basis of interaction, such as a person or other object or entity / influence, controls, triggers, or modifies the SW equipment, or its settings, or otherwise controls the electronic device. These activities or changes are then reflected in the material environment in and out of the technology.

In the sense of computer or cybernetic crime or cybercrime defined, or the computer or cyber-related crime including complexity of data-processing devices is before defined concept much wider than just a computer. In some works by renowned Czech and Slovak authors, we come up with the concept of a "computer traces", which is rather intuitively used than actually defined. The concept of computer trace originated at the same time as the concept of cyber-crime, roughly in the second half of the 1980s. Obviously, the concept of a computer trace is not enough today, because other electronic devices also leave traces of the same nature, character, general or individual characteristics as a computer trace.

In the foreign literature, there are several similar definitions defining the commonly used term digital evidence (digital record). It is important to note that the word "evidence" has a primary meaning in English – proof. We cannot find a word about modern technology in foreign literature (we can find the meaning of a potential digital record that has a close sense of clue). The cause is simple and pragmatically based - foreign theories and practices are strongly oriented to the outcome of the criminal process, i. the trace/evidence must be accepted by the court and, therefore, in the perception and subsequent use of the terms, the trace and evidence are automatically identified. This concept is understand as a forensic concept of digital evidence. The definition of a digital trace in the home literature is a few. Any years before we use this concept based on research to 2010. Our concept of digital trace was presented at 2005 (Meteňko, J., Meteňko, M., Hejda J., 2005) : Any change in the material environment of hardware memory, or captured in such a hardware carrier for data, which has criminalistic relevance (related to criminalistic relevant event), is examined (search, ensure and specific examination) with criminalistic – (forensic) informatics (cyber) methods and based on its examination is possible the identify for relationship of digital traces and object that created it.

Actually, we prefer the following definition - a digital trace: *A digital trace can be defined as any information that is stored or transmitted in digital form and which is related to the investigated event with which it can be searched, to investigate and decode in advance and in detail by current criminalistic or forensic methods and means* (Meteňko, M., 2018).

This definition is open to any digital technology. (Rak, R., Porada, V., 2000) In this way, the digital trace covers both the area of computers and computer communications, as well as the digital transmission area (mobile phones, but also future digital objects and equipment), videos, audio, digital photos, camera systems data, electronic security systems data and any other technologies potentially associated with Hi-Tech crime. The original proposal was about the binary form of stored or transmitted information. The word binary has been changed to digital because this term is more general (the binary form is a subset of the general digital form). Unlike other definitions, the definition is also general in the sense that the digital trace does not necessarily coincide with a criminal offense, which, as we shall see below, is very important. The digital trace must be available not only to force ministries, criminalistic, but also to general forensic investigations conducted by state authorities (civil law, commercial laws) and commercially for the needs of independent internal or external audits.

The International Organization of Computer Evidence (IOCE) originally defined a digital record, or a digital evidence or digital forensic trace, as any information stored or transmitted in binary form that can be submitted to the court as factual evidence. The word binary versus digital has already been discussed. In this definition, emphasis is placed on providing evidence to the court. In practice, for example, for forensic investigations on a commercial basis (consultant-forensics or other firm or individual), but no exit to court may be, the result of the study is submitted to the management or the company's shareholder. The concept of digital trace as any other trace should therefore be oriented only to the correct course of the investigation and, as a result, standardize the work practices, concepts and quality elements for any investigative body, and guarantee the portability of the evidence, investigation methods among the various participants in the investigation, between state authorities and independent expert bodies and entities.

In other proposals, the digital trace was defined as information characterizing or proving the commission of a criminal offense, or establishing a relationship between the offense committed and its victim, or criminal offense and perpetrator. Even here was the effort to link the trace only to the definition in connection with the offense committed. In the first definition below the digital trace, we also understand the outcome of the user's legitimate activity, which is in any way relevant to a general investigation, in-depth financial audit up to the level of IS technology. Such a definition is improperly narrowed and oriented only to a criminal offense, which may not always be true. In connection with digital traces, other related processes and entities are defined which are logically associated with digital traces and form a homogeneous whole. This is very important for the whole process of working with digital traces.

These terms were defined for our needs in the project Centrum excelentnosti bezpečnostného výskumu kód ITMS: 26240120034 supported by the Research & Development Operational Programme funded by the ERDF, task 3.3. by following way:

Ensuring digital traces is a process that begins when the information or device is secured or stored for preliminary or detailed expert examination. It is assumed that the digital trace will be finally accepted as evidence by the judicial authorities. It is further assumed that the retention process is reasonable and legal for working with evidence in a given geographical location (country). Physical and data objects become evidence only if they are acceptable to law enforcement agencies. Local differences and internal regulations are usually preferred in crime law processes.

Data forms. Objects or information with a credible information value when associated with physical elements. Data forms in different objects may have different formats, but they can never change the original information they are typical carriers for information. Data objects are e.g. databases, directories, files, virtual memory information, digital video, or audio recordings, and other forms of data recognised for human sensation.

Physical objects. Elements on which data objects are stored or through which they are transmitted. In our criminalistic concept known as carriers. Physical objects mean technological parts, devices designed to process, store, or transmit data. In practice, they are computer hard drives, various storage media (floppy disks, CDs and DVDs, data tape memory cards). In the broader sense, all devices (computers, printers, network elements) that contain, in addition to digital traces, additional information such as production numbers, dactyloscopic, or mechanical or biological traces and others that demonstrate the logical relationship of the physical device), its user (offender) and criminal offense, or other activities of interest to the investigation. Physical objects are often and not only in Slovak police practice the subject of a broader widespread criminalistic interest, just as a "things traces" – those as substituents of real digital

trace. All common methods of criminalistic /forensic and crime investigation are used as appropriate.

Originals of digital trace. Those are data objects that are secured for expert-forensic/criminalistic searching and investigation purposes. Incorrect there are accepted physical and mater objects too. Originals of digital traces are the basic evidence. For the purposes of the user (perpetrator) or investigating authorities, work duplicates or copies of digital footage are created and with full acceptance. The process of creating them is unambiguous and there is no change in information content. This process, when the basic conditions are met, is always repeatable with the same results. Users and independent experts are then provided with acquired or created basic material for further investigation with the same information value. Thus, the immeasurability of the original digital trace as evidence is guaranteed.

Duplicate of digital trace. Exact digital reproduction of all data objects contained on the original data and physical object to physically the same type of data medium. Duplication of a digital traces is always created by copying all data objects of that physical object to another physical medium of the same type. Digital duplicates work quite well, especially in the complex digital environment of computers or other digital devices where there is a wide variety of links between individual data objects. Because the duplicate reproduces all data objects, both logical and physical relationships are maintained. The duplicate can be used comfortably, safely and fully. The disadvantage can be the giant amount of information stored on duplicates. The data volume and the information content of all data objects are in a ratio of 1: 1 between the original and the duplicate. Duplicates of digital traces are primarily created for the purposes of evidence investigations so that we can present the original material for re-searching and re-investigation to another, independent, knowledgeable person where the physical object itself can not be directly secured for the needs of the CPU for various reasons. In practice, the field of personal computers typically uses the image disk, which is a true duplicate of its content, a mirror of its original content stored in digital form.

A copy of the digital traces. Accurate reproduction of information from the original physical object to another, physically independent data medium. When creating a digital trace, we create data objects with the same information content but physical media that may be of a different type. In the copy creation process, all data objects of the original physical object need not necessarily be reproduced, but only some of them are selected, which are essential and therefore necessary for further investigation. An example of this can be copying a single digital photo from a digital camera memory card where a lot more photos are stored. In the case of computer systems or digital devices, we copy individual data objects, but we create them from the wider context of complex environments. As a result, all functional and logical links to other data objects may not be retained. We make copies if it is useful for the purpose of the investigation, for example, due to the size of digital trace data volume. Copies contain only part of the data objects of the original physical object. However, the information value of each copy object does not change from its original.

Ordinary copies of digital traces may not be sufficient proof because we were mistaken in choosing them, providing only a certain part, etc. From the point of view of criminalistic/forensic searching and investigation, it is therefore crucial to have originals of digital traces or their duplicates. It is possible to demonstrate transparently the eligibility and correctness of the chosen investigation procedure and the preparation of evidence.

Specific features of digital trace.

The concept of digital trace must always be understood in the wider context of evolving technologies. Below digital trace, we must not only represent the reflections of software and human activities in the physical environment of data storage media for computers. Digital trace are created by technologies that work based on modern electronics.

In various forensic/criminalistic laboratories of world police agencies or institutes, specialized audio and video laboratories have historically been established before analytical workplaces have started to focus on expert research on computers and their associated peripheral devices and technologies. Audio and video laboratories perform classical analysis of sound and video, whether recorded by analogue or digital technology.

The current world practice practice has a bearing on the problems of certain rivalry between all the above-described specialized areas. Each area has its own justification, its historical moments of origin, its specifics and its place in criminalistic and forensic practice. None of them is otherwise exceptional, priority over others.

Global trends in the globalization of information activities strongly erode the differences between the functionality of individual digital devices that are increasingly using common international standards for data exchange and transmission.

Everywhere there are digital trace that blend in between the most diverse digital devices and can denounce the course of many activities with much greater accuracy and content than we are able to preserve in our human memory for a long time.

From this point of view, practical criminalistic begins to perceive the integration of technological processes and objects and the expertise activity is understood in a complex way. Digital records their standardized data and communication formats are a sealant that combines exploration into the essence of digital traces and their character traits.

Digital traces as field traces

Although data and information are immaterial, material medium, with various technological equipment, format, data structure, reliability and lifespan etc., is needed in order to store them. The medium contains digital traces in the form of field and it is a physical component of means of evidence. In judicial practice they can be required as physical part of evidence, from which it is possible to acquire the same information again and at any time in order to determine expert's finding. Technologies for digital data processing for personal use (PC, notebooks, smart cards, tapes, floppy disks, CDs and DVDs, mobile phones, personal organizers – PDA etc.) are perceived in this way. If they are found on the crime scene they are secured and sent to laboratory for the expert examination.

Latency of digital traces

Digital traces are invisible. Latency is multiple. The records, which are processed or stored to the data medium, are invisible to the naked eye (with the exception of views of monitor screens, print screens, photographs or video recordings of screens and printed documents). The second level of invisibility is due to the fact that some of the records, files are invisible to the ordinary computer and digital technology users because there is a hidden attribute set, special settings of user's rights or special application or system means. Another category of latency of digital traces is comprised by deleted recordings, reformatted disks or data destroyed or changed by other means. Special software is needed in case of restoring them. In the same way we approach encrypted data, which although are visible to the user, they are without informative context.

Time traceability of digital traces

In comparison to other traces known in criminalistic or forensic practice in some case the digital traces can precisely determine time span of activities.

It depends on criminalist's knowledge, which enables him to fully use information and archival sources of application program equipment. Knowledge of user/perpetrator is significant as well. If the user does not have particular knowledge, then digital traces of great importance can be found in the document. A good example is utilization of functionality revision of Word. If the user is unaware of all the implications, he can unintentionally provide commercial competitor with restricted and internal information, which in extreme case can end up by filing a complaint (slander, information leak, information abuse in commerce, etc). If all versions of working documents are stored, internal audit can analyse procedure of document processing in similar way. This is determined by fact that the computers and other digital devices (camcorders, cameras etc.) have digital clock, which determines the activities of system SW or other activities of digital devices such as time lock.

It is common that accurate time setting by a larger system is executed by automatic synchronization by the Internet services and specialized transmitter so that the clock indication is absolutely credible. Then it is possible to determine when the user logged in/logged out, created, deleted, ordered services, sent and received an e-mail read it and replayed to it etc. If there are found digital traces with a time lock, they significantly document the process of particular activities in time.

Unless there is a clear identification of the user (perpetrator) in relation to computing or other digital technology and equipment, it is possible to use digital footprints to document all of its activities related to computers and other bearers with digital devices.

Content of digital traces

In specific cases digital traces have high information value on interests and activities of the person, the computer user or the perpetrator of the crime. From this point of view they are

very important for criminalistics and other forensic sciences and from the point of theory of the traces they are unique in comparison to other types of the traces. In many cases it is possible to study not only particular activities of the computer users (all the activities he has done), but also what information he was interested in, what information he acquired, processed, stored or handed in to the others. Due to these facts it is possible to determine some fields of the interest of the perpetrator, his motivation and to create psychological profile.

Examples include addresses (and contents) of browsed websites, content of photos, videos, text files, etc. Analyzing the contents of a personal digital device reveals a lot of professional and intimate about its owner. The current problems, such as Facebook or other commercially-oriented Internet projects, point to criminal abuse of such options.

Relatively low lifespan of digital traces

From criminalistic or forensic point view of digital traces, digital records are recorded to memory medium. They can be intentionally deleted by the user or systematically and automatically (without one's involvement) rewritten by other records. Read-only optical medium, intended for archival purposes, is exception. They are very expensive and not very commonly used in the practice. The mediums are intended for recording without possibility of deleting them with lifespan of 50-years and over. It is possible to restore deleted recordings with the help of special SW, but the restoring must be done very quickly before the memory medium is rewritten by system means. The promptness of restoring and fixation of particular data, capacity of the memory medium and intensity of user's activities when creating data files, play decisive role. Besides, data can be damaged by computer viruses or hidden programmes (e.g. Trojan horse).

When transmitting data by wire or wireless means, if we have access to sender or recipient filesystems (where the data is stored much longer than the transfer itself), the transmission time is very short and moves in a row in seconds (and even shorter!). Special means (monitoring software) that store data on the storage medium and without which it is practically impossible to detect meaningful real-time data content must be deployed. Trace detection in this way is operative and is typically performed only when checking different examinations or targeting the activities of the person concerned.

Large data capacity of digital traces

The volume of data in a medium-sized enterprise is in our range in a number of TBs. Strong centralization, arising from operational and economic reasons, is typical for computer and communication means. In our country data capacity is around tens TB in middle size companies. Only a small part has character of a digital trace.

In practice, it is often difficult to select the necessary relevant traces from such a large volume of data and evaluate them in the real short time necessary for a successful investigation. For similar reasons, it is very complicated to provide digital footprints from the Internet, where the amount of data grows with the number of (even short-term) connected servers being worked on. Digital tracks are also found on such remote servers. Data density of digital traces, among other data with development of new technologies, constantly decreases

The digital trace itself is not limited by physical capacity. New technologies for data comprising are developed. It means that larger data capacity is saved to the same capacity of data medium.

The data density of digital tracks between other data and the development of new technologies is steadily declining

The digital footprint itself is not in the normal sense limited by the physical volume. Still new data compression technologies are being developed, i.e., an ever larger amount of data is stored in the same volume of data medium. In parallel, new and new data media technologies are being created to save more data to the same or even smaller volumes (the 3.5 "disk has a capacity of 1.4 MB, CD up to 800 MB, DVD 9.5 GB and below .). In order for forensic analysis to be effective enough and fast to be analyzed, it must be directed to search for specific species or individual digital tracks. If we know what we're looking for, the process is very fast. Otherwise, the analysis will absorb a great deal of time and resources. The volume of data processed and stored with technology advances sharply. However, the amount of digital footprints left by perpetrators does not grow at the same rate. If we define the data density of the digital tracks as the ratio of the data volume of the digital tracks left behind by unwanted activities and the total volume of all data processed or stored, then this ratio - the density of the

digital tracks versus the data density will overall decrease in the future, j. criminal investigation and investigation or forensic investigations will become more and more challenging in scope. The digital footprint density, ie its distribution in the digital environment, is significantly prolonging the time of the investigation, partly because of the length of its search, and because of the obstacles to the effectiveness and speed of the international exchange of information and legal assistance.

Extreme dynamics of environment of digital traces

This particularity is typical mainly for common network environment in big institutions when data funds are distributed in real time. Comprehensive company applications are strongly centralized and dynamic with high requirements for application accessibility from the point of fulfilling information needs of the institution, economic and operational characteristics. Applications are included in critical company applications. It means that interruption of application function only for one minute (mainly in industry, transport, telecommunication, financial institutions etc.) can have disastrous existential consequences.

In the past, this was particularly true of large institutions. At present, it is even more pronounced in the dynamics of large network structures of social and business networks. Extensive enterprise applications are highly centralized, with a high demand for application availability, and are therefore very dynamic in terms of meeting the institution's information needs and economic-operating characteristics. There are a large number of internal users (most of the institution's employees) and / or external partners or customers. Applications have a major impact on meeting economic, competitive, security, and other goals. Critical applications must therefore be designed according to strict security rules (staff separation, logging - backup, data archiving, ongoing monitoring, etc.). If these rules are not observed in the development or operation, this directly compromises the safety and operability of the structure. Investigation, searching, detecting and searching for a perpetrator and tracking is a very complicated matter with a high degree of uncertainty of the outcome and a great deal of investment and time support in investigative processes (Peřovský, M., Loffler, B., 2017).

Heterogeneity and complexity of the environment of digital traces

Various operational systems, databases, application software and its versions, data interface among applications, data formats, transferable proceedings, proceedings of operational records, logo etc. are commonly and concurrently used in the same organizations. Concerning information and communication technologies know-how of each field is covered by all sorts of experts. Intricacy of investigation is determined by complexity of issue, which does not have to be apprehended in a conceptual way. Quality and promptness of secured digital traces are primary cause of low criminal detection in connection with information and communication technologies. The investigation is not entirely clear in the first phase - just as with every survey, what digital tracks we are looking for and, in addition, it is necessary to effectively coordinate the work of all specialists, operationally and if necessary direct their synergies and require them with clearly qualified search and reassurance operations. The search and seizure requirement is also complicated by a legal qualification that needs to be properly interpreted. Digital footprints can be found in a variety of parts - nodal storage points of information and communication technologies, not always having to be a complete object. Sometimes it can be just part of the structure of the digital footprint or the signer's signature. The problem is also the fact that sometimes the information structures only partly duplicate internal institutional processes, reflecting precisely in the structure of digital data processing technologies that have become the means or the goal of a certain form of assault of a crime. Taking into account the analogue of the offending criminal group, in the ICT environment, it is absolutely necessary to have a team of experts who know the complex problem even from specialists (for example e-mail administrators, operating systems, databases, SAP business applications (Meteňko, M., 2018) and below). Unlike in the case of a classical criminal outcast group, however, the police are not available for such cybercrime investigation teams. The daily rate of a top specialist in Information and Communication Technologies is calculated at 10 times the hourly rate of working time of forensic technicians.

The complexity of the environment is of paramount importance. For example, if the object is to examine a solitary piece (computer or other technological device intended to cover the needs of the user or owner - mobile, electronic diary, video camera, digital camera, vehicle control module, etc.), which can be easily selected from the environment, then can be sent for

analysis to a specialized forensic / forensic organization while preserving the process rules and functionality of the device and can be examined separately by a highly professional team in the lab. But if it is a large complex object, without the possibility of separation from the system, such an examination must be carried out on the spot.

Large geographic capacity of environment with geographic traces

Computers are connected together around the whole world with the help of private computer network and the Internet, so distribution of distant data and application is possible. A highly experienced perpetrator, who wants to leave minimum traces behind or to make investigation difficult, usually never uses the particular computer directly, but with help of other computers, which are theoretically and practically in absolutely different country or continent. Although the computer network does not recognize geographic boundaries, the investigation is always based on present laws of the country.

Crime scene, involving information and communication technologies, is in some cases impossible to restrict geographically to a particular territory, although the digital traces are limited by very small technological space - chip size, data disk etc. The crime scene can have virtual character due to the fact that some types of the applications use distributed processing concurrently on several distant servers.

Criminalistic and Forensic searching and Investigation thus introduce other aspects in the process that complicate the provision of digital tracks in geographically remote locations with completely different laws. In some countries, the case may not be a criminal offense either.

The crime scene determined by the way it is committed by means of information and communication technologies and in connection with the provision of digital footage, acquires a completely new dimension and content compared to the classic crime scene in the current understanding of forensic science. The crime scene for information and communication technologies can not, in some cases, be geographically trivial limited to a certain territory, although digital traces are limited by their very limited technological space - the size of the chip, data disc or other media is actually quite small. The crime scene may even have a virtual character because some types of applications use distributed processing simultaneously on several physically remote servers for various reasons.

Another factor contributing to large-scale digital footprint distribution is the compatibility of devices, their interfaces, data formats. An example example can be one and the same data file - e.g. Word document, or digital photo, e.g. *.jpg format, which can be stored both on the attacker's notebook and on a personal digital assistant (PDA as well as on a diskette, CD-ROM, USB key, or on a corporate server data server or on a remote server on another continent).

High level of data protection makes the work with the digital traces difficult or impossible

Due to the safety reasons there are a lot of data transitions and nodal points, mainly in file systems and databases, which are cryptographically protected

An important element here is also the personal substrate of protection, which now appears to be the most appropriate place to penetrate (Meteňko, M., 2012).

If we are not familiar with the particular algorithm or technological means, the data in digital form do not have value and information for the investigation and so it is not possible to identify them as digital traces and conduct any further investigation. To amateurs the encrypted file only contains mixture of unfamiliar data. We are able to find and read their content only after decoding them.

In some cases, it is difficult or impossible to continue investigations (offenders usually do not voluntarily announce their technological know - how and deliberately use state - of - the - art technologies that are not yet available to public authorities); in other cases, the injured entity may in certain circumstances provide the investigating authorities with the necessary knowledge , technological and technical means. A corrupted enterprise that has a cryptographically secure database where a defrauding type transaction has occurred, attempts to help identify the offender, discloses all information, and provides the highest system access privileges to investigators and Forensic and Criminal Intelligence Specialists.

A digital trace is automatically identifiable and process able by specialized devices

Since digital traces are generated as a final result by a certain technology, it is feasible to automatically assess the traces by technologies compatible with the former ones supposing

necessary conditions are preserved.

The part of digital traces is the output of the user or the system software. These software's are programmed by set systems and algorithms in a way that the outputs related to these programs have very specific logic and structure, the data format; which is possible to estimate to a certain degree of accuracy.

This aspect is exploited in particular cases by making use of specialized software, which manages to automatically assess digital traces made by algorithm devices, and identifies these traces with pinpoint accuracy.

This feature of digital traces also includes the possibility of searching them with datamining tools, which in the past was not applicable in the field of criminalistic traces, or only some of the advantages of this process - the procedure (perhaps in the future, methods of investigation), were partly used in typing and profiling in criminalistic (Meteňko, M., 2018).

One example is violating copyright laws by installing illegal software into corporate computers. Each installation of legal or illegal software leaves behind some information on the installed product in the system registers of OS Windows.

From the viewpoint of criminalistic and forensic practice, this information is equivalent to digital traces.

If we have general corporate database of officially purchased software products at our disposal and the computers are connected to the corporate network, it is possible to search/scan the system registers of all computers available and specialized user software and to compare the result with the given database.

The output is in fact the list of all installations illegally carried out in every PC, whereas the price of licenses not carried out can also be automatically ascertained.

High level of digital traces obliteration by qualified offenders

As practice shows, highly competent offenders whose professional education is associated with the field of information and communication technologies cause the largest traces.

The offenders are extremely familiar with the keystone of crucial technologies functioning as the ways of the technologies and data protection they have to and are able to avoid, are of great interest to them. At the same time, they are acquainted with the habits and behaviour of employees and the management of a particular organization.

The commonest tactics of hackers hacking computers is gaining unauthorized access to the administrator's passwords which enables them to perform unlimited activities within the operation systems, including deleting operating and monitoring records/logos of user, distribution and system activities.

Thus, a hacker is proficient in gaining access rights that are a property of another, moreover he/she is able to make use of someone else's user account and act under a new identity.

Supposing the identity is revealed, the attention is directed towards the innocent victim (Meteňko, M., 2012)

Damaged digital traces restoration

Under specific conditions, deliberately deleted or otherwise damaged digital traces can be restored.

As a rule, this is not true of other criminalist relevant traces. A footprint once deleted cannot be restored.

Digital traces restoration is conditioned by the keystone of operation systems functioning related to the information and communication technologies and techniques which may differ either slightly or substantially among each other, according to the same mechanisms of functioning.

If we delete a file in Windows or in the e-mail, it is possible to restore it in a user's sense by retrieving it from "the thrash" or "deleted items".

Even if a user does away with these records in a file system, i.e. in its fragments on purpose, the information remains retained for a certain period of time and it may be restored, even completely by special software or by unique procedures. Similarly, hardware restoration is possible.

Digital traces originality

It is very easy to copy the data records, files and their carriers and to generate their duplicates.

During the files and data copying process, no data loss or distortion is caused. This results

from the keystone of digital technologies, respectively from the quality as a technological requirement imminent to digital technologies. That is why providing full proof of originality, i.e. discerning between the original and the copy becomes so intricate, as for instance when submitting proofs at trial proceeding. The above-mentioned problem, explained and perceived in a wrong way may, in extreme cases, result in mistrust towards digital and electronic traces as such.

In particular cases, digital traces can be easily modified without the process of modification leaving any visible tracks of its activity behind. Digital traces, either the copies or the original, may be damaged or destroyed, deliberately or randomly, irrespective of whether they are in memory medium stand still or just being distributed/transmitted over the net.

Digital traces may also be easily modified or destroyed right in the process of collecting or safeguarding it for the purposes of examination and investigation. Unless the standard procedures of digital traces safeguarding along with the thorough and overall documentation are observed, it is theoretically possible to handle even safeguarded digital traces. Naturally, these shortcomings need to be checked and eliminated in a methodical and organized manner so as to make the digital traces acceptable in the courtroom. However, changes may be achieved in positive direction, too. An example is a digital photography of lower quality, caused by a false exposure; a system-defective, blurred shot, balanced in incorrectly coloured way.

At present, specialized software is able to remove the shortcomings to the extent that it is feasible to recognize the face of a person or the license plate of a car. The flow of the process is exact and repeatable at any time with the same effect. Thus, appropriate software may change a primary/original trace which lacks the required information into a high-level quality digital trace which clarifies the investigation.

Low acceptance and knowledge of digital traces by judicial/legal and criminalistic practice

Digital records can catch hold of a picture, sound, different operating values and conditions, user's activities or the activities associated with automated processes and programs, what is more, they record the values given by exact measurements, data transmission and many more.

Unlike subjective workings of human memory, we are able to reproduce the above-mentioned records over and over again in the same quality and in front of no matter how large the group of impartial observers and experts is.

The problematic issue related to digital traces is theoretical and in some cases also practical possibility of falsification and of challenging the legal quality of traces. However, this possibility occurs within all types traces processed in criminalistic and forensic way.

This leads to a relatively unworkable criminalistic but especially judicial practice of their acceptance and thus of search and exploration. This precedent is also reflected in the current legislation, which remains on the findings of more than 20 years, with reference to "sufficient modification of computer traces". Current trends, however, show that up to 40 percent of offenses are somehow linked to the way of committing or confiscating, which can be investigated using the knowledge of digital footprint theory. Estimates suggest that this percentage will grow for the long term, probably up to 60-80%.

In practice, we are more often confronted with the prejudices of individuals, which result largely from the ignorance of the issue much more than the real reference to the real weaknesses of the communication and information categories. Many information and communication information and related technologies are classified and certified to the same level as no other technologies and technical means. Communication and information technologies contain a sufficient number of logged information mechanisms, so that while observing objectively defined investigative and investigative procedures and corresponding handling of acquired digital footprints, these are credible and undisputable proofs of the activities that took place on the scene or through this technology.

The biggest problem at present is identifying the person who created the digital trace. At the moment, similar mechanisms of individualization and linking between the trace and its object are sought, as is the case with some criminalistic methods investigating static reflection. But more perspective is the plane of reflection of dynamic features known from handwriting, spoken speech, photographic recordings, as well as from the field of trasology or mechanoscopy.

Storing and quality of digital traces is influenced by subjective factors

From the point of safety storing and quality of digital traces is directly proportional to international, national or institutional legislation, experience of system administration and it depends on institutional culture. Regular monitoring and audit of key transactions, providing

storage backup and data archiving from important data sources to a special medium and their long-term storage, play primary role (Gragušová, L., Greguš, M., Krehel, O., 2013).

Thus, it plays routine monitoring and audit of key transactions, backing up and archiving data from important data sources (corporate IS, e-mail, etc.) to special media - ideal disk arrays and their long-term storage and protection. From these media, it is then possible to restore required data if required, which are no longer available in production systems. The frequency and frequency of procurement of backup or archive media, the way they are preserved to avoid their harm, the observance of institutional standards and rules, defined primarily in the security information policy and subsequently in the operating order of the ICT department of the institution, are decisive.

The other side of this feature is the above-mentioned still low acceptance and the resulting ignorance and inability to search, secure and pre-examine - to decide on digital objects whether they are digital traces or not, and what will actually be a digital trace. The current situation not only in Slovakia, when we directly banned subjects for work in the city of crime, and during the tours, digital trace and mostly their carriers are ensured for long time unbearable. The need for substantial skills upgrading is a success story in this area, and the future in this area is no different than changing the current access to search and trace processes, as we have said in this section on the characteristics of digital traces.

CONCLUSION

We are exposed to prejudices of individuals made on grounds of unfamiliarity with the subject matter rather than to relevant reference to actual weak spots of communication and information categories. Much information and communication information along with the corresponding equipment is classified and certificated in the safety manner at such level that is simply incomparable with any other technologies. Communication and information technologies contain a satisfactory quantity of the record information mechanisms, so on condition the examination and investigation procedures, objectively defined are observed along with the appropriate handling with collected digital traces, these technologies are reliable and unimpeachable evidence of activities which took place at the crime scene or by means of this technology. Basis for searching, ensuring and research of digital traces are knowledge about criminalistic and forensic concept digital traces. Situation in the field is year pro year worst. More and more traces are not ensured for acknowledge in this area. There are other scientific problem too. One of the main problem is the identification of the person responsible for a particular digital trace.

Only long term basic and applicable criminalistic and forensic research can help to improve the negative situation in the area of digital traces.

This contribution is the result of the project implementation: Centrum excelentnosti bezpečnostného výskumu kód ITMS: 26240120034 supported by the Research & Development Operational Program funded by the ERDF, task 3.3.

References

1. Gregušová, L., Greguš, M., Krehel, O., 2013: Štyri kľúčové disciplíny Corporate Governance a IT Governance. In: *Scientific reflection of new trends in management : Zborník . - Praha: Policejní akademie České republiky*, 2013. - S. 29-40.
2. Meteňko, J., et. al.. 2004: *Criminalistic methods and possibilities to check upon sophisticated crime*. Bratislava 2004. Academy of PF in Bratislava. ISBN 80-8054-336-4, EAN 9788080543365. 356 p., p. 7.
3. Meteňko, J., Meteňko, M., Hejda J., 2005: *Digital trace. 7th International symposium on forensic sciences Sep 29th - Oct 1st, 2005, Častá - Slovak republic. KEU PZ PPZ. Bratislava 2005.* (s.182) ISBN 80-969363-2-8. EAN 9788096936325. s. 55-79.
4. Meteňko, M., 2012: Hacker attack to IS, In.: Ed. Jašek, R., *Internet, competitiveness and organizational security. Process management and the Use of Modern Technologies : mezinárodní konference, : XIV. Annual International conference :March 27.-28. 2012, Zlín. Czech republic, Univerzita T. Bati, Zlín 2012, CD anotácii a príspevkov. s. 65-69 , www.utb.cz, ISBN 978-80-7454-142-1.*
5. Meteňko, M., 2018: *Stopy v informačných systémoch*. Dizertačná práca, Katedra informatiky a managementu Akadémie Policajného zboru v Bratislave, školiteľka doc. RNDr. Ludmila Gragušová, CSc.. Bratislava 2018, 167 str.
6. Peťovský, M., Löffler, B., 2017: Teoreticko-spoločenský a sociálny rozmer metód a postupov v služobnej činnosti policajtov. In: *Quo Vadis, sociální práce v ČR? / David Zámek, Jana Fírstová a kol. - Praha : Institut pro veřejnou správu*, 2017. - ISBN 978-80-86976-46-4. - S. 196-203.
7. Raburu G., Omollo R, Okumu D.2018 : Applying Data Mining Principles in theExtraction of Digital Evidence, In.:*International Journal of Computer Science and Mobile Computing*, Vol.7 Issue.3, March- 2018, pg. 101-109, © 2018, IJCSMC All Rights Reserved, Available Online at www.ijcsmc.com, International Journal of Computer Science and Mobile Computing, A Monthly

8. Rak R., Janíček P. 2000: Identification in criminalistic and security practice supported by computer technology, *Expertise* n. 3/2000, volume V, p. 30-38, 2000.

9. Rak, R.2000: Information science in criminalistic and security practice. Prague, Police Presidium CR, 2000. (471),

10. Rak, R., Porada V., 2003:General and specific features of identification and verification of persons and things from the viewpoint of IT use in security practice in relation to criminalistics and forensic sciences, *Criminalistics and forensic sciences*, Booklet from specialized seminar, 2003, Academy of PF in Bratislava, p. 25-63.

Received to editorial office 27.04.2020

SUMMARY

The authors attempted to analyse the possibilities of research and investigating the digital traces and its content, such as a new section of criminalistics and forensic traces. The basis for this analysis is the only first complex scientific book in Slovakia in this area, especially the content of its first part. Detailed knowledge processing was carried out as part of the research of one of the co-authors in European research project. Digital traces are typical of crime related to the misuse of information and communication technologies. In general are to see in all of type crime delicts. However, their using is on the down level opposite other type of traces. Authors in the study distinguish between breakdowns - many types of attributes and sights of digital traces in the criminal activities. In the framework of extensive research during and after the project in Research Activity 3.3, Center for the Excellence in Security Research, ITMS Code: 26240120034, co-financed by the Operational Program Research and Development, shows a wide variety of attributes for research digital traces.

Keywords: trace, digital trace, criminalistic and forensic knowledge, research.

УДК 347.948.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-228-235

Петро БАРАНОВ[®]
доктор геологічних
наук, професор
(Дніпропетровський
НДЕКЦ
МВС України)

Роман КІРІН[®]
доктор юридичних
наук, доцент
(Інститут
економіко-правових
досліджень
ім. В.К. Мамутова
НАН України)

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ГЕМОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПЕРЛІВ І БУРШТИНУ

Проведено аналіз законів України, що забезпечують державне регулювання видобутку, виробництва, переробки коштовного каміння та контроль за їх реалізацією. Установлено перелік експертних завдань для дослідження перлів і бурштину, які визначаються походженням каміння та специфічними ринковими відносинами, а також визначено особливості їх судово-гемологічної експертизи.

Ключові слова: судово-гемологічна експертиза, перли, бурштин, експертні завдання, видобуток, культивовані перли.

Постановка проблеми. Перли та бурштин, згідно зі ст. 1 Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» [1], належать до коштовних каменів органогенного походження. Утім, перебуваючи в одній групі, але маючи різні

© Баранов П.М., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-3367-4277>
pn2dsbaranov.com

© Кірін Р.С.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0089-4086>
kirinr@ukr.net

умови походження, перли та бурштин сформували різні за складністю й неоднозначністю ринки збуту.

Перли на українському ринку представлені штучно вирощеними культивованими різновидами, які є приватною власністю компанії-виробника й потрапляють під контроль держави тільки на стадії реалізації.

Родовища бурштину на території України відомі в трьох областях – Рівненській, Волинській та Житомирській. Контроль за раціональною та комплексною розробкою родовищ бурштину, а також охороною надр під час їх експлуатації забезпечуються актами гемологічного та надрового законодавства [1, 2]. Але бурштин у нашій країні видобувають здебільшого незаконно, із порушенням перелічених вище законів та інших нормативних документів. Навколо видобутку цього мінералу сформувалися нелегальні структури, які своєю діяльністю завдають непоправної шкоди екологічній системі регіону. При цьому бюджет країни втрачає потенційно можливі надходження. Втрачаються й можливості розвитку національного ринку.

Неузгодженість правової термінології також вносить певну плутанину в практику вітчизняного гемологічного ринку. Так, бурштин вважають коштовним камінням тільки на території України. В інших країнах до коштовних каменів належать зразки бурштину понад 1 кг із рідкісними інклюдзами, що становить близько 10 % від усього видобутого бурштину.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Наявна нормативно-правова база, що нараховує близько 20 законів прямої дії та понад 70 постанов Кабінету Міністрів України, інших підзаконних актів, разом зі специфічним вітчизняним ринком перлів і бурштину сформували ті особливості судово-гемологічної експертизи, із якими часто доводиться стикатися профільному судовому експерту.

Поставивши за мету визначення теоретико-прикладних проблем використання у протидії злочинності гемологічної експертизи, уточнення завдань і питань, які вирішують під час її проведення, І. Р. Шинкаренко та О. С. Оболенцева-Красивська вважають за доцільне для коригування уявлення про теоретичний зміст судової гемологічної експертизи визнати основними напрями наукових досліджень, сформульовані в їх роботі [3, с. 105]. Крім означеного, на думку цих авторів, важливим для сучасної організаційно-тактичної моделі гемологічної судової експертизи є формування методики проведення на базі системно-комплексних теоретико-прикладних досліджень судової гемологічної експертизи як теоретико-прикладної категорії. Останнє твердження сприймається неоднозначно, адже сформульоване, імовірно, із втратою суті висновку.

Відтак **метою** статті є встановлення переліку експертних завдань для дослідження перлів і бурштину, критеріїв їх визначення, а також з'ясування особливостей судово-гемологічної експертизи цих видів коштовного каміння органогенного утворення.

Виклад основного матеріалу. Особливості судової експертизи бурштину. Судово-гемологічна експертиза охоплює всі етапи комерційної діяльності, пов'язаної з бурштином: видобуток, оцінка, обробка, дизайн, реалізація.

Незаконний видобуток бурштину в Україні породжує кримінально орієнтовані збут сировини, виготовлення виробів і сертифікацію. Тому перед судовою експертизою стоять непрості завдання з визначення якості сировини, цінової політики, сертифікації каміння тощо. Експертів доводиться користуватися, як правило, не вітчизняними класифікаціями якості сировини, преїскурантами, еталонними колекціями, а закордонними, які не завжди збігаються з якісними характеристиками.

Експертні завдання, з урахуванням українського законодавства та вітчизняного ринку, поділяються на: ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні, вартісні, технологічні.

Ідентифікаційні завдання спрямовані на визначення назви та якісних груп бурштину. Вихідним об'єктом може бути: бурштин-сирець, сортовий бурштин, ювелірні виробы, антикваріат. Вирішення ідентифікаційних завдань стає можливим на основі визначення оптичних, фізичних і декоративних властивостей як бурштину, так і його імітацій. Ідентифікацію поданого на експертизу бурштину здійснюють методом зіставлення із сортовими групами й колекціями.

Наведемо одну з найбільш поширених класифікацій, розроблену для балтійського бурштину [4]. В основу сортових груп покладено колір, прозорість і технологічні характеристики – полірування, в'язкість і крихкість:

1) *кляр* – самоцвіт із високим рівнем прозорості, колір бурштину варіюється від бурштиново-жовтого (майже прозорого) до темно-коричневого, добре сприймає дзерка-

льне полірування;

2) *напівпрозорий* – камінь жовтого або темно-жовтого відтінку, іноді може бути червоним або блакитним, колір злегка замутнений, тому що має напівпрозорі прошарки, добре сприймає полірування;

3) *бастард* – має специфічний жовтуватий відтінок за рахунок включень темно-коричневого кольору, більш-менш прозорий, полірується до дзеркального блиску;

4) *кістяний* – колір білосніжний, просвічується на глибину 2 мм, зовні нагадує слонову кістку, майже не полірується;

5) *червоний* – практично непрозорий, шаруватий, під час полірування утворює шагреневу поверхню, кращий варіант під час виготовлення виробів – лощіння;

6) *пінистий* – зовні камінь відрізняється від звичайного бурштину, свою назву отримав через велику кількість застиглої піни, має білий непрозорий відтінок, дуже пористий, легкий, тому не придатний для обробки;

7) *забруднений* – відрізняється чорним або сірим кольором, непрозорий через велику кількість органічних речовин, для обробки практично не придатний, оскільки не піддається поліруванню;

8) *розкритий* – характеризується потужною кіркою окислення з червонуватим відтінком, просвічується місцями на 3-5 мм, під час обробки кришиться й погано піддається поліруванню.

Таким чином, для вирішення поставленого завдання в процесі експертного провадження необхідно мати гемологічні прилади, наукову й методичну літературу, обладнання для обробки (шліфування й полірування) бурштину.

Діагностичні завдання спрямовані на встановлення природи бурштину, генетичної належності до певного родовища або групи родовищ. Це непросте завдання, воно вимагає від експерта глибоких знань у галузі геології родовищ бурштину, мінералогії, біології та ботаніки.

Вихідним матеріалом служать великі партії бурштину-сирцю, колекційні та рідкісні зразки, великогабаритні вироби. Такі об'єкти, як правило, містять інклюзи, що є практично єдиними джерелами інформації про специфічні умови утворення бурштину в конкретному родовищі, однак таких критеріїв наразі не існує. У наш час відомі геологічні критерії, що дозволяють виділяти два генетичних типи родовищ бурштину: осадово-континентальний та осадово-морський [5, с. 81].

Осадово-континентальний бурштин у сировині характеризується кавернозною поверхнею та «сорочкою» (перехідна зона), що по суті є зоною фізико-хімічного руйнування, яка сама по собі є слабопухкою зоною, що не піддається поліруванню. Цей факт свідчить про тривале перебування бурштину в агресивному середовищі, де відбувалися різкі зміни температури та вільний доступ кисню. У цьому генетичному типі, як правило, зберігаються відносно великі розміри уламків, що характерно й для родовищ України.

Осадово-морський бурштин (балтійський тип) має – тонку «сорочку» або повну її відсутність. Така закономірність визначається перш за все тривалістю перебування уламків бурштину в прибережній зоні, де відбувається природне шліфування й полірування (абразивний процес).

Наведені вище геологічні критерії виділення двох генетичних типів родовищ бурштину мають місце тоді, коли бурштин перебуває в сировині. Але експерту часто доводиться стикатися з обробленим бурштином і навіть у виробках, що значно ускладнює завдання. До з'ясування родовища походження бурштину часто залучають відомих колекціонерів, музейних співробітників.

Слід зазначити, що єдиний бурштин, що має чітку географію походження, – домініканський, характерною ознакою якого є специфічний блакитний колір.

Технологічні завдання (механоскопія) орієнтовані на визначення методів обробки й виготовлення виробів із бурштину. Об'єктом вивчення служить форма й поверхня обробленого бурштину, часто в ювелірних та антикварних виробках. Причому існує два способи обробки бурштину – ручний і механічний.

Ручний спосіб передбачає виготовлення дешевої сувенірної продукції та авторських високохудожніх ювелірних виробів. Сувенірну продукцію розглядають як масове виготовлення виробів низької якості, поверхня яких місцями погано відполірована, зі слідами обробного інструменту (різання, дряпання, ковзання тощо), а форма виробів – округла, примітивна.

Особливу проблему для експерта становлять авторські роботи відомих майстрів і

фірм. Такі роботи характеризуються високою якістю обробки поверхні каменю та високохудожніми формами з тонкими лініями. Спростує завдання експерта, якщо на виробі є авторський знак або якщо наявний каталог відомих майстрів і фірм. Часто для вирішення таких завдань залучають вузьких фахівців: мистецтвознавців, музейних працівників, антикварів.

Механічний спосіб – процес виготовлення кульок та полірованої гальки для намиста. Виготовлення гальки з бурштину-сирцю відбувається в спеціальних галтувальних установках. Кулі, виготовлені механічним способом, характеризуються ідеальною округлою формою й дзеркальним поліруванням. Технологічні завдання вирішуються досить просто, якщо, звичайно, експерт знайомий із технологією обробки бурштину.

Вартісні завдання. Перед початком проведення оцінки необхідно уточнити її мету й вид вартості, який буде визначатися: ринкова, заставна, ліквідаційна, інвестиційна, балансова.

Для рядових зразків (вага до 200 г) існують ринкові ціни. Але в силу того, що всевітній бурштиновий бізнес практично не структурований, преїскуранти на бурштин визначаються залежно від наявності каменю на ринку. Негативно на ціноутворення бурштину впливають і чорні копачі, які легко знижують ціну, тому що не платять податки. А оскільки на території України, як уже зазначалося, широко розвинений нелегальний видобуток бурштину, а також майже відсутня державна закупівля сировини – усе це породжує повну плутанину в ціновій політиці.

Складність для експерта полягає в тому, що наявні в науковій літературі преїскуранти пропонують порівняльні ціни, а вони, як показує аналіз, різко різняться (див. табл.).

Ціни на бурштин [6]

Вага, грами	Ціни ДГЦУ	Ціни «чорного ринку» в Україні	Ціни в Китаї	Ціни в Польщі
До 2	15-30	10-70	–	100
2-5	80-60	100-400	70-500	400-500
5-10	168-335	400-700	450-1200	1 600-2 400
10-20	330-660	1 100-1 700	1 000-2 500	3 000-4 000
20-50	663-1325	2 800-3 700	3 000-5 000	5 500-7 000
50-100	945-1890	3 500-4 900	5 000-8 000	8 000-10 000
100-200	1 215-2 430	5 000-6 700-7 300	6 000-6 500	12 000-14 000
200-300	1 590-3 180	6 700-7 300	індивідуально	13 000-16 000
300-500	1 670-3 340	індивідуально	індивідуально	індивідуально
	Довідка ДГЦУ за 09.2017	Експерти in Consulting		

Наведено середні ціни в доларах США без ПДВ та вартості доставки бурштину в період 2016–2017 рр. для дрібнооптових партій.

Із преїскуранта випливає, що головним критерієм під час визначення вартості каменю є розмір фракції, а не характеристики бурштину. На світовому ринку, як показано вище, крім геометричних параметрів, визначальними характеристиками є: колір, прозорість, здатність каменю сприймати полірування. Зразки більше 300 г, як видно з табл. 1, оцінюються індивідуально відповідно до спеціальних методик.

Існує кілька методик оцінки рідкісних та унікальних зразків коштовних і напівкоштовних каменів: 1) метод порівняння з відомими зразками; 2) метод з урахуванням рідкісності й унікальності каменю [7]; 3) метод гемологічної оцінки [8]. Усі вони, як правило, служать стартовою ціною під час проведення аукціонів. Достовірну вартість установлює покупець на ринку або аукціоні.

Нижче розглянемо метод гемологічної оцінки, який апробований на багатьох рідкісних та унікальних коштовних і напівкоштовних каменях. Гемологічна оцінка включає чотири етапи: 1) градування властивостей; 2) дизайн на основі результатів градування; 3) розробку технології виготовлення виробу та складання технологічних карт; 4) вартісну оцінку виробів і сировини.

Перевага методики полягає в тому, що завдяки їй дають не абстрактну вартість каменю з урахуванням коефіцієнтів, балів і т. под., а конкретну проектну вартість каменю, а також установлюють його художню цінність для декоративно-прикладного мистецтва.

цтва й колекціонування.

Методика вимагає відповідних знань із діагностики, технології обробки, мистецтва, дизайну та кон'юнктури ринку. Після проходження відповідних курсів експерт буде кваліфіковано здійснювати судові експертизи під час розслідування злочинів у сфері обігу коштовного й напівкоштовного каміння.

Останній аспект набув особливої актуальності у зв'язку з дорученням Кабінету Міністрів України: із метою прискорення економічного розвитку, подальшої децентралізації влади та запобігання корупції забезпечити розроблення та внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України до 1 жовтня 2019 року законопроект про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування видобутку бурштину в Україні [9]. Зазначене доручення було виконане прийняттям відповідного закону [10], приписами якого були внесені зміни до: 1) Кодексу України про адміністративні правопорушення – встановлює відповідальність за видобування корисних копалин із використанням обладнання, яке не пройшло відповідно до закону обов'язкову сертифікацію (ст. 58–1); 2) Кодексу України про надра – початкова ціна продажу на аукціоні спеціального дозволу на геологічне вивчення бурштиноносних надр, у тому числі дослідно-промислово розробку родовищ із подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ), становить дві тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за 1 гектар відповідної ділянки бурштиноносних надр, що надається на умовах економічного ризику (нерівномірність залягання бурштину, недостатність геологічної інформації та неможливість проведення підрахунку ресурсів і запасів корисних копалин без проведення попередніх розвідувальних та/або видобувних робіт на певних територіях), з обов'язковим подальшим затвердженням оцінки запасів у встановленому законодавством порядку (ст. 34) тощо; 3) Кримінального кодексу України – нова редакція ст. 206 «Протидія законній господарській діяльності», ст. 254 «Безгосподарське використання земель», доповнення кодексу ст. 240–1 «Незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину»; 4) Земельного кодексу України – доповненням кодексу ст. 97–1 «Обов'язки користувачів бурштиноносними надрами, що проводять розвідувальні роботи та/або видобування бурштину».

Крім того, змінами до Податкового кодексу України тимчасово встановлено ставку рентної плати за користування надрами для видобування бурштину: до 31 грудня 2020 року включно – у розмірі 5 відсотків; до 31 грудня 2021 року включно – у розмірі 8 відсотків [11].

Ситуаційні завдання визначають умови та обставини, за яких сталася підміна якості бурштину. Тут може бути два сценарії:

– на вихідний бурштин виписують сертифікат із заниженими або завищеними характеристиками;

– сертифікований бурштин (партія, колекційний зразок) підміняють на бурштин із високими або низькими характеристиками.

Невідповідності якості бурштину та змісту сертифіката можуть виникати в ході видобутку, обробки та реалізації.

Вихідними даними для вирішення ситуаційних завдань, крім самого об'єкта (бурштин-сирець, сортовий бурштин, вироби з бурштину, антикваріат), необхідно вважати й такі документи: накладна походження, сертифікати якості під час видобутку, переробки, реалізації та інформація про шляхи проходження товару й відповідальних осіб.

Крім того, слід звернути увагу й на термінологічні аспекти бурштинового законодавства, у якому поняття «бурштин» розглядається як збірний термін, що об'єднує різновиди викопних смол, придатних для використання в ювелірно-виробній, хімічній, фармацевтичній та інших галузях виробництва.

Залишається очікувати на більше від державного стандарту ДСТУ 8847:2019 «Бурштин-сировина. Загальні технічні умови» (дата прийняття 17.04.2019, дата початку дії 01.07.2020), затвердженого національним органом стандартизації [13]. Цей стандарт поширюється на бурштин у сировині, який являє собою сукциніт – різновид викопних смол, та встановлює основні принципи класифікації бурштину й основні вимоги щодо умов зберігання й транспортування, маркування, пакування та методів контролювання бурштину в сировині. Але стандарт не поширюється на інші різновиди викопних смол та бурштин в обробленому вигляді.

Також слід враховувати положення про гемологічну експертизу, у якому визначені [14]: 1) об'єкти гемологічної експертизи – коштовне каміння, діаманти, коштовне ка-

міння органогенного походження, напівкоштовне каміння, декоративне каміння та вироби з нього, ювелірні вироби зі вставками каміння та сировина (алмазна, бурштинова тощо); 2) основні завдання експертизи коштовного каміння, якими є визначення: класифікаційних характеристик каміння (виробів із каміння та вставок із каміння в ювелірних виробах); якісних характеристик каміння, виробів із каміння та ювелірних виробів зі вставками з каміння; походження каміння; облагородження каміння; країни походження бурштину; родовища декоративного каміння; відповідності маркування каміння його дійсним товарним характеристикам; відповідності маркування та пакування виробів із каміння нормативно-технічній документації; відповідності якості виробів із каміння стандартам, технічним умовам.

Особливості судової експертизи перлів. Перли на території України не видобувають і не вирощують. Культивовані зразки мають запрограмований розмір, колір і форму. У країнах-імпортерах культивовані перли не є коштовним камінням, тобто в умовах скасування ринкових відносин камінь потрапляє під контроль держави. При цьому державних нормативних вимог до якості перлів немає, як немає і преїскурантів цін. Отже, правовідносини культивованих перлів на вітчизняному ринку залишаються нерегульованими, відтак проблема потребує вирішення з урахуванням європейського та світового досвіду.

Разом із тим культивовані перли, завдяки генетичним особливостям і прозорому світовому ринку, спрощують їх судово-гемологічну експертизу. При цьому вирішення ідентифікаційних та ситуаційних експертних завдань практично дає відповіді на всі питання в процесі проведення судової експертизи матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини події, на стадіях досудового розслідування та судового розгляду справ у кримінальному або виконавчому провадженні, адміністративних, цивільних або господарських справ, справ про адміністративні правопорушення.

Ідентифікаційні завдання визначають назву перлів, вид, сортність, вартість, спосіб вирощування. Широкий спектр визначених завдань закладений в особливості вирощування перлів, який зводиться до отримання готового товару після вилучення з раковини.

За формою та розміром розрізняють морські та річкові перли, а також визначають їх види: Акойя, Блістер, Аболон, Кеші, Мабе, Біва та ін. За кожною назвою перлів стоїть назва фірми, країна-виробник і навіть тип материнської раковини.

Колірна гама перлів визначає географію морського басейну. Так, сріблясті, рожеві, світло-коричневі та інші коштовні кольорні відтінки вирощують у південних морях, а сорт Кортес (чорні перли) вирощують біля узбережжя Мексики. Таким чином, способи вирощування, як і самі перли, є власністю приватних компаній, тому сортність, ціноутворення здійснює сам власник, що робить ринок перлів прозорим і цивілізованим.

Ситуаційні завдання визначають умови та обставини підміни перлів на імітацію або на камінь нижчої (вищої) якості. Зазвичай такі правопорушення відбуваються на стадії реалізації товару або під час проходження митного контролю. Для проведення й оформлення експертного провадження повинні бути надані сертифікати походження й сам об'єкт.

Висновки. Перли та бурштин у Законі України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» належать до однієї групи коштовних каменів, але мають різні за керованістю ринку: цивілізований для перлів і загалом некерований для бурштину. Відсутність державних стандартів на бурштин створює певні труднощі для судової експертизи щодо визначення якості сировини, цінової політики, сертифікації. Таким чином, експерту доводиться користуватися не вітчизняними класифікаціями якості сировини, преїскурантами, еталонними колекціями, а зарубіжними, які не завжди збігаються за якісними характеристиками.

Бібліографічні посилання

1. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними: Закон України від 18 листопада 1997 р. № 637/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80>.
2. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>.
3. Шинкаренко І. Р., Оболенцева-Красивська О. С. Гемологічна судова експертиза: поняття, проблеми проведення та напрями розвитку. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 102–107.
4. Разновидности янтаря. Балтийский янтарь – сукцинит, геданит, стантиенит и глессит. URL: <https://finesell.ru/vsjo-pro-jantarj/raznovidnosti-jantarja.html>.

5. Сребродольский Б. И. Янтарь. Москва: Наука, 1984. 112 с.
6. Ціни на бурштин. URL: <https://www.google.com/search?q>.
7. Напівдорогоцінне каміння та вироби з нього. Загальна цінова характеристика. *Косшовне та декоративне каміння*. 1998. № 1. С. 31–41.
8. Баранов П. М., Шевченко С. В., Коротаєв В. М. Гемологія: діагностика, дизайн, обробка самоцвітів: підручник. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпро: Журфонд, 2019. 210 с.
9. Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції: Указ Президента України від 20 вересня 2019 р. № 713/2019. *Урядовий кур'єр*. 24 вересня 2019 р. № 182.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин: Закон України від 19 грудня 2019 р. № 402-IX. *Офіційний вісник України*. 17.01.2020. № 4, т. 2, с. 352, ст. 193.
11. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо упорядкування розміру ставки рентної плати за користування надрами для видобування бурштину: Закон України від 4 лютого 2020 р. № 490-IX. *Офіційний вісник України*. 20.03.2020. № 22, с. 9, ст. 799.
12. Про затвердження Інструкції із застосування Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ бурштину: наказ Державної комісії України по запасах корисних копалин від 10.02.2003 № 29. *Офіційний вісник України*. 14.03.2003. № 9, с. 256, ст. 427.
13. Про прийняття національних стандартів, прийняття зміни до національного стандарту, скасування міждержавного стандарту: наказ Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 17 квітня 2019 р. № 95. URL: <http://uas.org.ua>.
14. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

Надійшла до редакції 28.04.2020

References

1. Pro derzhavne rehulyuvannya vydobutku, vyrobnytstva i vykorystannya dorohotsinnykh metaliv i dorohotsinnoho kaminnya ta kontrol' za operatsiyamy z nymy [On state regulation of mining, production and use of precious metals and precious stones and control over operations with them]: Zakon Ukrainy vid 18 lystopada 1997 r. № 637/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80>. [in Ukr.]
2. Kodeks Ukrainy pro nadra vid 27 lypnya 1994 r. [Subsoil Code of Ukraine] № 132/94-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>. [in Ukr.]
3. Shynkarenko, I. R., Obolentseva-Krasyvs'ka, O. S. (2019) Hemolohichna sudova ekspertyza: ponyattya, problemy provedennya ta napryamy rozvytku [Gemological forensic examination: concepts, problems and directions of development]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1. С. 102–107. [in Ukr.]
4. Raznovidnosti yantarya. Baltiyskiy yantar – suktsinit, gedanit, stantienit i glessit [Varieties of amber. Baltic amber – succinate, hedanite, statienite and glacite]. URL: <https://finesell.ru/vsjo-pro-jantarj/raznovidnosti-jantarja.html>. [in Russ.]
5. Srebrodolskiy, B. I. (1984) Yantar [Amber]. Moskva: Nauka, 112 s. [in Russ.]
6. Tsiny na burshtyn [Prices for amber]. URL: <https://www.google.com/search?q>. [in Ukr.]
7. Napivdorohotsinne kaminnya ta vyroby z n'oho. Zahal'na tsinova kharakterystyka [Semi-precious stones and products from them. General price characteristics]. *Koshovne ta dekoratyvne kaminnya*. 1998. № 1. С. 31–41. [in Ukr.]
8. Baranov, P. M., Shevchenko, S. V., Korotayev, V. M. (2019) Hemolohiya: diahnozyka, dyzayn, obrobka samotsvitiv [Hemology: diagnosis, design, processing of gems]: pidruchnyk. 2-е vyd. pererob. i dop. Dnipro: Zhurfond., 210 s. [in Ukr.]
9. Pro nevidkladni zakhody shchodo zabezpechennya ekonomichnoho zrostannya, stymulyuvannya rozvytku rehioniv ta zapobihannya koruptsiyi [On urgent measures to ensure economic growth, stimulate regional development and prevent corruption]: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 20 veresnya 2019 r. № 713/2019. *Uryadovyy kur'yer*. 24 veresnya 2019 r. № 182. [in Ukr.]
10. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchyykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennya zakonodavstva pro vydobutok burshtynu ta inshykh korysnykh kopalyn [On amendments to some legislative acts of Ukraine to improve the legislation on amber mining and other minerals]: Zakon Ukrainy vid 19 hrudnya 2019 r. № 402-IX. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy*. 17.01.2020. № 4, т. 2, с. 352, ст. 193. [in Ukr.]
11. Pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo uporyadkuvannya rozmiru stav-ky rentnoyi platy za korystuvannya nadramy dlya vydobuvannya burshtynu [On amendments to the Tax Code of Ukraine to regulate the amount of rent for the use of subsoil for amber mining]: Zakon Ukrainy vid 4 lyutoho 2020 r. № 490-IX. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy*. 20.03.2020. № 22, с. 9, ст. 799. [in Ukr.]
12. Pro zatverdzhennya Instruktseyi iz zastosuvannya Klyasyfikatsiyi zapasiv i resursiv korysnykh kopalyn derzhavnoho fondu nadr do rodovyshch burshtynu [About the statement of the Instruction on application of Classification of reserves and resources of minerals of the state fund of subsoil to amber deposits]: nakaz Derzhavnoyi komisiyi Ukrainy po zapasakh korysnykh kopalyn vid 10.02.2003 № 29. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy*. 14.03.2003. № 9, с. 256, ст. 427. [in Ukr.]
13. Pro pryynyattya natsional'nykh standartiv, pryynyattya zminy do natsional'noho standartu,

skasuvannya mizhderzhavnogo standartu [On the adoption of national standards, the adoption of amendments to the national standard, the abolition of the interstate standard]: nakaz Derzhavnogo pidpriyemstva «Ukrayins'kyi naukovo-doslidnyy i navchal'nyy tsentr problem standartyzatsiyi, sertyfikatsiyi ta yakosti» vid 17 kvitnya 2019 r. № 95. URL: <http://uas.org.ua>. [in Ukr.]

14. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta eks-pertnykh doslidzhen' ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsiy z pytan' pidhotovky ta pryznachennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen' [On approval of the Instruction on appointment and conduct of forensic examinations and expert research and Scientific and methodological recommendations on preparation and appointment of forensic examinations and expert research]: nakaz Ministerstva yustytisyi Ukrayiny vid 08.10.1998 № 53/5 (u redaktsiyi nakazu Ministerstva yustytisyi Ukrayiny vid 26.12.2012 № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>. [in Ukr.]

SUMMARY

Petro M. Baranov, Roman S. Kirin. Features of forensic gemological examination of Pearls and Amber. The article discusses the features of the forensic examination of organogenic origin gemstones - amber and pearls, which are in the in the same group of organogenic origin gemstones, have different conditions of origin and therefore they formed different markets on the complexity and ambiguity.

Unlike the legislation of importing countries, where cultured pearls are not a precious stone, in Ukraine this stone is included in the scope of regulation of gemological legislation and the requirements of which to provide for control by the Accounts Chamber, the National Bank of Ukraine, and the Ministry of Finance of Ukraine. At the same time the state regulatory requirements for the quality of pearls are not, just as there are no price lists for prices. Consequently, the legal relations of cultured pearls in the domestic market are practically unsettled, and this problem must be solved taking into account the foreign experience of market interstate relations.

From the point of view of the forensic examination, the pearl is quite easy to identify, which allows you the problems to competently and quickly to solve facing the forensic expert. The certificates of origin and quality, which are usually attached when moving a stone across the border facilitate expert production. Amber is considered as the only gem in Ukraine and the extraction of which may be illegal. This leads to the illegal sale of raw materials, manufacturing of products, certification. Therefore, forensic gemological examination has complex tasks in determining the quality of raw materials, origin, pricing policy, certification.

Keywords: forensic gemological examination, pearls, amber, expert tasks, production, cultured pearls.

УДК 343.01; 343.9.01

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-235-241

Олександр САІНЧИН[®]
доктор юридичних наук, професор
(Херсонський державний університет)

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА КРИМІНАЛІСТИКИ ЗА КОРДОНОМ

У статті продовжено дослідження проблем теорії та історії розвитку криміналістики у США та деяких європейських країнах, зокрема в Англії. У цілому метою цього аналізу є встановити, яким чином розвивається криміналістика за межами нашої держави, із якими проблемами вона стикається, а головне – дійти до висновку про необхідність перебудови (або достатність) системи криміналістичних методів та експертних досліджень.

Проведене дослідження стосується виключно теорії та історії розбудови наукових пізнань у зарубіжній криміналістиці, виявлення позитивних рис її сучасного розвитку та екстраполяції на умови розвитку нашої науки, яка слугує певним інструментарієм у розслідуванні злочинів та встановленні осіб, які їх учинили.

У подальшому заплановано започаткувати дискусію в середовищі науковців та практичних працівників, задіяних у розслідуванні злочинів, про можливу імплементацію сучасних досягнень наших колег-криміналістів за кордоном.

Ключові слова: криміналістика, історія криміналістики, криміналістика за кордоном, криміналістика в деяких країнах Європи, у США, криміналістика як наука та прикладна галузь права.

© Сاینчин О.С., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-0243-7524>

sainshin@ukr.net

Постановка проблеми. У другій половині XIX століття, у період різкого загострення соціального антагонізму та швидкого зростання злочинності в країнах Європи, зазначені процеси зумовили необхідність створення й виділення в самостійну дисципліну науки, яка служила б певним інструментарієм (зброєю) у протидії злочинності та розкритті скоєних злочинів.

Науку назвали криміналістика (від лат. *criminalis* – злочинний, який стосується злочину), яку в цілому визначили як прикладну юридичну науку, що досліджує закономірності готування, скоєння та розкриття злочинів, виникнення й існування його слідів, збирання, дослідження, оцінки й використання доказів, а також розробляє систему заснованих на пізнанні цих закономірностей спеціальних прийомів, методів і засобів, які застосовують у ході попереднього розслідування для попередження, розкриття й розслідування злочинів, а також під час розгляду кримінальних справ у судах.

Метою статті є дослідження проблем теорії та історії розвитку криміналістики у США та деяких країнах Європи.

Виклад основного матеріалу. Засновником криміналістики як науки вважають австрійського судового слідчого Ганса Гросса, який одним із перших загострив увагу на речових доказах у розкритті злочинів, на використанні науково-технічних засобів і методів природничих наук для їх виявлення й дослідження. Написаний ним «Порадник для судових слідчих, чинів загальної та жандармської поліції» пізніше став називатися «Порадником для судових слідчих як системи криміналістики» (1892). Криміналісти Європи, Росії та України дотепер вважають цей підручник першим та основним, що дав початок криміналістиці як науковій та практичній дисципліні.

Становлення криміналістики як наукової дисципліни у Європі відбувається з цього періоду, але в Китаї з 1248 р. відома книга «Си-уань-юй», у якій оприлюднено медичні знання для встановлення розбіжностей між насильницьким утопленням та удушенням і встановлення особи за відбитками пальців [1, 2, 3].

У державах Західної Європи криміналістика виникла й розвивалася перш за все як прикладна, технічна дисципліна, яка узагальнює діяльність поліції, не регламентована законом, що знайшло відображення в працях А. Бертілйона, Е. Локара, Р. А. Рейсса. До числа перших у Європі належать Німеччина й Австрія. Австрія, як уже було зазначено вище, є «колискою» криміналістики, оскільки після досліджень Г. Гросса ця особлива галузь наукового знання отримала подальший успішний розвиток у роботах Ф. Айхберга, Г. Когеля, А. Ліхема, В. Польцера, К. Вальхерена й ін. [4].

Історію становлення й розвитку криміналістики в Німеччині можна розділити на три періоди: із моменту зародження й до закінчення Другої світової війни; років одночасного існування Федеративної Республіки Німеччини й Німецької Демократичної Республіки; періоду після їх об'єднання.

Узагалі витоки криміналістики в Німеччині були закладені ще до робіт Г. Гросса, оскільки перші наукові праці німецькою мовою, присвячені організації поліцейської діяльності щодо розкриття злочинів, видавали тут і раніше. Прикладом цього можуть служити роботи К. І. А. Міттермаєра, Г. Циммерманна, Л. фон Ягеманна та інших авторів першої половини XIX ст. Сучасні німецькі дослідники пов'язують цей процес із більш ранніми роботами з кримінального права, судової медицини, судової статистики й загальним розвитком наукового знання [5].

Разом із тим найактивніше становлення криміналістики в Німеччині почалося лише в кінці XIX – на початку XX ст., тобто одночасно з таким же процесом в Австрії. Про це переконливо свідчать роботи Р. Хейнделя, Х. Яргензона, Ц. Лейбіга, Е. Локара, Г. Шнейкerta та інших авторів [6, 7].

Значний внесок у криміналістику зробили вчені й практики Німецької Демократичної Республіки. Відповідно до особливостей побудови правоохоронної системи НДР, уже в перші роки її існування виявлення та викриття осіб, які вчинили злочини, здійснювали спеціальні комісії, у складі яких були й фахівці в галузі криміналістики, що проводили дослідження речових доказів. У 1952 р. в НДР було створено Інститут криміналістичної (кримінальної) техніки, до обов'язків якого входило проведення криміналістичних експертиз. Крім цього, криміналістичні експертизи проводили в 15 окружних науково-технічних відділах Управління народної поліції Німецької Демократичної Республіки та в секції криміналістики Берлінського державного університету імені Гумбольдта.

Одночасно з практичним аспектом зміцнення криміналістики в НДР активно розвивалися й криміналістичні наукові знання. Уже в 1954 р. Б. Гертіг і Р. Шедліх підготу-

вали й видали «Підручник для криміналістів». У 1978 р. за редакцією й безпосередньою участю професора Є. Штельцера було видано підручник «Соціалістична криміналістика», а в 1983 р. Х. Маер, К. Вольф і Ю. Чекалла опублікували «Підручник криміналістики для поліції», що складається з трьох частин: 1) криміналістика як наукова дисципліна; 2) система комунікацій та інформації в органах поліції; 3) класифікація злочинців [8, 9].

Цілий ряд ґрунтовних статей та інших наукових відомостей були опубліковані в журналах «Форум криміналістики» та «Криміналістика і судові науки». У цьому сенсі важлива робота відомого українського вченого, доктора юридичних наук, професора І. В. Постики – дисертація на тему «Основні проблеми криміналістичної науки, розкриття й розслідування злочинів у східноєвропейських країнах», у якій досліджено проблеми криміналістики романо-германської групи країн Європи [10].

Після об'єднання ФРН і НДР відбулися істотні зміни як у німецькій правоохоронній системі, так і в розвитку правознавства, у тому числі криміналістики. Зараз криміналістика залишається в Німеччині однією із загальнонавчаних наук, але оцінка її змісту та значення починає змінюватися.

Свідченням цього є окремі статті, що містять критичні відгуки про колишню систему викладання криміналістики, а також новий двотомний підручник «Криміналістична компетенція», виданий за загальною редакцією Р. Р. Ягера. У підготовці підручника взяли участь понад 25 авторів, у тому числі відповідальні практичні працівники німецької поліції, фахівці в галузі криміналістичної техніки та такі відомі вчені, як професори А. Форкер, Р. Ніссе, З.-М. Ріхтер, Ю. Шток, В. Треншель та ін. [11].

Крім іншого, у підручнику подано й розгорнуте визначення криміналістики. Із точки зору його авторів, «криміналістика – це наука про стратегію й методіку розкриття злочинів і викриття злочинців за допомогою оперативних, тактичних і технічних способів боротьби зі злочинністю» [12]. На наш погляд, коротко й науково недосконало, але для слухачів чітко й зрозуміло.

Таким чином, дійсно, у наш час у Німеччині криміналістику розглядають як важливу галузь наукового знання, досягнення якої мали б забезпечити ефективне попередження, розкриття та розслідування злочинів. Попри це зміст сучасної німецької криміналістики не має науково обґрунтованої системи, відмінності від криминології й теорії оперативно-розшукової діяльності та чіткого певного об'єкта й предмета дослідження, про що свідчать також інші наукові роботи останніх років, присвячені проблемам криміналістичного наукового знання. Закони розвитку науки рано чи пізно, але потребуватимуть дослідження цих проблем, і одним із джерел їх вирішення може бути загальна теорія вітчизняної криміналістики [13].

Слід зупинитися також на розвитку криміналістики у США, де на сьогодні сформувалася система розслідування злочинів. Хоча вона й належить до загальної англосаксонської системи кримінального судочинства, проте має багато особливостей, які полягають у системі органів, наділених правом попереднього слідства й дізнання щодо явних злочинів, а також у формі та змісті кримінально-процесуальної діяльності.

Органи розслідування, або, як їх називають у США, органи, що застосовують право, поділяються на дві групи: 1) позбавлені права зобов'язувати свідків з'являтися на виклик і давати показання і 2) наділені таким правом. До перших належать поліція та прокуратура. До других – коронер, суддя, велике журі, а також відповідні урядові органи міністерств юстиції, фінансів, праці, охорони здоров'я, освіти й соціального забезпечення, сільського господарства, торгівлі, внутрішніх справ, сухопутних сил армії, військово-морського флоту, військово-повітряних сил, оборони, державного департаменту й поштового відомства.

Поряд із різноманіттям самих правозастосовних органів, кожен із них у свою чергу створює особливі слідчі структури. Наприклад, у Міністерстві юстиції США правом розслідування наділені: Федеральне бюро розслідування (ФБР), маршали США, Служба імміграції та натуралізації; у Міністерстві фінансів – Берегова охорона, Секретна служба, Бюро з наркотиків, Розвідка, Відділ податків на тютюнові та алкогольні вироби, Інспекція й Митна служба; у Міністерстві внутрішніх справ – Відділ безпеки, Служба нагляду, Бюро спорту й охорони дикої фауни, Бюро у справах індіанського населення.

У більшості органів поліції є добре оснащені пошуковими та дослідницькими приладами криміналістичні лабораторії, сучасні засоби зв'язку та інформації, автотранспорт і спеціалізовані приміщення, тобто всі необхідні засоби й умови для ефективного використання досягнень природничих і технічних наук у процесі попередження, розк-

риття та розслідування злочинів.

Не менш досконале техніко-криміналістичне забезпечення слідчої діяльності наявне у Федеральному бюро розслідування. У його структурі разом із такими відділами, як контррозвідувальний, іноземний, політичного розшуку, промислового, адміністративного навчання та інспекції, створені підрозділи, у діяльності яких постійно й активно використовують криміналістичні технічні засоби, прийоми й методи. До числа таких підрозділів належать відділи карного розслідування та впізнання особистості, або ідентифікації, а також лабораторії, що мають кілька спеціалізацій, включаючи криміналістичні [14].

У Сполученому Королівстві Великобританії та Північної Ірландії, тобто в Англії, так само, як і в Сполучених Штатах Америки, криміналістика, у її розумінні російськими вченими, не визнана, але криміналістичне технічне забезпечення попередження, розкриття та розслідування злочинів широко й різнобічно розвинені. Найбільш активно вони проявляються в діяльності англійської поліції, яка має 52 самостійних підрозділи, кожен із яких очолює начальник поліції, за винятком графства Метрополітен і Лондона, де ними керують комісари поліції. У більшості поліцейських підрозділів є заступники начальника поліції, які відповідають за боротьбу зі злочинністю і яким підпорядковуються відділи з розслідування шахрайства, незаконного обігу наркотиків та інших видів злочинів. Дев'ять окружних відділів в Англії й Уельсі є спеціальними підрозділами, що складаються з досвідчених офіцерів-слідчих, їх діяльністю керує старший поліцейський офіцер, який одночасно є окружним координатором боротьби зі злочинністю. Контроль за діяльністю всіх спеціальних груп здійснює національний координатор.

Форми та зміст використання криміналістичних технічних засобів, прийомів і методів в Англії визначаються цілою низкою чинників, у тому числі особливостями організації розслідування злочинів, можливостями сучасної науки й техніки, а також сформованими традиціями в цій галузі.

Англійські вчені та практичні працівники правоохоронних органів зробили величезний внесок у розвиток криміналістичних технічних засобів, прийомів і методів виявлення й викриття осіб, які вчинили злочини, – за допомогою відкриттів у дактилоскопії, серології, токсикології, судової балістики, генної ідентифікації та інших галузях наукового знання.

Поряд із криміналістичним технічним забезпеченням боротьби зі злочинністю в Англії були спроби дослідження і проблем криміналістичної тактики та криміналістичної методики розслідування злочинів, але вони не завершилися створенням самостійної англійської криміналістики [15].

Аналогічне становище і у Франції, яка зусиллями А. Бертільйона (без практики Ежена Відока, діяльність якого можна віднести до питань оперативного-розшукової діяльності) створила наприкінці XIX ст. першу у світі наукову систему криміналістичних об'єктів та ідентифікації злочинців, де в наш час відсутні структуровані криміналістичні наукові знання.

Таким чином, можна зробити висновок, що в більшості країн далекого зарубіжжя для забезпечення боротьби зі злочинністю продовжує розвиватися особлива галузь знання, яку на межі XIX–XX ст. називали в одних країнах науковою поліцією, а в інших – поліцейською технікою.

Ці знання мають виключно прикладний зміст, не володіють загальною теорією, обґрунтованою системою й не спираються на науково розроблені принципи та закони розвитку. Вони об'єднані своїм призначенням запозичувати й пристосовувати новітні досягнення природничих і технічних наук для вдосконалення виявлення та викриття злочинців.

На підставі проведеного дослідження можна сформулювати такі **висновки**:

1) характерною рисою розвитку зарубіжної криміналістики є майже повна відсутність робіт, присвячених дослідженню її методологічних і теоретичних основ. Унаслідок цього і зараз у більшості країн Європи криміналістику не визнають самостійною наукою, а розглядають як допоміжну, суто прикладну дисципліну або взагалі як «поліцейську техніку», позбавлену правової регламентації. Тому коло проблем криміналістики обмежується комплексом спеціальних технічних засобів і прийомів, їй відводиться роль дисципліни, покликаної розробляти суто технічні рекомендації щодо розкриття та розслідування злочинів. І, як наслідок такого підходу, у ряді країн (зокрема у США) криміналістику викладають далеко не у всіх юридичних вищих навчальних закладах;

2) курси зарубіжної криміналістики зазвичай складаються з чотирьох розділів:

а) техніка вчинення злочинів; б) криміналістична техніка; в) криміналістична тактика; д) організація боротьби зі злочинністю;

3) питання організації боротьби зі злочинністю зазвичай складається з двох частин: у першій висвітлюють внутрішньодержавні, а в другій міжнародні форми й методи кримінального переслідування;

4) зростання злочинності, що спостерігається практично повсюдно, змушує держави до пошуку більш ефективних заходів боротьби з нею;

5) зібрану інформацію піддають електронній обробці та вносять у бази даних комп'ютерних мереж, які обслуговують правоохоронні органи;

б) непогано розвинена й так звана польова криміналістика, тобто криміналістичні засоби й методи для застосування в ході огляду місця події, обшуку, затримання, огляду та інших слідчих і розшукових дій, які проводять у складних, а часто і несприятливих умовах. Поліція США, Німеччини, Англії, Франції, Японії має спеціально обладнані автомобілі та вертольоти, широко використовує в роботі телебачення, комп'ютерну й лазерну техніку. Поліцейські органи активно застосовують портативні прилади й датчики для попереднього експрес-аналізу крові, наркотичних і вибухових речовин, пошуку дорогоцінних металів, трупів. Вони зручні й результативні в застосуванні. Велику увагу приділяють розробці ефективних наборів засобів для роботи з різними слідами й мікроб'єктами, а також для особистого захисту та безпеки співробітників поліції під час затримання озброєних злочинців;

7) у повсякденній діяльності поліція використовує новітні досягнення науково-технічного прогресу, зокрема засоби мікроаналізу, голографії, комп'ютерних технологій. Електроніка широко представлена також у криміналістичній фотографії – це автоматичні камери, що забезпечують точне наведення на різкість, установку витримки та діафрагми навіть під час зйомок у складних умовах; мікропроцесори, якими оснащені фотозбільшувачі, що регулюють автоматичний підбір світлофільтрів у разі друкування кольорових знімків, та ін. У більшості розвинених капіталістичних держав поліція вже давно використовує тільки кольорові фотоматеріали, фотоапарати, що виключають процес фотодруку, цифрові камери, що знімають на знімні носії інформації. Зняті кадри можна відразу ж переглянути на екрані монітора, вивести на друк через принтер комп'ютера, передати по телекомунікаційних каналах. Давно поширений кольоровий відеозапис, у тому числі цифровий;

8) усе більше вдосконалюють криміналістичні засоби запобігання злочинних посягань: різні системи контролю й допуску, що виключають недозволене проникнення на об'єкт, який перебуває під охороною, пронесення зброї, вибухівки, наркотиків, дорогоцінних металів, товарів, забезпечених спеціальними бирками, і под. Активно застосовують портативні детектори фальшивих грошей і цінних паперів, системи, що стежать і реєструють, у банках, супермаркетах та інших закладах, де зосереджуються великі суми грошей та цінні товари;

9) велику увагу приділяють розробці й використанню аналітичних засобів під час допитів, особливо таких пристроїв, як поліграф, варіограф (просторе моделювання), детектор приховуваного знання тощо. Прилади типу поліграф уже багато років застосовують у практиці боротьби зі злочинністю понад 20 держав, у тому числі США, Швейцарія, Японія, Туреччина та ін. Там створені спеціальні лабораторії, які обслуговують кваліфіковані фахівці. Деякі сучасні конструкції поліграфів безконтактно реєструють десятки різних психофізіологічних параметрів, динаміку яких аналізує вбудований комп'ютер за спеціальною програмою. Точність діагностики причетності осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, забезпечується в межах 75–100 %.

Із певною часткою ймовірності можна прогнозувати, що в умовах подальшого поширення й затвердження вітчизняної криміналістики у світі буде зростати затребуваність і збільшуватися значення в боротьбі зі злочинністю всіх її основних розділів – криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики розслідування окремих видів злочинів.

Список використаних джерел

1. Криміналістика: підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко; за ред. П. Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Атіка, 2001. 544 с.
2. Комаха В. О. Ганс Гросс – один із піонерів і «батько» світової криміналістики. *Юридические записки*. 2014. № 1. С. 111-117.
3. Forensic Science History. URL: https://www.troopersny.gov/Crime_Laboratory_System/History/Forensic_Science_History/.

4. Eichberg F. Anleitung zum Vergleichen von Fingerabdrucken. Wien, Manz, 1915.
5. Jagemann H. F. Handbuch der gerichtlichen Untersuchungskunde. Frankfurt-a-Main: Verlag Rettembeil, 1838. 772 s.
6. Heindl R. System und Praxis der Daktyloskopie und der sonstigen technischen Methoden der Kriminalpolizei. Berlin und Leipzig, 1929. 655 s.. URL: https://books.google.com.ua/books/about/System_und_Praxis_der_Daktyloskopie_und.html?id=iuBWAAAYAAAJ&redir_esc=y.
7. Kriminalistische Spurensicherung: Sammlung dienstlicher Anweisungen und sachverständiger Ratschläge für den Dienstgebrauch und für Polizeischulen, als Hrsg. Berlin, 1944.
8. Kobe £, Schurich F.-R. Die Kriminalistik in Deutschland. Hamburg, 1964. 79 s.
9. Майер X., Вольф К., Чекалла Ю. Учебник криминалистики для полиции. ФРГ, 1983.
10. Постика И. В. Основные проблемы криминалистической науки, раскрытия и расследования преступлений в восточноевропейских странах. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/postika-igor-vladimirovich/>.
11. Kriminalistische Kompetenz. Chefredktion: Rolf Reiner Jaeger. Verlag: Schmidt-Romhild, Lubeck–Deutschland, 2000.
12. Clages H. Kriminalistik. Lehrbuch für Ausbildung und Praxis. Stuttgart, 1994. 251 s.
13. Smith D. N. The Law of Confessions and Scientific evidence. North Carolina, 1963. 308 p.
14. Falcone D. N., Charles M. T. and Wells E. A. Study of Pursuits in Illinois. The Police Chief, 1994, July. P. 59-64.
15. Bonger W. A. An Introduction to Criminology. London, 1936. 128 p.

Надійшла до редакції 30.04.2020

References

1. Kryminalistyka [Forensics]: pidruchnyk / P. D. Bilenchuk, V. K. Lysychenko, N. I. Klymenko; za red. P. D. Bilenchuka. 2-he vyd., vypr. i dop. Kyiv: Atika, 2001. 544 s. [in Ukr.]
2. Komakha, V. O. (2014) Hans Hross – odyń iz pioneriv i «bat'ko» svitovoyi kryminalistyky [Hans Gross – one of the pioneers and "father" of world forensics]. Yuridicheskiye zapiski. № 1. S. 111-117. [in Ukr.]
3. Forensic Science History. URL: https://www.troopers.ny.gov/Crime_Laboratory_System/History/Forensic_Science_History/.
4. Eichberg F. Anleitung zum Vergleichen von Fingerabdrucken [Instructions for comparing fingerprints]. Wien, Manz, 1915. [in Ger.]
5. Jagemann H. F. Handbuch der gerichtlichen Untersuchungskunde [Handbook of forensic investigation]. Frankfurt-a-Main: Verlag Rettembeil, 1838. 772 s. [in Ger.]
6. Heindl R. System und Praxis der Daktyloskopie und der sonstigen technischen Methoden der Kriminalpolizei [System and practice of dactyloscopy and other technical methods of the criminal police]. Berlin und Leipzig, 1929. 655 s. URL: https://books.google.com.ua/books/about/System_und_Praxis_der_Daktyloskopie_und.html?id=iuBWAAAYAAAJ&redir_esc=y. [in Ger.]
7. Kriminalistische Spurensicherung: Sammlung dienstlicher Anweisungen und sachverständiger Ratschläge für den Dienstgebrauch und für Polizeischulen [Criminal Forensics: Collection of official instructions and expert advice for official use and for police schools], als Hrsg. Berlin, 1944. [in Ger.]
8. Kobe £, Schurich F.-R. Die Kriminalistik in Deutschland [Criminalistics in Germany]. Hamburg, 1964. 79 s. [in Ger.]
9. Mayyer, X., Vol'f, K., Chekalla, Yu. Uchebnyk kriminalistiki dlya politzii [Textbook of Forensic for police]. FRG, 1983. [in Russ.]
10. Postika, I. V. Osnovnyye problemy kriminalisticheskoy nauki, raskrytiya i rassledovaniya prestupleniy v vostochnoyevropeyskikh stranakh [The main problems of forensic science, the disclosure and investigation of crimes in Eastern European countries]. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/postika-igor-vladimirovich/>. [in Russ]
11. Kriminalistische Kompetenz [Forensic competence]. Chefredktion: Rolf Reiner Jaeger. Verlag: Schmidt-Romhild, Lubeck–Deutschland, 2000. [in Ger.]
12. Clages H. Kriminalistik. Lehrbuch für Ausbildung und Praxis [Criminalistics. Textbook for training and practice]. Stuttgart, 1994. 251 s. [in Ger.]
13. Smith D. N. The Law of Confessions and Scientific evidence. North Carolina, 1963. 308 p.
14. Falcone D. N., Charles M. T. and Wells E. A. Study of Pursuits in Illinois. The Police Chief, 1994, July. P. 59-64.
15. Bonger W. A. An Introduction to Criminology. London, 1936. 128 p.

SUMMARY

Oleksandr S. Sainchin. Theory and History Development of Criminal Investigations abroad.

In the conditions of formation and development of new socio-economic relations, reformation of legislative state structures, executive and judicial power, the task of creating a legal basis for law strengthening and the law enforcement activity improving arises. The legal sciences should develop and form the statehood and lawfulness legal basis of law-enforcement activity, aimed to reliable protection of constitutional rights and legitimate interests of citizens, public formations and state structures of Ukraine.

Criminalistics equips law enforcement officers with effective methods and means of detecting and investigating crimes, which promotes the principle of the inevitability of punishment, the objective use of

criminal law and preventive influence.

Recently, Ukraine has been paying special attention to the law enforcement agencies activities improving and strengthening the scientific and technical base for combating crime in general, and organized in particular. The current level of criminalistics science and the scientific and technical potential of the natural and technical sciences, allowing prosecutors, internal affairs, security and court authorities to prevent, suspend and investigate very complex crimes, thereby contributing to the solution of one of the main tasks – strengthening law and order in Ukraine .

Criminalistics science is a legal science that has emerged in the criminal process depths in the last century as a set of technical means and tactical techniques, as well as ways of using them for disclosure and investigation. The article further investigates the problems of criminalistics theory and history in some countries of Europe, USA, and England. The overall purpose of this analysis is to investigate how the development of criminalistics outside our country, their problems, and most importantly, to reach a conclusion about the need for restructuring (or sufficiency) of criminalistics methods and expert research system.

The study deals exclusively with the theory and history of scientific knowledge development in criminalistics outside our country, to identify the positive features of its modern development and extrapolation to the conditions of our science, which serves as a specific tool in investigating crimes and identifying the perpetrators. In the next study, it is planned to offer a discussion among scholars and practitioners involved in crime investigations about the contemporary achievements possible implementation of our criminalistics colleagues abroad.

Keywords: *criminalistics, history of criminalistics, criminalistics abroad, criminalistics science in some countries of Europe, USA and England, criminalistics as a science and applied field of law.*

УДК 343.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-241-253

Наталія ФІЛІПЕНКО[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент
(Національний
аерокосмічний
університет
ім. М. Є. Жуковського
«Харківський
авіаційний
інститут»)

Олександр СНИГЕРЬОВ[©]
доктор
юридичних наук,
професор
(Харківський НДІ
судових експертиз
ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса)

ЕКСПЕРТНА ПРЕВЕНЦІЯ: ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА ОБ'ЄКТ

Проаналізовано концептуальні засади, погляди та ідеї щодо розуміння сутності приватної теорії судової експертизи – експертної превенції, розглянуто її поняття. Досліджено емпіричні передумови виникнення й розвитку судової експертизи, як сукупність емпіричних фактів у теорії судової експертизи та інших науках, прояви інтеграційних процесів. Сформульовано теоретичні й прикладні основи приватної теорії експертної превенції. Розглянуто й проаналізовано її поняття, структуру, предмет, об'єкт та завдання. З'ясовано її місце та роль у теорії криміналістики й судової експертизи.

На думку авторів, предметом приватної теорії експертної превенції є теоретичні, нормативно-правові та організаційні закономірності здійснення превентивної діяльності; закономірності виникнення та формування підстав превентивної діяльності на основі єдиної методології, уніфікованого понятійного апарату; перебудова та налаштування теоретичних категорій з урахуванням постійного оновлення, модернізації та видозміни спеціальних експертних знань; нормативно-правове та організаційне забезпечення превентивної експертної діяльності; єдина мова наукової термінології та уніфікація превентивних стандартів тощо.

Ключові слова: *криміналістика, судово експертиза, експертна превенція, загальна теорія судової експертизи, приватна теорія експертної превенції, спеціальні знання, судово-експертні установи.*

© Філіпенко Н.Є., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9469-3650>
filipenko_natalia@ukr.net

© Снігерьев О.П., 2020
sir2009@ukr.net

Постановка проблеми. Чинне законодавство України, зокрема положення Закону України «Про судову експертизу» [32] та конституційне підґрунтя законодавчого забезпечення засад судової експертизи (п. 14 ст. 92 Конституції України) [27], створили сприятливі умови для подальшого розвитку нормативно-правових, методологічних та організаційних напрямів судово-експертної діяльності, зокрема превентивної. Визначення в Законі державної політики щодо забезпечення правосуддя неупередженою, незалежною і кваліфікованою експертизою, орієнтованою на сучасні досягнення науково-технічного прогресу, а також юридичного статусу судового експерта, як самостійної професійної фігури (поряд з судьями, прокурорами, слідчими, адвокатами) у системі судочинства, потребує поглибленого наукового аналізу всіх аспектів експертної діяльності та відображення в наукових категоріях закономірностей її оптимального функціонування.

Ефективність процесу розслідування злочинів багато у чому залежить від результатів експертних досліджень. Зі свого боку, якість експертних досліджень залежить від організації діяльності науково-дослідних установ щодо створення ефективних методик аналізу різних речових доказів [10, с. 8]. Сучасний період розвитку юридичної науки в Україні пов'язаний з необхідністю вирішення цілої низки проблем, серед яких значне місце посідають питання вивчення й творчого аналізу наукових напрацювань, шляхів використання науково-технічних досягнень, визначення перспективних напрямків досліджень тощо. Розгляд цих питань неможливий без глибокого, неупередженого дослідження історії розвитку науки взагалі та окремих її галузей. Особливо це стосується прикладних наук, результати наукових пошуків яких відносно швидко можуть бути впроваджені у конкретну практичну діяльність. До загальних теоретико-прикладних наук належать криміналістика та судова експертиза, що покликані забезпечити своїми рекомендаціями практику протидії злочинності.

1. Наукові здобутки не тільки збагачують теоретичний доробок науки, а й визначають подальший шлях розвитку практики, забезпечують наукові засади оптимізації такої діяльності. У правозастосовній та правоохоронній сферах теоретичне осмислення шляхів вдосконалення практики особливо важливе, адже можливості для експерименту, як форми перевірки теоретичних прогнозів, тут дуже обмежені [34, с. 52–54]. Особливо це стосується превентивної діяльності, яка є загальним терміном та охоплює усі види впливу на злочинність.

Під загальною превенцією ми розуміємо одну із сфер соціального управління, що полягає у попередженні та припиненні конкретних злочинів та самої злочинності як соціального явища. Тобто злочинність, як невід'ємна частина розвитку й функціонування соціуму, розробляє, сповідує та запроваджує в життя власні інтереси, породжує новітні властивості, що суперечать охоронюваному законом цінностям. У цьому протистові не може бути компромісів, адже у разі програшу держава і суспільство самоліквідуються. У фахових правничих джерелах неодноразово висловлювалася думка, що протидія (боротьба) зі злочинністю – це особливий вид взаємодії двох протилежних сторін соціального буття [28, с. 209].

Як слушно зазначили з цього приводу фахівці, превентивна діяльність охоплює три сфери:

1) загальну організацію такої діяльності: сукупність організаційних (облік, реєстрація), управлінських (прогнозування, планування, координація, визначення стратегії і тактики), профілактичних (реалізація програм і планів, здійснення профілактичних заходів), контрольних (вивчення практики, встановлення тенденцій злочинності) дій різноманітних органів та установ, які взаємодіють між собою для досягнення спільних результатів;

2) правоохоронну діяльність, яка полягає у здійсненні спеціально уповноваженими державою органами передбачених законом заходів для недопущення розвитку злочинного наміру на попередніх стадіях вчинення злочину, виявлення ознак вчинених злочинів, встановлення осіб, які їх вчинили, притягненню цих осіб до відповідальності, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів людей та відшкодування збитків від злочинних дій;

3) попередження злочинів, під яким розуміється здійснення економічних, політичних, ідеологічних, виховних, правових та інших заходів з протидії злочинності – це діяльність по виявленню та усуненню причин злочинності, окремих видів та груп злочинів, конкретних злочинів, щодо недопущення завершення злочинів на різних етапах розвитку злочинної поведінки [3, с. 1–23; 18, с. 324–338].

Незважаючи на певну тенденцію зниження загального рівня злочинності в останні роки, досить високим залишається ступінь латентної злочинності, невпинно з'являються нові види злочинів, пов'язаних, насамперед із розвитком Інтернету, удосконаленням ІТ-технологій, глобалізацією злочинних проявів тощо.

Наступним великим чинником, що впливає на перебіг та ефективність превентивної діяльності, є проблема своєчасної фіксації та порушення справ про кримінальні злочини або проступки на основі наявної інформації. Неочевидність та складність замасковано-вчинених злочинів, неможливість встановлення осіб, що їх вчинили, недоліки нормативно-правової бази діяльності органів внутрішніх справ, недосконалість взаємодії співробітників судово-експертних установ зі слідчими апаратами на стадії порушення кримінальної справи суттєво впливають на проведення превентивної діяльності, її ефективність й результативність у сучасних умовах.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми експертної превенції піддавалися науковому аналізу в теорії криміналістики, судової експертизи, кримінології та інших споріднених галузей правничих наук. Цьому були присвячені праці вчених радянської доби, сучасних вітчизняних науковців та фахівців закордонних шкіл. Серед них: Т. В. Авер'янова, І. А. Алієв, Ф. Г. Амінєв, М. І. Бажанов, В. С. Батиргарєєва, Р. С. Белкін, Ю. І. Битко, А. Ф. Волобуєв, В. В. Голіна, Д. П. Гуріна, Ф. Е. Давудов, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. Ю. Квашиш, О. М. Ключев, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, В. П. Лошманов, В. В. Лук'яненко, Г. А. Матусовський, Г. М. Мінковський, О. Г. Михайлянц, П. П. Михайленко, О. М. Моїсєєв, Е. Б. Сімакова-Єфремян, О. П. Снігер'єв, І. Я. Фрідман, В. Ю. Шепітько, О. В. Шеслер, В. М. Шерстюк, М. Г. Щербаковський, О. П. Угровецький, М. П. Яблоков, В. С. Ядикін та інші [1-2; 4-9; 11-12; 26; 31; 36-37]. Незважаючи на вагомий внесок у розвиток учення про основи експертної превенції судово-експертних установ і накопичені знання про експертне попередження в окремих видах експертних досліджень, наукові праці зазначених вчених не вичерпали вказаної проблеми, а, навпаки, поставили низку нових питань, які потребують вирішення. Адже в останні роки з'явилася низка нових поглядів на організацію діяльності судово-експертних установ (далі – СЕУ), їх пріоритетні напрямки діяльності, процеси реформування та особливості самостійного функціонування експертів, що не є працівниками СЕУ. Також відбулися кардинальні зміни в нормативно-правовому регулюванні діяльності судово-експертних установ та окремих незалежних експертів. Натомість, в експертних установах накопичено великий практичний досвід проведення превентивної діяльності, що потребує подальшого теоретичного розвитку, узагальнення та переосмислення з метою розробки найбільш ефективних методів протидії злочинності. Одним із таких питань є розгляд сутності, змісту, об'єкта та предмета приватної теорії експертної превенції та впровадження її напрацювань у практику діяльності судово-експертних установ та незалежних експертів.

Метою статті є аналіз концептуальних засад, поглядів та ідей щодо розуміння сутності приватної теорії експертної превенції та надання теоретико-прикладних пропозицій щодо застосування її напрацювань у практику діяльності судово-експертних установ та незалежних експертів.

Для досягнення поставленої мети та завдань використано комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. Вихідним із них був діалектичний метод, відповідно до якого всі проблемні питання, що розглянуто в цій статті, подано у вигляді єдності їх змісту та юридичної форми. Для визначення та поглиблення понятійного апарату використано логіко-семантичний метод; соціологічний (вивчення офіційних, наукових та бібліографічних джерел) – у процесі збору та накопичення наукової інформації про об'єкт дослідження; логіко-юридичний – під час розробки науково-обґрунтованих пропозицій з удосконалення чинного законодавства тощо.

Виклад основного матеріалу. Природа знань кожної науки визначається виключно її предметом як частиною об'єктивної дійсності, що вивчає конкретна наука. Використання знань інших наук не змінює їх предмета, ці знання лише пристосовуються для вирішення завдань, які на цю науку покладені. Під час розробки теоретичних засад і відповідних до них рекомендацій, адресованих експертній практиці, теорія судової експертизи використовує так звані «спеціальні знання» і трансформує їх в знання юридичні, за допомогою яких оптимізується впровадження спеціальних знань у судочинство [33, с. 10].

Кримінологія та судова експертиза, безпосередньо не включаючи до свого пред-

мета галузеві судово-експертні знання і практичні види судової експертизи, обслуговують експертну практику опосередковано, шляхом розробки загальних теоретичних засад і принципів сучасної експертної методології, яка охоплює типові методики, що спираються на базові інструментальні засоби та сучасну електронно-обчислювальну техніку, повинні відігравати роль методологічних орієнтирів при побудові галузевих експертних дисциплін й притаманних їм експертних методів, методик і технологій.

Місце та призначення судової експертизи, як теоретичної категорії, полягає у такому: по-перше, вона, маючи дуальний характер, повинна взяти на себе наукове обслуговування всіх сторін практичної судово-експертної діяльності, в контексті розробки практичних процесуальних рекомендацій діяльності судових експертів у рамках усіх видів судочинства (кримінального, адміністративного, цивільного та ін.); по-друге, у тісній взаємодії з процесуальною наукою, судова експертиза повинна активно вдосконалювати нормативно-правові засади державної політики у сфері судово-експертного забезпечення правосуддя; по-третє, вона не може знаходитися осторонь розробки наукових засад організаційно-управлінського аспекту діяльності експертів, які б забезпечували найбільш ефективне функціонування державних судово-експертних установ як важливої складової судової структури та судочинства; по-четверте, судова експертиза, невпинно розвиваючись та змінюючись, готує великий масив сучасних фахівців: як науковців, так і експертів-професіоналів.

На базі криміналістичних теорій ідентифікації і розпізнавання, наукові засади якої були закладені ще С. М. Потаповим [31], сформувались теорії, методи і методики судово-експертної ідентифікації, діагностики та ситуалогії, які істотно відрізняються від слідчих методів ототожнювання, розпізнавання, ситуаційного аналізу обставин злочину. Тактика призначення експертизи за змістом не збігається з поняттям тактики проведення експертизи. Зовсім інший зміст містить у собі використання спеціальних знань слідчим у криміналістичній методиці розслідування окремих категорій злочинів і методики використання спеціальних знань експертом, який професійно «обслуговує» конкретні види злочинів (судовий медик, експерт-автотехнік тощо). Фахові знання слідчого й спеціальні знання експерта з приводу криміналістичної характеристики злочину і методики включення цих знань кожним у свою професійну діяльність мають як спільні, так і відмінні ознаки.

Сьогодні ми спостерігаємо тенденцію до поступового оновлення судової експертизи як теоретичної категорії, її перетворення на більш ємний, ніж раніше, різновид теоретичних знань, який обслуговує не тільки право, а й потреби управління. Йдеться про активне поширення судово-експертної діяльності не тільки на сфери цивільного, господарського чи адміністративного судочинства, а й на інші галузі суспільної діяльності, які потребують професійної експертної оцінки для прийняття важливих рішень у галузі права, управління, економіки [33, с. 11–12]. Така сфера експертної діяльності повинна мати чітко визначені нормативно-правові, методологічні та організаційні засади [22, с. 23].

Важливою умовою підвищення ефективності превентивної діяльності є активізація використання досягнень науково-технічного прогресу в розкритті та розслідуванні злочинів. Судова експертиза, як синтетична галузь знань, дуже продуктивно сприяє запровадженню в слідчу практику сучасних досягнень науки і техніки. Однак проблеми взаємозв'язку та взаємовпливу судової експертизи та слідчої практики є найскладніші у криміналістичній теорії та практиці. Вирішення цих проблем багато в чому залежить від адекватного розуміння динамічних процесів у рамках самої науки, які пов'язані з її розвитком, зміною пріоритетів, оновленням самих знань.

Інтерес до науки, як до вищої форми пізнання об'єктивної дійсності з боку філософів, соціологів, правників, представників суспільних наук, що зростає – характерна ознака сучасного етапу розвитку науково-технічного прогресу. Серед питань, розгляд яких багато в чому забезпечує адекватне розуміння науки, значне місце посідає проблема її предмета та об'єкта. Питання предмета науки включає в себе велику кількість відтінків, широкий спектр явищ та обставин, які постійно видозмінюються, що перетворює її у «вічну» проблему для кожної галузі знань. У своєму розвитку наука проходить декілька етапів. Схематично в процесі еволюції науки можна виділити декілька періодів: а) зародження певної системи знань; б) диференціація знань; в) інтеграція знань [25, с. 34–35]. Формування тієї чи іншої наукової дисципліни неможливе без визначення кола її інтересів. Подальший розвиток науки об'єктивно веде до її диференціації, утворення нових галузей знань, що потребує конкретизації предмета так званої «материнської» науки та відокремлення від неї самостійних напрямків, уточнення між ними предмета

наукового пізнання.

Наступний розвиток передбачає інтеграцію наук. З огляду на те, що окреслені етапи взаємозалежні, не мають чітких часових меж, включають у себе одночасно як диференційні, так й інтеграційні процеси, актуальність дослідження предмета науки з її розвитком не знижується, а зростає. Прояви названих положень мають свою специфіку стосовно конкретних галузей знань, а особливо відносно молодих прикладних наук, до кола яких належить і судова експертиза. Початок цієї досить складної проблеми є в природній різниці між об'єктом науки та її предметом. Це цікава теоретична колізія, адже багато правничих наук вивчають ті самі явища чи феномени, які можуть збігатися або бути близькими за змістом. Саме з метою чіткого розмежування наук у контексті збігу досліджуваних явищ, у науковий обіг були введені теоретичні поняття «предмет науки» й «об'єкт науки». У цьому зв'язку М. І. Байтін зазначав, що кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження, які тісно співвідносяться, але не збігаються. Поняття об'єкта ширше, ним охоплюються явища зовнішнього світу, на які розповсюджується пізнання і практичний вплив суб'єктів, людей [9, с. 29]. Предмет же – це частина, сторона, той чи той конкретний аспект об'єкта, що досліджується цією наукою; це коло найбільш суттєвих питань, які вона вивчає. Якщо об'єкт є, як правило, загальним для низки наук, то предмет однієї науки не може збігатись із предметом іншої [30].

Об'єкт науки розуміється як цілісна система з певною структурною організацією, з різного рівня внутрішніми та зовнішніми взаємозв'язками та взаємозалежностями, що мають не тільки певну усталеність, а й власну динаміку розвитку [25, с. 14].

На існуванні загального для різних наук об'єкта досліджень наголошують більшість учених-криміналістів, що спеціально досліджують проблеми діяльності експертних установ [13; 24; 29]. Довготривалі дискусії юристів-правників, що продовжуються і в наш час, про сфери інтересів криміналістики, кримінального процесу, судової експертизи значною мірою, на наш погляд, викликані тим, що в систему тієї чи тієї науки включається об'єкт дослідження. Слід зазначити, що об'єкт науки – це певна частина (фрагмент) об'єктивної дійсності, яка має якісну визначеність та однорідність, що протистоїть суб'єкту діяльності, пізнання [17, с. 129]. Зважаючи на це, в систему науки входить не сам об'єкт вивчення, а знання про нього у вигляді понять, положень, ідей, поглядів, теорій, гіпотез, що відображають реальний об'єкт, його якості, ознаки, відносини, зв'язки, закони його утворення, розвитку та функціонування.

Об'єкт науки не може залишатися незмінним. Його еволюція висвітлює нові, непізнані раніше сторони та обставини. З іншого боку, розвиток самої науки не тільки розширює коло знань про певний об'єкт, але й відкриває незнані раніше сторони, зв'язки, відношення і, як наслідок, може скластися так, що можливостей наявного комплексу наук, які вивчають певний об'єкт (а різноманітність якостей об'єкта, його багатоаспектність, об'єктивно не може бути вивчена окремою наукою) буває недостатньо для його дослідження. Тому найбільш результативними і найбільш перспективними дослідженнями вважаються міжгалузеві, стикові, які включають систему, сукупність певних знань, підходів, методів різних галузей знань. До таких наук можна віднести і судову експертизу [15, с. 80].

Окрім того, еволюціонують і самі знання про об'єкт та предмет науки. Вони доповнюються новими положеннями, уточненнями, в деяких випадках взагалі суттєво змінюється система уявлень про об'єкт, його елементи або ж характеристики. Динамічність самого об'єкта пізнання, розвиток науки об'єктивно зумовлюють значне збільшення обсягу знань про досліджувану галузь. У зв'язку з цим проблема уточнення предмета науки та її об'єкта постійно актуалізується, оскільки предмет науки якраз і формується у процесі пізнання, являючи собою ідеалізований об'єкт науки, його теоретичну модель [15, с. 15]. Отже, проблема предмета науки не може, на нашу думку, належати до кола безумовно вирішених. Кожен етап розвитку вносить свої корективи, відкриває нові сторони та аспекти цього фундаментального поняття.

Адекватне розуміння предмета судової експертизи, сутності її підсистем та окремих теорій має принципове значення, тому що в їх визначенні конкретизовано ту ділянку об'єктивної дійсності, яка становить змістовну основу власне цієї галузі знань, а саме діяльності, об'єктом якої є експертне дослідження.

Приватна теорія експертної превенції не виникла на «порожньому місці». Її розробці передувала довга та кропітка робота з розробки загальної теорії судової експертизи. Через те, що приватна теорія експертної превенції вивчає практично той самий

об'єкт, що й загальна теорія судової експертизи, доцільно попередньо проаналізувати зміст предмета загальної теорії. До того ж, береться до уваги той факт, що й сама ця теорія переживає істотні якісні зміни: у правовому регулюванні судово-експертної діяльності; розширенні сфер застосування спеціальних знань; накопиченні й систематизації нового фактичного матеріалу тощо.

Сам процес формування наукових уявлень про предмет загальної теорії судової експертизи має тривалу історію і не завершений до цього часу. Велика кількість фахівців-кримінологів визнали судову експертизу самостійною галуззю юридичної науки, однак розійшлися у трактуванні її місця в системі інших галузей знань. Вони вважають, що подальше її становлення вимагає більш чіткого визначення об'єкта і предмета нової науки, її концептуальних основ, її методології, що повинні спиратись на модель експертного пізнання і міжгалузеві вчення для їх онтолого-гносеологічних орієнтирів [20].

Наприклад, визначаючи місце судової експертології в системі наукового знання, О. Ейсман зазначав, що вона є скоріше частиною криміналістики – відокремленої, що має специфічну проблематику, предмет і завдання. Її слід вважати вченням про судову експертизу в системі науки криміналістики [38, с. 67].

О. І. Вінберг та Н. Т. Малаховська в багатьох статтях й уточненнях до них наводять певне уявлення про їх концепцію нової галузі знань, яку вони саме і назвали судовою експертологією. Ці вчені визначають її галуззю юридичної науки, що вивчає закономірності, методологію, процес формування і розвитку наукових основ судової експертизи, а також досліджує їх об'єкти, що дає змогу мати уявлення про предмет науки і про її місце в системі наукового знання. Судова експертологія має досліджувати загальні закономірності й методологічні проблеми теорії судових експертиз і не опускається до рівня окремих видів експертиз як практичної конкретної діяльності [15].

Як зазначає О. В. Юнацький, судова експертологія – це наука, що вивчає закономірності функціонування судово-експертної діяльності, закономірності й методологію формування та розвитку експертиз, закономірності дослідження об'єктів експертиз, що здійснюється на основі спеціальних знань, трансформованих на базі галузевих наук у систему наукових методів, методик та засобів вирішення експертних завдань. У межах правової регламентації вона має бути визначена як синтетична, прикладна юридична наука, що за своєю генезою і загальним об'єктом дослідження (злочинна діяльність) належить до циклу кримінально-правових наук [20].

Як зазначалося в наукових працях, присвячених розробці питань генези судової експертизи від частини криміналістики до самостійної наукової категорії, генеральною ідеєю її створення була головна (засаднича) закономірність: при усіх окремих відмінностях експертиз різних родів і видів усі вони мають багато загальних позицій, які виражаються в їх призначенні, теоретичному обґрунтуванні, джерелах виникнення, стадіях розвитку, функціонуванні, нормативному регулюванні, організації. Також умовами, що сприяли вирішенню завдання щодо створення судової експертології, були: наявність великого емпіричного матеріалу в окремих родах (видах) експертиз, створення на цій основі окремих теорій цих експертиз, в яких знайшли відображення їх наукові основи і закономірності; розробка принципів, методологічних, правових і організаційних основ різних родів судових експертиз, виділення з цього об'єму того загального, що повинно бути властивим будь-якому роду експертизи, у тому числі й тим, що створюються; наявність проміжних теоретичних розробок з окремих проблем судової експертизи, що знайшли відображення в монографіях, статтях, навчальній і методичній літературі; система методів і методик експертного дослідження, що постійно удосконалюється та є відображенням загального науково-технічного прогресу; наявність розвиненої системи державних судово-експертних установ в різних відомствах країни, що координують свою практичну і наукову діяльність. Отже, *мета* судової експертології полягає насамперед в систематизації накопичених до цього моменту категорій усіх родів (видів) судових експертиз, а саме: поняття предмета експертизи, об'єктів дослідження, експертних завдань, спеціальних знань експерта, поняття експертної компетенції і компетентності, технології експертного дослідження і багато інших [20].

Як слушно зазначав І. А. Алієв, загальна теорія судової експертизи повинна відображати закономірності виникнення і розвитку експертиз різних класів, родів, видів; бути синтезованим і систематизованим знанням про судову експертизу як єдину систему і процеси, що в ній відбуваються. У ній повинні знайти відображення поняття предмета, загальна методологія, вчення про об'єкти, суб'єктах, експертні завдання, що вирішують-

ся, і методики експертного дослідження, теоретичні аспекти інфраструктури та системно-функціонального аналізу експертної діяльності, а також перспективи створення і розвитку приватних теорій судових експертиз. При цьому вона повинна бути юридичною міждисциплінарною теорією, предметно пов'язаною з кримінальним процесом, криміналістикою, з іншими науками, в тому числі спеціалізованими, що складають основу експертиз різних класів, родів [6, с. 6].

Предмет загальної теорії судової експертизи, за визначенням С. Ф. Бичкова, це система теоретичного знання, що відображає на метапредметному рівні загальні закономірності розвитку наукових основ судової експертизи та експертної діяльності [14, с. 124].

Вивчаючи предмет загальної теорії судової експертизи, Т. А. Авер'янова підкреслює, що це система світоглядних і праксеологічних принципів як самої теорії, так і її об'єкта – експертної діяльності, приватних теоретичних побудов в цій сфері наукового знання, методів розвитку теорії та здійснення експертних досліджень, процесів і відносин, тобто комплексне наукове відображення судово-експертної діяльності [2, с. 261]. Недоліком цієї дефініції, на наш погляд, є відсутність аналізу правових та організаційних засад судово-експертної діяльності.

Одним із основних чинників, що суттєво впливають на дослідження проблем експертної превенції полягає в тому, щоб взявши її за основу як цілісну систему, розкрити її сутність, якісну специфіку, властиві їй системні інтеграційні якості (склад, структуру, внутрішню і зовнішню організацію, взаємозв'язок компонентів). При цьому акцентується на взаємодії та взаємозалежності окремих компонентів системи, специфіці функціонування всієї системи як єдиного цілого. Водночас необхідним є розмежування сукупних якостей системи від окремих якостей елементів, з яких вона складається, адже вони можуть суттєво різнитися.

Вирішення цього завдання вимагало, зі свого боку, розробки приватної теорії експертної превенції. Усі спроби теоретичних узагальнень, що стосуються окремих елементів превентивної діяльності, без наміру розглядати їх як компоненти однієї системи, без застосування наукового аналізу всієї системи загалом (наприклад, взаємопов'язаних процесів, що відбуваються в цій системі, їх ієрархічних зв'язків) не змогли забезпечити побудову приватної теорії експертної превенції.

Створення теорії завжди знаменує якісно новий етап у розвитку наукового знання і його позитивного впливу на практику. Приватна теорія експертної превенції покликана систематизувати емпіричне знання та наявні теоретичні узагальнення, описати і пояснити її, розкрити закономірності її функціонування і розвитку. Водночас розробка приватної теорії експертної превенції вимагала вирішення питання про те, в межах якої галузі знань, у світлі якої загальної теорії вона може бути створена і розвинена.

Під час розробки цього питання Р. С. Белкін, посилаючись на праці П. В. Копніна, писав, що знання, щоб стати теорією, має досягти в своєму розвитку певної зрілості... Теорія повинна включати в себе не тільки опис відомої сукупності фактів, а й їх пояснення, закономірності, яким вони підпорядковані. У теорію входить низка положень, що виражають закономірні зв'язки. Причому ці положення об'єднані одним загальним початком, що відображає фундаментальну закономірність цього предмета (або сукупності явищ). Якщо немає об'єднаного загального початку, то ніяка сукупність наукових положень, що відображають закономірні зв'язки, не становитиме наукової теорії [4, 285]. Схожої думки дотримуються й інші вчені.

Наприклад, розглядаючи співвідношення загальної теорії та приватних теорій окремих родів і видів експертиз, Т. В. Авер'янова та І. А. Алієв відзначили, що приватні теорії виходять з положень загальної теорії та містять як вихідні посилки ті її дані, що відповідають специфіці окремих роду чи виду експертиз. Крім цих даних, що мають загальне значення, зміст приватної теорії становлять специфічні наукові підстави роду, виду експертиз, характеристика типових методів дослідження або типових методик, використовуваних для вирішення знову-таки типових для цього роду, виду експертиз завдань. Зазначені автори характеризуючи приватні теорії, зазначають, що вони можуть відрізнитися за рівнем наукового узагальнення. У їх ієрархії можна уявити собі теорії класу, роду, виду і навіть підвиду експертиз, причому кожна наступна в цьому ряді відрізняється більшою конкретизацією від попередньої, зберігаючи в своєму змісті якісь загальні для всіх цих теорій положення [4, с. 158].

Підставою для формування теорії експертної превенції стала дискусія про криміналістичну профілактику, що розгорнулася на початку 60-х років минулого століття. До

того часу питання про криміналістичну (в тому числі й експертну) превенцію в спеціальній літературі не порушувалося. Лише окремі фахівці-криміналісти (В. П. Колмаков, І. Я. Фрідман, В. Ф. Зудин, І. А. Алієв) почали розглядати у своїх працях основи судово-експертної превенції. У працях Р. С. Белкіна, присвячених розгляду приватних криміналістичних теорій, висловлювалися твердження про те, що за своїм змістом вони можуть бути «більш загальними» та «менш загальними», відображаючи, відповідно, більшу або меншу предметну область, більш-менш значну групу явищ і процесів [12, с. 172].

Одним із перших почав розробляти положення приватної теорії експертної превенції видатний український науковець В. П. Колмаков [26, с. 107]. Однак його напрацювання наштовхнулися на велику критику з боку окремих науковців, особливо фахівців-кримінологів. Одним із затятих опонентів В. П. Колмакова був І. Я. Фрідман. Однак, приділивши вивченню цього питання багато часу й накопичивши певний теоретичний масив інформації, він був вимушений погодитися із В. П. Колмаковим, зробивши висновок, що ця приватна теорія має право на існування, оскільки становить частину предмета криміналістики, є розділом її загальної наукової теорії, й запропонував структуру і зміст цього вчення [37]. Потому й інші теоретики у сфері криміналістики і судової експертизи розглядали в своїх працях питання нормативно-правового, організаційного та методико-методологічного характеру здійснення експертної превенції, приділяли значну увагу проблемам контролю за реалізацією рекомендацій, наведених у висновках співробітників експертних установ та спрямованих до правоохоронних органів та інших посадових осіб, до функціональних обов'язків яких входить виконання таких рекомендацій.

Згодом, аналізуючи теоретичний доробок попередників та великий масив емпіричного матеріалу, І. А. Алієв обґрунтував необхідність конструювання приватної теорії експертної профілактики, визначив її принципи та функції, зміст і структуру, а також закономірності її побудови та окреслив взаємодію її компонентів із іншими видами профілактичної діяльності [5, с. 21]. У цьому зв'язку Р. С. Белкін вказував, що в контексті загальної теорії судової експертизи, об'єктом якої є практична експертна діяльність, приватна теорія має право на існування, оскільки відображає самостійне і до того ж велими істотний напрям експертної практики, який справедливо можна назвати експертною профілактикою [11, с. 161].

Як і більшість приватних теорій, теорія експертної превенції розробляє та запроваджує власну систему понять, які є відображенням реальної дійсності. Проаналізувавши думки науковців [8; 26], які попередньо розглядали ці питання, можемо стверджувати, що система понять експертної превенції може бути розподілена на три великі блоки: базовий, проміжний та інтегральний.

Базові поняття теорії експертної превенції здебільшого збігаються із тими, що використовуються у загальній теорії судової експертизи: спеціальні знання, експерт, судова експертиза, висновок експерта, експертне дослідження тощо.

До другого, проміжного, блоку системи понять теорії експертної превенції належать вже більш специфічні поняття, притаманні саме цій приватній теорії: завдання судової превенції, експертна профілактична діяльність, рекомендації експерта щодо усунення (мінімізації) причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, виявлення детермінант злочинності тощо.

Інтегральним рівнем понять відповідають: сукупність окремих превентивних заходів, які використовує експерт під час професійної діяльності, структурно-функціональна основа превентивної експертної діяльності, суб'єкти експертної превентивної діяльності, моделі експертно-профілактичної діяльності тощо.

На думку Ф. Г. Амінева, предметом експертної профілактики є закономірності виникнення, виявлення, збирання, дослідження, оцінки і використання криміналістично-значущої інформації про обставини, що сприяють вчиненню злочинів, отриманої в ході судово-експертної діяльності, а також заснованих на пізнанні цих закономірностей спеціальних засобів і методів усунення зазначених обставин і попередження злочинів, що готуються (правопорушень) [8].

Виконавши аналіз результатів обговорення і висловлювань вчених щодо поняття «предмет експертної превенції» та спираючись на власні дослідження [38], наведемо авторське розуміння цієї теоретичної дефініції. Вважаємо, що *предметом приватної теорії експертної превенції* є теоретичні, нормативно-правові та організаційні закономірності здійснення та забезпечення превентивної експертної діяльності, а також закономірності виникнення та формування підстав превентивної експертної діяльності на осно-

ві єдиної методології та уніфікованого понятійного апарату, що дає змогу перебудовувати та налаштовувати теоретичні категорії з урахуванням постійного оновлення, модернізації та видозміни спеціальних експертних знань, тим самим забезпечувати єдність мови наукової термінології та уніфікацію превентивних стандартів тощо.

Розкриваючи *поняття об'єкта приватної теорії експертної превенції*, хочемо зазначити, що вони можуть класифікуватися на:

- загальні об'єкти (матеріальні носії інформації про злочинну подію, наприклад, документи, надані експерту для вивчення; предмети оточуючого світу, направлені на експертизу для порівняння тощо);
- характерні об'єкти (спеціальні об'єкти родів і видів судових експертиз: наприклад, документи бухгалтерського обліку, акти ревізій тощо);
- конкретні об'єкти (об'єкти, що досліджуються експертом у ході проведення конкретної судової експертизи).

З огляду на зміст та обсяг вивчених об'єктів експертної превенції, можна стверджувати, що завдання, які вирішуються в рамках цієї приватної теорії, поділяються на дві групи: загальні та спеціальні.

Загальним завданням приватної теорії експертної превенції слід вважати практику спеціальних суб'єктів, спрямовану на протидію злочинності шляхом розробки наукових положень щодо використання судово-експертної діяльності в попередженні злочинів. Проаналізувавши думки науковців [23], вважаємо, що до спеціальних завдань належать: встановлення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, при проведенні експертних досліджень; розробка методів і засобів отримання достовірних знань, що надали судовим експертам нові можливості по встановленню детермінанта злочинності; розробка і вдосконалення заходів щодо підвищення ефективності загальної взаємодії та координації заходів між співробітниками судово-експертних установ та іншими суб'єктами превентивної діяльності; запровадження елементів превентивної діяльності у цивільно-му, господарському, арбітражному та адміністративному процесах тощо.

Основними *принципами* приватної теорії експертної превенції є: принцип причинності (дослідження причинно-наслідкових зв'язків, причинно-зумовлених дій експерта щодо встановлення криміногенних факторів і розробці пропозицій щодо їх усунення); принцип спадковості (полягає в тому, що приватна теорія експертної превенції реалізує закономірності теорії криміналістичної профілактики) тощо.

Також виділення експертної превенції в самостійну систему спирається на принцип системного підходу як одного з найбільш перспективних напрямків у розробці методології соціальних досліджень. У процесі такої розробки повинен бути обраний варіант вирішення специфічного системного завдання – виокремлення об'єкта, що досліджується. Таке виокремлення має дуалістичну природу: з одного боку, ми можемо виділити рівні соціальної системи, а з іншого – визначити сферу суспільного життя, де ця система буде найбільш життєспроможною та динамічною.

Якщо мова йде про *систему* експертної превенції, найбільш перспективним, на наш погляд, є її розподіл (виокремлення її елементів) за різними рівнями. Це дасть змогу найбільш ефективного розгляду системи експертної превенції як єдиного конгломерату даних та дозволить проаналізувати наявні в системі ціннісні регулятиви та специфіку їх реалізації [6]. Такими регулятивами (маркерами або ціннісними інваріантами) для системи експертної превенції є соціальний, правовий та етичний обов'язок вжиття заходів профілактичного характеру співробітниками судово-експертних установ України. Адже саме судові експерти мають можливість встановлення причин та умов злочинів, застосування на практиці спеціальні знання, мають можливості для розробки й реалізації комплексу спеціальних превентивних заходів. Дія зазначеного спеціального комплексного інваріанта цієї системи поширюється на всю експертну установу.

Отже, системоутворюючими чинниками експертної превенції є: реалізація превентивних завдань з використанням спеціальних знань; координація, інформаційне і методичне забезпечення превентивних заходів; уніфікація структури взаємопов'язаних суб'єктів превентивної діяльності; нормативно закріплені суб'єкти превентивної діяльності; однаковість функціонального забезпечення превентивних заходів судово-експертних установ системи Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ.

Можливість та закономірність використання спеціальних знань співробітниками судово-експертних установ під час здійснення превентивної діяльності не викликає заперечень, адже можливості судової експертизи у виявленні обставин, що сприяють вчинен-

ню злочинів, а також у розробці заходів щодо їх усунення, мають першорядне значення.

Висновки. Спираючись на результати аналізу фахових джерел із цього питання та враховуючи власний доробок авторів [19; 35], зазначаємо, що:

1. Історичний розвиток судової експертизи як науково-теоретичної категорії свідчить, що вона знаходиться в процесі безперервного прогресу, а постійним чинником її еволюції є процеси диференціації та інтеграції знань в цій предметній категорії. Аналогічний процес відбувається і з системою знань про приватну теорію експертної превенції.

2. Концепція вчення про експертну превенцію, як система наукових поглядів та керівних положень, необхідна для систематизованого висвітлення теоретичних основ і практики судово-експертної діяльності. Вона базується на експертній ініціативі, яка є передбаченою процесуальним законом реалізацію права експерта наголошувати на певні факти, що були виявлені при проведенні експертизи, та які мають значення у виявленні детермінант злочинності та мінімізації їх негативного впливу на суспільство.

3. Ми вважаємо, що предметом приватної теорії експертної превенції є теоретичні, нормативно-правові та організаційні закономірності здійснення та забезпечення превентивної експертної діяльності, а також закономірності виникнення та формування підстав превентивної експертної діяльності на основі єдиної методології та уніфікованого понятійного апарату, що дає змогу перебудовувати та налаштовувати теоретичні категорії з урахуванням постійного оновлення, модернізації та видозміни спеціальних експертних знань, тим самим забезпечувати єдність мови наукової термінології та уніфікацію превентивних стандартів тощо.

4. З метою здійснення експертної ініціативи щодо прогнозування, а в подальшому й превенції злочинів, необхідним є поглиблення взаємодії судово-експертних установ та незалежних експертів з органами кримінального переслідування і судом. Відзначимо, що як експертна превенція, так і експертна ініціатива прямого закріплення в чинному кримінально-процесуальному законодавстві не знайшли. Тому вважаємо за необхідне доповнення чинного кримінально-процесуального законодавства й відомчих нормативних актів положеннями про обов'язковість здійснення превентивної діяльності як співробітниками державних судово-експертних установ України, так і незалежними експертами.

Список використаних джерел

1. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика: учеб. для / под ред. Р. С. Белкина. Москва : НОРМА, 2001. С. 285.
2. Аверьянова Т. В. Этапы развития судебной экспертизы. *Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства* : материалы межвузов. науч.-практ. конф. (к 85-летию со дня рождения Р. С. Белкина) в 2-х ч. Москва : БЕК, 2007. Ч. 1. С. 261.
3. Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы : монография. Москва : Изд-во НОРМА, 2001. С. 1–23.
4. Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. Баку, 1992.
5. Алиев И. А. Правовые и организационные проблемы экспертной профилактики. Баку, 1987.
6. Алиев И. А. Проблемы судебно-экспертной профилактики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1990.
7. Алиев И. А. Проблемы экспертной профилактики. Баку : Азернешр, 1991. 312 с.
8. Аминев Ф. Г. Судебно-экспертная деятельность: современные проблемы и пути их решения : дис. ... д-ра юрид. наук. Уфа, 2016. URL: <https://pravo.studio/sudebnaya-ekspertiza/problemuyi-teorii-praktiki-sudebno-ekspertnoy-105867.html>.
9. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) : монография. Саратов : СГАП, 2001. 416 с.
10. Бахін В. П., Лисиченко В. К. Проблеми науково-методичного забезпечення слідчої діяльності. *Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті й розслідуванні злочинів*. Київ. НАВС. 1996. С. 5–11.
11. Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. Частные криминалистические теории. Москва : Юристъ, 1997. Т. 2.
12. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. Москва : БЕК, 1997.
13. Бердичевский Ф. Ю. О предмете и понятийном аппарате криминалистики. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1976. Вып. 24. С. 130–134.
14. Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. Алмата, 1992.
15. Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз). Волгоград, 1979. 183 с.
16. Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Б. Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експе-

рта. Харків : Право, 2016. 928 с.

17. Демичев В. А. Объект и предмет науки. *Научные доклады высшей школы: Философские науки*. 1983. № 5. С. 129.

18. Долгова А. И. Криминология. Москва : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. С. 324–338.

19. Експертизи в судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 386 с.

20. Експертологія : конспект лекцій для студентів юрид. факультету. Дніпро, 2016. 150 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1130/3.1.pdf>.

21. Зудин В. Ф. Предупреждение преступлений в практике судебной экспертизы. *Советская юстиция*. 1962. № 21. С. 19–24.

22. Калдин В. Я. Теоретические основы и практика применения идентификации при расследовании и судебном рассмотрении уголовных дел : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1970. С. 23.

23. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посіб. для студентів. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 528 с.

24. Ковальова В. В. Шляхи удосконалення експертно-криміналістичної служби МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 17 с.

25. Козлов В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права. Ленинград, 1989. С. 34–35.

26. Колмаков В. П. Некоторые вопросы криминологической профилактики преступлений. *Советское государство и право*. 1961. № 12. С. 106–109.

27. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст.141 (зі змінами і доповненнями станом на 01.04.2020 р.).

28. Криминология : учеб. для юрид. вузов / под об. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. Москва : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. С. 209.

29. Криміналістика і судова експертиза : міжвідом. наук.-метод. зб.; редкол.: О. Г. Рувін та ін. Київ : Вид-во Ліра-К, 2018. Вип. 63, ч. 1. 424 с.

30. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи. Курс лекцій. URL: https://pidruchniki.com/12461220/pravo/viznachennya_ponyat_obyekt_nauki_predmet_nauki_zagalna_harakteristika_protsepu_formuvannya.

31. Потапов С. М. Введение в криминологику. Москва : Госюриздат, 1946. 285 с.

32. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232 (зі змінами і доповненнями станом на 01.04.2020 р.).

33. Сегай М. Я. Судова експертологія: шляхи становлення та розвитку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук.-практ. матеріалів / за заг. ред. М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. Харків : Право, 2001. С. 10.

34. Тевлін Р. Про поняття «правоохоронні органи» у вузькому та широкому розумінні. *Право*. 1985. Вип. № 7. С. 52–54.

35. Філіпенко Н. С. Приватна теорія експертної превенції: генеза та сучасний стан. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 137–146.

36. Фридман И. Я. Судебная экспертиза и вопросы предупреждения преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 1974. 40 с.

37. Фридман И. Я. Вопросы правового регулирования профилактической деятельности экспертов и судебно-экспертных учреждений. *Криминология и судебная экспертиза*. Киев, 1976. Вып. 6.

38. Эйсман А. А. Экспертология в системе научного знания. *Экспертные задачи и пути их решения в свете НТП* : сб. науч. трудов. Москва : ВНИИСЭ, 1980. С. 65–72.

Надійшла до редакції 13.05.2020

References

1. Aver'yanova T. V., Belkin R. S., Korukhov Yu. G., Rossinskaya Ye. R. *Kriminalistika [Criminalistics]: ucheb. dlya / pod red. R. S. Belkina*. Moskva : NORMA, 2001. S. 285. [in Russ.]

2. Aver'yanova T. V. *Etapy razvitiya sudebnoy ekspertizy [Stages of development of forensic examination]*(M. BEK, 2007) (in Rus.).

3. Alekseyev A. I., Gerasimov S.I., Sukharev A.YA. *Kriminologicheskaya profilaktika: teoriya, opyt, problemy [Criminological prevention: theory, experience, problems]* (M. NORMA 2001). (in Rus.).

4. Aliyev I. A. *Pravovyye i organizatsionnyye problemy ekspertnoy profilaktiki [Legal and organizational problems of expert prevention]*(Baku, 1987) (in Azerbaijan).

5. Aliyev I. A. *Problemy ekspertnoy profilaktiki [Problems of expert prevention]*(Baku, 1991) (in Azerbaijan).

6. Aliyev I. A. *Deyatelnost' sudebno-ekspertnykh uchrezhdeniy po preduprezhdeniyu prestupleniy [Activity of forensic institutions for the prevention of crimes]* (Baku, 1988) (in Azerbaijan).

7. Aliyev I. A. *Problemy sudebno-ekspertnoy profilaktiki [Problems of forensic prevention]* (Kyiv, 1990) (in Ukr.).

8. Aliyev I. A., Aver'yanova T. V. *Kontseptual'nyye osnovy obshchey teorii sudebnoy ekspertizy [The conceptual basis of the general theory of forensic examination]*(Baku, 1992) (in Azerbaijan).

9. Aminev F. G. *Sudebno-ekspertnaya deyatelnost': sovremennyye problemy i puti ikh*

resheniya (Ufa, 2016.) (in Rus.).

10. Baytin M.I. Sushchnost' prava (Sovremennoye normativnoye pravoponimaniye na grani dvukh vekov) [The essence of law (Contemporary regulatory law on the verge of two centuries)] (Saratov: SGAP, 2001) (in Russian).

11. Bakhin V.P., Lisichenko V.K. Problemi naukovno-metodichnogo zabezpechennya slidchoi diyal'nosti [Problems of scientific and methodological support of investigative activity] (Kyiv. NAVS. 1996) (in Ukr.).

12. Belkin R. S. Kriminalisticheskaya entsiklopediya [Forensic Encyclopedia] (M. : BEK, 1997) (in Rus.).

13. Belkin R. S. Kurs kriminalistiki / Chastnyye kriminalisticheskiye teorii [Forensics course / Private forensic theory] (M.: Yurist, 1997) (in Rus.).

14. Berdichevskiy F.YU. O predmete i ponyatiynom apparate kriminalistiki. Voprosy bor'by s prestupnost'yu [On the subject and conceptual apparatus of forensics. Issues of combating crime] (M.,1976) (in Rus.).

15. Bychkova S. F. Stanovleniye i tendentsii razvitiya nauki o sudebnoy ekspertize [Formation and development trends of science of forensic science] (Alma-Ata, 1992) (in Kazakhstan).

16. Vinberg A.I., Malakhovskaya N.T. Sudebnaya ekspertologiya (obshcheteoreticheskiye i metodologicheskkiye problemy sudebnykh ekspertiz) [Forensic expertise (general theoretical and methodological problems of forensic expertise)] (Volgograd, 1979) (in Rus.).

17. Demichev V.A. Ob"yekt i predmet nauki [The object and subject of science] (Filosofskiyе nauki. 1983) (in Ukrainian).

18. Dolgova A. I. Kriminologiya [Criminology] (Moskva. Izdatel'skaya gruppa NORMA-INFRA, 1999) (in Rus.).

19. Ekspertyzy v sudoviy praktysi [Expertise in case law] (Kyiv, Yurinkom Inter, 2005) (in Ukr.).

20. Ekspertolohiya [Expertology]: konspekt lektsiy dlya studentiv yuryd. fakul'tetu. Dnipro, 2016. 150 s. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/11>

21. Zudin V. F. Preduprezhdeniye prestupleniy v praktike sudebnoy ekspertizy [Prevention of crime in the practice of forensics](Sovetskaya yustitsiya, 1962) (in Rus.).

22. Kaldin V.YA. Teoreticheskiye osnovy i praktika primeneniya identifikatsii pri rassledovanii i sudebnom rassmotrenii ugovolnykh del [Theoretical bases and practice of the use of identification in the investigation and trial of criminal cases] (M., 1970) (in Rus.).

23. Klimenko N.Í. Sudova yekspertologiya [Forensic Expertise] (Kyiv. Vidavnichiy Dim «Ín Yure», 2007) (in Ukr.).

24. Koval'ova V.V. Shlyakhi udoskonalennya yekspertno-kriminalistichnoï sluzhbi MVS Ukraïni [Ways to improve the forensic service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] (Kyiv, 2001) (in Ukr.).

25. Kozlov V.A. Problemy predmeta i metodologii obshchey teorii prava [Problems of the subject and methodology of general law theory] (Leningrad, 1989) (in Rus.).

26. Kolmakov V. P. Nekotoryye voprosy kriminalisticheskoy profilaktiki prestupleniy [Some issues of forensic crime prevention. Soviet state and law] (Kyiv, 1961) (in Ukr.).

27. Konstitutsiya Ukraïni [The Constitution of Ukraine] (Kyiv, 1996) (in Ukr.).

28. Kriminologiya. Uchebnik dlya yuridicheskikh vuzov [Criminology. Textbook for Law Schools] (Moskva. Izdatel'skaya gruppa NORMA INFRA, 1999) (in Rus.).

29. Kriminalistika í sudova yekspertiza [Forensics] (Kyiv. Vidavnistvo Lira-K, 2018) (in Ukr.).

30. Mashkov A. Problemi teorii derzhavi í prava [Problems of the theory of state and law] (Kyiv) (in Ukr.).

31. Potapov S.M. Vvedeniye v kriminalistiku [Introduction to Forensics] (M. Gosyurizdat, 1946) (in Rus.).

32. Pro sudovu yekspertizu [On Forensic Examination] (Kyiv, 1994) (in Ukr.).

33. Segay M.Ya. Sudova yekspertologiya: shlyakhi stanovlennya ta rozvitku [Forensic Expertise: Ways of Becoming and Developing] (Kharkiv: Pravo, 2001) (in Ukr.).

34. Tevlin R. Pro ponyattya «pravookhoronni orhany» u vuz'komu ta shyrokomu rozuminni [On the concept of "law enforcement" in a narrow and broad sense] (Kyiv: Pravo, 1985) (in Ukr.).

35. Filipenko N. Ye. Pryvatna teoriya ekspertnoyi preventsiyi: geneza ta suchasnyy stan [Private theory of expert prevention: Genesis and the current state] (Dnepr: Naukovyy visnyk DDUVS: naukovyy zhurnal, 2019) (in Ukr.).

36. Fridman I. Ya. Voprosy pravovogo regulirovaniya profilakticheskoy devatel'nosti ekspertov i sudebno-ekspertnykh uchrezhdeniy [Questions of legal regulation of the preventive activities of experts and forensic institutions] (Kyiv, 1976) (in Ukr.).

37. Fridman I. Ya. Sudebnaya ekspertiza i voprosy preduprezhdeniya pre stupleniy [Forensic examination and questions of crime prevention] (M., 1974) (in Rus.).

38. Éysman A. A. Ékspertolohyya v systeme nauchnoho znanyya [Expertology in the system of scientific knowledge] (M.: VNYYSÉ, 1980) (in Rus.).

SUMMARY

Nataliya Ye. Filipenko, Oleksandr P. Snigeryov. Expert prevention: concept, subject and object. This article analyzes the conceptual foundations, views and ideas on understanding the essence of expert prevention. Essence of expert prevention lies in the influence of relevant subjects on crime through

the use of specific expertise. That means that subject of forensic examination of each kind and type should be attributed to the study of circumstances on the basis of which scientific, organizational and technical measures of a preventive nature can and should be developed.

The empirical prerequisites for the emergence and development of forensic research have been investigated: accumulation of empirical facts in the theory of forensic science and other sciences, manifestation of integration processes. Formation of theoretical and applied foundations of private theory of expert prevention. The concept and structure of the private theory of expert prevention, its place and role in the theory of forensic science and judicial examination are considered. It is noted that the study of the current state of the theory and practice of private expert theory has allowed to establish that it has a common beginning and justification. Private theory of expert prevention as a system of interconnectedness includes: idea, principles, great empirical material, which is the cornerstone of the theory, general and specific tasks, functions and goals of the theory, etc.

On the basis of the conducted analysis it is proved that the principles of a systematic approach and construction, which provide its structure, connection with the general theory of forensic examination and the general theory of criminology, a combination of theoretical and applied (practical) researches serve as a justification for the creation of a private theory of expert prevention.

It is emphasized that the formation of the theory of expert prevention is the need to create this theory in order to successfully combat crime specific expertise using.

The relation between the concepts of "general forensic theory" and "private theory of expert prevention" has been investigated, since ambiguity of both scientific understanding and practical application is one of the main problems that cannot be overcome in the forensic research of the phenomenon of expert prevention. appropriate conceptual categorical apparatus.

Keywords: *criminalistics, forensic science, expert prevention, forensic science general theory, forensic science private theory, specific expertise, forensic science institutions.*

УДК 347.822.4(822.31):343.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-253-262

Ігор ШИНКАРЕНКО[©]
кандидат
юридичних наук,
професор

Ганна СПІЦИНА[©]
доктор юридичних
наук, доцент

(Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»)

БЕЗПЕКА ОБ'ЄКТІВ ІНФРАСТРУКТУРИ АВІАЦІЙНОГО ТРАНСПОРТУ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Визначено, що підґрунтям ефективної діяльності з забезпечення об'єктів критичної інфраструктури є формування системи законодавчого визначення критеріїв віднесення до критичної інфраструктури держави відповідних об'єктів, зокрема й авіаційного транспорту. Підґрунтям законодавчої та організаційної діяльності у цьому сенсі є здійснення наукових досліджень, спрямованих на формування науково-організаційного забезпечення об'єктів авіаційного транспорту.

Констатовано, що поза межами предмета сучасних досліджень у безпековій сфері авіаційного транспорту та загалом усіх об'єктів критичної інфраструктури залишилися: теоретичні з'ясування сутності та співвідношення таких теоретично-прикладних категорій різних видів безпеки стосовно об'єктів критичної інфраструктури та авіаційного транспорту. Недостатньо досліджені причини та умови формування загроз безпеці всієї інфраструктури авіаційного транспорту України. Визначено необхідність розробки теоретико-прикладних та правових проблем безпеки

© Шинкаренко І.Р., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0001-5524-2259>;
sir2009@ukr.net

© Спіцина Г.О., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-6677-6915>
spitsyna_hanna@ukr.net

об'єктів авіаційного транспорту України не тільки з боку втручання в діяльність цивільної авіації, а й всього комплексу умов нормальної діяльності структур та суб'єктів підприємницької діяльності об'єктів авіаційної інфраструктури.

Ключові слова: авіація, авіаційна безпека, критична інфраструктура, рівні загроз, загрози авіаційної безпеки, проблеми забезпечення об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту, авіаційна діяльність.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення об'єкти авіаційного транспорту стали джерелом безпекових загроз з боку екстремістсько-радикальних угруповань, терористичних організацій і груп, що мають можливість використовувати для проведення своїх операцій сучасні досягнення у сфері зв'язку й передачі інформації [1].

Світовий досвід свідчить, що підґрунтям ефективної діяльності щодо забезпечення об'єктів критичної інфраструктури є формування системи законодавчого забезпечення визначення критеріїв віднесення до критичної інфраструктури держави, об'єктів транспорту взагалі та авіаційного транспорту зокрема [2]. Отже, постає низка викликів до наукового та організаційного забезпечення об'єктів авіаційного транспорту.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вивчення сучасних положень та здобутків представників національної школи безпекознавства свідчить, що їх підґрунтям є твори Томаса Гоббса, Еммануїла Канта, Георга Гегеля та ін. Їх погляди розвинули у своїх працях В.Горбуліна, Є.Марчука, В.Паламарчука та інших, які визначили теоретичний зміст та співвідношення понять «національна-державна-соціальна безпека» та проблем їх моделювання [3, С. 76–88; 4; 5, С. 106–113; 6, С.11–12].

Безпекові дослідження на сучасному етапі здійснюються за напрямками:

– теоретичні розвідки щодо визначення та дослідження актуальних проблем правового регулювання функціонування авіаційного транспорту, алгоритмів формування концептуальних моделей формування системи транспортної безпеки [7, с.2–5];

– визначення теоретико-прикладних проблем забезпечення залізничного, авіаційного та інших видів транспорту;

– визначення змісту безпеки авіації, особливостей організації контролю та нагляду за авіаційною безпекою та безпекою польотів (В. П. Бабак, А. С. Бичков, І. В. Вайсберг, С. Т. Гончарук, Н. В. Дараганов, В.В. Захаренков, М.В. Кармизов, М.В. Карпенко, Г. Й. Касперович, Є. А. Куклев, М. С. Кулик, А. В. Ліньков, В. О. Максимов, В. М. Рухлінський, В. І. Токарев, С. В. Трофімов, А. В. Філіпов) [8, с. 554; 9; 10];

– дослідження теоретико-прикладних проблем формування державної політики у сфері безпеки інфраструктури авіаційного транспорту та протидії незаконному втручанню в діяльність цивільної авіації (Т. Є. Висоцька, О. Дубинський, Р. А. Каложний, Д. П. Лотюк, С. І. Москаленко, В. І. Рижий, А. О. Собакар, І. М. Сопілко, В. В. Устименко) [11; 12, с. 131–135; 13, с.249–251; 14, с.10; 15; 16, с.935–936; 17, с.149; 18, с. 596–600].

Водночас поза межами предмета наведених досліджень залишилися:

– теоретичні з'ясування сутності та співвідношення таких теоретико-прикладних категорій: «безпека» – «національна безпека» – «екологічна безпека» – «громадська безпека» – «авіаційна безпека» – «безпека польотів» – «безпека об'єктів авіаційного транспорту» – «безпека об'єктів критичної інфраструктури авіаційного транспорту» – «безпека пасажирів» тощо;

– системне комплексне дослідження причин та умов кримінальних та інших правопорушень, які є підґрунтям формування загроз безпеці всієї інфраструктури авіаційного транспорту України тощо.

Зазначені обставини і зумовили розробку у статті теоретико-прикладних та правових проблем безпеки об'єктів авіаційного транспорту України.

Мета. 1. Уточнення теоретичного змісту та співвідношення категорій «безпека» – «національна безпека» – «екологічна безпека» – «громадська безпека» – «авіаційна безпека» – «безпека польотів» – «безпека об'єктів авіаційного транспорту» – «безпека об'єктів критичної інфраструктури авіаційного транспорту» – «безпека пасажирів».

2. Уточнення змісту причин та умов кримінальних та інших правопорушень, які є підґрунтям формування загроз безпеці всієї інфраструктури авіаційного транспорту України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до чинного законодавства суб'єкти господарської діяльності, які надають послуги з перевезення пасажирів, вантажів повітряним транспортом, повинні забезпечувати стандартизований рівень авіаційної безпеки.

ки, що відповідає встановленим державою вимогам щодо захисту цивільної авіації від актів незаконного втручання, інших протиправних посягань на діяльність авіації (розділ XIII Повітряного кодексу України) [19].

Для забезпечення об'єктів авіаційного транспорту здійснюються превентивні заходи щодо встановлення осіб та організацій, діяльність яких може створювати умови для незаконного втручання в діяльність структур цивільної авіації [20, с. 278–281]. З метою визначення наявних проблем та напрямів їх подолання необхідно уточнити зміст основних теоретико-прикладних безпекових категорій, з'ясувати перелік об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту, зміст теоретичної та діяльної складової їх безпеки, її співвідношення з іншими науковими положеннями.

Відповідно до чинного законодавства до об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту належать підприємства повітряного транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів, вантажів, багажу, пошти, аерофотозйомки, сільськогосподарські роботи, а також аеропорти, аеродроми, аероклуби, транспортні засоби, системи управління повітряним рухом, навчальні заклади, ремонтні заводи цивільної авіації та інші підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, що забезпечують роботу авіаційного транспорту [2].

Для встановлення всіх імовірних об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту необхідно з використанням методу порівняльного аналізу нормативних документів та системного підходу до категорії безпека, виокремити проблемні питання організації діяльності різних видів підприємств, що забезпечують роботу авіаційного транспорту.

Відповідно до основних принципів системного підходу до безпекової діяльності, здійснивши аналіз норм Повітряного кодексу України, можна констатувати, що організаційно-правову форму авіапідприємств та підприємств, що їх обслуговують, у Кодексі не визначено [19].

Відповідно до положень Господарського кодексу та Закону України «Про транспорт» державі, зарубіжним державам, вітчизняним та іноземним суб'єктам господарювання і громадянам надано право здійснювати господарську діяльність у сфері авіаперевезень. Як правило, авіаперевізники функціонують на основі приватної та колективної власності, авіапідприємства, що їх обслуговують, мають державну або комунальну власність [2; 21].

Виконане нами дослідження та аналіз здобутків інших науковців [22, с. 241–246] дозволяють констатувати, що на території об'єктів критичної інфраструктури взагалі та авіаційного транспорту зокрема можуть створюватися:

- підприємства та організації, що здійснюють перевезення пасажирів, вантажів, багажу, пошти, аерофотозйомки, сільськогосподарські роботи;
- суб'єкти господарювання, що надають послуги із харчування, побутового обслуговування пасажирів, послуги з продажу різних товарів, із перевезення авіапасажирів автомобільним транспортом і таксі;
- сервісні служби з обслуговування пасажирів;
- банківські відділення;
- пункти обміну валют;
- пункти з прокату автомобілів;
- сервісні служби надання послуг зі стоянки автомобілів;
- офіси туроператорів тощо.

Водночас різноманіття зазначених суб'єктів господарювання не наведено у Законі України «Про транспорт» та Повітряному кодексі України. В останньому законодавчому акті все різноманіття сервісних структур викладене у статті 70 та визначено як об'єкти соціальної сфери та інші спорудження і об'єкти [19]. Зазначене створює перешкоди для здійснення безпекової стратегії на об'єктах інфраструктури авіаційного транспорту та на прилеглий території.

Як свідчить досвід країн світу, таке різноманіття суб'єктів господарювання на об'єктах інфраструктури авіаційного транспорту вимагає створення комплексної системи їхнього забезпечення. Ми дотримуємося думки, що її основним змістом є формування такого стану галузі цивільної авіації, за якого ризик завдання збитків людям чи майну знижується до прийняттого рівня внаслідок безперервного процесу визначення рівня небезпеки і керування ним та утримується на такому рівні, або знижується далі, у сферах безпеки польотів, авіаційної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, економічної безпеки та інформаційної безпеки [19].

Відповідно до зазначеної дефініції та думок науковців вона складається з:

- забезпечення стану галузі цивільної авіації, за якого ризик завдання збитків людям чи майну знижується до прийняттого рівня безпеки (безпека авіації) [13, с.249–251; 19];
- загальної та спеціальної профілактики, превенції та припинення актів незаконного втручання в діяльність цивільної авіації (авіаційна безпека) [13, с. 249–251; 19];
- забезпечення правопорядку на території об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту та забезпечення захищеності життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини й громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз (громадська безпека) [23];
- забезпечення особистої безпеки працівників підприємств, що функціонують на території об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту (особиста безпека) [24];
- забезпечення підприємству сталого економічного і фінансового розвитку, надійного захисту майна та персоналу фірми від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, попередження небажаних подій, що можуть призвести до негативних наслідків (економічна та фінансова безпека) [25; 26];
- безпека підприємницької діяльності – забезпечення захисту підприємств від ризиків [27; 28, с. 192–195; 29, с. 3–6; 30, с. 47–53.];
- захист від можливих втрат унаслідок розкрадання нерухомості, обладнання, продукції, винаходів, програм та інше, а також захист від можливих втрат унаслідок аварій, катастроф через використання фізично застарілого устаткування, низьку кваліфікацію і безвідповідальність працівників (матеріально-технологічна безпека (МТБ) [31];
- забезпечення нормального функціонування систем збору, обробки, зберігання та використання інформації на об'єктах інфраструктури авіаційного транспорту або комплекс заходів, спрямованих на забезпечення захищеності інформації особи, суспільства і держави від несанкціонованого доступу, використання, оприлюднення, руйнування, внесення змін, ознайомлення, перевірки запису чи знищення (у цьому значенні частіше використовують термін «захист інформації» (інформаційна безпека – кібербезпека) [32, с.123–129].

З огляду на наведені дефініції різних видів безпеки в авіаційній галузі та критичній інфраструктурі можемо виокремити їхні основні ознаки, а саме забезпечення:

- превенції незаконного втручання в об'єкт-галузь;
- захищеності життєво важливих для суспільства інтересів;
- особистої безпеки та інтересів працівників;
- підприємству сталого економічного і фінансового розвитку;
- надійного захисту майна та персоналу фірми від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз;
- нормального функціонування систем збору, обробки, зберігання та використання інформації об'єкта-галузі тощо.

Отже, можемо вважати, що основною характеристикою безпеки є стан об'єкта-галузі, за якого ризик внутрішніх та зовнішніх загроз знижується до мінімального.

З означеного, однією з основних умов ефективної безпекової діяльності є формування теоретичного уявлення про зміст поняття «безпеки» – «національної безпеки» – «авіаційної безпеки» – «безпеки цивільної авіації» – «безпеки об'єктів критичної інфраструктури» – «безпеки об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту» – «безпеки суб'єктів підприємницької діяльності на об'єктах критичної інфраструктури, зокрема авіаційного транспорту», визначення їх змісту та місця у формуванні державної політики та стратегії у сфері національної безпеки України.

Відповідно до аналізу думок науковців щодо новітньої парадигми національної безпеки [33, с. 362–363; 34, с. 186–189], порівняльного дослідження чинного національного безпекового законодавства [1; 2; 19], міжнародних правових актів можемо зробити висновок [35; 36], що зміст безпеки об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту та суб'єктів господарювання, що розташовані на їхній території, може розглядатися з декількох позицій:

По-перше, як умови, в яких перебуває складна система, коли дія зовнішніх факторів і внутрішніх чинників не призводить до виникнення загроз і негативних об'єктивних та суб'єктивних негативних процесів.

По-друге, як стан об'єкта критичної інфраструктури – авіаційного транспорту, за

якого ризик завдання збитків людям чи майну знижується до прийнятного рівня.

По-третє, як вид діяльності уповноважених структурних підрозділів щодо створення нормативних умов функціонування об'єктів критичної інфраструктури – авіаційного транспорту.

Наведене належить до поняття безпеки взагалі об'єкта критичної інфраструктури та авіаційного транспорту зокрема. Це інтегроване поняття залежно від виду об'єкта та окремих напрямків діяльності поділяється на конкретні види. Стосовно об'єктів авіаційного транспорту, безпека об'єкта диференціюється на: безпеку авіації (БА); авіаційну безпеку (АБ); безпеку польотів (БП); економічну безпеку (ЕБ); фінансову безпеку (ФБ); кадрову безпеку (КБ); особисту безпеку (ОБ); фізичну безпеку об'єкта (ФБО); інформаційну безпеку (ІБ); матеріально-технологічну безпеку (МТБ).

Якщо розглядати об'єкт інфраструктури авіаційного транспорту відповідно до наведених видів безпеки, то його нормальне функціонування визначається ступенем захищеності від комплексу загроз і виникає системна проблема формування комплексного поняття його убезпечення.

Дослідження ефективності діяльності щодо підтримання відповідного рівня безпеки об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту необхідно почати з визначення можливих безпекових загроз. Зокрема, відповідно до Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015, загрозами безпеці критичної інфраструктури (КІ) визначено:

- критична зношеність основних фондів об'єктів інфраструктури України та недостатній рівень їх фізичного захисту;
- недостатній рівень захищеності критичної інфраструктури від терористичних посягань і диверсій;
- неефективне управління безпекою критичної інфраструктури і систем життєзабезпечення. Загрози критичній інфраструктурі в разі їх реалізації проявлятимуться у вигляді припинення надання послуг та товарів, що є життєво важливими для населення, економіки, державного управління [37–39].

Зазначені загрози не є вичерпними для інфраструктури авіаційного транспорту. Аналіз безпекової обстановки об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту свідчить про щорічне зростання кількості інцидентів в останні три роки. Основні зусилля щодо забезпечення реалізації заходів цивільного захисту, що здійснюються Державною службою та підприємствами цивільної авіації, спрямовані на впровадження вимог загальнодержавних та відомчих нормативно-правових актів з пожежної безпеки, розроблення і затвердження положень, інструкцій, інших нормативних актів, що діють у сфері транспорту; інспектування та перевірки суб'єктів та об'єктів авіаційної діяльності та контроль за виконанням ними авіаційних правил України з питань організації протипожежного забезпечення; утримання у справному стані засобів протипожежного захисту і зв'язку, пожежної техніки; створення на кожному аеродромі цивільної авіації підрозділів пожежної охорони та необхідної матеріально-технічної бази; здійснення заходів щодо впровадження автоматичних засобів виявлення й гасіння пожеж [40, с. 96]. Одночасно загрози безпеці об'єктів авіаційного транспорту не обмежуються матеріальними, управлінськими та організаційними прогалинами.

Виконане нами дослідження та результати праць науковців, які займаються безпековими проблемами у галузі авіаційного транспорту, дозволяють визначити найбільш поширені види загроз:

- акти незаконного втручання в діяльність цивільної авіації [41];
- правопорушення, спрямовані на перешкоджання нормальній діяльності об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту та втраті персоналу й загрози життю та здоров'я пасажирів [42, с. 20; 43, с. 46];
- загрози втрати льотного стану повітряними судами внаслідок дії небезпечних для повітроплавання чинників, а також охорони людського життя на землі та в повітрі, захисту навколишнього природного середовища та штучних споруд на території аеропорту (аеродрому) [16, с. 935].

Узагальнюючи наведене та використовуючи системний підхід, можемо зробити такі висновки щодо рівня загроз безпеці об'єктам інфраструктури авіаційного транспорту:

- по-перше, поліфакторності ризику, безпекових загроз об'єктам інфраструктури авіаційного транспорту;
- по-друге, не є загрозою безпеці несистемні прогалини в оперативному управ-

лінні об'єкта інфраструктури авіаційного транспорту, що не порушують нормальну технологічну діяльність та безпекові стандарти;

– по-третє, до загроз належать діяння, спрямовані на дестабілізацію нормальної діяльності об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту та отримання від цього певної вигоди або досягнення іншої мети;

– по-четверте, до загроз належать системні протиправні порушення чинного законодавства, що регулює різні сфери діяльності об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту.

Висновки. Отже, для формування сучасного правового регулювання та ефективної організаційно-тактичної моделі забезпечення об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту необхідно чітко визначити весь комплекс загроз та проранжувати його за рівнями стратегічного впливу на критичну інфраструктуру держави. Зважаючи на виконаний аналіз практики, законодавчих та відомчих нормативних актів і думок науковців вважаємо, що загрози безпеці діяльності об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту можуть бути диференційовані так:

1. За джерелом виникнення всі загрози можна поділити на внутрішні та зовнішні:

– *внутрішні загрози:* чинники, пов'язані з недоліками та прорахунками у діяльності об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту, які можуть призвести до негативних наслідків, а також з ефективністю заходів, які вживаються для усунення причин та умов, що цим недолікам сприяють;

– *зовнішні загрози:* чинники, джерела яких перебувають поза межами підприємства.

Аналіз забезпечення об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту свідчить, що найбільшу небезпеку для них мають зовнішні загрози, оскільки їх важко передбачити, а тому важко своєчасно вжити відповідних контрзаходів.

2. За ступенем тяжкості, спричинених ними наслідків: загрози з низьким, середнім та високим ступенем тяжкості наслідків:

– загрози з низьким ступенем негативних наслідків: не чинять істотного втручання в діяльність об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту та не мають загроз життю та здоров'ю пасажирів та персоналу;

– загрози середнього ступеня негативних наслідків: вимагають від структур об'єктів інфраструктури авіаційного транспорту для їх подолання додаткових витрат порівняно з їхніми поточними зусиллями і не потребують значних витрат часу та потенційно можуть мати загрозу життю та здоров'ю пасажирів і персоналу;

– загрози високого ступеня негативних наслідків: їх реалізація створює загрозу життю та здоров'ю пасажирів та персоналу та знищенню авіаційної інфраструктури.

Список використаних джерел

1. Про Державну програму авіаційної безпеки цивільної авіації: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 16. Ст.199.

2. Про транспорт : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994, N 51. Ст.446.

3. Горбулін В. Национальная безопасность Украины и международная безопасность. *Политическая мысль*. 1997. № 1. С. 76–88.

4. Сидорчук О. Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення: монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 492 с.

5. Дзьобань О.П. До питання про доцільність моделювання системи національної безпеки за допомогою моделі Бартлетта. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХВУ, 2004. Вип. 2 (20). С. 106–113.

6. Ященко В.А., Щуровський А.М. Щодо визначення поняття «державна безпека»: методологічний зріз. *Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України*: матеріали наук.-практ. конф. від 29 червня 2004 року. С.11–12.

7. Бесчастний В. М., Собакарь А. О. Державна політика транспортної безпеки України: актуальні питання реалізації. *Віче*. 2010. № 4. С. 2–5.

8. Бабак В. П., Харченко В. П., Максимов В. О. Безпека авіації /за ред. В. П. Бабака. Київ: Техніка, 2004. 584 с.

9. Токарев В.І., Касперович Г.Й., Карпенко М.В. Безпека польотів: навч. посіб. Київ : Націон. авіаційний ун-т, 2004. 175с.

10. Філіппов А.В. Адміністративно-правове забезпечення безпеки цивільної авіації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь: Нац. ун-т держ. податк. служби України, 2010. 17 с.

11. Висоцька Т. Є. Напрями вдосконалення державної політики забезпечення безпеки польотів повітряних суден цивільної авіації. *Державне управління: удосконалення та розви-*

ток.2012.№ 11.URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=510> 11.12.19-8:10

12. Дубинський О. Суб'єкти здійснення державного контролю за додержанням законодавства на транспорті в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 10. С. 131–135.
13. Москаленко С.І. Проблеми забезпечення авіаційної безпеки в Україні. *Порівняльне аналітичне право*. 2017. № 6. С.249–251.
14. Каложний Р.А., Сопілко І.М. Організаційно-правове забезпечення безпеки польотів на авіаційному транспорті. *Юридичний вісник*. 2013. № 3(28). С. 10–15.
15. Рьжій В. И. Международно-правовые последствия актов незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Киев: КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1983. 213 с.
16. Собакарь А.О. Безпека польотів на авіаційному транспорті: категоріально-правовий аналіз. *Форум права*.2011. № 1. С. 931–938.
17. Устименко В.В., Лотюк Д.П. Основні аспекти контролю та нагляду за безпекою на авіаційному транспорті України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С.149–152.
18. Тимчишин Т.М. Адміністративно-правові засоби забезпечення транспортної безпеки Національною поліцією. *Молодий вчений*. 2019. № 2(66). С. 596–600.
19. Повітряний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 48–49. Ст.536.
20. Шинкаренко І. Р., Спіцина Г. О. Актуальні проблеми убезпечення об'єктів авіаційного транспорту в умовах сьогодення. *Актуальні проблеми забезпечення публічного порядку та безпеки в сучасних умовах: вітчизняний та міжнародний досвід*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 25 жовт. 2019 р.). Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. С. 278–281.
21. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 462.
22. Дерев'яно Б. В., Луканін О. В. Питання ефективності використання наземних споруд та інших основних фондів авіаобслуговуючих підприємств. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. №4(43). С. 241–246.
23. Про національну безпеку: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31.Ст.241.
24. Шира Т. Б. Особиста безпека працівника як основа гарантування економічної безпеки підприємства. *Ефективна економіка*.2015. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4408>
25. Кравець Є. Я. Безпека економічна. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1 : А–Г. 672 с.
26. Гелей С. Д., Крупка М. І., Лесечко М. Д., Малик Я. Й., Майовець Є. Й. Економічна безпека України: внутрішні та зовнішні чинники: навч. посіб. для вищих навч. закладів; ред.: Я. Й. Малик. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2002. 255 с.
27. Грищенко В. Ф., Грищенко І. В., Самофалова О. А. Безпека підприємницької діяльності як складова національної безпеки держави. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2015/5.pdf;
28. Муренко Т. О., Максимова В. Ф. Визначення оціночних показників економічної безпеки залізничних підприємств у складі мережевих об'єднань. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Економічні науки. 2015. Вип. 10. Ч. 1. С. 192–195.
29. Муренко Т. О. Діагностика загроз економічній безпеці підприємства. *Економіка і фінанси*. 2014. Вип. 1. С. 3–6.
30. Остроухов О. В. Порівняльна характеристика підходів до визначення змісту економічної безпеки підприємства. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*: зб. наук. праць Харків. націон. автомобільно-дорожнього ун-ту.2013. № 1(4). С. 47–53.
31. Лапін В.М. Безпека життєдіяльності: навч. посіб. URL: https://pidruchniki.com/19310710/bzhd/vstup_bezpeka_zhittvediyalnosti_lyudini
32. Коваленко Ю. О. Забезпечення інформаційної безпеки на підприємстві. *Економіка промисловості*. 2010. №3. С.123–129. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> Прочитовано 2019-11-16.
33. Ліпкан В.А. Теорія національної безпеки: підручник. Київ: КНТ, 2009.
34. Коляда О.В. Людина зникає в епоху голоцену (на матеріалі повісті М. Фріша «Людина з'являється в епоху голоцену»). *Вісник Житомирського державного університету*. Філологічні науки. 2012. Вип. 61. С. 186–189.
35. Регламент Європейської Комісії (ЄС) № 1254/2009 від 18 грудня 2009 року про встановлення критеріїв, що дозволяють державам-членам відступати від загальних основних стандартів авіаційної безпеки цивільної авіації та приймати альтернативні заходи безпеки.
36. Політика ЄКЦА в сфері авіаційної безпеки (Документ № 30 ЄКЦА (частина II), 13-те видання/травень 2010 року, поправка 11 – травень 2019 року).
37. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 06.05.2015 р. № 287/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 18.02.2020).
38. Загрози критичній інфраструктурі та їх вплив на стан національної безпеки (моніторинг реалізації Стратегії національної безпеки) (аналітична записка). URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/>

articles/files/KI_Ivanyuta-3a331.pdf (дата звернення: 18.02.2020).

39. Концепція створення державної системи захисту критичної інфраструктури: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2017 р. № 1009-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-2017> (дата звернення: 31.03.2020).

40. Лебедко С.А. Механізм забезпечення економічної безпеки транспортних підприємств: дис. ... канд. юрид. наук : 08.00.04. Київ: Державний ун-т інфраструктури та технологій Міністерство освіти і науки України, 2019. 258 с.

41. Безпека цивільної авіації та відповідальність у міжнародному повітряному праві. URL: https://pidruchniki.com/1421092346743/pravo/bezpeka_tsivilnoyi_aviatsiyi_vidpovidalnist_mizhnarodnomu_povitryanomu_pravi 04.12.19-8:14.

42. Камінський В. В. Борьба з повітряним тероризмом має починатися з землі. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2014. № 1(14). С. 16–23.

43. Крохин З. Т., Скрипкин Ф. И., Шестаков В. З. Инженерно-организационные основы обеспечения безопасности полетов в гражданской авиации. Москва: Транспорт, 1987. 175 с.

Надійшла до редакції 15.05.2020

References

1. ProDerzhavnoprogramuaviatsiyonoyibezpekytsyvil'noyiaviatsiyi : ZakonUkrayiny [OntheStateProgramofCivilAviationSafety: LawofUkraine] (Kyiv, 2017) [in Ukr.].
2. Pro transport : Zakon Ukrayiny [On Transport: Law of Ukraine] (Kyiv, 1994)[in Ukr.].
3. Horbulyn V. Natsional'naya bezopasnost' Ukrainy u mezhdunarodnaya bezopasnost' [National security of Ukraine and international security] (M.: Polytycheskaya mysl, 1997) [in Rus].
4. Sydorochuk O. H. Sotsial'na bezpeka: derzhavne rehulyuvannya ta orhanizatsiyno-ekonomichne zabezpechennya [Social security: state regulation and organizational and economic support] (L'viv, 2018)[in Ukr.].
5. Dz'oban O. P. Do pytannya pro dotsil'nist' modelyuvannya systemy natsional'noyi bezpeky za dopomohoyu modeli Bartletta [To the question of the feasibility of modeling the national security system using the Bartlett model] (Kharkiv, 2004) [in Ukr.].
6. Yashchenko V.A., Shchurovs'kyu A.M. Shchodo vyznachennya ponyattya «derzhavna bezpeka»: metodolohichnyy zriz [Concerning the definition of "state security": a methodological section] (Kyiv, 2004)[in Ukr.].
7. Beschastnyy V. M., Sobakar' A. O. Derzhavna polityka transportnoyi bezpeky Ukrayiny: aktual'ni pytannya realizatsiyi [State policy of transport safety of Ukraine: topical issues of implementation] (Kyiv: Viche, 1990)[in Ukr.].
8. Babak V. P., Kharchenko V. P., Maksymov V. O. ta in. Bezpeka aviatsiyi [Aviation Security] (Kyiv: Tekhnika, 2004)[in Ukr.].
9. Tokarev V.I., Kasperovych H.Y., Karpenko M.V. Bezpeka pol'otiv [Training manual] (Kyiv, 2004) [in Ukr.].
10. Filippov A.V. Administratyvno-pravove zabezpechennya bezpeky tsyvil'noyi aviatsiyi v Ukrayini [Administrative and legal support of civil aviation security in Ukraine] (Irpın', 2010) [in Ukr.].
11. Vysots'ka T. YE. Napryamy vdoskonalennya derzhavnoyi polityky zabezpechennya bezpeky pol'otiv povitryanykh suden tsyvil'noyi aviatsiyi. Derzhavne upravlinnya [Directions of improvement of the state policy of safety of flights of civil aviation aircraft. Public Administration] (Kyiv, 2012)[in Ukr.].
12. Dubyns'kyu O. Sub'yekty zdiysnennya derzhavnoho kontrolyu za doderzhannyam zakonodavstva na transporti v Ukrayini [Subjects of state control over the observance of the legislation on transport in Ukraine] (Kyiv, 2018) [in Ukr.].
13. Moskalenko S. I. Problemy zabezpechennya aviatsiyonoyi bezpeky v Ukrayini [Problems of aviation security in Ukraine] (Kyiv, 2017) [in Ukr.].
14. Kalyuzhnyy R.A., Sopilko I.M. Orhanizatsiyno-pravove zabezpechennya bezpeky pol'otiv na aviatsiyonomu transporti [Organizational and legal support of aviation safety] (Kyiv, 2013)[in Ukr.].
15. Ryzhyy V. Y. Mezhdunarodno-pravovye posledstvyaya aktov nezakonnoho vmeshatel'stva v deyatel'nost' hrazhdanskoy avyatsyy [International legal consequences of acts of unlawful interference with civil aviation activities] (Kyiv, 1983)[in Ukr.].
16. Sobakar' A.O. Bezpeka pol'otiv na aviatsiyonomu transporti: katehorial'no-pravovyy analiz [Aviation Safety: A Categorical and Legal Analysis] (Kyiv, 2011)[in Ukr.].
17. Ustymenko V.V., Lotyuk D.P. Osnovni aspekty kontrolyu ta nahlyadu za bezpekoyu na aviatsiyonomu transporti Ukrayiny [Basic aspects of control and supervision of safety in aviation transport of Ukraine] (Kyiv, 2014)[in Ukr.].
18. Tymchyshyn T. M. Administratyvno-pravovi zasoby zabezpechennya transportnoyi bezpeky Natsional'noyu politsiyeyu [Administrative remedies for ensuring traffic safety by the National Police] (Kyiv, 2019)[in Ukr.].
19. Povitryanyy kodeks Ukrayiny [Air Code of Ukraine] (Kyiv, 2011)[in Ukr.].
20. Shynkarenko I. R., Spitsyna H. O. Aktual'ni problemy ubezpechennya ob'yektiv aviatsiyonoho transportu v umovakh s'ohodennya [Actual problems of safety of objects of aviation transport in present conditions] (Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 2019) [in Ukr.].
21. Hospodars'kyy kodeks Ukrayiny [Economic Code of Ukraine] (Kyiv, 2003)[in Ukr.].
22. Derevyanko B. V., Lukanin O. V. Pytannya efektyvnosti vykorystannya nazemnykh sporud ta

inshykh osnovnykh fondiv aviaobsluhovuyuchykh pidpryyemstv [The question of the efficiency of the use of ground structures and other fixed assets of aviation service enterprises] (Kyiv, 2010)[in Ukr.].

23. Pro natsional'nu bezpeku [On national security] (Kyiv, 2018)[in Ukr.].

24. Shyra T. B. Osobysta bezpeka pratsivnyka yak osnova harantuvannya ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstva [Personal employee safety as a basis for guaranteeing the economic security of the enterprise] (Kyiv, 2015)[in Ukr.].

25. Kravets' YE. YA. Bezpeka ekonomichna [Economic security] (Kyiv, 1998)[in Ukr.].

26. Heley S. D., Krupka M. I., Lesechko M. D. Ekonomichna bezpeka Ukrayiny: vnutrishni ta zovnishni chynnnyky [Economic security of Ukraine: internal and external factors] (L'viv, 2002)[in Ukr.].

27. Hryshchenko V. F., Hryshchenko I. V., Samofalova O. A. Bezpeka pidpryyemnyts'koyi diyal'nosti yak skladova natsional'noyi bezpeky derzhavy [Security of business activity as a component of national security of the state] (Kyiv, 2015)[in Ukr.].

28. Murenko T. O., Maksimova V. F. Vyznachennya otsinochnykh pokaznykiv ekonomichnoyi bezpeky zaliznychnykh pidpryyemstv u skladi merezhevykh ob'yednan' [Determination of estimation indices of economic safety of railway enterprises in the composition of network associations] (Kherson, 2015) [in Ukr.].

29. Murenko T. O. Diahnostyka zahroz ekonomichniy bezpetsi pidpryyemstva [Diagnosis of threats to the economic security of the enterprise] (Kyiv, 2014)[in Ukr.].

30. Ostroukhov O. V. Porivnyal'na kharakterystyka pidkhodiv do vyznachennya zmistu ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstva [Comparative characteristics of approaches to determining the content of economic security of the enterprise] (Kharkiv, 2013)[in Ukr.].

31. Lapin V.M. Bezpeka zhyttyediyal'nosti [Life Safety] (Kyiv)[in Ukr.].

32. Kovalenko YU. O. Zabezpechennya informatsiynoi bezpeky na pidpryyemstvi [Provision of information security at the enterprise] (Kyiv, 2010)[in Ukr.].

33. Lipkan V.A. Teoriya natsional'noyi bezpeky [National security theory] (Kyiv: KNT, 2009)[in Ukr.].

34. Kolyada O.V. Lyudyna znykaye v epokhu holotsenu (na materialy povisti M. Frisha "Lyudyna z'yavlyayet'sya v epokhu holotsenu") [Man disappears in the Holocene (on the material of M. Frisch's story "Man appears in the Holocene")] (Zhytomyr, 2012)[in Ukr.].

35. Rehlyament Yevropeys'koyi Komisiyi (ES) № 1254/2009 vid 18 hrudnya 2009 roku pro vstanovlennya kryteriyiv, shcho dozvoluyayut' derzhavam-chlenam vidstupaty vid zahal'nykh osnovnykh standartiv aviatsiynoi bezpeky tsyvil'noyi aviatsiyi ta pryymaty al'ternatyvni zakhody bezpeky [Regulation (EC) No 1254/2009 of the European Commission of 18 December 2009 laying down criteria to enable Member States to derogate from the common basic standards on civil aviation security and to take alternative security measures] (2009).

36. Polityka YEKTSA v sferi aviatsiynoi bezpeky (Dokument № 30 YEKTSA (chastyna II), 13-te vydannya/traven' 2010 roku, popravka 11 – traven' 2019 roku) [ECAC Aviation Security Policy (ECAC Document 30 (Part II), 13th Edition / May 2010, Amendment 11 - May 2019)] (2019).

37. Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine] (Kyiv, 2015)[in Ukr.].

38. Zahrozy krytychniy infrastrukturi ta yikh vplyv na stan natsional'noyi bezpeky (monitorynh realizatsiyi Stratehiyi natsional'noyi bezpeky) [Threats to critical infrastructure and their impact on the national security situation (monitoring of the implementation of the National Security Strategy)] (Kyiv, 2020)(in Ukrainian).[in Ukr.].

39. Kontseptsiya stvorenniya derzhavnoyi systemy zakhystu krytychnoyi infrastruktury [The concept of creation of the state system of critical infrastructure protection] (Kyiv, 2017)[in Ukr.].

40. Lebedko S. A. Mekhanizm zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky transportnykh pidpryyemstv [The mechanism of ensuring the economic security of transport enterprises] (Kyiv, 2019)[in Ukr.].

41. Bezpeka tsyvil'noyi aviatsiyi ta vidpovidal'nist' u mizhnarodnomu povitryanomu pravi [Civil aviation security and liability in international aviation law] (Kyiv)[in Ukr.].

42. Kamins'kyy V.V. Borot'ba z povitryanym teroryzmom maye pochynatysya s zemli [The fight against air terrorism must start from the ground] (Kyiv, 2014)[in Ukr.].

43. Krokhyn Z. T., Skrypyn F. Y., Shestakov V. Z. Ynzhenerno-orhanyzatsyionnye osnovy obespechenyya bezopasnosti poletov v hrazhdanskoy avyatsyy [Engineering and organizational bases of ensuring safety of flights in civil aviation] (Moskva: Transport, 1987)[in Rus.].

SUMMARY

Ihor R. Shynkarenko I., Hanna O. Spitsyna. Security of aircraft infrastructure objects: theoretical aspects. The article determines that the basis for effective activity for the protection of critical infrastructure facilities is the formation of a system of legislative definition of criteria for attribution to the critical infrastructure of the state of the relevant facilities, including aviation. The basis of legislative and organizational activity in this sense is the implementation of scientific research aimed at the formation of scientific and organizational security of aviation objects.

It is stated that beyond the scope of modern research in aviation security and in the whole of all critical infrastructure objects there remain: theoretical clarification of the essence and correlation of such theoretical and applied categories of different types of security with regard to critical infrastructure and aviation transport objects. The reasons and conditions for the formation of security threats to the entire aviation infrastructure of Ukraine have not been properly investigated. The necessity of development of

theoretical and applied and legal problems of safety of the objects of aviation transport of Ukraine is determined not only by the intervention in the activity of civil aviation, but also by the whole complex of conditions of normal activity of structures and subjects of business activity of objects of aviation infrastructure.

The purpose of the article is to create on the basis of a series of articles a theoretical basis for organizational and legal security of objects of aviation transport infrastructure. The purpose of the article was implemented in a systematic approach to the study of existing problems in the security sphere of aviation infrastructure. The use of a set of general and specific research methods made it possible to determine the factors and content of the causes and conditions of the formation of threats to the security of all aviation transport infrastructure in Ukraine.

This approach made it possible to conclude that the content of security of aviation infrastructure and economic entities located in their territory can be viewed from several positions:

First - as conditions in which there is a complex system where the action of external factors and internal factors does not lead to the emergence of threats and negative objective and subjective negative processes.

Secondly, as a condition of critical infrastructure - aviation, at which the risk of harming people or property is reduced to an acceptable level.

Thirdly - as a type of activity of authorized structural units for creation of normative conditions for functioning of critical infrastructure objects - aviation transport.

Taking into account the analysis of the practice, legislative and departmental regulations and opinions of scientists, a differentiated classification of security threats to aviation infrastructure objects is given, with determination of their impact on each element of the infrastructure.

Keywords: *aviation, aviation security, critical infrastructure, threat levels, aviation security threats, problems of securing aviation infrastructure, aviation activity.*

УДК 343.131.5

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-262-268

**Аліна
ГАРКУША** ©
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Олена
СОЛДАТЕНКО** ©
кандидат
юридичних наук,
доцент

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

БЕЗОПЛАТНА ВТОРИННА ПРАВОВА ДОПОМОГА ЯК СПОСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Досліджено функціонал інституту безоплатної вторинної правової допомоги в аспекті реалізації конституційного права особи на захист, комплексно вивчено статус захисника у процесі надання безоплатної вторинної правової допомоги. Крім того, акцентовано увагу на правових підставах питання стандартизації професійної юридичної допомоги. Авторами статті окреслюються ключові теоретичні та практичні проблемні аспекти надання уповноваженими суб'єктами безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному судочинстві України. Встановлено статус захисника у процесі надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Ключові слова: *безоплатна вторинна правова допомога, адвокат, захисник, право особи на захист.*

© Гаркуша А.Г., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-3299-8405>
alinagarkusha@i.ua

© Солдатенко О.А., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-6587-0280>
soldat-72-21@ukr.net

Постановка проблеми. Інститут безоплатної вторинної допомоги у сучасній правовій системі є винаходом в аспекті реалізації конституційного права людини і громадянина на захист. Держава у цьому питанні повинна забезпечувати потужний правничий блок, пов'язаний із наданням громадянам професійної допомоги юриста та нормативного забезпечення випадків, коли така допомога надається на безоплатній основі.

Ключовою фігурою забезпечення такою допомогою, яка має бути до того ж і якісною, є адвокат, який у кримінальному процесі набуває статусу захисника і виконує ряд важливих функцій не тільки для особи, яку захищає, але і для всього перебігу досудового розслідування та судового розгляду.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання щодо надання безоплатної правової допомоги, зокрема вторинної, досліджували у своїх наукових роботах як теоретики, так і практики, зокрема: А. Бежевець, Є. Бова, С. Гончаренко, І. Гловацький, С. Фурса, А. Гаркуша тощо.

Мета: здійснити у даному дослідженні ретроспективний аналіз функціонування системи безоплатної вторинної правової допомоги, а також комплексно вивчити статус захисника у процесі надання безоплатної вторинної правової допомоги. Крім того, звернути увагу на правові підстави та питання стандартизації професійної юридичної допомоги.

Вклад основного матеріалу. Науковий підхід до поняття «правова допомога» сьогодні досить диференційований, тому що врозріз направлені численні думки правників стосовно характеру і правової природи юридичної допомоги. Незважаючи на це, безоплатна первинна і вторинна правова допомога застосовується майже у всіх сферах права, де є необхідність захисту і охорони прав людини, а також реалізації права людини на захист, яке визначено Конституцією України.

Основний Закон України проголошує, що кожен має право на професійну правничу допомогу. А в передбачених законом випадках така допомога надається безоплатно. До того ж, у ст. 59 Конституції України зазначено, що кожен є вільним у виборі захисника [1].

Отже, держава у цьому питанні повинна створити потужний правничий блок, пов'язаний із наданням громадянам професійної допомоги юриста та нормативним забезпеченням випадків, коли така допомога надається на безоплатній основі.

Учений О. Капля у своєму дослідженні «Забезпечення права на правову допомогу як принцип адміністративного судочинства України» зазначає, що «особлива значущість права на правову допомогу виявляється в тому, що воно виступає своєрідним правовим посередником, без якого буває доволі складно повноцінно реалізувати гарантовані Основним законом права, оскільки процесуальне законодавство має здебільшого формалізований характер» [2, с. 107]. Дане дослідження проведене в межах адміністративного судочинства, проте воно актуальне для будь-якого процесу. Усе залежить лише від сфери суспільних відносин, у межах яких особа реалізує гарантоване право на правову допомогу.

Таким чином, дана допомога має бути доступною, нічим не обмеженою та реальною. А щоб вона такою вважалася, сьогодні в Україні діє система центрів надання безоплатної первинної і вторинної правової допомоги, ряд юридичних клінік, зокрема, на базі вищих навчальних закладів та інших установ юридичного спрямування. Так, до координаційних центрів безоплатної правової допомоги у 2019 році надійшло 2 700 484 звернення про надання правової допомоги і було ухвалено 1049 виправдувальних вироків завдяки кваліфікованому захисту адвокатів, які співпрацюють із системою безоплатної правової допомоги (далі – БПД). Це спрямовано на поширення якісної юридичної допомоги, а дана статистика свідчить про популяризацію і довіру серед населення до системи та її дієвості [3].

Окрім того, така допомога має бути безоплатною у виняткових випадках, які передбачені чинним законодавством. Саме тому на державу покладається обов'язок виокремити їх в аспекті необхідності визначеним соціальним групам і закласти в Державний бюджет обсяг коштів на фінансування юридичної допомоги. У протилежному випадку, нехтування посадовими особами законодавчого органу влади даними приписами може призвести до низької правової захищеності громадян, поширення нігілізму та правової і моральної деформації системи держави і права.

Нормативно-правова база стосовно інституту безоплатної правової допомоги досить широка, починаючи від документів міжнародного значення і до норм українського законодавства. Положення про безоплатну правову допомогу закріплені в Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод та в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [4; 5]. Крім того, Конвенція про статус біженців, Конвен-

ція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах та інші міжнародні акти передбачають обов'язок держави забезпечити безоплатну та ефективну правову допомогу особам, які її потребують, і створити дієвий механізм, який забезпечить доступність для кожного безоплатної правової допомоги [6; 7].

Безоплатна правова допомога в Україні є регламентованою на правовому рівні, а тому існує ряд нормативно-правових актів, що визначають базові засади її надання і функціонування, зокрема і в системі кримінального процесу. Проте центральним серед численних документів є Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI, де надається тлумачення дефініції безоплатної вторинної правової допомоги (далі – Закону). У межах дослідження нас цікавитиме саме вторинна допомога, тому що саме цей вид означає захист підсудного адвокатом, який співпрацює із системою надання кваліфікованої юридичної допомоги в разі необхідності. Відповідно до ст. 13 Закону, безоплатна вторинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя [8].

Метою популяризації безоплатної правової допомоги в Україні є розповсюдження правових інструментів для захисту своїх інтересів, відновлення порушених прав і свобод серед населення держави, забезпечення рівного доступу до правосуддя, а також відповідності мережі надавачів безоплатної правової допомоги потребам громадян [9].

Відповідно до ст. 13 Закону «...вторинна допомога існує у трьох основних формах: захисту; представництво осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, та їх інтересів у судах, органах державної влади, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складання документів процесуального характеру» [8]. Незважаючи на незначну кількість дій, які може виконувати суб'єкт надання БВПД, спектр його можливостей доволі широкий, тому що захист, як і складання процесуальних документів, є тривалими та об'ємними процесами, де захисник має детально вивчити обставини, зробити власні висновки стосовно дотримання уповноваженими службовими особами принципів верховенства права та законності, інших фундаментальних засад залежно від виду процесу, у межах якого адвокат здійснює свою діяльність.

Поняття «процесу» існує майже у всіх галузях права, а тому право особи на професійну правову допомогу втілене у кодифікованих законах, які регулюють суспільні відносини: Кодекс адміністративного судочинства України, Господарський процесуальний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України. Крім того, доцільно звернути увагу на базовий нормативно-правовий акт: Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Таким чином, у ході даного дослідження з'ясовано, що термін «правова допомога» у контексті Закону України «Про безоплатну правову допомогу» поєднує в собі право особи «мати призначеного захисника в разі, коли інтереси правосуддя (характер справи, наслідки для обвинуваченого та його можливість захищати себе самостійно) того вимагають або коли у особи немає достатньо коштів для оплати цього захисника» [10, с. 34-35].

Як вже зазначалося вище, підвалини безоплатної правової допомоги складає Конституція України, яка містить окремі норми, що регламентують право кожної особи на кваліфіковану правову допомогу на безоплатній основі. Забезпечення такої допомоги – обов'язок держави, тому що вона є гарантом дотримання прав і свобод людини і громадянина, а також здійснення управлінської діяльності на засадах законності і верховенства права.

Слід зауважити, що надання безоплатної вторинної правової допомоги найчастіше похідна дія, тому що, перш за все, особа звертається до уповноваженого органу за кваліфікованою юридичною допомогою з питань її порушених прав.

Адвокатура є основним інститутом, який здійснює захист, представництво інтересів осіб, що мають право на правову допомогу. Крім того, вона вважається суб'єктом надання якісної допомоги, тому що саме адвокати беруть безпосередню участь у становленні системи безоплатної вторинної правової допомоги. Зокрема, надання якісної правової допомоги покладено на захисників контрактом, який укладається із центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Питання якості надання безоплатної вторинної правової допомоги гостро постає і досі у системі надання такої допомоги. Дане дослідження побудоване на постулатах Кримінального процесуального кодексу, а також на реалізації особою права мати захисника на першу вимогу та побачення з ним без обмеження їх кількості і тривалості відповідно до

п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК України [13]. А тому в архіві практики Європейського суду з прав людини є достатня кількість прецедентів, пов'язаних з порушення прав і законних інтересів підзахисних осіб у результаті залучення захисника на безоплатній основі. Наприклад, у справі «Загородній проти України» (№ 27004/06 від 24.11.2011 р.) заявник наголошує на тому, що його право на вільний вибір захисника було порушене; «Бортник проти України» (№ 39528/04 від 27.01.2011 р.), «Нечипорук та Йонкало проти України» (№ 42310/04 від 21.01.2011 р.), «Балицький проти України» (№ 12793/03 від 03.11.2011 р.) так само звертають увагу на порушення права на захист і юридичну допомогу [11, с. 271].

Право особи на захист, що обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, гарантоване пунктом 3 (с) статті 6 Конвенції, і становить одну з головних підвалин справедливого судового розгляду [4; 12]. Безперечно, право на захист – це не монолітна категорія або ознака справедливого суду. У ході даного дослідження з'ясовано, що дане право досить диференційоване, тому що воно може виражатися у різних формах. Зважаючи на Кримінальний процесуальний кодекс, слід зазначити, що особа: має право мати захисника (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК); право захищати себе самостійно шляхом збирання і подачі слідчому, прокурору, слідчому судді докази (п. 8 ч. 3 ст. 42 КПК), подавати свої зауваження до порядку проведення дій (п. 10 ч. 3 ст. 42 КПК), заявляти клопотання, відводи (п. 12, 13 ч. 3 ст. 42 КПК) тощо; право на безоплатну правову допомогу, якщо того вимагає закон, а підозрюваний, обвинувачений з об'єктивних причин не може його залучити самостійно (ст. 49 КПК); право на практичну й ефективну правову допомогу (ст. 47 КПК) [13; 14, с. 75]. Враховуючи, що право на захист сегментарне, також слід підкреслити, що воно надає особі вибір: захищати себе самостійно або залучити захисника. Лише у визначених законом випадках адвокат обов'язково залучається, про що повідомляється особа і в разі її відмови або неспроможності залучити захисника, відповідний центр надання безоплатної вторинної правової допомоги. Тобто фактично залучення правника-спеціаліста в якості безоплатної правової допомоги може бути здійснено на наступних підставах: якщо особа не може його залучити самостійно через відсутність належних коштів або якщо даного залучення вимагають інтереси правосуддя. Такі випадки є винятковими і їх не можна вважати порушення прав або свобод людини.

Саме тому під час залучення захисника компетентні органи повинні брати до уваги фінансові можливості обвинуваченого та інтереси правосуддя, зокрема, природу і складність висунутого обвинувачення, а також оцінювати здатність обвинуваченого захищати себе самостійно. Що стосується відсутності коштів, то, наприклад, ними замінюється відбування заявником покарання у вигляді позбавлення волі за інший злочин під час нового кримінального провадження та відсутність жодних ознак того, що він мав будь-яке джерело доходу, так само як і факт призначення захисника, що свідчить про визнання державними органами його фінансових труднощів [14, с. 77].

Безоплатна вторинна допомога, відповідно до статистичних даних офіційного сайту, набуває розповсюдження з 2014 року. Саме з цього часу практика захисту адвокатами обвинувачених у суді стає ефективнішою та постійно зростає (у 2019 вже 1049 виправдувальних вироків) [3]. З липня 2014 року запроваджено Стандарти якості надання вторинної безоплатної правової допомоги, чим значно поживлено діяльність захисників, їх умотивованість, зацікавленість і встановлено певним чином відповідальність. Дані стандарти у 2014 році створено у межах кримінального процесу, а з грудня 2017 року вирішено, що подібних правил потребують цивільний, адміністративний і господарський процес тощо [15; 16]. Стандарти якості надання захисником безоплатної правової допомоги на договірних засадах – це готовий алгоритм дій під час захисту або представництва; уніфікація дій адвоката, який працює в системі безоплатної вторинної правової допомоги; додатковий інструмент для обґрунтування своєї позиції та захист від необґрунтованих претензій і звинувачень у неякісній роботі [17]. Крім того, дані стандарти слід вважати певною гарантією особі у тому, що адвокат добросовісно і якісно виконує свою роботу. Дії захисника відповідно до визначених правил на всій території України формують авторитет системи надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Особливої уваги у кожному кримінальному провадженні мають заслуговувати випадки, коли участь захисника є обов'язковою. Вони передбачені чинним Кримінальним процесуальним кодексом. Фактично у кодифікованому процесуальному законі закладена гарантія права особи на захист. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 вересня 2015 р. № 9 наголошує, що необхідною умовою реалізації права на захист є забезпечення основних його гаран-

тій на усіх стадіях кримінального провадження, оскільки випадки, коли підозрюваному, обвинуваченому під час досудового розслідування не було призначено захисника за умови його обов'язкової участі, ставлять під сумнів питання належності та допустимості доказів, на яких ґрунтується обвинувальний акт прокурора. При цьому призначення захисника у судовому провадженні у таких справах не може саме по собі відновити порушене право на захист [18, с. 122].

Обов'язкова участь захисника у спеціальному досудовому розслідуванні передбачена ст. 52 КПК України на підставі ст.ст. 49, 53 КПК України [13]. У даній формі досудового розслідування прийняття процесуального рішення про проведення спеціального досудового розслідування вважається моментом, з якого підозрюваному/обвинуваченому в обов'язковому порядку надається захисник.

Висновки. Інститут безоплатної правової допомоги постійно вдосконалюється. Як свідчить дане дослідження, за наведеною статистичною інформацією, рівень довіри населення до цього інституту значно підвищився. Якість безоплатної правової допомоги залежить від багатьох чинників. Перш за все, від того, наскільки відповідально і прискіливо адвокат виконуватиме свою роботу.

Зокрема, адвокатами обговорювалась теза про стимулювання до надання якісної допомоги, оскільки велика кількість справ, які знаходяться в адвоката, заважає концентрації, і як наслідок, зменшує рівень позитивних рішень. Крім того, безоплатна правова допомога не передбачає підтримку громадян у зверненні до міжнародних судових установ, наприклад, до Європейського суду з прав людини. Допомога на міжнародному рівні може бути надана системою громадських приймалень Української Гельсінської спілки з прав людини.

Список використаних джерел

1. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.10.2019).
2. Капля О. Забезпечення права на правову допомогу як принцип адміністративного судочинства України. *Підприємництво, господарство і право*: наукове фахове видання. Вип. 8. 2017. С. 107–111.
3. Цифри, що свідчать про довіру до БПД. *Безоплатна правова допомога*: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/tsyfry-shho-svidchat-pro-doviru-do-systemy-bpd/> (дата звернення: 19.03.2020 р.)
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: документ від 04.11.1950 № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 27.09.2019).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Прийнято резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. *Права людини*: зб. док. / Укл. В. С. Семенов, О. Н. Ярмиш та ін. Х.: Ун-т внутр. справ, 1997. С. 4–25.
6. Конвенція про статус біженців: міжнародний нормативно-правовий документ від 28.07.1951 р. № 995_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011 (дата звернення: 19.03.2020 р.)
7. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: міжнародний нормативно-правовий документ від 22.01.1993; редакція від 21.01.2006 № 997_009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009 (дата звернення: 19.03.2020 р.)
8. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 21.10.2019).
9. Забезпечення рівного доступу до правосуддя та правової допомоги. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади*: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/verhovenstvo-prava-ta-borotba-z-korupciyeu/zabezpechennya-rivnogo-dostupu-do-pravosuddya-ta-pravovoyi-dopomogi> (дата звернення: 21.10.2019).
10. Права людини (основні міжнародно-правові документи): зб. док. / За ред. Ю. К. Качуренко. Київ: Наук. думка, 1989. 248 с.
11. Яновська О. Г. Загальні засади надання безоплатної правової допомоги у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 268–274.
12. Рішення у справі «Кромбах проти Франції» (Krombach v. France), заява № 29731/96, п. 89.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 12.04.2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 11.10.2019).
14. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.
15. Про затвердження стандартів надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі: наказ від 25.02.2014 р. № 386/5. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0337-14> (дата звернення: 11.10.2019).

16. Про затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі: наказ від 21.12.2017 р. № 4125/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17> (дата звернення: 11.10.2019).

17. Стандарти якості надання правової допомоги. *Безоплатна правова допомога*: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/advokatam/standarty-yakosti-nadannya-pravovoyi-dopomogy/> (дата звернення: 19.03.2020 р.)

18. Дубівка І. В. Діяльність адвоката в стадії досудового розслідування : дис. канд. юрид. наук. Київ, 2017.

Надійшла до редакції 30.03.2020

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

2. Zabezpechennia prava na pravovu dopomohu yak pryntsyv administratyvnoho sudochynstva Ukrainy. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*: naukovе fakhove vydannia. Vyp. 8. 2017. S. 107-111.

3. Tsyfry, shcho svidchat pro doviru do BPD. *Bezoplatna pravova dopomoha*: ofitsiyni veb-sait. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/tsyfry-shho-svidchat-pro-doviru-do-systemy-bpd>.

4. Konvetsiia pro zakhyt prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: dokument vid 04.11.1950 № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

5. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava : Pryiniato rezoliutsiieiu 2200 A (XXI) Heneralnoi Asamblei OON vid 16 hrudnia 1966 r. *Prava liudyny* : zb. dok. / Ukl. V. S. Semenov, O. N. Yarmysh ta in. X. : Un-t vnutr. sprav, 1997. S. 4–25.

6. Konvetsiia pro status bizhentsiv: mizhnarodnyi normatyvno-pravovy dokument vid 28.07.1951 r. №995_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011

7. Konvetsiia pro pravovu dopomohu ta pravovi vidnosyny u tsyvilnykh, simeinykh ta kryminalnykh spravakh: mizhnarodnyi normatyvno-pravovy dokument vid 22.01.1993; redaktsiia vid 21.01.2006 №997_009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009

8. Pro bezoplatnu pravovu dopomohu : Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2011 roku № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (data zvernennia: 21.10.2019).

9. Zabezpechennia rivnogo dostupu do pravosuddia ta pravovoi dopomohy. Uriadovyi portal. *Yedyni veb-portal orhaniv vykonavchoi vlady*: ofitsiyni veb-sait. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/verhoventstvo-prava-ta-borotba-z-korupciyeyu/zabezpechennya-rivnogo-dostupu-do-pravosuddya-ta-pravovoyi-dopomogi> (data zvernennia: 21.10.2019).

10. Prava liudyny (osnovni mizhnarodno-pravovi dokumenty): zb. dok. / Za red. Yu. K. Kachurenko. Kyiv: Nauk. dumka, 1989. 248 s.

11. Yanovska O. H. Zahalni zasady nadannia bezoplatnoi pravovoi dopomohy u kryminalnomu provadzheni. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2013. № 4. S. 268 – 274.

12. Rishennia u spravi «Krombach proty Frantsii» (Krombach v. France), zaiava № 29731/96, p. 89.

13. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 12.04.2012 roku № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennia: 11.10.2019).

14. Fulei T. I. Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny pry zdiisnenni pravosuddia. 2-he vyd. vypr., dopov. K., 2015. 208 s.

15. Pro zatverdzhennia standartiv nadannia bezoplatnoi vtorynnoi pravovoi dopomohy u kryminalnomu protsesi: nakaz vid 25.02.2014 r. № 386/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0337-14>

16. Pro zatverdzhennia Standartiv yakosti nadannia bezoplatnoi vtorynnoi pravovoi dopomohy u tsyvilnomu, administratyvnomu protsesakh ta predstavnytstva u kryminalnomu protsesi: nakaz vid 21.12.2017 r. № 4125/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17> (data zvernennia: 11.10.2019).

17. Standarty yakosti nadannia pravovoi dopomohy. *Bezoplatna pravova dopomoha*: ofitsiyni veb-sait. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/advokatam/standarty-yakosti-nadannya-pravovoyi-dopomogy/> (data zvernennia: 19.03.2020 r.)

18. Dubivka I. V. Diialnist advokata v stadii dosudovoho rozsliduvannia : dys. kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2017.

SUMMARY

Alina H. Harkusha, Olena A. Soldatenko. Free secondary legal aid as a method of implementing of constitutional humans rights within the criminal procedure. The article investigates the functionality of the Institute of Secondary Legal Aid in the aspect of exercising a person's constitutional right to defense, comprehensively examines the status of a defender in the process of providing secondary legal aid. In addition, attention was paid to the legal basis and standardization of professional legal assis-

tance. The authors of the article outline the key theoretical and practical problematic aspects of the provision of free secondary legal aid by authorized entities in criminal proceedings in Ukraine. Defender's status in the process of providing secondary secondary legal aid has been established.

The article investigates that the bar is the main institution that provides protection, representation of interests of persons entitled to legal aid. In addition, it is considered to be the subject of quality assistance, because it is the lawyers who are directly involved in setting up a free secondary legal aid system.

In the course of this study it is found that the term "legal aid" in the context of the Law of Ukraine "On Free Legal Aid" combines the person's right "to have a defense counsel appointed when the interests of justice (the nature of the case, the consequences for the accused and his ability to defend on their own) require it or when the person does not have sufficient funds to pay for this defender".

The quality of free legal aid depends on many factors. First of all, from how responsibly and meticulously the lawyer will perform his work. In particular, the lawyers discussed the thesis of incentives to provide quality assistance, as the large number of cases in the lawyer, hinders concentration, and as a result, reduces the level of positive decisions. In addition, free legal aid does not provide support to citizens in applying to international courts, such as the European Court of Human Rights. Assistance at the international level can be provided by the system of public receptions of the Ukrainian Helsinki Human Rights Union.

Keywords: *free secondary legal aid, lawyer, advocate, right of defense.*

УДК 343.985 : 343.54

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-268-274

Микола ЄФІМОВ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ

Досліджено деякі аспекти розслідування злочинів проти моральності. Розглянуто особливості використання спеціальних знань під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Зазначається, що спеціальні знання – це сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отриманих внаслідок професійної підготовки і фахової освіти, що використовують для попередження та розслідування кримінальних правопорушень.

Наголошено на тому, що спеціальні знання можуть використовуватися уповноваженою особою як безпосередньо, так і опосередковано. На підставі аналізу судово-слідчої практики серед основних форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти моральності було виокремлено такі: безпосередня (використання слідчим спеціальних знань під час проведення окремих процесуальних дій); опосередкована (призначення судових експертів та залучення відповідних спеціалістів до проведення окремих процесуальних дій).

Ключові слова: *злочини проти моральності, спеціальні знання, слідчі (розшукові) дії, тактичний прийом, форми використання спеціальних знань.*

Постановка проблеми. Процес розслідування кримінальних правопорушень вимагає від працівників правоохоронних органів застосування максимального набору можливих засобів та методів. Одним з найбільш поширених засобів, що застосовують у будь-якому кримінальному провадженні є використання спеціальних знань. Цей аспект має свої характеристики як стосовно суб'єкта його можливого використання, так і щодо його форм. Крім того, в науковій літературі дотепер є полеміка щодо інформаційного наповнення терміну «спеціальні знання». Також необхідно наголосити на тому, що використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти моральності має певні відмінності, які потребують висвітлення.

© Єфімов М.М., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-3964-798X>

efffimovnick@gmail.com

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вагомий внесок у розвиток спеціальних знань зробили вчені-криміналісти, як-от Т. В. Авер'янова, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. Ф. Волобуєв, А. В. Дулов, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, Н. І. Клименко, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, Є. Д. Лук'янчиков, Г. А. Матусовський, П. Д. Нестеренко, І. В. Пиріг, М. І. Порубов, Б. В. Романюк, М. В. Салтевський, В. В. Тіщенко, К. О. Чаплинський, О. Г. Філіппов, М. Г. Щербаковський та інші. Однак питання використання спеціальних знань під час розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень науковцями комплексно не досліджувалися.

Метою статті є висвітлення особливостей використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти моральності.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено вище, використання спеціальних знань є ефективним засобом виявлення нової, а також перевірки наявної доказової інформації. Зокрема, 96 % опитаних працівників правоохоронних органів вказали на обов'язковість використання зазначеного методу перевірки та отримання доказів.

Необхідно наголосити на тому, що під час кримінального провадження на стадії як досудового розслідування, так і в суді можуть виникнути питання, вирішення яких через вузьку спеціалізацію і неправовий характер може виявитися не до снаги слідчому й суду. У цьому разі, як зазначають науковці, до процесу доказування залучають інших учасників кримінального процесу – осіб, які мають спеціальні знання, достатні для кваліфікованого вирішення проблеми, що виникла, а саме: експерти, спеціалісти, консультанти [11, с. 105].

Розглядаючи питання щодо використання спеціальних знань під час розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень, вважаємо за необхідне визначити, що саме розуміють під терміном «спеціальні знання». Наприклад, Б. В. Романюк надає таке тлумачення досліджуваної наукової категорії – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального виду), якими володіють особи – спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [14, с. 57]. Зі свого боку, Є. І. Зуєв наголошує на тому, що спеціальними знаннями є професійні, що відповідають сучасному рівню розвитку пізнання (виключаючи галузі процесуального та матеріального права) у науці, техніці, мистецтві або ремеслі, використання яких у боротьбі зі злочинністю сприяє виявленню доказової та оперативної-розшукової інформації, а також які сприяють розробці технічних засобів і тактичних прийомів виявлення і фіксації слідів або інших ознак злочинних діянь [4, с. 72]. Одразу відмічаємо наявність у першому визначенні такого терміну, як «спеціаліст», тимчасом як Є. І. Зуєв не відокремлює використання спеціальних знань.

А вже В. Г. Грузкова наголошує на тому, що спеціальні знання поєднують у собі, по-перше, наукові знання, що дозволяють розкрити (власне, «пізнати») природу досліджуваних явищ, їхню сутність; по-друге, життєвий досвід – найбільш раціональні, ефективні алгоритми практичної діяльності; по-третє, знання з галузі техніки, що акумулюють сучасну науково-технічну інформацію і досвід її практичної реалізації [2, с. 37]. Тобто знову відсутня конкретна особа – «спеціаліст», але має місце визначення переліку професійних знань, які він повинен мати.

На наш погляд, найбільш вдало відображає юридичний характер поняття спеціальних знань визначення В. К. Лисиченка та В. В. Циркаля, які зазначили, що це незагальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті внаслідок професійного навчання чи роботи за певною спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт з метою допомоги слідчому чи суду у з'ясуванні обставин справи або надання висновків з питань, для вирішення яких потрібне їх використання [9, с. 22].

Так само Г. М. Надгортний наголошує, що сутність досліджуваного поняття можна сформулювати так: це знання, що не належать до загальновідомих, які створюють основу професійної підготовки з наукових, інженерно-технічних і виробничих спеціальностей, а також незагальновідомі знання, що необхідні для заняття будь-якими іншими видами діяльності [12, с. 42].

Зі свого боку, Г. І. Грамович вказує, що спеціальними в кримінально-процесуальному значенні будуть систематизовані наукові знання, вміння та навички в окремій галузі людської діяльності (виключаючи знання в галузі матеріального і процесуального права), одержані внаслідок цілеспрямованої професійної підготовки та до-

свіду роботи, що використовуються з метою збирання доказової та орієнтуючої інформації про злочинне діяння, а також сприяють розробці технічних засобів і прийомів роботи з доказами та встановлення вагомих обставин, що мають значення для справи [1, с. 12]. У цьому визначенні зауважуємо на фразу «значення для справи», яка визначає цілеспрямованість використання спеціальних знань.

На думку В. М. Реваки спеціальні знання – це сукупність будь-яких пізнань на сучасному етапі їхнього розвитку в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отриманих внаслідок професійної підготовки і фахової освіти, за винятком професійних правових пізнань суб'єкта доказування (органу дізнання, слідчого, прокурора, суду), використовуваних з метою виявлення і розслідування злочинів у порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законом [15, с. 177]. Знову можемо побачити, що у визначенні виокремлюється певна мета використання спеціальних знань – виявлення і розслідування злочинів.

Такої самої позиції дотримуються у своєму визначенні В. С. Кузьмічов та І. В. Пиріг, визначивши, що під спеціальними знаннями розуміють сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих внаслідок спеціальної теоретичної підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розкриття, розслідування та запобігання злочинів [7, с. 14]. Тобто спеціальні знання використовуються відповідними суб'єктами з метою розслідування та запобігання злочинів. Щодо злочинів проти моральності як суспільно-небезпечного діяння, то під час його розслідування можуть застосовуватися різні спеціальні знання.

Досить слушною є думка М. Г. Щербаковського, який наголошує на тому, що про вміння експерта, насамперед, вказує те, що він знає, як провести дослідження, тобто має знання про об'єкт дослідження і способи вилучення з нього необхідної інформації. Тому в поняття вміння необхідно включити знання про об'єкти і методи, методики дослідження. З іншого боку, вміння завжди є застосуванням знань, тобто недостатньо просто знати щось про предмет, необхідно опанувати цілою низкою дій та операцій для того, щоб застосувати ці знання. Отже, вміння – це цілеспрямовані дії (операції, дослідження) з об'єктом на основі знання про нього. У цьому сенсі виконання дії на основі навичок стає автоматичним. У свідомості обізнаної особи, наприклад, висувуються на передній план цілі, заради яких виконуються дії, і умови, в яких вони протікають, а також їх можливі результати. На підставі викладеного вважаємо, що включення в поняття «спеціальних знань» вмінь та навичок є зайвим і не відповідає прийнятним у педагогіці та психології положенням. Тому цілком правильним є роз'єднання законодавцем спеціальних знань та навичок їх застосування у спеціаліста в кримінальному провадженні (ст. 71 КПК України) [20, с. 225–226].

Доречною є позиція В. Н. Махова, який акцентує на тому, що в кримінальному процесі досліджувана категорія є знаннями, які властиві різним видам професійної діяльності, за винятком знань, що є професійними для слідчого і судді, та використовуються під час розслідування злочинів і під час розгляду кримінальних справ у суді з метою сприяння встановленню істини в справі у випадках, формах і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством [10, с. 131].

Ми підтримуємо позицію К. О. Чаплинського, який серед головних цілей використання спеціальних знань під час експертизи визначає сприяння повному і швидкому розкриттю та розслідуванню злочинів, встановлення істини у кримінальній справі, дослідження певних об'єктів і явищ, отримання необхідних відомостей для встановлення обставин, що мають значення для правильних та обґрунтованих рішень по справі; сприяння виявленню, фіксації і вилученню доказів та з'ясуванню спеціальних питань, що виникають при проведенні слідчих дій [17, с. 236].

Підсумовуючи, зазначимо, що спеціальні знання – це сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отриманих внаслідок професійної підготовки і фахової освіти, що використовуються з метою попередження та розслідування кримінальних правопорушень.

Звичайно, використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти моральності потрібно розглядати крізь призму оперування ними тими чи іншими суб'єктами під час проведення відповідних слідчих (розшукових) дій. Зокрема, у кримінально-процесуальному законодавстві України як суб'єкти використання спеціальних знань, про що наголошує І. В. Пиріг, чітко визначені їх безпосередні носії –

слідчий, спеціаліст, експерт [13, с. 37]. Зі свого боку, О. В. Фролов до суб'єктів застосування спеціальних знань відніс такі категорії: експерт; спеціаліст; педагог; психолог; перекладач; безпосередньо особу, що проводить розслідування [19, с. 82].

Стосовно форм використання спеціальних знань визначеними суб'єктами слід зазначити таке. Г. Г. Зуйков до самостійних форм використання спеціальних знань відносив такі:

а) безпосереднє застосування спеціальних знань у науці, техніці, мистецтві і ремеслі самим суддею;

б) призначення експертиз;

в) призначення ревізій;

г) знання, які властиві різним видам професійної діяльності, за винятком знань, що є професійними для слідчого і судді, та використовуються під час розслідування злочинів і розгляді кримінальних справ у суді з метою сприяння встановленню істини в справі у випадках, формах і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством;

д) консультативна допомога фахівця без залучення його до особистої участі в судових діях;

е) участь фахівця в судових діях [5, с. 116].

А вже В. К. Лисиченко та В. В. Циркаль до основних процесуальних форм застосування спеціальних знань і технічних засобів відносять: 1) безпосереднє використання їх слідчим, прокурором (у тому числі криміналістом) і складом суду при виконанні своїх процесуальних функцій збирання, дослідження й оцінки доказів; 2) участь спеціалістів при провадженні слідчих дій; 3) призначення і провадження судових експертиз [9, с. 50–51].

Крім того, наприклад, В. С. Кузьмічов виокремлює певні непроцесуальні форми використання спеціальних знань. Автор відносив до них консультативну та довідкову діяльність суб'єктів спеціальних знань (усну чи у вигляді довідок); проведення ревізійних чи аудиторських дій; участь суб'єктів спеціальних знань в оперативно-розшукових заходах; попередні дослідження матеріальних об'єктів спеціалістами й експертами (в усній чи письмовій формі); результати перевірок за криміналістичними обліками (у вигляді довідок) [8, с. 200].

Ми підтримуємо позицію В. В. Тіщенко, який доречно поділяє використання спеціальних знань на такі категорії:

– безпосередні, тобто такі, що безпосередньо спрямовані на збирання й отримання доказів

– опосередковані, тобто ті, що сприяють збиранню і оцінці доказів [16, с. 351–352].

Зі свого боку, Ю. М. Черноус акцентує на тому, що реалізація техніко-криміналістичного забезпечення стосується різних питань, пов'язаних із залученням спеціальних знань, участю спеціалістів (зокрема, інспекторів-криміналістів, судових експертів) під час проведення слідчих (розшукових) дій, вилученням речових доказів, наступним проведенням судових експертиз. Судово-експертна діяльність за змістом є предметом дослідження багатьох наукових праць, заслуговує особливої уваги у структурі техніко-криміналістичного забезпечення, а згідно з іншим поглядом – як самостійна складова криміналістичного забезпечення. Отже, основний зміст техніко-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів становлять відповідні спеціальні знання і технічні засоби, а також суспільні відносини, що виникають у процесі їх застосування. Розвиток суспільних відносин, вплив науково-технічного прогресу, удосконалення засобів та методів злочинної діяльності вимагають постійної уваги до вказаних питань [18, с. 221].

Проаналізувавши праці зазначених авторів, ми зробили висновок, що опосередкованість використання спеціальних знань проявляється в тому, що під час проведення судової експертизи структура функцій слідчого дещо змінюється. Якщо під час проведення загальної маси слідчих (розшукових) дій слідчий є уповноваженою особою, яка проводить окремі дії, то під час призначення експертизи його функція змінюється. Як вказують окремі науковці, у тактиці проведення експертизи слідчий виконує функції організації, контролю та фіксації [3, с. 249].

Отже, спеціальні знання можуть використовуватися уповноваженою особою як безпосередньо, так і опосередковано. На підставі аналізу судово-слідчої практики серед основних форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти моральності нами було виокремлено такі:

– безпосередня (використання слідчим спеціальних знань під час проведення

окремих процесуальних дій);

– опосередкована (призначення судових експертиз та залучення відповідних спеціалістів до проведення окремих процесуальних дій).

Особливого значення під час розслідування злочинів проти моральності відіграє роль спеціаліста під час проведення окремих процесуальних дій. Тому ми вважаємо доречною думку Є. П. Іщенко, який наголошує на тому, що спеціалісти залучаються до участі в слідчих (розшукових) діях у разі:

- 1) відсутності спеціальних знань і навичок у слідчого;
- 2) недостатнього оволодіння слідчим прийомами і засобами швидкого і доброякісного виконання тієї чи іншої роботи, що вимагає спеціальних знань і навичок;
- 3) необхідності з етичного чи тактовного погляду доручити здійснення визначених дій саме спеціалістові;
- 4) одночасного застосування низки НТЗ;
- 5) необхідності виконати великий обсяг роботи, що вимагає спеціальних знань і навичок [6, с. 12].

Висновки. Отже, виконане нами дослідження дозволяє зробити певні висновки, зокрема, спеціальні знання – це сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отриманих внаслідок професійної підготовки і фахової освіти, що використовуються з метою попередження та розслідування кримінальних правопорушень. На підставі аналізу судово-слідчої практики серед основних форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти моральності було виокремлено такі: безпосередня (використання слідчим спеціальних знань під час проведення окремих процесуальних дій); опосередкована (призначення судових експертиз та залучення відповідних спеціалістів до проведення окремих процесуальних дій).

Список використаних джерел

1. Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений : учеб. пособие. Минск : МВШ МВД СССР, 1987. 66 с.
2. Грузкова В. Г. Об объеме специальных знаний судебного эксперта. *Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы* : сб. науч.- практ. материалов (к 75-летию основания Харьков : НИИСЭ им. Засл. проф. Н.С. Бокарюса). Харьков : Право, 1998. С. 37–38.
3. Дулов А. В., Нестеренко П. Д. Тактика следственных действий. Минск : «Вышэйш. школа», 1971. 272 с.
4. Зуев Е. И. Совершенствование использования специальных познаний следственными аппаратами органов внутренних дел. *Повышение эффективности использования криминалистических методов и средств расследования преступлений* : труды Академии МВД СССР. Москва, 1985. С. 65–78.
5. Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования. *Криминалистическая экспертиза*. Москва, 1996. Вып. 1. С. 116.
6. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). Москва : Юрид. лит., 1990. 159 с.
7. Кузьмічов В. С., Пиріг І. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на транспорті : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2008. 168 с.
8. Кузьмічов В. С. Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсєєва. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
9. Лисиченко В. К. Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие. Киев : КГУ, 1987. 100 с.
10. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография / Москва : Изд-во РУДН, 2000. 296 с.
11. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы. Москва : Закон и право, 2000. 333 с.
12. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания». *Криминалистика и судебная экспертиза* : Республ. межвед. науч.-метод. сборник. Киев : Вища школа, 1980. Вып. 21. С. 37–42.
13. Пиріг І. В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 205 с.
14. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ, 2002. 196 с.
15. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 206 с.
16. Тіщенко В. В. Щодо використання спеціальних знань у кримінальному провадженні : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (27 листоп. 2013 р., м. Одеса). Одеса : «Юридична

література», 2013. С. 349–353.

17. Чаплинський К. О. Тактика використання спеціальних знань у системі тактичного забезпечення досудового розслідування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. Спец. вип. № 57. С. 232–238.

18. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: наукові засади та напрями реалізації. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М. В. Салтєвського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.) Харків, 2017. С. 220–222.

19. Фролов О. В. Суб'єкти застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. № 4 (25). С. 77–83.

20. Щербаковський М. Г. Співвідношення спеціальних знань з уміннями та навичками. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М. В. Салтєвського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 225–226.

Надійшла до редакції 27.04.2020

References

1. Gramovich G. I. Taktika ispolzovaniya specialnykh znaniy v raskrytii i rassledovanii prestuplenij [Tactics of using special knowledge in the detection and investigation of crimes] : ucheb. posobie. Minsk : MVSh MVD SSSR, 1987. 66 s. [in Rus.].

2. Gruzkova V. G. Ob obeme specialnykh znaniy sudebnogo eksperta [On the volume of specialized knowledge of a forensic expert]. Aktualnye voprosy sudebnoj ekspertizy i kriminalistiki na sovremenno etape sudebno-pravovoj reformy : sb. nauch.- prakt. materialov (k 75-letiyu osnovaniya Harkov : NIISE im. Zasl. prof. N.S. Bokariusa). Harkov : Pravo, 1998. S. 37–38. [in Rus.].

3. Dulov A. V., Nesterenko P. D. Taktika sledstvennykh dejstvij [Investigation Tactics]. Minsk : «Vyshejsj. shkola», 1971. 272 s. [in Rus.].

4. Zuev E. I. Sovershenstvovanie ispolzovaniya specialnykh poznanij sledstvennymi apparatami organov vnutrennih del [Improving the use of special knowledge by investigative apparatus of the internal affairs bodies]. Povyshenie effektivnosti ispolzovaniya kriminalisticheskikh metodov i sredstv rassledovaniya prestuplenij : trudy Akademii MVD SSSR. Moskva, 1985. S. 65–78. [in Rus.].

5. Zujkov G. G. Obshie voprosy ispolzovaniya specialnykh poznanij v processe predvaritelnogo rassledovaniya [General issues regarding the use of special knowledge in the preliminary investigation process]. Kriminalisticheskaya ekspertiza. Moskva, 1996. Vyp. 1. S. 116. [in Rus.].

6. Ishenko P. P. Specialist v sledstvennykh dejstviyah (ugolovno-processualnye i kriminalisticheskie aspekty) [Specialist in investigative actions (criminal procedural and forensic aspects)]. Moskva : Yurid. lit., 1990. 159 s. [in Rus.].

7. Kuzmichov V. S., Pyrih I. V. Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni rozkradan vantazhiv na transporti [Use of special knowledge in investigating theft of goods in transport] : monohrafiia. Dnipropetrovsk : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD, 2008. 168 s. [in Ukr.].

8. Kuzmichov V. S. Prokopenko H. I. Kryminalistyka [Criminalistics] : navch. posib. / za zah. red. V. H. Honcharenka, Ye. M. Moiseieva. Kyiv : Yurinkom Inter, 2001. 368 s. [in Ukr.].

9. Lisichenko V. K. Cirkal V. V. Ispolzovanie specialnykh znaniy v sledstvennoj i sudebnoj praktike [Use of special knowledge in investigative and judicial practice] : ucheb. posobie. Kiev : KGU, 1987. 100 s. [in Rus.].

10. Mahov V. N. Ispolzovanie znaniy svedushih lic pri rassledovanii prestuplenij [The use of knowledge of knowledgeable persons in the investigation of crimes] : monografiya / Moskva : Izd-vo RUDN, 2000. 296 s. [in Rus.].

11. Nagaev V. V. Osnovy sudebno-psihologicheskoy ekspertizy [Forensic Psychology Basics]. Moskva : Zakon i pravo, 2000. 333 s. [in Rus.].

12. Nadgornyj G. M. Gnoseologicheskie aspekty ponyatiya «specialnye znaniya». Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza [Gnoseological aspects of the concept of "special knowledge"] : Respubl. mezhd. nauch.-metod. sbornik. Kiev : Visha shkola, 1980. Vyp. 21. S. 37–42. [in Rus.].

13. Pyrih I. V. Teoriia i praktyka vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni rozkradan vantazhiv na zaliznychnomu transporti [Theory and practice of using specialized knowledge in investigating theft of goods by rail] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kyiv, 2006. 205 s. [in Ukr.].

14. Romaniuk B. V. Suchasni teoretychni ta pravovi problemy vykorystannia spetsialnykh znan u dosudovomu slidstvi [Modern theoretical and legal problems of the use of special knowledge in pre-trial investigation] : monohrafiia. Kyiv, 2002. 196 s. [in Ukr.].

15. Revaka V. M. Formy vykorystannia spetsialnykh piznan v dosudovomu provadzhenni [Forms of use of special knowledge in pre-trial proceedings] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kharkiv, 2006. 206 s. [in Ukr.].

16. Tishchenko V. V. Shchodo vykorystannia spetsialnykh znan u kryminalnomu provadzhenni [On the use of specialist knowledge in criminal proceedings] : materialy Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. (27 lystop. 2013 r., m. Odesa). Odesa : «durydychna literatura», 2013. S. 349–353. [in Ukr.].

17. Chaplynskyi K.O. Taktyka vykorystannia spetsialnykh znan u systemi taktychnoho zabezpechennia dosudovoho rozsliduvannia [Tactics of using special knowledge in the system of tactical support of pre-trial investigation]. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2011. Spets. vyp. № 57. S. 232–238. [in Ukr.].

18. Chornous Yu. M. Kryminalistychnе zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv: naukovi zasady ta napriamy realizatsii. Suchasni tendentsii rozvytku kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu [Forensic Support for Crime Investigation: Scientific Background and Directions for Realization] : tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. do 100-richchia vid dnia narodzhennia prof. M. V. Saltevskeho (m. Kharkiv, 8 lystop. 2017 r.) Kharkiv, 2017. S. 220–222. [in Ukr.].

19. Frolov O. V. Subiekty zastosuvannia spetsialnykh znan u kryminalnomu provadzhenni na stadii dosudovoho rozsliduvannia [Subjects of the use of specialist knowledge in criminal proceedings at the pre-trial stage]. Chasopys Akademii advokatury Ukrainy. 2014. № 4 (25). S. 77–83. [in Ukr.].

20. Shcherbakovskyi M. H. Spivvidnoshennia spetsialnykh znan z uminniamy ta navychkamy. Suchasni tendentsii rozvytku kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu [Value of special knowledge with skills. Current trends in criminalistics and criminal process] : tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. do 100-richchia vid dnia narodzhennia prof. M. V. Saltevskeho (m. Kharkiv, 8 lystop. 2017 r.). Kharkiv, 2017. S. 225–226. [in Ukr.].

SUMMARY

Mykola M. Yefimov. Use of special knowledge in investigation of anti-morality crimes. The scientific article deals with some aspects of the investigation of crimes against morality. The peculiarities of the use of special knowledge in the investigation of this category of criminal offenses are considered.

The author emphasizes that during criminal proceedings at the stage of both pre-trial investigation and in court, questions may arise, which, due to their narrow specialization and unlawful nature, may not be within the power of the investigator and the court. In such cases, other participants in the criminal process are involved in the process of proving - persons who have special knowledge sufficient to make a qualified solution to the problem.

It is noted that special knowledge is a set of theoretical knowledge and practical skills in the field of science, technology, arts, crafts obtained as a result of vocational training and professional education used for the prevention and investigation of criminal offenses.

The view is maintained that the following should be attributed to independent forms of the use of specialized knowledge: the direct application of specialized knowledge in science, technology, art and craft by the judge himself; appointment of examinations; appointment of audits; knowledge that is inherent in various types of professional activity, except knowledge that is professional for the investigator and the judge, and is used in the investigation of crimes and criminal proceedings in court in order to facilitate the establishment of the truth of the case in cases, forms and procedures determined by criminal- procedural legislation; consulting assistance of a specialist without involving him personally in court actions; expert's participation in court actions.

It is emphasized that specialized knowledge can be used directly and indirectly by an authorized person. Based on the analysis of judicial investigative practice, the following were distinguished among the main forms of use of special knowledge in the investigation of crimes against morality: direct (use of special knowledge by investigators in carrying out individual procedural actions); mediated (appointment of forensic expertise and involvement of relevant specialists in individual procedural actions).

Keywords: *crimes against morality, special knowledge, investigative (search) actions, tactical admission, forms of use of special knowledge.*

УДК 338.14

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-275-279

**Олександр
КОСИЧЕНКО**[©]
кандидат технічних
наук, доцент

**Маргарита
МАКСИМОВА**[©]
здобувач
магістерського
ступеня
вищої освіти

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ТА ШЛЯХИ ЗАПОБІГАННЯ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ, ПІД ЧАС ПЕРЕТИНУ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Висвітлено основні проблеми захисту документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України. Визначено, що правоохоронні органи все частіше виявляють підроблені документи під час перетину державного кордону. Факти підробки документів пов'язані з підвищенням рівня суспільної небезпеки, оскільки стосуються різних способів вивчення кримінальних правопорушень як в Україні, так і за її межами. Цьому сприяють не тільки економічно-політична нестабільність у державі, а й наявність в обігу паспортних документів старих зразків, у яких ступінь захисту від підробки не надто високого рівня, як у документах нового зразка. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням підроблених паспортних документів, неможливе без знань про засоби їх підробки, порядок огляду та особливості проведення відповідних експертиз.

Ключові слова: паспортні документи, експертиза, підробка, Державна прикордонна служба, правоохоронні органи.

Постановка проблеми. У сучасних науково-технічних умовах більшість методичних рекомендацій потребує покращення через втрату актуальності. Це потребує необхідності вдосконалення процедури проведення експертиз та застосування новітніх методів і засобів виявлення підробок у документах. У зв'язку з набуттям Україною статусу незалежної держави та визнанням її на міжнародній арені постає питання щодо належного захисту, оформлення, нормативно-правового забезпечення документів, що ідентифікують особу під час перетину державного кордону.

Сьогодні в нашій країні склалася ситуація, коли громадяни однаково використовують паспортні документи як зразка 2008, так і 2015 років. Звичайно, документи нового зразка мають більш високий ступінь захисту від підробки. Правильно налагоджена система документообігу багато в чому залежить від зовнішньої та внутрішньої політики держави, яка створює умови для функціонування безвізового режиму з одночасним вдосконаленням бланків документів, що ідентифікують особу під час перетину державного кордону. Використання новітніх технологій допомагає виявити підробку документів впродовж процедури перетину державного кордону та допомагає запобігати зростанню транснаціональної злочинності.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання виявлення та вдосконалення захисту паспортних документів розглядали у працях вчені, як-от О. В. Ананьїн, О. Л. Кобилянський, Н. С. Карпова, В. С. Мощишина, В. Я. Радецька, Ю. М. Черноус, О. В. Шведова та інші. Але складнощі, які часто виникають під час

© Косиченко О.О., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-6521-0119>
kosichenko-inform@meta.ua

© Максимова М.К., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-4405-2502>
rita.maxim20@gmail.com

проведення технічної експертизи, досліджувалися достатньо фрагментарно, що зумовлює необхідність опрацювання неврегульованих законодавством питань щодо використання найсучасніших методик під час здійснення експертиз.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати види підробок паспортних даних, встановити, які є шляхи удосконалення наявних методик виявлення фальшивих документів, визначити, які новітні технології використовують правоохоронні органи під час виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з використанням несправжніх документів, і під час запобігання та попередження транснаціональної злочинності. Напрямок діяльності, спрямованої на осучаснення вітчизняних методик виявлення фальшивих документів, передбачають низку організаційно-правових заходів. У цій статті розглядаються такі організаційно-правові заходи: вивчення і узагальнення прийомів виявлення підробок документів нового й старого зразків; розробка пропозицій щодо вироблення якісного багатоступеневого механізму захисту бланків документів; виконання рекомендацій членів міжнародних організацій щодо захисту документів.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних напрямків державної політики з питань національної безпеки та євроінтеграції України є запобігання транснаціональній організованій злочинності під час процедури перетину державного кордону України. Використання піддроблених паспортних документів – це достатньо поширений засіб, який сприяє реалізації загроз різних видів організованої транснаціональної злочинності, особливо торгівлі людьми, терористичній діяльності, нелегальній міграції.

Важливим елементом боротьби з фальсифікацією паспортних документів є забезпечення ефективної судово-експертної діяльності відповідних підрозділів Державної прикордонної служби України (ДПСУ). Для проведення якісної судово-технічної експертизи паспортних документів необхідно ретельно аналізувати інформацію про сучасні способи підробки документів.

Потреба в постійному дослідженні ознак і методів підробок зумовлена стрімким розвитком поліграфічних засобів. Такий аналіз сприяє покращенню системи захисту документів, що надають право на перетин державного кордону України [1, с. 58–64].

Проблемам правового захисту документів від підробок та методам їхнього виявлення приділяли увагу науковці, як-от І. В. Білоус, А. В. Іщенко, С. М. Науменко, С. Д. Павленко, Л. С. Тальянчук, Н. В. Тутецька та інші.

Відповідно до статистичних даних Головного експертно-криміналістичного центру ДПСУ за 2016–2018 роки, найбільша частина нелегальних мігрантів, які потрапляють в Україну шляхом використання підроблених паспортних документів, є вихідцями з країн Близького Сходу, Африки, Азії, СНД. Правопорушники здебільшого застосовують часткове підроблення документів, а саме: заміну сторінки персональних даних, заміну фотокарток, унесення змін у реквізити документів, перепрошивку бланків документа, що означає повторне умисне прошивання аркушів документа для підміни справжнього і надання йому встановленої законом форми.

Органи охорони державного кордону України стверджують, що багато випадків часткового підроблення паспортів України відбувається у східних регіонах – на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та в деяких районах Донецької та Луганської областей [2].

Основними способами часткової підробки документів є механічне підчищення, що призводить до його знебарвлення через використання хімічних речовин (кислот, лугів, окислювачів та ін.), дописування та виправлення як в рукописному, так і машинописному текстах; заміна аркушів та фотозображень.

Науковці визначають такі засоби захисту від підроблення:

- технологічний, що полягає у внесенні до реквізитів документа певних ознак за допомогою спеціальних технологічних процесів (спеціальний папір, захисні волокна та водяні знаки);
- поліграфічний захист, що здійснюється за допомогою різних видів і способів поліграфічного друку (елементи графіки, мікродрук і приховані зображення, фонові сітки);
- фізико-хімічний захист, який полягає у використанні в складі матеріалів документа спеціальних речовин, наявність яких визначається такими методами, як флуоресцентні та фосфоресцентні фарби або фарби, що «світяться» під ультрафіолетовим світлом в обмеженому діапазоні кольорів, інфрачервоні фарби, якими наносять зображення, тексти та номери в документах, що посвідчують особу.

На жаль, не всі документи, що посвідчують особу, є достатньо захищеними, на-

приклад, сторінки посвідчення особи на повернення в Україну та посвідчення члена екіпажу не мають водяних знаків. Також у цих документах можна помітити відсутність захисних волокон.

У багатьох вітчизняних паспортних документах відсутня синтетична захисна нитка. Такий вид захисту наявний у паспортах США, Франції, Туреччини та інших країнах. Потрібно зазначити, що посвідчення члена екіпажу та посвідчення особи на повернення в Україну відрізняються від інших документів, що посвідчують особу, відсутністю обкладинки. Це створює додаткові ризики для підробки таких документів [3, с. 30–37].

На думку членів міжнародної асоціації ІКАО (англ. ICAO – International Civil Aviation Organization), для покращення якості українських документів, що посвідчують особу, треба розширити перелік способів додаткового захисту, а саме [4, с. 530–533]:

- на обкладинку та на всі сторінки документів наносити невидимі зображення та захисну стрічку з позитивним і негативним мікротекстом назви країни, що буде люмінесцювати під час ультрафіолетового випромінювання;
- дублювати зображення фотопортрета додатково ще на 2, 3 або 4 сторінках документа;
- серійний номер наносити способом високого друку не лише на одній сторінці; використовувати металографський друк;
- на краях сторінок конгревним тисненням, при якому утворюється рельєфне (випукле) зображення рисунка, зробити надрізи мікроперфорацією, що означає нанесення випуклого точкового зображення на документ.

Стаття 358 КК України передбачає відповідальність за підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, а також використання підроблених документів. Огляд документів законодавчо регламентується ст. 237 КПК України, однак огляд документів, що посвідчують особу, має певні специфічні особливості, оскільки це документи суворого обліку та звітності. Важливість такого огляду полягає у виявленні ознак підробки документів, що має значення для попередження правопорушень як на державному, так і міжнародному рівнях [5, с. 295].

Система та етапи перевірки документів, що посвідчують особу, визначені в «Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон». Існують такі рівні перевірки зазначених документів: стандартна перевірка, яка буває спрощеною та повторною; поглиблена перевірка; експертне дослідження [6].

Стандартну перевірку проходять усі, без винятку особи, що мають намір перетнути державний кордон України. Для ефективного виявлення підробок на цьому етапі може використовуватися спеціальне технічне обладнання, наприклад, компактні прилади зі збільшувальним окуляром та ультрафіолетовими променями. Проте не всі працівники ДПСУ оснащені технічними засобами і використовують їх під час перевірки документів. Спрощена перевірка встановлена для громадян України та іноземців, які мають службові та дипломатичні паспорти.

Поглиблена перевірка здійснюється в разі сумнівів щодо дійсності або приналежності паспортного документа відповідній особі. За результатами такої перевірки робиться висновок спеціаліста у письмовій або електронній формі. Після цієї перевірки вилучений документ направляється на експертне дослідження, яке здійснюється Головним експертно-криміналістичним центром ДПСУ. Важливу роль під час експертного дослідження відіграють вільні експериментальні зразки. У Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз від 08.10.1998 року зазначається, що вільні зразки є не обов'язковими для експерта. Проте вони дозволяють провести більш якісне і більш точне дослідження, оскільки надаються в період часу, що наближений до часу виконання досліджуваного документа, наприклад досліджуваний паспорт виготовлений у 2014 році, то і зразок відбирається за 2014 рік [7, с. 172–178].

Під час дослідження документів, що посвідчують особу, застосовують технічні засоби, наприклад транспортири, лупи, мікроскопи з окуляром-мікрометром. В експертному дослідженні паспортів використовують різні режими освітлення, а фіксація результатів такого методу проводиться за допомогою спеціального програмного забезпечення, як-от Regula, «ТЕД-34», відеоспектрального пристрою Foster+Freeman. За допомогою цієї техніки можна перетворити невидиме зображення у видиме, фотографуючи та фіксуючи його.

Достатньо поширеним методом виявлення підроблених документів є застосування інфрачервоного та ультрафіолетового випромінювання. Слід відмітити такий пристрій,

як Crime-lite 2, який забезпечує інтенсивне випромінювання у різних кольорових гамах, що дає змогу виявити сліди на документах під час дактилоскопічної експертизи.

«ТЕД-34» – це пристрій, що призначений для проведення оптичних досліджень документів. За допомогою цього пристрою можна вивчити характеристики матеріалів, якими нанесені зображення на документах; виконати спектральний аналіз; ввести зображення у комп'ютер та обробити їх на принтері.

Серед найсучасніших технічних засобів, якими користуються у своїй діяльності експерти підрозділів Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України та ДПСУ під час дослідження документів, є пристрої, як-от: Foster+Freeman VSC-QCI, ESED, FORAM, фотоапарати CANON, довідково-інформаційна система FRONTLINE DOCUMENTS SYSTEM.

Під час дослідження документів особливе місце займає судово-дослідницька фотографія. Для здійснення репродуктивної зйомки використовують цифрові фотоапарати CANON, які дозволяють виявити ознаки підроблення за допомогою візуальних та мікроскопічних способів.

Пристрій FORAM дозволяє вивчати якісні характеристики барвників у паспортних документах. Таке дослідження забезпечує визначення змінених та підроблених документів.

Прилад ESED перевіряє захисні характеристики документів, включаючи банкноти, паспорти та ID-картки. Цей прилад використовується і як стаціонарний, і як портативний, що дозволяє перевіряти документи, застосовуючи вбудовану лінзу і різні типи освітлення.

Під час порівняльного дослідження паспортів застосовують системи «Паспорт» та FRONTLINE DOCUMENTS SYSTEM. Ці системи містять відомості про ознаки справжності паспортів, а також документів щодо управління транспортними засобами.

В Україні гострою проблемою залишається технічне забезпечення експертних підрозділів, яке здебільшого є застарілим, але це не перешкоджає виконанню основних завдань.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що сучасні засоби захисту документів, що посвідчують особу, в цілому виконують функцію захисту таких документів від фальсифікації, проте відбувається постійне вдосконалення механізмів захисту шляхом упровадження новітніх технологій та запозичення міжнародного досвіду для покращення якості українських документів. Правоохоронним органам України потрібно модернізувати технічні засоби відповідно до сучасних реалій та завдань експертного дослідження документів.

Список використаних джерел

1. Ананьїн О. В., Чередниченко Д. К. Елементи захисту сучасних паспортних документів, що надають право іноземцям на перетинання державного кордону України, та характерні способи їх фальсифікації. *Криміналістичний вісник*. 2018. Вип. 29. С. 58–64.
2. Інфографіка на сайті Державної прикордонної служби України. URL: www.dpsn.gov.ua
3. Кобилянський О. Л. Спеціальні засоби захисту документів від підробки: криміналістична характеристика. *Криміналістичний вісник*. 2016. Вип. 26. С. 30–37.
4. Чорноус Ю. М. Міжнародне співробітництво у розслідуванні злочинів. *Юридичні науки*. 2014. Вип. 2. С. 530–533.
5. Тихонова В. І. Дослідження документів, виготовлених за новітніми технологіями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 10. С. 295.
6. Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України № 407 від 05.06.2012 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE21395.html
7. Тальянчук Л. С. Криміналістичне дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Вип. 5. С. 172–178.

Надійшла до редакції 08.04.2020

References

1. Ananin O. V., Cherednychenko D. K. Elements of protection of modern passport documents, which give foreigners the right to cross the state border of Ukraine, and characteristic ways of their falsification].

Kryminalistychnyi visnyk. 2018. Vyp. 29. S. 58–64. [Ukr].

2. Infografika na сайті Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [Infographic on the website of the State Border Guard Service of Ukraine]. URL: www.dpsn.gov.ua

3. Kobylianskyi O. L. Spetsialni zasoby zakhystu dokumentiv vid pidrobky: kryminalistychna kharakterystyka [Special means of protecting documents against forgery: forensic characteristics]. Kryminalistychnyi visnyk. 2016. Vyp. 26. S. 30–37. [Ukr].

4. Chornous Yu. M. Mizhnarodne spivrobitnytstvo u rozsliduvanni zlochyniv [International cooperation in the investigation of crimes]. Yurydychni nauky. 2014. Vyp. 2. S. 530–533. [Ukr].

5. Tykhonova V. I. Doslidzhennia dokumentiv, vyhotovlenykh za novitnomy tekhnolohiiamy [Research of documents made using the latest technologies]. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky. 2016. Vyp. 10. S. 295. [Ukr].

6. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii i zdiisnennia perevirky dokumentiv hromadian Ukrainy, inozemtsiv ta osib bez hromadianstva, yaki peretynaiut derzhavnyi kordon [On approval of the Instruction on the organization and verification of documents of Ukrainian citizens, foreigners and stateless persons crossing the state border] : nakaz Administratsii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy № 407 vid 05.06.2012 r. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE21395.html [Ukr].

7. Talianchuk L. S. Kryminalistyчне doslidzhennia dokumentiv, shcho posvidchuiut osobu pry peretyni derzhavnoho kordonu Ukrainy [Forensic investigation of identity documents when crossing the state border of Ukraine]. Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. 2016. Vyp. 5. S. 172–178. [Ukr].

SUMMARY

Maksymova M. K., Kosychenko O. O. Peculiarities of protection and ways of prevention and ways of prevention of falsification of documents identifying at the cross-border of Ukraine. The main ways of protection of identity documents when crossing the state border of Ukraine are highlighted. It is determined that law enforcement agencies are increasingly detecting forged documents when crossing the state border. Document forgery is linked to an increase in the level of public danger, as it relates to different ways of investigating criminal offenses in Ukraine and abroad. This is facilitated not only by economic and political instability in the country, but also by the presence in circulation of passport documents of old specimens in which the degree of protection against counterfeiting is not too high, as in the documents of the new specimen. It is impossible to investigate criminal offenses related to the use of fake passport documents without knowledge of the means of their forgery, the procedure of inspection and the peculiarities of conducting the relevant examinations. It should be noted that document forgery is constantly being improved, so law enforcement agencies need to use state-of-the-art technical devices to respond to the challenges of time. Not only insufficient funding from the state, but also inadequate professional training of employees who deal with identification of fake passport documents, the scraps do not have the proper level of use of technologies that enable identification of passport technologies, which complicates the implementation of the latest technologies in the activities of law enforcement agencies. In order to expose criminals falsifying passport documents, one must not only be thoroughly aware of criminal procedural law, but also be able to put it into practice. For detailed examination of passport documents at the border crossing, it is necessary to rely on both legislative acts and departmental instructions, which specifically explain certain aspects of detecting counterfeits. Exposing criminals, who use false documents will, in the future, counteract transnational crime, which poses a great deal of damage both nationally and internationally. In Ukraine, technical support for expert units remains a major problem, which is more outdated, but this does not prevent the main tasks from being fulfilled. It can be concluded that the modern document security instruments, as a whole, perform the function of protecting such documents from fraud, but there is a continuous improvement of security mechanisms through the introduction of the latest technologies and borrowing of international experience to improve the quality of Ukrainian documents. The law enforcement agency of Ukraine needs to modernize its technical means in accordance with the current realities and tasks of expert examination of documents.

Keywords: *passport documents, examination, forgery, state border service, law enforcement.*

УДК 378.14.015.62:35.083
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-280-286

Юрій КРАМАРЕНКО[©]
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Визначено професійні вимоги до осіб, які виконують правоохоронні функції, та розглянуто особливості навчання фахівців зі спеціальності «Правоохоронна діяльність». Основна увага приділена діяльності слідчих органів досудового розслідування та співробітників оперативних підрозділів. Зроблено спробу узагальнити вимоги до осіб, які претендують на посади слідчих та оперуповноважених, з урахуванням вимог законодавства до їх повноважень та особливостей сучасних умов праці.

Вказано на окремі питання придатності до працевлаштування осіб, які отримують освіту за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», а також віднесення посади слідчого до правничих професій. Запропоновано два шляхи виходу із невизначеної ситуації щодо працевлаштування здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Правоохоронна діяльність»: віднесення спеціальності до юридичної (правничої) освіти або внесення змін до законодавства щодо вимог до фахової освіти слідчих органів досудового розслідування.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, компетентність, результати навчання, слідчий, оперуповноважений, повноваження.

Постановка проблеми. Технологічні та інформаційно-комунікаційні зміни в суспільстві вимагають переосмислення підходів до підготовки фахівців у різних сферах. Питання необхідності навчання протягом всього життя та формування конкурентоспроможного фахівця, здатного до удосконалення, стають ключовими як на державному, так і міжнародному рівнях [1]. Через особливості перекладу деяких термінів [2], різницю понятійного апарату різних галузей знань і розмаїття орієнтирів підготовки майбутніх фахівців у тій чи іншій сфері [3; 4] відбуваються численні зміни правил і методології щодо навчання та здобуття вищої освіти. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 спеціальність «Правоохоронна діяльність» була перенесена з галузі знань «Право» до «Цивільної безпеки» [5], що призвело до зміни правил працевлаштування та просування в межах правничої професії фахівців, чия освіта не відноситься до юридичної. Поступові зміни чинного законодавства та реформування юридичної освіти [6] створюють нові перспективи для осіб, діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, у тому числі у сфері правоохоронної діяльності.

Правоохоронні органи України протягом останніх років також перебувають у стані неодноразових організаційних реформувальних та змін правил їхньої діяльності. Прийняття у 2012 році нового Кримінально-процесуального кодексу України, наступні зміни до нього та законодавства, що регулює оперативно-розшукову діяльність, поява нових судових і правоохоронних органів, а також запровадження практики Європейського суду з прав людини впливають на діяльність уповноважених органів щодо виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання підготовки фахівців для правоохоронних органів та окремі організаційні аспекти їхньої практичної діяльності були предметом досліджень багатьох науковців, таких як Ануфрієв М. І., Барко В. І., Бандурка О. М., Басиста І. В., Белкін Р. С., Васильєв В. Л., Діденко О. В., Коляда П. В., Олексієнко С. Б., Яковенко С. І. та інші. Серед останніх робіт, які присвячені означеним питанням, можна звернути увагу на наступні публікації. Олексієнко С. Б. і Герман Л. В. дослідили значення комунікативного компонента в про-

© Крамаренко Ю.М., 2020
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9023-6302>
ykramlawyer@gmail.com

фесійно-психологічній підготовці фахівців правоохоронної діяльності [7]. У публікації Барко В. І., Остапович В. П. і Барко В. В. розкрито можливості використання методів і засобів професіографії для розробки сучасної професіограми оперуповноваженого карного розшуку (кримінальної поліції) [8]. У роботі Басистої І. В. різнобічно розглянуто вплив ступеня завантаженості слідчого на якість прийняття рішень, приділено увагу мотивації майбутніх правоохоронців й особливостям професії слідчого [9].

Формування системи правоохоронних органів, удосконалення способів розкриття та розслідування злочинів, становлення оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі знань – все це тривалий у часі процес, що охоплює не один десяток років. Сьогодні наука і практика діяльності правоохоронних органів має ґрунтовні надбання, що втрачають своє значення в сучасних умовах. Різкі зміни правил, за якими здійснюються свої повноваження працівники судових і правоохоронних органів, зміна суспільної думки щодо їхньої функцій і реформування системи освіти вимагають особливої уваги до підготовки фахівців у цій сфері правоохоронної діяльності.

Метою статті є визначення професійних вимог до осіб, які виконують правоохоронні функції, та окреслення освітніх результатів навчання фахівців зі спеціальності «Правоохоронна діяльність».

Враховуючи те, що сфера діяльності правоохоронних органів досить широка, увага у статті буде зосереджена на таких позиціях Класифікатора професій ДК 003:2010, як 2423 – слідчий та оперуповноважений (з дипломом спеціаліста) та 3451 – оперуповноважений [10].

Виклад основного матеріалу. Правоохоронні органи є суб'єктами, що забезпечують реалізацію однієї з форм здійснення функцій держави – правоохоронну діяльність. Забезпечення проголошених Конституцією України прав і свобод людини, життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість та безпека якої є найвищою соціальною цінністю, багато в чому залежать саме від професійної діяльності правоохоронних органів.

Відповідно до абз. 1 п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» до правоохоронних органів відносяться «органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [11]. Відповідно до п. 16, 17 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» правоохоронні органи відносяться до сил безпеки сектору безпеки і оборони [12]. Зазначене вказує на відповідальність і значимість цих органів для забезпечення захищеності національних інтересів України.

Для узагальнення професійних обов'язків працівників правоохоронних органів необхідно звернутись до нормативно-правових актів, в яких визначені їхні повноваження, завдання та функції. Такі акти можна умовно поділити на ті, що містять загальні норми, наприклад Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», та спеціальні – ті, що визначають основи організації та діяльності тих чи інших правоохоронних органів, наприклад Закон України «Про Національну поліцію», або особливості певного спеціального виду діяльності, наприклад «Про контрольно-розшукову діяльність».

Відповідно до ст. 39-40 КПК України визначено повноваження слідчого органу досудового розслідування та керівника такого органу. У статті 41 цього кодексу визначено повноваження оперативних підрозділів та їх співробітників у кримінальному провадженні. Узагальнюючи професійні (функціональні) обов'язки слідчого та співробітника оперативного підрозділу, їх можна звести до наступних [13]:

1. Проведення певних процесуальних дій – слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, пошукових та оперативно-розшукових заходів, а також інших дій у межах повноважень з метою вирішення завдань кримінального провадження. Вказані дії спрямовані на пошук і фіксацію фактичних даних, що дозволяють встановити факти та обставини, що мають значення для виявлення, попередження, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Їх проведення передбачає організацію та безпосереднє здійснення вказаних заходів, узгодження та налагодження взаємодії з іншими учасниками діяльності, а також управління людьми та процесами.

2. Складання процесуальних документів. Такі документи мають зміст і характер, що можна звести до наступного: 1) фіксація або повідомлення, наприклад, протоколи з відповідними додатками, повідомлення про підозру; 2) прохання інших осіб про вчинення певних дій чи прийняття рішень – клопотання; 3) прийняття самостійних чи узгоджених рішень – постанови, обвинувальний акт.

Стосовно рівня професійної компетентності осіб, які претендують на посаду співробітника правоохоронного органу, слід зазначити, що вимоги, передбачені відповідними нормативно-правовими актами, не мають суттєвих розбіжностей і зводяться передусім до вимог щодо рівня освіти, фаху (галузі знань), стажу роботи та знань державної мови. Щодо рівня освіти та фаху – такі вимоги у відповідних нормативно-правових актах вказуються залежно від посад у самому правоохоронному органі. Так, вища юридична освіта є обов'язковою при призначенні на посаду прокурора, керівників (директорів) Національного антикорупційного бюро та Державного бюро розслідувань, керівників територіальних органів поліції тощо. Щодо прийняття на службу інших осіб до правоохоронних органів – у Законах найчастіше вказується така вимога, як спроможність «за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім і професійним рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки». Регулювання цього питання відноситься до повноважень самих правоохоронних органів.

У результаті аналізу інформації на офіційних сайтах правоохоронних органів щодо освітніх вимог, що пред'являються до осіб, які претендують на посади слідчого, детектива, оперуповноваженого Національної поліції, Національного антикорупційного бюро та Державного бюро розслідувань, з'ясовано, що для посади слідчого (детектива) вимогою є наявність вищої юридичної освіти не нижче першого (бакалаврського) рівня, а для оперуповноваженого – вища освіта. Тобто вимога про саме юридичну вищу освіту для претендентів на посаду оперуповноважених не має поширення.

Питання вимог щодо стажу в галузі права та належності тих чи інших посад у правоохоронних органах до правничих професій вже неодноразово обговорювалось серед фахівців. Так, Вища кваліфікаційна комісія суддів України не відносить стаж на посаді слідчого правоохоронного органу (крім прокуратури) до стажу професійної діяльності у сфері права [14], натомість цей стаж рахується для набуття права на заняття адвокатською діяльністю [15]. На проблемі відсутності охоплення поняттям правничих професій слідчих, співробітників оперативних підрозділів та деяких інших осіб наголошувалося Ю. Барабашем в Аналізі проекту концепції реформування юридичної освіти в Україні. Він вказував: «Запропонована градація правничих професій і професійної діяльності у галузі права не відповідає вимогам сучасного суспільства і веде до обмеження не лише доступу до професії, а й певною мірою до монополізації правничої професії виключно представниками адвокатури, нотаріату тощо, а також створює передумови певної дискримінації майнового характеру щодо доступу до професії» [16, с. 30]. Сучасний проєкт Концепції розвитку юридичної освіти, що перебуває на обговоренні в Міністерстві освіти і науки України, не містить переліку правничих професій і визначає її як «професія, що передбачає діяльність із застосування права. Ознаками правничої професії є її самоврядність, професійна незалежність та професійна відповідальність» [6]. Таке визначення через ключову ознаку «застосування права» з огляду на розуміння цього терміну у теорії права також може призвести до некоректного тлумачення та застосування. Слід також зазначити, що на сьогодні не має нормативно-правових актів, які б відносили стаж роботи оперуповноваженого до юридичного стажу або стажу в галузі права.

Фахівці різних галузей правової науки вказують на особливий характер діяльності працівників слідчих та оперативних підрозділів [17; 18; 19]. Вказані обставини можна звести до наступних:

1) складність визначення дійсних обставин. Пояснюється заходами і засобами приховування протиправної поведінки та слідів злочину особами, які вчинили правопорушення або іншими причетними особами;

2) обмеженість у часі. Законодавче визначення строків проведення досудового розслідування, строків затримання, подання відповідних клопотань тощо;

3) протистояння та ризик. Протидія розкриттю та розслідуванню у вигляді дій, що впливають на дії слідчих та оперативних підрозділів – погрози, провокація, використання впливу громадськості, поширення неправдивої інформації, дискредитація співробітників правоохоронних і судових органів тощо;

4) необхідність узгодження своїх дій та рішень. Це проявляється у відомчому та

судовому контролю, прокурорському нагляду, процесуальному керівництві;

5) висока завантаженість і ненормованість праці [20]. Відсутність чітких норм навантаження та використання робочого часу у сфері правоохоронної діяльності призводить до зменшення якості роботи цих органів. Необхідність проведення відповідних досліджень підтверджується тим, що за останні роки через зміни у законодавстві проводилось кілька досліджень щодо визначення норм часу для судової системи [21; 22]. Аналогічні дослідження є доречними і для співробітників правоохоронних органів, що залучені до кримінального провадження.

У зв'язку з особливостями професійних обов'язків до осіб, які претендують на роботу в правоохоронних органах на посадах слідчих і співробітників оперативних підрозділів, висувається низка особистих фізичних та психологічних вимог. Так, для співробітників оперативних підрозділів виокремлюють наступні групи важливих психологічних характеристик: розвинені комунікативні якості та вміння; розвинені вольові якості; увага і спостережливість; розвинені інтелектуальні якості; професійна пам'ять; висока професійна мотивація і соціальна адаптація; емоційні особливості; наявність звичок і моторні властивості [17, с. 252]. На психологічній підготовці працівників органів внутрішніх справ наголошувалось і в роботі М. І. Ануфрієва, який вказував, що «професійна діяльність працівників органів внутрішніх справ відзначається комплексом психологічних особливостей і висуває високі вимоги до особистості працівника» [18, с. 128].

Порівнюючи особливості професійної діяльності слідчого і співробітника оперативного підрозділу, слід вказати, що мета їхньої діяльності однакова – пошук і фіксація фактичних даних щодо кримінального правопорушення. Різними є способи й засоби її досягнення, а також безпосередні завдання, що вирішуються під час їхньої діяльності. Вказане обумовлює індивідуальні вимоги щодо особистісних фізичних і психологічних характеристик. Діяльність слідчого має переважно гласний і відкритий характер для інших учасників кримінального провадження, а оперативного працівника – негласний і конспіративний. Порівнюючи професіограми слідчого й оперативного працівника, запропоновані В. Л. Васильєвим, досить складно визначити принципову різницю у вимогах [18, с.130-131]. Сьогодні, через суттєві зміни у кримінально-процесуальному законодавстві, відбувається часткове суміщення повноважень і функцій слідчого з оперативним працівником, що обумовлює не тільки необхідність узгодженої взаємодії між ними під час кримінального провадження, а й розуміння специфіки діяльності один одного. Тобто компоненти освітньої програми для здобувачів вищої освіти можуть не мати суттєвих відмінностей, як і компетентності й очікувані результати навчання.

На цей час не існує затверджених стандартів вищої освіти за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» [23]. Для системи МВС розроблено типову освітню (професійну) програму для першого (бакалаврського) рівня освіти за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність (поліцейські)». У вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку за вказаною спеціальністю, також розроблено відповідні освітні програми, що суттєвих відмінностей між собою щодо компетентностей і результатів навчання не мають і в цілому відповідають професійним вимогам, що висуваються до слідчих і співробітників оперативних підрозділів. Основним питанням, яке сьогодні потребує нагального вирішення, є узгодженість правових норм щодо переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, з вимогами законодавства, що безпосередньо визначає правові засади організації та діяльності правоохоронних органів. Урегулювання цього питання дасть здобувачам вищої освіти за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» передбачуваність щодо можливостей працевлаштування та сенсу отримання такої вищої освіти.

Висновки. У результаті аналізу професійних вимог для слідчих органів досудового розслідування та співробітників оперативних підрозділів, які визначаються законодавством, а також напрацьованого наукою та практикою здійснення правоохоронної діяльності, можна констатувати наявність достатньої інформації для визначення орієнтирів у підготовці майбутніх фахівців у сфері правоохоронної діяльності. Сьогодні зміст підготовки слідчих та оперативних працівників не потребує суттєвих відмінностей, окрім уваги щодо негласної роботи. Така підготовка може здійснюватися в межах спеціальності «Правоохоронна діяльність». Але для цього необхідно узгодження посадових вимог для співробітників слідчих та оперативних підрозділів щодо фаху вищої освіти. Вихід може бути у вигляді наступних варіантів. Перший передбачає віднесення спеціальності «Правоохоронна діяльність» до юридичної (правничої) освіти, як це було до 2015 року.

А другий може полягати у внесенні змін до законодавства та відомчих нормативно-правових актів щодо вимог до фахової освіти слідчих органів досудового розслідування – можливість фахової освіти як за спеціальністю «Право», так і «Правоохоронна діяльність». При цьому необхідно залишити можливість врахування стажу роботи слідчого до стажу професійної діяльності у сфері права. Це зумовлюється тим, що діяльність слідчого пов'язана із застосуванням права і в цьому випадку слідчий, який має стаж, але не має юридичної освіти, закінчивши навчання на другому (магістерському) рівні, отримує можливість змінювати свою професійну траєкторію, не втрачаючи попередній час перебування на посаді слідчого.

Для удосконалення діяльності працівників правоохоронних органів та підвищення якості її результатів і прийняття процесуальних рішень – доцільним є проведення досліджень щодо визначення норм навантаження на слідчих органів досудового розслідування та співробітників оперативних підрозділів. Цілком можна припустити, що унормованість їхньої діяльності вплине також і на мотивацію до роботи та зменшить плинність кадрів у цих органах.

Бібліографічні посилання

1. Рекомендація Європейського Парламенту і Ради 2008/С 111/01 «Про встановлення Європейської кваліфікаційної структури для можливості отримати освіту протягом усього життя» від 23 квітня 2008 року URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_988
2. Ярыгин О. Н., Коростелев А. А. Компетентностный подход: проблемы терминологии. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: педагогика, психология.* Издательство: Тольяттинский государственный университет (Тольятти). ISSN: 2221-5662 URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=16753527&>
3. Образование для сложного общества. Доклад Global Education Leaders Partnership Summit. URL: https://futuref.org/educationfutures_ru
4. Компетенции неясного будущего. Harvard Business Review Россия. URL: <https://hbr-russia.ru/karera/professionalnyu-i-lichnostnyu-rost/p26131/>
5. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/266-2015-p>
6. Концепція розвитку юридичної освіти. Офіційний сайт МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>
7. Олексієнко С. Б., Герман Л. В. Значущість комунікативної складової в професійно-психологічній підготовці правоохоронців. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологічні науки.* 2015. № 1. С. 117–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprapv_pn_2015_1_13
8. Барко В. І., Остапович В. П., Барко В. В. Теоретичні і прикладні засади розробки професіограми оперуповноваженого карного розшуку Національної поліції України. *Наука і правоохорона.* 2018. № 2. С. 280–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2018_2_37
9. Басиста І. В. Вплив ступеня завантаженості на прийняття рішень слідчим. *Форум права.* 2011. № 4. С. 31–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_7
10. Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010. Затверджено та надано чинності Наказом Держспоживстандарту України № 327 від 28.07.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10>
11. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-ХІІ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>
12. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
13. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
14. Про обрахування стажу професійної діяльності у сфері права відповідно до вимог статті 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://vkksu.gov.ua/ua/news/pro-obrachuwannia-stazu-profesijnoi-diiialnosti-u-sferi-prawa-widpowidno-do-wimog-statti-69-zakonu-ukraini-pro-sudoustrij-i-status-suddiw/>
15. Порядок допуску до складення кваліфікаційного іспиту, порядок складення кваліфікаційного іспиту та методика оцінювання результатів складення кваліфікаційного іспиту для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/poryadki/2018-12-13-poryadki-212-213-224_5c5d4039efcc3.pdf
16. Аналіз проекту концепції реформування юридичної освіти в Україні у світлі отриманих відгуків за результатами регіональних обговорень. Автор: Юрій Барабаш. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/NJ_Y.Barabash_Report-on-Draft-LER-

Concept-Paper-and-Recommendations-for-Improvement_May-22_2017.pdf

17. Теория оперативно-розыскной деятельности: Учебник / Под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова. М.: 2007. 832 с.

18. Ануфрієв М. І. Службова підготовка працівників органів внутрішніх справ: Навч.-метод. посіб. К.: 2003. 440 с.

19. Кіресва О. С. Формування професійних якостей в оперативних співробітників, які здійснюють конфіденційне співробітництво в оперативних підрозділах Державної прикордонної служби України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки.* 2019. Том 12. № 1 С. 127–146. URL: http://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/psy_zbirnyk/article/view/142

20. У мегаполісах один слідчий поліції розслідує 300 кримінальних проваджень – Максим Цуцкірідзе. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/20954_U_megapolisah_odin_slidchiy_policii_rozslidu_300_kriminalnih_provadzhen_Maksim_Cuckiridze.htm

21. Рішення РСУ № 46 від 09.06.2016 «Щодо визначення коефіцієнтів навантаження на суддів». URL: <http://www.rsu.gov.ua/en/events/risenna-rsu-no-46-vid-09062016-sodo-viznacenna-koeficientiv-navantazenna-na-suddiv>.

22. РСУ запропонувала ДСА України провести дослідження із визначення обгрунтованого навантаження на суддів. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/rsu-zaproponovala-dsa-ukraini-provesti-doslidzenna-iz-viznacenna-obgruntovanogo-navantazenna-na-suddiv>

23. Затверджені стандарти вищої освіти. Офіційний сайт МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti>.

Надійшла до редакції 13.04.2020

References

1. Rekomendatsiya Evropeyskogo Parlamentu i Radi 2008/C 111/01 «Pro vstanovlennya Evropeyskoyi kvalifikatsiyanoi strukturi dlya mozhlivosti otrimati osvitu protyagom usogo zhittya» vid 23 kvitnya 2008 roku. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_988 [in Ukr.].

2. Yaryigin O. N., Korostelev A. A. Kompetentnostnyiy podhod: problemyi terminologii. Vektor nauki Tolyattinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: pedagogika, psihologiya. Izdatelstvo: Tolyattinskiy gosudarstvenniy universitet (Tolyatti). ISSN: 2221-5662 URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=16753527&> [in Russ.].

3. Obrazovanie dlya slozhnogo obschestva. Doklad Global Education Leaders Partnership Summit. URL: https://futuref.org/educationfutures_ru [in Russ.].

4. Kompetentsii neyasnogo buduschego. Harvard Business Review Rossiya. URL: <https://hbr-russia.ru/karera/professionalnyy-i-lichnostnyy-rost/p26131/> [in Russ.].

5. Pro zatverdzhennya pereliku galuzey znan i spetsialnostey, za yakimi zdiysnyuetsya pidgotovka zdobuvachiv vischoyi osviti: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayini vid 29 kvitnya 2015 r. № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/266-2015-p> [in Ukr.].

6. Kontseptsiya rozvitku yuridichnoyi osviti. Ofitsiyinyi sayt MON Ukrayini. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> [in Ukr.].

7. Oleksienko S. B., Herman L.V. Znachushchist komunikatyvnoi skladovoi v profesiino-psycholohichniy pidhotovtsi pravookhorontsiv. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriya: Psykholohichni nauky. 2015. № 1. S. 117–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_pn_2015_1_13 [in Ukr.].

8. Barko V. I., Ostapovych V. P., Bar V. V. Teoretychni i prykladni zasady rozrobky profesiogramy operupovnovazhenoho karnoho rozshuku Natsionalnoi politsii Ukrainy. Nauka i pravookhorona. 2018. № 2. S. 280–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2018_2_37 [in Ukr.].

9. Basysta I. V. Vplyv stupenia zavantazhenosti na pryiniattia rishen slidchym. Forum prava. 2011. № 4. S. 31–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_7 [in Ukr.].

10. Natsionalnyi klasyfikator Ukrainy. Klasyfikator profesii DK 003:2010. Zatverdzheno ta nadano chynnosti Nakazom Derzhspozhyvstandartu Ukrainy № 327 vid 28.07.2010 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10> [in Ukr.].

11. Pro derzhavnyi zakhyst pratsivnykiv sudu i pravookhoronnykh orhaniv: Zakon Ukrainy vid 23 hrudnia 1993 roku № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> [in Ukr.].

12. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 roku № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> [in Ukr.].

13. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukr.].

14. Pro obrakhuvannia stazhu profesiinoyi diialnosti u sferi prava vidpovidno do vymoh statti 69 Zakonu Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv». URL: <https://vkksu.gov.ua/ua/news/pro-obrachuvannia-stazu-profiesijnoi-diialnosti-u-sferi-prava-widpovidno-do-wimog-statti-69-zakonu-ukraini-pro-sudoustrij-i-status-suddiv/> [in Ukr.].

15. Poriadok dopusku do skladennia kvalifikatsiinoho ispytu, poriadok skladennia

kvalifikatsiinoho ispytu ta metodyka otsiniuvannya rezultativ skladennia kvalifikatsiinoho ispytu dlia nabuttia prava na zaniattia advokatskoiu diialnistiu v Ukraini. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/poryadki/2018-12-13-poryadki-212-213-224_5c5d4039efcc3.pdf [in Ukr.].

16. Analiz proektu kontseptsii reformuvannya yurydychnoi osvity v Ukraini u svitli otrymanykh vidhukiv za rezultatamy rehionalnykh obhovoren. Avtor: Yurii Barabash. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/NJ_Y.Barabash_Report-on-Draft-LER-Concept-Paper-and-Recommendations-for-Improvement_May-22_2017.pdf [in Ukr.].

17. Teoriya operativno-rozysknoj deyatel'nosti: Uchebnik / Pod red. K. K. Goryainova, V. S. Ovchinskogo, G. K. Sinilova. M.: 2007. 832 s. [in Russ.].

18. Anufriiev M.I. Sluzhbova pidhotovka pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav: Navch.-metod. posib. K.: 2003. 440 s. [in Ukr.].

19. Kireieva O. S. Formuvannya profesiiynykh yakosti v operatyvnykh spivrobitnykiv, yaki zdiisniuiut konfidentsiine spivrobitnytstvo v operatyvnykh pidrozdilakh Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: psykholohichni nauky. 2019. Tom 12. № 1. S. 127–146. URL: http://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/psy_zbirnyk/article/view/142 [in Ukr.].

20. U mehapolisakh odyh slidchy politsii rozslidui 300 kryminalnykh provadzhen – Maksym Tsutskiridze. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/20954_U_megapolisah_odin_slidchyy_policii_rozslidu_300_kryminalnih_pro_vadzhen_Maksim_Cuckiridze.htm [in Ukr.].

21. Rishennia RSU № 46 vid 09.06.2016 «Shchodo vyznachennia koefitsientiv navantazhennia na suddiv». URL: <http://www.rsu.gov.ua/en/events/risenna-rsu-no-46-vid-09062016-sodo-viznacenna-koefitsientiv-navantazhennia-na-suddiv> [in Ukr.].

22. RSU zaproponovala DSA Ukrainy provesty doslidzhennia iz vyznachennia obgruntovanoho navantazhennia na suddiv. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/rsu-zaproponovala-dsa-ukraini-provesti-doslidzhennia-iz-viznacenna-obgruntovanogo-navantazhennia-na-suddiv> [in Ukr.].

23. Zatverdzeni standarty vyshchoi osvity. Ofitsiinyi sait MON Ukrainy. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti> [in Ukr.].

SUMMARY

Yurii M. Kramarenko. Some issues of training specialists in the field of law enforcement activities. The article focuses on the professional requirements for persons who carry out law enforcement activities. The questions of higher education in the specialty «law enforcement activities» are considered. The functional responsibilities and personal qualities of investigators of pre-trial investigation bodies and employees of operational units are analyzed. Generalizations are made regarding the working conditions of law enforcement officers. Conclusions are drawn regarding the lack of significant differences in the training of investigators and operational unit employees. The need for a mutual understanding of the essence of the work of the investigator and the operative officer is expressed.

The problematic issues are identified that relate to the uncertainty of employment of graduates of the specialty «law enforcement activities», the experience of the position of an investigator to legal professions, as well as the lack of using the calculation of the norms of time spent for investigators of pre-trial investigation bodies and employees of operational units.

The article suggests two ways out of the uncertain state of graduates of the specialty «law enforcement activities»: 1) the classification of the specialty «law enforcement activities» as a legal education; 2) amending the legislation regarding the requirements of higher education for investigators of pre-trial investigation bodies - to provide for the possibility of having a higher education in the specialty «law» and «law enforcement activities». Work experience as an investigator should be counted as work experience in the field of law, regardless of the specialty received.

Keywords: *law enforcement activities, competence, learning outcomes, investigator, operative officer, powers.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-287-294

Олександр МІЩАНИНЕЦЬ®
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ДЕРЖАВНУ ПОЛІТИКУ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Визначено чинники, що впливають на державну політику у сфері оперативно-розшукової діяльності. Вони повинні бути враховані під час формування єдиної Концепції правової політики, яка б відображала цілісну систему провідних офіційних поглядів щодо її сутності й змісту, визначала б пріоритети подальшого розвитку. Розробка Концепції політики держави у сфері оперативно-розшукової діяльності дасть змогу забезпечити прийняття системи законів, що надають комплексне, логічне несуперечливе правове регулювання тих чи тих явищ суспільного життя.

Ключові слова: державна політика, правова політика, політичний режим, протидія, оперативно-розшукова діяльність, євроінтеграція, кадрова політика, криміногенний стан, інформаційно-технологічний розвиток суспільства.

Постановка проблеми. Соціально-політичне та економічне життя України протягом останніх 20 років характеризується глобальними трансформаціями різних напрямів розвитку країни. Одночасно цей період характеризується сплеском правового нігілізму, наслідками подолань різноманітних фінансових кризових явищ у суспільстві, кардинальними змінами курсу держави, що призводило до виникнення революційних процесів останніми роками. Паралельно Україна була сповнена перманентними реформами у сфері політики і державного управління. Зокрема, радикальне реформування органів внутрішніх справ у 2015 році заклало нові підходи до забезпечення стійкості правоохоронних органів, які все ще перебувають у перехідному періоді своєї діяльності.

Реформи, які відбуваються у правоохоронній сфері, заклали новий підхід до протидії злочинності, оскільки традиційне уявлення про злочинність та протидію їй змінюється. Протидія злочинності потребує, насамперед, сучасного, досконалого нормативно-правового забезпечення. І передусім це стосується сфери оперативно-розшукової діяльності як пріоритетного напрямку протидії злочинності.

Одним із чинників недостатньої ефективності роботи правоохоронних органів, зокрема кримінальної поліції, є втрата оперативних можливостей щодо використання негласних джерел інформації і, як наслідок, несвоєчасне отримання оперативної інформації, виявлення злочинних намірів та здійснення запобіжного оперативно-розшукового впливу, а також ефективного оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню проблемам державної політики у сфері оперативно-розшукової діяльності присвятили свої праці науковці, як-от: К. В. Антонов, В. М. Атмажитов, О. М. Бандурка, Б. І. Бараненко, І. І. Басецький, Г. М. Бірюков, Б. Є. Богданов, О. Л. Булейко, В. І. Василичук, М. П. Водько, В. О. Глушков, К. К. Горяінов, Д. В. Гребельський, Е. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, В. П. Захаров, І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, М. В. Корнієнко, О. В. Кириченко, А. Г. Лекар, В. А. Лукашов, В. А. Некрасов, Д. Й. Никифорчук, С. С. Овчинський, В. Л. Ортинський, М. А. Погорецький, О. О. Подобний, Г. К. Синілов, Р. А. Халілев, І. Ф. Хараберюш, В. В. Шендрік, І. Р. Шинкаренко, О. М. Юрченко та ін.

Мета статті – визначити чинники, які впливають на державну політику у сфері оперативно-розшукової діяльності та висвітлити напрямки формування цієї політики.

Вклад основного матеріалу. Сьогодні ми багато втрачаємо саме через те, що державна політика є фрагментарною, розбалансованою, а іноді й різновекторною, з вну-

трішніми суперечностями. Правова політика України, будучи складовою частиною її загальнодержавної політики, зумовлена об'єктивними закономірностями сучасного суспільного розвитку, тими потребами, які лежать в основі всіх перетворень у країні. Вона спрямована на подальше поглиблення демократичних реформ, розвиток економіки, становлення ринкових відносин, оздоровлення соціальної сфери, послідовний захист національних інтересів, прав і свобод людини. Правова політика – це політика, яка проводиться за допомогою правових засобів. Тому дуже важливо вдосконалювати правові та організаційні форми здійснення державної правової політики, підвищувати ефективність, надійність, чіткість їх функціонування. Це стосується, насамперед, правотворчості, механізму правового регулювання, правозастосовчої, правоохоронної (судової, прокурорської та слідчої) практики, прав і обов'язків громадян, юридичної відповідальності, правової культури – всіх елементів, складових та інститутів, які утворюють українську правову систему [1; с.12].

Однією з частин державної політики в Україні є державна політика у сфері оперативно-розшукової діяльності, яка здійснюється як гласно, так і негласно спеціально уповноваженими державними органами, що наділені повноваженнями та мають конкретні завдання, що закріплені у відповідних законодавчих актах. Кримінальне процесуальне законодавство в цьому напрямі також зазнало істотних змін, які потребують наукових розробок в частині розроблення нової теорії державної політики у зазначеній сфері.

Незважаючи на зміну моделі оперативного-розшукової протидії злочинам, залишаються актуальними питання щодо правового регулювання оперативного-розшукової діяльності як виду правоохоронної діяльності. Існування чинних законодавчих та підзаконних актів щодо регламентації такої діяльності призводить до унеможливлення здійснення протидії злочинності з боку правоохоронних органів, оскільки норми цих актів містять положення, які не відповідають сучасним потребам практики протидії злочинності.

Слід зазначити, що тільки з 18 лютого 1992 року з прийняттям Закону України «Про оперативного-розшукову діяльність» державою було прийнято рішення про надання оперативно-розшуковій діяльності відповідного місця в системі правоохоронних органів, оскільки до цього часу вся її діяльність була закріплена лише у відомчих нормативних актах уповноважених державою органів.

На цей час у «правовому полі» виникла епоха активної законотворчої діяльності. Зокрема, голова Комітету виборців України (далі КВУ) Олексій Кошель відзначає, що Верховна Рада України восьмого скликання (2014–2019 рр.) відзначалася надомоційною роботою, й парламентська трибуна часто використовувалася винятково з піар-метою. Він нагадує, що парламент засипали величезною кількістю «законодавчого спаму» – приблизно 13 тисячами законопроектів і проектів постанов, які було просто нереально розглянути. На думку Кошеля, у такий спосіб народні депутати хотіли показати виборцям, що є авторами десятків законопроектів.

Також аналітики «Офісу ефективного регулювання BRDO» відзначили невдалу судову реформу, що не відновила довіру до суду, неререформованість податкової системи та кримінальної поліції тощо [4].

Відповідно до виконаного нами аналізу законодавчих ініціатив щодо Закону України «Про оперативного-розшукову діяльність» (далі –Закону), в період з моменту прийняття (18.02.1992 р.) до 12 листопада 2019 року (остання зміна Закону на момент написання роботи) народними депутатами Верховної Ради України було прийнято 42 зміни, доповнення та виключення у цьому Законі, з яких тільки депутатами восьмого скликання внесено 12 (див. табл.) [14].

**Зміни, доповнення та виключення у Законі України
«Про оперативного-розшукову діяльність»
(у період з 18.02.1992 р. до 12.11.2019 р.)**

Скликання Верховної Ради України	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Кількість внесених змін до редакції Закону України «Про ОРД»	3	1	5	8	-	9	2	12	2

На сьогодні з моменту прийняття було внесено аж 22 таких зміни, доповнень та виключень до норм ст. 5 «Підрозділи, які здійснюють оперативного-розшукову діяльність» цього Закону, що стосуються переліку суб'єктів оперативного-розшукової діяльності, зок-

рема в частині розширення чи обмеження їх повноважень щодо проведення оперативно-розшукової діяльності. Крім того, законотворцями найбільше уваги було приділено правам суб'єктів оперативно-розшукової діяльності (ст. 8 «Права підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність»), зокрема внесено 30 змін до редакції цього Закону. Водночас до норм ст. 7 «Обов'язки підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність» цього Закону внесено 11 таких змін.

Слід зазначити, що в проєкті Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 04.04.2017 р. вже окремо розглянуто питання інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності, а також зроблено спробу надання оперативно-розшуковим заходам понятійного закріплення на законодавчому рівні (надано 34 визначення термінів) [5].

Як приклад, надано одне із таких понять, як *отримання довідок* – пошуковий захід, який полягає у відкритому збиранні інформації, у тому числі за допомогою запитів до підприємств, установ, організацій про осіб, які перевіряються на причетність у сприянні, підготовці, учиненні або участі в учиненні злочину, а також предмети чи відомості, що становлять оперативний інтерес.

З огляду на класичну різницю між теорією і практикою, неважко помітити, що правові норми, право загалом служить для впорядкування практичної діяльності, а не для пізнання світу чи природи. З погляду методології це є важливим для того, щоб, приріром, збагнути будову тієї чи тієї норми права; тип останньої відразу ж вкаже, яке саме правило поведінки матиме місце і за яких саме передумов [6, с. 12–13].

Якщо розглянути в часовому вимірі, то протягом всього часу державна політика у сфері оперативно-розшукової діяльності, а отже, й внесення змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» відбувалися завдяки сплескам правового нігілізму, наслідкам подолань різноманітних фінансових кризових явищ у суспільстві, кардинальним змінам курсу держави, що призводило до виникнення революційних процесів останніми роками.

Зокрема, за результатами законодавчих ініціатив можна зробити висновок, що найбільше змін оперативно-розшукового законодавства відбулося за час роботи з 2002 по 2006 рік Верховною Радою України IV скликання – 8 змін до Закону (цей період характеризується суспільно-соціальною активністю – Помаранчева революція, 2004 рік), в період з 2007 по 2012 рік Верховною Радою VI скликання – 9 змін (вибір курсу держави на євроінтеграцію, прийняття в 2010 році Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» та в 2012 році Кримінально-процесуального кодексу України) і, як вже зазначалось, Верховною Радою VIII скликання – 12 змін (революція Гідності, 2014 рік, реформування правоохоронних органів, протидія корупції).

На наш погляд, слід визначити такі основні чинники, які впливають на формування державної політики у сфері оперативно-розшукової діяльності, а саме:

1. Зміна державного політичного режиму (державного ладу): за останні три десятиліття Україна пережила три драматичні події, які часто називають революціями. Перша «революція» 1990 року призвела до падіння пізнього радянського тоталітаризму. Помаранчева революція 2004 року була реакцією на дії посткомуністичного клептократичного та напівкримінального уряду, що перебував при владі. Через десять років, в 2014 році, відбулися протести Євромайдану (отримали назву Революції гідності), яким були притаманні ознаки «справжньої» політичної революції, вони мали найбільш радикальний характер з усіх трьох революційних епізодів [8]. Перехід держави з тоталітарного режиму в демократичний (1991 рік) надав поштовх до легітимізації оперативно-розшукової діяльності, що зумовило початок формування державної політики у цій сфері. Сьогодні зміст демократії законодавчо закріплено в принципах оперативно-розшукової діяльності. Слід зазначити, що зміст демократії становлять права і свободи людини, рівність, соціальна справедливість, солідарність. Головною особливістю кожної демократичної системи є принцип: ніхто не має права змушувати людину підкорятися владі, яку вона обирала і яка не відстоює її інтересів та загальне добро народу. Зміст політичного режиму визначається взаєминами між двома політичними субстанціями – владою і свободою. Саме обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дозволяють належно оцінити характер наявного в суспільстві політичного режиму [7].

Цей період в розбудові незалежної України, з одного боку, визначається як критичний, адже призвів до стрімкого погіршення криміногенної ситуації в країні; з іншого

боку – як зміна пріоритету та орієнтирів держави на дотримання і захисту прав та свобод громадян, оскільки за умов тоталітарного режиму склалось неадекватне уявлення про співвідношення законності й діяльності.

Суспільство, яке утверджує пріоритет людської особистості як найважливішої соціальної цінності, має право вимагати від держави та її органів визнання, дотримання та захисту прав та свобод людини і громадянина. Виконання державою покладених на неї обов'язків перед суспільством і людиною припускає турботу про створення ефективних механізмів відновлення прав і свобод особистості та її правового захисту від будь-яких порушень і неправомірних обмежень, у том числі таких, що виходять від самої держави, її органів та посадових осіб [2; с. 38].

2. *Євроінтеграція.* Питання реформування правоохоронних органів у сучасних умовах має не лише внутрішньополітичні, а й зовнішні причини. Передусім, це пов'язано з членством України у Раді Європи та взятими на себе зобов'язаннями. Вони охоплюють питання інститутів судової системи, правоохоронної та пенітенціарної систем.

Зараз все більшого значення для діяльності в правоохоронній діяльності набуває практика Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ). Значення Європейської конвенції для тлумачення та застосування норм кримінально-процесуальних кодексів та інших законодавчих актів, в тому числі Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», впливає із положень самої Конвенції, в яких чітко визначено вимоги щодо функціонування системи кримінального судочинства, так і багатьох інших положень, в яких в імпліцитному вигляді вміщено низку вимог, що також мають бути враховані [3; с. 13–14]. За результатами аналізу рішень ЄСПЛ виникають безліч питань щодо практики застосування національного законодавства України, що регулює діяльність правоохоронних органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. *Як приклад:* застосування методів, сил та засобів ОРД як: провокація злочинів під час проведення оперативної закупки (проведення 2–3 оперативних закупок наркотичних засобів та психотропних речовин, вогнепальної зброї вважається «провокацією»), збір доказів під час використання «таємних агентів», прослуховування розмов та перехоплення повідомлень, стеження тощо. Наведені приклади потребують негайного узгодження національного законодавства з вимогами ЄСПЛ, які є обов'язковими для виконання нашою державою у разі порушення прав людини.

3. *Нормативно-правове регулювання оперативно-розшукової діяльності.* Цей чинник можна розуміти в двох аспектах:

- 1) внутрішнє нормативно-правове регулювання;
- 2) зовнішнє нормативно-правове регулювання.

У першому випадку нормативно-правове регулювання є інструментом (засобом) формування державної політики у сфері оперативно-розшукової діяльності, оскільки за допомогою цих актів, і насамперед Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», здійснюється визначення сфери і напрямку державно-правової політики, завдань, функцій, коло суб'єктів та їх повноважень, межі їх дії у просторі та часі.

У другому випадку міжнародні правові акти є чинниками – орієнтирами, а також слугують підставами до змін внутрішньої політики держави, які реалізуються шляхом відповідного прийняття нормативних актів у національному законодавстві.

У Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» надано вичерпний перелік правоохоронних органів, яким надано право здійснювати оперативно розшукову діяльність, а також зазначено види злочинів за ступенем тяжкості, щодо яких надано право застосовувати інструментарій ОРД, який тимчасово обмежує конституційні права та свободи людини. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК) редакція Закону зазнала значних змін, особливо у частині здійснення оперативно-розшукових заходів, правова регламентація яких зумовлена відсиланням до норм зазначеного КПК.

Зміни відбуваються й серед суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, зокрема вони стосуються як створення «нових» державних правоохоронних органів (Національної поліції, Національного антикорупційного бюро, Державного бюро розслідувань, на черзі – створення Національного бюро фінансової безпеки), так і їх виключення. Як приклад, виключення МВС із переліку цих суб'єктів, передбачених у ст. 5 Закону.

Створення нових правоохоронних органів супроводжується законодавчим закріпленням їх повноважень та організацією їх діяльності відповідно до визначених законодавчих актів.

Незважаючи на зміну моделі оперативно-розшукової протидії злочинам, залишаються актуальними питання щодо правового регулювання оперативно-розшукової діяльності як виду правоохоронної діяльності. Існування чинних законодавчих та підзаконних актів щодо регламентації такої діяльності призводить до унеможливлення здійснення протидії злочинності з боку правоохоронних органів, оскільки норми цих актів містять положення, які не відповідають сучасним вимогам щодо протидії злочинності.

Як приклад, відсутність взаємодії між правоохоронними органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, чіткого визначення меж їх діяльності (деякою мірою дублювання функцій), популізм тощо. Новостворена поліція в Україні з моменту прийняття Закону України «Про Національну поліцію» майже рік була позбавлена права проведення оперативно-розшукової діяльності (*статтю 23 доповнено пунктом 26 згідно із Законом № 1394-VIII від 31.05.2016 р.*), теж саме «забули» передбачити і в Законі України «Про Державне бюро розслідувань». Тільки з часом ці недоліки в цій частині були усунуті.

4. *Кадрова політика (реформа правоохоронних органів)*. Кадровій політиці в правоохоронних органах, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, не приділялось належної уваги. Протягом останніх 5–7 років відбувається реформування правоохоронних органів, які супроводжуються створенням, реорганізацією та ліквідацією цих органів. Під час етапів реформування проводиться конкурсний відбір нових (старих) працівників до підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Для працівників (кандидатів), які беруть участь у відборі, ці заходи мають негативний вплив (емоційний стрес, втрата впевненості в собі, відчуття відсутності стабільності) і, як наслідок, відбуваються масові звільнення з Національної поліції професійно сформованих оперативних працівників («відтік кадрів»), зниження професійного рівня серед оперативних працівників, які не мають достатнього досвіду роботи, втрата «професійного ядра» та можливості передачі досвіду роботи «молодим спеціалістам» та ін.

Наприклад, в період «переходу» міліції в поліцію, з 2015 року по 2020 рік, у структурі НПУ декілька разів відбулося реформування підрозділів Департаменту протидії наркозлочинності (постанови КМУ № 886 від 28.10.2015 року та № 322 від 29.04.2020 року), а також з 2018 року новоствореного підрозділу Департаменту стратегічних розслідувань (2 етап переатестації – постанова КМУ № 867 від 09 жовтня 2019 року), за принципом територіального обслуговування, а також зміна підпорядкованості керівництву ГУНП областей та НПУ. Одночасно за період реформування цих підрозділів спостерігається практика переатестації особового складу із заміною керівного складу, а також із збільшенням або скороченням штатної чисельності цих підрозділів. Виникає питання: що змінилося за цей час та причини переатестації?

Питання навантаження на одного оперуповноваженого також потребують перегляду з огляду на криміногенну ситуацію, яка склалася в країні.

Водночас відслідковується створення нових інститутів у правоохоронних органах та надання переваги кримінальному аналізу в структурі кримінальної поліції з питань протидії злочинності.

На цей час у Національній поліції впроваджується інститут детективів. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», Положення про Національну поліцію України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877, наказу Національної поліції України від 29.12.2017 року № 1342 «Про організаційно-штатні зміни в Національній поліції», наказу Міністерства внутрішніх справ України від 06 липня 2017 року № 570 «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України», зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 27 липня 2017 року за № 918/30786 і № 919/30787, створено відділи розслідування особливо тяжких злочинів (служба детективів) СУ ГУНП в областях.

Детектив об'єднує функції поліцейського слідчого підрозділу та поліцейського кримінальної поліції. Об'єднання двох функцій у посаді детектива дозволяє поліцейському максимально мати всю інформацію про хід розслідування кримінальних проваджень, а також супроводжувати провадження від початку і до кінця [9].

Одночасно на законодавчому рівні питання щодо визначення поняття «детектив», а також надання цим суб'єктам відповідних повноважень залишається не вирішеним.

5. *Криміногенний стан у державі*. Цей чинник зумовлює стратегічні зміст та напрями державної політики у сфері оперативно-розшукової діяльності, зміну форм здійс-

нення цієї діяльності, перелік суб'єктів, які здійснюють цю діяльність, та законодавче закріплення їх повноважень, а також спектр інструментарію, необхідного для протидії злочинності.

При цьому динаміка змін криміногенного стану повинна бути не відправною ланкою до формування державної політики у сфері оперативно-розшукової діяльності, а навпаки – аналіз, оцінка та прогноз зміни криміногенного стану повинні стати основою до зміни напрямів державної політики у сфері оперативно-розшукової діяльності.

6. Інформаційно-технологічний розвиток суспільства. Комунікації прискорюють зміни в суспільстві та державі. У сучасному світі Україна, як і інші держави переживає шосту інформаційну революцію, яку пов'язують з формуванням та розвитком трансграничних глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж (кін. XX – поч. XXI ст.), що сьогодні охоплюють усі континенти та держави, впливають на кожну людину та суспільство загалом.

Найвідомішою з таких інформаційно-телекомунікаційних мереж є Інтернет, який значно еволюціонував з моменту своєї появи. На сьогодні дані мережі інтегрують у єдиному інформаційному просторі всіх суб'єктів інформаційної діяльності (фізичні та юридичні особи, органи державної влади та місцевого самоврядування) та засоби інформаційної діяльності (засоби зв'язку та телекомунікації, програмно-технічні засоби) [10, с. 21].

Ефективність роботи правоохоронних органів здебільшого залежить від своєчасного реагування на процеси, які відбуваються у суспільстві. Останнім часом інформація виходить на новий рівень, перетворюючись з предмета на засіб виробництва.

Зокрема використання злочинцями інформаційного простору в кримінальних цілях дає поштовх для реформування правоохоронних органів (створення нових оперативних підрозділів – кіберполіція) з розширенням нових функцій, внесення змін до національних законодавчих актів, які відповідають ратифікованим державою міжнародним актам та покликані регулювати суспільні відносини в інформаційному суспільстві.

Актуальним у правоохоронній діяльності, *наприклад*, є питання використання поліграфа та долучення результатів такого дослідження до доказів. Верховний суд визнав експертизу на поліграфі, як доказ по справі (рішення Верховного Суду України, № 457/906/17-2020 р.) [12].

Також серед пріоритетів діяльності органів правопорядку та прокуратури у сфері кримінальної політики на 2020 рік зазначено поступове запровадження елементів електронної системи ведення кримінальних проваджень [15].

На наш погляд, застосування в майбутньому електронної системи ведення оперативно-розшукових проваджень – це тільки питання часу!

Висновки. З огляду на на вищезазначене, ми вважаємо, що до основних чинників, які впливають на державну політику у сфері оперативно-розшукової діяльності, належать:

1. Зміна державного політичного режиму (державного ладу).
2. Євроінтеграція.
3. Нормативно-правове регулювання оперативно-розшукової діяльності.
4. Кадрова політика (реформа правоохоронних органів).
5. Криміногенний стан у державі.
6. Інформаційно-технологічний розвиток суспільства.

Безумовно, цей перелік не є вичерпним і може бути доповнений, що, зі свого боку, додатково визначає необхідність подальших ґрунтовних наукових розвідок у цьому напрямку.

Визначення чинників, які впливають на державну політику у сфері оперативно-розшукової діяльності, дадуть змогу сформувати єдину Концепцію правової політики, яка б відображала цілісну систему провідних офіційних поглядів щодо її сутності й змісту, визначала б пріоритети подальшого розвитку. Розробка Концепції політики держави у сфері оперативно-розшукової діяльності дозволить забезпечити прийняття системи законів, що забезпечують комплексне, логічне, несуперечливе, правове регулювання тих чи тих явищ суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Железняк Н. А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8417/Zhelezniak_Poniatia_derzhavnoi_pravovoi.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ

щодо забезпечення прав і свобод людини : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. ун-т, 2003. 448 с.

3. Рыбаков О. Правовая политика как юридическая категория: понятие и признаки. *Журнал российской права*. 2002. № 3. С. 71.
4. Джеремі Мак Брайд. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ : «К.І.С.», 2013. 576 с.
5. Досягнення та провали Верховної Ради України восьмого скликання. URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/dostizheniya-i-provaly-verhovnoy-rady-vosmogo-sozyva-50031736.html>.
6. Про оперативно-розшукову діяльність : Проект Закону України; зареєстр. від 04.04.2017 р. № 6284. *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61497.
7. Циппеліус Р. Методика правозастосування. Київ, 2016. 191 с.
8. Тоталітарний та демократичний режим: порівняльний аналіз : реферат. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/politolog/15499/>
9. Три українські революції – це важливі переломні моменти під час довгострокової еволюції. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/try-ukrainski-revoliutsii--tse-vazhlyvi-perelomni-momenty-v-khodi-dovhostrokovoi-evoliutsii-434466.html>
10. Мішанинець О. М. Впровадження інституту детективів в Національній поліції України: сучасний стан проблеми. *Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики* : Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 8 лист. 2019 р.). Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутрішніх справ, 2019. С. 69–71.
11. Тарасенко Р. В. Інформаційне право : підручник. Луганськ, 2010. 512 с.
12. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
13. Рішення Верховного Суду України по справі № 457/906/17. 2020. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87602624>
14. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
15. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>
16. Пріоритети діяльності органів правопорядку та прокуратури у сфері кримінальної політики на 2020 рік. *Офіс Генеральної прокуратури України*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/priorities2020>.

Надійшла до редакції 12.05.2020

References

1. Zhelezniak H. A. Poniattia derzhavnoi pravovoi polityky ta yii zahalna kharakterystyka [The concept of state legal policy and its general characteristics]. [in Ukr.]. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8417/Zhelezniak_Poniattia_derzhavnoi_ppravovoi.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Nehodchenko O. V. Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav shchodo zabezpechennia prav i svobod liudyny [Organizational and legal bases of activity of law-enforcement bodies concerning maintenance of human rights and freedoms] : monohrafiia. Dnipropetrovsk : Dnipropetr. un-t, 2003. 448 s. [in Ukr.].
3. Rybakov O. Pravovaya politika kak yuridicheskaya kategoriya: ponyatie i priznaki [Legal policy as a legal category: concept and features]. *Zhurnal rossijskogo prava*. 2002. № 3. S. 71. [in Rus.].
4. Dzheremi Mak Braid. Yevropeiska konventsiiia z prav liudyny ta kryminalnyi protses [European Convention on Human Rights and criminal procedure]. Kyiv : «K.I.S.», 2013. 576 s. [in Ukr.].
5. Dosiahnennia ta provaly Verkhovnoi Rady Ukrainy vosmoho sklykannia [Achievements and failures of the Verkhovna Rada of Ukraine of the eighth convocation]. URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/dostizheniya-i-provaly-verhovnoy-rady-vosmogo-sozyva-50031736.html>. [in Ukr.].
6. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist [About operative-search activity] : Proiekt Zakonu Ukrainy; zareiestr. vid 04.04.2017 r. № 6284. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61497. [in Ukr.].
7. Tsypelius R. Metodyka pravozastosuvannia [Methods of law enforcement]. Kyiv, 2016. 191 s. [in Ukr.].
8. Totalitarnyi ta demokratychnyi rezhym: porivnialnyi analiz [Totalitarian and democratic regime: a comparative analysis] : referat. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/politolog/15499/> [in Ukr.].
9. Try ukrainski revoliutsii – tse vazhlyvi perelomni momenty pid chas dovhostrokovoi evoliutsii [The three Ukrainian revolutions are important turning points in the long-term evolution]. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/try-ukrainski-revoliutsii--tse-vazhlyvi-perelomni-momenty-v-khodi-dovhostrokovoi-evoliutsii-434466.html> [in Ukr.].
10. Mishchanynets O. M. Vprovadzhennia instytutu detektyviv v Natsionalnii politsii Ukrainy: suchasnyi stan problemy [Introduction of the institute of detectives in the National Police of Ukraine: the current state of the problem]. *Operatyvno-rozshukova diialnist Natsionalnoi politsii: problemy teorii ta praktyky* : Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Dnipro, 8 lyst. 2019 r.). Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutrishnikh sprav, 2019. S. 69–71. [in Ukr.].
11. Tarasenko R. V. Informatsiine pravo [Information law] : pidruchnyk. Luhansk, 2010. 512 s. [in Ukr.].

12. Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky [On the principles of domestic and foreign policy] : Zakon Ukrainy vid 01.07.2010 № 2411-VI. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> [in Ukr.].

13. Rishennia Verkhovnoho Sudu Ukrainy po spravi № 457/906/17 [Judgment of the Supreme Court of Ukraine in case № 457/906/17]. 2020. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87602624> [in Ukr.].

14. Pro Natsionalnu politsiiu [About the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 № 580-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> [in Ukr.].

15. Pro operativno-rozshukovu diialnist [About operative-search activity] : Zakon Ukrainy vid 18.02.1992 r. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> [in Ukr.].

16. Priorityety diialnosti orhaniv pravoporiadku ta prokuratury u sferi kryminalnoi polityky na 2020 rik [Priorities of activity of law enforcement bodies and prosecutor's office in the field of criminal policy for 2020]. Ofis Heneralnoi prokuratury Ukrainy. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/priorities2020>. [in Ukr.].

SUMMARY

Oleksandr M. Mishchanynets. Factors influencing national policy in operational-search activities. The factors influencing the state policy in the field of operational-search activity have been studied. The author has noted that the reforms taking place in the law enforcement area have laid a new approach to combating crime, as the traditional perception of crime and combating it is changing. Combating crime requires, first of all, modern, perfect regulatory support. And first of all it concerns the sphere of operative-search activity as a priority direction of counteraction to crime.

In this regard, the priority area of research is public policy, which takes place in the field of operational and investigative activities. Therefore, the purpose of the article is to identify the factors that influence the state policy in the field of operational and investigative activities and highlight the directions of formation of this policy.

It is emphasized that this list is not exhaustive and can be supplemented, which, in turn, further determines the need for further in-depth scientific research in this area.

Factors influencing the state policy in the field of operational and investigative activities should be taken into account when forming a single Concept of legal policy, which would reflect a holistic system of leading official views on its essence and content, would determine the priorities for further development. The development of the Concept of the state policy in the field of operative-investigative activity will make it possible to ensure the adoption of a system of laws that provide a complex, logically consistent legal regulation of certain phenomena of public life.

Keywords: state policy, legal policy, political regime, counteraction, operative-search activity, Europe-an integration, personnel policy, criminogenic state, information-technological development of society.

УДК 351.744.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-294-304

Олександр ХРИСТОВ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ГРОМАДСЬКІСТЬ» У СУЧАСНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Досліджено проблеми визначення поняття «громадськість» у сучасній юриспруденції. Зроблено висновок, що під громадськістю у юриспруденції слід розуміти як окремих громадян, так і їх об'єднання, які мають високий рівень правосвідомості та правової культури, а також основу переконань та світогляду яких складають побудова правової держави й громадянського суспільства.

Пропоновано відмовитися в теорії оперативно-розшукової діяльності від використання поняття «громадськості» як категорії сил оперативно-розшукової діяльності, оскільки: по-перше, «громадськість» є поняттям абстрактним на відміну від інших категорій сил оперативно-розшукової діяльності, зокрема оперативних підрозділів правоохоронних органів, негласних штабних та позаштатних працівників, які мають правовий статус; по-друге, громадськість бере участь у різних сферах життєдіяльності суспільства, яким не притаманна спрямованість щодо сприяння оперативним підрозділам у протидії злочинності.

Ключові слова: громадськість, народ, населення, об'єднання, ознака, формування.

© Христов О.Л., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0088-5844>

alexander_hristov@ukr.net

Постановка проблеми. У вітчизняному правовому полі сьогодні відсутній комплексний підхід до розуміння терміна «громадськість». Спостерігається непослідовність правового регулювання, а також довільність, неоднаковість та підміна понять під час застосування цього терміну як у різних, так і у межах однієї галузі юриспруденції. Підготовка більшості нормативно-правових актів стосовно участі «громадськості» у правовідносинах відбувається без належного юридичного осмислення цього терміна, поняття якого взагалі не визначено у чинному національному законодавстві.

Понятійно-категоріальний апарат юридичних наук внаслідок відсутності в законодавстві визначення «громадськості» ґрунтується на довільному уявленні та не відображає єдності сукупних ознак зазначеної категорії. Її розуміння науковцями через призму споріднених (родових) юридичних понять не дають точного змістовного відображення.

Вибіркове, а подекуди хаотичне та безсистемне, посилення вчених-юристів на філософські, соціологічні, політологічні, психологічні та інші джерела наукового пізнання стосовно сутнісних характеристик «громадськості» під час проведення досліджень щодо її місця і ролі у правових відносинах свідчать про відсутність усталених концептуальних підходів у сучасній юриспруденції.

Формалізовані наукові умовиводи вчених-юристів про цей соціальний інститут часто зводяться до визначення поняття шляхом виокремлення вибіркового характерних особливостей (ознак) без комплексного розуміння цього феномена.

Зазначене дозволяє стверджувати, що сьогодні своєчасним і необхідним є дослідження проблем понятійно-категоріального розуміння «громадськості» і обґрунтування на цій основі узагальненого визначення цього терміна, що слугуватиме основою для нормативного і правозастосовного використання.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню теоретичних проблем, які стосуються розуміння терміна «громадськість», присвячені праці вітчизняних науковців: О. М. Бандурки, Є. В. Глушко, В. В. Голіни, П. І. Кабляк, М. Г. Колодяжного, О. М. Литвинова, В. І. Московця, Г. В. Мороз, О. М. Музичука, В. Ф. Нестеровича, І. В. Слободенюк, О. В. Павлової, С. С. Шрамко; закордонних: В. С. Іванової, Н. П. Ісаєвої, В. І. Крігера, І. А. Коннова, Л. І. Овчиннікової, Т. В. Раскіної, М. Є. Павлова, В. Т. Томіна, О. М. Тюменцева та багатьох інших. Слід наголосити, що зазначені праці не враховують сучасних суспільно-політичних, економічних, соціальних перетворень, новел законодавства й правозастосовної практики, що свідчить про необхідність виконання комплексного дослідження феномена «громадськості».

Мета статті полягає у з'ясуванні проблем визначення поняття «громадськість» у сучасній юриспруденції та наданні розуміння цього терміна.

Виклад основного матеріалу. Протягом довгого часу тривають дискусії щодо того, яке визначення має поняття «громадськість», який вона має правовий статус, які функції виконує тощо [1, с. 194].

Слід звернути увагу, що зазначений термін доволі часто по-різному інтерпретується в законодавчих актах України, які регулюють як культурну, соціальну, економічну, політичну сфери життя, так і сферу діяльності щодо протидії злочинності, але не завжди він має той самий зміст [2], зокрема: «наукова громадськість», «представники наукової громадськості», «громадські наукові організації» вживаються у ст.ст. 17, 20, 21, 22, 23, 54 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»; «громадське об'єднання», «громадські організації у сфері культури», «громадськість», «культурно-мистецька громадськість» – у ст.ст. 1, 2, 3, 6, 8, 9, 21³, 21⁵, 31, 32 Закону України «Про культуру»; «пластове, скаутське громадське об'єднання» – у ст.ст. 1, 3, 4 Закону України «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху»; «громадськість за місцем служби або роботи особи» – у ст. 8 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»; «громадська організація», «об'єднання громадян», «громадське формування» – у ст.ст. 19, 32, 38, 44 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»; «громадська спілка» – у Законі України «Про громадські об'єднання»; «молодіжні громадські організації», «дитячі громадські організації» – у Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»; «громадське об'єднання із статусом юридичної особи» – у Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»; «громадська природоохоронна організація» – у ст. 30 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»; «представники громадськості» – у

ст. 5 Закону України «Про очищення влади»; «пріоритетне завдання громадськості» – у ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України»; «громадське об'єднання», «уповноважені представники», «окремі громадяни» – у ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції»; «громадська рада», «громадський контроль» – у Законі України «Про доступ до публічної інформації»; «громадське обговорення», «громадське об'єднання», «громадськість», «населення» – у ст.ст. 9, 10, 11, 51, 86, 88–90 і Прикінцевих та перехідних положеннях Закону України «Про Національну поліцію»; «громадськість», «Рада громадського контролю при Державному бюро розслідувань» – у ст.ст. 12, 13, 23, 25, 28 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»; «громадські об'єднання», «громадські слухання», «представники громадських об'єднань», «Рада громадського контролю при Національному бюро» – у ст.ст. 4, 5, 8, 10, 26, 28, 31 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»; «Громадська рада доброчесності» – у Законі України «Про судоустрій і статус суддів»; «Громадська рада міжнародних експертів» – у ст. 9 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд»; «громадські об'єднання», «громадські організації», «фізичні особи», «громадяни» – у ст.ст. 8¹, 32, 46, 77 Закону України «Про прокуратуру»; «громадські об'єднання» – у ст.ст. 8, 20, 24, 38, 45 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

У законі, який безпосередньо стосується участі громадськості в правоохоронній діяльності, а саме Законі України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» вживаються такі терміни, як-от: «громадяни»; «громадські об'єднання»; «громадські формування». Крім того, формами реалізації функції громадської самодіяльності громадських формувань з охорони громадського порядку закон визначає «зведені загони громадських формувань» та «спеціалізовані загони (групи) сприяння Національній поліції». Слід зазначити, що вказані терміни опосередковано розкривають лише частину змістовного боку поняття громадськості, але не визначають розуміння цієї правової категорії.

Відповідно до роз'яснення Міністерства юстиції України «Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства» від 24.01.2011 р. громадські формування мають різну мету, завдання, рівень повноважень, територію діяльності, проте їх соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у вирішенні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування [3]. Усі громадські об'єднання можна класифікувати за кількома типами: 1. За необхідністю формалізації створення: а) підлягають легалізації (офіційному визнанню) державою: громадські організації; профспілки; організації роботодавців; органи самоорганізації населення; б) не підлягають легалізації: батьківські комітети; органи учнівського самоврядування; колективи фізкультури на підприємствах. 2. За метою і функціями: а) мають загальну мету і завдання, створюються без будь-яких спеціальних особливостей; б) мають спеціальну мету (прямо передбачену Законами): громадські організації інвалідів, «чорнобильців», ветеранів війни; Національний Олімпійський комітет України; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; саморегульовані громадські організації; організації професійного спрямування; організації професійного самоврядування. 3. За характером повноважень: а) мають визначені законами спеціальні повноваження: громадські організації споживачів; громадські організації з охорони громадського порядку і державного кордону; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; б) мають загальну мету і завдання, створені без будь-яких спеціальних особливостей. 4. За територією діяльності: а) всеукраїнські громадські організації; б) міжнародні громадські організації; в) місцеві громадські організації [3].

Розглядаючи громадянське суспільство як органічну систему, громадські організації можна визначити первинними й універсальними елементами, своєрідними «клітинами» цієї системи [3].

Слід акцентувати на тому, що поняття «громадськість» у сучасному правовому полі має багато дискусійних питань, що пов'язані із відсутністю визначення терміна; непослідовністю, некоректністю, а подекуди підміною в застосуванні; відсутністю єдності змістовного значення цього терміна. Зазначене свідчить про потребу вирішення зазначеного питання насамперед на науковому рівні, що потребує аналізу думок вчених, які здійснили внесок у розробку цього питання, та узагальнення наявних результатів досліджень з цього приводу.

Розглянуті правові норми вказують лише на суб'єктів права, які можуть бути ви-

значені в окреслених суспільних відносинах як громадськість, проте не розкривають сутності останньої як цілісної правової категорії. Зважаючи на це, наступним кроком у напрямі досягнення мети статті є ознайомлення з науковими підходами до характеристики категорії громадськість [4, с. 113]. Спроби сформулювати поняття «громадськість», використовуючи різні наукові підходи, були здійснені багатьма вітчизняними та закордонними авторами, і до того ж, у різних галузях науки, насамперед, в юридичній.

Низка наведених вище положень чинного законодавства дає підстави вважати виправданим підхід у визначенні поняття громадськості як у широкому, так і у вузькому сенсі. У загальному розумінні «громадськість» – це передова частина, передові кола суспільства [5, с. 262].

Слід зазначити, що у вузькому сенсі під громадськістю розуміють ту частину суспільства, яка бере участь у певній сфері життєдіяльності. На думку Г. В. Мороза, громадськість є одним із найважливіших національних ресурсів для розвитку і впровадження екологічного законодавства. Головним у цьому контексті є термін «громадськість». У нашій державі немає законодавчого визначення поняття громадськості [6, с. 101]. Він пропонує використовувати термін «екологічна громадськість», під якою розуміється соціально активна частина суспільства (окремі громадяни, їх об'єднання чи групи, організації, інші юридичні особи приватного права, територіальні громади, органи самоорганізації населення), зацікавлена в безпечному стані навколишнього природного середовища та його покращенні, яка бере участь у реалізації державної та регіональної екологічної політики, використовуючи усі незаборонені чинним законодавством форми, методи і способи [7, с. 6]. О. В. Павлова сформулювала визначення «громадськості, яка бере участь у розбудові екологічної держави» – це фізичні та юридичні особи, які прямо чи опосередковано (сферою діяльності, власними приватними чи публічними екологічними інтересами) уповноважені чинним законодавством брати активну участь у діяльності держави у сфері реалізації її екологічної функції. Суб'єктами громадськості можуть бути: громадяни, особи без громадянства, об'єднання громадян екологічного спрямування або за наявності доведеного екологічного інтересу, інші юридичні особи [8, с. 183.]. І. В. Слободенюк сформулювала дефініцію поняття «громадське формування з охорони правопорядку», під яким запропонувала розуміти добровільну, неприбуткову громадську організацію, засновниками та членами якої є фізичні особи, створену відповідно до законодавства України для участі в охороні правопорядку шляхом надання допомоги державним правоохоронним органам в попередженні, профілактиці та припиненні протиправної поведінки фізичних і юридичних осіб. Вона поділяє їх на два види залежно від специфіки виконуваних завдань: 1) загальної спрямованості (громадські формування, які створюються для участі в охороні громадського порядку, без конкретизації їх функціональної спрямованості); 2) спеціальної спрямованості (громадські формування, які створюються для участі в охороні громадського порядку з конкретизацією їх сфери діяльності. [9, с. 7, 10].

У теорії та практиці публік рілейшнз багатопланове поняття «громадськість» є одним із ключових. У найзагальнішому розумінні під громадськістю мається на увазі будь-яка група людей (можливо, навіть й окремі індивіди), що так чи інакше пов'язана з життєдіяльністю організації або установи. Це можуть бути її власні службовці, громада, що мешкає по сусідству, клієнти, працівники засобів інформації, державні службовці, видатні особистості тощо. З погляду теорії та практики публік рілейшнз громадськістю у повному розумінні цього слова є тільки активна група чи окремі індивіди [10].

Загальне юридичне значення «громадськості» наведено в «Юридичній енциклопедії», зокрема його теоретичне визначення як соціально активної частини суспільства, яка на добровільних засадах бере участь у суспільно-політичному житті країни. Для громадськості характерні: потреба у спілкуванні; орієнтування на колективну діяльність; пріоритет громадських інтересів перед індивідуальними, активне вираження своєї суспільної позиції тощо [11, с. 640]. В. І. Московець наголошує, що під терміном «громадськість» у юридичних науках розуміють соціально активну частину суспільства (організована сукупність людей), яка за певних обставин так або інакше згуртувалася навколо конкретних спільних інтересів та яка на добровільних засадах бере участь у суспільно-політичному житті країни, визначає основні напрямки його розвитку, користується великим впливом, повагою [12].

У кримінальному процесі під громадськістю М. Є. Павлов розуміє «громадян», «народ», «населення» [13, с. 5]. А. М. Гаврилов зазначає, що термін «населення» витіс-

няє з наукового обігу поняття «громадськість» в широкому сенсі. Він зазначає, що термін «населення» точніше відображає зміст поняття. Передусім, поняття «населення» ширше, ніж поняття «громадськість». Громадськість – це переважно активна частина населення, яка діє на громадських засадах, члени якої, як правило, об'єднані спільністю інтересів. Населення в контексті досліджуваної проблеми – це громадяни, які можуть сприяти органам правопорядку в боротьбі зі злочинністю [14, с. 48]. А. М. Ішин також пропонує використовувати термін «населення», але мотивуючи тим, що він вужче, ніж поняття «громадськість» [15, с. 34].

У зв'язку з цим слід звернути увагу на розуміння зазначених категорій. У загальноновживаному розумінні «населення» – це сукупність людей, які проживають на земній кулі, в якій-небудь країні, області і т. ін. або люди, які проживають в якомусь одному місці [5, с. 734], а значить – у межах якоїсь конкретно визначеної території. Тобто зазначений соціальний феномен наділений нестабільними/несталими ознаками, такими як: народження, старіння, смертність, зміни генерацій, міграція, громадянство та ін. Наприклад, чисельність наявного населення в Україні, за оцінкою, на 1 січня 2020 р. становила 41 902,4 тис. осіб. Упродовж 2019 р. чисельність населення зменшилася на 250,8 тис. осіб. Залишається суттєвим перевищення кількості померлих над кількістю живонароджених: на 100 померлих – 53 живонароджені [16].

У теорії держави і права спростити картину розуміння «населення» та досліджувати і розглядати його у чистому вигляді не можливо, що й унеможливорює притаманність йому юридичної властивості – правосуб'єктності, а тому він не може бути суб'єктом правовідносин, у тому числі вузькогалузевої спрямованості – протидії злочинності.

Крім того, населення складають особи з різними соціальними установками, цінностями та поведінкою, наприклад: раніше засуджені за вчинення злочинів, що не стали на шлях виправлення; особи, які мають намір чи готуються вчинити злочин; особи з асоціальною, антисоціальною, протиправною, девіантною поведінкою та ін. Тому застосовувати термін «населення» та ототожнювати його із «громадськістю» або використовувати сам термін «населення» як суб'єкт протидії злочинності, на нашу думку, некоректно, оскільки його частиною є також сам злочинний елемент, наприклад «зłodії у законі», «злочинні авторитети», члени організованих злочинних груп та організацій, антисемітських груп, «скінхеди», «радикальні футбольні вболівальники» та ін.

У кримінології громадськість розглядається як суб'єкт запобігання злочинності. Під громадськістю, яка бере участь у запобіганні злочинності, В. В. Голіна, М. Г. Колодязний, С. С. Шрамко розуміють соціально активну частину суспільства (окремі громадяни та їх об'єднання), зацікавлену в участі у заходах із запобігання злочинності, яка добровільно спрямовує свою діяльність на захист будь-якого члена спільноти від злочинних посягань та інших правопорушень та діє в межах суворого дотримання законодавства і засад моралі [17, с. 40]. А. В. Білецький під громадськістю розуміє добровільне легітимне об'єднання фізичних осіб та юридичних осіб приватного права, які представляють інтереси, цілі й потреби широких верств населення та мають антикорупційну громадянську позицію [1, с. 194]. У контексті протидії корупції дещо іншої позиції дотримується Є. В. Глушко, який дає таке визначення категорії «громадськість»: це будь-яка особа права (фізична чи юридична особа, об'єднання громадян, їх організація тощо), не наділена публічно владними повноваженнями, яка самостійно або спільно з іншими особами бере участь у відносинах з приводу запобігання та протидії корупції на підставі й у спосіб, передбачені чинним законодавством України [4].

В адміністративному праві виділяють такі категорії як: «громадське формування правоохоронної спрямованості», яке І. Ф. Фісенко розглядає як добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної охорони громадського порядку. Громадське формування правоохоронної спрямованості визнається громадською організацією, створеною внаслідок вільного волевиявлення громадян, які об'єдналися для задоволення та захисту спільних інтересів у сфері внутрішніх справ держави як самостійно, так і разом із правоохоронними органами [18, с. 16].

Для цілей криміналістичної науки А. Г. Резнікова пропонує під терміном «громадськість» розуміти активну частину населення (одна особа або група осіб), утворену як відгук на певну ситуацію, проблему, готову надати допомогу слідчому і вступити (або вступила) у взаємодію з ним з метою розслідування злочину. Наприклад, після звернення слідчого до населення, ту частина населення, яка надає або буде надавати допомогу

слідчому, можна назвати активною частиною населення, тобто громадськістю [19].

Слід зазначити, що Н. П. Ісаєва, досліджуючи актуальні питання участі громадськості у кримінальному провадженні, хоча і не дає визначення «громадськості», проте зробила суттєвий внесок у розуміння поняття «представник громадськості» [20, с. 8], що насамперед становить інтерес для відмежування його від інших, які широко вживаються в нашому законодавстві, наприклад, «особа, яка конфіденційно співпрацює із органами досудового розслідування» (ч. 8 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України) [21], «особи, які надають допомогу оперативно-розшуковій діяльності», «особи, які сприяють оперативно-розшуковій діяльності» (п. 6 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), «негласний позаштатний працівник» (п. 13 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність») [22], «конфіденційне співробітництво з іншими особами» (ст. 275 Кримінального процесуального кодексу України) [21]. Зокрема, авторка визначила, що «представник громадськості» – це незацікавлена особа, яка залучається (одноосібно або за участю інших осіб) до участі у кримінальній справі посадовими особами, учасниками кримінального судочинства або бере участь у ньому за власною ініціативою, надає сприяння кримінально-процесуальній діяльності або безпосередньо її здійснює, що виражає суспільний інтерес [20, с. 8].

В оперативно-розшуковій діяльності представники громадськості, які залучаються до виконання оперативно-розшукових завдань, розглядаються як «сила оперативно-розшукової діяльності» [23, с. 3]. З цього приводу В. М. Давидюк зазначає, що в загальному вигляді дефініцію «сили оперативно-розшукової діяльності підрозділів Національної поліції» слід розуміти як узагальнююче поняття, що охоплює собою всі категорії осіб, які безпосередньо виконують оперативно-розшукові та кримінальні процесуальні завдання або залучаються уповноваженими підрозділами для сприяння чи безпосереднього виконання зазначених завдань [24, с. 76].

Проте цей підхід є досить спірним, оскільки представники громадськості не мають правового статусу в оперативно-розшуковій діяльності, на відміну від інших сил ОРД.

В оперативно-розшуковому законодавстві вживаються такі терміни, як «особи, які надають допомогу оперативно-розшуковій діяльності», «особи, які сприяють оперативно-розшуковій діяльності» (п. 6 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ). Крім того, ч. 2 ст. 6 визначає, що серед підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності містяться заяви і повідомлення громадян та громадських організацій. Обов'язком останніх, відповідно до ст. 11 цього закону, є сприяння оперативним підрозділам у вирішенні завдань оперативно-розшукової діяльності [22]. Проте будь-яких застережень щодо залучення окремих громадян та їх об'єднань цей закон не визначає. У цьому контексті слід зазначити, що сучасна організована злочинність контролює велику кількість підприємств усіх форм власності й володіє капіталом, який обчислюється сотнями мільйонів гривень щорічно. Ситуація погіршується використанням злочинними організаціями у своїй діяльності на постійній основі впливу на громадську свідомість із застосуванням належних їм на правах приватної власності засобів масової інформації, які стали невід'ємною складовою інфраструктури організованої злочинності. Ми погоджуємося із О. А. Корнієвським, який звертає увагу на існування загроз громадянському суспільству з боку «негромадянських» елементів, дії яких не відповідають критеріям демократії. До них політологи відносять різні мафіозні угруповання, кримінальні групи, націоналістичні та шовіністичні асоціації, радикальні екстремістські та нетрадиційні релігійні організації. Під виглядом реалізації «соціально значущих» програм і проєктів та за допомогою суміжних механізмів (надання грантів, гуманітарна допомога тощо) у громадянське суспільство зовнішніми силами під різними найменуваннями впроваджуються організації та структури, створені й фінансовані ними, зацікавленими у маніпулюванні суспільною свідомістю з метою досягнення прагматичних цілей: політичних, економічних та інших [25, с. 394].

Отже, слід зазначити, що не кожне громадське об'єднання має на меті конструктивні цілі й правові способи своєї діяльності. Наявність формальних ознак громадськості ще не свідчить про те, що кожне громадське об'єднання може бути залучено до протидії злочинності, оскільки окремі з них використовуються саме організованими групами, злочинними організаціями та іншими кримінальними елементами у злочинних цілях. Тому, відповідно до ст. 6 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», одним із основних напрямків боротьби з організованою

злочинністю є протидія використанню учасниками організованих злочинних угруповань у своїх інтересах «об'єднань громадян» і засобів масової інформації [26].

Враховуючи вищевикладене, ми вважаємо, що поняття громадськості є абстрактним воно може мати лише певні загальні риси (ознаки). Узагальнення різних позицій авторів дає змогу визначити такі ознаки громадськості, яка бере участь у протидії злочинності: 1) соціальна активність осіб [6, с. 101; 12; 17, с. 39; 19]; 2) спосіб утворення громадських формувань [9, с. 9]; 3) не озброєність громадських формувань та не воєнізований характер діяльності [9, с. 9]; 3) зацікавленість у протидії злочинності [6, с. 101; 17, с. 39], але незацікавленість у конкретному кримінальному провадженні [20, с. 8]; 4) спрямованість на представництво і захист громадських інтересів [6, с. 101] та служіння інтересам суспільства [1, с. 195–196], а також захист громадян від злочинних посягань [17, с. 39.]; 5) сприяння у реалізації заходів з протидії злочинності [6, с. 101; 20, с. 8]; 6) здійснення своєї діяльності в межах суворого дотримання чинного законодавства [1, с. 195–196; 6, с. 101] та засад моралі [17, с. 39.]; 7) не комерційний характер діяльності [1, с. 195–196]; 8) відсутність владних повноважень [1, с. 195–196]; 9) наявна мета діяльності [1, с. 195–196], яка полягає у протидії злочинності, а не у збройному захисті держави або нападі на підприємства, установи чи організації, чи на громадян тощо [9, с. 9]; 10) добровільність [1, с. 195–196; 18, с. 16]; 11) самоврядність [1, с. 195–196]; 12) визначену організацію та співпрацю з іншими суб'єктами [17, с. 39].

Ми приєднуємося до думок Є. В. Глушко, який зазначає, що застосування до окремих фізичних осіб таких ознак громадськості як пріоритет громадських інтересів перед індивідуальними, активне вираження своєї суспільної позиції, великий вплив і повага серед населення є можливим лише щодо публічних діячів [4, с. 113], що унеможливає визначати решту громадян як категорію громадськості. Виділення ознак соціальної активності є також спірним [4, с. 113], оскільки ставлення особи до проблем протидії злочинності ґрунтується на поступовому формуванні внутрішніх переконань, позитивний вплив на які можуть здійснювати зовнішні чинники. Безсумнівно, найбільшу цінність у протидії злочинності становлять особи/індивіди (суб'єкти громадськості), дії яких спрямовуються внутрішнім спонуканням. Водночас не можна відособлювати тих, які внаслідок розчарування, невпевненості у невідворотності покарання, примирення із низькою ефективністю правоохоронної діяльності державних органів, байдужістю тощо не проявляють ініціативу у протидії злочинності. Ці висновки цілком підтверджуються словами С. Л. Рубінштейна, який говорить про те, що людський індивід не народжується, а лише із часом набуває суб'єктних ознак, що суб'єктна активність може здійснюватися виключно на вищому – свідомому – рівні [27, с. 23]. Крім того, сьогодні організованою злочинністю, різними політичними силами, представниками олігархату, широко стали використовуватись так звані «активісти», які навмисно заважають роботі правоохоронних органів, перешкоджають здійсненню функцій та виконанню поставлених завдань щодо протидії злочинності. Тому ми не згодні з тим, що ініціатива та активність є ознакою громадськості.

Обмеження категорії «громадськість» виключно громадянами України також викликає сумнів, оскільки відповідно до ст. 26 Конституції України та ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 р. № 3773-VI іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [28; 29].

На нашу думку, до основних ознак громадськості, які притаманні як окремим особам, так і їх об'єднанням, слід віднести: високий рівень правосвідомості та правової культури; зацікавленість у вирішенні загальних проблем; некомерційність; добровільність; законний порядок здійснення своєї діяльності; узагальнювальна мета – побудова правової держави й громадянського суспільства в Україні.

Висновки. Під громадськістю в юриспруденції слід розуміти як окремих осіб, так і їх об'єднання, які: мають високий рівень правосвідомості та правової культури; зацікавленість у вирішенні загальних проблем; участь яких у суспільних справах носить некомерційний, добровільний характер та законний порядок здійснення своєї діяльності; узагальнювальна мета – побудова правової держави й громадянського суспільства в Україні.

У теорії оперативно-розшукової діяльності ми пропонуємо відмовитися від вико-

ристання поняття «громадськості» як категорії «сил оперативно-розшукової діяльності», оскільки: по-перше, «громадськість» є поняттям абстрактним на відміну від інших категорій сил оперативно-розшукової діяльності, зокрема оперативних підрозділів правоохоронних органів, негласних штатних та позаштатних працівників, які мають правовий статус; по-друге, громадськість бере участь у різних сферах життєдіяльності суспільства, яким не притаманна спрямованість щодо сприяння оперативним підрозділам у протидії злочинності.

Список використаних джерел

1. Білецький А. В. Громадськість як суб'єкт запобігання корупційній злочинності. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / ред. кол.: В. В. Черней, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. Київ : Нац. акад. внутрішніх справ, 2016. Ч. 2. С. 194–198.
2. Христов О. Л. Громадськість як категорія теорії протидії злочинності. *Recht der Osteuropäischer Staaten (ReOS)*. 2019. № 3. S. 104–109.
3. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства : роз'яснення Міністерства юстиції України від 24 січ. 2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-11>.
4. Глушко Є. В. Проблеми розуміння категорії «громадськість» у контексті протидії корупції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 10-2. С. 113–115. URL: [file:///C:/Users/Acer/Downloads/Nvmgu_jur_2014_10-2\(1\)_33.pdf](file:///C:/Users/Acer/Downloads/Nvmgu_jur_2014_10-2(1)_33.pdf).
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Мороз Г. Визначення поняття «громадськість» у контексті природоохоронної діяльності. *Право України*. 2004. № 8. С. 100–102.
7. Мороз Г. В. Правове регулювання участі громадськості в прийнятті рішень у галузі охорони довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2006. 21 с.
8. Павлова О. В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. 222 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Pavlova/d_Pavlova.pdf.
9. Слободенюк І. В. Організаційно-правові засади діяльності громадських формувань з охорони правопорядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 21 с.
10. Болотова В. О. Паблік рілейшенз в ОВС: конспект лекцій. Харків : Вид-во НУВС, 2001. 108 с. URL: <https://refdb.ru/look/1528120-pall.html>.
11. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. Енцикл.», 1998. Т. 1 : А-Г. 672 с.
12. Москоvecь В. І. Поняття «громадськість» у законодавстві та адміністративно-правовій теорії. *Форум права*. 2011. № 2. С. 630–634. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4704/Poniattia%20hromadskist%20u%20zakonodavstvii%20ta%20administrativno-pravovii%20teorii%20_Moskovets%20_2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
13. Павлов Н. Е. Вопросы теории и практики участия общественности в расследовании преступлений: атореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1965. 19 с.
14. Гаврилов А. М. Привлечение населения к участию в борьбе с преступностью : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Саратов, 2004. 205 с. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-process/privlechenie-naselenija-k-uchastiju-v-borbe-s-prestupnostju.html>.
15. Ишин А. М. Использование средств массовой информации при установлении и розыске лиц, совершивших преступления, в ходе предварительного следствия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1996. 220 с.
16. Демографічна ситуація у 2019 році : Експрес-випуск. *Державна служба статистики України*. URL: <http://ukrstat.org/uk/express/expr2020/02/18.pdf>.
17. Громадськість у запобіганні і протидії злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід : монографія / В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний, С. С. Шрамко та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни, М. Г. Колодяжного. Харків : Право, 2017. 284 с.
18. Фісенко І. Ф. Адміністративно-правові основи взаємодії міліції з громадськими формуваннями правоохоронної спрямованості (на матеріалах АР Крим) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2009. 21 с.
19. Резникова А. Г. Базовые понятия криминалистического учения о взаимодействии следователя с общественностью в расследовании преступлений. *Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки*. 2017. № 1–2. С. 167–171.
20. Исаева Н. П. Актуальные вопросы участия общественности в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Уфа, 2009. 25 с. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-process/aktualnye-voprosy-uchastija-obwestvennosti-v-ugolovnom-sudoproizvodstve.html>.
21. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

22. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
23. Телійчук В. Г. Сили ОРД : лекція. Кіровоград, 2004. 24 с.
24. Давидюк В. М. Сили оперативно-розшукової діяльності підрозділів національної поліції: зміст поняття. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія : Право. 2018. № 6 (18). С. 71–77.
25. Корнієвський О. А. Квазігромадські об'єднання: деякі особливості та механізми запобігання деструктивній діяльності. *Гілея : наук. вісник Національного пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова*. 2010. Вип. 31. С. 394–401.
26. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text>.
27. Татенко В. *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія*. Київ : Міленіум, 2017. 184 с. URL: http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/1518613204.pdf.
28. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
29. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

Надійшла до редакції 13.05.2020

References

1. Bilets'kyu A. V. Hromads'kist' yak sub'yekt zapobihannya koruptsiyniy zlochynnosti [The public as a subject of prevention of corruption crime. Criminological theory and practice: experience, current problems and ways to solve them]. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми с'оходення та шляху yikh vyrishennya : materialy Nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 25 berez. 2016 r.) : u 2 ch. / [red. kol.: V. V. Chernyey, O. M. Dzhuzha, V. V. Vasylevych ta in.]. CH. 2. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2016. S. 194–198. [in Ukr.]*.
2. Khrystov O. L. Hromadskist yak katehoriia teorii protydii zlochynnosti. [The public as a category of crime theory]. *Recht der Osteuropäischer Staaten (ReOS)*. 2019. № 3. S. 104–109. [in Ukr.]
3. Kharakterystyka hromads'kykh formuvan' yak instytutiv hromadyans'koho suspil'stva [Characteristics of public formations as institutions of civil society: explanation of the Ministry of Justice of Ukraine from January 24. .2011]: *roz'yasnennya M-va yustytysiyi Ukrayiny vid 24 sich. .2011 r.* URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-11>. [in Ukr.]
4. Hlushko YE. V. Problemy rozuminnya katehoriyi «hromads'kist'» u konteksti protydyi koruptsiyi [Problems of understanding the category "public" in the context of combating corruption. *Scientific Bulletin of the International Humanities University*]. *Naukovy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. 2014. № 10-2. S. 113-115. URL: [file:///C:/Users/Acer/Downloads/Nvmgu_jur_2014_10-2\(1\)_33.pdf](file:///C:/Users/Acer/Downloads/Nvmgu_jur_2014_10-2(1)_33.pdf). [in Ukr.]
5. Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy (z dod i dopov.) [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with additions and additions)] / *Uklad. i hlov. Red.. V.T. Busel. Kyiv; Irpin' : VTF «Perun», 2005. 1728 s.* [in Ukr.]
6. Moroz H. Vyznachennya ponyattya «hromads'kist'» u konteksti pryrodokhoronnoyi diyal'nosti [Moroz G. Definition of "public" in the context of environmental protection. *Law of Ukraine*]. *Pravo Ukrayiny*. 2004. № 8. S. 100–102. [in Ukr.]
7. Moroz H.V. Pravove rehulyuvannya uchasti hromads'kosti v pryynyatti rishen' u haluzi okhorony dovkillya [Moroz GV Legal regulation of public participation in decision-making in the field of environmental protection]: *avto-ref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yuryd. nauk : 12.00.06. Kyiv, 2006. 21 s.* [in Ukr.]
8. Pavlova O. V. Pravovi zasady formuvannya ekolohichnoyi derzhavy za uchastyu hromads'kosti [Pavlova OV Legal principles of formation of the ecological state with the participation of the public]: *dys. ... d-ra. yuryd. nauk : 12.00.06. / Nats. yuryd. un-t im. YA. Mudroho. Kharkiv, 2016. 222 s.* URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Pavlova/d_Pavlova.pdf. [in Ukr.]
9. Slobodenyuk I. V. Orhanizatsiyno-pravovi zasady diyal'nosti hromads'kykh formuvan' z okhorony pravoporyadku [Slobodenyuk IV Organizational and legal bases of activity of public formations on protection of a law and order]: *avto-ref. dys. na zdobuttya nauk stupenya kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kharkiv, 2018. 21 s.* [in Ukr.]
10. Bolotova V.O. Pablik rileyshenz v OVS: Konspekt lektsiy [Bolotova VO Public relations in the police: Lecture notes.]. *Kharkiv: Vyd-vo NUVS, 2001. 108 s.* URL: <https://refdb.ru/look/1528120-pall.html>. [in Ukr.]
11. *Yurydychna entsyklopediya [Legal Encyclopedia]: V 6 t. / Redkol. : YU. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : «Ukr. Entsykl.», 1998. T. 1 : A-H. 672 s.* [in Ukr.]
12. Moskovets' V.I. Ponyattya «hromads'kist'» u zakonodavstvi ta administratyvno-pravoviy teorii. *Forum prava [Moskovets VI The concept of "public" in law and administrative law theory. Law Forum.]. 2011. № 2. S. 630-634.* URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4704/Poniattia%20hromadskist%20u%20z>

akonodavstvi%20ta%20administratyvno_ppravovii%20teorii%20_Moskovets%20_2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y. [in Ukr.].

13. Pavlov N.Ye. Voprosy teorii i praktiki uchastiya obshchestvennosti v rassledovanii prestupleniy [Questions of the theory and practice of public participation in the investigation of crimes]: atoref. dis. na soiskaniye uch. stepeni kand. yurid. nauk. M., 1965. 19 s. [in Rus.].

14. Gavrilov A. M. Privlecheniye naseleniya k uchastiyu v bor'be s prestupnost'yu [Attracting the population to participate in the fight against crime]: dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.09. Sarat. yurid. in-t MVD Rossii. Saratov, 2004. 205 s. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-process/privlechenie-naseleniya-k-uchastiju-v-borbe-s-prestupnostju.html>. [in Rus.].

15. Ishin A.M. Ispol'zovaniye sredstv massovoy informatsii pri ustanovlenii i rozyske lits, sovershivshikh prestupleniya, v khode predvaritel'nogo sledstviya : dis. kand. yurid. nauk [The use of the media in the identification and search of persons who committed crimes during the preliminary investigation]: 12.00.09. M., 1996. 220 s. [in Rus.].

16. Demografichna sytuatsiya u 2019 rotsi : Ekspres-vypusk [Demographic situation in 2019: Express issue] / Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <http://ukrstat.org/uk/express/expr2020/02/18.pdf>. [in Ukr.].

17. Hromads'kist' u zapobihanni i protydyi zlochynnosti: vitchyznyany ta mizhnarodny dosvid [Publicity in crime prevention and counteraction: domestic and international experience] : monohrafiya / V. V. Holina, M. H. Kolodyazhnyy, S. S. Shramko ta in. ; za zah. red. V. V. Holiny, M. H. Kolodyazhnoho. KH. : Pravo, 2017. 284 s. [in Ukr.].

18. Fisenko I. F. Administratyvno-pravovi osnovy vzayemodiyi militsiyi z hromads'kymy formuvannymy pravookhoronnoyi spryamovanosti (na materialakh AR Krym) [Administrative and legal bases of interaction of militia with public formations of law enforcement orientation (on materials of the Autonomous Republic of Crimea)]: avtoref. dys. na zdotytya nauk stupenya kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Dnipropetrovs'k, 2009. 21 s. [in Ukr.].

19. Reznikova A.G. Bazove ponyatiya kriminalisticheskogo ucheiya o vzaimodeystvii sledovatelya s obshchestvennost'yu v rassledovanii pre stupleniy. Izvestiya tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomicheskiye i yuridicheskiye nauki [The basis of the concept of forensic science on the interaction of the investigator with the public in the investigation of crimes. News of Tula State University. Economic and legal sciences]. 2017. № 1-2. S. 167-171. [in Rus.].

20. Isayeva N. P. Aktual'nyye voprosy uchastiya obshchestvennosti v ugovolnom sudoproizvodstve : avtoref. dis. na soiskaniye uch. stepeni kand. yurid. nauk [Actual issues of public participation in criminal proceedings]: 12.00.09. Ufa, 2009. 25 s. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-process/aktualnye-voprosy-uchastija-obwestvennosti-v-ugolovnom-sudoproizvodstve.html>. [in Rus.].

21. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrainy vid 13 kvit. 2012 r. № 4651-VI. [Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012 № 4651-VI] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennya: 13.04.2020). [in Ukr.].

22. Pro operativno-rozshukovu diyal'nist': Zakon Ukrainy vid 18 lyut. 1992 r. № 2135-KHII [On operative-search activity: Law of Ukraine of February 18, 1992 № 2135-XII]. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. [in Ukr.].

23. Teliychuk V.H. Syly ORD : lektsiya [Teliychuk VG ORD forces: lecture]. Kirovohrad, 2004. 24 s. [in Ukr.].

24. Davydyuk V. M. Syly operativno-rozshukovoyi diyal'nosti pidrozdiliv natsional'noyi politysiyi: zmist ponyattya. Naukovo-informatsiynny visnyk Ivano-Frankivs'koho universytetu prava imeni Korolya Danyla Halyts'koho [Forces of operative-search activity of subdivisions of national police: content of concept. Scientific and Information Bulletin of Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytsky]: Zhurnal. Seriya Pravo. 2018. №6 (18). S. 71-77. [in Ukr.].

25. Korniyevs'kyi O. A. Kvazihromads'ki ob'yednannya: deyaki osoblyvosti ta mekhanizmy zapobihannya destruktyvnyy diyal'nosti. Hileya [Quasi-public associations: some features and mechanisms of prevention of destructive activity. Gileya: Scientific Bulletin of the National Pedagogical University. in-that them. MP Dragomanova]: Naukovyy visnyk Natsional'no ped. u-tu im. M. P. Drahomanova. 2010. Vyp.. 31. S. 394-401. [in Ukr.].

26. Pro orhanizatsiyno-pravovi osnovy borot'by z orhanizovanoyu zlochynnistyu : Zakon Ukrainy vid 30 cherv. 1993 r. № 3341-XII [On the organizational and legal basis of the fight against organized crime: the Law of Ukraine of June 30, 1993 № 3341-XII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text> (data zvernennya: 14.01.2020). [in Ukr.].

27. Tatenko V. Metodolohiya sub'yektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsial'no-psykholohichnyy vymir [Tatenko V. Methodology of subject-action approach: socio-psychological dimension]: monohrafiya. Kyiv: Milenium, 2017. 184 s. URL: http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/1518613204.pdf. [in Ukr.].

28. Konstytutsiya Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. № 254k/96VR [Constitution of Ukraine of June 28, 1996 № 254k / 96VR]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>. [in Ukr.].

29. Pro pravovyy status inozemtsiv ta osib bez hromadyanstva : Zakon Ukrainy vid 22 veres. 2011 r. № 3773-VI [On the legal status of foreigners and stateless persons: Law of Ukraine of September 22, 2011 № 3773-VI]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>. [in Ukr.].

SUMMARY

Oleksandr L. Khrystov. Problems of defining the concept of "public" in present jurisprudence. The article deals with problems of defining the concept of "public" in present jurisprudence. The article's objective was to clarify the problems of defining the concept of "public" in present jurisprudence and to provide an understanding of this term.

The author notes that today there is inconsistency of legal regulation, as well as arbitrariness, inequality and substitution of concepts in the application of this term both in different and within one branch of jurisprudence. The preparation of most legal acts on the participation of "public" in legal relations takes place without proper legal understanding of this term, the concept of which is not defined at all in the current national legislation. The conceptual and categorical apparatus of legal sciences due to the lack of definition of "public" in the legislation is based on arbitrary representation and does not reflect the unity of the aggregate features of this category. Its understanding by scholars through the prism of related (generic) legal concepts do not give an accurate meaningful reflection. Selective, and sometimes chaotic and unsystematic reference of legal scholars to philosophical, sociological, political, psychological and other sources of scientific knowledge about the essential characteristics of "public" in research on its place and role in legal relations indicate the lack of established conceptual approaches in today's jurisprudence. Scientific inferences of legal scholars about this social institution are often reduced to the definition of the concept by identifying selective characteristics (features) without a comprehensive understanding of this phenomenon.

The author has concluded that the "public" in jurisprudence should be understood as both individual citizens and their associations, which have a high level of legal consciousness and legal culture, as well as the basis of beliefs and ideology which are the building of the legal state and civil society.

The author suggests to abandon in the theory of operational-search activities from the use of the concept of "public" as a category of operational-search activities forces, because: first, "public" is an abstract concept in contrast to other categories of operational-search activities forces, including law enforcement agencies operational units, secret full-time and part-time agents who have legal status; secondly, the public takes part in various branches of society, which are not characterized by the focus on assisting operational units in combating crime.

Keywords: public, people, population, association, sign, formation.

УДК 343.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-304-308

Олег ЛІТУН[©]

викладач

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗШУКУ ДІТЕЙ, ЯКІ ЗНИКЛИ БЕЗВІСТИ, В УКРАЇНІ (за результатами опитування працівників кримінальної поліції)

Досліджено основні проблеми оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти. Досягнення мети статті (визначити сучасні проблеми оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти) потребувало використання соціологічного методу дослідження (опитування).

За результатами опитування 228-и працівників кримінальної поліції встановлено, що до найбільш вагомих проблем оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, належать: ускладнені нормативно правові та організаційні механізми термінового проведення ОРЗ (ОТЗ) щодо встановлення місцезнаходження дитини; недостатній рівень технічного забезпечення проведення ОРЗ (ОТЗ). У зв'язку з цим доцільно спростити процедуру ухвалення рішень про проведення ОТЗ (НСРД). Зазначено також на недостатній взаємодії підрозділів кримінальної поліції з громадськістю під час розшуку дітей, які зникли безвісти.

Ключові слова: матеріально-технічне забезпечення, нормативно-правове забезпечення, оперативно-розшукова справа, оперативно-розшуковий захід, розшук, оперативно-технічний захід.

© Літун О.О., 2020
k_ord@dduvs.in.ua

Постановка проблеми. Розшук осіб, які зникли безвісти, сьогодні є пріоритетним напрямком діяльності Національної поліції [1]. Особлива увага в даному напрямку роботи приділяється найбільш уразливій категорії цих осіб – дітям, які з огляду на вік, свідомість, фізичний розвиток, досвід не можуть у повній мірі забезпечити повноцінну турботу про себе у разі зникнення, а особливо у випадку виникнення кримінальних обставин.

Наукова розробка проблематики розшуку дітей, які зникли безвісти, в Україні є однією з умов напрацювання ефективних форм і методів діяльності у цій сфері підрозділів кримінальної поліції. Слід враховувати, що наукове дослідження об'єкта проводиться поетапно: на кожному етапі застосовуються найдоцільніші методи відповідно до конкретного завдання [2, с. 54]. Для досягнення об'єктивності дослідження проблем розшуку підрозділами кримінальної поліції дітей, які зникли безвісти, в Україні використовується соціологічний метод (опитування, вивчення документів), що застосовується під час збору емпіричних даних із зазначеної проблематики [3, с. 207].

Найбільш доцільною формою опитування є анкетування працівників Національної поліції, і в першу чергу це стосується оперативних працівників кримінальної поліції щодо оцінки діяльності їхньої роботи як основних суб'єктів розшуку дітей, які зникли безвісти.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремим аспектам розшуку підрозділами кримінальної поліції осіб, які зникли безвісти, приділяли увагу С. І. Апухтін (2009 р.), О. І. Арсені, В. Г. Бобко (2006 р.), С. В. Богданов (2007 р.), Д. В. Бойчук (2006 р.), Н. В. Гуменна (2015 р.), Д. О. Компанієць (2006 р.), Т. В. Корчак (2017 р.), Є. І. Макаренко, К. В. Муравйов (2002 р.), О. В. Поярков (2002 р.), В. Ю. Цвікі (2017 р.), В. П. Цильвік (1997 р.) та інші.

Однак сьогодні в Україні відсутні окремі монографічні дослідження стосовно проблеми розшуку дітей, які зникли безвісти. До плеяди вчених країн ближнього зарубіжжя, які досить активно (особливо впродовж кількох останніх років) висвітлювали цю проблематику на рівні дисертаційних досліджень, відноситься А. В. Котяжов (2013 р.), на рівні наукових статей – В. В. Абрамочкіна (2013 р.), Ф. П. Васильєв, М. В. Д'яков, О. Б. Свістільников, С. А. Темненко (2019 р.), Д. І. Лєпхєхін (2014–2019 рр.), Л. Л. Тузов (2016 р.); Т. Н. Фьодорова (2009 р.).

Разом із тим на сьогодні відсутні дослідження щодо думки практичних працівників підрозділів кримінальної поліції з сучасних проблем розшуку підрозділами кримінальної поліції дітей, які зникли безвісти, в Україні.

Мета статті – визначити сучасні проблеми оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти.

Виклад основного матеріалу. Якісний етап дослідження включав проведення анкетування працівників кримінальної поліції, які на різних організаційно-структурних рівнях здійснюють оперативно-службову роботу з розшуку осіб, які зникли безвісти, в різних регіонах.

У дослідженні взяли участь 228 працівників кримінальної поліції, зокрема: 4 працівники ГУНП у Волинській області, 128 працівників ГУНП у Дніпропетровській області, 4 працівники ГУНП у Донецькій області, 17 працівників ГУНП у Запорізькій області, 3 працівники ГУНП в Івано-Франківській області, 27 працівників ГУНП у Львівській області, 5 працівників ГУНП у Миколаївській області, 5 працівників ГУНП в Одеській області, 3 працівники ГУНП у Рівненській області, 1 працівник ГУНП у Сумській області, 9 працівників ГУНП у Тернопільській області, 1 працівник ГУНП у Харківській області, 5 працівників ГУНП у Хмельницькій області, 5 працівників ГУНП у Черкаській області, 7 працівників ГУНП у Чернівецькій області, 4 працівники ГУНП у м. Київ.

Із них до 1 року мають стаж роботи в оперативних підрозділах поліції (ОВС) 32 працівники (14 %), до 3 років – 33 (15 %); до 5 років – 32 (14 %), до 10 років – 60 (26 %), до 15 років – 33 (15 %), до 20 років – 26 (11 %), більше 20 років – 12 (5 %).

Нами було поставлено 9 питань, присвячених аналізу різних аспектів проблем оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, та запропоновані варіанти відповідей. У деяких питаннях, крім запропонованих відповідей, респондентам пропонувалося надати й власні варіанти відповідей.

У питаннях №№ 4, 5, 6, 8, 9 було передбачено декілька варіантів відповідей, тому

загальна сума відповідей не дорівнює 100 %. Ми намагалися з'ясувати ступінь значимості запропонованої відповіді.

Результати анкетування працівників кримінальної поліції виявилися такими:

1. На питання “Як Ви оцінюєте ефективність розшуку дітей, які зникли безвісти?” – «в достатній мірі» відповіли 65 % працівників кримінальної поліції, «недостатньо» – 35 %.

2. На питання “Як Ви оцінюєте рівень оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти?” – «високий» відповіли 14 % працівників кримінальної поліції, «середній» – 54 %, «низький» – 31 % та власний варіант відповіді – 1 %.

У графі «власний варіант відповіді» запропоновано такі відповіді: взагалі відсутнє забезпечення; потребує додаткових механізмів регулювання; не відповідає умовам сьогодення.

3. На прохання вказати загальні причини (фактори), які впливають на ефективність оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, проанкетовані респонденти відповіли наступним чином: якість нормативно-правового забезпечення визначили 19 % працівників; якість організації оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти – 40 %; якість інформаційно-аналітичного забезпечення – 32 %; матеріально-технічне забезпечення – 52 %; власний варіант відповіді – 3 %.

У графі «власний варіант відповіді» запропоновано такі варіації відповідей: досвід працівників; у достатній мірі забезпечується; своєчасність проведення оперативно-розшукових заходів; правильність оцінки наявної інформації; правильність висунення версій; ігнорування однієї або окремих версій; кількість задіяних працівників.

4. На прохання назвати етапи, на яких в основному здійснюється встановлення місця знаходження дітей, які зникли безвісти, опитані респонденти відповіли наступним чином: кримінального провадження (до заведення ОРС «Розшук») – 75 %; оперативно-розшукового провадження – 22 %; власний варіант відповіді – 3 %.

У графі «власний варіант відповіді» запропоновано такі відповіді: без заведення ОРС та кримінального провадження; по різному; до реєстрації в ЄРДР; у межах доби з реєстрацією в ЖСО.

5. На питання “Чи відповідає Інструкція з організації розшуку обвинувачених, підсудних, осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання, безвісно зниклих осіб та встановлення особи невідомих трупів (наказ МВС України від 05.01.2005 р. №3 дск) практичним вимогам розшуку дітей, які зникли безвісти?” – «повністю відповідає» вказали 12 % опитаних, «потребує оновлення та приведення у відповідність практичним вимогам» – 77 %, «не відповідає, необхідно прийняти новий нормативно-правовий акт» – 11 %.

6. На питання “Як Ви оцінюєте сучасні можливості обліків для розшуку дітей, які зникли безвісти?” – відповіді розподілилися наступним чином: 23 % працівників зазначили, що практично не дають інформацію про безвісно відсутню особу, 47 % вказали на обмежений вибір необхідної інформації, 36 % визначили відсутність єдиної інформаційно-пошукової системи, 1 % надали власний варіант відповіді.

У графі «власний варіант відповіді» респондентами було запропоновано такі відповіді: потребує вдосконалення; їх немає в наявності; обмежені.

7. На прохання, виходячи з особистого практичного досвіду, зазначити проблемні питання оперативно-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, відповіді опитаних працівників кримінальної поліції розподілились наступним чином: 53 % вказали ускладнені нормативно-правові та організаційні механізми термінового проведення ОРЗ (ОТЗ) щодо встановлення місцезнаходження дитини, 15 % – недосконалість агентурного забезпечення, 42 % – недостатній рівень технічного забезпечення проведення ОРЗ (ОТЗ), 25 % – низьку якість оперативних обліків, менше 1 % – надали власний варіант відповіді.

У графі «власний варіант відповіді» запропоновано відповідь: некваліфіковані працівники ювенальної превенції.

8. На питання “Як Ви оцінюєте взаємодію підрозділів кримінальної поліції з громадськістю під час розшуку дітей, які зникли безвісти?” – опитані респонденти відповіли наступним чином: в достатній мірі – зазначили 43 %, недостатня – 45 %, відсутня та-

ка взаємодія – 12 %.

9. На питання “Чи вважаєте Ви доцільним спростити процедуру ухвалення рішень про проведення ОТЗ (НСРД) під час розшуку дітей, які зникли безвісти?” – «так» відповіли 92 %, «ні» – 8 %.

Висновки. Узагальнення результатів опитування працівників кримінальної поліції щодо оцінки діяльності їхньої роботи як основних суб’єктів розшуку дітей, які зникли безвісти, дає підстави зробити наступні висновки:

1. Ефективність розшуку дітей, які зникли безвісти вважається достатньою. Рівень оперативного-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, оцінюється як середній.

2. До основних загальних причин (факторів), які впливають на ефективність оперативного-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, відносяться: якість організації оперативного-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти; матеріально-технічне забезпечення.

Спеціальними причинами (факторами), які впливають на ефективність оперативного-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, є: якість нормативно-правового забезпечення; якість інформаційно-аналітичного забезпечення; досвід працівників; своєчасність проведення оперативного-розшукових заходів; правильність оцінки наявної інформації; правильність висунення версій; ігнорування однієї або окремих версій; кількість задіяних працівників.

3. Своєчасне встановлення місця знаходження дітей, які зникли безвісти, в основному здійснюється у межах доби під час кримінального провадження (до заведення ОРС «Розшук») або без заведення ОРС та відкриття кримінального провадження, тобто до реєстрації повідомлення в ЄРДР з подальшою реєстрацією в ЖСО.

4. Інструкція з організації розшуку обвинувачених, підсудних, осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання, безвісно зниклих осіб та встановлення особи невпізнаних трупів (наказ МВС України від 05.01.2005 р. №3 дск) потребує оновлення та приведення у відповідність практичним вимогам.

5. Сучасні можливості обліків для розшуку дітей, які зникли безвісти, передбачають обмежений вибір необхідної інформації та містять недолік – відсутність єдиної інформаційно-пошукової системи.

6. До найбільш вагомих проблем оперативного-розшукового забезпечення розшуку дітей, які зникли безвісти, відносяться: ускладнені нормативно-правові та організаційні механізми термінового проведення ОРЗ (ОТЗ) щодо встановлення місцезнаходження дитини; недостатній рівень технічного забезпечення проведення ОРЗ (ОТЗ). У зв’язку з цим, доцільним є спростити процедуру ухвалення рішень про проведення ОТЗ (НСРД). Менш визначальними проблемами є такі: недосконалість агентурного забезпечення; некваліфіковані працівники ювенальної превенції та низька якість оперативних обліків.

7. Недостатньою є взаємодія підрозділів кримінальної поліції з громадськістю під час розшуку дітей, які зникли безвісти.

Список використаних джерел

1. Положення про Національну поліцію : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 877. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248607704> (дата звернення: 27.02.2020).

2. Каламбет С. В. Конспект лекцій з дисципліни «Методологія наукових досліджень» для студентів спеціальності 8.03050801 «Фінанси і кредит», 8.1810012 «Управління інноваційною діяльністю». Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2015. 91 с.

3. Кириченко О. В. Актуальні проблеми оперативного-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки (за результатами соціологічного опитування працівників органів внутрішніх справ). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 206–214.

Надійшла до редакції 02.04.2020

References

1. Polozhennya pro Natsional'nu politsiyu [Regulations on the National Police]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 zhovtnya 2015 roku. № 877. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248607704>. [in Ukr.].

2. Kalambet, S. V. (2015) Konspekt lektsiy z dystsypliny «Metodolohiya naukovykh doslidzhen'» dlya studentiv spetsial'nosti 8.03050801 «Finansy i kredyt», 8.1810012 «Upravlinnya innovatsiynoyu diyal'nistyuu» [Summary of lectures on the discipline "Research methodology" for students of specialty 8.03050801 "Finance and credit", 8.1810012 "Management of innovation

activity"]. Dniprodzerzhyns'k. 91 s. [in Ukr.].

3. Kyrychenko O. V. (2014) Aktual'ni problemy operatyvno-rozshukovoyi protydyi zlochynam proty hromads'koyi bezpeky (za rezul'tatamy sotsiolohichnoho opytuvannya pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav) [Actual problems of operational-search combating crimes against public safety (after the survey of internal affairs officers)]. Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. NR. 2. S. 206–214. [in Ukr.].

SUMMARY

Oleh O. Litun. Current problems of operational-search support for finding missing children in Ukraine (after the survey of criminal police officers). The author has studied the main problems of operational-search support for the finding missing children. Achieving the article's objective (to identify the current problems of operational search support for finding missing children) required the use of a sociological method of research (interrogation).

To collect empirical data, 228 criminal police officers were questioned as the main investigators for missing children. The analysis and generalization of the respondents' answers enabled the author to come to the following conclusions: 1. The effectiveness of the search for missing children is considered sufficient. The level of operational search support for missing children is estimated to be average. 2. The main common reasons (factors) that affect the effectiveness of the operational-search support for missing children include: the quality of the organization of operational-search support for missing children; logistics. Specific reasons (factors) that affect the effectiveness of the operational-search support of finding missing children are: the quality of regulatory support; the quality of information and analytical support; officer's experience; timely conduct of search operations; correct assessment of available information; correct presentation of versions; ignoring one or separate versions; the number of officers involved. 3. The timely establishment of the whereabouts of missing children is mainly carried out within 24 hours during criminal proceedings (prior to the initiation of the operational-search case) or without the initiation of an operational-search Case and the opening of criminal proceedings, ie before registration of the notification in a single register of pre-trial investigations, with subsequent registration in the single record. 4. Instruction on the organization of the search of accused, defendants, persons evading criminal punishment, missing persons and identification of an unidentified corpse (order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 05.01.2005 No. 3 "for use only by staff") needs updating and bringing in compliance with practical requirements. 5. Current accounting capabilities for the search for missing children imply a limited choice of information and have the disadvantage of lacking a unified information search system. 6. The most significant problems of operational search support of missing children include: complicated legal and organizational mechanisms of urgent conduct of operational search activities (operational and technical measures) to determine the location of the child; insufficient level of technical support for conducting operational-search measures (operational-technical measures). In this regard, it is advisable to simplify the procedure for deciding whether to conduct an operational-technical (covered investigative (search) action. Less decisive problems are the following: imperfection of agent security; unskilled juvenile prevention officers and poor quality of operational records. 7. The interaction of criminal police units with the public in the search for missing children is insufficient.

Keywords: *logistical support, regulatory legal support, operational-search case, operational-search measure, search, operational-technical measure.*

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

УДК 342.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-309-316

**Олена
ПАРШИНА**[©]
доктор
економічних
наук, професор

**Юрій
ПАРШИН**[©]
доктор
економічних
наук, доцент

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Правопорушення негативно впливають на соціально-економічний розвиток країни та в масштабах національної економіки являють загрозу загальній безпеці. З метою вирішення проблеми протидії економічній злочинності запропоновано формування комплексної моніторингової системи. Виконано дослідження видів економічної діяльності та їх ефективності у формуванні ВВП країни. Проаналізовано динаміку та надано аналіз стану скоєних правопорушень за видами економічної діяльності з кількісною оцінкою ефективності відшкодування матеріальних збитків за цими правопорушеннями. Розглянуто основні причини скоєних правопорушень за секторами економічної діяльності.

Ключові слова: вид економічної діяльності, правопорушення, відшкодування матеріальних збитків, економічна безпека.

Постановка проблеми. Події, які відбуваються в сучасному соціумі, суттєво впливають на процеси розвитку злочинності, як наслідок – на соціально-економічний стан держави. Відомо, що економічна злочинність є прямою загрозою загальній безпеці в масштабах національної економіки, а тому має бути вирішена проблема формування комплексної системи протидії економічній злочинності з боку держави.

Ефективність функціонування такої системи можна досягти двома основними шляхами. Перший стосується розвитку заходів, спрямованих на недопущення економічної злочинності, внаслідок чого досягається зниження кількості злочинів. Другий шлях передбачає розробку заходів щодо розкриття вже скоєних правопорушень економічного характеру та досягнення повного відшкодування понесених втрат. Однак одночасно важливою складовою комплексної системи має бути здатність здійснювати моніторинг, прогнозування та в аспекті стратегічного передбачення визначати сектори економіки, в яких можна очікувати можливі правопорушення. Здійснення постійного моніторингу з наданням прогнозних оцінок дасть змогу своєчасно сформувати та запровадити відповідні превентивні заходи.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Правопо-

© Паршина О.А., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7836-0140>
parschina@ukr.net

© Паршин Ю.І., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-8650-5303>
parschina@ukr.net

рушення здійснюють негативний вплив на сталий розвиток усіх сфер життєдіяльності громадян, економічну і суспільну безпеку країни. Економічна злочинність являє собою сукупність протиправних та суспільно небезпечних дій, що заподіюють суттєвої матеріальної шкоди власності як держави, так і її громадянам. Вчасно виявлені проблеми в галузі економічної злочинності, прийняття своєчасних і дієвих рішень правової спрямованості можуть надати можливість формування системних дій та заходів щодо попередження, припинення та запобігання правопорушенням у сфері економіки.

Дослідженням правопорушень у різних сферах економіки з аналізом матеріальних збитків внаслідок здійснених злочинів займаються багато науковців, серед яких можна зазначити таких: А. М. Бойко, В. А. Ліпкан, Є. В. Невмержицький, М. Ф. Стахурський, І. О. Грибок, Д. С. Цаліна, І. П. Голосніченко, О. О. Кравчук та інші. Водночас дослідження правопорушень на системному рівні з урахуванням наявних видів економічної діяльності потребують подальшого вивчення.

Метою дослідження є виконання системного аналізу скоєння правопорушень у сфері економічної діяльності з наданням кількісної оцінки щодо їх відшкодування та з визначенням основних тенденцій. Об'єктом цього дослідження є правопорушення у сфері економічної діяльності, а предметом дослідження – науково-методичні та прикладні аспекти аналізу правопорушень у взаємозв'язку з основними видами економічної діяльності в системі національного господарства.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що криміногенна обстановка у нашій державі характеризується зростанням економічної злочинності та ускладненням застосованих способів порушень. Також з'являються нові види економічних загроз, які пов'язані з глобалізацією світової економіки, розвитком економічної інтеграції, а також із впливом центрів світової торгівлі на економічні реформи.

Сучасні вчені стверджують про наявність високого рівня кореляції між станом безробіття і негативними тенденціями злочинності. Практики в галузі юриспруденції звертають увагу на недосконалість чинного законодавства. Під час виконання досліджень встановлено, що економічна злочинність набуває системного, організованого характеру. Аналіз економічних правопорушень свідчить, що найбільш небезпечними напрямками криміналізації економічної діяльності в державі є [1]: злочини у сфері кредитно-грошових відносин і банківської діяльності, злочини на ринку цінних паперів, злочини у зовнішньоекономічній діяльності, злочини у сфері споживчого ринку, злочини у сфері приватизації державного та муніципального майна, а також податкові злочини, скоєні представниками бізнесу.

Серед причин і умов вчинення економічних злочинів слід зазначити: економічні, політичні, правові, соціально-психологічні та організаційні. Також зазначимо, що на динаміку злочинності здійснює вплив декілька причин і умов, а інколи їх поєднання з наявністю дії багатьох факторів. Доцільно зазначити наявність деструктивних тенденцій у розвитку ринкових відносин в економіці та соціальній сфері, відсутність ефективної системи державного контролю за приватизацією, процесами перерозподілу, рухом капіталів, діяльністю суб'єктів господарювання тощо. Існують недоліки в організації документообігу та обліку матеріальних цінностей, а також недоліки в діяльності правоохоронних органів, спостерігається відставання організаційно-управлінських заходів реагування на зміну криміногенної ситуації у сфері економіки.

Поставивши за мету проведення системного аналізу з визначенням тенденцій скоєння правопорушень з урахуванням основних видів економічної діяльності, зазначимо, що класифікація видів економічної діяльності (ВЕД) – це інформація, яка закодована певним чином, а її систематизація побудована на ієрархії підкласів, класів і галузей. Види економічної діяльності, які встановлені на цей час, прописані в Національному класифікаторі України [2]. На сьогодні виокремлено 21 вид економічної діяльності, які характеризують структуру національної економіки (табл. 1).

Найбільш вагомими для економіки вважаються ті види економічної діяльності, які створюють 80 % ВВП країни. За підсумками 2018 р. до цих видів слід віднести такі секції: *C* – 28,8 %, *A* – 13,0 %, *G* – 12,8 %, *H* – 6,8 %, *B* – 5,0 %, *D* – 4,8 %, *F* – 4,8 %, *L* – 4,1 %. Поряд з цим секції *A*, *G*, *F* та *L* характеризуються наявністю великої кількості правопорушень. Загалом можна констатувати, що кількість правопорушень з року в рік зростає: у 2015 р. було зафіксовано 46 780 випадків, у 2016 р. – 47 711, у 2017 р. – 52 819 та у 2018 р. – 58 527. Прикрим є те, що темпи зростань правопорушень також зростають: за 2016/15 – 102 %, 2017/16 – 110,7 % та 2018/17 – 110,8 %.

Таблиця 1

Класифікація видів економічної діяльності

№ з/п	Секція	Види економічної діяльності
1	A	Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство
2	B	Добувна промисловість і розроблення кар'єрів
3	C	Переробна промисловість
4	D	Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря
5	E	Водопостачання; каналізація, поводження з відходами
6	F	Будівництво
7	G	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів
8	H	Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність
9	I	Тимчасове розміщування й організація харчування
10	J	Інформація та телекомунікації
11	K	Фінансова та страхова діяльність
12	L	Операції з нерухомим майном
13	M	Діяльність у сферах права, бухгалтерського обліку, архітектури та інжинірингу, технічні випробування та дослідження
14	N	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування
15	O	Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування
16	P	Освіта
17	Q	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги
18	R	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок
19	S	Надання інших видів послуг
20	T	Діяльність домашніх господарств
21	U	Діяльність екстериторіальних організацій і органів

Використавши ABC-аналіз [3] та метод Парето [4], було виділено такі види економічної діяльності, установлена сума матеріальних збитків яких становить 80 % від загального обсягу. Було виявлено, що у 2016 р. це такі секції: K, O, A, G, F та L (рис. 1).

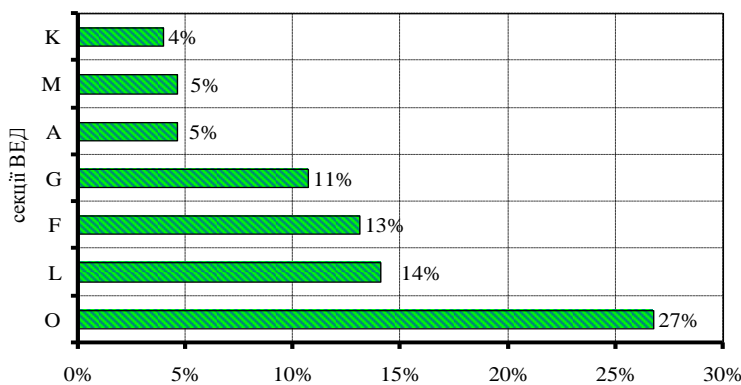
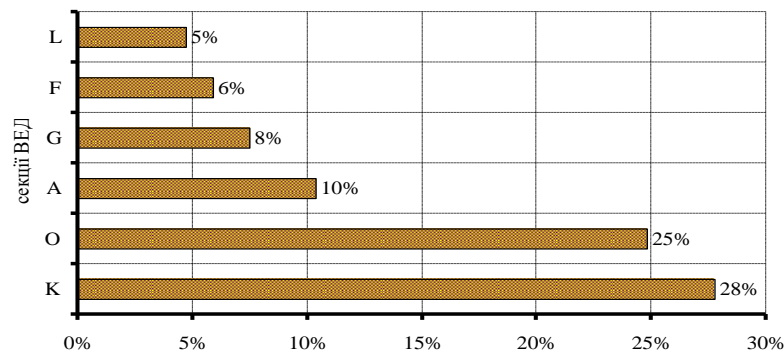

Рис. 1. Розподіл установленої суми матеріальних збитків ВЕД за 2016 р.

У 2018 р. серед «домінуючих» ВЕД були такі (за секціями): *O, L, F, G, A, M* та *K* (рис. 2). Зазначимо, що серед лідерів ВЕД за встановленою сумою матеріальних збитків у 2016 р. є: секція *K* «Фінансова та страхова діяльність», секція *O* «Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування» та секція *A* «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство». У 2018 р. провідні місця посідають такі ВЕД: секція *O* «Державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування», секція *L* «Операції з нерухомим майном» та секція *F* «Будівництво». Аномальне становище спостерігається у 2017 р., де 85 % установленої суми матеріальних збитків припадає на секцію *O* «Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування». Графік розподілу секцій за роками щодо встановленої суми матеріальних збитків надано на рис. 2.

З погляду встановлених сум матеріальних збитків слід зазначити, що порівняно з 2016/2018 рр. вони знизилися на 13,5 %, тобто темп зростання становить 86,5 %. Для порівняння темп зростання відшкодування складає 63,1 %, тобто спостерігається підвищення значень відшкодувань на 36,9 %. Отже, якщо абстрагуватись від 2017 р., то ми могли б констатувати позитивну динаміку щодо встановлених сум матеріальних збитків та їх відшкодувань державі (рис. 3).

Розглядаючи економічні злочини загалом, можна виділити три групи основних причин та умов їх здійснення:

- 1) загальні, які пов'язані з недоліками управління або регулювання економікою, рівнем і поширеністю корупції та організованої злочинності;
- 2) конкретні, які пов'язані з численними порушеннями в процесі приватизації та лібералізації цін у період переходу системи до ринкової економіки, а також у зв'язку з тим, що у громадян відсутні практичні навички ведення справ в умовах ринку;
- 3) умови й обставини вчинення конкретного злочину, характерні тільки для конкретного злочину; вони можуть або прискорити, або відстрочити його, вплинути на розмір збитку та ймовірність розкриття.

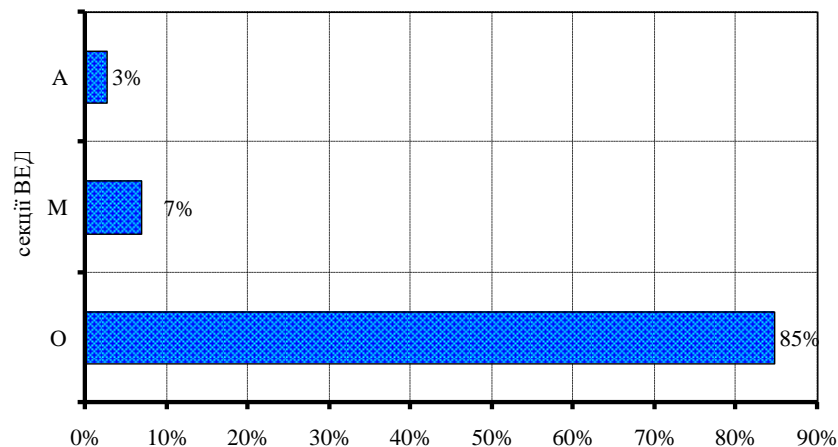
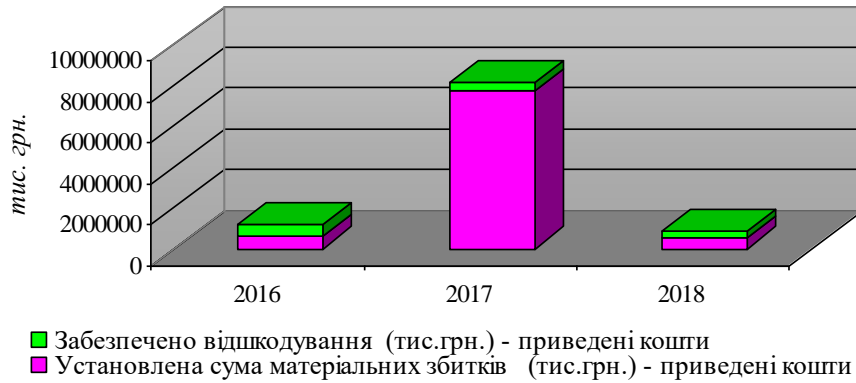

Рис. 2. Розподіл установленої суми матеріальних збитків ВЕД за 2017 р.

Розглядаючи правопорушення у сфері сільського, лісового та рибного господарства (секція *A*), слід зазначити, що об'єктами злочинів у цій сфері можуть бути [5]: речі, майно та майнові об'єкти; трудові права громадян; довкілля і, насамперед, земля як основа виробництва; правила здійснення господарської діяльності та безпека виробництва; безпека експлуатації транспортних засобів, а також службова діяльність.

Також в останні роки в Україні масовим явищем стали порушення земельного законодавства, а саме: самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1); порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202); забруднення або псування земель (ст. 239); порушення правил екологічної безпеки (ст. 236); порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); безгосподарне використання земель (ст. 254). Якщо розглядати секцію *O* «Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування», доцільно зазначити, що у сфері оборони зафіксова-

но велику кількість правопорушень, до основних причин яких слід віднести [6]: відсутність чіткої стратегії щодо розвитку суб'єктів господарювання; наявність дисбалансів у системі управління об'єктами, що контролюються сферою оборони; недостатньо ефективна робота менеджменту управління Міноборони щодо забезпечення ефективного управління об'єктами державної власності, які закріплені за суб'єктами господарювання; неефективна кадрова політика відносно керівництва структурних підрозділів Міноборони; системне порушення вимог законодавства про порядок оренди державного майна; системне неврахування, а інколи ігнорування суб'єктами господарювання рекомендацій і висновків внутрішнього аудиту.

Рік	2016	2017	2018
Ефективність повернення коштів, %	87,4	5,2	63,9
Установлена сума МЗ, <i>приведені знач., тис. грн</i>	630 977	7 775 362	545 481
Відшкодування, <i>приведені знач., тис. грн</i>	551 584	403 585	348 376

Рис. 4. Установлена і відшкодована сума матеріальних збитків та ефективність повернення коштів

Щодо страхування – іншої складової частини цієї секції, то слід зазначити, що найбільш поширеним кримінальним правопорушенням є шахрайство [7], яке пов'язане з укладанням, дією та виконанням договорів про обов'язкове або добровільне страхування.

Зазначимо, що фінансове правопорушення – це дія або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання всіх форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб, громадян України та іноземних громадян, наслідком яких стало невиконання фінансово-правових норм [8]. У секції К «Фінансова та страхова діяльність» спостерігаються податкові правопорушення, а також правопорушення, що пов'язані з валютним регулюванням, публічними банківськими відносинами, грошово-касовими операціями та із загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

В умовах економічної нестабільності та інфляційних процесів нерухомість є однією з небагатьох галузей, куди вкладаються і інвестуються кошти громадян. Стаття 181 Цивільного кодексу України відносить до нерухомого майна (нерухомості) земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення [9]. Відоме розподілення нерухомого майна за своїм функціональним призначенням [10]. Суб'єктами злочинів у цій сфері, як правило, є особи з рівнем достатку вище середнього, які відрізняються досить високим інтелектом, знанням основ податкового законодавства, здатністю оплатити послуги консультантів, адвокатів та інших залучених фахівців.

Будівельна галузь є однією з ключових галузей економіки та відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку будь-якої країни. Водночас у цій галузі також фіксують велику кількість правопорушень. Наприклад, Запотоцький А. П. у своїй праці [11] зазначає велику кількість злочинів у сфері будівництва. Правопорушення в будівництві залежно від способів і технологій можна розподілити на: розкрадання; порушен-

ня правил безпеки під час виконання будівельних робіт; службові зловживання під час підготовки, підписання чи одержання дозвільних документів, що дозволяють отримати неправомірну вигоду.

Одним з найпопулярніших і прибуткових видів діяльності є торгівля, яку визначено ст. 263 Господарського кодексу України як діяльність суб'єктів господарювання у сфері товарного обігу, що спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжну діяльність, яка забезпечує їхню реалізацію через надання відповідних послуг [12]. У цьому секторі економічної діяльності також відбуваються певні правопорушення. Згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення надано перелік адміністративних правопорушень у сфері торговельної діяльності [13].

Зменшити кількість злочинів у суспільстві можна за рахунок впровадження комплексної моніторингової системи, спрямованої на протидію економічній злочинності із застосуванням превентивних заходів. Під час розгляду сфери економіки для реалізації таких заходів необхідно визначити:

- структуру та основні напрями забезпечення економічної безпеки та їх пріоритети;
- моніторингові підсистеми та методи прогнозування як основи формування заходів із забезпечення економічної безпеки;
- систему кримінологічних та кримінально-правових заходів забезпечення економічної безпеки держави.

Серед загальнодержавних заходів щодо попередження економічної злочинності необхідно виділити такі: зміцнення ролі та підвищення довіри до державної влади та її інститутів; зміна парадигми стосовно механізму формування рішень у сфері кредитно-фінансових відносин; розробка спеціальних механізмів запобігання розвитку дестабілізуючих тенденцій як на рівні регіонального розвитку [14], так і на рівні національного господарства.

Важливою умовою повинно бути забезпечення невідворотності встановленої законом відповідальності за економічні злочини.

Висновки. Виявлені тенденції до збільшення кількості економічних злочинів свідчать про необхідність адекватної реакції з боку співробітників органів внутрішніх справ, особливо підрозділів по боротьбі з економічними злочинами та протидії корупції у найближчі роки.

Для ефективного вирішення проблеми протидії економічній злочинності запропоновано формування комплексної моніторингової системи, що дозволить прогнозувати та в аспекті стратегічного передбачення визначати сектори економіки, в яких можливе скоєння правопорушень.

Здійснення постійного моніторингу надає змогу розробити попереджувальні заходи, спрямовані на покращення криміногенної обстановки, у підсумку створити передумови для економічного зростання та підвищення добробуту населення.

Список використаних джерел

1. Статистична інформація. *Генеральна прокуратура України*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113899&libid=100820&c=edit&_c=fo (дата звернення: 8.11.2019).
2. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (дата звернення: 10.10.2019).
3. ABC-аналіз. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/ABC-%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7> (дата звернення: 18.09.2019).
4. Принцип Парето або закон 80/20. URL: <https://samorozvytok.info/content/> (дата звернення: 4.11.2019).
5. Аграрне право України : навч. посіб. 2015 р. URL: <http://mego.info/> (дата звернення: 8.11.2019).
6. Звіт про результати аудиту ефективності управління об'єктами державної власності та державним майном, закріпленим за державними підприємствами Міністерства оборони України, та використання ними коштів, отриманих на виконання замовлень Міністерства оборони України. URL: https://tr.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2019/4-1_2019/zvit_4-1_2019.pdf (дата звернення: 19.11.2019).
7. Заєць О. М. Протидія правопорушенням у сфері страхування: порівняльно-правовий аспект. *Кримінальне право і кримінологія. Юридичний вісник*. 2014. № 1(30). С. 130–134.
8. Перелік термінів. Термін «Фінансове правопорушення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/32097> (дата звернення: 27.10.2019).

9. Цивільний кодекс України : документ 435-IV, редакція від 02.11.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 26.10.2019).
10. Птушкін Д. А. Законодавче регулювання правовідносин у сфері обігу нерухомості: обставини, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. URL: <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1836/1/47.pdf> (дата звернення: 14.11.2019).
11. Запотоцький А. П. Криміналістична класифікація злочинів у сфері будівництва. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1(11). С. 32–43.
12. Господарський кодекс України. Стаття 263. Господарсько-торговельна діяльність. URL: <https://urist-ua.net/> (дата звернення: 15.01.2020).
13. Адміністративна відповідальність та провадження в справах про адміністративні правопорушення. URL: https://pidruchniki.com/91099/pravo/administrativni_praporushennya_galuzi_torgivli (дата звернення: 17.11.2019).
14. Паршина М. Ю. Визначення типології регіонів України за показниками випуску продукції. *Вісник Приазовського державного технічного університету*. 2014. Вип. 28. С. 220–226.

Надійшла до редакції 27.04.2020

References

1. Statystychna informatsiia [Statistical information]. Heneralna prokuratura Ukrainy. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113899&libid=100820&c=edit&_c=fo (data zvernennia: 8.11.2019). [in Ukr.].
2. Klyasyfikatsiia vydiv ekonomichnoi diialnosti DK 009:2010 [Classification of types of economic activity DK 009: 2010]. Zakonodavstvo Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (data zvernennia: 10.10.2019). [in Ukr.].
3. ABC-analiz [ABC analysis]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/ABC-%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7> (data zvernennia: 18.09.2019). [in Ukr.].
4. Pryntsyp Pareto abo zakon 80/20 [Pareto principle or law 80/20]. URL: <https://samorozvytok.info/content/> (data zvernennia: 4.11.2019). [in Ukr.].
5. Ahrarne pravo Ukrainy [Agrarian law of Ukraine] : navch. posib. 2015 r. URL: <http://mego.info/> (data zvernennia: 8.11.2019). [in Ukr.].
6. Zvit pro rezultaty audytu efektyvnosti upravlinnia ob'ektamy derzhavnoi vlasnosti ta derzhavnym mainom, zakriplenym za derzhavnymu pidpriemstvamy Ministerstva oborony Ukrainy, ta vykorystannia nymy koshtiv, otrymanykh na vykonannia zamovlen Ministerstva oborony Ukrainy [Report on the results of the audit of the effectiveness of the management of state property and state property assigned to state-owned enterprises of the Ministry of Defense of Ukraine, and their use of funds received to fulfill orders of the Ministry of Defense of Ukraine]. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2019/4-1_2019/zvit_4-1_2019.pdf (data zvernennia: 19.11.2019). [in Ukr.].
7. Zaiets O. M. Protydiia pravoporushenniam u sferi strakhuvannia: porivnialno-pravovy aspekt [Counteraction to insurance offenses: comparative legal aspect]. *Kryminalne pravo i kryminolohiia. Yurydychnyi visnyk*. 2014. № 1(30). S. 130–134. [in Ukr.].
8. Perelik terminiv. Termin «Finansove pravoporushennia» [The term "Financial offense"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/32097> (data zvernennia: 27.10.2019). [in Ukr.].
9. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine] : dokument 435-IV, redaktsiia vid 02.11.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (data zvernennia: 26.10.2019). [in Ukr.].
10. Ptushkin D. A. Zakonodavche rehuliuвання правовідносин у сфері обігу нерухомості: обставини, шчо сприяють вчиненню кримінальних правопорушень [Legislative regulation of legal relations in the field of real estate: circumstances conducive to the commission of criminal offenses]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2017. № 4. URL: <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1836/1/47.pdf> (data zvernennia: 14.11.2019). [in Ukr.].
11. Zapototskyi A. P. Kryminalistychna klasyfikatsiia zlochyniv u sferi budivnytstva [Forensic classification of crimes in the field of construction]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2016. № 1(11). S. 32–43. [in Ukr.].
12. Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Economic Code of Ukraine]. Statia 263. Hospodarsko-torhovelnna diialnist. URL: <https://urist-ua.net/> (data zvernennia: 15.01.2020). [in Ukr.].
13. Administratyvna vidpovidalnist ta provadzhenia v spravakh pro administratyvni pravoporushennia [Administrative liability and proceedings in cases of administrative offenses]. URL: https://pidruchniki.com/91099/pravo/administrativni_praporushennya_galuzi_torgivli (data zvernennia: 17.11.2019). [in Ukr.].
14. Parshyna M. Yu. Vyznachennia typolohii rehioniv Ukrainy za pokaznykamy vypusku produktsii [Determining the typology of the regions of Ukraine according to production indicators]. *Visnyk Pryazovskoho derzhavnoho tekhnichnoho universytetu*. 2014. Vyp. 28. S. 220–226. [in Ukr.].

SUMMARY

Olena A. Parshyna, Yurii I. Parshyn. Features and trends of offenses in of economic activity. Offenses have a negative impact on the socio-economic development of the country and make a threat to the security of the national economy.

Systematic analysis of the offenses in the sphere of economic activity with the quantitative assessment of their reimbursement and identification of the main trends during the research has been carried out. The offenses in the field of economic activity are the object of the research. The research subjects are

scientific, methodological and applied aspects of the offenses analysis in relation to the main types of economic activity in the national economy.

It has been noted that the criminal situation in our country is characterized by increasing in the economic crimes. Economic crimes are becoming systematic and have organized character. The high level of correlation between the unemployment situation and the negative crimes trends has been discovered. Economic crimes include economic, political, legal, socio-psychological and organizational reasons and conditions.

The complex monitoring system in order to solve problem of the combating economic crimes has been proposed. The effectiveness of such system can be achieved in two main ways. The first way concerns the development of measures that is aimed at the economic crimes preventing. Thus, we have the reduction of the crimes number. The second way involves the development of measures for the disclosure of the committed offenses of economic nature and the achievement of full reimbursement for the incurred losses. However, an important component of the complex system should be the ability to monitor, forecast and identify these sectors of the economy in which the possible offenses in the strategic foresight should be expected. The continuous monitoring with forecasting enables to develop and implement the appropriate preventive measures.

Studies of the economic activities with their efficiency in the formation of GDP of Ukraine have been conducted. Dynamics of the committed offenses on the types of economic activity has been analyzed. The quantitative assessment of the material losses reimbursement of these offenses has been provided. The main causes of the committed offenses in the economic sectors have been considered.

The national measures for the prevent economic crimes are: strengthening of the role and increasing of the trust to the government and its institutions; paradigm shift of the decision-making mechanism in the field of credit and financial system; development of the special mechanisms for preventing of the destabilizing tendencies both at the level of regional development and at the level of national economy.

The complex monitoring system allows to identify sectors of the national economy in the aspect of strategic forecasting. Monitoring enables to develop the preventative measures which are aimed at the improving of the environment, creating of the preconditions for the economic growth and improving of the well-being of population.

Keywords: *type of economic activity, offense, compensation for material damage, economic security.*

УДК 343.9.02

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-316-320

Володимир ЄФІМОВ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

СУЧАСНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ЩОДО ПРОТИДІЇ ЕКОНОМІЧНИМ ЗЛОЧИНАМ В БАЗОВИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС

Наголошено на тому, що економічні злочини зачіпають всі види економічної діяльності, відображаються в різних сферах життя суспільства. Зросли не тільки умисні посягання на власність, а й інші злочини, пов'язані з господарською діяльністю: економічні зловживання, зловживання повноваженнями співробітниками установ, підприємств, організацій, «хабарництво», шахрайство, підробка документів. Основний тягар щодо протидії економічній злочинності лягає на Національну поліцію, і пріоритетна роль в попередженні економічних злочинів належить підрозділам кримінальної поліції, до складу якої входить департамент стратегічних розслідувань.

Ключові слова: *економічні злочини, департамент стратегічних розслідувань, організована злочинність, завдання підрозділів стратегічних розслідувань.*

Постановка проблеми. Протидія злочинності в сфері економіки актуальна на всіх етапах розвитку держави, особливо на етапі реформування правоохоронних органів незалежно від того як складаються соціально-економічної та суспільно-політичні відносини. Вказані злочини зачіпають всі види економічної діяльності, відображаються в різних сферах життя суспільства. Злочини, що вчиняються в сфері економіки в період ре-

© Єфімов В.В., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-7094-3990>

efimov2009@i.ua

формування охопили як давно існуючі структури державної та суспільної власності, так і підприємства інших форм власності - приватні підприємства, акціонерні товариства, різного роду товариства і т. і. Зросли не тільки умисні посягання на власність, а й інші злочини, пов'язані з господарською діяльністю: економічні зловживання, зловживання повноваженнями співробітниками установ, підприємств, організацій, хабарництво, шахрайство, підробки документів. З'явилося чимало нових злочинів які раніше рідко зустрічались правоохоронцям: фіктивне підприємництво, незаконне отримання кредиту і злісне ухилення від його повернення, навмисне і фіктивне банкрутство, ухилення від сплати податків і т.п. Одночасно зростає групова, організована злочинність в цій сфері діяльності, про що свідчить звіт Голови Національної поліції України. Ще одне пріоритетне завдання на 2020 рік – це протидія організованій злочинності. У 2019 році поліція знешкодила 275 організованих груп проти 258 у позаминулому. До кримінальної відповідальності притягнуто більше 1 тис. учасників цих груп, яким доведено вчинення 2,5 тис. злочинів. Ураховуючи такі загрози, у 2019 році підрозділам стратегічних розслідувань надано статус міжрегіонального територіального органу із конкретними завданнями: виявляти та припиняти діяльність організованих злочинних груп, розривати спайки між організованою злочинністю та бізнесом і політикою, а також притягувати до кримінальної відповідальності «злочинців у законі» [1, с. 6].

Все частіше економічні злочини вчинюються за участю корумпованих працівників державних органів, в тому числі і правоохоронної системи, пов'язані з вбивствами, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, вимагання, іншими особливо тяжкими злочинами. Злочинці, поряд з традиційними способами, розробляють і використовують нові прийоми і методи скоєння злочинів, залучаючи в своє середовище фахівців різних областей діяльності. В таких умовах держава зазнає величезних втрат в сфері економіки, що й обумовлює наш інтерес до вивчення суб'єктів та їх завдань щодо забезпечення економічної безпеки держави. Одним з таких суб'єктів є поліція.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Правові засади, організація діяльності, особливості щодо викриття окремих видів економічних злочинів, організованих економічних злочинів, здійснення цієї діяльності стосовно до окремих галузей економіки в спеціальній літературі обговорюється тривалий час й досить докладно, зокрема в роботах: К.В. Антонова, А.І. Берлача, В.І. Василичука, В.Я. Горбачевського, Е.О. Дідоренка, О.Ф. Долженкова, В.П. Захарова, Я.Ю. Кондратьєва, В.С. Кубарева, М.І. Камлика, І.П. Козаченка, А.І. Капітанського, В.В. Матвійчука, Д.Й. Никифорчука, В.Л. Оргинського, В.І. Литвиненка, В.І. Лебеденка, К.М. Ольшевського, І.В. Сервецького, М.М. Перепелиці, В.Д. Пчолкіна; О.О. Савченка, О.П. Снігерьова, А.І. Федчака та ін.

Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених викриттю економічних злочинів, а також ряду досліджень по даному питанню, наукове і практичне рішення названої проблеми представляє відому складність. Уважний аналіз опублікованих робіт свідчить, що процес реформування правоохоронних органів до компетенції яких належить протидія економічній та організованій злочинності відбувається стихійно та схематично, замість послідовної та виваженої державної безпекової політики.

Метою статті є визначення науково-теоретичних, правових й практичних проблем сучасної діяльності Національної поліції щодо протидії економічним злочинам в базових галузях економіки України, зокрема в агропромисловому комплексі.

Вклад основного матеріалу. Основний тягар щодо протидії економічній злочинності лягає на Національну поліцію, і пріоритетна роль в попередженні економічних злочинів належить підрозділам кримінальної поліції. В системі підрозділів кримінальної поліції функціями з протидії економічним злочинам наділені підрозділи стратегічних розслідувань, що очолюються Департаментом стратегічних розслідувань Національної поліції України [2].

Департамент стратегічних розслідувань (ДСР) відповідно до покладених на нього основних завдань: - здійснює аналіз оперативної обстановки, соціально-економічних та інших факторів, що впливають на її ускладнення, тенденції та рівень розвитку корупції, організованої злочинності, в тому числі в органах державної влади, управління і місцевого самоврядування; - прогнозує криміногенну ситуацію в державі та окремих її регіонах; - інформує керівництво Національної поліції України про стан і динаміку організованої злочинності та корупції, причини та умови їх проявів, ступені впливу на криміногенну, соціально-економічну та політичну ситуацію; - здійснює відповідно до

чинного законодавства заходи, спрямовані на виявлення, попередження і припинення ОГ та ЗО, які впливають на соціально- економічну та криміногенну ситуацію в державі, викриття злочинної діяльності їх лідерів, ліквідацію економічного та фінансового підґрунтя їх діяльності; - здійснює відповідно до чинного законодавства заходи, спрямовані на виявлення, запобігання та припинення злочинів, вчинених ОГ та ЗО, які впливають на соціально-економічну і криміногенну ситуацію в державі та в окремих її регіонах; - організовує та здійснює оперативно-розшукову діяльність, в тому числі шляхом впровадження негласних штатних працівників у злочинне середовище, виконує спеціальні завдання з протидії злочинній діяльності ОГ чи ЗО та корупції; - здійснює оперативно-розшукові заходи, в тому числі оперативно-технічні, з викриття ОГ і ЗО, їх організаторів, учасників та осіб, які сприяють, укривають чи організують їх злочинну діяльність та фінансування; - проводить спільно з оперативними підрозділами Державної кримінально-виконавчої служби України заходи з метою оперативного контролю над процесами, що відбуваються в середовищі засуджених, а також для вирішення інших завдань оперативно-розшукової діяльності, покладених на ДСР; - вживає відповідно до чинного законодавства та в межах компетенції Національної поліції України заходи із протидії корупції й хабарництву у сферах, які мають стратегічне значення для економіки держави чи конкретного регіону, серед вищих посадових осіб, працівників судових, правоохоронних та контролюючих органів; - вживає в межах компетенції заходи з викриття та ліквідації злочинних та фінансових схем, що використовуються ОГ і ЗО, в тому числі в органах влади та місцевого самоврядування, а також корупції; - вживає в межах підслідності Національної поліції України заходи з протидії злочинам в органах державної влади, проти власності, у сфері інтелектуальної власності, пов'язаним з фальшивомонетництвом; - протидіє кримінальним правопорушенням з ознаками організованості в сфері господарської діяльності, земельних відносин і використання державного майна, запобігання незаконному використанню надр та інших природних ресурсів, легалізації (відмиванню) доходів, одержаних незаконним шляхом; - вживає заходи щодо захисту бюджетних коштів від злочинних посягань ОГ і ЗО, забезпечення правомірності застосування процедур закупівлі товарів, робіт і послуг та цільового використання бюджетних коштів; - вживає в межах компетенції заходи, спрямовані на забезпечення відшкодування збитків державі, а також фізичним і юридичним особам, завданих протиправною діяльністю ОГ і ЗО; - вживає заходи, спрямовані на встановлення майна та матеріальних цінностей, здобутих злочинним шляхом, щодо яких судом може бути прийнято рішення про стягнення їх для відшкодування завданих злочинами збитків чи виконання додаткової міри покарання у вигляді конфіскації майна; - встановлює причини і умови, що сприяють учиненню правопорушень, та вживає в межах компетенції заходи щодо їх усунення; - вживає відповідно до чинного законодавства заходи, спрямовані на здобуття в інтересах підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування інформації про криміногенні процеси в злочинному середовищі, у сферах, що перебувають під його впливом, протиправну діяльність окремих осіб та злочинних угруповань, схеми легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; - здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення службової діяльності підрозділів стратегічних розслідувань та кримінальної поліції з питань, які належать до компетенції ДСР; - встановлює конфіденційне співробітництво з особами на засадах добровільності з метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження; - проводить комплекс організаційних, оперативно-розшукових, фінансово-господарських заходів для забезпечення впровадження штатних та позаштатних гласних і негласних працівників до злочинного середовища, а також виконання ними спеціальних завдань з розкриття злочинної діяльності ОГ і ЗО шляхом участі в її діяльності в межах, визначених законодавством України.

Тривалий час відбуваються наукові дебати стосовно ліквідації окремих підрозділів, що здійснювали боротьбу з економічною та організованою злочинністю, зокрема Державної служби боротьби з економічною злочинністю та спеціальних підрозділів боротьби з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України.

З моменту створення Національної поліції, протидію економічним злочинам було віднесено до повноважень Департаменту захисту економіки Національної поліції України.

На час діяльності Департаменту захисту економіки Національної поліції України, до його компетенції відносили виявлення 86 складів злочинів економічного спрямування в 65 галузях і сферах економіки, основними з яких є запобігання розкраданню держав-

них коштів, викриття злочинів у найбільш уразливих для злочинних посягань галузях економіки, серед яких паливноенергетичний та агропромисловий комплекси, надрокористування, земельні відносини, зовнішньоекономічна та банківська діяльність, протидія кримінальній і адміністративній корупції, а також боротьба з хабарництвом [3, с. 134].

На думку Гребенюка М.В. та Швеця В.К., в сучасних умовах відбувається масштабне реформування правоохоронних органів, яке супроводжується розробкою нормативно-правових актів, та впроваджуються заходи організаційно-інституційного характеру. Наголошується, що головні зусилля з розвитку сектору безпеки і оборони мають зосереджуватися на поетапному та узгодженому нарощуванні оперативних спроможностей сил безпеки й оборони та рівня їх готовності до невідкладного реагування на виклики й загрози національній безпеці України. Зокрема, Концепція розвитку сектору безпеки та оборони України має певні методологічні відмінності від попередніх стратегічних документів у цьому напрямі.

Також, на їх думку, позитивним моментом Концепції є проведення детального аналізу безпекового середовища України, що надасть можливість визначити найпотужніші загрози для національної безпеки, які перешкоджають нормальному функціонуванню Української держави і на подолання яких мають спрямовуватися наразі основні зусилля правоохоронних органів в цілому. На цьому фоні, вони вважають, головною вадою реформ у правоохоронній сфері є їх стихійність та схематичність, замість послідовної та виваженої державної безпекової політики. [4, с. 23].

На думку фахівців економістів, пріоритетними є такі галузі економіки як: 1. Агропромисловий комплекс за напрямками – виробництво, зберігання харчових продуктів, у тому числі дитячого харчування, а також виробництво біопалива, з орієнтацією на імпортозаміщення. 2. Житлово-комунальний комплекс за напрямками: створення об'єктів поводження з відходами (побутовими, промисловими та відходами, які утворилися в результаті добування та перероблення корисних копалин і виробництва електричної та теплової енергії); будівництво, реконструкція і технічне переоснащення у сфері теплопостачання, централізованого водопостачання та водовідведення. 3. Машинобудівний комплекс за напрямками – виробництво нових та імпортозаміщуючих видів комп'ютерів, електронної та оптичної продукції, машин і устаткування, електричного устаткування, автотранспортних та інших транспортних засобів. 4. Транспортна інфраструктура за напрямками – будівництво, реконструкція і технічне переоснащення у сфері транспортної інфраструктури. 5. Курортно-рекреаційна сфера і туризм за напрямками – будівництво курортно-рекреаційних об'єктів та об'єктів туристичної інфраструктури. 6. Переробна промисловість за напрямком – імпортозаміщуюче металургійне виробництво [5, с. 138].

На нашу думку, ефективність попередження економічних злочинів забезпечується високоякісною інформаційно-аналітичною діяльністю, наявністю науково обґрунтованих прогностичних оцінок високої вірогідності. Поліції, зокрема, слід оцінювати такі показники: дійсний рівень і тенденції кримінального бізнесу, як паразитуючого на легальній економіці, так і того який існує в нелегальній економічній діяльності; частка в ньому злочинних співтовариств; порівняльну інтенсивність здійснюваних шахрайств за сферами і територіями.

Об'єктами попереджувальної діяльності органів Національної поліції повинні бути: негативні явища і процеси, що сприяють вчиненню конкретних економічних і податкових злочинів або полегшують їх вчинення; особи, що замислюють або готуються до вчинення економічних злочинів; особи, щодо яких органами Національної поліції здійснюється контроль за їх поведінкою в передбачених законом випадках; особи зі стійкою протиправною поведінкою і які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності за скоєння економічних злочинів; особи, які притягуються до відповідальності за вчинення вказаних злочинів, а також є підозрюваними або обвинуваченими в вчиненні економічних злочинів, якщо кримінальне провадження припинено за не реабілітуючими обставинами, а також особи, щодо яких у відкритті кримінального провадження відмовлено з цих же підстав.

Висновки. Сучасна концепція протидії економічній та організованій злочинності повинна будуватись на суворо розробленій методиці з комплексного аналізу ознак певного виду, що дозволяють виявляти і фіксувати факти економічних злочинів, що готуються чи вже вчинених, в результаті багатоплощинного кримінального аналізу досить великої кількості даних, які отримуються з різних джерел у тому числі з інтегрованих інформаційно-пошукових систем Національної поліції України.

Список використаних джерел

1. Звіт Голови Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2019/zvit-npu-2019.pdf;
2. Положення про Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції України: наказ Національної поліції України від 23.10.2019 № 1077;
3. Вязмікін С.А. Завдання та повноваження Департаменту захисту економіки Національної поліції України. URL: file:///C:/Users/user/Desktop/Стаття%20Вязмікін%20Завдання%20ДЗЕ%20аумвс_2016_1_13.pdf;
4. Гребенюк М.В., Швець В.К. Посилення спроможностей підрозділів національної поліції у сфері боротьби з організованою злочинністю URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/177966-393608-1-PB.pdf>;
5. Петришина Н. В. Пріоритетні галузі економіки України: стан та перспективи розвитку. URL: <file:///C:/Users/user/Desktop/Стаття%20Пріоритетні%20галузі%20економіки%20Петришина.pdf>.

References

1. Report of the Head of the National Police of Ukraine on the results of the work of the department in 2019. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2019/zvit-npu-2019.pdf;
2. Regulations on the Department of Strategic Investigations of the National Police of Ukraine: Order of the National Police of Ukraine dated 23.10.2019 № 1077;
3. Vyazmikin SA Tasks and powers of the Department of Economic Protection of the National Police of Ukraine. URL: file:///C:/Users/user/Desktop/Article%20Vyazmikin%20Task%20DeZ%20аумвс_2016_1_13.pdf;
4. Grebenyuk MV, Shvets VK Strengthening the capacity of national police units in the fight against organized crime URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/177966-393608-1-PB.pdf>;
5. Petryshyna NV Priority sectors of the economy of Ukraine: status and prospects. URL: <file:///C:/Users/user/Desktop/Article%20Priority%20branches%20economics%20Петришина.pdf>.

Надійшла до редакції 07.05.2020

SUMMARY

Volodymyr V. Yefimov. Modern activity of the national police in counteracting economic crimes in the basic branches of the economy of Ukraine (agro-industrial complex). It is emphasized that economic crimes affect all types of economic activity, are reflected in various spheres of society. Not only intentional encroachments on property have increased, but also other crimes related to economic activity: economic abuse, abuse of power by employees of institutions, enterprises, organizations, "bribery", fraud, forgery of documents. The main burden of combating economic crime falls on the National Police, and the priority role in the prevention of economic crime belongs to the criminal police, which includes the Department of Strategic Investigations.

The effectiveness of prevention of economic crimes is ensured by high-quality information and analytical activities, the presence of scientifically sound prognostic estimates of high probability.

The police should assess the following indicators: the actual level and trends of the criminal business, both parasitic on the legal economy and that which exists in illegal economic activities; the share of criminal communities in it; comparative intensity of fraud by areas and territories.

The objects of preventive activities of the National Police should be: negative phenomena and processes that contribute to the commission of specific economic and tax crimes or facilitate their commission; persons planning or preparing to commit economic crimes; persons in respect of whom the National Police controls their behavior in cases provided by law; persons with persistent illegal behavior and who have previously been prosecuted for economic crimes; persons who are prosecuted for the commission of these crimes, as well as suspects or accused of committing economic crimes, if the criminal proceedings are terminated due to non-rehabilitative circumstances, as well as persons in respect of whom criminal proceedings were refused on the same grounds.

The modern concept of combating economic and organized crime should be based on a strictly developed methodology for comprehensive analysis of certain features as a result of criminal analysis of a large amount of data obtained from various sources, including integrated information retrieval systems of the National Police of Ukraine.

Keywords: economic crimes, department of strategic investigations, organized crime, tasks of strategic investigation units.

УДК 658

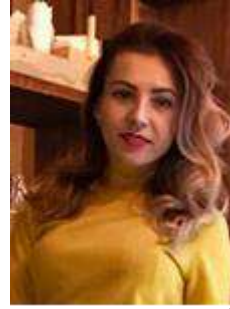
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-321-327

Ольга КУБЕЦЬКА[©]
кандидат економічних
наук, доцент
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ)

Тетяна ОСТАПЕНКО[©]
кандидат економічних
наук, доцент
(Дніпровський національний
університет імені Олеса
Гончара)

Яна ПАЛЄШКО[©]
кандидат економічних наук
(Дніпропетровський
державний університет
внутрішніх справ)

УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Досліджено питання національної безпеки держави, виділенню та розгляду основних умов її забезпечення. Зокрема, авторами виділено основні складові національної безпеки країни (державна безпека, громадська безпека, техногенна безпека, екологічна безпека та ін.) та визначено першочергові завдання політики держави щодо їх забезпечення. Дано роз'яснення щодо змісту основних принципів, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки й оборони.

Авторами особливий наголос робиться саме на забезпеченні фундаментальних національних інтересів України, якими проголошено: державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України, сталий розвиток національної економіки.

Ключові слова: національна безпека, забезпечення безпеки, захист, державна політика.

Постановка проблеми. На сучасному етапі життєдіяльності – загрози людині, державі та суспільству дедалі урізноманітнюються. Саме це призводить до проблем, які пов'язані з національною безпекою держави. Загрози національної безпеки вже виходять за межі зовнішніх і внутрішніх військових сутичок і переходять у такі сфери, як економічна, соціальна, екологічна, інформаційна, кібер- і правовий простір. Забезпечення сталості національної безпеки залежить від пріоритетів державної політики та факторів розвитку економіки.

Необхідно зазначити, що глобалізація є рушійною силою розвитку нашої країни, та разом із тим, саме процес глобалізації поглиблює проблеми, пов'язані з національною безпекою.

Національна безпека України – це вектор державної політики, який направлений на захист національних інтересів від усіх видів загроз. Безпека країни досягається завдяки злагодженій роботі всіх органів державної влади.

Як відомо, структура національної безпеки складається: з об'єкта (громадяни країни, держава та їх національні інтереси), суб'єкта (державні та недержавні інституції) та сукупності дій, направлених на захист інтересів держави та її територіальної цілісності.

© Кубецька О.М., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-3507-0183>
ostapenko13@ukr.net

© Остапенко Т.М., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-9292-3560>
ostapenko13@ukr.net

© Палешко Я.С., 2020
ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0001-8943-8495>
ostapenko13@ukr.net

Забезпечення національної безпеки держави - система теоретико-методологічних, нормативно-правових, інформаційно-аналітичних, організаційно-управлінських, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативних-розшукових, кадрових, науковотехнічних, ресурсних та інших заходів, спрямованих на забезпечення процесу управління загрозами та небезпеками, за якого державними і недержавними інституціями гарантується прогресивний розвиток українських національних інтересів, джерел духовного і внутрішнього добробуту народу України, ефективне функціонування самої системи забезпечення національної безпеки України [1].

Процес забезпечення національної безпеки країни залежать від методології прийняття відповідних рішень на державному рівні [3].

Як відомо, забезпечення національної безпеки здійснюється, в першу чергу, правовими механізмами.

Правові механізми національної безпеки – це сукупність правових норм, законів і цілеспрямованої діяльності органів державної влади, метою яких є забезпечення національних інтересів. Чіткої структури системи національних цінностей не має жодна нація чи соціальна група. Адже панівні в кожному окремому суспільстві цінності є результатом жорсткого суперництва й компромісу [4].

Національна безпека держави – здатність народу задовольняти власні потреби, необхідні для його самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення з мінімальним ризиком збитку для базових цінностей його нинішнього стану.

Так, наука безпекознавство виокремлює ключові складові елементи національної безпеки країни: державна безпека – дефініція, яка віддзеркалює ступінь захищеності держави від загроз зовнішнього і внутрішнього спрямування; громадська безпека – дефініція, яка виражає рівень захищеності особистості спільноти від внутрішніх загроз переважно; техногенна безпека – поняття, що відображає ступінь захищеності від загроз природного/антропогенного спрямування; екологічна безпека та захист від загроз стихійних лих; економічна безпека; енергетична безпека; інформаційна безпека; безпека особистості.

Розглянемо особливості забезпечення основних складових елементів національної безпеки.

Метою статті є визначення ключових напрямів забезпечення національної безпеки держави для створення системи інституційних знань.

Виклад основного матеріалу. Першочергові завдання політики держави щодо забезпечення національної безпеки полягають у наступному: захист суверенітету; забезпечення територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України; реалізації її політичних, торговельно-економічних та інших національних інтересів; відновлення територіальної цілісності української держави; реінтеграції тимчасово окупованих і неконтрольованих територій і відновлення миру.

Іншими словами, основними складовими забезпечення національної безпеки є:

- 1) захист державного ладу;
- 2) захист суспільного ладу;
- 3) забезпечення територіальної недоторканності та суверенітету;
- 4) забезпечення політичної та економічної незалежності нації;
- 5) забезпечення здоров'я нації;
- 6) охорона громадського порядку;
- 7) боротьба зі злочинністю;
- 8) забезпечення техногенної безпеки і захист від загроз стихійних лих.

Вирішення вищевказаних завдань можливе при умові спільної роботи відповідних суб'єктів як на національному, так і на міжнародному рівнях. Необхідно зміцнювати нашу державу через суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток України, формувати та впроваджувати державну політику, яка спрямована на захист національних інтересів як в економічній, так і в інших сферах. Слід зазначити необхідність нового позиціонування держави при нинішніх умовах нестабільності самої системи безпеки у світі.

Захист державного ладу, суспільного ладу та забезпечення територіальної недоторканності та суверенітету є першочерговими завданнями уряду країни. Загальновідомим є той факт, що контроль за здійсненням державної політики у сфері національної безпеки здійснює Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України в межах своїх функціональних повноважень, прописаних у Конституції і законах України. Іншими словами, можна відзначити ту об-

ставину, що в кожній сфері державного управління, чинний керівник несе відповідальність за стан національної безпеки згідно із Законами України.

Военна безпека є головною складовою національної безпеки, яка у свою чергу, формується із політичних, економічних і військових аспектів. Зокрема, політичний аспект створює та сприяє розвитку зовнішнього та внутрішнього становища держави, завдяки якому відбувається подолання різних видів конфліктних ситуацій. Та слід зазначити, що політичний аспект повинен бути виконаний у сукупності з оборонним характером, синтез яких блокує спроби агресора домогтися своїх цілей з використанням зброї.

У загальному значенні, воєнна безпека передбачає захист життєво важливих аспектів людини, громадян, суспільства та держави від явищ або подій, які несуть небезпеку воєнного характеру, при якому військові дії (війна) має нульову ймовірність. Тобто це рівень захисту державного суверенітету, недоторканності, цілісності від зазіхань з використанням воєнної сили.

Наша країна прагне адаптувати та запроваджувати іноземні практики щодо забезпечення високого рівня громадської безпеки та порядку. Це, в свою чергу, і є поштовхом для розвитку національної безпеки.

Громадська безпека і порядок – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб і громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз [2].

Ж. Ведель (французький юрист) дав власне визначення поняттю “громадська безпека” і “порядок”, згідно з яким це – дії, які направлені на попередження загроз для населення чи приватних осіб, починаючи від заколотів проти країни, і закінчуючи запобіганням нещасним випадкам.

Громадська безпека – це захист здоров’я, гідності, свободи вибору, власного майна населення і недоторканність правового порядку та державних установ. Громадська безпека здійснюється через наступні сфери, які представлені на рис. 1.

Таким чином, громадська безпека – це стан упорядкованих суспільних правовідносин, при якому кожна особа, державний орган, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи з власної волі дотримуються правових і морально-етичних норм, соціальних норм і правил, виконують усі рекомендації з метою досягнення громадської безпеки та благополуччя.

Рис. 1. Графічне зображення умов забезпечення громадської безпеки

Термін громадський порядок можна розглядати у юридичному та соціальному контексті.

У соціальному, громадський порядок – це дотримання правил поведінки, які складають основу для спокійних умов співіснування у суспільній діяльності та побуті.

У юридичному – цей термін трактується як: здійснення процесу регулювання соціальних відносин (захист прав і свобод громадян, життя та здоров'я і дотримання суспільної моралі) завдяки правовим і соціальним нормам.

Громадська безпека та порядок – це в першу чергу система заходів і видів діяльності для усунення небезпек і загроз різних видів. Під загрозами мається на увазі фактори (явні та латентні), які здійснюють вплив на стан безпеки.

Громадську безпеку та порядок слід розуміти як фактор протидії небезпекам у державі. Тобто держава і суспільство спільними зусиллями займають наступаючу позицію щодо захисту національних інтересів і можуть на достатньому рівні протидіяти існуючим загрозам.

У ст. 3 Конституції України прописані основні положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека в Україні визначені як вища соціальна цінність, а права і свободи людини та їхня гарантія визначають сенс і спрямування діяльності держави. Затвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Свобода людини – це поняття, яке виходить із прав людини і громадянина. Права поділяються на: природні (ті, які пов'язані з існуванням); набуті (дають характеристику соціально-політичному статусу людини та громадянина).

Коли у людини відсутня свобода, вона не може користуватися своїми правами. Наявність свободи створює умови для набуття прав та їх реалізації. Людська свобода має певні характеристики: від моменту народження люди є вільними, а тому, ніхто не має право порушувати природні права особи; у суспільстві з демократичним устроєм гарантом свободи людини виступає саме держава; вільна людина може робити абсолютно все, за винятком того, що забороняється чинним законодавством; принцип рівності (правових можливостей), правового сприяння і правової охорони є характеристикою свободи людини.

Згідно з Конституцією України, правом громадянина є можливість здійснювати дії для задоволення своїх власних життєво важливих матеріальних і духовних прагнень, які дозволені державою та прописані в Конституції України та інших нормативно-правових актах.

Розрізняють наступні види основних прав людини (табл.).

Основними принципами, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони, є: підзвітність, законність, прозорість та інші.

Підзвітність – це система заходів, завдяки яким досягається рівновага (баланс) владних повноважень органу влади та покладеної на нього відповідальності. Тобто органи влади, які наділені певними повноваженнями та відповідальністю, повинні доказово доповідати та узгоджувати, обговорювати результати своїх дій з громадянами.

Види основних прав людини

Громадянські права	Можливості, які має людина на фізичне існування та задоволення як матеріальних, так і духовних потреб (право на життя, недоторканність особи та її житла, таємницю телефонних розмов і листування, свободу пересування, свободу думки, свободу слова, волевиявлення своїх поглядів / думок та інше).
Політичні права	Право громадянина брати участь у громадському та державному житті, розробляти та вносити пропозиції щодо поліпшення робочого процесу державних органів (брати участь у референдумах, утворювати та брати активну участь у роботі об'єднань громадян).
Економічні права	Права особи брати участь у виробництві матеріальних благ (права на приватну власність, право на роботу, право на вибір професії, право на оплату праці, право на страйк, право на відпочинок).
Соціальні права	Право особи на забезпечення відповідних соціальних умов життя.
Екологічні права	Право особи на безпечне екологічне середовище.
Культурні права	Право особи на доступ до духовних цінностей свого народу та людства в цілому (право на освіту, право на користування світовою культурою, право на творчість, захист інтелектуальної власності, право на творчу діяльність).
Сімейні права	Право людини вільно приймати рішення згідно з сімейними правовідносинами.

Законність – це свого роду фундамент цивілізованого суспільства, забезпечення рівності всіх осіб перед законом. Це чітка структура влади та її взаємодія між собою, це чітке виконання правових законів усіма членами держави.

Прозорість влади – опублікування чи поширення інформації щодо органу публічної влади, принцип діяльності органів влади, при якому всі рішення відкриті та гласні.

На сьогодні, дуже важливим моментом є втілення в життя принципу прозорості як складової верховного права. Прозорістю передбачено поєднання законодавчого визначення прозорості та відкритої діяльності органів влади.

Публічна діяльність органів влади передбачає оприлюднення порядку денного засідань або важливої інформації про свою діяльність громадянам країни. Відкритість є складовим елементом принципу прозорості. Передбачає доступ будь-якої особи до інформації про діяльність органів державної влади. Саме ці складові запобігають прихованню суспільно важливої інформації.

Та головним інструментом реалізації державою політики у сферах національної безпеки і оборони є розвиток сектору безпеки і оборони.

Державне управління сектору безпеки й оборони складається з декількох рівнів, головним з яких є інституційний: на цьому рівні приймаються важливі рішення, які відображаються в законах, доктринах і стратегіях. Саме вони тісно сплетені з політичним і державним управлінням, а отже, з державною політикою. На інституційному рівні визначається державна політика, формується її основа та визначаються основні завдання.

Державна політика національної безпеки характеризується наступними факторами: національні інтереси (територіальна цілісність і суверенітет держави, стабільність і правопорядок в державі); характер і види загроз; нейтралізація можливих загроз національній безпеці.

Держава є головним суб'єктом державної політики національної безпеки. Головна характеристика політики національної безпеки – це отримання знань з приводу цілей, засобів і стратегій, які країна обирає.

Одним із фундаментальних національних інтересів України у забезпечення національної безпеки є забезпечення сталого розвитку країни.

Сталий розвиток – це розвиток, який здійснюється під чітким керівництвом. Залежить від якості та системного підходу до здійснення та впровадження завдань, а також використання інформаційних технологій, завдяки яким стає реальним швидке моделювання різних варіантів розвитку та надання прогнозів високої точності. Сталий розвиток об'єднує три аспекти: економічний, соціальний та екологічний.

Сталому розвитку необхідне формування ефективного виробництва з поєднанням самої структури споживання, особливо в промисловому та енергетичному секторах. Саме такий підхід дасть змогу для постійного економічного зростання в поєднанні зі зменшенням витрат на енергоносії та сировину.

Як висновок, можна відмітити той факт, що "...державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо" [2].

Наразі наше життя пов'язане з інформаційними технологіями у всіх сферах. Виробництво та постачання енергії, освітлення міст, зв'язок, доступ до інформації, оплата товарів і послуг, охорона життя, волевиявлення під час виборів та інше – усе це пов'язане з комп'ютерною технікою. Тобто суспільство суцільно стало залежати від функціонування комп'ютерних систем, а отже, атаки кіберпростору створюють реальні загрози для безпеки громадян, тобто несуть загрозу для національної безпеки.

Кіберзахисту підлягають комунікаційні системи всіх форм власності, в яких обробляються національні інформаційні ресурси і які використовуються в інтересах органів державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів і військових формувань, у сферах електронного урядування, електронних державних послуг, електронної комерції, електронного документообігу, а також об'єкти критичної інформаційної інфраструктури.

Висновки. Тож, державна політика забезпечення національної безпеки торкається багатьох сфер суспільного життя, зокрема, таких її основних сфер, як: економічна, соціальна, політична та інші.

Сфера економічна має включати такі напрями функціонування, які повинні направлені на попередження/усунення ймовірності економічної дестабілізації країни, кри-

зи економічного характеру, гарантувати її економічне зростання та добробут України через: формування та забезпечення умов для економічного розвитку, підвищення конкурентоспроможності економіки країни; пришвидшення поступових змін структурного та інституціонального характеру в економіці, формування сприятливого інвестиційного клімату в державі, та як наслідок, підвищення ефективності здійснення інвестиційних процесів; забезпечення захищеності національної валюти від чинників внутрішнього та зовнішнього спрямування; забезпечення продовольчої безпеки; протистояння протиправній економічній діяльності, протидія неконтрольованим витокам матеріальних, фінансових, інтелектуальних, інформаційних та інших ресурсів національного характеру.

Визначальними напрямками політики забезпечення національної безпеки у соціальній сфері є: формування рівних умов для реалізації особистісного потенціалу людини через: формування ефективного механізму соціального захисту останньої; сприяння розвитку та забезпечення всестороннього захисту потенціалу країни (освітнього, культурного та ін.); гарантування захисту прав споживачів; забезпечення зростання рівня життя населення, зокрема, через підвищення рівня оплати праці та зниження рівня безробіття в країні і т.д.

Реалізація завдань забезпечення національної безпеки у політичній сфері реалізується через: формування дієвих механізмів захисту прав людини в країні та світі; недопущення та усунення намагань щодо вторгнення у внутрішні справи країни; уникнення політичного екстремізму, підтримка громадянської безпеки та соціальної стабільності та ін.

Забезпечення національної безпеки України вимагає чіткого визначення основних завдань гарантування військової безпеки у різний період часу: військовий, мирний через реалізацію еаступних заходів: прогнозування можливості настання війни для формування стратегії програми для запобігання її настання; формування власного потенціалу у збройних силах з метою виконання міжнародних зобов'язань узятих на себе як окремою державою та ін.

Держава, її інституції, являються головними суб'єктами державної політики національної безпеки. Злагодженість у роботі відповідних інститутів, дозволить забезпечити національну безпеку країни. Саме тому, відповідні інститути країни мають буди адаптовані до постійних соціально-політичних змін, внаслідок чого вони забезпечать стабільність в самій державі, в суспільстві своїми злагодженими діями.

Список використаних джерел

1. Ліпкан В.А. Поняття системи забезпечення національної безпеки України. *Право і безпека*. 2003. № 2'4. С. 57-60.
2. Про національну безпеку України : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
3. Ткаченко В.І., Смірнов Є.Б., Астахов О.О. Збройна боротьба: теорія, забезпечення, досвід. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2015. Вип. 2(43). С. 3-8.
4. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. Київ : НІСД, 2010. – 288 с.

Надійшла до редакції 13.04.2020

References

1. Lipkan, V. A. Ponyattya systemy zabezpechennya natsional'noyi bezpeky Ukrayiny [The concept of the national security system of Ukraine]. *Pravo i bezpeka*. 2003. № 2"4. S. 57-60.
2. Pro natsional'nu bezpeku Ukrayiny [On National Security of Ukraine] : Zakon Ukrayiny. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
3. Tkachenko, V. I., Smirnov Ye. B., Astakhov O. O. Zbroyna borot'ba: teoriya, zabezpechennya, do-svid [Armed struggle: theory, support, evidence]. *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho universyetu Povitryanykh Syl*. 2015. Vyp. 2(43). S. 3-8.
4. Stratehichne planuvannya: vyrishennya problem natsional'noyi bezpeky [Strategic planning: solving national security problems]. *Monohrafiya / V. P. Horbulin, A. B. Kachyns'kyu*. Kyuyiv : NISD, 2010. – 288 s.

SUMMARY

Olha M. Kubetska O., Tetyana M. Ostapenko, Yana S. Paleshko. Conditions of providing national security of the state. The article deals with the issue of national security of the state through the allocation and consideration of the basic conditions for its provision. In particular, the authors identified the main components of national security of the country (state security, public security, technogenic security, environmental security, etc.) and identified the priority tasks of the state policy to ensure them.

In particular, the main components of the conditions for ensuring public safety (state of orderly

public legal relations, in which each person, state body, local self-government bodies and their officials adhere to legal and moral and ethical norms, social norms and rules, fulfill all recommendations, are identified in order to achieve public safety and well-being). The authors have determined the basic list of factors of state policy formation of national security. The components of sustainable development of the state have been identified and characterized.

The content of the basic principles that determine the order of state policy making in the fields of national security and defense is explained, namely: accountability is defined as a system of measures by which equilibrium (balance) of authority of the authority and its responsibility is achieved; legality is defined as a kind of foundation of a civilized society, ensuring the equality of all persons before the law; transparency of government is defined as the publication or dissemination of information about a public authority, the principle of activity of public authorities, in which all decisions are open and public.

The authors place special emphasis on ensuring the fundamental national interests of Ukraine, which proclaimed: state sovereignty and territorial integrity, democratic constitutional order, preventing interference in the internal affairs of Ukraine; sustainable development of the national economy, transparency of power.

Keywords: national security, security ensuring, protection, national policy.

УДК 338.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-2-327-335

Анна МУНЬКО[©]
кандидат наук
з державного
управління
(Дніпропетровський
державний
університет
внутрішніх справ)

Мирослав ТРЕЩОВ[©]
доктор наук
з державного
управління
(Українська
експертна
фондація)

УКРАЇНА У СВІТІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР

Проаналізовано показники соціально-економічного розвитку України, прослідковано їхню динаміку. Досліджено найбільш репрезентативні глобальні індекси соціального та економічного стану країн та визначено позиції держави у відповідних світових і європейських рейтингах. Вивчено основні тенденції соціально-економічного розвитку України, ризики та шляхи їх мінімізації.

Ключові слова: глобалізація, глобальні індекси, соціально-економічний розвиток, ВВП, паритет купівельної спроможності, інфляція, державний бюджет, державний борг, кредитний рейтинг, фінансова безпека, децентралізація, корупція, конкурентоспроможність, інвестиції, інновації.

Постановка проблеми. Глобалізація стала чи не основним трендом розвитку світової спільноти як процес створення мереж зв'язків між суб'єктами на багатоконтинентальних відстанях, опосередкованих за допомогою різних потоків, включаючи людей, інформацію та ідеї, капітал та товари. Глобалізаційні процеси «розмивають» національні кордони, інтегрують національні економіки, культури, технології, створюючи складні відносини взаємозалежності країн. Україна не є винятком і за темпами глобалізації увійшла до топ-50 країн згідно з результатами досліджень Швейцарського економічного інституту (KOF Swiss Economic Institute). Індекс рівня глобалізації країн світу (KOF Globalization Index) за 2019 р. (для розрахунків використовувались дані починаючи з 2017 р.) для України становить 74,83 або 45 позиція, причому рейтинг очолила Швеція-

© Мунько А.Ю., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6651-9970>
munkoann@gmail.com

© Трещов М.М., 2020
<https://orcid.org/0000-0001-9599-4332>
m_treshov@i.ua

рія з результатом 91,1 [15]. Індекс базується на економічному, соціальному та політичному вимірах, на основі яких робиться спроба оцінити економічні потоки й обмеження, інформаційні потоки, дані про культурну близькість в обстежених країнах тощо. Тому для формування цілісного бачення розвитку тієї чи іншої держави не достатньо проаналізувати внутрішні тенденції – не менш важливо визначити місце країни серед інших держав світу.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Аналітична інформація про соціально-економічний розвиток країни та зміни її позицій у світі належить до такої, що швидко втрачає актуальність, а отже, потребує систематичного перегляду та оновлення. Будь-яке наукове дослідження чи процес ухвалення управлінського рішення, у тому числі й органами державної влади та місцевого самоврядування, зазвичай потребує актуальних даних про поточне становище держави. Аналіз позицій України у світі, співставлення з міжнародними тенденціями розвитку в різних сферах та періодах знаходимо в працях більшості вчених тієї чи іншої галузі, адже це є невід’ємною частиною якісних науково-практичних розвідок. Наше дослідження базується на використанні національної статистичної, фінансової та бюджетної звітності; даних Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ) та Світового банку; найбільш репрезентативних глобальних індексів та рейтингів. Зрештою, наша мета – відповісти на запитання: «Куди та як швидко рухається Україна?», «Якою нашу державу бачить світова спільнота?», від чого об’єктивно залежить майбутнє України, рівень підтримки міжнародними партнерами, надходження інвестицій і, безумовно, економічне зростання.

Метою статті є аналітичний огляд соціально-економічних та інших показників розвитку України, визначення її позицій у відповідних глобальних та європейських рейтингах, виявлення причин, наслідків та тенденцій, що впливають із результатів дослідження окремих показників.

Виклад основного матеріалу. Номінальний ВВП відображає зміни як у фізичному обсязі виробництва, так і в ринкових цінах і розраховується як вартість усіх кінцевих товарів та послуг у цінах поточного року. Реальний ВВП вимірює вартість обсягу виробництва в економіці із застосуванням фіксованих цін базового року [5, с. 81]. Саме його аналіз дозволяє визначити зміни реального обсягу виробництва або економічного зростання країни (рис. 1).

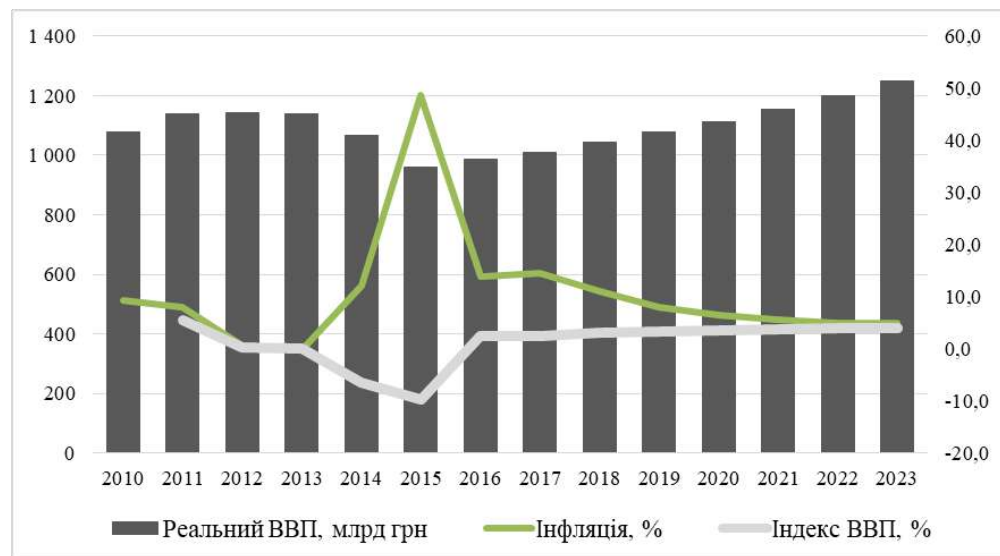

Рис. 1. Динаміка реального ВВП та інфляція в Україні за 2010 – 2019 рр. і докризовий прогноз МВФ на 2020 – 2023 рр.

Примітка: розраховано та побудовано на основі даних МВФ

На рис. 1 бачимо результати відносно успішних 2017 – 2019 рр. формування висхідного періоду економічного циклу, який характеризувався помірним зростанням реального ВВП в межах 3 %. До кризової ситуації, спричиненої пандемією COVID-19, МВФ зберігав такий прогноз і на 2020 р. з більш оптимістичними показниками на 2021–2023 рр. на рівні 4 %. За таких умов досягти заявлених Кабінетом Міністрів України 40 %

зростання реального ВВП за 5 років навряд чи вдасться. Без значних потрясінь, при розумному стимулюванні економіки Україна, ймовірно, змогла б досягти 3 % росту ВВП. Проте світова пандемія COVID-19 внесла помітні корективи і вихід із кризи може виявитися набагато складнішим для економіки, ніж це здається на перший погляд. Девальвація реального впливу наднаціональних організацій, розрив глобального ланцюга переміщення ресурсів, товарів та послуг може створити дефіцит у короточасній перспективі. Уряд України переглянув макроекономічні показники на 2020 р., зокрема очікується скорочення ВВП на 3,9 % порівняно із прогнозованим зростанням 3,7 % і девальвацію гривні до 29,5 грн за дол. США.

Спочатку уряд планував стимулювати економіку за рахунок запровадження ринку землі, але процес з різних причин гальмується і очевидно, що заплановані надходження будуть в рази меншими. Також невизначеними є перспективи приватизації державних підприємств: знайти покупців за ринковими цінами буде непросто [4, с. 9].

Як відомо, до ВВП не включається так званий тіньовий сектор економіки. Але увагою його обійти неможливо, адже згідно з результатами досліджень Київського міжнародного інституту соціології рівень тіньової економіки в Україні у 2018 р. становить 47,2 % від ВВП та 46,8 % у 2017 р. [8]. Для порівняння: Національна служба статистики Італії оцінила обсяги тіньової економіки країни за 2017 р. на рівні 12,1 % ВВП. Справа й у тому, що Україна згідно з дослідженнями Transparency International дуже корумпована, і тенденція невтішна. Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index), розрахований у 2019 р. показав, що корупційна криза нашої держави поглибилась (126 місце із 180). Сприйняття корупції відображається за шкалою від 100 (немає корупції) до 0 (сильна корупція). У 2019 р. Україна із результатом 30 із 100 втратила шість позицій, порівнюючи з 2018 р.

Складниками тіньової економіки України є три види ухиляння від податків: приховування доходу від бізнесу (найбільша частка – 56,7 %), приховування реальної кількості найманих працівників, приховування реальних розмірів виплаченої зарплати або зарплата «у конвертах». Частка останнього значно зросла з 18,3 % у 2017 р. до 21,4 % у 2018 р. [8]. У цьому напрямі уваги потребує питання декларування доходів громадянами. У зарубіжних країнах суму податку часто розраховують податкові органи, які мають доступ до всіх необхідних даних (Швеція, Данія). В Україні податкові органи також мають доступ до даних про офіційні доходи громадян, проте за подання декларацій та розрахунок суми податку на доходи фізичних осіб відповідальні платники. Крім того, незважаючи на майже повний доступ до інформації про доходи громадян, досі не створена інтегрована база даних про доходи, одержані фізичними особами. Така база дозволить податковим органам самостійно розраховувати суму податку на доходи для кожної фізичної особи та контролювати своєчасність і повноту її сплати. З метою своєчасності стягнення податку деякі країни ефективно застосовують комбінації методів «мотивування – покарання». Наприклад, у Данії встановлена пеня за неповну або несвоєчасну сплату податку. Водночас застосовується мотивація – нарахування відсотків компенсації на зайво сплачену впродовж року суму податку. Не секрет, що суспільна культура сплати податків в Україні на вкрай низькому рівні. Тому формування соціальної відповідальності в українців щодо сплати податків повинно стати в авангарді боротьби з тіньовою економікою. Несплата податків – кримінальний злочин, і ставлення до злісних неплатників відповідне. Для формування особистої податкової культури доцільно ввести жорстку систему штрафів за нелегальне працевлаштування, мінімізацію та виплату заробітної плати «у конвертах» як для роботодавців, так і для працівників, а також запустити національну кампанію декларування. Загальнообов'язкове декларування доходів громадян – поширена світова практика (США, Німеччина, Франція, Італія, Чехія, Швеція, Фінляндія, Данія, Швейцарія, Австралія, Нова Зеландія, Сінгапур, Чилі, Казахстан та інші).

Для порівняння рівнів економічного розвитку країн використовують ВВП на душу населення, що дозволяє сформувати спільну базу для порівняння різних за кількістю населення країн. Проте цей показник не відображає різницю в купівельній спроможності валюти в різних країнах. Тому необхідно аналізувати ВВП за паритетом купівельної спроможності як співвідношення купівельної спроможності окремих валют до певної групи товарів та послуг у різних країнах.

Таблиця 1

ВВП за паритетом купівельної спроможності, тис. міжнар. дол.

Країна	Фактичні показники				Прогнозовані показники (до кризи, спричиненої пандемією)			
	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.
Норвегія	64,7	65,4	66,0	66,6	67,1	67,7	68,2	68,7
Швейцарія	56,0	55,9	56,4	56,9	57,3	57,5	57,8	58,1
Нідерланди	47,5	48,9	50,3	51,3	52,2	53,1	54,0	54,8
Німеччина	45,0	45,9	47,0	47,9	48,7	49,4	50,0	50,7
Швеція	46,4	46,9	47,3	47,8	48,3	48,8	49,3	49,7
Австрія	44,5	45,4	46,3	46,8	47,2	47,6	48,0	48,5
Данія	44,8	45,4	46,0	46,5	47,0	47,5	48,0	48,4
Бельгія	41,8	42,4	43,0	43,5	43,9	44,3	44,7	45,2
Фінляндія	39,3	40,4	41,3	41,9	42,4	42,8	43,2	43,6
Франція	39,3	39,9	40,5	41,1	41,7	42,2	42,7	43,1
Іспанія	33,8	34,9	35,9	36,7	37,5	38,1	38,8	39,5
Італія	34,2	34,7	35,2	35,6	35,9	36,2	36,5	36,8
Чехія	31,1	32,3	33,4	34,4	35,2	36,1	36,9	37,8
Словенія	29,9	31,3	32,6	33,6	34,5	35,3	36,1	36,8
Словаччина	29,1	30,1	31,3	32,5	33,7	35,0	36,2	37,3
Литва	27,9	29,4	30,8	32,2	33,6	35,1	36,5	38,0
Естонія	27,5	28,9	30,1	31,2	32,2	33,3	34,4	35,5
Португалія	26,9	27,7	28,5	29,1	29,6	30,1	30,5	31,0
Польща	25,7	26,9	28,0	29,0	29,9	30,7	31,6	32,5
Угорщина	25,7	26,8	27,9	28,9	29,7	30,5	31,2	32,0
Латвія	23,9	25,2	26,3	27,3	28,2	29,2	30,2	31,1
Греція	24,9	25,3	25,9	26,5	27,0	27,6	28,1	28,8
Туреччина	23,2	24,5	25,2	25,9	26,5	27,2	27,8	28,5
Румунія	20,7	22,3	23,6	24,6	25,5	26,4	27,4	28,5
Хорватія	21,5	22,2	23,0	23,7	24,4	25,1	25,8	26,5
Болгарія	19,0	19,8	20,6	21,4	22,1	22,9	23,6	24,5
Білорусь	16,8	17,2	17,8	18,3	18,8	19,3	19,8	20,3
Україна	7,7	7,9	8,2	8,5	8,8	9,1	9,5	9,9
Молдова	5,0	5,2	5,3	5,5	5,8	6,0	6,2	6,5

Примітка: укладено за даними МВФ; здійснено ранжування даних у порядку зменшення показників 2019 р.

Результати розрахунків ВВП за паритетом купівельної спроможності, за даними МВФ, для більшості країн Європи (табл. 1) засвідчили невтішну тенденцію – Україна протягом тривалого періоду серед аутсайдерів (нижче – Молдова). Незважаючи на позитивний прогноз МВФ стабільного зростання купівельної спроможності, Україна продовжить обіймати останні позиції за рівнем економічного розвитку порівняно з іншими європейськими країнами.

Стосовно прожиткового мінімуму в Україні, то цей показник на 2020 р. більш ніж удвічі нижчий, ніж рівень «абсолютної бідності» – фізіологічний мінімум, необхідний для життя людини, інструмент для виміру якої є міжнародний критерій, запропоно-

ваний ООН (5 дол. США відповідно до паритету купівельної спроможності на день для країн Центральної й Східної Європи та СНД [3, с. 4]).

Також під час визначення розміру мінімальної заробітної плати слід враховувати необхідність зменшення різниці між мінімальною та максимальною заробітною платою у державних установах, яка подекуди становить 1:100 тоді, як у країнах Західної Європи – 1:4, у США – 1:5.

З року в рік для України гостро стоїть питання накопичення державного боргу у вигляді кредитів або облігацій внутрішньої та зовнішньої позик. Дійсно, у 2016 р. частка державного боргу у ВВП досягла 81 %, що викликало шквал критики та суспільного збурення. Проте в Україні далеко не найвищий показник серед країн Європи, у чому можна переконатися, проаналізувавши дані МВФ, наведені в табл. 2.

Слід зауважити, що статті 4, 16, 17 Закону «Про Державний бюджет України на 2020 рік» [37] містять положення, які допускають «ручне управління» державним боргом і можуть призвести до порушення середньострокових і довгострокових параметрів фінансової безпеки країни. Такі ризики посилюються, оскільки у випадку проведення в Україні антитерористичної операції, введення воєнного стану або надзвичайного стану Кабінету Міністрів України дозволяється не розробляти План заходів з приведення загального обсягу державного боргу та гарантованого державою боргу до встановлених вимог (п. 231 Розділу VI «Прикінцевих та перехідних положень» Бюджетного кодексу України [2]).

Таблиця 2

Державний та гарантований борг, % від ВВП

Країна	Фактичні показники			
	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Україна	81	71	70	69
Білорусь	53	53	56	56
Польща	54	51	50	48
Естонія	9	9	9	9
Греція	183	182	188	177
Італія	132	132	130	129
Австрія	84	79	74	71
Болгарія	27	24	23	23
Хорватія	82	78	74	71
Чехія	37	35	33	32
Фінляндія	63	61	61	60
Франція	97	97	97	96
Грузія	44	45	44	44
Німеччина	68	64	60	56
Угорщина	76	74	71	69
Латвія	37	36	35	34
Литва	40	40	37	34
Молдова	36	32	32	35
Нідерланди	61	56	53	50
Норвегія	36	36	36	36
Португалія	130	126	121	117
Румунія	39	37	37	39
Словаччина	52	51	49	47
Словенія	79	74	70	68
Іспанія	99	98	97	96
Швеція	42	41	38	34
Швейцарія	42	42	40	39
Туреччина	28	28	32	34

Примітка: укладено за даними МВФ.

Кредитні рейтинги оцінки кредитоспроможності держави здійснюються визнаними рейтинговими агентствами (табл. 3), які відіграють ключову роль у забезпеченні ринку інформацією про спроможність органів влади забезпечувати своєчасні виплати за борговими зобов'язаннями. Відповідно державні органи влади повинні систематично вживати заходи щодо підвищення кредитного рейтингу. Успіх боргової політики залежить від розміру внутрішнього боргу, фінансових механізмів ринку та законодавства, що регулює державні запозичення. Тому, як правило, необхідно зосередитись на чотирьох правилах: використання кредитних коштів (кредит повинен обслуговувати довгострокові інвестиційні проекти, а не поточні витрати); межа боргу (борг та його обслуговування повинно бути обмежене відсотком від виручки); джерела фінансування. Усе інше залежить від національних особливостей країн.

Таблиця 3

Поточні кредитні рейтинги боргових зобов'язань України

Рейтингове агентство	В іноземній валюті		У національній валюті		Прогноз	Дата рейтингової дії
	Довгострокові	Короткострокові	Довгострокові	Короткострокові		
Fitch Ratings	B	B	B-	B	Позитивний	06.03.2020 р.
Standard & Poor's	B	B	B	B	Стабільний	13.03.2020 р.
Moody's Investors Service	Caа1/ Ca	-	Caа1	-	Позитивний	22.11.2019 р.
Rating and Investment Information, Inc.	B				Стабільний	09.08.2019 р.

Джерело: Міністерство фінансів України [6]

Також Standard & Poor's 27 вересня 2019 р. підвищило рейтинг України за національною шкалою до рівня «aaA» з «aaBBB», а 13 березня 2020 р. підтвердило такий рейтинг.

У 2020 р. важливо зосередитися на оздоровленні фінансової й монетарної політики, зокрема зниженні і утриманні обсягу боргу на рівні прийнятних Бюджетним кодексом України 60 % від ВВП [2]. У попередні роки частка боргу у ВВП сягала рекордних для України 80 %, що порушувало норми чинного законодавства.

Монетарну політику варто спрямувати на поліпшення умов для ведення бізнесу, що дозволить Україні поліпшити свої позиції в глобальних рейтингах за Індексом конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index 2019 – 85 із 137, -2 позиції [13]) та Індексом легкості ведення бізнесу (Ease of Doing Business 2020 – 64 із 190, +7 позицій [10; 11]). Слід відзначити такі аспекти, які позитивно вплинули на «легкість ведення бізнесу» в Україні:

- спрощення процедури отримання дозволів на будівництво: усунення вимоги до інвесторів отримувати дозвіл від держави при зростанні вартості таких дозволів, що мало певний негативний вплив на Індекс Doing Business, але збільшило фінансові внески в розвиток соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури територіальних громад;
- посилення захисту міноритарних інвесторів, а саме підвищення вимоги до оприлюднення інформації в щорічних звітах про транзакції пов'язаних сторін;
- спрощення механізмів транскордонної торгівлі, зокрема скасування вимоги перевірки автозапчастин;
- полегшення виконання контрактів шляхом запровадження спрощеної процедури щодо малих позовів та досудових конференцій як частини методів управління справами, що застосовуються у всіх господарських судах.

Окремим мірилом розвитку країн є поступ децентралізації, зокрема фінансової або бюджетної. Остання характеризується рівнем самостійності місцевих бюджетів на

основі розрахунку «вертикального дисбалансу» (ВД) за формулою:

$$ВД = \frac{\sum \text{трансфертів з державного бюджету}_t}{\sum \text{доходів місцевих бюджетів}_t} \cdot 100\% ,$$

де t – бюджетний період (в Україні – 1 календарний рік).

«Вертикальний дисбаланс» демонструє фактичний рівень фінансової децентралізації в країні та використовується експертами Світового Банку [1, с. 51]. Динаміка зміни цього показника протягом 2011–2018 рр. (рис. 2) вказувала на стабільну залежність місцевих бюджетів України від трансфертів з державного бюджету, а зміна питомої ваги трансфертів та власних доходів була ситуативною для цього періоду досліджень, незважаючи на реалізацію заходів щодо фінансової децентралізації, тобто передача повноважень від державних органів влади органам місцевого самоврядування не супроводжувалась відповідною передачею фінансових ресурсів. Результати розрахунків, наведені на рис. 2, свідчать про послаблення залежності місцевих бюджетів у 2019 р. та наближення фінансових децентралізаційних тенденцій до європейських.

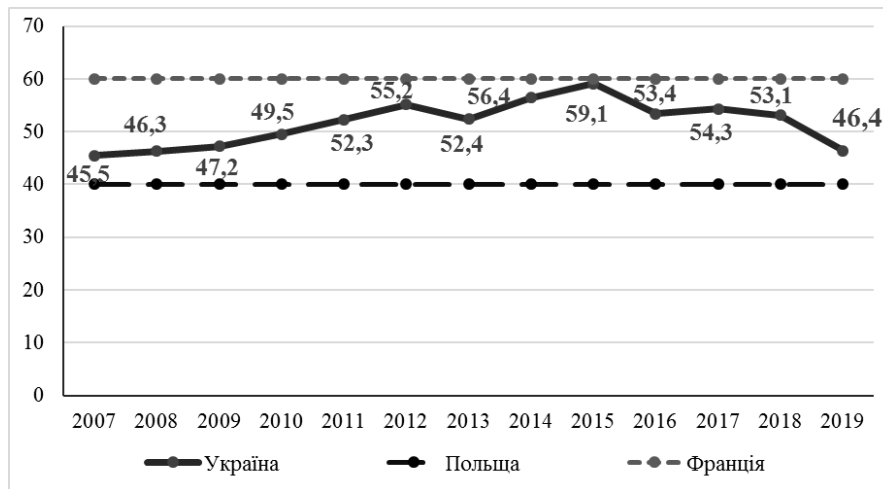

Рис. 2. Питому вагу трансфертів з державного бюджету в загальному обсязі доходів місцевих бюджетів у 2007–2019 рр., %

Примітка: розраховано і побудовано на основі даних Державної казначейської служби України та Світового банку.

Якщо раніше Україна за рівнем «вертикального дисбалансу» впевнено наближалася до Франції (ВД = 60 %), яка є традиційно централізованою країною, то у 2019 р. тенденційно країна почала рухатись до Польщі чи навіть Швеції (ВД = 40 %). Звісно, ми не беремо за приклад Німеччину, де 85 % – це власні доходи місцевих бюджетів і лише 15 % – трансферти та 5 % – так звані доходи від економічної діяльності. Хоча про можливість впровадження бюджетного федералізму в унітарних країнах давно говорять як вітчизняні, так і зарубіжні науковці.

Питання завершення реформи децентралізації є нагальним, оскільки розбалансованість адміністративно-територіального устрою та системи місцевих бюджетів відповідно негативно впливає на організаційну та фінансову самодостатність органів місцевого самоврядування. З іншого боку, після негативного рішення Конституційного Суду очікуються певні компромісні зміни та завершення конституційних змін у сфері місцевого самоврядування.

Попри високу економічну невизначеність та певне зниження обертів світового економічного зростання інновації є основним міжнародним трендом. Останніми роками спостерігається зростання інвестицій в інновації економіки всіх рівнів розвитку. Використання інтелектуальної власності досягло рекордних показників у 2017 та 2018 рр. Глобальні видатки на науково-дослідні роботи зростають швидше, ніж глобальна економіка, збільшившись удвічі з 1996 по 2016 рр.; у 2017 р. глобальні державні видатки зросли на 5 %. Україна – 47-а із 129 країн світу в рейтингу за Глобальним інноваційним індексом [14, с. 18]. Зокрема, наша держава піднялася на 4 позиції, проте ахіллесовою п'ятою залишається так звана формальна інновація, спрямована скоріше на кількість, а

не якість досліджень. Потрібно розуміти, що органи державної влади України повинні сприяти інноваціям для досягнення економічного та соціального розвитку, зокрема шляхом державного інвестування. Зі своїм показником індексу електронного урядування 0,6165 Україна разом з іншими 70 країнами-членами ООН потрапила до групи з високим рівнем E-Government Development Index (від 0,5 до 0,75). На жаль, не всі українці можуть скористатися можливостями і перевагами цифровізації країни через поганий розвиток ІКТ-інфраструктури, а отже, невисоку доступність електронних послуг.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо позитивний поступ України на міжнародній арені, зокрема щодо децентралізації публічного управління та дерегуляції економічних процесів. Неабияких зусиль необхідно докласти й для боротьби з корупцією у всіх сферах життя, адже глобальні індекси свідчать про високий рівень сприйняття цього негативного явища в Україні. Що найважливіше, порівняно дуже низьким залишається рівень ВВП (за паритетом купівельної спроможності) на душу населення – Україна досі залишається на останніх позиціях серед країн Європи. Зазначається, що ВВП на душу населення є одним із основних чинників, які впливають на рівень задоволення життям. У 2017 р. дослідники розраховували для 155 країн багатоеlementний критерій «індекс щастя», де Україна посіла 132 місце (1 місце – Норвегія; 14 місце – США; 46 місце – Польща) [12]. Отже, нам є до чого прагнути та розвиватися як в економічній, так і соціальній сферах.

Список використаних джерел

1. Бобровська О. Ю., Крушельницька Т., Мунько А. Розробка методики оцінювання впливу децентралізації влади на формування інвестиційного профілю території. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 6. С. 47–57.
2. Бюджетний Кодекс України № 2456-VI від 08.07.2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
3. Висновок на проєкт Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» : висновок Головного науково-експертного управління від 01.10.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66853.
4. Глобальні безпекові, політичні, економічні тенденції у світі та їх вплив на Україну в 2020 році. *Недержавний аналітичний центр «Українські студії стратегічних досліджень»*. 2019. 20 с. URL: https://ussd.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Zavantazhyty-2020_01_Tendentsiyi.pdf.
5. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 4 : Галузеве управління / наук.-ред. колегія : М. М. Іжа (співголова), В. Г. Бодров (співголова) та ін. 648 с.
6. Кредитні рейтинги державних цінних паперів – 2020 : Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/credit_ratings_2019-345.
7. Про державний бюджет України на 2020 рік : Закон України від 14.10.2019 р. № 294-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-IX>.
8. Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2019 року : звіт Київського міжнародного інституту соціології. URL: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897&page=1&fbclid=IwAR1GSml6l4vk1GZE4QR9yekDt_C_NMIXJ-eA0mWArZpSC3DsCgwPsZ7unw.
9. Corruption Perceptions Index 2019 : Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/cpi2019/>.
10. Doing Business 2020: Ranking table. URL: https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/pdf/db2020/Doing-Business-2020_rankings.pdf.
11. Doing Business 2019: Training for Reform / International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank, 2019. 311 pp. URL: https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf.
12. Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2017). World Happiness Report. New York : Sustainable Development Solutions Network, 2018. 188 pp. URL: <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2017/HR17.pdf>.
13. Schwab K. The Global Competitiveness Report 2019 : World Economic Forum, 2019. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf.
14. The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives – The Future of Medical Innovation / Cornell University, INSEAD, and the World Intellectual Property Organization, 2019. 451 pp. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/gii-full-report-2019.pdf>.
15. Top 50 countries in the Globalization Index 2019, Nov. 2019. URL: <https://www.statista.com/statistics/268168/globalization-index-by-country>.

Надійшла до редакції 20.04.2020

References

1. Bobrovska, O.Yu., Krushelnitska, T.A. & Munko A.Yu. (2015) Rozrobka metodyky otsiniuvannya vplyvu detsentralizatsii vlady na formuvannya investytsiinoho profilu terytorii. *Aspekty publicznego upravlinnia* [The method of evaluation of power decentralization impact on territories

- investment profiles forming. Public administration aspects] № 6. S. 47–57. [in Ukr.].
2. Biudzhetniyi Kodeks Ukrainy (2010) [Budget Code of Ukraine] № 2456-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>. [in Ukr.].
3. Vysnovok na proekt Zakonu Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2020 rik» (2019) [Opinion on the Draft Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2020»] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66853. [in Ukr.].
4. Hlobalni bezpekovi, politychni, ekonomichni tendentsii u sviti ta yikh vplyv na Ukrainu v 2020 rotsi. Ukrainski studii stratehichnykh doslidzhen [Global Security, Political, Economic Trends in the World and their Impact on Ukraine in 2020. Ukrainian Strategic Studies Studies]. Kyiv. 2019. 20 s. URL : https://ussd.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Zavantazhyty-2020_01_Tendentsiyi.pdf. [in Ukr.].
5. Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia. T. 4: Haluzeve upravlinnia [Encyclopedia of Public Administration: 8 vol. Vol. 4: Sectoral Management]. Kyiv: NADY. 2011. 648 s. [in Ukr.].
6. Kredytni reitynhy derzhavnykh tsinnykh paperiv – 2020 [Credit Ratings of Government Securities – 2020]. URL : https://mof.gov.ua/uk/credit_ratings_2019-345. [in Ukr.].
7. Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2020 rik. Zakon Ukrainy [On the State Budget of Ukraine for 2020. Law of Ukraine] № 294-20. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-IX>. [in Ukr.].
8. Tinova ekonomika v Ukraini. Rezultaty doslidzhennia 2019 roku [The shadow economy in Ukraine. Results of the 2019 study] URL : http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897&page=1&fbclid=IwAR1GSrml6l4vk1GZE4QR9yekDt_C_NMIXJ-eA0mWArZpSC3DsCgwPsZ7unw. [in Ukr.].
9. Corruption Perceptions Index 2019. Transparency International. URL : <https://www.transparency.org/cpi2019/>. [in Eng.].
10. Doing Business 2020: Ranking table. URL : https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/pdf/db2020/Doing-Business-2020_rankings.pdf. [in Eng.].
11. Doing Business 2019: Training for Reform. International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank. 2019. 311 pp. – URL : https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf. [in Eng.].
12. Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2017). World Happiness Report 2017, New York: Sustainable Development Solutions Network. 188 pp. URL : <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2017/HR17.pdf>. [in Eng.].
13. Schwab K. The Global Competitiveness Report 2019. 2019. URL : http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf. [in Eng.].
14. The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives – The Future of Medical Innovation. Cornell University, INSEAD, and the World Intellectual Property Organization. 2019. 451 pp. URL : <file:///C:/Users/User/Downloads/gii-full-report-2019.pdf>. [in Eng.].
15. Top 50 countries in the Globalization Index 2019. Nov. 2019. URL : <https://www.statista.com/statistics/268168/globalization-index-by-country>.

SUMMARY

Anna Yu. Munko, Myroslav M. Treshchov. Ukraine in the world: socio-economic dimension. The article emphasizes that the issue of Ukrainian socio-economic development trends under globalization. Indicators of socio-economic development of Ukraine are analyzed on the basis of national statistical, financial and budgetary reports, data of the International Monetary Fund and the World Bank. The dynamics of such indicators over a period of 5 – 10 years, as well as the projected indicators for 2020 – 2023, are traced. Dynamic of GDP in constant prices has shown the results of relatively successful 2017 – 2019 formation of the upward period of the economic cycle which was characterized by moderate growth of real GDP within 3%. Ukraine is likely to be able to sustain such growth rates without significant upheavals, with a well-designed and reasonably stimulated economy. GDP by purchasing power parity for most European countries has shown a disappointing tendency. Ukraine has been among the outsiders for a long time (below – Moldova). Ukraine will continue to occupy the last positions in terms of economic development compared to other European countries despite the IMF's positive outlook for a steady increase in purchasing power. It is important to focus on improving financial and monetary policy, in particular, reducing and maintaining debt at the level acceptable by the Budget Code of Ukraine at 60% of GDP. In previous years, the share of debt in GDP reached a record 80% for Ukraine which violated the rules of the current legislation. Monetary policy should be aimed at improving the conditions for doing business, which will allow Ukraine to improve its position in the global ratings of competitiveness and ease of doing business. The most representative global indices are investigated and the positions of the state in world and European rankings are analyzed. There are: KOF Globalization Index, Corruption Perceptions Index, The Global Competitiveness Index, Ease of Doing Business, Global Innovation Index and E-Government Development Index, World Happiness Index. The basic tendencies of socio-economic development of Ukraine, risks and ways of their minimization are determined.

Keywords: globalization, global indices, socio-economic development, GDP, purchasing power parity, inflation, public budget, public debt, credit rating, financial security, decentralization, corruption, competitiveness, investment, innovation.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НАУКОВІ ЗАХОДИ

► ВІТАЄМО ПЕРЕМОЖЦІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОНКУРСУ СТУДЕНТСЬКИХ НАУКОВИХ РОБІТ З ГАЛУЗЕЙ ЗНАТЬ І СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ МОН УКРАЇНИ!

Учасники Конкурсу із Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ посіли у Конкурсі 6 призових місць! Наші переможці: Віолетта Рец, Альона Сауліна, Уляна Шемет, Максим Лозицький, Влада Чорна, Мирослава Мамчур.

Щороку конкурс МОН України об'єднує талановиту молодь в її прагненні зробити перші кроки до науки.

За результатами першого туру конкурсу, проведеного відділом організації наукової роботи, кращі наукові роботи курсантів і студентів університету були надані до МОН України. У відповідності із Положенням про проведення конкурсу, їм було присвоєно унікальні шифри та розіслано до конкурсних комісій закладів вищої освіти для проведення «сліпого» рецензування. Авторам найкращих робіт довелося виборювати перемогу в режимі он-лайн конференцій-захистів. Отже, результати участі у конкурсі здобувачів вищої освіти ДДУВС: 6 призових місць, серед яких: II місце – 2, III місце – 4.

Зауважимо, що кількість переможців конкурсу від університету за останні три роки динамічно зростала (2017-2018 рік – 2, 2018-2019 – 4, 2019 – 2020 – 6)!

Бажаємо всім учасникам конкурсу наснаги в роботі та нових досягнень у науковій сфері!

№	Назва галузей знань, спеціальностей (спеціалізацій)	Тема наукової роботи	Автор	Науковий керівник	Результат участі
1.	Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	Агресія в кримінальному праві: міжнародний та національний виміри	<i>Рец Віолетта</i>	<i>Березняк Василь Сергійович</i> , доцент кафедри кримінального права та кримінології, к.ю.н., с.н.с.	Диплом II ступеня
2.	Управління фінансово-економічною безпекою	Економічна безпека, як одна із складових національної безпеки держави	<i>Сауліна Альона</i>	<i>Рибальченко Людмила Володимирівна</i> , доцент кафедри економічної та інформаційної безпеки, к.е.н., доц.	Диплом II ступеня
3.	Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право	Довічне позбавлення волі в контексті міжнародних стандартів захисту прав людини та в перспективі реформування кримінального законодавства	<i>Шемет Уляна</i>	<i>Соболь Оксана Іванівна</i> , доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, к.ю.н., доц.	Диплом III ступеня

№	Назва галузей знань, спеціальностей (спеціалізацій)	Тема наукової роботи	Автор	Науковий керівник	Результат участі
4.	Службове право	Професійне навчання поліцейських в Україні як складова удосконалення підготовки	<i>Лозицький Максим</i>	<i>Миронюк Роман Вікторович</i> , професор кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності, д.ю.н., професор	Диплом III ступеня
5.	Політологія	Антиглобалізм – визначальний тренд сучасного процесу глобалізації	<i>Чорна Влада</i>	<i>Алексєєнко Ірина Вікторівна</i> , завідувач кафедри міжнародних відносин та туризму, д.політ.н., проф.	Диплом III ступеня
6.	Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; філософія права	Загальнотеоретична характеристика статусу внутрішньо переміщених осіб	<i>Мамчур Мирослава</i>	<i>Наливайко Лариса Романівна</i> , професор кафедри загальноправових дисциплін, д.ю.н., проф., Заслужений юрист України	Диплом III ступеня

► **Резолюція круглого столу
«НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА»
(Дніпро, 7 травня 2020 р.)**

7 травня 2020 року у м. Дніпро відбувся круглий стіл «Нагальні проблеми українського жіноцтва», присвячений Дню матері. Організаторами круглого столу виступили: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ та Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І Яворницького.

До участі у обговоренні зазначеної теми були запрошені Олена Стрельник - українська соціологиня, докторка соціологічних наук, авторка праць із соціології материнства, питань гендерної нерівності, сімейної та демографічної політики; Валерія Лавренко – заступниця директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького; Ганна Карпеченкова – регіональна спеціалістка Фонду Народонаселення ООН в Україні (UNFPA Ukraine); Віта Кононець – доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; представники громадських організацій. Модератором дискусії була помічниця ректора ДДУВС з гендерних питань Наталія Шуліка.

Учасники засідання круглого столу обговорили світову та українську історію Дня матері; проблеми, з якими стикаються жінки в умовах епідемії COVID-19; механізми для адекватної відповіді на виклики карантину у сфері захисту жіноцтва та материнства; погляди на материнство та суспільні норми; проблеми домашнього насильства. В рамках дискусії було зазначено, що традиційне протиставлення економічної (оплачуваної) та „неекономічної” (неоплачуваної) праці призвело до маргіналізації, знецінення діяльності, пов’язаної із піклуванням, визначена цінність піклувальної праці. Були розглянуті питання, що робити жінкам, які опинилися у складних життєвих обставинах, зокрема жінкам з дітьми. В ході доповідей було зазначено, що кожен, хто постраждав від домашнього насильства, здобуває право на безоплатну правову допомогу від держави, а також розтлумачені механізми протидії домашньому насильству.

При активному спілкуванні учасниками дискусії були сформульовані загальні проблеми, які потребують особливої уваги.

В процесі обговорення питань учасники круглого столу прийшли до наступних висновків:

- З урахуванням того, що українські жінки виконують більшу частину неоплачуваної піклувальної праці (доглядової та хатньої праці) вкрай важливо дбати про інституційні можливості балансу роботи та сім’ї: про вдосконалення системи батьківських

відпусток, про запровадження дружніх до сім'ї політик на робочому місці, які враховують потреби працівниць та працівників з сімейними обов'язками (батьків з малими дітьми, тих, хто доглядає літніх членів сім'ї).

- З метою запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі відносно жінок і дітей, а також створення достойних умов для материнства, дитинства та життя людей похилого віку, особливо серед вразливих категорій (в тому числі вагітних, жінок з числа дітей-сиріт, похилого віку, жінок з інвалідністю, тих, що мають дитину/дітей з інвалідністю, багатодітних матерям, одиноких матерям) розробити дорожню карту розбудови сервісів допомоги та підтримки для жінок і дітей на місцевому та регіональному рівні із подальшою її передачею зацікавленим органам місцевого самоврядування та державної влади для реалізації у громадах Дніпропетровщини.

- Сприяти розповсюдженню інформації про роботу гарячої лінії психологічної підтримки для жінок із вразливих категорій населення, а саме: жінок похилого віку, жінок з інвалідністю, мам особливих дітей, жінок-ветеранок, жінок-поліцейських, працівниць медичного сектору.

- Ширше проводити просвітницьку кампанію з метою висвітлювання гендерних питань.

- Розробити механізм взаємодії соціальних служб, медичних працівників з іншими суб'єктами у сфері захисту прав жінок і дітей, для надання комплексної допомоги через онлайн консультування, телефонне консультування, надання допомоги у нічний час для надання соціально-психологічної допомоги та вирішення питання влаштування до спеціалізованих закладів (Шелтер), у разі погрози вчинення насильства щодо жінки або дитини.

- Вирішення питання розповсюдження буклетів алгоритму захисту прав матері та дитини, через звернення до уповноважених служб, з залученням вторинної правової допомоги, для підготовки всіх супроводжуючих документів.

- Розгляд питання про введення штатної посади психолога, з відповідною кваліфікацією до відповідних підрозділів у сфері захисту прав жінок та дітей: 1) штатний психолог у підрозділі ювенальної превенції органу Національної поліції; 2) психолог у штаті мобільних груп з реагування на факти вчинення домашнього насильства органів Національної поліції; 3) кваліфікований психолог у бригадах соціально-психологічної допомоги (на сьогодні укомплектовують дані посади – начальниками служб у справах дітей, начальниками відділів сім'ї та молоді, які реально не здійснюють виїзд за місцем мешкання постраждалої особи).

- Активна взаємодія з громадськими організаціями, у сфері підготовки проєктів з захисту прав жінок та дітей, та консолідації зусиль по напрямку участі у міжнародних платформах та грантах різних рівнів, для отримання фінансування задекларованих проєктів.

➡ ВИЗНАЧЕНО ПЕРЕМОЖЦІВ VI МІЖНАРОДНОГО СТУДЕНТСЬКОГО САМІТУ

Вже шостий рік поспіль Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ та Всеукраїнська громадська організація «Асоціація українських правників» проводять міжнародний конкурс для активної студентської молоді. Цього року захід відбувся дистанційно 27 травня 2020 року. Тема саміту: «Права людини в умовах сучасних глобалізаційних викликів».

Цього року команди надсилали свої наукові проєкти з відеороликами. Роботи переможців традиційно будуть опубліковані у збірнику щорічного наукового заходу «Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування».

Загалом до організаційного комітету надійшло 25 проєктів з різних регіонів України, а також Білорусі, Польщі, Казахстану. Оцінювання проєктів учасників VI Міжнародного студентського саміту здійснювалося міжнародним журі у складі визнаних національних та міжнародних фахівців у сфері права, представників органів влади, політиків тощо.

У результаті довготривалих дискусій та обговорень членами журі відзначено дипломами:

I СТУПЕНЯ – команди Краківського педагогічного університету (Педагогічний університет імені Комісії народної освіти у Кракові), Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

II СТУПЕНЯ – команди Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Академії правоохоронних органів при Генеральній прокуратурі Республіки Казахстан, Національної академії внутрішніх справ, Академії Міністерства внутрішніх справ Республіки Білорусь, Київського національного лінгвістичного університету;

III СТУПЕНЯ – команди Харківського національного університету внутрішніх справ, Національної академії Служби безпеки України, Львівського державного університету внутрішніх справ, Одеського державного університету внутрішніх справ, Академії Державної пенітенціарної служби;

у номінації за «АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОЄКТУ» – команди Академії адвокатури України, Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Херсонського державного університету.

ПЕРСОНАЛІЇ

Вітаємо з присвоєнням почесного звання!

З нагоди Дня науки Президентом України Володимиром Зеленським підписано указ «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня науки» № 186/2020 від 15.05.2020. Серед нагороджених – представник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Так, почесне звання «**Заслужений діяч науки і техніки України**» присвоєно професорові кафедри економічної та інформаційної безпеки, доктору технічних наук, професору **Володимиру Борисовичу ВИШНІ**.

Закінчив Дніпропетровський гірничий інститут (нині – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»). Має науково-педагогічний стаж 45 років, зокрема в ДДУВС – 19 років (з 2001 року) на посадах професора, начальника кафедри, начальника навчально-методичного центру (2007-2011). Полковник міліції у відставці.

Автор співавтор близько 200 наукових та навчально-методичних праць, у тому числі 75 фахових публікацій, зокрема у міжнародних науково-метричних базах Scopus та Web of Science, 31 навчального посібника, монографії, 27 авторських свідоцтв та патентів України.

Відзначається активною участю у громадській та науковій роботі університету. Член спеціалізованої вченої ради Д 08.727.02 із захисту дисертацій, редакційних колегій кількох періодичних наукових видань України.

За значні досягнення у службовій та науково-педагогічній діяльності наказом МВС України був нагороджений відомчою заохочувальною відзнакою – нагрудним знаком «За безпеку народу». Відзначений також Подякою міського голови, Почесною грамотою Верховної Ради України, стипендією Президента України, званням «Почесний професор ДДУВС», занесений на Дошку Пошани ДДУВС.

Вітаємо вчених-ювілярів!

ПЕТРИШИНА Олександра Віталійовича
Президента

Національної академії правових наук України,
дійсного члена (академіка) НАПрН України

Народився 30 квітня 1960 р. у м. Городок Хмельницької обл. У 1985 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), в якому пройшов шлях від стажиста-дослідника до професора. У 1987–88 рр. навчався в аспірантурі, 1994–97 рр. — у докторантурі. У 1999–2000 рр. — начальник Управління планування та координації правових досліджень Академії правових наук України (нині — Національна академія правових наук України). З 2000 р. — заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. У 2002–2007 рр. — головний вчений секретар Академії правових наук України, одночасно – професор кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. У 2007–2010 рр. — віце-президент, з грудня 2010 р. до 3 березня 2016 р. — перший віце-президент, а з 3 березня 2016 року — президент Національної академії правових наук України. Водночас – завідувач кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого.

У 1988 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Статус посадової особи: загальнотеоретичні дослідження» (спеціальність 12.00.01), у 1999 р. – доктора юридичних наук – «Правовий режим державної служби: питання загальної теорії» (спеціальність 12.00.01). Вчене звання професора присуджено у 2002 р. У 2002 р. обраний членом-кореспондентом, у 2004 р. — дійсним членом (академіком) Академії правових наук України (нині — Національна академія правових наук України).

Напрями наукових досліджень — методологія правових досліджень, громадянське суспільство, права та свободи людини і громадянина, верховенство права, загальна теорія державної служби. Автор понад 300 публікацій.

Брав участь у розробці проектів змін та доповнень до Конституції України, законів України «Про державну службу», «Про підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації», «Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні», «Про службу в органах виконавчої влади та її апарату», «Про наукову та науково-технічну діяльність» та ін.

Член Комісії з питань правової реформи, входить до складу Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки. Член Ради Північно-Східного наукового центру НАН та МОН України, член спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого. Був членом експертної ради в галузі юридичних наук та Президії ВАК України.

Голова редакційної колегії збірника наукових праць «Вісник Національної академії правових наук України», співголова наукової ради журналу «Право України», член редакційної колегії збірника «Проблеми законності», науково-практичного журналу «Юрист України», наукового видання «Щорічник українського права», міжнародного юридичного журналу «Балтийский юридический журнал» («The Baltic journal of law»).

Заслужений діяч науки і техніки України (2004). Нагороджений Золотою медаллю Національної академії мистецтв України (2018), Медаллю Національної академії педагогічних наук України «Григорій Сковорода» (2018), Почесною грамотою Верховної Ради України (2003), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2010), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2006), Подякою Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (2018), Відзнакою Національної академії наук України (2017), Відзнакою Голови Конституційного Суду України (2017), Почесним знаком Служби безпеки України (2009), Подякою Служби Безпеки України із врученням нагрудного знаку (2018), Почесною відзнакою Національної академії аграрних наук України (2018). Відмінник освіти України (2001). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2011), Премії імені Ярослава Мудрого (2004, 2011), Видатний юрист (2012).

СКРИПНЮКА Олександра Васильовича
дійсного члена (академіка) НАПрН України

Народився 17 квітня 1960 р. у с. Перемишель Славутського р-ну Хмельницької обл. У 1986 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). У 1995 р. закінчив факультет державного управління і будівництва Юридичного інституту Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. У 1986-88 рр. працював асистентом кафедри історії Рівненського державного педагогічного інституту. З 1988 р. по 1992 р. навчався в аспірантурі історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 2001 р. пройшов стажування в Університеті штату Міннесота (м. Міннеаполіс, США) за фахом «державне управління». У 1992 р. працював референтом Бюро академічних, культурних та інформаційних зв'язків Українського фонду культури Міністерства культури України. У 1992–93 рр. — заступник начальника управління гуманітарних наук ВАК України. З 1993 р. по 1996 р. — начальник управління гуманітарних наук ВАК України. З 1996 р. по 2002 р. — начальник відділу суспільних та гуманітарних наук ВАК України. З 2003 р. — головний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, завідувач кафедри конституційного права Національного університету «Острозька академія». У 2004-2016 рр. — начальник відділу міжнародних наукових зв'язків (нині — відділ зв'язків з державними органами та міжнародними організаціями) Управління планування та координації правових досліджень в Україні апарату президії Національної академії правових наук України (м. Київ). З 2016 р. до теперішнього часу — заступник директора з наукової роботи Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

У 1991 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук — «Дискусії в Компартії України 1921–1925 рр.: причини та наслідки» (спеціальність 07.00.01), у 1996 р. — доктора юридичних наук — «Розбудова Української держави на сучасному етапі» (12.00.01, 12.00.02). У 1996 р. присвоєно вчене звання професора. У 2000 р. обраний членом-кореспондентом, а у 2004 р. — дійсним членом (академіком) Академії правових наук України (нині — Національна академія правових наук України).

Напрями наукової діяльності — проблеми теорії держави і права, конституційно-правові проблеми сучасної держави в Україні.

Опублікував близько 500 наукових та навчально-методичних праць.

Головний редактор журналу «ScienceRise: Juridical science», заступник голови редакційної ради журналу «Юридична Україна», член редакційних та наукових рад журналів: «Право України», «Публічне право», член редакційної колегії наукових часописів: «Правова держава», «Держава і право», «Щорічник українського права».

Член спеціалізованих вчених рад Д 26.236.03 та Д 26.236.01 в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Позаштатний консультант комітетів Верховної Ради України VII-VIII скликання. Член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (1999).

Заслужений юрист України (1997). Нагороджений Великою срібною медаллю «Князь Василь–Костянтин Острозький», медалями Національної академії педагогічних наук України: «К.Д. Ушинський» та «Г.С. Сковорода», Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2010), Почесною грамотою Верховної Ради України (2017), Відзнакою Конституційного Суду України (2012). Лауреат наукової Премії НАН України імені М. П. Василенка (2002), Премії імені Ярослава Мудрого (2011), Премії Володимира Великого (2014).

ЖУРАВСЬКОГО Віталія Станіславовича
дійсного члена (академіка) НАПрН України

Народився 8 травня 1955 р. у смт. Володарськ-Волинський Житомирської обл. У 1980 р. закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та Київський міжнародний університет — юридичний факультет. Розпочав трудову діяльність за фахом з 1980 р. на посаді коректора Міжвузівського поліграфічного підприємства. У 1981–1988 рр. обіймав посаду кореспондента газети «Машинобудівник» Київського заводу «Більшовик». З 1988 р. по 1991 р. працював у Київському технологічному інституті легкої промисловості на посаді старшого викладача, доцента. З 1991 р. по 1998 р. — проректор з наукової роботи, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Українського інституту менеджменту і бізнесу. У цей же період працював президентом Фонду Святого Петра. З 1998 р. по 2002 р. — депутат Верховної Ради України III скликання, перший заступник Голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності. З 2002 р. по 2005 р. працював державним секретарем, першим заступником Міністра освіти і науки України, одночасно — головним науковим співробітником відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. З травня 2006 р. по 2010 р. — заступник голови Київської міської державної адміністрації. Народний депутат України VII скликання, Радник Президента України, Секретар Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (2012 - 2014). З листопада 2014 р. по теперішній час — завідувачий сектором методології відділу комплексних проблем державотворення Інституту законодавства Верховної Ради України.

У 1987 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему: «Естетичний аналіз методу художньої критики», у 1996 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук на тему: «Політичний процес в сучасній Україні і політологічний аспект». У 2000 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект)» (спеціальність 12.00.01), у 2002 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму» (спеціальність 12.00.01). Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (1999), професор кафедри теорії і права (2003). Обраний дійсним членом (академіком) Академії правових наук України (нині — Національна академія правових наук України) у 2004 р.

Опублікував понад 300 наукових праць.

Заслужений діяч науки і техніки України (2000). Нагороджений орденом «За заслуги» III, II ступенів (2003, 2008), Грамотою Верховної Ради України (2001), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), Почесною грамотою Верховної Ради України (2004). Двічі лауреат Премії імені Ярослава Мудрого, лауреат премії НАН України імені М. П. Василенка. Відзначений численними відомчими і релігійними нагородами.

НОВІ ВИДАННЯ

У 2020 р. науковцями Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ випущено наукові видання:

Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування : матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 10 груд. 2019 р.) ; Проекти учасників V Міжнародного студентського саміту «Права людини в умовах сучасних глобалізаційних викликів» (м. Дніпро, 18-19 квіт. 2020 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 356 с.

ISBN 978-617-7665-79-2

Збірник містить тези доповідей однойменного наукового семінару (розглянуто різні проблемні аспекти сучасних процесів державотворення, правотворення й правозастосування та шляхи їх вирішення в Україні) та проекти учасників V Міжнародного студентського саміту «Права людини в умовах сучасних глобалізаційних викликів».

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти юридичних ВНЗ та широкого кола читачів, які цікавляться досліджуваними процесами.

Герасимчук С. С., Чаплинський К. О., Єфімов М. М. Криміналістичне забезпечення розслідування хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 238 с.

ISBN 9978-966-992-068-3

Монографію присвячено аналізу складного та багатоаспектного явища – розслідуванню хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку. У роботі, з урахуванням сучасного стану розвитку наук криміналістики та кримінального процесу, розглянуті особливості розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень. Авторами розглядається структура криміналістичної характеристики хуліганства, а також надається докладний аналіз її структурних елементів та кореляційних зв'язків між ними. Значна увага зосереджена на висвітленні організаційно-тактичних особливостей проведення слідчих (розшукових) дій при розслідуванні визначеного кримінально-караного діяння. Крім того, викладено особливості використання спеціальних знань у зазначеній категорії кримінальних проваджень. Для фахівців криміналістики, кримінального процесу, оперативнорозшукової діяльності, науковців інших юридичних спеціальностей, науково-педагогічного складу закладів вищої освіти, здобувачів, курсантів, слухачів та практичних співробітників правоохоронних органів.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4947>

Поповський А. Дешиця про українські прізвища: монографія. Дніпро: Ліра, 2020. 300 с.

ISBN 978-966-981-289-6

У книзі розглядається питання про походження, творення на основі певних мовних компонентів українських прізвищ та їх активному функціонуванні в діловому мовленні і як образної характеристики в художніх творах, засобах масової інформації та прийомів зростання, яке активно практикувалося як за часів Російської імперії, так і совєтізації. Видання адресоване науковцям, викладачам студентам, учням, працівникам державних установ, журналістам, усім шанувальникам рідної мови, культури, історії України.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4965>

Калога Т. О., Чаплинський К. О. Теоретичні та практичні основи розслідування шахрайства у сфері надання туристичних послуг : монографія. Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2020. 238 с.

ISBN 978-966-992-027-0

У монографії з урахуванням сучасного стану розвитку криміналістичної науки та правоохоронної практики здійснено криміналістичний аналіз функціонування сфери туризму, визначено поняття й елементи криміналістичної характеристики шахрайства у сфері надання туристичних послуг, окреслено предмет злочинного посягання, визначено обстановку й умови учинення шахрайства, виокремлено способи злочину і слідову картину, надано характеристику особі шахрая та потерпілого. Розкрито особливості організації розслідування шахрайства. Досліджено особливості оцінки первинної інформації та основні напрями розслідування. Виокремлено типові слідчі ситуації розслідування. Окреслено основні напрями взаємодії та міжнародного співробітництва при розслідуванні шахрайства. Визначено тактичні особливості проведення окремих процесуальних та слідчих (розшукових) дій. Зосереджено увагу на особливостях використання спеціальних знань. Для науковців, викладачів, докторантів, ад'юнктів і аспірантів, курсантів, студентів та слухачів юридичних закладів вищої освіти, працівників прокуратури, Національної поліції та Служби Безпеки України, адвокатів та суддів, туроператорів, усіх тих, хто виявляє інтерес до юридичної науки та правоохоронної практики.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4946>

Молодь і світова співпраця : матеріали II Всеукраїнської англомовної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти. 9 квітня 2020 року, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ / За заг. ред. А. В. Колесник, А. Л. Репп. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутрішніх справ, 2020. 170 с.

Збірник містить матеріали II Всеукраїнської англомовної науково-практичної конференції, в якій взяли участь здобувачі вищої освіти з різних міст України. Тематика доповідей охоплює широке коло актуальних проблем міжнародної діяльності молоді, у тому числі перспективи та необхідність набуття іншомовної компетентності в умовах євроінтеграції України. Матеріали науково-практичної конференції можуть бути використані для розроблення підручників та посібників, які б передбачали достатню мовну підготовку здобувачів вищої освіти, слухачів магістратури та ад'юнктури.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4988>

Роль Національної поліції у забезпеченні правопорядку під час проведення виборів: теоретичний і прикладний аспекти: матеріали Регіон. круглого столу (м. Дніпро, 29 жовт 2019 р.) ; уклад. канд. юрид. наук, доц. Л.М. Сердюк. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 92 с.

Збірник містить матеріали очного Регіонального круглого столу, в якому взяли участь вчені, практичні працівники органів Національної поліції та представники інших органів публічної влади, громадських об'єднань Дніпропетровської області, а також докторанти, аспіранти, здобувачі вищої освіти.

Тематика публікацій охоплює актуальні питання теорії та практики, пов'язаних із забезпеченням правопорядку під час проведення виборів працівниками Національної поліції, пошуку шляхів їх вирішення, інформування про них громадськості, а також розробки пропозицій із удосконалення національного законодавства.

Матеріали конференції можуть бути використані в науково-дослідній роботі та навчальному процесі спеціалізованих ВНЗ, а також у законотворчості та правоохоронній діяльності.

<http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/4927>

Шевченко А. С., Чаплинський К. О. Концептуальні засади методики розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 204 с.

ISBN 978-966-992-029-4

У монографії з урахуванням сучасного стану розвитку криміналістичної науки та правоохоронної практики досліджено теоретичні й практичні особливості криміналістичного забезпечення розслідування хуліганства, вчиненого під час виборчого процесу в Україні. Обґрунтовано підхід до побудови криміналістичної характеристики хуліганства, відповідно до якого в її структурі виокремлено такі елементи: спосіб злочину, предмет злочинного посягання, обстановка злочину, слідова картина злочину, особа потерпілого, особа злочинця (хулігана). Розкрито особливості організації розслідування хуліганства. Досліджено особливості аналізу первинної інформації та обставини, що підлягають встановленню. Запропоновано алгоритми дій слідчого у типових слідчих ситуаціях початкового етапу розслідування. Наголошено на проблемних питаннях взаємодії слідчих і оперативних підрозділів у справах про хуліганство. Визначено особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема: допиту, одночасного допиту раніше допитаних осіб, огляду місця події та обшуку. Виокремлено тактичні помилки й прорачунок, яких припускаються слідчі під час проведення окремих процесуальних дій. Для науковців, викладачів, докторантів, ад'юнктів і аспірантів, курсантів, студентів та слухачів юридичних закладів вищої освіти, працівників прокуратури, Національної поліції та Служби Безпеки України, адвокатів та суддів, усіх тих, хто виявляє інтерес до юридичної науки та правоохоронної практики.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4945>

Шаблістий В. В., Чорна О. В. Кримінальна відповідальність за невиконання рішення суду у кримінальному провадженні : монографія ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Шаблістого. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

ISBN 978-617-645-385-7

У монографії вдосконалено теоретичні положення кримінального права в частині відповідальності за невиконання рішень суду у кримінальному провадженні, напрацьовано напрями удосконалення ст.ст. 389, 390, 390¹, 391 КК України та відповідної правозастосовної практики. Видання розраховано на науковців, викладачів, аспірантів (ад'юнктів), студентів (курсантів) закладів вищої освіти, в яких готують правників, співробітників правоохоронних органів, прокуратури та суду, а також на усіх, хто цікавиться розвитком наук кримінально-правового циклу.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4961>

Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 трав. 2020 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 284 с.

ISBN 978-617-7665-80-8

Збірник містить матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії» (15.05.2020 р.), у роботі якої взяли участь науково-педагогічні працівники, докторанти, аспіранти, студенти і курсанти закладів вищої освіти України, працівники практичних підрозділів Національної поліції України. Мета конференції – обговорення актуальних питань ролі громадянського суспільства у формуванні державної політики, функціону-

ванні демократії, гарантуванні верховенства права. Тематика публікацій охоплює політичні, філософські, психологічні, історичні, економічні та інші фактори, які впливають на формування та розвиток громадянського суспільства в Україні.

Матеріали науково-практичної конференції можуть бути використані в науково-дослідницькій роботі та навчальному процесі юридичних закладів вищої освіти, а також у юридичній практиці.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5036>

Шаблистий В.В., Коломієць В. Ю. Тілесне ушкодження як злочин проти життя та здоров'я людини за кримінальним правом України : монографія ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Шаблистого. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

ISBN 978-617-645-370-3

У монографії вдосконалено теоретичні положення кримінального права в частині відповідальності за заподіяння тілесних ушкоджень, напрацьовано напрями удосконалення ст.ст. 121–125, 128 КК України та відповідної правозастосовної практики. Видання розраховано на науковців, викладачів, аспірантів (ад'юнктів), студентів (курсантів) закладів вищої освіти, в яких готують правників, співробітників правоохоронних органів, прокуратури та суду, а також на усіх, хто цікавиться розвитком наук кримінально-правового циклу.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4383>

Чередник К. О., Чаплинський К. О. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства на ринку нерухомості : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 244 с.

ISBN 978-966-992-027-0

У монографії з урахуванням сучасного стану розвитку криміналістичної науки та правоохоронної практики визначено поняття й елементи криміналістичної характеристики шахрайства на ринку нерухомості, окреслено предмет шахрайського посягання, способи, знаряддя й слідову картину злочину, досліджено обстановку злочинного посягання, умови злочину та особу злочинця (членів ОЗГ) й потерпілого. Розкрито особливості організації розслідування шахрайства. Досліджено особливості аналізу первинної інформації та обставини, що підлягають встановленню. Запропоновано алгоритми дій слідчого у типових слідчих ситуаціях початкового та подальшого етапів розслідування. Наголошено на проблемних питаннях взаємодії слідчих і оперативних підрозділів у справах про шахрайства. Визначено комплекси тактичних операцій, спрямованих на вилучення, дослідження та використання документальних джерел інформації про ознаки шахрайства на ринку нерухомості. Окреслено особливості подолання протидії та забезпечення безпеки учасникам, які потребують захисту у кримінальному провадженні. Для науковців, викладачів, докторантів, ад'юнктів і аспірантів, курсантів, студентів та слухачів юридичних закладів вищої освіти, працівників прокуратури, Національної поліції та Служби Безпеки України, адвокатів та суддів, усіх тих, хто виявляє інтерес до юридичної науки та правоохоронної практики.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4944>

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Баранов Петро Миколайович – судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, доктор геологічних наук, професор

Водоп'ян Денис Володимирович – курсант факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гаркуша Аліна Григорівна – доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Грицай Анастасія Валентинівна – здобувач бакалаврського ступеня вищої освіти Факультету міжнародної торгівлі та права Київського національного торговельно-економічного університету

Давлєтова Ганна Василівна – асистент кафедри політології та права Національного університету “Запорізька політехніка”

Єфімов Володимир Веніамінович – доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Єфімов Микола Миколайович – доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Золотоноша Олег Вікторович – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Інкарбеков Аділ Укїбаєвич – магістрант Академії правоохоронних органів при Генеральній прокуратурі Республіки Казахстан

Ібрагімова Айтакін Назім – заступник декана юридичного факультету, професор кафедри конституційного права Бакинського державного університету, кандидат юридичних наук

Кириченко Юрій Вікторович – професор кафедри політології та права Національного університету “Запорізька політехніка”, доктор юридичних наук, доцент

Кірін Роман Станіславович – провідний науковий співробітник Інституту економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України, доктор юридичних наук, доцент

Корнієнко Максим Вікторович – завідувач кафедри адміністративної діяльності поліції, Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Коротюк Оксана Вікторівна – докторант кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Косиченко Олександр Олександрович – доцент кафедри економічної та інформаційної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат технічних наук, доцент

Крамаренко Юрій Миколайович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Круглова Ольга Олександрівна – доцент кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Кубецька Ольга Миколаївна – завідувач навчально-наукової лабораторії з дослідження проблем економічної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук, доцент

Леоненко Тетяна Євгенівна – завідувач кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права юридичного факультету Інституту управління та права Національного університету «Запорізька політехніка», доктор юридичних наук, доцент

Літун Олег Олегович – викладач кафедри оперативної-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Максимова Маргарита Костянтинівна – здобувач магістерського ступеня вищої освіти юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Макушев Петро Васильович – декан юридичного факультету ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», доктор юридичних наук, професор

Марченко Олена Вікторівна – начальник відділу організації наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор філософських наук, доцент

Медицький Ігор Богданович – доцент кафедри кримінального права навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, кандидат юридичних наук, доцент

Метешко Йозеф – PhD, професор юриспруденції, завідувач кафедри криміналістики та судової експертизи Академії поліцейських сил у м. Братислава, Словаччина

Метешкова Маріам – PhD, (Інститут судових експертиз, Словаччина)

Міщанинець Олександр Миколайович – доцент кафедри оперативної-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Можечук Люся Василівна – старший науковий співробітник відділу організації наукової роботи, ад'юнкт Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Муцько Анна Юрївна – доцент кафедри управління та адміністрування Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат наук з державного управління

Наливайко Лариса Романівна – проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Недря Кирило Михайлович – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук

Омаров Єрбол Абгаєвич – головний науковий співробітник Академії правоохоронних органів при Генеральній прокуратурі Республіки Казахстан, доктор юридичних наук

Орешкова Аліна Федорівна – викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Остапенко Тетяна Миколаївна – доцент кафедри економіки, підприємництва та управління підприємствами Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат економічних наук, доцент

Палешко Яна Сергіївна – старший науковий співробітник навчально-наукової лабораторії з дослідження проблем економічної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук

Паршин Юрій Іванович – професор кафедри фінансово-економічної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор економічних наук, доцент

Паршина Олена Анатоліївна – завідувач кафедри аналітичної економіки та менеджменту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор економічних наук, професор

Пеньков Сергій Володимирович – в. о. начальника ГУ ДФС у Дніпропетровській області, доктор юридичних наук

Пиріг Ігор Володимирович – професор кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Прокопов Сергій Олександрович – старший викладач кафедри економічної та інформаційної безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Резворович Кристина Русланівна – завідувач кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Рзаєва Гульназа Айдин – кандидат юридичних наук, викладач кафедри ЮНЕСКО “Права людини та інформаційне право” Бакинського державного університету, викладач юридичного факультету Академії Державного митного комітету Азербайджанської Республіки

Рижкова Світлана Анатоліївна - інспектор сектору превенції Шевченківського відділення поліції Дніпровського відділу поліції Головного управління Національної поліції в Дніпропетровській області

Ромащенко Костянтин Віталійович – аспірант Національного університету «Дніпровська політехніка»

Савенко Вікторія Петрівна – старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Савицька Валерія Миколаївна – аспірант кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Савчук Денис Анатолійович – директор Коледжу економіки, права та інформаційних технологій Кам’янець-Подільського податкового інституту

Саїнчин Олександр Сергійович – завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету, доктор юридичних наук, професор

Саксонов Владислав Борисович – завідувач кафедри цивільного, господарського та екологічного права Національного університету «Дніпровська політехніка», кандидат юридичних наук, доцент

Самотуга Андрій Валерійович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Снігерьев Олександр Петрович – головний науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор

Солдатенко Олена Анатоліївна – доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Спіцина Ганна Олександрівна – професор кафедри права Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», доктор юридичних наук, доцент

Стратонов Василь Миколайович – професор кафедри галузевого права Херсонського державного університету, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Талдикін Олександр Васильович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Танько Андрій Валерійович – докторант Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Тищенко Ірина Олександрівна – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Тімашов Віктор Олександрович – професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Київського національного торговельно-економічного університету, доктор юридичних наук, доцент

Тищенко Світлана Олександрівна – учений секретар Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, професор

Трещов Мирослав Миколайович – аналітик ГО «Українська експертна фундація», доктор наук з державного управління

Філіпенко Наталія Євгенівна – доцент кафедри права Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат юридичних наук, доцент

Халапсіс Олексій Владиславович – т.в.о. завідувача кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор філософських наук, професор

Христов Олександр Леонідович – доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Хрідочкін Андрій Вікторович – професор кафедри загальноправових дисциплін ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», доктор юридичних наук, доцент

Чепік-Трегубенко Ольга Сергіївна – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Черненко Анатолій Павлович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Шаблистий Володимир Вікторович – професор кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Шинкаренко Ігор Ростиславович – професор кафедри права Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат юридичних наук, професор

Шиян Анатолій Григорович – старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Шиян Дмитро Сергійович – доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права юридичного факультету Інституту управління та права Національного університету «Запорізька політехніка», кандидат юридичних наук, доцент

Шиян Ольга Юріївна – доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права юридичного факультету Інституту управління та права Національного університету «Запорізька політехніка», кандидат юридичних наук

Шкута Олег Олегович – завідувач кафедри професійних та спеціальних дисциплін Херсонського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

TABLE OF CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW, PHILOSOPHY OF LAW.
CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Larysa R. Nalyvaiko, Olha S. Chepik-Trehubenko
Institute of constitutional complaint: foreign practice, domestic experience and prospects 7

Yuriy V. Kyrychenko, Hanna V. Davletova
Theoretical-legal aspects of constitutional regulation of the right to freedom
of opinion and religion in Ukraine and the countries of continental Europe 15

Olena V. Marchenko
Totalitarian educational practices of the 20-30s of the XX century:
from prerequisites to consequences 21

Oleksiy V. Khalapsis
Diocletian and the Third Republic 28

Gulnaz A. Rzayeva
Protection of human rights violated by cybercrimes in global information society 35

Oleksandr V. Taldykin
State crisis: concepts and classification 42

Svitlana O. Tishchenkova, Iryna O. Tyshchenkova
Migration of population in present world: consequences, influence factors, legal context 50

Luisia V. Mozhechuk, Andriy V. Samotuha
Role of the European Court of Human Rights in realization of social security right 55

Kyrylo M. Nedrya
Social security of war and military conflicts veterans in in the states
of the Romano-Germanic legal family (on the example of France and Germany 63

Alina F. Orieshkova
Regulatory guarantees of the internally displaced person's rights and freedom 70

PUBLIC ADMINISTRATION
AND PREVENTIVE POLICE ACTIVITIES

Petro V. Makushev, Andriy V. Khridochkin
Problems of identifying subjective features of administrative
offenses in the field of intellectual property 77

Victor O. Timashov, Anastasiya V. Gritsai
Administrative and legal support of protection of the person and the citizen in Ukraine 84

Oleh V. Zolotonosha
Main definitions of decentralization definition 88

Andriy V. Tan'ko
Administrative activities of the national police in the field
of human rights and freedoms protection in Ukraine 92

Denys A. Savchuk
Legal regulation and grounds for the use
of coercive measures by law enforcement bodies of Ukraine 98

Svitlana A. Ryzhkova
Improvement of legal support of training of members
of civil formations by National Police bodies 105

CIVIL LEGAL REGULATION
OF CERTAIN AREAS OF PUBLIC RELATIONS

Krysryna R. Rezvorovych International experience of legal regulation of joint investment institutions	110
Olha O. Krushlova Legal analysis of mechanisms of influence on debtors	115
Vladyslav B. Saksonov, Kostyantyn V. Romashchenko Legal structure "law of trusts" in the civil legislation of Ukraine	120

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

Tetyana Ye. Leonenko, Dmytro S. Shyyan, Olha Yu. Shyyan The crime article – misuse of budget funds, for budget expenditures or provision of credits from the budget without determined budget purposes or with their excess	127
Vasyl M. Stratonov "Computer crimes": some features and characteristics	134
Volodymyr V. Shablysty About exposers of corruption and criminal law	141
Oleh O. Shkuta The problem of security convicted persons in the custodial settings of the ministry of justice of Ukraine	146
Aytakin N. Ibrahimova Cybercrimes and struggle against them	151
Oksana V. Korotiuk Repeatency as a qualifying feature of crimes affecting the objects of intellectual property rights	157
Ihor B. Medytskyi Criminal legislation in the structure of the consequences of crime: «cost» as a criterion of efficiency	162
Anatoliy P. Chernenko, Anatoliy H. Shyyan The right of prisoners sentenced to life imprisonment to parole from serving a sentence or to replace the unserved part of the sentence with a milder one and ensuring it in Ukraine	168
Viktoriya P. Savenko Experience of some post-soviet countries in the field of legal regulation of liability for child trafficking	175
Valeriya M. Savytska The state of research of the concept of intentionality in criminal legal literature	183

CRIMINAL PROCEDURE, FORENSIC SCIENCE,
OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITY

Maxym V. Korniienko Some ways to improve legislation of Ukraine to child crimes	191
Yerbol A. Omarov, Adil U. Inkarbekov The victim's rights in the use of coercive measures during pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan	197
Serhii V. Penkov The genesis of the use of service animals and special equipment in the conduct of operational investigative activities	202

Ihor V. Pyrih, Srhii O. Prokopov, Denys V. Vodopyan Current requirements and state realities of combating organized crime	211
Jozef Meteňko, Miriam Meteňková Digital trace and their attributes evaluate for criminalistics	216
Petro M. Baranov, Roman S. Kirin Features of forensic gemological examination of Pearls and Amber	228
Oleksandr S. Sainchin Theory and History Development of Criminal Investigations abroad	235
Nataliya Ye. Filipenko, Oleksandr P. Snigeryov Expert prevention: concept, subject and object	241
Ihor R. Shynkarenko, Hanna O. Spitsyna Security of aircraft infrastructure objects: theoretical aspects	253
Alina H. Harkusha, Olena A. Soldatenko Free secondary legal aid as a method of implementing of constitutional humans rights within the criminal procedure	262
Mykola M. Yefimov Use of special knowledge in investigation of anti-morality crimes	268
Oleksandr O. Kosychenko, Marharyta R. Maksymova Peculiarities of protection and ways of prevention and ways of prevention of falsification of documents identifying at the cross-border of Ukraine	275
Yurii M. Kramarenko Some issues of training specialists in the field of law enforcement activities	280
Oleksandr M. Mishchanynets Factors influencing national policy in operational-search activities	287
Oleksandr L. Khrystov Problems of defining the concept of "public" in present jurisprudence	294
Oleh O. Litun Current problems of operational-search support for finding missing children in Ukraine (after the survey of criminal police officers)	304

ECONOMIC SECURITY

Olena A. Parshyna, Yurii I. Parshyn Features and trends of offenses in of economic activity	309
Volodymyr V. Yefimov Modern activity of the national police in counteracting economic crimes in the basic branches of the economy of Ukraine (agro-industrial complex)	316
Olha M. Kubetska O., Tetyana M. Ostapenko, Yana S. Paleshko Conditions of providing national security of the state	321
Anna Yu. Munko, Myroslav M. Treshchov Ukraine in the world: socio-economic dimension	327

SCIENTIFIC LIFE

Scientific events	336
Personalities	339
New editions	343
<i>Authors</i>	347

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ**

Науковий журнал

2020

№ 2 (105)

Українською, російською та англійською мовами

Редактор, оригінал-макет –
А.В. Самотуга

Редактори: *О.М. Врублевська, А.В. Колесник, С.П. Лагдан*

Підп. до друку 03.06.2020. Формат 70x100/16. Друк цифровий, трафаретний (RISO).
Папір офісний. Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 29,23. Обл.-вид. арк. 30,17.
Зам. № 09/20-зб. Тираж – 80 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т./ф. (056) 756-46-41, rvv_vong@dduvs.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності ДК № 6054 від 28.02.2018